

Խմբագրական մասին՝

ԽԱՉԻՅԱՆ Լ. (գլխավոր խմբագիր),
ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ Ս., ԿՐԻՊՐՅԱՆ Վ.,
ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ Ա., ՉՈՒԳԱՍՅԱՆ Բ. (պատ-
րասուղար), ՓՈՓՈՉՅԱՆ Հ.

465

04155

ՀՈԳՎԱԾՆԵՐ

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

5—6-րդ դարերի ականավոր հայ փիլիսոփա, նոր-պլատոնականության Ալեքսանդրյան դպրոցի սան Դավիթ Անհաղթն իր գործերով աննախընթաց կերպով բարձրացրեց հայ փիլիսոփայության մասնագիտական մակարդակը և մեծապես նպաստեց հունական դասական փիլիսոփաների հայացքների տարածմանը հին Հայաստանում: Ալեքսանդրյան դպրոցը, ինչպես հայտնի է, գրտնրվում էր ձեմականության (պերիպատետիզմի), հին աշխարհի հանճարեղ մտածող Արիստոտելի փիլիսոփայության ուժեղ ազդեցության տակ: Որդեղրելով Արիստոտելի իմացաբանական և տրամաբանական ուսմունքները, Ալեքսանդրյան նորպլատոնականները, այդ թվում նաև Դավիթ Անհաղթը, բրիստոնեական աստվածաբանության հարաճուն զերիշխանության պայմաններում պահպանեցին Արիստոտելի իմացաբանության նյութապաշտական գծերը: Եվ պատահական չէ, որ Ալեքսանդրյան դպրոցի գլխավոր ներկայացուցիչներ Ամմոնիուսի, Օլիմպիոգորոս Կրոսերի և Դավիթ Անհաղթի (կամ ներդինացու) գործերի մեծագույն մասը նվիրված է Արիստոտելի «Օրգանոն» կոչված աշխատության մեկնաբանությանը, մի աշխատություն, որն իր վեց գրքերով պարունակում է Արիստոտելի զուտ տրամաբանական և իմացաբանական գործերը: Բարեբախտաբար, պահպանվել են Դավիթի գործերի և՛ հայերեն, և՛ հունարեն տարբերակները: Նրանք վաղուց հրատարակված են¹, ընդ որում հայերեն ընագրով մի քանի անգամ:

Այդ տեսակետից Դավիթ Անհաղթի փիլիսոփայության ուսումնասիրման գործը կարևոր նշանակություն ունի միջնադարյան հայ փիլիսոփայական մշտրի զարգացման ուղիների հետազոտման համար, քանի որ այն կապված է աշխարհիկ ուղղության, մասնավորապես տրամաբանական ուսմունքների ու բնափիլիսոփայության հարատևման հետ: Այդ ուղղությունն իր առկայությամբ իսկ նպաստել է փիլիսոփայական գիտության ինքնուրույն զարգացմանը:

Սակայն Դավիթի փիլիսոփայության համակողմանի ուսումնասիրությունն անմիջականորեն կապված է նրա գրական ժառանգության ճշգրտման հետ: Չը-

¹ Դավիթ Անյաղր, Գիրք Սահմանաց, Կ. Պոլիս, 1731: Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի, Մաղրաս, 1793: Գիրք Սահմանաց սրբոյն Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի՝ Հայոց իմաստասիրի, Մաղրաս, 1797: Սահմանք իմաստասիրութեան (Գիրք Սահմանաց), Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի, Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի, Վենետիկ, 1833: Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, 1960: Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի, Երևան, 1967 (վերջին երկու հրատարակություններում բնական բնագրերին զուգահեռ զետեղել ենք նրանց ուսուսերեն թարգմանությունները—Ս. Ա.):

Հունարեն բնագրերը հրատարակել է Ա. Բուսսեն՝ Davidis Prolegomena et in Porphyrii Isagogen commentarium, ed A. Busse, Berolini, CAG, 1904.

նալիս որ վերջին ութսուն տարվա ընթացքում այդ հարցին անդրադարձել են մի շարք հայ և եվրոպացի հայագետներ, այնուամենայնիվ Գավթի ժառանգությունը շրջանակները մինչև հիմա էլ չեն որոշված: Այդ հարցում դեռևս կան մութ և խճողված կետեր, որոնց լուսաբանումից է կախված Գավթի Անհաղթի ժառանգության վերջնական ճշգրտումը:

Մինչև Ֆ. Կոնիբերի² և Հ. Մանանդյանի³ հետազոտությունների երևան գալը գիտական գրականության մեջ արմատացել էր մի տեսակետ, որը հետևելով միջնադարյան ավանդությանը, Գավթի գրչին էր վերագրում հունարան դպրոցի 5—7-րդ դարերում ստեղծված գրեթե բոլոր փիլիսոփայական գործերը և թարգմանությունները: Այդ երկու բանասերները իրենց հմտալից աշխատություններով պարզեցին, որ նախ և առաջ Գավթի Անհաղթին անհրաժեշտ է սահմանադատել 5—7-րդ դարերի այլ բազմաթիվ Գավթիներից, որ մեր իմաստասերը ուսանել է Ալեքսանդրիայում Օլիմպիոսորոս Կրտսերի մոտ և եղել է նոր-պլատոնական և որ նա ապրել է 5-րդ դարի վերջում — 6-րդ դարի առաջին կեսին: Ինչ վերաբերում է նրա գործերի ցանկին, ապա և՛ Ֆ. Կոնիբերը, և՛ Հ. Մանանդյանը եկան այն համոզման, որ Գավթին վերագրված բազմաթիվ գործերից նրա գրչին են պատկանում միայն երեքը՝ «Սահմանք իմաստասիրության», «Վերլուծություն ներածութեանն Պորփիրի» և «Մեկնություն ի Վերլուծականն Արիստոտելի»: Եվ վերջապես 24 տարի անց ակադ. Հ. Մանանդյանը նորից անդրադարձավ Գավթի Անհաղթի խնդրին և, բարձրացնելով ողջ հունարան դպրոցի ժառանգության ու ժամանակաշրջանի հարցը, վերանայեց իր նախկին տեսակետը ու թողեց Գավթի երկացանկում միայն երկուսը՝ «Սահմանք իմաստասիրության» և «Վերլուծություն ներածութեանն Պորփիրի»⁴: Իր վերջին աշխատությունում Հ. Մանանդյանը Գավթի «Մեկնություն ի Վերլուծականն Արիստոտելի» երկը հանեց նրա ժառանգությունից և վերագրեց այն Ալեքսանդրյան դպրոցի մի այլ ներկայացուցչի՝ Էլիաս իմաստասերի գրչին:

Ո՞րն է Հ. Մանանդյանի տեսակետի փոփոխության պատճառը և ինչքանով է այն համապատասխանում ճշմարտությանը: Եվ չկա՞ն արդյոք այլ աշխատություններ, որոնք պետք է պատկանեն Գավթի գրչին, բայց թյուրիմացաբար վերագրվել են այլ հեղինակներին: Քննենք այդ հարցերը և աշխատենք նոր փաստերի ու դատողությունների հիման վրա պարզություն մտցնել Գավթի Անհաղթի ժառանգության հարցում:

Հ. Մանանդյանի տեսակետի փոփոխությունը բխում է Գավթի գործերի հունարեն բնագրերի հրատարակելի Ա. Բուսսեի շփմանավորված կարծիքից: Գերմանացի գիտնական Ադոլֆ Բուսսեն իր բանասիրական ենթադրություններից ելնելով Էլիասի անունով հրատարակում է Բեռլինում մի հունարեն փիլիսոփայական բնագիր՝ «Մեկնություն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի»⁵, որի բոլոր գրչագիր օրինակները նշում են որպես հեղինակ Գավթի Անհաղթին՝ Ἐγγύθησιν σὺν θεῶ τῶν ἀεὶ κατεγορευῶν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ τοῦ θεοφιλοστῆτου

² F. C. Conybeare, A collation with the ancient armenian versions of the greek text of Aristotle's *Categorias* etc., Anecdota Oxoniensia, Oxford, 1892.

³ Հ. Մանանդյան, Գավթի Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանությամբ, Վաղարշապատ, 1904:

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1923, էջ 59—67:

⁵ Ellae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis *Categorias* commentaria, edidit Adolfus Busse, Berolini, 1900.

φιλσοφου. նման վերնագրեր Գավթի անվան լուսաբանուի բառացի նշումով ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ ունեն նաև նրա այլ երկու աշխատությունների՝ «Վերլուծություն ներածութեանն Պորփիրի» և «Սահմանք իմաստասիրության» հունարեն բնագրերը: Արիստոտելի «Անալիտիկայի» մեկնությունը («Մեկնություն ի Վերլուծականն Արիստոտելի») հասել է մեզ միայն իր հայերեն տարբերակով:

Սակայն Ա. Բուսսեն, հաշվի չառնելով բոլոր հունարեն բնագրերի հաղորդումները Արիստոտելի «Վատեղորիաների» («Ստորոգութեանց») մեկնության՝ Գավթին պատկանելու մասին, հրապարակել է այն էլիասի անունով:

Հետագայում նույն աշխատության հայերեն միակ բնագիրը Հ. Մանանդյանը հայտնաբերում է էջմիածնի մատենադարանում և, ընդունելով Ա. Բուսսեի վարկածը, հրապարակում է այն նույնպես Էլիասի անունով⁶: Ճիշտ, է հայերեն միակ ձեռագիրը⁷ թերի է սկզբից և վերջից, և այնտեղ նշված չէ հեղինակի անունը: Սակայն Հ. Մանանդյանը վերագրում է այն Էլիասին, որգեղբակով Ա. Բուսսեի ենթադրությունը, որի հիմնավորման համար բերվում է երեք փաստարկ: Գրանցից առաջինն ու գլխավորը հետևյալն է:

Գավթի Անհաղթը իր «Վերլուծություն ներածութեանն Պորփիրի» աշխատության մեջ մի այսպիսի խոստում է տալիս ընթերցողներին. «Եւ գիտելի է, թէ ի բանական մասն իմաստասիրութեան վերաբերի առաջիկայ շարադրութիւնս (իմա՝ «Պորփիրի ներածութեան» մեկնությունը — Ա. Ա.): Իսկ բանականն՝ եթէ մասն է իմաստասիրութեան և եթէ գործի՝ ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի ուսցուէ»⁸: Ա. Բուսսեն, իսկ նրան հետևելով նաև Հ. Մանանդյանը գտնում են, որ Գավթը չի կատարում իր այդ խոստումը «Ստորոգութեանց» մեկնության մեջ, և քանի որ Ա. Բուսսեի կողմից նույն էլիասին վերագրված Պորփիրի «Ներածութեան» մեկնության հեղինակը նույնպես գտնում է այդ հարցը և խոստանում է կատարել այն «Անալիտիկայի» («Վերլուծականքի») մեկնության մեջ, (իսկ դրված հարցը իսկապես շոշափվում է վերջին աշխատության մեջ), ապա ուրեմն երկու բանասերների կարծիքով, Գավթը չի կարող լինել «Ստորոգութեանց» մեկնության հեղինակ: Այն պետք է «ընծայել» Էլիասի գրչին: Իսկ Հ. Մանանդյանը, շարունակելով Ա. Բուսսեի գիծը, վերանայում է իր նախկին տեսակետը և գտնում, որ նույն Էլիասին պետք է վերագրել ուրեմն նաև Գավթի անունով մեզ հասած «Անալիտիկայի» մեկնությունը («Մեկնություն ի Վերլուծականն Արիստոտելի»)՝

Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի այս եզրակացությունը, կարելի է սսել, անուշադրության արդյունք է և չի հաստատվում փաստերով: Նախ և առաջ, ներանց կողմից հիշատակված Գավթի խոսքերը՝ «ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտելի ուսցուք», վկայում են այն մասին, որ նա գրել է տվյալ երկի մեկնությունը: Պորփյուրի ներածության իր մեկնության մեջ Գավթը բազմիցս և տարբեր հարցերի կապակցությամբ ավելի որոշակի ասում է՝ «կատարելապէս ի Ստորո-

⁶ «Մեկնություն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ Էլիասի իմաստասիրի», ի լույս էած Յ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911:

⁷ Այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 1930:

⁸ Գալթի Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի, Կոնիս, Մամբրէ, Գալթի, Մատենադրութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1833, էջ 263:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, էջ 66—67:

զուգործուն Արիստոտելի ուսանելոց եմք»¹⁰, «ստուգապէս ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի ուսցուք»¹¹, «որպէս հանդերձեալ եմք ուսանել ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի»¹²: Անտեսել նման վկայութիւններ չի կարելի այն պարզ պատճառով, որ նրանց ուշադիր ստուգումը՝ ի՞նչ առիթով են նրանք ասված և կա՞ն արդոյք նրանց պատասխանները խոստացած աշխատութեան մեջ, կպարզի Գալիթի ժառանգութեան հարցը տարբեր կետերից:

Եվ ահա բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայութեամբ Գալիթին պատկանող, բայց հրատարակիչների կողմից էլիասին վերագրված «Ստորոգութեանց մեկնութեան» զննումը ցույց է տալիս, որ Գալիթը կատարում է բոլոր այն խոստումները, որ նա տվել էր Պորփյուրի ներածութեան մեկնութեան մեջ, այդ թրջվում նաև Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի կողմից նշվածը:

Առաջին խոստում. «Իսկ բանականն՝ եթէ մասն է իմաստասիրութեան և եթէ գործի՝ ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի ուսցուք» (Գալիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 263):

Պատասխան (1). «Բաժանումն ինքնադիմացն ըստ բաժանման իմաստասիրութեան լինի: Քանզի որպէս իմաստասիրութիւն յերիս բաժանի՝ ի տեսականն, ի գործականն, ի բանականն, նոյնպէս և ինքնադիմացն. քանզի ինքնադիմացն ոմանք տեսականք, ոմանք գործականք, ոմանք բանականք: Եւ իւրաքանչիւր որ ի սոցանէ յերիս բաժանի. քանզի տեսականն յերիս բաժանի՝ ի բնաբանականն, յուսումնականն, յաստուածաբանականն. իսկ գործականն՝ ի բարոյականն, ի տնօրինականն, ի քաղաքականն. իսկ բանականն՝ յառաջ քան դճնարս, ի նոյն ինքն ի հնարս և յայնս՝ որք ընդ հնարիւր մտանեն» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, էջ 14—15: Նույնը տե՛ս Eliae in Aristotelis Categoriae commentarium, p. 115):

Պատասխան (2). «Իսկ բանականն նորա բաժանի յերիս՝ ի յառաջ քան պայացոյցն՝ այսինքն զհնարս, ի նոյն ինքն յապացոյցն և ի ներքս մտեալն յապացոյցն... Եւ պարտ է գիտել, թէ՛ բանականն գործի է իմաստասիրութեան, քանզի զոր ինչ պէտս կատարէ հիւսան լարն հիւսան՝ որոշելով զզորոն և զգելն, և շինողին ըստակն՝ որոշելով զթելն և զուղղորդն, այսպէս և բանականն՝ գործի գոյով իմաստասիրութեան՝ որոշէ ի միմեանց զսուտն և զճշմարիտն, զչարն և զբարին, զի մի սուտ ինչ կարծեսցուք և մի շար ինչ գործեսցուք» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, էջ 17—18: Տե՛ս նաև Eliae in Aristotelis Categoriae commentarium, pp. 116—117)¹³:

Պատասխան (3). Գործի է բանականն իմաստասիրութեան, և արժան է նախ գիտել զգործին և այնպէս պիտանալ նմա: Քանզի այսպէս առնեն և ի ձեռնարհեստականն, վասն զի երթեալն ի հիւսանականն նախ և առաջին ուսանի զգործին՝ զզուրն, զշաղափն, եթէ չինչ պէտս են, և ապա պիտանանալ նոցա ըստ իւրաքանչիւր գործոյ» (Անդ, էջ 20: Նույնը տե՛ս Eliae in Categoriae, p. 118):

Պատասխան (4). «այսինքն պայացոյցն՝ գործի գոյով իմաստասիրութեան ընտրութիւն և բացընտրութիւն, որպէս զի ի տեսականին ընտրեսցէ զճշմարիտն և բացընտրեսցէ զսուտն, նոյնպէս և ի գործականին ընտրեսցէ զբարին և բացընտրեսցէ զչարն» (Անդ, էջ 21: Նույնը Eliae in Categoriae pp. 118—119):

Պատասխան (5). «Բանականն գաւելն մաղի գոյով, որպէս յառաջագոյն ասացաք, ընտրէ ի տեսականէն զճշմարիտն և գործականէն զբարին, և բացորոշէ ի տեսականէն զսուտն և ի գործականէն զչարն, զի մի սուտ կարծիս ընկալցուք վասն գոյիցն և մի շար ինչ գործեսցուք, ունելով զբանականն որոշիչ՝ այսինքն պայացոյցն» (Անդ, էջ 22: Նույնը Eliae, p. 119):

Ինչպես դժվար չէ համոզվել, Գալիթը ճշտորեն կատարում է իր խոստումը և սպառիչ պատասխան տալիս Պորփյուրի ներածութեան մեկնութիւնում իր իսկ կողմից հարուցած հարցին: Կարելի է միայն զարմանալ, ինչպես Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանը չեն նկատել այն և Գալիթի համար բախտորոշ եղբակացութեան հանգել, զրա հիման վրա նրա գործը վերագրելով էլիասին: Անտեսելով այդ փաստը, նրանք շրջանցել են Գալիթի և մնացած երեք ցուցումները, որոնք ոչ պակաս կարեորութիւն ունեն:

Երկրորդ խոստում—«Եւ զի՞ զայսոսիկ այլուստ ձեռնարկեմք ցուցանել և ոչ ի մերոց առաջնորդապետաց և վերակացուաց իմաստասիրութեան ի Պղատոնէ ասեմ և յԱրիստոտելէ... Բայց եթէ զի՞ ախորժեսցեն առնել զանհաւատութիւն՝ կատարելապէս ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի ուսանելոց եմք» (Գալիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 269):

Այս հարցին Գալիթը նույնպես տալիս է շատ հանգամանալից պատասխան, որը հրատարակութեան մեջ բռնում է 8 էջ (28—35): Մենք կրբերնք միայն մի քանի զիպուկ նախադասութիւններ:

Պատասխան. «Զի՞ զանհաւատութիւն ախորժեաց Արիստոտելէ. վասն զի ոչ էր բնութեամբ անհաւաստի՝ արդեալք վասն պատմական տկարութեան զայս ախորժեաց... և բնութեամբ գոյով հաւաստի՝ զանհաւաստութիւն ախորժեաց: Բայց ախորժեաց զանհաւաստութիւն վասն երից պատճառաց՝ կամ թագուցանելոյ սակս, կամ փորձելոյ, կամ կրթելութեան» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծ. էլիասի, էջ 32. Նույնը տե՛ս Eliae in Categoriae, p. 124). «Եւ զոր ասեն Պղատոն վասն անհաւատութեան... արդ այսպէս թագուցանելոյ սակս: Եւ կամ սակս փորձելոյ զպատկանաւորս և զանպատկանաւորս իմաստասիրութեան, որպէս զի անպատկանաւորքն առ իմաստասիրութիւն թիկունս զարձուցեն» (Անդ, էջ 33. Eliae, p. 125):

Երրորդ խոստում—«Իսկ եթէ զի՞նչ համանունն է և զի՞նչ փաղանունն՝ ստուգապէս ի Ստորոգութիւնս Արիստոտելի ուսցուք» (Գալիթ Անյաղթ, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 290):

Պատասխան. «Արիստոտել նախադասէ զվարդապետութիւն համանունց և փաղանունց, և յայսոսիկ նախադասէ զհոմանունսն յառաջագոյն քան ըզփաղանունսն, վասն զի մին քան զերկուսն յառաջագոյն է: ...Բայց վասն զի Արիստոտել եթէ զի՞նչ է համանունն միայն և զի՞նչ փաղանունն ասէ, թողեալ զի՞նչն՝ մեք նախ քան զասելն զի՞նչ է, զեթէնն ասացուք» (Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծ. էլիասի, էջ 41. Նույնը տե՛ս Eliae in Categoriae, p. 135):

10 Գալիթ Անյաղթ, Մեկնութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 269:
 11 Անդ, էջ 290:
 12 Անդ, էջ 325—326:
 13 Տե՛ս նաև Գալիթ Անյաղթ փիլիսոփայի Մեկնութիւն յորեքտասան զիսոց Արիստոտելի ի Վերլուծականն, էջ 558, 559, 566: Տե՛ս նաև Գալիթ Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփյուրի, էջ 263:

Այնուհետև գալիս է 12 էջանոց շարադրանք, նվիրված հարցի բազմակողմանի և սպառիչ մեկնաբանությունը:

Չորրորդ խոստումը — «Իսկ գոյացութիւնք ոչ ունին ընդդիմակա, վասն զի ոչ են յներակայում, այլ ենրակայք, որպէս հաղորձեալ ենք ուսանել ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի» (Դավիթ Անյաղթի, Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի, էջ 326—327):

Այս հարցի պատասխանը շատ ավելի հանդամանալից է ու գրավում է 17 էջ (Մեկն. Ստորոգ., էջ 91—107): Բերում ենք մի քանի դիպուկ նախադասություններ.

Պատասխան. «Արդ՝ եթէ այսպէս է՝ ապա և ոչ մի գոյացութիւն եներակայում. ոչ մի վասն առաջին առածին, քանզի կամ առաջին է կամ երկրորդ. իսկ ոչ է եներակայում վասն ենթադրութեանց. և այդ այսպէս՝ եթէ և ոչ մի գոյացութիւն են ենթակայում: Բայց ցուցանէ և առանձինն, եթէ և ոչ երկրորդ գոյացութիւնքն են ենթակայում, ասելով այսպէս...» (93). «Յուցեալ Արիստոտէլի, եթէ ամենայնում գոյացութեան գոյ ոչ եներակայաջացն գոլ՝ այժմ ցուցանէ, թէ ոչ միայնում գոյացութեան գոյ, այլ և տարրերութեան» (94), «յատուկ գոյացութեան է ոչ ինչ ունին ներհակ» (էջ 103). «գոյացութիւն ոչ եներակայում է, ապա ուրեմն գոյացութեան ոչինչ է ներհակն, որ պատերազմին» (էջ 105) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, Դավիթը կատարում է իր բոլոր շորս խոստումները ամենայն բարեխղճությամբ: Նրա «Վերլուծութիւն Ներածութեանսն Պորփիրի» և էլիասին վերագրված «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» երկերը սերտորեն կապված են իրար և՛ հարցադրումներով, և՛ խնդիրների լուծման ընդհանուր գաղափարական հիմքով, և՛ ուղղակի ցուցումներով: Եվ եթե Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը միայն մեկ խոստման հիման վրա, որի պատասխանը նրանք չեն կարողացել գտնել Ստորոգությանց մեկնության մեջ, հնարավոր են համարել այդ երկը օտարել նրա ժառանգությունից, ապա բերված օրինակները, շորս խոստումների պատասխանները, անտարակույս, վկայում են այն մասին, որ էլիասին թյուրիմացաբար վերագրված Ստորոգությանց մեկնության հեղինակը ոչ այլ ոք է, քան ինքը Դավիթը: Իսկ նրա «ստուգապէս», «կատարելապէս ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի ուսցուք» խոսքերն իրենց ուղղակի և հանգամանալից պատասխաններն են ստանում մեր խնդրո առարկա Ստորոգությունների մեկնության մեջ:

Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը բերում են նաև այսպիսի մի փաստարկ. «Չ. Դավիթ Փիլիսոփան Պորփիրի Ներածության մեկնության մեջ ճեմականների մասին ասում է՝ «Իսկ ճեմական կոչեցա Արիստոտէլ վասն զի Պղատոնի տակալին ևս կենդանի գոլով՝ ոչ իշխէր նստել և ուսուցանել, այլ ճեմէր. այլքն ասեն ոչ, այլ հակառակէր Պղատոնի, զի նա նստեալ գոլով՝ ինքն յոտն կացցէ: Որ զայդ ասեն, սուտ ասեն. այլ և պատուէր զնա և պաշտէր...» (Վենետիկ, 1833, էջ 281): Իսկ էլիասին ընծայված Ստորոգութեանց մեկնությունը ճեմականների անվան ծագման մասին տալիս է բոլորովին տարբեր ու հակառակ բացատրություն. «ճեմականը կոչեցան, ոչ եթէ ի ճեմել ինչ ուսուցանէին և ուսանէին, այլ վասն զի յաջորդեցին զպարապարանսն Պղատոնի միջնորդութեամբ Սպեսիպոսի» (Մեկն. Ստորոգ., էջ 10)¹⁴:

Այս փաստարկը ևս չի դիմանում քննադատության, որովհետև այդ երկու բացատրությունների միջև հակասություն չկա: Առաջին դեպքում Դավիթը չի

14 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, էջ 28—29:

հաստատում, թե ճեմականների անունը առաջ է եկել Արիստոտէլի՝ Պղատոնի նկատմամբ հանդուգն և արհամարհական վերաբերմունքից, նրա կենդանության օրոք պարապմունքների ժամանակ ճեմելու սովորությունից: Նա մերժում է այդ և հատկապես նշում, «որ զայդ ասեն, սուտ ասեն»: Իսկ Ստորոգությանց մեկնության մեջ նա արդեն հանգամանորեն բացատրում է, որ ճեմարանի անունը ծագում է Պղատոնի սովորությունից, որ ճեմականների անվանումը պատահականորեն է առաջ եկել և հետագայում ժառանգվել է Արիստոտէլի կողմից. «Ենթերորդ յեղանակ հոմանունութեան ըստ իմաստասիրութեան հերձուածոցն յումեմնէ պատահմանէ, որպէս ճեմականը: Ընդ այսմ պատճառի Պղատոնն ճեմելով առնելով զմերձաւորութիւն որ ըստ ոմանց վասն զի այն ինչ հանդերձ հոգւով և զմարմինն կրթել: Եւ ի մարդկայինց ի բաց զնացելոյ յաջորդէ զպարապարանսն նորա Սպեսիպոս՝ որդի Պոտոնեայ՝ քեւ Պղատոնի. քանզի այն ինչ ոչ հանդիպուր անդ Արիստոտէլիս, այլ կոչեցեալ էր ի Փիլիպպեայ ի Մակեդոնիայ առ վարժել զորդի նորա զԱղեքսանդրոս»¹⁵: Եվ այնուհետև բուն բացատրությունը. «Անտի դարձեալ Արիստոտէլ՝ յաջորդէ զպարապարանսն Սպեսիպոսի Քսենոկրատաւ, և կոչին երկոքեան ճեմականը տեղաւրն զանազանեալ, քանզի Արիստոտէլականքն կոչին Լիւկիէացիք ճեմականը, իսկ Քսենոկրատեանքն՝ Ակադիմականը ճեմականը: Իսկ ժամանակաւ, որպէս պատահէ, պակասեաց ոմանց անուն տեղոյն և կոչէին ճեմականը միայն, այլ ոչ Լիւկիէացիք՝ Արիստոտէլականքն, իսկ Քսենոկրատեայցն ներգործութեան անունն պակասեաց և կոչէին Ակադիմականը: Արդ ճեմական կոչեցան ոչ եթէ ի ճեմել ինչ ուսուցանէին և ուսանէին, այլ վասն զի յաջորդեցին զպարապարանսն Պղատոնի միջնորդութեամբ Սպեսիպոսի»¹⁶:

Այս է Դավիթի լրիվ բացատրությունը: Իսկ Ա. Բուսսեն և Հ. Մանանդյանը, բերելով ամբողջ հատվածի միայն վերջին նախադասությունը, հակադրել են այն Պորփիրի Ներածության մեկնությունում ասվածին, բայց աչքաթող են արել Դավիթի հատուկ նշումը՝ «որ զայդ ասեն, սուտ ասեն»: Այնպես որ երկու գործերում՝ ճեմականների անվան ծագումը բացատրվում է առանց որևէ հակասության: Ներածության մեկնությունում Դավիթը բերում է ուրիշների կարծիքները և մերժում դրանք, իսկ Ստորոգությանց մեկնությունում շարադրում է իր սեփական կարծիքը ի շարունակություն նախորդ գործում շոշափած բացատրության և ոչ թե «տալիս է բոլորովին տարբեր և հակառակ բացատրություն»:

Քննադատության չի դիմանում Ա. Բուսսենի և Հ. Մանանդյանի նաև վերջին, երրորդ պատճառաբանությունը: Ահա թե ինչ են ասում նրանք. «Յ. Որ էլիասին ընծայված Ստորոգությանց մեկնության հեղինակը Դավիթ փիլիսոփան չէ, այդ ակնհայտնի երևում է Դավիթի և նորագոյուտ մեկնության նաև այն հատվածներից, որոնք նվիրված են խորթ շարագրածությանց խնդրի լուսաբանությանը (տե՛ս «Դավիթ Անյաղթի Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի», էջ 252—253 և «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն», էջ 37—38): Այս ընդարձակ հատվածների համեմատությունը, Բուսսենի կարծիքով, պարզ ցույց է տալիս, որ դրանք չեն կարող համարվել միևնույն հեղինակի բացատրություններ»¹⁷:

15 Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 9:

16 Անդ, էջ 10:

17 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը... էջ 29:

Սակայն նշված հատվածների համեմատությունը հակառակն է ցույց տալիս և համոզիչ կերպով ապացուցում, որ այդ բացատրությունները չեն կարող տարբեր մարդկանց գործ լինել: Համեմատենք այդ հատվածները:

Մեկնություն Ստորագրությանցն

Քանզի խորթանան գիրք... կամ յաղագս բարեմտության աշակերտաց որք զիրեանց շարագրածութիւնս իրեանց վարդապետացն ձանէին, որպէս պատճառաց բարեաց, որպէս Պիւքագորի և Սոկրատայ՝ Պիւքագորականաց և Սոկրատականաց (էջ 37):

Դավիթը պարզապես կրկնել է իր միտքը առանց որևէ էական փոփոխության (ընդգծումներն իմն են — Ս. Ա.):

Եւ կամ վասն քագատրականի պարգեւի. քանզի Իովբատայ կիրէացւոց թագաւորի հաւաքեցելոյ զայնս, որք Պիւքագորին գոյին, իսկ Պտղոմիոսի (Թագաւորի)՝ զայնս, որք Արիստոտէլի, ոմանք վասն շահի վայրապար շարագրածութիւնս առնելով խայտաղանէին... որպէս զի ընկալցին խոստովանարար (էջ 37):

Միտքը նույնն է, փոխված են միայն օրինակները: Իովբատոս կիբեացու և Պտղոմեոս թագավորի փոխարեն որպես օրինակ վերցված է Պիսիստրատոս Սիկիլացին: Առաջինները հավաքել են Պիւքագորասի և Արիստոտէլի գործերը, իսկ վերջինը՝ Հոմերոսի տաղերը, իսկ շահախնդիր մարդիկ կեղծելով գործերը, դրամ են շորթել և խառնաշփոթության պատճառ դարձել:

Կամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց և շարագրածութեանց և ստորայիշատակմանց. և շարագրողաց՝ ոչ եթէ միայն Արիստոտէլ Ստազիրացին այսպէս կոչէր, այլ և այլք Արիստոտէլք եղեն առ Ստազիրացեալն... Արդ՝ սոցա ամենեցուն շարագրութիւնս արարելոց՝ կարծէին այն շարագրութիւնք Ստազիրացոյն գոյ վասն անուան ի երեսն ունելոյ:

Մեկնություն Ներածութեան

Իսկ... լինին խորթ շարագրածք վասն բարեմտութեան աշակերտաց առ իրեանց վարդապետն. գրեն շարագրածքս ոմանս և մակագրեն զանուն վարդապետին, որպէս Պղատոն զՍոկրատայն ի վերայ իւրոց շարագրածաց մակագրեաց և Պիւքագորականն զՊիւքագորին ի վերայ ոսկի ասացելոց առակացն (էջ 253):

...լինին խորթ շարագրվածք վաւրն ժլատութեան, որպէս եղև առ Պիսիստրատոսի բռնաւորին Սիկիլացւոց, վասն զի առ նովա ցնդարար բերեցելոց հոմերականաց հագներգութեանցն, կամ եղև նմա ժողովել զամենայն տաղս հոմերականս և վարձս տանողացն բազումս խոստանայր տալ: Վասն որոյ բազումք տաղս ըստեղծանելով մատուցանէին բռնաւորին՝ որպէս թէ Հոմերոսի իցէ՝ վասն իրեանց շահիցն (էջ 252—263):

Կամ վասն հոմանունութեան, և այս երկակի. կամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց, և կամ վասն հոմանունութեան շարագրածաց: Եւ վասն հոմանունութեան շարագրողաց, որպէս յորժամ գտանին երկուք ոմանք հոմանուն, և գրէ իւրաքանչիւր ոք շարագրածս, ոմն վասն հոգւոյ, և ոմն վասն երկնից. յորժամ վասն հոմանունութեան շարագրողաց ոչ ոք կարող գոյ որոշել, այլ զերկուսեան շարագրածսն միոյ առն կարծէ գոյ:

Այլ և վասն հոմանունութեան շարագրածութեանց լինին պատրանք. քանզի և շարագրածութիւնս հոմանունան թողին հոմանունք Արիստոտէլք. և կարծի ամենայն Ստազիրացոյն գոյ վասն անուանին գոյն (էջ 37—38):

Եւ կամ վասն ամպարհաւանութեան ստացալին տարավայելուչ գիրքս: Քանզի ոմանք անանուանի գոյով շարագրաւք... վասն կարծելոյ և տարավայելուչս ոմնիլ գիրս՝ մակագրէին զանուն նշանավոր շարագրաւղին (էջ 38):

Նույնությունն ակնբախ է. որոշ տարբերություններ կան միայն օրինակների մեջ, որոնք միանգամայն հասկանալի են նույն բանը անկաշկանդ կրկնելու, բայց նախկինում ասածի միտքն ու ընդհանուր ձևը պահպանելու դեպքում: «Խորթ» կամ անվավեր ստեղծագործությունների առաջացման պատճառը երկու բնագրերում էլ, ինչպես տեսնում ենք, բացատրվում է ոչ միայն նույն ձևով ու իմաստով, այլև շատ հաճախ նույն բառերով: Արդյո՞ք Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանը նշված հատվածները համադրելուց հետո են եզրակացրել, որ «գրքանք չեն կարող համարվել միևնույն հեղինակի բացատրություններ», ինչպես ըստ նրանց կարծիքի «այդ ակնհայտնի երևում է Դավիթի և նորագյուտ մեկնության նաև այն հատվածներից, որոնք նվիրված են խորթ շարագրածությունաց խնդրի լուսարանությանը»: Մի փոքր ավելի ուշադիր լինելու դեպքում հնարավոր չէր գալ նման եզրակացություն:

Այսպիսով, փլվում է նաև նրանց երրորդ պատճառաբանությունը: Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ Ա. Բուսսեի այս պատճառաբանությունները «միանգամայն հիմնավոր են և ապացուցում են, անտարակույս(!), որ էլիասին ընծայված Ստորագրությանց մեկնությունը Դավիթի աշխատությունը չէ: Թեև հունարեն ձեռագիրների վերնագրերը վերագրում են այդ մեկնությունը Դավիթ փիլիսոփային, սակայն այդ հանգամանքը այնքան էլ կարևոր չէ» (ընդգծումը մերն է — Ս. Ա.)¹⁸: Մեր կարծիքով հենց այդ վերջին հանգամանքը շատ կարևոր է դառնում, երբ քննական լույսի տակ գննում ենք Ա. Բուսսեի և նրան լիովին համամիտ Հ. Մանանդյանի բոլոր երեք պատճառաբանությունները, որոնք ոչ հիմնավոր են, ոչ էլ ընդունելի:

Մենք տեսանք, որ Պորփյուրի ներածության մեկնությունում Դավիթի բոլոր խոստովանելը և հղումները իրենց ուղղակի և սպառիչ պատասխաններն են ըստանում իր հաջորդ աշխատության մեջ՝ Արիստոտէլի Ստորագրությանց մեկնությունում: Տեսանք նաև, որ ոչ մի հակասություն չկա նրա այդ երկու գործերում

18 Հ. Մանանդյան, Հունարեն գրություն..., էջ 29:

նույն հարցերի բացատրության միջև, այլ ընդհակառակը, կա այդ բացատրությունների զարմանալի նմանություն, որը, անտարակույս, գալիս է դրանց հեղինակների նույնությունից: Այս լույսի տակ բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայություններն այն մասին, որ Ստորոգութայնց մեկնության հեղինակը Դավիթն է, ստիպում է վերանայել Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի շապացուցված, բայց տարածված պնդումը և վերադարձնել Դավիթին նրա արժեքավոր գործերից մեկը՝ «Արիստոտելի Ստորոգութայնց մեկնությունը»:

Սակայն Հ. Մանանդյանը խորացնում է Ա. Բուսսեի սխալը և հենվելով «Արիստոտելի Ստորոգութայնց մեկնություն» նկատմամբ արտահայտված անպացույց պնդումների վրա, իր կասկածը տարածում է նաև Դավիթին պատկանող «Արիստոտելի Անալիտիկայի մեկնության» վրա, վերագրելով այն նույն էլիասին: 1904 թվականին «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանության մեջ» աշխատության մեջ բանասիրական դիպուկ տվյալների և համեմատությունների հիման վրա նա եկել էր ճիշտ եզրակացության և հաստատել, որ «անպայման Դավիթին է նաև Արիստոտելի Վերլուծականքի («Անալիտիկայի») մեկնության 14 գլուխ հատվածը»¹⁹: Սակայն հետո, հրատարակելով իր հայտնաբերած «Ստորոգութայնց մեկնությունը», նա անքննադատորեն ընդունում է Ա. Բուսսեի վարկածը էլիասի մասին, իսկ 1928 թ. իր «Հունաբան գպրոցում» վերանայում է իր եզրակացությունը նաև «Անալիտիկայի մեկնության» նկատմամբ, կրկնելով Ա. Բուսսեի միակ պատճառաբանությունը: Նա նորից բերում է Դավիթի «Ներածության մեկնությունում» տրված խոստումը՝ «Իսկ բանականն, եթէ մասն է իմաստասիրութեան, և եթէ գործի, ի Ստորոգութիւնսն Արիստոտէլի ուցուր», և պնդում, որ Դավիթը չի կատարում իր խոստումը: Բայց, շարունակում է նա, բանի որ նման խոստում է տալիս նաև էլիասը իր Ներածության մեկնությունում և ասում, որ այդ հարցը քննարկելու է Անալիտիկայի մեկնության մեջ, ապա և (ըստ Հ. Մանանդյանի) այդ վերջին գործը պատկանում է էլիասին և ոչ թե Դավիթին, որովհետև նշված հարցը այդտեղ քննության է առնվում²⁰:

Այսպիսով, ըստ Հ. Մանանդյանի, էլիասին են պատկանում Դավիթի անունով մեզ հասած և՛ Ստորոգութայնց, և՛ Վերլուծականքի (Անալիտիկայի) մեկնությունները: Բայց Մանանդյանը, զգալով իր իսկ պատճառաբանության թուլությունը, ավելացնում է. «Սակայն միակ այդ փաստը, թեև որոշ կովան է Վերլուծականքի մեկնությունը էլիասին վերագրելու, բայց այս ենթադրությունը հաստատելու համար հարկավոր են և ուրիշ վկայություններ, որ թերևս գտնվեն իմաստասիրական մեկնությունների հունական ձեռագրերում»²¹:

Արդ, Վերլուծականքի մեկնությունը հասել է մեզ միայն իր հայերեն տարբերակով, հունարենը չի պահպանվել: Հայերեն ձեռագրերն իրենց վերնագրերում նշում են, որ այդ գործը պատկանում է Դավիթին: Բացի այդ, Ստորոգութայնց մեկնության միջոցով հնարավոր չէ հաստատել այդ նոր ենթադրությունը, բանի որ, ինչպես տեսանք, Ստորոգութայնց մեկնությունը պատկանում է Դավիթին և ոչ էլիասին: Դավիթը կատարում է իր խոստումը Ստորոգութայնց մեկնությունում և կրկին անդրադառնում այդ հարցին Վերլուծականքի մեկնության մեջ, այն էլ նույն դարձվածքներով ու օրինակներով.

19 Հ. Մանանդյան, Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսաբանության, Վաղարշապատ, 1904, էջ 10 (ընդգծումը մերն է— Ս. Ա.):
 20 Հ. Մանանդյան, Հունարան գպրոց..., էջ 67:
 21 նույն տեղում:

465 2712

Մեկնություն ի Վերլուծականք

Մեկնություն Ստորոգութեանց

Իսկ եթէ որպէս գործի յարդարեն (բանականն) արիստոտելականքն, այսպիսում պիտանացեալք բանում. պիտել զգործին և այնպէս պիտանանալ նմա: Քանզի այլալէս առնեն և ի մաստասիրութեան, վասն զի և այլ արհեստք պիտանանան բանական հրնարում, բաժանելով զինքեանս, և սահմանելով և ապացուցանելով. նաև ձեռնային և հաւաքաբանեն. որոն՝ շինողականն հաւաքաբանէ, եթէ յորժամ հանդերձեալ է ուղղորդ յարուցանել զորմէ պարտ է հիմունս արկանել (էջ 566): Արդ հաւաքական միայն պիտանանայ իմաստասիրութեան, ի տեսականումն՝ առ ի յորոշումն նշմարութեան և ստութեան, իսկ ի գործականումն՝ առ ի յորոշումն բարույ և շարի, և այլոյ արհեստի (էջ 565):

Ասեն եթէ գործի է բանականն իմաստասիրութեան, և արժան է նախ պիտել զգործին և այնպէս պիտանանալ նմա: Քանզի այլալէս առնեն և ի մաստասիրութեան, վասն զի երբեքան ի հիւանականն նախ և առաջին ուսանի զգործին՝ զգորն, զշաղափն, եթէ յինչ պէտս են և ապա պիտանանայ նոցա ըստ իւրաքանչիւր գործոյ (էջ 20):

...զոր ինչ պէտս կատարէ հիւսան լարն հիւսան՝ որոշելով զգորդն և ըզգելն, և շինողին բառական՝ որոշելով զթերն և զուղղորդն՝ այսպէս և բանականն՝ գործի գոլով իմաստասիրութեան՝ որոշէ ի միմեանց գտտն և զընշմարիտն, զչարն և զբարին, զի մի սուտ ինչ կարծեսցուք և մի շար ինչ գործեսցուք (էջ 18):

Իսկ ապացուցական հաւաքումն պիտանացու գոյ յամենայն իմաստասիրութեան, ի տեսականն և ի գործականն. որպէս զի զցուցեալսն ի տեսականումն ճշմարտապէս՝ ճշմարիտ կարծեսցուք. որպէս զի մի գտտ գիտութիւն ընկալցուի, և մի շար ինչ գործեսցուի (էջ 559):

Ապացույցն՝ գործի գոլով իմաստասիրութեան՝ ընտրութիւն և բացընտրութիւն, որպէս զի ի տեսականին ընտրեսցէ զճշմարիտն և բացընտրեսցէ զսուտն, նոյնպէս և ի գործականին ընտրեսցէ զբարին և բացընտրեսցէ զչարն. որպէս զի մի սուտ ինչ կարծեսցուի և ստոյն հաւատասցուք և մի շար ինչ գործեսցուի (էջ 21):

Կարելի է բերել և այլ բազմաթիվ օրինակներ, որոնք ակնբախ ցույց են տալիս, որ Դավիթը կատարելով իր խոստումը Ստորոգութայնց մեկնության մեջ, գրեթե բառացի կրկնում է այն Վերլուծականքի մեկնությունում: Բայց բավականանանք այսքանով, որովհետև բերվածն էլ բավարար է համոզվելու համար նրանում, որ Վերլուծականքի մեկնությունում տրամաբանության (բանականի) էությունը բնորոշողը ինքը Դավիթն է և ոչ թե էլիասը: Այնպես որ բոլոր հունարեն ձեռագրերի վկայությունն այն մասին, որ Ստորոգութայնց մեկնության հեղինակը, և հայերեն ձեռագրերի վկայությունն, որ Վերլուծականքի հեղինակը «անհաղթ և աստվածազգաց փիլիսոփա Դավիթն է», պետք է ընդունել որպես հավաստի և ճշգրիտ տեղեկություն և այդ երկու գործերը երկարատև օտարումից հետո վերադարձնել Դավիթ Անհաղթին:

Նշենք մի ուշադրավ հանգամանք ևս ու դրանով վերջացնենք հարցի բննարկումը:

2. Մանանդյանը մի քանի հետաքրքիր փաստեր է բերում և դրանց հիման վրա պնդում, որ էլիասը և Օլիմպիոդորոսը մի անձ են, որ էլիասը Օլիմպիոդորոսի քրիստոնեական անունն է²²:

Բայց այդ ենթադրությունն էլ չի խախտում Դավթի հեղինակությունը: Ընդհակառակը, նա ամրապնդում է մեր թեզը: Դավթի ուսուցիչ Օլիմպիոդորոսը, իսկապես, գրել է Ստորոգութայնց մեկնություն, սակայն, դա բոլորովին մի ուրիշ աշխատություն է, այն հայտնի է բանասիրությանը և նրա տեքստը առանձին հրատարակել է նույն Ա. Բուսսեն²³: Անհավանական է, որ Օլիմպիոդորոսը երկու աշխատություն նվիրած լիներ Ստորոգութայնների մեկնությանը, մանավանդ եթե հաշվի առնենք Դավթի ցուցումները նույն գործին նվիրած իր իսկ մեկնության մասին և մեր կողմից բերված դրանց փաստական ապացույցները:

Առավել ևս սխալվում է Հ. Մանանդյանը, երբ աշխատում է էլիաս-Օլիմպիոդորոսին վերագրել Վերլուծականքի («Անալիտիկայի») մեկնությունը: Մենք չենք խոսում բազմաթիվ բնագրային համընկնումների մասին, որոնք կան այդ գործի և Դավթի մյուս երեք աշխատությունների միջև: Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի ուրիշ կարևոր հանգամանք: Առաջ քաշելով իր նոր թեզը և աշխատելով նաև Վերլուծականքի մեկնությունը օտարել Դավթից, Հ. Մանանդյանը աչքաթող է արել, որ նույնացնելով էլիասին Օլիմպիոդորոսի հետ, օգից կախված են մնում այս մեկնության մեջ հիշատակված եվտոկիոս և Ալեքսանդրոս փիլիսոփաների անունները:

Բանն այն է, որ Դավթը այստեղ հիշատակում է Պորփյուրի ներածությանը նվիրված մի այլ մեկնության հեղինակ՝ ալեքսանդրացի փիլիսոփա եվտոկիոս Ասկալոնացուն, որը Օլիմպիոդորոսի հետ միասին ուսանել է Ամմոնիոսի մոտ: Բացի այդ, Դավթը նշում է Ալեքսանդրոս մեկնիչի անունը, որն իր հերթին օգտվել է եվտոկիոսի աշխատությունից: Իր առաջին ուսումնասիրության մեջ Հ. Մանանդյանը եկել էր ճիշտ եզրակացության, որ այդ Ալեքսանդրոսը պետք է լինի ալեքսանդրյան փիլիսոփաների երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչ և Դավթի Անհաղթի ժամանակակից²⁴: Եվ եթե այդ այդպես է, ապա ոչ մի կերպ հնարավոր չէ Վերլուծականքի՝ մեզ հետաքրքրող մեկնությունը վերագրել էլիաս-Օլիմպիոդորոսին²⁵, որովհետև նա չէր կարող օգտագործել իր աշակերտ Ալեքսանդրոսի, ինչպես նաև Դավթի աշխատությունները, այլ ընդհակառակը, վերջիններս օրինաչափորեն կարող էին և պետք է օգտվելին իրենց ուսուցչի ժառանգությունից:

Դավթի Անհաղթը իր «Վերլուծականքի մեկնության» շարադրման համար օգտագործում է ալեքսանդրյան դպրոցի նախորդ՝ ավագագուն, ավագ և միջին սերունդների, ինչպես և իր սեփական երկերը, որոնք գրվել են Վերլուծականքից առաջ: Այդ հանգամանքը նկատել է դեռևս Հ. Մանանդյանը, որը գտել և Վերլուծականքի մեկնության կողքին գրել է նրա աղբյուրների՝ Ամմոնիոսի «Վերլու-

22 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 47—48:

23 Olympiodori Prolegomena et in Categorias commentarium, ed. A. Busse, Berolini, 1902.

24 Հ. Մանանդյան, Դավթի Անհաղթի խնդիրը..., էջ 28:

25 Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 65 և 67:

ծականքի»²⁶, Օլիմպիոդորոս-էլիասի «Ստորոգութեանց»²⁷ մեկնությունների, ինչպես և Դավթի մյուս երեք աշխատությունների²⁸ համապատասխան տեղերը: Այդ համընկնումների մեծ մասը վերաբերվում է իր իսկ Դավթի գործերին: Ավելացնենք սրանց նաև Դավթի կողմից հիշատակվող, բայց մեզ չհասած եվտոկիոս Ասկալոնացու և Ալեքսանդրոսի մեկնությունները:

Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ Դավթը ժամանակագրական առումով գալիս է վերահիշյալ փիլիսոփաներից հետո, որ նա Ալեքսանդրյան դպրոցի կրտսեր սերնդի և վերջին ներկայացուցիչներից է և այդ պատճառով էլ հնարավորություն ուներ օգտագործելու իր նախորդների աշխատությունները:

Եթե մի պահ ընդունելու լինենք Հ. Մանանդյանի ենթադրությունը, «որ այդ մեկնությունն ավելի շուտ էլիասին կարելի է վերագրել, քան Դավթին»²⁹, ապա կստեղծվի մի շատ տարօրինակ վիճակ. կստացվի, որ էլիաս-Օլիմպիոդորոսը օգտվում է ոչ միայն իր ընկերակից եվտոկիոսի, այլև իր աշակերտներ Ալեքսանդրոսի և Դավթի աշխատություններից, մի բան, որ ոչ թե հավանական չէ, այլ լիովին բացառվում է:

Այսպիսով, վերը նշված բոլոր փաստերը և պատմա-բանասիրական դիտողությունները հիմք են տալիս մեզ վերանայելու Ա. Բուսսեի և Հ. Մանանդյանի եզրակացությունները Դավթի ժառանգության մասին և, բացի կասկած չհարուցող «Մահամանք իմաստասիրութեան» և «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի» երկերից, երկարատև օտարումից հետո վերադարձնել իսկապես Դավթի Անհաղթին պատկանող ևս երկու իմաստասիրական աշխատություն՝ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» և «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտէլի»:

Սրանով, կարծում ենք, չպետք է սպառված համարել խոշորագույն հայ իմաստասերի ժառանգության խնդիրը: 5—6-րդ դարերի ոչ մի փիլիսոփա չէր կարող որևէ մասնակցություն չունենալ այն բուռն դավանաբանական վեճերին, որ տեղի էին ունենում հայ, հույն և ասորի եկեղեցականների ու աստվածաբանների միջև: Տարօրինակ և անտրամաբանական կլիներ, եթե այնպիսի մի մտածող, ինչպիսին էր Դավթի Անհաղթը, սահմանափակվեր զուտ փիլիսոփայական-իմացաբանական հարցերով և շարձազանքեր նույնիսկ միաբնականների ու երկաբնականների կատաղի այն վեճերին, որոնք տրոհել էին իր հայրենի երկրի թեմերն ու երկրամասերը: Հ. Մանանդյանը ժամանակին ուշադրություն էր դարձրել Դավթին վերագրվող «Առածք հինգ» փոքր, բայց արժեքավոր բնագրի վրա, որը, ըստ Հ. Մանանդյանի գրվել է երկաբնակ հայերի միջավայրում³⁰: Մենք սակայն ի նկատի ունենք իրենց նշանակությամբ և ծավալով ավելի մեծ աստվածաբանական-իմաստասիրական երկեր, որտեղ զգացվում է Դավթի գրչին ու մտածելակերպը: Բայց դա արդեն մի առանձին աշխատության

²⁶ Ammonii in Aristotelis Analyticorum priorum librum I commentarium, ed. M. Wallies, Berolini, 1899, CAG, vol. IV, pars VI, pp. 2, 6, 31.

²⁷ Olympiodori Prolegomena et in Categorias commentarium, ed. A. Busse, Berolini, 1902, CAG, vol. XII, pars I, pp. 14, 18, 24.

²⁸ Մահամանք իմաստասիրութեան, էջ 132—133, 185—186, 191—202, 214, Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփյուրի, էջ 259—260, 263, 271, 304 ևն. Մեկնութիւն Ստորոգ. Արիստոտէլի, ընծ. էլիասի, էջ 17, 16, 21, 40 ևն:

²⁹ Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը..., էջ 67:

³⁰ Անդ, էջ 202—209:

2455
1902

նյութ է, որը դուրս է գալիս ներկա հոգևածի շրջանակներից: Մի բան միայն կարող ենք առաջ մտնել. Դավթի ժառանգությունը շատ ավելի հարուստ է, քան մենք պատկերացնում ենք: Հայ և այլազգի բանասերները մեծ գործ կատարեցին, ճշտելով նրա ժառանգության շրջանակները, բայց նրանք, ի տարբերություն միջնադարյան մեր գրիչների, ընկան մյուս ծայրահեղության մեջ և Դավթի երկացանկից հանեցին նույնիսկ նրա գրչին պատկանող գործերը: Մեր նպատակն է, հաշվի առնելով երկու կողմերի սխալները, վերականգնել պատմական ճշմարտությունը:

С. С. АРЕВШАТЯН

НАСЛЕДИЕ ДАВИДА НЕПОБЕДИМОГО В НОВОМ ОСВЕЩЕНИИ

(Резюме)

Автор статьи, на основе историко-филологического анализа сохранившихся философских текстов, доказывает, что перу выдающегося армянского философа V—VI вв. Давида Непобедимого принадлежат не только «Определения философии» и «Анализ Введения Порфирия», но и «Толкование Категорий Аристотеля» и «Толкование Аналитики Аристотеля».

Исходя из прямых указаний, содержащихся в трудах Давида, а также идейно-философской и литературной общности четырех вышеуказанных трудов, автор опровергает аргументацию издателей текстов Давида — немецкого ученого Адольфа Буссе и акад. Я. Манандяна, необоснованно приписывавших «Толкование Категорий Аристотеля» перу Элиаса, и доводы Я. Манандяна, усугубившего эту ошибку, приписав тому же Элиасу также «Толкование Аналитики Аристотеля». К тому же Я. Манандян отождествил Элиаса с Олимпиодором Младшим, который был учителем Давида.

Олимпиодор и Давид, каждый в отдельности, имеют свои толкования к «Категориям» Аристотеля. Это было известно древним переписчикам, которые во всех сохранившихся греческих рукописях интересующего нас «Толкования Категорий Аристотеля» четко указывают, что оно принадлежит Давиду. Издатель этого текста А. Буссе произвольно изменил заглавие труда, приписав его Элиасу.

Что же касается «Толкования Аналитики Аристотеля», то оно также бесспорно принадлежит перу Давида, ибо в нем Давид использовал труды как своего учителя — самого Олимпиодора, его сотоварища Евтокия, затем одного из старших своих современников Александра — ученика Олимпиодора, а более всего свои собственные труды, что, разумеется, говорит против авторства Элиаса-Олимпиодора и в то же время, помимо всего прочего, лишний раз свидетельствует о том, что данное толкование должно принадлежать Давиду, как представителю младшего поколения Александрийской школы.

Автор статьи считает, что наследие Давида, по-видимому, не ограничивается четырьмя вышеуказанными сочинениями. Было бы странным, если такой крупный мыслитель, как Давид Непобедимый, замыкался бы в рамки сугубо философско-гносеологических вопросов и в какой-то мере не откликнулся на те ожесточенные споры диофизитов и монофизитов, которые происходили в греческой, армянской и сирийской церковной среде, а в его родной стране — Армении являлись причиной раскола общества и натянутых отношений между отдельными епархиями и целыми провинциями. В связи с этим автор считает, что Давиду должны принадлежать также труды богословского, церковно-догматического содержания, поиски которых могут оказаться небезуспешными.

S. S. AREVCHATIAN

L'HERITAGE DE DAVID L'INVINCIBLE SOUS UNE LUMIERE NOUVELLE

Analysant d'un point de vue historico-philologique les textes philosophiques parvenus jusqu'à nous, l'auteur de l'article attribue à la plume de David l'Invincible, célèbre philosophe arménien du Ve—VIe siècle, les „Commentaires des Catégories d'Aristote“, ainsi que les „Commentaires des Analytiques d'Aristote“, qui viennent s'ajouter à la „Définition de la Philosophie“ et à „l'Analyse de l'Introduction de Porphyre“, ouvrages que nous lui connaissions.

Ainsi se trouve réfutée, à l'appui des indications directes émanant des ouvrages de David et des particularités idéo-philosophiques et littéraires générales propres aux quatre ouvrages précités, l'argumentation erronée du savant allemand Adolph Busse et de l'académicien Hakob Manandian, tous deux éditeurs des textes de David, selon laquelle Elias était considéré comme l'auteur des „Commentaires des Catégories d'Aristote“, Hakob Manandian lui attribuant encore les „Commentaires des „Analytiques d'Aristote“, cette dernière erreur aggravant la première. En outre, H. Manandian identifie Elias avec Olympiodore Cadet, qui était le maître de David.

Olympiodore et David possèdent chacun séparément leurs „Commentaires des Catégories d'Aristote“, ce qui n'avait point échappé aux copistes anciens mentionnant clairement le nom du philosophe David dans tous les manuscrits grecs contenant l'ouvrage nous intéressant. Lors de la publication, A. Busse en changea le titre en y faisant figurer arbitrairement le nom d'Elias.

Quant aux „Commentaires des Analytiques d'Aristote“, son auteur est incontestablement David utilisant ici les ouvrages du même Olympiodore, son maître, ceux d'Eutokios, camarade d'Olympiodore, ceux d'un de ses contemporains aînés, Alexandre, élève d'Olympiodore, et surtout ses

propres ouvrages, ce qui naturellement ne saurait témoigner en faveur de l'auteur Elias-Olympiodore et qui prouve bien, une fois de plus, que ces „Commentaires“ ne peuvent appartenir qu'à la plume de David, représentant de la jeune génération de l'École d'Alexandrie.

L'auteur de l'article présume que l'héritage de David ne se limite pas essentiellement aux quatre ouvrages indiqués, qu'un philosophe de sa capacité ne pouvait se confiner dans les limites des seules questions d'ordre purement philosopho-gnoséologique sans se faire l'écho, dans telle ou telle mesure, des discussions particulièrement aiguës des diophysites et des monophysites, accaparant les milieux ecclésiastiques grec, arménien, syrien et ayant provoqué dans son pays même, en Arménie, la scission de la société et une tension des rapports entre certains diocèses de même qu'entre des provinces entières.

Aussi l'auteur n'exclut-il pas l'existence d'ouvrages de caractère théologique ou dogmatique ayant appartenu à la plume de David l'Invincible, les recherches en ce sens pouvant s'avérer fructueuses.

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԽԻԿԱՐԻ ԶՐՈՒՅՑԻ ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԸ

Զրույցի սլավոնական խմբագրության մասին առաջին անգամ հայանցիկ հիշատակվում է 1800 թվականին «Ироническая песнь о походе на половцев» գրքում: Ասքը պարունակող ձեռագրի նկարագրության մեջ թվարկվում է նաև Խիկարի բնագիրը, ասքից անմիջապես առաջ¹:

Կարամզինը 1816 թվականին, նկատի ունենալով նույն ձեռագիրը, գրում է, որ այնտեղ կան ևս երկու պատմվածք, որոնցից մեկը Խիկարի զրույցն է:

«Դրանք անկասկած ուսական ստեղծագործություններ չեն,— ավելացնում է նա,— բայց իրենց հնությամբ արժանի են ուշագրության»²:

Նա բերում է զրույցի մուտքից մի փոքր հատված:

1825 թվականին Ն. Պոլևոյը «Արարական հեթաթի հին ուսական թարգմանությունը» խորագրի տակ ներկայացնում է ուսական խմբագրության մի այլ օրինակ: Նա այն համեմատում է Կարամզինի բերած հատվածի և Շավի-Կոզաթի բնագրի ուսերին թարգմանության հետ: Պոլևոյն իր փոքրիկ հոդվածի մեջ յուրովի բնորոշելով ուս հին գրականությունը, աշխատում է ցույց տալ Խիկարի արժեքը ուսական կյանքի և հարաբերությունների ուսումնասիրության գործում:

«Մեր հին մատենագրության գրեթե ամբողջ արտադրանքը,— գրում է նա,— բաղկացած է հոգևոր և պատմական ստեղծագործություններից և թարգմանություններից, դրանից բացի, ինչպես թվում է, մեր նախնիների մատենագրաններում շափազանց քիչ են եղել այնպիսի երկեր, որոնք պատկանելին ստեղծագործության բնագավառին»³:

«Պատմությունը,— շարունակում է Պոլևոյը,— ցույց է տալիս մեզ նրանց գործը, բայց միայն գրական ստեղծագործություններն են, որ կարող են ցույց տալ նրանց կարծիքները, մտածողության եղանակը, նախապաշարումները և այն ամենը, ինչ կա նրանց պատկերացումներում»⁴:

¹ Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя [Новгорода — Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия, Москва, 1800, էջ VII.

² Н. М. Карамзин, История государства Российского СПб, 1842, V издание, Примечания к III тому Истории государства Российского, *սյուն 106. ծան. № 272*:

³ Московский телеграф, № 11, 1825, էջ 227.

⁴ Անդ, էջ 228.

Ահա այս տեսակետից հազվագյուտ օրինակ է Խիկարի զրույցը: «Նման հուշարձանների հայտնագործումը հետաքրքիր կլինենր պատմաբանի, լուրջ ընթերցողի և բանասերի համար», — եզրափակում է նա⁵:

Այսպես ծայր առավ հետաքրքրությունը զրույցի մասին ուս իրականության մեջ:

Փորձենք քննել այն ուղիները, որոնցով ընթացել է ուսական բանասիրությունը Խիկարի սլավոնական խմբագրության շուրջը: Դա ընդգրկում է զրույցի թարգմանական ուղիների և ժամանակի, ուսական և սերբական կամ հարավսլավոնական գրական փոխհարաբերությունների, սլավոնական գրականության վրա Արևելքի ազդեցության խնդիրները:

Ա. Պիպինը լիովին մերժում է Արևելքի ազդեցությունը ուս ժողովրդական բանահյուսության և գրավոր գրականության վրա. «Մինչ այժմ նրա ուսումնասիրությունը (ժողովրդական բանահյուսության—Ա. Մ.) արևելյան ազդեցության հարցի վերաբերյալ ոչ մի հետևության չբերեց, այդպես և նրա լուծման համար քիչ, կամ, նույնիսկ, ոչինչ չի քաղվել հին գրավոր գրականությունից»:

Սակայն նա բացառում է Խիկարի զրույցը:

«Միակ ստեղծագործությունը», — գրում է Պիպինը, — որը կարող է մի թեթև ակնարկել նրա կապը Արևելքի գրականության հետ, մնում է Հազար ու մեկ գիշերների հեքիաթը հին ուսական թարգմանությամբ: Դա, իբրև միակը իր տեսակի մեջ, շատ հետաքրքիր հուշարձան է»⁶:

Պիպինը նշում է, որ զրույցը մուտք է գործել Բյուզանդիայից՝ հարավ-սլավոնական ինչ-որ թարգմանության միջնորդությամբ:

Ա. Վեսելովսկին 1871 թվականին Խիկարի անցման ուղիների մասին միևնույն տեսակետն է հայտնում, բայց նրա համար Խիկարի զրույցը ո՛չ թե բացառություն է, այլ Արևելքի ազդեցությունը հաստատող օրինակ:

Նշելով, որ բացի Եզովյուսից անմիջապես արաբական Հազար ու մեկ գիշերներից եղել է հունական այլ թարգմանություն, որը չի պահպանվել, բայց որի գոյությունը մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու Ակիր (Խիկար) իմաստունի մասին հարավսլավոնական բնագիրը, Վեսելովսկին գրում է.

«Դա որոշում է հեքիաթների բնագավառում Բյուզանդիայի դերը Արևմուտքի վրա Արևելքի ազդեցության պատմության մեջ: Եթե մոնղոլները կարողանում էին գործել բացառապես բանավոր փոխանցումներով, ապա Բյուզանդիայի ազդեցությունն ավելի գրական բնույթ ուներ»⁷:

⁵ Անդ, էջ 235: Պոլեոյն իր բնագիրը հրատարակում է 1842 թվականին «Древнерусские повести» ընդհանուր խորագրի տակ, անշուշտ ջուլց տալու համար բնագրի հարադատությունը ուս հին գրականությանը: Այստեղ նա նորից նշում է բնագրի արևելյան ծագումը և, նույնիսկ, կապը Եզովյուսի հետ (տե՛ս «Русский вестник», V том, СПб, 1842, էջ 54—65):

⁶ А. Пыпин, Очерки из старинной русской литературы, «Отечественные записки», том ХСVIII, вторая книжка, СПб, 1855, էջ 116:

Խիկարի բնագիրը ուս իրականությանն առաջին անգամ ծանոթացվեց 1795 թվականին Ադուրի Փրանսերեն հրատարակության թարգմանությամբ իբրև «Հազար ու մեկ գիշերների» շարունակություն: Բնագրի ծանոթությունն ավելի վաղ էր, բան նրա շուրջ եղած բանասիրական հետազոտությունները: Այդ պատճառով զրույցն անվերապահ ընդունվեց իբրև «Հազար ու մեկ գիշերների» արաբական հեքիաթ:

⁷ А. Н. Веселовский, Новые отношения Муромской легенды о Петре и Февронии и сага о Рагнаре Лодбронне, «Журнал Министерства народного просвещения», часть CLIV, 1871, էջ 120:

Նույն դիրքերից Խալանսկին առարկում է Միլլերին Արևելքի ազդեցություն տեսնելով նաև բիլինաների վրա⁸:

Այդպես, Խիկարը թարգմանվել է սլավոններեն՝ հույն որևէ բնագրից: Այդ կարծիքը բաժանում են և մյուս բանասերները՝ Իրեչեկը, Վլադիմիրովը, Լոպա-րևը⁹ և ուրիշներ:

1822 թվականին Յագիշը հրատարակում է երկու ձեռագրերից կազմված սերբական բնագիրը գերմաներեն թարգմանությամբ¹⁰, որի առաջաբանում հայտնում է նույն միտքը: Այդպես էլ ընդունվում է եվրոպական բանասիրության կողմից: 1898 թվականին Հաբրիսի, Կոնիբերի և Սմիթի նշանավոր գերբում Յագիշի բնագիրը հրատարակվում է անգլերեն¹¹: Այդ հրատարակությամբ սլավոնական խմբագրությունը հայտնի է դառնում իբրև հույն կորած բնագրի փոխօրինակ:

1890 թվականին Ա. Վեսելովսկին, դարձյալ գտնելով, որ բնագիրը թարգմանվել է հունարենից, հպանցիկ դիտում է. «Սլավոնական պատմվածքը, ճիշտ է, տարբեր ձևերով ազդավորված, հատուկ անունների մեջ արևելյան ծագման հետքեր է պահպանել»¹²:

1898 թվականին Ֆ. Ս. Կորշը նայում է զրույցի մեջ եղած հատուկ անունների կազմը և նկատում, որ նրանց մեջ զգացվում է հայկական տարր¹³:

Ա. Գ. Գրիգորևը Կորշի խորհրդով գիմում է կապարյան ձեռագրանի պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանցին և միասին արված հետևություններն հրատարակում Մոսկվայի Արխևոլոգիական ընկերության տեղեկագրում, 1898 թվականին¹⁴:

Որոշ անուններ բնագրում տառադարձված են այնպես, որ հունարենից արված թարգմանության դեպքում չեն համապատասխանում սլավոնական տառադարձության օրենքներին. Адоров (Адорски), Анадан, Анабугил (Набугил), Абекам (Обека), Арапар.

«Առաջին երկու անունները, — գրում է Գրիգորևը, — իրենց մեջ d-ի առկայության պատճառով կասկած են հարուցում: Եթե ասենք Анадан-ը համապատասխանում է ասորա-արաբական Nadan-ին. ապա Адоров չի կարելի ար-

⁸ М. Халанский, Южно-славянское сказание о Кравеиче Марке, в связи с произведениями русского былевого эпоса, сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа, III (оттиск из «Русского филологического Вестника»), Варшава, 1895, էջ 520:

⁹ К. И. Иречек, История болгар, Одесса, 1878, 563, П. В. Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, 97—98, X. Лопарев, Слово о святом «Патриархе Феостирикте», к вопросу о 29-ом февраля в древней литературе — Памятники древней письменности, XCIV, 1893, էջ 3—14, 17—31:

¹⁰ «Byzantinische Zeitschrift», I Band, Heft, Leipzig, 1892.

¹¹ The story of Ahikar, from the Syriac, Arabic, Armenian, Ethioptic, Greek and Slavonic Versions by F. C. Conybeare. J. Rendel Harris and Agnes Smith Lewis, London, 1898, էջ 1—23:

¹² А. Н. Веселовский, Сказки Тысячи одной ночи в переводе Галлана (предисловие), — Тысяча одна ночь, арабские сказки, новый полный перевод Ю. В. Дюпельмайер, т. II, Москва, 1890, էջ XVII:

¹³ А. Д. Григорьев, Происхождение славянских текстов повести об Акире Премудром, — Археологические известия и заметки, издаваемые Имп. Моск. Арх. обществом, под редакцией Д. Н. Анчука и А. И. Кирпичникова, год VI, №№ 11—12, Москва, 1898, էջ 357:

¹⁴ Անդ, էջ 357—359:

տածել ուղղակի ասորա-արարականից: Հունարենի փոխանցման ժամանակ At^hur, At^hor սպասվում է շ և ոչ թե ն: Հետևյալ երկու անունները զարմացնում են իրենց մեջ Ծ-ի առկայությունը: Анабугил անունը համապատասխանում է ասորա-արարական Nabusmik, իսկ Абекам-ը Abikam-ին: Փոխանցման ժամանակ հույները Ե կտառադարձեին Բ-ով, իսկ այդ վերջին հնչյունը սլավոնները կարտահայտեին Ե-ի միջոցով: Համեմատիր Навуходо-носор, Вавилон և այլն: Եթե սլավոնները թարգմանեին ուղղակի հունարենից, ապա վերևում բերված երկու անունները կհնչեին Анавугил, Абекам: Բայց, ինչ-որ շատ ավելի կարևոր է, Օ ձեռագում գտնվող Առապար անունը (У և Соф-ի հետ համեմատած ավելի հին) դուրս է գալիս, որ հայկական բառ է:

Հայկական առապար = τρυχός, asper, ἀγρότοποι, praeruptes, rupes: Հայերի մոտ կա նաև Ե, որով նրանք փոխանցում են և հունական Բ (Babylon, Nabuhodonosor), իսկ Adopov բառը, այն է Է-ի անցումը Ժ-ին ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք Արևմտյան Հայաստանի բարբառի հետ, որտեղ գոյություն ունի այդպիսի փոխարինում¹⁵:

Այսպես: Գրիգորը գտնում է, որ գրույցի սլավոնական թարգմանության մեջ կա հայկական միջամտություն. «Պա հնարավոր է, որովհետև սլավոնները մեկ անգամ չէ, որ շփվել են հայերի հետ», բայց «հատկապես ինչո՞ւմ է արտահայտվել այդ միջնորդների դերը, արդյո՞ք հունարենից ուղղակի սլավոններենի թարգմանության մեջ, թե՞ այն բանում, որ հունարենից հայկական թարգմանությունը սկզբնաղբյուր է ծառայել սլավոնական բնագրի համար»¹⁶:

Գրիգորը հավանական է համարում երկրորդ ենթադրությունը. եկեղեցա-սլավոնական թարգմանությունը կատարվել է հունարենից ոչ ուղղակի, այլ հայ բնագրի միջնորդությամբ:

Այդ վարկածով Ա. Գ. Գրիգորը 1898 թվականին հանդես է գալիս Մոսկվայի Արխեոլոգիական ընկերության սլավոնական հանձնաժողովի առաջ¹⁷:

Խ. Ե. Եվսեևը կարծիք է հայտնում, որ սլավոնական բնագրում հատուկ անունների, ինչպես նաև Арапар-ի առկայությունն այդպիսի ձևով հնարավոր է նաև առանց հայկական բնագրի, որովհետև սեմական բնագրում արդեն կարող էր լինել իրանական աղղեցություն:

1899 թվականին նույն հանձնաժողովի հաջորդ նիստում Ն. Ն. Գուրնովոն նույնպես գտնում է, որ անունները կարելի է բացատրել առանց հայերենի միջնորդության: Абекам աղավաղված է, նախնականը եղել է Амбекам, որը համապատասխանում է հունական Αμβεγαμ, Αββεγαμ ձևին: Հունական գրականության մեջ սեմական Ե փոխանցվել է ձայնավորների մեջ լվ կամ ֆֆ-ի միջոցով: Анабугил բառի մեջ կարելի է վրիպակ տեսնել, Ծ-ի փխ Ե, իսկ Арапар-ը հունական Ἀραπαρ կամ Ἀραφαρ-ի միջնորդությամբ կարող է ծագել ասորական Arāfar-ից¹⁸:

¹⁵ Անդ, էջ 358:
¹⁶ Անդ, էջ 359:

¹⁷ Древности. Труды Славянской Коммиссии Императорского Московского Археологического Общества, том III, Москва, 1902, էջ 8—11 (Протокол 36-го заседания Славянской Комиссии Императорского Московского Археологического общества — 28 ноября, 1898 г.).

¹⁸ Անդ, էջ 11—12 (протокол 37-го заседания, 25 января, 1899 г.).

Այս հարցի շուրջն այնուհետև գրականության մեջ որևէ խոսք չենք գրանում:

Տասր տարի անց, 1909 թվականին, դարձյալ Սլավոնական հանձնաժողովի նիստում Ա. Գ. Գրիգորը վարկածն ուղղակի շրջանցում է¹⁹:

Բայց արևելյան շերտը, ինչպիսին էլ այն լինի, ակնառու է և անտեսվել չէր կարող: Նույն նիստում Կորշը գտնում է, որ բնագրերի անհամապատասխանությունները մղում է մեզ չհասած ասորական թարգմանության: Իմիջիայլոց, նա Ակիր բառը փորձում է արտածել հին սեմական Хаккар անունից:

Ֆրանսուա Նոն, դարձյալ 1909 թվականին, քննելով Յազիչի բնագիրը, գտնում է, որ սլավոնական թարգմանությունը կարող է թերևս ասորականից գալ²⁰:

1913 թվականին հրատարակվում է Ա. Գ. Գրիգորի ծավալուն ուսումնասիրությունը²¹: Այստեղ նա անսպասելիորեն մերժում է հայերենով միջնորդված հունական սկզբնաղբյուրի գաղափարը և հետևում նույնի:

Այդ վարկածի համար նա դարձյալ հիմք է ընդունում անունների տառադարձությունը.

«Հունական բնագրի դեպքում հաղիվ թե Абекам (Абикам), Набугил (Анабугил), Набугинал անունները ստացվեին Ծ-ով: Սովորաբար հույները սեմական Ծ-ն արտահայտել են Բ-ի միջոցով, իսկ սլավոններն այդ Բ-ն արտահայտել են Ե-ով, համեմատիր Навузардан-Ναβονζαρδάν, Навуходоносор-Ναβουχοδονόσορ, Навуфей-Ναβουθαι: Ժիշա այդպես էլ հունական միջնորդության դեպքում հաղիվ թե d ստացվիր Адоров (և Анадан) անունների մեջ, քանի որ արևելյան At^hor, At^hur-ի անցման ժամանակ հունարենում սպասվում է շ կամ օօ. համեմատիր հունարեն Ἄσσουρια, Ἄτουρια, Ἄτωρια:

Միաժամանակ ուշադրություն է գրավում գրույցի մի բանի հատուկ անունների սլավոնական ձևերի մոտիկությունը այդ անունների սեմական և ոչ թե հունական կամ հայկական ձևերին,— շարունակում է Գրիգորը,— Адоров-ի (Адор գոյականից) համար համեմատիր ասորական At^hor և արարական At^hur (At^hor հատկապես ասորական ձև է, համաձայն սկազ. Ֆ. Ն. Կորշի): Իր տեղախնացմամբ գրույցի սլավոնական թարգմանության Синагрип-ը ավելի նման է, նույնիսկ, բուն ասորեստանյան թագավորի անվանը՝ Sin-ahē-irib, քան ասորական Сеннахериб և արարական Санхериб բնագրերից մեկ հայտնի ձևերին»²²:

Մի երկու պարբերություն հետո Գրիգորը եզրակացնում է. «Այսպես, Ակիր իմաստունի մասին գրույցը սլավոններեն է թարգմանվել, ամենից ավելի հավանական է, ուղղակի ասորական բնագրից»²³:

¹⁹ Անդ՝ հտ. 5, 1911, էջ 41 (протокол 106 заседания, 20 мая, 1909 г.).
²⁰ François Nau. Histoire et sagesse d'Ahikar l'Assyrien, Paris, 1909 էջ 93—99.
²¹ А. Д. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, Москва, 1913.
²² Անդ՝ էջ 532:
²³ Անդ՝ էջ 535: Գրիգորը սակայն այնքան էլ վստահ չէ այս նոր կարծիքի մեջ: Այն դուրս, որտեղ նա փորձում է ապացուցել, որ սլավոնական բնագիրն անմիջապես գալիս է ասորերենից, վերջացնում է այսպես. «Ասորական թարգմանության պահպանված ձևագրերի հետագա ուսումնասիրությունը կօգնի պարզելու սլավոնական թարգմանության Адор-ի (Адор) մեջ Ժ-ի ծագումը գալիս է արդյոք նույն ասորական ձևագրից, որտեղ եղել է Ador, փոխանակ At^hor, երևան

Այս հետևությունը չէր կարող լուծվումը ընդունվել: Վ. Իստրինը գտնում է, որ Գրիգորը դեռևս չի ապացուցել, իսկ Ն. Գուրնովոն իր գրախոսության մեջ նորից մերժում է նրա փաստարկները²⁴:

1915 թվականին Գուրնովոն անդրադառնում է հարցին ավելի հանգամանորեն²⁵, դարձյալ հենվելով անունների տառադարձության վրա:

«Ինչպես Գրիգորը,— գրում է նա,— ես նույնպես հնարավոր եմ համարում սլավոնական թարգմանության լեզվի մասին դատելու միայն հատուկ անունների հիման վրա»²⁶:

Այնուհետև բերելով անունների բաղմաթիվ հնարավոր փոխանցումներ, նա մերժում է ասորական նախօրինակը. «Ակիրի մասին գրույցի սլավոնական թարգմանության համար ուղղակի սեմական բնագրի ենթադրությունը,— շարունակում է Գուրնովոն,— հանդիպում է և այլ խոչընդոտ: Քիչ է հավանական, որ 11—12-րդ դարերում սլավոնների մեջ լինեին ասորական և արաբական լեզուներին բավականաչափ լավ ծանոթ մարդիկ, որպեսզի այդ լեզուներից գրական հուշարձանների թարգմանություն անեին... Մնում է թարգմանության հունական կամ այլ (պարսկական, հայկական և այլն) միջնորդության հնարավորությունը»²⁷:

Պարսկական կամ հայկական նախօրինակին նա չի անդրադառնում և բռնում է հունականը: Գուրնովոն միաժամանակ նկատում է, որ մի քանի անունների տառադարձությունն ավելի մոտ է արաբականին: Առհասարակ գրեթե բոլոր փաստարկների մեջ նա տեղ է տալիս երկրորդ հնարավորության: Վերջապես իր միտքն ավարտում է բավական զգուշավոր.

«Ես կարծում եմ, որ Ակիրի մասին գրույցի հատուկ անունների տառադարձության առանձնահատկությունները չեն բացառում այն քանի հնարավորությունը, որ սլավոնական թարգմանությունն արվել է հունարենից, չնայած և ըստ երևույթին չի վկայում ընդդեմ սլավոնների ուղղակի թարգմանության որևէ սեմական լեզվից:

Ինչ վերաբերում է սլավոնական կամ ենթադրվող հունական բնագրի սեմական օրիգինալին, ապա մի քանի առանձնահատկությունների հիման վրա (Акир, Амбекам կամ Абекам, Анабугил) հնարավոր է մտածել, որ այդ օրիգինալը եղել է ոչ թե ասորական, այլ արաբական: Եթե դա իսկապես այդպես է, ապա հարկ կլինեի ընդունել, որ եղել է Ախիկարի գրքի մի քանի արաբական

է եկել արդյոք այն անկախ սլավոնական խմբագրության նախօրինակից, թե այստեղ ինչ-որ կերպ արտահայտվել է արևմտահայ բարբառի ազդեցությունը, որ տ-ն խառնում է դ-ի հետ:

Այստեղ հայկական ազդեցության անհրաժեշտությունը թույլ տալու դեպքում, թերևս հնարավոր կլինի գրա արդյունք համարել և սլավոնական խմբագրության մեջ Арапар անվան հանդես գալը» (էջ 539):

Կարծես նա իր նոր վարկածը որդեգրել է ակամա:

²⁴ В. М. Истрик. Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, исследование и тексты, 1913—Журнал Министерства народного просвещения, новая серия, часть LI, СПб, 1914, էջ 333—365, Н. Н. Дурново, Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире премудром (Отдельный оттиск из Известий Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, т. XX, кн. 4, 1915).

²⁵ Н. Н. Дурново, К истории Повести об Акире, Москва, 1915 (Отдельный оттиск из 2 выпуска IV тома Трудов Славянской Комиссии Имп. Московского Археологического Общества):

²⁶ Անդ՝ էջ 100:

²⁷ Անդ՝ էջ 101:

թարգմանություն և որ սլավոնականը վերաբերում է արաբական հատուկ թարգմանության, որը տարբերվում է մեզ հայտնի արաբական խմբագրությունների նախօրինակներից»²⁸:

Դա միևնույն շրջապատույտն է: Այսպես հավասար հաջողությամբ կարելի է ընդունել արաբական, ասորական, հայկական, հունական, պարսկական, թերևս հնդկական բնագիր:

Այդ կարծիքները մնացին անհետ, և շարունակեց հարատևել հունական սկզբնաղբյուրի ենթադրությունը: 1953 թվականին Գուրգիի «Ռուս հին գրականության պատմության» հինգերորդ հրատարակության մեջ կարդում ենք. «Այս պատմվածքը, որ մեզ է հասել 15, 16-րդ դարի սկզբի ռուսական ձեռագրերից, ակնհերևարար մեզ մոտ թարգմանվել է ուղղակի հունարենից»²⁹:

Այսպես, սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրի հարցում բանասերները որոշակի արդյունքի չհասան, որովհետև հենվում էին միայն հատուկ անունների տառադարձության վրա:

Իհարկե, հատուկ անունները բնագրի աղբյուրը որոշելու գործում կարող են դեր խաղալ, բայց ոչ միշտ:

Եթե լիովին պարզ չեն մի լեզվից մյուսին փոխանցման օրենքները, անունների տառադարձությունից չի կարելի որևէ խնդիր ճշգրիտ սահմանել: Հենց ինքը՝ Գուրնովոն նշում է, որ համեմատության համար չունենալով հին շրջանում (11—13-րդ դար) արաբական կամ ասորական լեզուներից ոչ մի սլավոնական թարգմանություն, չենք կարող ասել սեմական անունների այդպիսի փոխանցումը, ինչպիսին մենք ունենք Խիկարի մասին գրույցում, հնարավոր է արդյոք ասորական կամ արաբական լեզվից ուղղակի թարգմանության դեպքում:

Ընդունված է, որ գրույցը թարգմանվել է սլավոններին 11—13-րդ դարերում, բայց ձեռագրական ամենահին ընդօրինակությունները գալիս են 16-րդ դարից: Թարգմանական օրինակից մեզ բաժանում է երեքից հինգ դար: Այդ ենթացքում հատուկ անունները կարող էին բավական հեռանալ նախասկզբնական ձևերից: Հետագա խմբագրություններում, նույնիսկ, մուտք են գործել անուններ, որոնք առհասարակ խորթ են բնագրին (Ելտեգի, Թեոդուլիա, Սուտիր), բացի այդ, բուն իսկ սլավոնական բնագրի սահմաններում պետք է որոշակի լինեն անունների նախասկզբնական ընթերցումները (Абекам թե Амбекам և այլն), որպեսզի համեմատվեն ճիշտ ձևեր:

Փոխանցման ուղիների հարցը դրանով չի սպառվում: Արդյոք թարգմանությունը եղել է ուղղակի ռուսների կողմից, թե հարավսլավոնական որևէ ժողովրդի (բուլղարներ, սերբեր, հարավային սլավոններ):

Իրեչեկը նշելով, որ բաղմաթիվ հունա-արևելյան պատմվածքներ սերբերին և ռուսներին է անցել բուլղարների միջոցով, գրում է. «Ճիշտ այդպես Ռուսաստանում շատ սիրելի Սինոգրիպ թագավորի, կամ նրա մինիստր Ակիրի մասին գրույցը, որը վերաձևված է Հազար ու մեկ գիշերներից, սլավոններին հայտնի դարձավ բուլղարական թարգմանիչների միջոցով»³⁰:

²⁸ Անդ, էջ 103:

²⁹ Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, издание пятое, Москва, 1953, էջ 159.

³⁰ К. И. Иречек, История болгар, էջ 563: Տողատակում Իրեչեկն ավելացնում է. «Պիպիների ենթադրությունը ռուսական Սինոգրիպի բուլղարական ծագման մասին հաստատվում է Բեչ-

Պիպինը զրույցն համարում է սերբական թարգմանություն³¹:

Ե. Բարսովը նույնպես ընդունելով, որ զրույցը գալիս է հունարենից, զրտնում է, որ նրա առաջին փոխանցողը սերբերն են³²:

1897 թվականին Ա. Ի. Սորոլևսկին սահմանում է այն օրինաչափությունները, որոնցով հնարավոր է տարորոշել հարավսլավոնական և ռուսական թարգմանությունները:

Ե՛վ հարավային սլավոնների, և՛ ռուսների մատենագրության լեզուն եկեղեցական-սլավոններենն է: Բայց որքան էլ ռուս թարգմանիչը հիանալի տիրապետեր եկեղեցա-սլավոնական լեզվին, որոշ անծանոթ արտահայտությունների դեպքում չէր կարող չգիմել ռուսերենի օգնության:

Ենևիով զրանից Սորոլևսկին խիկարի զրույցը դասում է ուղղակի ռուսական թարգմանությունների շարքը³³:

Այս տեսակետն իր համար հող գտավ: 1901 թվականին Պ. Վ. Վլադիմիրովը որդեգրում է այն, հենվելով միևնույն բառային կազմի վրա³⁴: Հետագայում դա ընդունում են Գրիգորևը³⁵, Իսարինը³⁶, Դուրնովոն³⁷ և ուրիշներ:

Բայց հարցը զրանով չի փակվում: Մինչ այդ խիկարի զրույցը ծանոթ էր միայն սերբական և ռուսական ընդօրինակություններով: Մ. Ն. Սպերանսկին պաշտպանելով նույն կարծիքը, գրում է. «Վստահ ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է բուլղարերեն, ապա անցել սերբերին, դժվար է, որովհետև կա մեզ

կովեցկյան ժողովածուով»: Պիպինի մոտ սակայն այդ ենթադրությունը շատ հպանցիկ է: 1857 թվականին նա գրում է. «Ակիրի մասին զրույցը իր ծագմամբ պարտական է բուլղանդական գրականությանը, որից մեզ է անցել մի որևէ հարավսլավոնական թարգմանության միջոցով» («Отечественные записки», том ХСVIII, вторая книжка. СПб. 1855, էջ 149—150), իսկ 1898 թվականին, 41 տարի անց, արտահայտվում է ավելի որոշակի. «Որովհետև գտնված է բավական հին սերբական ձեռագիր, որը համընկնում է զրույցի հին ռուսական խմբագրությանը, ապա մյուս հուշարձանների օրինակը ստիպում է ենթադրելու, որ և այստեղ թարգմանությունը եղել է ոչ թե ռուսերեն, այլ հարավսլավոներեն» (История русской литературы, том II, СПб. 1893, էջ 40):

³¹ Տե՛ս № 29 ծանոթագրությունը:

³² Е. В. Барсов, Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружиной Руси, том I, Москва, 1887, էջ 66:

³³ А. И. Соболевский, О древних русских переводах в домонгольский период, Москва, 1897, էջ 7:

³⁴ П. В. Владимиров, Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков, Киев, 1901, էջ 101:

³⁵ Ал. Дм. Григорьев, Повесть об Акире Премудром, Москва, 1913, էջ 498—526, Ինչպես գիտենք, Գրիգորևը թարգմանության հայրենիքը մինչ այդ ընդունում էր Բուլղարիան. Այստեղ ևս նա փոխում է իր կարծիքը:

³⁶ В. М. Истрин, Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода, Петроград, 1922, էջ 95—98, Իստորիներ նշելով, որ հին սլավոնական գրականության մեջ շատ թույլ էր հետաքրքրությունը աշխարհիկ թեմաների նկատմամբ, այդ փաստի հիման վրա ռուս գրականության համար վերապահություն է անում. «Բայց, այնուամենայնիվ, ռուս գրականությունը սլավոնական գրականությունների մեջ ունի առանձնահատուկ դրություն: Այնքան որքան և այս հնագույն պատմվածքները երևան են եկել ոչ թե հարավային սլավոնների մոտ, որոնք վիպական գրականության նկատմամբ ոչ մի հետաքրքրություն չեն ցուցաբերել, այլ ռուսների մոտ: խիկարի զրույցը, ճիշտ է, հայտնի է սերբական ընդօրինակություններով, բայց զրանք իրենց ծագմամբ գալիս են ռուս ձեռագրերից» (25):

³⁷ Н. Н. Дурново, К истории Повести об Акире, Москва, 1915.

մատչելի միայն սերբական ձեռագիր»³⁸:

Սակայն այդ պայմաններում դժվար է նաև ասել, որ թարգմանությունը նախ եղել է ռուսերեն:

Իրենչեկի նշած Բելկովեցկյան ձեռագիրը մնում է անծանոթ, գոնե ռուսական բանասիրությանը, բայց 1935 թվականին Իորգան Իվանովը քաղվածաբար հրատարակում է բուլղարական մի այլ օրինակ Լովչանական ժողովածուից³⁹: Այդպիսով գոյություն ունի նաև բուլղարական բնագիր:

Ինչպես տեսնում ենք, շնայած բանասիրության մեծագույն ջանքերին, դեռ շատ խնդիրներ մնում են առկախ:

«Իմիջիցայուց,— գրում է Մինդալևը 1914 թվականին,— հենց խրատների կազմը, մինչև նրանց անցումը սլավոնա-ռուսական հողի վրա, գեոևս ոչ բավարար է որոշված, բոլոր մեզ հասած բնագրերի, ինչպես սլավոնական-ռուսական և սերբական, այնպես էլ արևելյան-ասորական, արաբական, հայկական խմբագրությունների մանրամասն հետաքննության բացակայության պատճառով: Գտնել հունական բնագիրը մինչև այսօր չի հաջողված, չի հաջողված, նույնպես, որոշել սլավոնական խմբագրության նախօրինակի ծագումը, ո՞ր լեզվից է կատարվել թարգմանությունը և ո՞ր լեզվով, ուղղակի ռուսերեն՞ն, թե որևէ հարավ-սլավոններեն, եղել է մե՞կ, թե՞ երկու թարգմանություն, առայժմ գեոևս չլուծված հարցեր են»⁴⁰:

Դրանք չլուծված հարցեր են և այսօր:

* * *

Ինչպես է հայտնվել զրույցը ռուս հին գրականության մեջ,— մենք կփորձենք վերադառնալ այդ խնդրին: Դա հնարավոր է, որովհետև մեզ այժմ հայտնի են ավելի շատ աղբյուրներ:

Հույն նախօրինակի հարցը ծագել է ինքնաբերաբար: Քանի որ զրական փոխառությունները հիմնականում Բյուզանդիայից են գալիս, ապա այդպես ընդունվեց նաև զրույցը: Բայց զրա համար հավաստող հիմքեր չկան:

Հունական բնագիրը մեզ ծանոթ է միայն Եզովպոսի անունով, որտեղ վերապատմվում են միևնույն դեպքերը: Զրույցը ներկայացնում է խիստ օտարացած խմբագրություն:

Սլավոնականը նրա հետ ոչ մի առնչություն չունի: Դա պարզ է հենց առաջին հայացքից, ուստի բանասիրության մեջ առաջ է քաշվել մի այլ, կորած խմբագրության վարկածը:

Այդ ենթադրության համար Պիպինին հիմք է ծառայում Քեոստիրիկաի լեզնը, որտեղ հիշատակված են Սենեքերիմի և խիկարի անունները. «Լեզնը անկասկած հունական է,— գրում է Պիպինը,— որը պարզ է նրա լեզվից և բունույթից և հետևաբար ենթադրում է Սենեքերիմի հունարեն թարգմանություն,

³⁸ М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, — Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук, том XXVI, 1921, էջ 195—196:

³⁹ И. Иванов, Старобългарски разкази, София, 1935, էջ 237—245 (բնագիրը), 95—102 (նոր բուլղարերեն թարգմանությունը):

⁴⁰ П. Миндалов, Моления Даниила Заточника и связанные с ним памятники, — Ученые записки Императорского Казанского Университета, год XXXI, четвертая книга, апрель, Казань, 1914, էջ 303.

որովհետև միայն այս հեքիաթի հայտնի լինելու դեպքում հնարավոր էր առիթ ապա նման պարականոնի»⁴¹:

Մանոթանանք սակայն պարականոնի բնագրի հետ:

Սենեքերիմը նավով պատերազմ է գնում (поеде царь Синагрипъ на брань), նրան ուղեկցում է Խիկարը (во то время бысть у него рядеца, именем Акирь): Փոթորիկը սպանում է նրանց: Խիկարի խորհրդով Սենեքերիմը դիմում է սուրբ Նիկոլային: Փոթորիկը դադարում է: Սենեքերիմն ուզում է սրբ-բիկ տեսնել: Խիկարն ասում է, որ դա կարող է անել միայն մետրոպոլիա Քեոս-աթրիկալը: Մետրոպոլիտն համաձայնվում է: Նրանք պատրաստվում են սրբին ընդունելու, բայց նա ուշանում է, որովհետև փրկում էր ծովում խեղդվողներին, որոնք նվիրարեքում են մի հավ: Հետո երբ սուրբը դա պատմում է Քեոսաթրիկա-աին, նա ասում է, որ այդ դատարկ բանի համար ինքը երեք քայլ անգամ չէր անի: Իբրև պատիժ սուրբ հայրերը որոշում են նրա հիշատակը տոնել միայն շորս տարին մեկ:

Տխոննրավովը և նրա հետքերով Գրիգորեք ցույց են տալիս, որ լեգենդը սլավոնական ծագում ունի և ամենեին էլ թարգմանական չէ: Նախ՝ նրա բնա-գիրը չկա հույն մատենագրության մեջ և, ապա՝ հույները չունեն սուրբ Քեոս-աթրիկաի տոնը:

Բայց եթե ընդունենք, որ թարգմանական է, դարձյալ մեզ հիմք չի տալիս ասելու, որ եղել է Խիկարի հունական բնագիր:

Սենեքերիմի և Խիկարի անունները լեգենդի մեջ պատահական են⁴²: Բնա-գիրը ծագումնաբանական ավանդություն է: Նրա նպատակն է բացատրել, թե ինչու շորս տարին մեկ է տոնվում Քեոսաթրիկալը: Սուրբ Նիկոլայը խեղդ-վողներին փրկելու մասին կարող էր պատմել և այլ առիթով: Բովանդակության մեջ ոչինչ չէր փոխվի:

Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս սրբի տոնը ուշ կատարելու ստուգաբանա-կան մի այլ, ժողովրդական տարբերակ, որ գրի է առել Աֆանասեր:

«Մի անգամ աշնանը գյուղացին ճանապարհով բեռ էր տանում, դալիս է Կասյան աստծո ծառան (УГОДНИК) և հրաժարվում նրան օգնելու, որ իր դրախ-տի զգեստները չփչանան: Օգնում է Նիկոլան: Երբ նրանք դրախտ են գալիս և տերն իմանում է, թե զործն ինչպես է եղել, նա ասում է Կասյանին: «Գու չօգնե-ցիր գյուղացուն, դրա համար քեզ երեք տարին մեկ անգամ կտոնեն, իսկ քեզ, Նիկոլա աստծո ծառա, նրա համար, որ դու օգնեցիր գյուղացուն բեռը տանելու, տարին երկու անգամ տոն կլինի»⁴³:

Այստեղ Կասյանը Քեոսաթրիկան է, իսկ Սենեքերիմին և Խիկարին փոխա-րինել է բեռ տանող գյուղացին:

Բնագրում այդ անունները կարող էին մտնել հետո, ուսական հոդի վրա: Դա խոսում է միայն ուս իրականության մեջ գրույցի շատ տարածված լինելու մասին:

⁴¹ А. Пыпин, Очерк..., էջ 84:

⁴² Ա. Վեսելովսկին գրում է. «Հին Ռուսիայում հանրահայտ Մինոգրաֆի (Մինագրիպի-Սենհարիի) և Ակիրի (Հիկարի) անունները վերցված են հին արարական հեքիաթից, բայց առնչվել են լեգենդին բոլորովին պատահական» Малорусские народные предания и по-верья. Свод Миханла Драгоманова, Изд. Юго-западного отдела И. Р. Г. О, Киев, 1876 (տե՛ս Древяна и новая Россия, год третий, т. I, 1877, էջ 208):

⁴³ А. Афанасьев, Нар. русские легенды, № 11:

Այդպիսով լեգենդը չի կարող վկայել գրույցի առկայությունը հույն մա-տենագրության մեջ և այն չի եղել:

13-րդ դարում Մաքսիմոս Պլանուդեսը կազմում է Եզովպոսի կենսագրու-թյունը, որը մեծ տարածում է ստանում բյուզանդական աշխարհում: Եզովպոսը դիտվում է իբրև հույն իմաստուն, ձեռք բերելով ամենամեծ ժողովրդականու-թյուն: Պլանուդեսի կազմած կենսագրության մեջ պատմվում են միևնույն բա-ները, ինչ Խիկարի մասին: Քեոս որն է փոխառված, սոսկ բանասիրական հարց է, բայց գրույցը ճանաչվել է Եզովպոսի անունով: Դա լիովին բավարարում է և հարկ չկար անհայտ իմաստունի մի նոր թարգմանություն:

Տիրական է դառնում միայն հեղինակություններից մեկը: Եզովպոսի անու-նով կան երկու տարբերակներ, բայց նրանից հետո Խիկարը չի հիշվում հույ-ների մոտ:

Իսկ հայ գրականության մեջ տեղի է ունեցել հակառակը. Խիկարն է կան-խում Եզովպոսին: Խիկարը հայերեն է թարգմանվել 5-րդ դարում, ասորերենից, բայց չնայած հայ և հույն մատենագրության ամենամեծ առնչություններին, Եզովպոսի թարգմանության փորձ չի եղել, թարգմանվել է, բայց ոչ կենսագրու-թյունը, որ կարող էր հիշեցնել հայ իմաստունին, այլ միայն առակները («Ա-ռակք Ողիմպիանու»): Այդպես և Լոկմանը, որ արաբական աշխարհի խորհր-դատուն է, հայ բանահյուսության մեջ ստանձնել է բժշկի դեր՝ Լոխման հեքիմ, իսկ արաբների մոտ նա կանգնած է Խիկարի և Եզովպոսի կողքին:

Արաբական գրականության մեջ պահպանվել է նաև Խիկարի գրույցը, բայց որպես Հազար ու մեկ գիշերների հեքիաթ: Որոշ տարբերակներում գլխա-վոր հերոսը ոչ թե Խիկարն է՝ Հայկարը, այլ նրա կինը՝ Ջեֆագան:

Հին սլավոնների մոտ նույնպես մեծ ժողովրդականություն է վայելում Խի-կարը, իբրև ազգային իմաստուն՝ Акир премудрый. նա դարձել է «հայտնի-ներից հայտնի հին Ռուսաստանում» (Կարամզին): Զրույցի ազդեցությունը նկատվում է բազմաթիվ ժողովրդական և գրավոր ստեղծագործությունների վրա⁴⁴: «Ինչպես երևում է, Ակիրը ընդհանրացվել է մինչև քրիստոնեական խորհրդատուի աստիճան», — նկատում է Վեսելովսկին⁴⁵:

Այստեղ ևս Խիկարը կանխում է Եզովպոսին, և ուսս գրականության մեջ չենք գտնում Եզովպոսի հնագույն օրինակ:

Այդպես ուրեմն, երկու իմաստունների համատեղ գոյությունը միևնույն դերով, անհարիր է, ուստի և հույն մատենագրության մեջ ապարդյուն է Եզով-պոսից դուրս որոնել գրույցի մի այլ խմբագրություն:

Սլավոնական բնագրի համար հունական սկզբնաղբյուրի որևէ վկայություն չկա: Յագիլի գերմաներեն թարգմանության մեջ Ակիրոս անունը ինքնահնար է, որովհետև այդպիսի ձև չունեն նրա օգտագործած բնագրերը, իսկ պատահող յորոշ հունաբանություններ ընդհանուր տեղի են, որ կարող էին Աստվածաշնչից

⁴⁴ Զրույցի ազդեցությունը բացահայտ նկատելի է «Чудо св. Николая», «Моления Даниила Заточника» — «Поучение от святых книг о чядах» հնագույն բնագրի վրա, ինչպես նաև հետագա շրջանի շատ ստեղծագործություններում: Զրույցը ներթափանցել է նաև ուսս ժողովրդական բանահյուսության և խոսքի մեջ: Բազմաթիվ առածներ, արտա-հայտություններ և հանելուկներ ծագում են նրանից:

⁴⁵ А. Веселовский, М. Gaster, Ilchester lectures on greco-slavonic literature and its relation to the folk-lore of Europe during the Middle Ages, London, 1887. — Жур-нал Министерства Народного Просвещения, Шестое десятилетие, часть ССLVI, март, 1888, էջ 227:

գալ: Նույնիսկ հայ բնագրի մեջ, որ անառարկելիորեն ասորական թարգմանությունն է, Հարրիսը և Տաշյանը հունարանություններ են նկատում:

Բայց որտեղ պետք է փնտրել սլավոնական բնագրի աղբյուրը: Եզովպոսի և արաբական խմբագրությունները բացառվում են, որովհետև հեռու են նրանից: Մնում է հայկականը և ասորականը:

Տեսնենք, թե ինչ հարաբերություն կա նրանց մեջ:

Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ հայ բնագիրը գալիս է անմիջապես ասորականից, սակայն մի բնագրից որ այժմ չկա, բայց մայրն է եղել Քեմբրիջի № 2020 ձեռագրի⁴⁶ (ըստ Հարրիսի՝ S₂, ըստ Նոի՝ C) բնական է, որ S₂-ով, Էներկայացող ասորական խմբագրությունը պետք է նմանության և զուգահեռության եզրեր ունենա հայկական խմբագրության հետ:

Սլավոնական բնագիրն հիշեցնում է այս երկու խմբագրությունները:

Զրույցի բավական ուժեղ տեղայնացումը մթագնել է ուղղակի կապը, սակայն փորձենք քննել մի քանի բնորոշ ընթերցումներ:

Ասորական S₂ բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր Սարհադոնի որդի Սենեբերիմի 20-րդ տարում»: Չնայած սխալ, բայց հիշատակում է Սարհադոնի անունը որպես Սենեբերիմի հայր (իրականում Սենեբերիմն է Սարհադոնի հայրը): Այդպես նաև մյուս տարբերակները, Բոնիոնի ձեռագրի հետագա գրչությունը օրինակը և այլն:

Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրը (ըստ Հարրիսի՝ S₃, ըստ Նոի՝ B) ունի ճիշտ ընթերցում: Խիկարը որդեգրում է նազանին Սենեբերիմի թագավորության օրերին, բայց երբ նազանը դավում է մորեղբորը, Եգիպտոսի փարավոնին նամակ է գրում Սարհադոնի անունից: Գրաֆենի օրինակի մեջ շատ ավելի որոշակի է. «Ասորի և Նինվեի թագավորներ Սենեբերիմի և Սարհադոնի օրոք կար Ախիկար անունով մի մարդ, մի իմաստուն հրեա, որը գրագիրն ու մորեղն էր վերոհիշյալ թագավորների: Նա շարունակ անթերի ծառայում էր նրանց, երբ Ասորի թագավոր Սենեբերիմը մահացավ 679 թվականին, նախքան Քրիստոսը»: Այս տողերն անշուշտ պատկանում են գրչին կամ խմբագրին, որը բավական լավատեղյակ է պատմությանը, բայց բնագիրն սկսվում է այսպես. «Ես՝ Ախիկարս, շատ եմ աշխատել, ծառայել եմ նաև Սենեբերիմ թագավորի որդուն՝ Սարհեդոնին: Այն ժամանակ զուշակները բոլոր աստղագետների հետ միասին ասացին ինձ. Գու մի արու գավակ ես ունենալու»: Բոնիոնի ձեռագրի հին գրչությունը հատվածը համապատասխանում է Գրաֆենի օրինակին:

Սարհադոնի անունն հիշատակվում է նաև արաբական բնագրերում. «Սարհադոնի որդի Սենեբերիմ թագավորի օրերին կար մի իմաստուն»,— սկսվում է Ազնես Սմիթի հրատարակած բնագիրը: Սալհանիի մոտ երբ Խիկարն իր որդուն ներկայացնում է Սենեբերիմ թագավորին, նա ասում է գոհությունով. «Ազոթում եմ աստծուն, Խիկար, որպեսզի նա պահպանի քո որդուն, որ կարողանա ծառայել այնպես, ինչպես դու ես ծառայել ինձ և իմ հորը՝ Սարհադոնին»:

Մեզ այստեղ չի հետաքրքրում, թե ինչպես է այդ սխալը տիրական դարձել երկու խմբագրությունների մեջ: Կարծում ենք, նույնիսկ, որ S₃-ը, Գրաֆենի և Բոնիոնի օրինակները տալիս են հետագա ուղղված ընթերցումներ: Նկատենք սակայն, որ ասորական և արաբական խմբագրությունների բոլոր տարբերակները, ճիշտ թե սխալ, պահպանել են Սարհադոնի անունը, այն կա, նույնիսկ,

46 «Բաների Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 77—92:

գրույցի էլեֆանտինյան պապիրուսներում (մեր թվ. առաջ 5-րդ դար), ուր նրանց տեղերը դեռ չեն շփոթվել և Տովբիտի գրքում:

Չնայած Սարհադոնը գրույցի հետագա խմբագրություններում որևէ դեր չունի, բայց շարունակում է հիշատակվել Սենեբերիմի անվան հետ: Դա ընդունված ձև է Արևելքում, ապա՝ գրիչները, որոնք մեծ մասամբ լավ ծանոթ էին Սուրբ գրքին, Սարհադոնի անունը չէին սղի հենց միայն որպեսզի գրույցը կապվեր Սուրբ գրքի հետ: Աստվածաշնչի յուրաքանչյուր առնչում կամ հարասում հավաստի և արժեքավոր էր դարձնում երկր: Հաճախ, նույնիսկ, ինքնահար կապեր էին ստեղծվում Աստվածաշնչի անունների հետ:

Հայկական խմբագրության մեջ սակայն, որը գալիս է ասորերենից, Սարհադոնի անվան ոչ մի հիշատակություն չկա: «Յամս Սենեբերիմայ, արքայի Ասորեստանի ես՝ Խիկար, դպրապետ էի նմա»,— Այսպես է սկսվում բնագիրը: Ինչպես տեսանք այդ անունը աներկբա եղել է նախօրինակի մեջ: Հետագայում գրիչները տեղայնացման միտումով, որպեսզի գրույցը կապվի հայոց թագավոր Սենեբերիմ Արծրունու հետ, սղի են կամ բաց թողել: Նույն առնամանությամբ լինագրում հիշատակվող Արծրվյաց դաշտը դարձել է Արծրունյաց դաշտ⁴⁷:

Սարհադոնի անունը չկա նաև Սլավոնական խմբագրության մեջ⁴⁸: Դա հայ և սլավոնական բնագրերի անընդմիջարկված կապ է արտահայտում: Եթե հայ բնագիրը սղել է տեղայնացման միտումով, ապա սլավոնականը շուներ այդպիսի մտահոգություն: Ընդհակառակը, սլավոնական թարգմանիչն անաղարտ կպահանջ գրույցի պատմականության համար: Սարհադոնի անունը ուղղակի չի եղել սլավոնների նախօրինակում: Դա թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ նախօրինակը հայ բնագիրն է:

Շարունակենք: Բնագրերի փոխադարձ կապի համար բնորոշ կովաններ կարելի է տեսնել գրույցի խրատականքում, խրատների դասակարգման և բընույթի մեջ, ուր կարող են պահպանված լինել նախնական գծեր, իսկ պատմո-

47 Պ. Մուրադյանը լայնորեն օգտագործելով մեր մի հոդվածը, այս կետում մեկ հետ համաձայն չէ, գտնելով, որ Սարհադոն անունը չի եղել հայերենի ասորական օրինակում (տե՛ս «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке». Ереван, 1966, էջ 74):

Հայերեն բնագրում Սարհադոնի բացակայությունը չի պայմանավորված նրա ասորական նախօրինակով: Արամեական պապիրուսները, Տովբիտի գիրքը, ասորական ու արաբական բոլոր բնագրերը հիշատակում են այդ անունը: Հայկական և ասորական S₂ բնագրերը գալիս են մեկ նախօրինակից, իսկ S₂-ը նույնպես պահպանել է անունը: Նշանակում է այն եղել է նրանց նախօրինակում:

Մեր հոդվածում պարզապես ասված է, որ Սարհադոնի անունը կարող էր անտեսվել գրիչների կողմից տեղայնացման միտումով (տե՛ս «Բաների Մատենադարանի», № 5, էջ 84): Մուրադյանը այնպես է ներկայացնում, որ իբր մեր կարծիքով թարգմանիչն այդ անունը բաց է թողել որպես մանրուք:

48 Այնտեղ, ուր Խիկարը նարումակին հիշեցնում է, որ ինքը նրան փրկել է, երբ Սենեբերիմի հայրը մահվան է դատապարտել, Խուզովյան ձեռագրում հիշվում է նրա անունը՝ Авдан: Գրիգորիսը այդ առթիվ գրում է. «Ըստ երևույթին այն չի կարելի արտածել ասորա-արաբական Սարհադոնից և միայն X (Խուզովյան) ձեռագրի լրացումն է» (Повесть... էջ 401), իսկ Գուրնովոն գրում է. X ձեռագրում, որտեղ այն պահպանվել է, աղավաղված է, և անհայտ է այդ ձեռագրի Авдан անունը ծագում է Ասորական Սարհադոնից թե այլ անունից» (К истории... էջ 72):

Սանհադոնից չի կարող ծագել, որովհետև նմանության ոչ մի հետք չունի: Авдан, համաձայն Կորչի՝ չուվախերեն նշանակում է արագադ: Եթե նման մի անուն պատահարար չի ընկել բնագրի մեջ, ապա մեր կարծիքով դա հայկական բնագրում հիշված նախնի եղբոր անունն է՝ Բազան (տե՛ս Bod ձեռագրի ընթերցումը: Բ-ն սղվել է մյուս անունների առնամանությամբ (Արիկամ, Ամբուզի, Ակիր) և ստացվել Ազան:

Իսկ սլավոնական խմբագրությունը ներկայացված է լավագույն համարվող Մոսկվայի համալսարանին կից Ռուսաստանի պատմական և հնագիտական ընկերության № 189 ձեռագրով (0), որը հրատարակել է Ա. Գ. Գրիգորևը Մոսկվայի պատմական թանգարանի № 427 (պատկանել է Ի. Ա. Վախրեմևին) և Մոսկվայի Խուլոդյան գրադարանի № 246 ձեռագրերի համեմատությամբ:

Այժմ բերենք սլավոնական և ասորի խրատականքի զուգահեռ շարքերը:

O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃	O	S ₂	S ₃
1	1	1	20			40a			64			87		
2a	2	2	21a			40b			65	47	61	88		
2b	3	3	21b	24	35	41			66			89	58	77
3	4	7	22			42			67			90		
4	6		23	25	36b	43			68	48a	63a	91a	59	78
5	7	11ad	24			44a	66ab		69	48b	63b/64	91b		
6a	8		25	26	37	44b	66c		70	49a	65	92a	60	72
6b	10		26	27	38	44c			71a	50a	67a	92b		
6c	10	17b	27a	28a	39a	45	5		71b	50b	67b	93		
7			27b	28b	39b	46			71c	50d	67c	94	61	79
8	12	18	27c	28c	39c	47	74a		71d	50e	68a	95		
9	13	21	27d	28d	39d	48	32	42	72a			96	63	81
10a	14	22	27e	28e		49	36	46	72b			97		
10b		17a	28	30a	40	50	37a	47a	73			98		
10c	15	23b	29			51	38	48	74a			99	65	83
11	17(k)		30a	30b	41a	52	39	49	74b			100		
12	16	24	30b	31	41b	53a	40a	50a	75	52	70	101		
13a	17	25a	31			53b	40b	50b	76	54	72ab	102		
13b	18	25bc	32			54	41	52	77			103		
14	19	27	33a			55	42	53	78	55		104a		
15	20	28	33b			56			79			104b		
16a	21a	31a	33c		51b	57		55	80			105		
16b	21b	31b	34			58	44	56	81			106	34	44
16c	21c		35			59	45	57	82	56		107		
16d	21d		36			60		60	83			108		
17	22		37			61			84			109		
18	23b		38			62	46	58	85	57		110	73	
19			39			63			86					

Ասորական խմբագրությունը ներկայացվում է S₂ և S₃ բնագրերով: S₂-ը Հարրիսի հրատարակած Քեմբրիջի №2020 ձեռագիրն է (ըստ նոթի՝ C), որի հետ հայկական խմբագրությունը գալիս է միևնույն աղբյուրից, իսկ S₃-ը Բեռլինի Զախաուի № 336 ձեռագիրն է (ըստ նոթի՝ B), որը նոն համարում է լավագույնը):

Համեմատության համար այստեղ ևս հիմք ենք վերցրել սլավոնական Օ բնագիրը:

Տեսնենք թե ինչ են հուշում աղյուսակները:

1. Հայերենում չունեն իրենց զուգահեռները սլավոներենի 13 խրատներ, իսկ ասորերենում S₂ և S₃-ը միասին՝ 61, (S₂-ը՝ 65, S₃-ը՝ 77):

Հայերենին չհամընկնող խրատներից ինը (63, 79, 83, 90, 93, 95, 104a, 104b, 107) հատուկ են միայն սլավոներենին: Բացակայում են և՛ ասորերեն և՛ արաբերեն խմբագրություններից, ուրեմն կարող են ոչ թե բնագրային լինել, այլ մուծված սլավոնական հողի վրա: Հետաքրքիր է, որ բացի № 63 և 90 խրատներից (63—Пр 181, 90—Сир 40^{29, 30}, Мен.) դրանք չեն հանդիպում և այլ աղբյուրներում: Մյուս չորս խրատները առկա են ասորերենի մեջ, բայց իրենց կրկնօրինակներն ունեն նաև արաբերենում, ուրեմն նախնական են և հայերենից կարող էին սղվել հետագայում:

Ինչպես տեսնում ենք հայկական խրատաշարը գրեթե լրիվ ծածկում է սլավոներենին:

2. Ասորականում բացակա խրատներից 42-ը (7, 19, 21a, 22, 24, 31, 32, 33a, 33b, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40a, 40b, 41, 42, 43, 44c, 56, 61, 64, 66, 67, 72a, 72b, 73, 74a, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 92b, 97, 102, 103, 108, 109) գտնում ենք միայն հայերենի մեջ: Չունի նաև արաբերենը: Դա շատ կարևոր է: Եթե սլավոնական խրատաշարի բավական մեծ թվով միավորներ ունի միայն հայկական խմբագրությունը, ապա, թերևս, հայերենից է գալիս, այլապես կլիներ նաև մյուս խմբագրություններում: Ուրեմն, այն ինչով ասորերենից և արաբերենից տարբերակվել է հայերենը, արտացոլված է սլավոներենի մեջ: Դա բացառում է նաև սլավոնական և հայկական բնագրերի համար մեկ սկզբնաղբյուր ենթադրելու գաղափարը:

Դիտենք, որ խրատների մեծ մասն ունի կանոնավոր հերթաշար՝ 31—44, 72—74, 86—88 և պատահական չեն զուգորդվում հայերենի հետ:

Շարքում չկա և ոչ մի խրատ, որ միավեր միայն ասորական խմբագրությանը:

Բայց շարունակներ: Իսկ ինչ է թելադրում խրատների բնույթը:

Ասորական S₁, S₂, Զախաուի № 162 և արաբական Սալհանիի ու Սմիթի տարբերակների առաջին խրատն այսպես է. «Որդեակ, եթե մի խոսք լսես, թող այն մեռնի քո սրտում և մի հայտնիր ոչ ոքի (մարդու)» S₃-ը, Բոնիոնի և Գրաֆենի ձեռագրերը՝ «Որդեակ, եթե դու լսում ես իմ խոսքերը, փակիր նրանք քո սրտում և մի հայտնիր ուրիշի», իսկ եթովպական խմբագրությունը՝ «Որդեակ, եթե դու լսես որևէ խոսակցություն, պահիր այն քո սրտում և մի ասա հարևանին»:

Հայկական խմբագրությունը սակայն տալիս է բոլորովին այլ ընթերցում. «Որդեակ, եթե լսես բան ինչ ի դրան արքունի, մեռո զնա և թագո ի սրտի քում, գի մի ումեք ասիցես» (A):

Այստեղ Խիկարը իր քեռորդի նաթանին խբատում է թագավորի դռանը որևէ բան լսելիս ոչինչ չհայտնել, իսկ ասորական և մյուս խմբագրություններում ոչ թե թագավորի դռանը, այլ առհասարակ:

Հայերենի G տարբերակն ավելի որոշակի է. «Որդեակ, եթե լսես բան ինչ ի դրան արքայի՝ մեռո և թագո զնա ի սրտի քում և մի մոռացիս և կամ ի վեր հանիցես: Գուցէ հանդիպեսցէ ի թագաւորէն քեզ տանջանք և բանտ»:

Բոլոր խմբագրություններից հայերենին համաձայն է միայն սլավոներենը. Սլավոնական առաջին խմբագրության ձեռագրերում կարդում ենք. «Аще что

слышиши от царя или видиши в дому его да сгниет в сердце твоём и не известиши его человеком...»

Պարզ է որ այս ընթերցվածն է հին և ճիշտ, որովհետև երկարը նախանին դաստիարակում է իրրև պալատական արքայադպիր:

Բայց դիմենք պատժիչ խրատներին, որոնք ավելի առարկայական են, ուստի և կարող են պահպանել թիչ խաթարված կամ հեռացած տարրեր: Դրանք պարզապես առական են, իսկ առակի սյուժեն հաստատուն է: Քանի որ այստեղ գործ ունենք ավելի կայուն ձևերի հետ, հնարավոր է գնահատել փոփոխումը կամ տարբերակումը: Փոխվում են ընդհանրապես «գործող անձինք», որովհետև ամեն մի ժողովուրդ առակի մեջ դեր է տալիս իր պատկերացումով ավելի հարմար «հերոսի»:

Կազմենք շորս խմբագրություններում առակաների «գործող անձանց» համեմատական աղյուսակ.

№	Մլավոններն (O)	Հայերեն (A—G)	Ասորերեն (S ₂)	Արարերեն (S _m)
3	Օձ	կարիճ	կարիճ	կարիճ
4	այծ	այծ	վիթ (դագել)	վիթ (դագել)
5	նետ	նետ	քար	քար
7	խոզ-ձի	խոզ-ձի	խոզ-ձի	չուն կամ խոզ-ձի
9	զայլ-էշ	զայլ-էշ	առյուծ-էշ	առյուծ-էշ
10	Որոգայթ-նապաստակ	որոգայթ-ճնճղուկ	որոգայթ-ճնճղուկ	որոգայթ-ճնճղուկ
11	Եղջերու	—	—	—
14	չուն-բրուտ	չուն-բրուտ	չուն-բրուտ	չուն-բրուտ
15	խոզ-նախարարներ	խոզ-նախարարներ	խոզ	խոզ-նախարարներ
16	Ծառ-կացին	ծառ-կացին	ծառ-փայտահատ	ծառ-փայտահատ
17	ձագ ծիծուան-աբխ	ձագ ծիծուան-աբխ	ձագ ծիծուան-կատու	—
18	աբխ	աբխ	կատու	կատու
19	ոչխար	ոչխար	այծ	—
20	բուռակ-մայր ձի	—	բուռակ-մայր ձի	—
26	խլուրդ-արծիվ	խլուրդ-արծիվ	խլուրդ-արծիվ	—
27	թղի-տերը	արմավենի-տերը	արմավենի-տերը	անպտուղ ծառ-տերը
28	զայլ-գիճ	զայլ-գիճ	զայլ-գիճ	զայլ-գիճ
29	զայլի ճուտ-զառու	զայլի ճուտ-այծ	զայլ-ուսուցիչ, այծ, ոչխար	զայլ-զառու
31	էշի գլուխ	—	էշի գլուխ	էշի գլուխ

Ինչ է հուշում աղյուսակը:

Երեք առակաների մեջ (4, 10, 27) փոփոխությունը կատարվել է հետագայում. օձ-կարիճ, թղի-արմավենի, նապաստակ-ճնճղուկ: Դրանք ունեն տեղայնացման բնույթ: Օձը և թղիին շատ ավելի ծանոթ են ուս մարդուն, քան կարիճը և արմավենին, և հաճախ թակարդ է դրվում նապաստակ և ոչ թե ճնճղուկ որսալու համար: Որ փոփոխությունը կատարվել է հետագայում, տեղական հողի վրա, ցույց է տալիս նրանց անզուգահեռ բնույթը: Առաջին և երկրորդ դեպքերում համերաշխ են հայկական, ասորական և արարական խմբագրությունները, իսկ երրորդ դեպքում՝ հայկականը և ասորականը, արարականը՝ անպտուղ ծառ: Մլավոնականը մնում է մենակ: Մի առակ (11) հետամուտ է: Բնորոշ է, որ այն

ստեղծվել է ուսական աշխարհին հարազատ կենդանու՝ եղջերվի մասին և շունի զուգահեռ այլ խմբագրություններում: № 20 և № 31 առակաները շունի հայերենը, որոնք, անշուշտ, եղել են նախնականի մեջ, բայց հետագայում սղվել: Նկատենք, որ առականերից մեկը բավական ուժեղ տարբերակվում է ասորականից, այսպես.

Մլավոնական

Ասորական

„Ослу голову возложили на злате блюдо, и свалился долеб в попел (X. свалилася долой в попел) и рекли еси тако: своею голове не смыслиши добра, оже из чести валиши в по...“ (X. попел).

Դա ինքնին թելագրում է, որ նախօրինակը ասորերենը չի եղել: Այդ առակի հետքերը սակայն պահպանվել են հայ առածանիում, իր տարբերակներով. «Խոզի գլուխը սեղանին են դրե, գլուխը աղբն է ընկե», «Կողմին (ողմին) դրին խալիչին, գլուխը ընկավ գետին», «Խոզի գլուխը խալիչի վրա չի կենալ»⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք՝ նույնն է: Կրճատված է միայն երկրորդ՝ բարոյական մասը, հենց որի համար այն հայերենում դարձել է առած:

Մյուս խրատն այսպես է. «Որդեակ, ես տեսել եմ քուռակ, որ սպանել է իր մորը»: Դա ոչ խրատ է ոչ առակ, այլ, պարզապես, արտահայտություն, որ սյուժե շունի և հեշտությունը կարող էր սղվել:

Մյուս առակաները եթե շեղվում են, շեղվում են միայն հայերենի հետ: Անշատենք աղյուսակից այդ օրինակները.

մլավոնական	հայկական	ասորական	արարական
այծ	այծ	վիթ	վիթ
նետ	նետ	քար	քար
զայլ	զայլ	առյուծ	առյուծ
կացին	կացին	փայտահատ	փայտահատ
աբխ	աբխ	կատու	—
աբխ	աբխ	կատու	կատու
ոչխար	ոչխար	այծ	—

Հակառակ երևույթը չկա: Ոչ մի դեպքում մլավոնականը չի շեղվում հայերենից:

Երրորդ առակում, որտեղ գործող անձը զայլն է, ուսական տարբերակի Օ և X ձևագրերը տալիս են лютый зверь ընթերցումը՝ (Подобен еси сыну оному лютому звери (X. зверю), ինչպես նաև՝ սերբական С-ն, իսկ սերբական Ч և Ф ձևագրերը՝ вълкъ (Сыне был ми еси яко вълкъ): Դալ է նաև Յագիլի գերմաներեն թարգմանության մեջ և նրա համեմատած բնագրում (вукъ), եթե դրանք նույնը չեն:

49 Ա. Տ. Ղանալախյան, Առածանի, Երևան, 1960, էջ 46:

Այսպես, եթե բնագիրը սերբական գրականությանն է անցել ուսանողներից, ապա, անշուշտ, կպահպանվեր օրինակի ձևը՝ ЛЮТЫЙ ЗВЕРЬ, բայց երբ չի պահպանվել, պետք է թարգմանվեր հոմանիշով և այդ հոմանիշը ВЪЛКЪ-ն է, իսկ եթե ընդհակառակը, ապա ուսական բնագիրը ВЪЛКЪ թարգմանել է ЛЮТЫЙ ЗВЕРЬ: Ամեն դեպքում թարգմանական նախօրինակի մեջ գործող անձը գալիս է: Այժմ բերենք մի քանի խրատներ շորս խմբագրություններով:

Հայկական	Ավստրական	Ասորական	Արաբական
Որդեակ, եղեր որպէս գայն, որ ձգեր նետ յերկինս և ոչ կարաց հասուցանել ի վեր, բայց գանօրէնու թիւն շահեցաւ: Եւ դարձաւ նետն ի դուռն իւր:	Был ми еси сыну, аки человек стреливый ко небеси. и стрела такъ небеси не долетела, и от бога тебе грех взела.	Որդեակ, դու նըմանվեցիր այն մարդուն, որ քար է նետում երկինք: Քարը երկինք չհասավ, բայց մարդուն տըրվեց իր ծառայության համաձայն:	Որդեակ իմ, դու ինձ համար եղար այն մարդու նման, որ վերցրեց քարը և նետեց երկինք, որպեսզի խփի իր տիրոջը, բայց քարը չկարողացավ երկինք, բայց միայն հանցանքի և մեղքի պատճառ եղավ:

Որդեակ, եղեր ինձ որպէս գայն, որ պատահեաց իշոյն և սաէ. Ողջույն բեզ, յովանակ: Ասէ էշն. Այդ ողջոյնդ տեսան իմոյ, որ արձակեաց զպարանն յտից իմոց և ետ տեսանել զգէմս քո շար և արեանարբու:

Подобен еси, сыну, оному лютому звери (волку), иж устрел осла и рече ему тако: „По здорovu ли еси пришел?“ и рече ему осел: „Тому буде мое здравие, иже мою ногу не твердо связал, да бых я тебе не узрел“.

Որդեակ, դու եղար ինձ համար այն առյուծը, որ առավոտյան հանդիպեց ավանակին և ասաց նրան. Ողջույն տեր իմ, բայց ավանակն ասաց նրան. Այդ ողջույնը, որ ավեցիր ինձ, թող բաժին լինի նրան, ով կապեց ինձ անցյալ զիշեր և ամուր շարեց իմ կապը, այլապես ես չէի տեսնի քո դեմքը:

Որդեակ, եղեր ինձ որպէս խոզն, որ երթայր ի բաղանիս: Յայնժամ ետես գնախարարան, անկեալ ի տիղմն, թավալեր ասելով թէ. Դուք ի ձերդ լուացէք և ես՝ ի իմս:

Был ми еси, свиню, пошла с божронями в баню, и як (егда) донде козу и леже в нем и рече боярем: „Вы идите в баню мыться, а я хочу где мыться“.

Որդեակ, դու նմանվեցիր խոզին, որ բաղնիք էր գնում և տեսավ կեղտաջրով փոսը: Իրեն նետեց այնտեղ և լողացավ նրա մեջ և կանչեց իր ընկերներին. Եկեք լողանանք:

Օ որդեակ իմ, դու ինձ համար եղար այն խոզի նման, որը նախարարների հետ բաղնիք գնաց, իսկ նետո, զուրս գալով բաղնիքից, տեսավ կեղտոտ առու և սկսեց թավալել նրա մեջ:

Պարզ համեմատությունից նկատելի է, որ միայն «գործող անձինք» չէ, որ համանուն են, այլ սյուժեի և արտահայտչական մանրամասներով ևս սլավոներենը միտվում է հայերենին:

Մեր օրինակները թույլ չեն տալիս ենթադրելու սլավոներենի և հայերենի համար մեկ ընդհանուր աղբյուր, քանի որ նրանք բնորոշ են միայն հայերենին: Հայկական և ասորական S2-ը գալիս են նույն աղբյուրից: Դրանով պետք է բացատրել նրանց ընդհանրությունները, բայց, ինչպես տեսանք, սլավոներենը բոլոր այն դեպքերում, երբ մտ է հայերենին, հեռանում է S2-ից: Ամենից

ավելի բնորոշ են առականների «գործող անձինք»: Եթե հայերենը և սլավոներենը իրարից անկախ ծագելն մեկ նախամորից, ապա սլավոներենում «գործող անձինք» այդպես մաքուր ձևով չէին զուգահեռ գնա հայերենին և տարբերակվի S2-ից:

Փոփոխությունները նախ կատարվել են հայերենում, ապա անցել սլավոներենին:

Խիկարի բնագիրը սլավոներեն է թարգմանվել 11—13-րդ դարերում: Դա մի շրջան է, երբ արդեն գոյություն ուներ լայն շփում հայերի և սլավոնական կամ սլավոնախոս ժողովուրդների մեջ:

Դեռ շատ վաղուց հայերը Բուլղարիայում ունեցել են բնակեցման մեծ շրջագիծ⁵⁰:

Խիկարի գրույցը կարող էին իրենց հետ տանել Պավլիկյան հայերը, և այդ փոխանցման օրինակը բացատրիկ չէ: Հայտնի է, որ Դիգենիսի մասին Բյուզանդական նշանավոր վեպի մեջ խիստ նկատելի է հայկական տարրը և այն, ինչպես նշում է հայ բյուզանդագիտության հայրը՝ Նիկողայոս Աղոնցը, նույնպես փոխանցվել է սլավոներենին բուլղարահայերի կողմից⁵¹:

Թարգմանությունը հնարավոր էր նաև Կիևյան Ռուսիայում: Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի հարաբերության մասին կան հնագույն վկայություններ:

Դեռ վաղուց Կիևում բավական թվով հայեր էին ապրում: Անհասկանալի է ինչ ճանապարհով Ս. Սոֆիայում Յարոսլավ իմաստունի սարկոֆագի վրա փորագրված են հայկական տառեր, որոնք հուշում են 11—12-րդ դար: Ազգային վարքի մեջ հիշվում է. «Врач некто родом и верою армянин, хитр зело в врачевании якоже прежде того не быти такому» և այլն⁵²:

Այդպիսով լինվին հնարավոր էր գրական փոխանցումը, ինչ ճանապարհով ուղում է լինի. բուլղարների միջոցով, թե, ուղղակի, Կիևյան Ռուսիայում:

Երբ արդեն փորձեցինք ապացուցել, որ սլավոնական խմբագրությունը գալիս է հայկական սկզբնաղբյուրից, երկրորդաբար անցնենք նաև անունների խնդրին:

Սլավոնական խմբագրության մեջ անունները հնչում են բավականաչափ տարբեր և կարծես չեն ենթարկվում սլավոներենին հատուկ թարգմանական տառադարձության օրենքներին: Իրենց հնչմամբ անունները մերթ հուշում են հունական սկզբնաղբյուր, մերթ հեռանում և դժվար է հունարենով բացատրել, նույնքան և դժվար է արտածել սեմական սկզբնաղբյուրից:

Եվ այդպես, գրույցի ձևերը մնում են միայնակ: Նրանք չեն կրկնվում, նույնիսկ սլավոնական մատենագրության մեջ: Սինոգրիպ ունի միայն Թեոստիրիկտի լեզունը և դա ցույց է տալիս, որ անունը անցել է Ակիրի գրույցից:

⁵⁰ Пор. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, էջ 18—19 և այլն: Բուլղարիայի հայ գաղութի մասին հպանցիկ ակնարկ և մատենագիտական տեղեկություններ տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան. «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», գիրք Ա, Երևան, 1964, էջ 305—327:

⁵¹ Nicolas Adontz, Etudes Armeno-Buzantines, Lisbonne, 1965, էջ 36: Աղոնցը գրում է. «Հենց նույն տարագիր հայերն էին, որ Դիգենիսի պոեմը փոխանցեցին Կիպրոս և Բալկանյան երկրներ»:

⁵² Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе, Москва, 1897, էջ 154: Կիևի հայ գաղութի մասին տե՛ս Л. С. Хачикян: Новые материалы о древней армянской колонии Киева, — Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (сборник материалов науч. сессии), Ереван, 1961, էջ 110—119, Киевопечорский патерик по древним рукописем, Киев, 1870, էջ 88—89, 93:

Սլավոնական անունների հենց այս հեռացող ձևերը, անսովոր արտասանությամբ, մեծ տարակույսի առիթ են տալիս:

Այդ հանգամանքը պարզորոշ թելադրում է, որ խնդիրը չի կարելի լուծել տառադարձության որևէ այլ նոր և հակամետ տարբերակով:

Անունները հենց բուն սլավոներենում եղակի են, չնայած նրանցից մի քանիսը նախապես ծանոթ են այլ բնագրերից: Զրույցի մեջ անունները կրում են ինչ-որ անհատական թարգմանության կնիք: Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանիչը ծանոթ չէ, կամ հաշվի չի առել սլավոներենում արդեն ընդունված ձևերը: Թարգմանիչը թերևս սլավոն չէ:

Սլավոներենի սկզբնաղբյուրը՝ հայ բնագիրն է, այն թարգմանվել է հայ գաղթօջախներից մեկում և հավանաբար հայ մարդու կողմից:

Շփվելով մյուս ժողովուրդների հետ, հայերն հաճախ իրենք են եղել իրենց մշակույթի փոխանցողները: Այնքան սիրված իմաստունի՝ Խիկարի մասին զրույցը նրանք թարգմանել են նաև թուրքերեն⁵³ և որ կարևոր է՝ ղվիչաղերեն, որի հայատառ բնագիրը պահպանվել է կլովում ընդօրինակված մի ձեռագրի մեջ⁵⁴:

Հայ թարգմանիչը անուններին տվել է այնպիսի ձևեր, որոնք իր կարծիքով պետք է որ ավելի հարազատ հնչեն սլավոներենի համար: Այդ նպատակով նա հաճախ դիմել է հունարենի միջնորդության: Ահա թե ինչու թարգմանական նախօրինակի անունները սլավոներեն բնագրում չեն պահպանել իրենց բուն տեսքը (Սենեբերիմ, Ասորեստան), բայց և հայ ձևերը մատնում են հեշտությամբ: Նազան, Ազորով անունների մեջ Ա-ի առկայությունը, ինչպես նաև Աբիկամ և Անաբուզի անունների մեջ Ե-ի առկայությունը եթե անհնար էր բացատրել հունարենի կամ սեմական որևէ լեզվի փոխանցման դեպքում, ապա հեշտ հասկանալի է հայերենով: Հայոց լեզվի մեջ (արևմտահայ զրական լեզվում) ա-ն տալիս է դ, իսկ Աբիկամ անունը հայերենում նույնպես գրվում է բ-ով՝ Աբիկամ:

Բայց որ ամենից ավելի ուշագրավ է, բնագրում պահպանվել է հայկական բառ՝ Առապար, իբրև անուն: Գրիգորը դա համարում էր հիմնավոր ապացույց, որ բնագիրը թարգմանվել է հայերենի միջնորդությամբ, բայց հետո, երբ հրատարակեց այդ վարկածից, փորձեց բացատրել յուրովի:

«Ըստ երևույթին Առապարը նույնպես հատուկ անուն է համարվում արեւելյան ժողովուրդների մոտ,— գրում է նա:— Մայրահեղ դեպքում միջինասիական սարտերին հայտնի է «Ալպար» իբրև շան անուն: Այդպես, Տաշքենդից Ե. Արդովի պատմվածքում «Թափառիկ երաժիշտը միջինասիական ակնարկներից» վերնագրով, տրված է թափառիկ երաժիշտ սարտ Միր-Ռահիմի կենսագրությունը, որը առաջ հովիվ է եղել և որը իր գործիքի նվագակցությամբ եր-

53 Զմմառի վանքի ձեռագիր № 413, էջ 43ա—66ա (տե՛ս Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քեշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 742): Բնագիրն անտիպ է:

54 Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռագիր № 468, էջ 53բ—62ա (տե՛ս Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895 էջ 943): Բնագիրը տպագրվել է երեք գիտնականների The story of Ahikar... գրքում, երկրորդ հրատարակության մեջ, որը մեր ձեռքի տակ չունենք և ապա՝ Դան Գեյի և Էդվարդ Տրիյարսկու կողմից (տե՛ս Rocznik orientalistyczny, tom XXVII, Warszawa, 1964):

գում էր Ալպար անունով իր մեծ հովվական շան գայլերի դեմ անհաջող պայքարի մասին⁵⁵:

Դա, իհարկե, բավական տարօրինակ է հնչում: Միջինասիական մի պատմվածքի մեջ հիշված հովվի շան անունը ոչ մի կերպ չէր կարող առնչվել սեմական հնագույն զրույցի հետ, մանավանդ զրույցը ծանոթ չէ միջինասիական ժողովուրդներին: Դա բառերի սոսկ պատահական և ոչ լրիվ դուգահնչունություն է՝ առապար-ալպար: Իսկ ինչպե՞ս է Լ-ն սլավոներենում փոխվել ո-ի⁵⁶:

Դուրնովոն, ինչպես տեսանք, նկատում է, որ Առապարը հունական Ἄραπαρ կամ Ἀραπαρ-ի միջնորդությամբ կարող է ծագած լինել ասորական Ἀραfar-ից: Որտե՞ղ են այդ նախօրինակները: Դուրնովոն ասում է, որ սեմական լեզուներում այդպիսի անուն կա: Ընդունենք, չնայած նա աղբյուրը չի նշում, իսկ ի՞նչ կերպ է այն առնչվել Խիկարի զրույցի հետ:

Արաբական խմբագրությունը մահապարտ ծառայի անունը չունի, ասորական S2-ը տալիս է Մանդիֆար, Գրաֆենի օրինակը՝ Մեդիոֆար, հայերեն հրեանագույն բնագրի օրինակը՝ Սեփար (Սիփար), սլավոներենը՝ Առապար: Առաջին երեք անունները, չնայած բավական աղավաղ, անշուշտ գալիս են մեկ նախօրինակից: Հայերեն Սիփարը Մանդիֆարն է, առաջին վանկի սղոմով, Ֆ-ն հայերենում տալիս է ֆ: Բայց ոչ մի կերպ չի կարելի չորրորդ անունը՝ Առապար, արտածել նույն խմբից: Այն որևէ բանով չի հիշեցնում մյուս անունները: Ընդհանուր է միայն ոչինչ չՆուշող վերջին երկու հնչյունը՝ ար: Այդպիսով, Առապարը նախնականի մեջ եղած մահապարտ ստրուկի անվան հետ որևէ կապ չունի:

Իբրև անուն Առապարը չէր կարող նաև ասորերենից գալ, թեև իզ հունարենի միջնորդությամբ, եթե, նույնիսկ, ընդունենք, որ գոյություն ունի սեմական նույնահնչուն անուն, որովհետև միևնույն ասորական խմբագրության մեջ զրթվար է ենթադրել նույն մարդու երկու խիստ տարահունչ անուններ:

Տեսնենք անվան բնագրային առնչությունները.

Ասորերեն (S2)	Ասորերեն (S3)	Արաբերեն (Sm)
Ահա ես բանտում ստրուկ ունեմ Մարցիֆան անունով (բատ նոի՝ Մանցիֆար), և նա պետք է մեռնի:	Ահա ես մահապարտ բատրուկ ունեմ: Նա բանտում է և կռվում է Մեդիոֆար: Նա մահվան է դատապարտված չար գործերի պատճառով:	Բանտում ես ունեմ մի ստրուկ, որը մահվան է արժանի:
Հայերեն (G)	Սլավոներեն (O)	
է իմ ծառայ մի, որում անունն է Սեփար և յոյժ նման է ինձ, է ի բանտի, զի մահապարտ է:	„Се бо есть муж у мене в темнице, ему же имя Арапарь, образом сличено (X. сличень) мне, и повинен есть смерти“.	

Այստեղ սլավոներենը ուղղակի կախման մեջ է հայերենից: Հայերենում ասված է, որ մահապարտ ծառան նման է իրեն: Այդպես է նաև սլավոներենը, իսկ ասորերենը և արաբերենը այդ մանրամասնությունը չունեն:

55 А. Григорьев, Повесть... էջ 532—533:
56 Գրիգորեն ինքը շատ էլ չի հավատում իր ասածին (տե՛ս մեր ծանոթ. № 23):

Հայերենից անվան փոխանցումը հնարավոր է այսպես. Սիպար (սըպար) պարսկերեն նշանակում է վահան: Հայ թարգմանիչը գտնելով, որ դա այնքան էլ չի արտահայտում մահապարտ ստրուկի բնույթը, փոխարինել է մոտ հնչեզույթյամբ հայերեն մի այլ բառով, — առապար—բիրտ, շար, վայրագ, դաժան: Կամ, թերևս, հայերեն նման մի նախադասության մեջ. «է իմ ծառայ մի առապար, որում անունն է Սենեփար (Սեփար) և յոյժ նման է ինձ և է ի բանդի, բանդի մահապարտ է»: Հայ թարգմանիչն առապար բառը չկարողանալով փոխադրել սլավոններենի՝ թողել է նույնը: Հետագայում սլավոն գրիչները սղել են Սենեփարը (Սեփարը), իսկ առապարը ընդունել իբրև հատուկ անուն⁵⁷: Ամեն դեպքում Առապարը հայերեն բնագրից է անցել սլավոններենին հայ թարգմանիչ կողմից և եթե անշուշտն ունի որևէ մահապարտ ստրուկի հետ, ապա միայն՝ Սեփարի (Սենեփարի):

Նման օրինակներ կարելի է բերել և հայերեն բնագրի ղփշաղական և թուրքական թարգմանություններից:

Վերջացնենք: Հատուկ անունները երկրորդաբար գալիս են հաստատելու, որ սլավոնական խմբագրության նախօրինակը հայերենն է և թարգմանվել է հայ մարդու կողմից⁵⁸:

Խալանսկին գրում է. «Իրանա-ռուսական էպիկական ճանապարհը տվյալ դեպքում ձգվել է ոչ թե Կովկասի և Պոլովեցյան տափաստանների վրայով, այլ մի ուղղությամբ, որ որոշվում է մշակութա-պատմական միջանցիկ կայաններով. արարներ, Բյուզանդիա, հարավային սլավոններ»⁵⁹:

Այդպես պետք է ավելացնել մի կայան ևս՝ հայեր:

A. A. МАРТИРОСЯН

ПЕРВОИСТОЧНИК СТАРОСЛАВЯНСКОЙ РЕДАКЦИИ ПОВЕСТИ ОБ АКИРЕ ПРЕМУДРОМ

(Р е з ю м е)

Повесть об Акире Премудром была переведена на старославянский язык в XI—XIII вв. и дошла до нас в различных вариантах. Ис-

⁵⁷ Մոտավորապես այդպես էր ենթադրում Գրիգորևը, երբ ընդունում էր, որ հույն բնագիրը հայերենից է անցել բուզարներենին: «Կարելի է մտածել, — գրում է նա, — որ սլավոնական „Се бо есть муж у мене в темнице, ему же имя Арапаръ նախադասությանը հիմք է ծառայել նման բնույթի արտահայտություն” Вот у меня есть в темнице „страшный” (или суровый — առապար) муж ընդ որում „страшный” („суровый”) սկզբում թողնվել է առանց թարգմանելու, իսկ հետո դարձվել է հատուկ անուն (Տե՛ս „Археологические известия и заметки”, էջ 359):

⁵⁸ Նկատենք, որ ասորերենում և արարերենում առկա որոշ հատուկ անուններ բացակայում են հայկական և սլավոնական խմբագրություններում. Սիս կամ Վախո, Ուրայել և Տափշելիմ (նոր սիր՝ նարուխալ և Տապշալուն), Նիզան ամիր և այլն:

⁵⁹ М. Халанский, Южно-славянские сказания... էջ 520:

следователи предполагали, что текст повести был переведен с утраченного греческого оригинала.

В девяностые годы прошлого века Ф. Е. Корш, а вслед за ним А. Д. Григорьев, высказали мнение, что повесть об Акире Премудром была переведена с греческого на старославянский через посредство армянского языка. В дальнейшем, в 1913 г., тот же Григорьев, опять-таки вслед за Коршем, допускает, что старославянский оригинал восходит непосредственно к ассирийскому, а Н. Н. Дурново предполагает, что старославянский оригинал был переведен с греческого или, возможно с арабского.

В дальнейшем не было проведено никаких серьезных филологических изысканий по этому вопросу. Проблема оставалась нерешенной, потому что исследователи опирались главным образом на транслитерацию собственных имен.

Имея под рукой неизвестные до сих пор древнейшие армянские подлинники (XIV в.), автор данной статьи проводит параллели (общность в составе наставлений, общность в наставлениях-притчах, общие действующие лица и т. д.) и доказывает, что старославянская редакция повести об Акире Премудром ближе всего к армянской и возможно происходит от нее.

A. MARTIROSSIAN

LA SOURCE DE LA VERSION SLAVE DE L'HISTOIRE D'AKIR (AHIKAR)

L'histoire d'Akir (Ahikar) le Sage fut traduite en vieux slavon aux XIe—XIIIe siècles. Ceste version nous est parvenue en diverses variantes et les philologues lui attribuèrent une source grecque disparue.

Vers la fin du siècle dernier, dans les années 90, F. E. Korche et A. D. Grigorev, qui le rallia, émièrent l'hypothèse selon laquelle les traducteurs, tout en s'inspirant du grec, auraient eu recours à la version arménienne. Plus tard, en 1913, Grigorev, suivant en cela Korche à la trace, vit un lien direct entre les textes slave et assyrien, tandis que N. N. Dournovo s'en tenait à une origine grecque, sans exclure l'arabe.

Les recherches vraiment sérieuses en ce sens marquèrent un temps d'arrêt, le problème attendant toujours une réponse, d'autant plus que les spécialistes n'accordaient jamais leur attention principalement qu'à la transcription des noms propres, seule base, semblait-il, qui pût leur servir de point de départ dans leurs investigations.

L'auteur du présent article disposant des textes arméniens anciens (XIVe s.) inconnus jusqu'à ce jour montre à l'appui de nombreuses comparaisons (composition des maximes, sentences ou proverbes, personnages, etc.) que la version slave est la plus proche de l'arménien d'où elle tire vraisemblablement son origine.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՄԵՅԵԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ԹՂԹԻ
ԵՎ ԵՂԻՇԵԻ ԵՐՐՈՐԴ ԳԼԽԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Երևանի Գրականության և արվեստի թանգարանը ճանաչված բանասեր Հ. Պերպերյանի ջանքերով 1965 թ. Փարիզից ստացավ Մեյեի նյութերի մի ծրար: Գրանց մեջ գտանք քարտեր, որոնց վրա նա 1903 թվականից առաջ նշել է Ղ. Փարպեցու Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան-ի և Եղիշեի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին երկի Գ զլխի բնագրերի վերաբերյալ զիտողություններ: Սրանք մնացել են անտիպ. այստեղ ներկայացնում ենք դրանցից ամենահետաքրքրականները, որոնք, ինչպես համոզվեցինք, իրենց արժեքը չեն կորցրել նույնիսկ այդ երկու պատմագիրների համահավաք հրատարակությունների առկայության դեպքում:

* * *

Դասական գրաբարի քերականության իր երկու գրքերով¹ և հայ լեզվաբանության վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներով Մեյեն հայագիտության մեջ շատ ավելի հայտնի է որպես հուշակավոր հայագետ լեզվաբան, քան բանասեր կամ բնագրագետ, մինչդեռ նա բանասիրական հոդվածներ ունի Եղիշեի և Ազաթանգեղոսի պատմությունների, Եզնիկի փիլիսոփայական երկի, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության վերաբերյալ և այլն: Նա եվրոպացի այն հայագետներից է, որոնք սիրել են մեր ձեռագիր մատենագրությունը և դրանից բաղել լեզվաբանական ու բանասիրական ուսումնասիրությունների նյութեր²: Մեյեն հայերեն ձեռագրերը ընթերցել է Փարիզի ազգային գրադարանում, Վիեննայի և Վինետիկի Մխիթարյան միաբանությունների մատենադարաններում, էջմիածնի վանքում, ուր նա գիտական նպատակներով այցելել է 1891 և 1903 թթ.:

1891 թ. Մեյեն, առաջին անգամ լինելով, մի քանի ամսով եղավ Թիֆլիսում և էջմիածնում՝ արդի հայերեն խոսել սովորելու (որը նրան մասամբ միայն հաջողվեց այդ կարճ ժամանակամիջոցում), էջմիածնի մատենադարանում հա-

¹ Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique (Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագիծ), Վիեննա, 1902. Altarmenisches Elementarbuch (Հին հայերենի տարրական դասագիրք), Հայդելբերգ, 1913:

² Observations sur la graphie de quelques anciens manuscrits de l'évangélaire arménien (Գիտողություններ հայերեն ավետարանի մի քանի հին ձեռագրերի գրության վերաբերյալ, Journal Asiatique, 1903, 10e série, տ. 8, էջ 487—507) և De quelques évangéliers arméniens accentués (Շեշտադրված հայերեն մի քանի ավետարանագրքերի մասին, 1905 թ.) ընդարձակ հոդվածները հիմնված են, ինչպես գրում է ինքը հեղինակը, 1903 թ. էջմիածնի մատենադարանում նրա ուսումնասիրած ձեռագրերի վրա:

յերեն ձեռագրեր ընթերցելու և Աշտարակ գյուղի բարբառն ուսումնասիրելու համար: Այն ժամանակ նա կարգացել է Ղազար Փարպեցու հայտնի Թուղթն առ Վահան Մամիկոնյան: Նա հետաքրքրական և ուսանելի շատ բան է գտել հայերեն ձեռագրերում: Սակայն մի քանի օր ընթերցելուց հետո նա գանգատվել է. «Ձեռագրերից չեմ քաղում այն բոլորը, ինչ սպասում էի: Գրանք շատ հին չեն, և դրանց ներկայացրած ուղղագրական առանձնահատկություններն այնքան շատ չեն, որքան ցանկանում եմ»³: Մեյնեն ընդհանրապես դժգոհ է մնացել այս առաջին գործողման ժամանակ իր ձեռք բերած գիտական արդյունքներից և առանձին հողվածում չի ամփոփել դրանք: Այնուհանդերձ մենք հետաքրքրական որոշ բան գտանք այն ժամանակ նրա կատարած զրառումների մեջ, որոնք վերաբերում են Փարպեցու Թղթի բնագրին: Նա թողել է նաև անտիպ դիտողություններ Եղիշեի բնագրի որոշ տողերի վերաբերյալ: Նախ՝ առաջինի մասին:

Մեյնեն լրիվ համեմատել է Փարպեցու Թղթի վենետիկյան երկրորդ հրատարակությունը (1873 թ.) էջմիածնի մատենադարանի № 611 (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանի № 2639) ձեռագրի հետ, էջ 477ա—486ա: 9 թերթիկների վրա Մեյնեն նշել է, տպագրի բաղդատությունը, ձեռագրի համարյա բոլոր տարբերակները, բերված կամ այլ գրչով ավելացված տառերն ու բառերը, ձեռագրի և հրատարակության որոշ հատվածների ետևառաջությունը:

Մեյնի համեմատության արդյունքների և Թղթի գիտական հրատարակության մեր բաղդատությունից պարզվեց, որ նրա նկատած մի շարք այլընթերցվածներ արտացոլված չեն կամ նույնիսկ սխալ են մեջ բերված Ստ. Մալխասյանցի և Գ. Տեր-Մկրտչյանի կազմած գիտական բնագրի այլընթերցվածների բաժնում: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի քանիսը:

Փարպեցու Թղթի 2-րդ հրատ.	Ձեռագիր հմր. 2639 (Մեյնի նշումները)	Գիտակ. հրատ. այլըն- թերցվածներ
էջ 570 սրգի	սրտի	էջ 187 տ. 16 սրգի
» Հոռոմս	հոռոմս	187 տ. 20 չիբ
572 անուշ	անոյշ	188 տ. 12 չիբ
573 ի փոքրիկ	ի փոքրիկ	188 տ. 30 չիբ
576 զրնաանիս	զրնաանիս	189 տ. 33 չիբ

Գիտական բնագրի էջ 190-ում կարդում ենք. «Ղազար ասէ, թե պոռնկութիւն մեղք չեն. զսոյն և մարդպանին սաղրէ: Եւ եթէ ընդէ՛ր այդ այդպէս՝ դու, տէր, քաջ գիտես քան զսուտ կարծողսն»: Ինչպես նկատել է Մեյնեն, ձեռագիրն ունի եւ քէ էր մեր այստեղ ընդգծած բառերի փոխարեն: Կարծում ենք, որ կարելի է ձեռագրի ընթերցվածը համարել ճիշտ և իմաստի տեսակետից հարմար, և՛-ը հասկանալով ոչ թե ընդէ՛ր = ինչո՞ւ, այլ որպես եմ բայի հարցական ձևը, այսինքն՝ և միթե՞ դա այդպես էր. դո՞ւ, տե՛ր, ավելի լավ գիտես, քան սուտ կարծողները, բամբասողները կամ սխալմամբ այդպես կարծողները: Վահան Մամիկոնյանը չգիտեր անշուշտ, թե ինչո՞ւ է դա այդպես, այսինքն՝ ինչո՞ւ են

³ Անտուան Մեյն, Նամակներ Թիֆլիսից և Հայաստանից, 1891 թ., հունիսի 15-ի նամակից: Այս հետաքրքրական նամակների բնագրերը և մեքենագրված օրինակը (130 էջ) պահվում են Տիֆ. Մեյնի մոտ. նա բարյացակամորեն մեզ հնարավորություն ընձեռեց հանելու դրանց լուսատիպ պատճենումը: Գրանց հայերեն թարգմանությունը, անհրաժեշտ լուսարանումների հետ միասին, պատրաստել ենք հրատարակության:

սուտ մեղքեր բարդում Փարպեցու վրա, որը հենց դրա պատճառն է բացատրում՝ մարդպանին, կամ այդ մասին նրան տեղեկացնում իր նամակում: Ընդհակառակն՝ Փարպեցին ավելի քան համոզված է, որ մարդպանը հավատ չի ընծայում այդ բանին և երբեք չի հավատա, որ այդ այդպես է, այն է՝ իբր Ղազարն ասում է, թե պոռնկությունը մեղք չէ, և թե նույն սուտ խրատն է տալիս մարդպանին: Մեր մեջ բերած տողերին անմիջապես հաջորդող պարբերության մեջ Փարպեցին շարունակում է ապացուցել, թե ոչ էր այդ այդպես. «Արդ՝ ո՞ր քանօրինաց, թող թէ ի քրիստոնէից, ի միտս իւր խորհել զայսպիսի ինչ բան, թող թէ առ այլում զայսպիսի շնչել բանս» և այլն (Գիտական հրատարակություն, էջ 190, տ. 7—14):

էջ 577 դրդուհալ	դրդեալ	190 տ. 16 չիբ
582 տկարամտութեանս	տկար մտութեանս	192 տ. 11 չիբ
585 և ըստ անկարգ վարուց	և անկարգս վարուց	193 տ. 9 չիբ
588 խուհեն	խուհեն	194 տ. 8 չիբ
595 կաթաղիկոսի	կաթաղիկոսի	197 տ. 28 չիբ
590 ընտանեաց	ընդանեաց	195 տ. 21 չիբ
591 Գարդմանայ	գարդմանայ	196 տ. 13 »
598 ո՞ւր	ուր	199 տ. 2 »
600 աղաղակէ	աղաղակէր	199 տ. 18 »
603 անյօղակապէս	անյաղկապս	200 տ. 22 չիբ

Այսուամենայնիվ Մեյնեն զրվատանքով է գրախոսել այս քննական բնագիրը, նշելով հանդերձ դրա, ըստ իրեն, թերի կողմերը. «Հրատարակիչները խրանամբով նշում են ձեռագրի այլընթերցվածները: Նրանք շատ քիչ են ուղղում բնագիրը և երբեմն նույնիսկ առանց ուղղման են թողնում միանգամայն անհասկանալի հատվածներ: Կարելի է ամոսուալ, որ նրանք սակավ-ինչ շատ են հետևել իրենց ձեռագրի ուղղագրությանը, որն այս նկատմամբ ոչ մի հեղինակություն չունի... Հրատարակությունն առաջին անգամ լինելով, տալիս է ձեռագրի հավաստի բնագիրը»⁴: Ըստ այսմ էլ 1904 թվականից հետո Մեյնեն իր հայագիտական հողվածներում Փարպեցու վկայությունները քաղել է այս բնագրից:

* * *

Շատ ավելի հետաքրքրական և արժեքավոր են Մեյնի դիտողությունները Եղիշեի վասն վարդաբայ և Հայոց պատերազմին գրքի 3-րդ եղանակի վերաբերյալ:

Մեյնեն մեծ ուշադրությամբ և քննադատ բանասերի ոգով լրիվ համեմատել է նաև Եղիշեի երկի 1838 թվականի վենետիկյան և հաշատուր Հովհաննիսյանի (Մոսկվա, 1892 թ.) հրատարակությունների 3-րդ գլուխը (գուցե և ավելի, սակայն պահպանված քարտերն այս գլխի մասին են): Վենետիկի հրատարակության տողատակում տրված են նաև որոշակի շմատնանշված ձեռագրերի այլըն-

⁴ Revue Critique d'histoire et de littérature, 1904, էջ 459—460.

թերցվածները. Մեյն նկատի է առել նաև դրանք, ձեռագրերը պայմանականորեն անվանելով X, Y, Z: Իսկ և. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը կատարված է ըստ Անձևացյաց օրինակի, որ ըստ այսմ Մեյն նշել է A տառով:

Մենք համոզված ենք, որ Մեյնի համեմատությունը կատարված է 1903 թվականից առաջ, Փարիզում, թեև նա ոչ մի տեղ չի նշել այդ: Այս թվականի մայիսի 10-ին, նույն տարվա ամռանն էջմիածին այցելելուց առաջ, նա Փարիզից գրել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին. «Անպայման կզամ էջմիածին: Սակայն ուզում եմ լավ օգտագործել այն երեք շաբաթները, որ անց եմ կացնելու այնտեղ: Նախ՝ ծրագրել էի պատրաստել Եղիշեի քննական հրատարակությունը, բայց «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի աղբյւն ինձ բնականաբար հրաժարել տվեց դրանից»⁵: Մեյն իրոք վերջնականապես հրաժարվել է, ափսո՛ս, այդ մտադրությունից. սակայն նրա թողած անտիպ նշումները վկայում են, որ նա յուրջ և համակողմանիորեն էր նախապատրաստում դրա իրագործումը: Այսպես՝ մի թղթի վրա, որ վերնագրված է «Եղիշեի աղբյուրները», կարգում ենք (Ֆրանսերեն). «Մոզերի երկար բացատրությունը, էջ 48, տ. 22 և շար., պետք է փոխ անված լինի այն նույն աղբյուրից, ինչ որ Բ եղանակում մագրեական ուսմունքի շարադրանքը» և այլն. հետագայում Մեյն առանձին հողվածում ընդարձակ շարադրել է այս միտքը⁶: Մի քարտի վրա նշված է. «Եղիշեի ձեռագրի մասին տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, հոկտեմբեր», դա Գր. Տեր-Պողոսյանի «Նկատողություններ Եղիշեի պատմության վերաբերյալ» հողվածն է: Շատ ավելի կարևոր է հետևյալ նշումը. «Գիրք Գ⁷, հայերի նամակը Թեոդոս կայսրին կարծես ինչ-որ հին գրքի ամփոփումն է: Վերջավորությունը շատ կարճ է, որպեսզի նամակը բնագիր մի վավերագիր ներկայացնի: Մյուս կողմից՝ նկատելի է, որ այդ նամակում բացակայում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Այստեղ մենք ունենք Հայաստանի բրիտանիկություն ընդունելու մասին հունարեն մի հին գրքի ամփոփումը»: Եվ իրոք, այս նամակում հիշատակված չէ Հայաստանի բրիտանյա լուսավորչի անունը. Տրդատ թագավորի համար են առված նամակի հետևյալ տողերը. «Նախնին մեր Տրդատիս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախոզիսող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զնաւասուն ու ի Քրիստոս՝ ընկալ ալ ի սուրբ էպիսկոպոսապետէն Հռովմայ, լուսավորեաց զխաւրային կողմանս հիւսիսոյ»⁸: Ի դեպ, նամակում ունենք Տրդատիս ձեռը, և Մեյն իր քարտերից մեկում նշել է. «Նկատել անվան հունական ձեռը»:

5 Մաշտոցյան մատենադարան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ:
6 Մեյն իր ուսումնասիրություններից ելնելով՝ երկու համառոտ հողված է հրատարակել Եղիշեի Պատմությունից վերցրած երկու հարցի վերաբերյալ. 1. Notice sur un passage de l'historien arménien Elisée (Մանթություն հայ պատմագիր Եղիշեի մի հատվածի մասին, Journal Asiatique, հտ. ԺԹ, 1902, էջ 548—549. նույնի ամփոփումը հայերեն՝ Բանասէր, 1902, էջ 141). 2. Sur un passage d'Elisée (Եղիշեի մի հատվածի մասին, Revue des Etudes Arméniennes, հտ. 2, 1926, էջ 1—3): Հայ լեզվաբանության վերաբերող իր հողվածներում Մեյն բնագրային վկայություններ բազմել է նաև Եղիշեից՝ նրա շարասյունությունը համարելով բուն հայկական:

7 Եղիշեի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 71 տ. 20:
8 Անդ, էջ 72 տ. 6—11:

Բաղդատություն միջոցին Մեյն հաճախ շատ համառոտ գրի է առել իր դիտողությունը երկու տպագրությունների և X, Y, Z ձեռագրերի այլընթացակարգից շատերի մասին՝ պատճառաբանելով մեկի կամ մյուսի ճշտությունը կամ անճշտությունը, իրեն ոչ ճիշտ թվացող ընթերցվածի առաջացման հավանական պատճառը կամ ուղին, որն է ընթերցվածի ընդունելի, անընդունելի, վերանայելի կամ գոնե ծանոթության մեջ նշելի լինելը:

Պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի գիտական հրատարակության հետ մենք համեմատեցինք Մեյնի նշումները (մեր առաջ ունենալով նաև անշուշտ նրա օգտագործած երկու տպագրությունները): Պարզվեց, որ իր ձեռքի տակ ունենալով Եղիշեի միայն երկու տպագրություն՝ նա շատ անգամ կարողացել է որոշել, թե երկու այլընթացակարգից ո՞րը պետք է ճիշտ կամ մատենագրիչը համարել: Իսկ հաճախ էլ ընդունելով երկու տպագրությունների բնագիրը՝ նա առաջարկել է այն ուղղել այս կամ այն կերպ: Գիտական հրատարակությունն իր բնագրով և բազմաթիվ ձեռագրերի այլընթացակարգով այսօր ցույց է տալիս, որ Մեյն երկու դեպքում էլ ճիշտ է լուծել հարցերը: Բերենք մի քանի օրինակ:

Ընթերցվածի բնութագրում. ըստ քննական հրատարակության (էջ 66 տող 20) գրէր և կնէր գերումն և կապէր զաւտարանէն նախադասութեան մեջ ևս. Հովհաննիսյանի հրատարակությունը (ըստ Անձևացյաց օրինակի) և X, Y, Z ձեռագրերն ունեն գրէր, իսկ V (վենետիկյան նշված հրատարակությունն) ունի դնէր. Մեյն նկատել է. «V-ի ընթերցվածը համարյա անիմաստ է». և սա ճիշտ է: Կամ՝ դիտ. հրատ. էջ 67 տող 16, Ոչ երևէր այնուհետև առաւել տէր քան զաւտայ, V տէր, A տէրն, Մեյն՝ «Հողը բավականին անսպասելի է այստեղ». և սա նույնպես ճիշտ է:

Աղավաղված ընթերցվածների ուղղում. VA ընդե՞ր ոչ զայդ ամենայն հաւաստեալ յանդիման շասացեր ցրագաւորն (A քագաւորին) նախադասութեան մեջ մեր ընդգծած ժխտականների մասին Մեյն նշել է. «Երկու բնագրերն էլ ունեն շասացեր: Ջնջել շ-ն, որը կրկնակի է կիրառվել և հակառակ է լեզվի սովորությունին. հմմտ. օրինակ՝ սրան հար և նման հատվածը՝ ընդդէ՞ր ոչ մեծապէս հոգ տարաւ յանձն քո՞. շ-ն այստեղ ինչ-որ գրչի ավելացում է»: Մեյն ճիշտ է նկատել, որ այստեղ ժխտական երկու մասնիկներից մեկն ավելորդ է դասական գրարարի քերականության համաձայն, և գիտական հրատարակության մեջ կարգում ենք գոնե «ընդէ՞ր զայդ ամենայն... շասացեր» (62.7—8):

Երբեմն էլ Մեյն կարողացել է ճիշտ մեկնաբանել իր օգտագործած երկու տպագրությունների տարօրինակ թվացող բնագիրը: Ահա դրա մի օրինակը. AV 49 տ. 10, Գիտ. հրատ. 60 տ. 7—8 նոխ ևս քան զնս անեցին և բազմացան, և հասին մինչև յաշխարհն Քուշանաց, և անտի ի հարաւալողմն մինչ ի Հնդկիս տարածեցաւ. Մեյն՝ «Տարածեցաւ— նախորդող և հաջորդող բայերը (աճեցին... համարձակը էին) հոգնակի են և վերաբերում են բրիտանյաներին, որոնք այստեղ նշված չեն. տարածեցաւ-ն անշուշտ վերաբերում է բրիտանական ուսմունքին: Գոնե ծանոթության մեջ առաջարկել տարածեցան ուղղումը»: Ոչ մի ձեռագիր չունի Մեյնի առաջարկելիք ուղղումը, որը, կարծում ենք, ավելորդ է: Համենայն դեպս նա ճիշտ է ըմբռնել բնագիրը. և իրոք, Ե. Տեր-Մինասյանն այս նախադասությունը թարգմանելիս քառակուսի փակագծերում ավելացրել է «[բրիտանիկությունը] տարածվեց», (Երևան, 1958, էջ 57):

9 Տե՛ս քննակ. հրատ. էջ 62 տ. 10:

Սակայն այս բոլորից շատ ավելի կարևոր է այն, որ Եղիշեի գիտական հրատարակչության առկայության դեպքում ևս Մեյի շատ դիտողություններ արժեքավոր են մեր մատենագրի հնագրային բնագրի մի մասը հնարավորին չափ ճիշտ վերականգնելու համար: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից միայն ամենահետաքրքրականները, առադրելով պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանի կազմած բրնագիրը (որ նշում ենք ԵՏ տառերով) և ձեռագրային այլընթացվածները:

1. V 47. 16 կանաց առնականաց — A կանանց առնականաց — Մեյի՝ «ճիշտ է երկրորդ ձևը».— ԵՏ 58.2 կանանց առնականաց, երեք ձեռագիր և երկու տպագիր՝ առնականաց: Չայլըխյան — Այտընյան Քերականություն (էջ 26), նձԲ և Առձեռն՝ առնականաց:

2. V 48.29, A ԵՏ 59. 16—18 Ոչ ինչ խնայէին սորա ի նոսա սատակմամբ՝ ոչ միայն զարտափնսն, այլ և յեղբարս և յորդիս և յամենայն մերձատրս իւրեանց, նաև ոչ յանձինս իւրեանց.— Մեյի՝ «զարտափնսն-ը ուղղել յարտափնսն ըստ ի նոսա, յեղբարս և այլն ձեռքի: Ակնհայտ ուղղում»: Ինչպես տեսնում ենք, ԵՏ ունի զարտափնսն, իսկ երկու ձեռագիր՝ յօտարս: Կարծում ենք, որ Մեյի առաջարկած ուղղումը ճիշտ է. զարտափնսն-ը պետք է դիտել ոչ թե որպես սատակմամբ բայանվան մեջ առկա բայիմաստի ուղիղ խնդիրը, այլ խնայէին ստորոգյալինը, ինչպիսին են Մեյի մատնանշած մյուս խնդիրները՝ յեղբարս, յորդիս, յամենայն մերձատրս... յանձինս: նկատենք, որ երկու ձեռագրի յօտարս ընթերցվածը, փոխ. յարտափնսն, նույնպես ի նախորդով հայցական է, թեպետ այլ բառ:

3. V 50.20, A ԵՏ 61.17... այս որ ես ինձէն աշօք տեսի... մեծագոյն ևս լինի բան զառաջինն.— Մեյի՝ «զոր, և ոչ թե որ»: Քերականորեն այստեղ իրոք պետք է զոր որպես տեսի ստորոգյալի ուղիղ խնդիր՝ դերանվամբ արտահայտված. հինգ ձեռագիր ունեն զոր ուղիղ ընթերցվածը:

4. V 52.24, A ԵՏ 64.1—3... յերկարէր զնուսանս ուրախութեան, մաշելով զերկայնութիւն գիշերացն յերգս արբեցութեան և ի կաբաս լիտութեան, քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս.— Մեյի՝ «կարգ՝ երաժշտականս. հմտ. անդ, հեթանոսականս»: Մեյի դիտողությունը ճիշտ է, թեկուզ համաբանությունը, թեև ոչ մի ձեռագիր չունի այն: Սակայն ութ ձեռագիր ամբողջովին չունեն «երաժշտական և զերգս», երկու ձեռագիր չունեն «երաժշտական և զերգս հեթանոսականս» ընթերցվածները, որոնք, կամ ավելի ճիշտ՝ «երաժշտական և զերգս» բառերն ընդմիջարկություններ են, և լավագույնն այստեղ Գ ձեռագրի բնագիրն է՝ «քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս հեթանոսաց» (կամ հեթանոսականս, որ նույն իմաստն ունի): Եվ իրոք, ամբողջ գիշերը հարբեցության երգերով և զվարճանքով անցկացնող քրիստոնյաների համար մարդպանը քաղցրացնում էր ոչ թե «զկարգս երաժշտականս և զերգս հեթանոսականս», այլ՝ «զկարգս հեթանոսականս»:

5. V 54.12, ԵՏ 66.1—3 Իսկ մի ոմն նախարարացն, որ անդր դիպեցաւ, էր ի նոցա խորհրդի, և ոչ միարանեաց ընդ նոսա... քարկոծեցաւ և ահ մեծ անկաւ...— Մեյի՝ «[Ընդգծվածը] համարյա ակնհայտ ընդմիջարկություն է. լրիվ անհամաձայնության մեջ է կողքի բառերի հետ, ուստի և անօգուտ է (գոնե) իմաստի տեսակետից»: Ուրիշ ձեռագրեր ունեն «էր ի վասակայ խորհրդին — որ էր ի նորա խորհրդի»:

6. A V 54.32, ԵՏ 66.15 Իսկ զմարգպանն ձերբակալ արարեալ, և միաբանէր ընդ նոսա երգմամբ.— Մեյի՝ «Չեմ հասկանում իսկ զմարգպանն... կառուց-

վածքը: Գուցե կարդանք մարգպանն, ուղղական. բայց սա հայերեն է»: Եվ իրոք, սա բավականին տարօրինակ կառուցվածք է դերբայական դարձվածով: Մեկ ձեռագիր ունի մարգպանն, ուղղական հոլով, որ միանգամայն հասկանալի կլիներ որպես ենթակա ձերբակալ արարեալ դերբայական դարձվածի. վերջինս այս դեպքում կստանար կրավորական իմաստ և անհարիր չէր լինի միաբանէր ստորոգյալին, որի ենթական մարգպանն ձևն է:

7. V 55.29, A ԵՏ 67.23—26 Ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի, և ոչ սփ առնոյր իւր առանձինն արծաթ, և արհամարհեալ առանց ազահութեան, անարգեալ պատուական հանդերձը առ ի զարգս մեծարանաց.— Մեյի՝ «[Ընդգծված] արտահայտությունը ընդհատում է ընդհանուր նախադասության կառուցվածքը. անհնար է շարունակել, եթե արհամարհեալ-ը նույնպես չի վերաբերում կայրին, գոնե անուղղակիորեն: Բացի այդ, թվում է, որ այս նախադասությունն ընդմիջարկություն է. դրա իմաստի կրկնությունն է նա իրաբանչիւր... տ. 3 և շար.»., այսինքն՝ նա՝ իրաբանչիւր ստացուածք ոչ ինչ համարէին յաչս ստացողաց իրեանց: Ինչպես նկատելի է, Մեյն առաջարկում է կարգալ ընկեցեալ կայր այնուհետև ոսկի... և արհամարհեալ [կայր ոսկի]. Ե. Տեր-Մինասյանի թարգմանության մեջ (էջ 63) արհամարհեալ-ը վերաբերում է, ինչպես անարգեալ-ը, պատուական հանդերձ-ին, այսինքն՝ «...արհամարհված, անարգված էին զարդարանքի ու մեծարանքի համար հատկացված պատվական հագուստները»: Ըստ համահավաք բնագրի՝ շկա ձեռագիր, որ շունենա վերևում ընդգրծված հատվածը:

8. V 57.29, A ԵՏ 70.2 բերդացն պարիսպս— x, y... բերդիցն— Մեյն կրկնակի ընդգծելով բերդիցն ձևը՝ ավելացրել է. «Տե՛ս V 65.25 բերդիցն» [ԵՏ 68.16 բերդիցն—Մ. Մ.], և այս վերջին ընթերցվածի մասին փակագծում նշել է. «Անտարակույս սա է ճիշտ ընթերցվածը»: Եվ իրոք, մի քանի ձեռագիր ունեն այս ձևը. մատենագիրը երկու ձեռքից հավանաբար կիրառել է մեկը. Առձեռն և նձԲ բառարաններում բերդ գոյականի թեք ձևերն են՝ —ի կամ —աւ, —ից, —իւք:

9. V 59.17, ԵՏ 71.20—22 Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրօք Հայոց, վասակ մարդպան և ներշապուհ Ռմբոսեան հանդերձ սպարապետաւ և ամենայն մեծամեծ նախարարօք...— Մեյն զօրօք ընթերցվածի կողքին նշել է. «Ակնհայտ սխալ, որ հետևանք է նախորդող եպիսկոպոսակցօք ձևի. իրականում մատենագիրն առադրում է աշխարհական և եկեղեցական իշխանությունները». ըստ այսմ էլ քանի որ «Յովսէփ եպիսկոպոս»-ը ուղղական հոլով է դրված, նույն հոլով պետք է դրվի նաև «զօրօք»-ը, ինչպես ունեն վեց ձեռագիր և երկու տպագիր:

10. V 57.27, ԵՏ 72.3 ...ի սահմանացն Սէիրայ (A Սերայ)—Մեյի՝ «երկրորդ ընթերցվածն է լավը»: Եվ իրոք, Ե. Տեր-Մինասյանը բնագրում ընդունելով հանդերձ «Սէիրայ» ձևը, թարգմանության մեջ գրել է «Սերայի սահմաններից...» (էջ 67). բազմաթիվ ձեռագրեր և երկու տպագիր ունեն «Սերաց, Սերայ, Սեերհա»:

11. Շատ հետաքրքրական է Մեյի դիտողությունը հետևյալ հատվածի մասին. «Սե թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր, և ի ձեռն վատթարարանց խրատուաց իւրոց ծառայից, Անատոլեայ՝ որ սպարապետն էր, և Եղփարիոս ասորի, երկոքեան անարգք և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք, ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն, ոչ կամէր... (V 60.28 և շար., ԵՏ

73.5—8)... Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց դեսպանս առ թագաւորն՝ Պարսից զնոյն Նղիփարիոսն» (ԵՏ 73.12—13): Մեյնն գտնում է, որ բնագիրն այստեղ աղավաղված է, և նա բերում է ապացույցներ, որոնք ինքնին դարձյալ դիտողություններ են այդ տողերի առանձին բառերի և անճշտությունների վերաբերյալ. «Բնագիրն անպայման խանգարված է և ունի մեկնաբանող ընդմիջարկություններ, որոնք գալիս են անտարակույս Ղ. Փարպեցուց (էջ 126.16, վեներտ. 1-ին հրատ. [Քննակ. հրատ. էջ 73.3—9 Մ. Մ.]: նախադասության կառուցվածքը անկարելի է ընդունել (խառն են ուղղակիան ու սեռականը)¹⁰: Անատոլեայ (A Անատոլեայ) հատուկ անունը նույն ձևն ունի, ինչ որ Ղ. Փարպեցու մոտ ¹⁰, հակառակ էջ 5 տ. 19 Անատոլ-ի¹¹. սպարապետ կոչումը, փոխանակ սպարապետ Անտիոֆայ (Փարպեցի)¹² կամ սպարապետ արևելից (Նղիշէ, էջ 5. 20)¹³, իրոք ցույց է տալիս բնագրի կրճատում:— Նղիփարիոս (V Նղիփարիոս) ձևը չի համաձայնում Փարպեցու Փղորեմտի-ին¹⁴. A-ն ունի Փղորեմտիոս (այս անունը փնտրել հույների մոտ):— էջ 61, տ. 4-ում¹⁵ ունենք այս անունը և նույն փոփոխությունը. զնոյն Փղորեմտիոսն ձևը մեկնությունը-ընդմիջարկություն է, և չեմ հասկանում, թե ինչպե՞ս կարելի է հաշտեցնել եղակի անունը դեսպանս հոգնակիի հետ¹⁶:— Տող 29 վառքաւ արանց, հմմտ. տ. 27 !!: Անտարակույս Անատոլեայ... [որ սպարապետն էր, և Նղիփարիոս ասորի, երկո՞ւսն անաբգ և վառքաւ արանց, միանգամայն և] անատոլա՞մ-ը մի երկար ընդմիջարկություն է, որին պետք է ավելացնել նաև զնոյն Նղիփարիոսն, էջ 61.4»¹⁷:

12. V 62.32 և շար., ԵՏ 75.17—19 Անցանէր բաւանդակէր ամենայն զօրօք իւրովը. ուզմ արարեալ զբոլոր մեծութիւն դաշտին ի ներքս փակէր. զինեալք և վառեալք ամենայն պատրաստութեամբ ի մարտ պատերազմի ընդդէմ գնդին Հայոց:— Մեյն՝ «Զինեալք... վերջավորությունն անհնար է նախադասության կառուցվածքի տեսակետից և ակնհայտորեն փոփոխված է»: Մեկ ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն զինեալ և վառեալ, որ տրամաբանական է՝ վերաբերելով անցանէր ստորոգյալի ենթակային:

¹⁰ Մեղ միանգամայն ճիշտ է թվում Մեյնի այս դիտողությունը. բնագրում այդ ուղղական և սեռական հոլովներով ձևերն են՝ «ի ձեռն վատթար արանց խրատտուաց իւրոց ծառայից, Անատոլեայ... Նղիփարիոս ասորի» (որ անհարկ է նախորդ սեռականներին), «երկորեան անաբգ և վատթար արանց, միանգամայն անաստուածք, ի նոցա բանս...»:

^{10a} Մեջ բերված տողերին նախորդող հատվածի վերաբերյալ Մեյնն իր քարտերից մեկում այն միտքն է արտահայտել, թե շարագրանքի մեջ Ղ. Փարպեցու և Նղիշէի մոտ մեծ նմանություններ կան, որոնք ենթադրել են տալիս մի ընդհանուր աղբյուր: Հայ բանասիրության մեջ վիճարկված հարց է Նղիշէի՝ Փարպեցու Պատմությունից օգտվելու հանգամանքը:

¹¹ Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.9 Անատոլ:
¹² Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., 74. 7—8 սպարապետ Անտիոֆայ:
¹³ Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 7.10:
¹⁴ Ղ. Փարպեցի, քննակ. հրատ., էջ 74.8: Երկու մատենագիրների ո՞ր մեկի բնագիրն է արդյոք ճիշտ այս հարցում:
¹⁵ Նղիշէ, ն. տ., էջ 73.13:
¹⁶ Նղիշէ, ն. տ., էջ 73.13 տե՛ս վերևում Նղիշէից մեջ բերված տողերը: Մեյնի դիտողությունը միանգամայն տրամաբանական է. ինը ձեռագիր և մեկ տպագիր ունեն դեսպան եզակի ձևը, որ համապատասխանում է զնոյն Նղիփարիոսն եզակիին, եթե վերջինս ընդմիջարկություն չէ՝ հակառակ դեպքում դեսպանս հոգնակին տեղին է:
¹⁷ Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 73.13:

17 Նղիշէ, քննակ. հրատ., էջ 73.13:

13. V 68.7 և շար., ԵՏ 81.23—25 Եւ իբրև զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա, միարան լինէր ամբաստանութիւն երկոցունց կողմանցն՝ զառաքինեացն և զյետս կացելոցն¹⁸. որպէս զուր և տարապարտուց նեղեաց զնոսա [ԵՏ էջ 82.1—5] ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխաբէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոգութիւն. իբրև չէր ուրուք ընդ նմա բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակասպաս լինէր:

Իբրև լիով զայս իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ...— Մեյնն այս տողերի մասին գրել է. «Նախադասությունը երկար է. այն պետք է հասել հետևյալ կերպ, դուրս գցելով մեկնություն-ընդմիջարկությունները և վերականգնելով ուղիղ բնագիրը»: Ու նա գրի է առել իր վերականգնած բնագիրը. «Եւ իբրև զայս ամենայն բովանդակ ցուցին նմա¹⁹, (զ)միարան (ձեռ. միարան) [լինէր]²⁰ ամբաստանութիւն զերկոցունց (x, y, z. AV երկոցունց) կողմանցն՝ զառաքինեացն (A չիք զ) և զյետս (A չիք զ) կացելոցն²¹. որպէս զուր և տարապարտուց նեղեացն (A—ճեղեաց զնոսա, գուցե և հարկավոր է պահպանել այս) ի հայրենի օրինացն յետս կալ, և զխաբէութիւն ապստամբին Վասակայ, որպէս Հայոց բանիւ խաբեաց զթագաւորն, յանձն առնուլ զմոգութիւն. [իբրև չէր ուրուք ընդ նման բանս եղեալ, նա յանձնէ սուտակասպաս լինէր]. իբրև լիով զայս ամենայն իմացուցին, արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ...»: Մեյնն ավելացրել է. «Երկու բան են ցույց տալիս պատվիրակին՝ միարան ամբաստանությունը և Վասակի կեղծիքը. այնուհետև նրան ուղարկում են: էական ուղղումն այն է, որ միարան-ի վրա պետք է ավելացնել զ նախդիրը և շնչել լինէր-ը. միարան-ի գ-ի անկումը եղել է անշուշտ մեկնակետն այն սխալի, որով խանգարվել է ամբողջ նախադասությունը. դրանից առաջ է եկել լինէր ընդմիջարկությունը, և ամեն ինչ դարձել է անհասկանալի»: Կարծում ենք, որ Մեյնի վերականգնած բնագիրը շատ ավելի հստակ է, քան համահավաքը:

14. V 69.26, ԵՏ 83.14—15 ...որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ.— Մեյն՝ «Ներգոյականի համար (ի) գահոյ ընթերցվածն ուղիղ չէ: Ուրիշ ձեռագրեր, ըստ V-ի, ունեն (ի)գահս և (ի)գահիս: Ո՞րն ընդունել»: Համահավաք բնագրում կարդում ենք ի գահոյս. ըստ ՆՉԹ և Առձեռն բառարանների՝ գահ գոյականի թեք ձևերն են -ու կամ -ոյ, -ուց. և -ի, -ից: Ուստի այստեղ ճիշտ կլինեն ի գահի կամ, հաղվաղեալ, ի գահ:

15. V 72.29, ԵՏ 86.24—87.1—2 Որպէս զի չիք յանիրաւութենէ արդարութիւն, այսպէս և ոչ (V չիք և ոչ) ի ստութենէ ճշմարտութիւն, սոյնպէս և ի խոսվասէր մտաց՝ ակնկալութիւն խաղաղութեան.— Մեյնն գտնում է, որ մեր ընդ-

¹⁸ Անկախ Մեյնի դիտողությունից և նրա առաջարկած ուղղումներից նշենք, որ (զ)առաքինեացն և (զ)յետս կացելոցն սեռականները փոխանուն սեռականներ են. ըստ այսմ դրանք չպետք է ընդունած լինեին զ նախդիր, քանի որ դրանց ներառած հատկացյալը՝ ամբաստանություն, ուղղական հոլով է: Այս յայպես է, եթե ընդունում ենք համահավաք բնագրի ընթերցվածք. սակայն ստորև կտեսնենք, որ Մեյնն վերականոցում է նախադասությունը և բացատրում գ-ի անհրաժեշտությունը դրանում:

¹⁹ Պարսիկ գերիներից մեկին:
²⁰ Փառակոսի փակագծերի մեջ առնված բառերը Մեյնն առաջարկում է հանել բնագրից որպես ընդմիջարկություն:

²¹ Տե՛ս ծանոթ. 18. ըստ Մեյնի խմբագրմանը՝ գառափնեացն և զյետս կացելոցն փոխանուն սեռականները քերականորեն ճիշտ կերպով են ընդունել զ նախդիրը որպես ուղիղ խնդիրներ ցուցին ստորոգյալի. դրանք այս դեպքում ներառել են զմիարան ամբաստանություն հատկացյալը, որը նույնպես ուղիղ խնդիր է նույն ստորոգյալի:

ւծած և ոչ-ը ավելորդ է. «և ոչ-ը, որ ավելացված է Ա-ում, խախտում է նախադասության համաչափությունը, որն ունի երեք մաս նույն պլանի վրա, և ոչ թե համեմատություն, ինչպես ցույց է տալիս և ոչ-ը. սոյնպէս-ով ներմուծված 3-րդ մասը ոչ մի կասկած չի թողնում»: Տասնչորս ձեռագիր շունեն այս և ոչ-ը, իսկ ինը ձեռագիր՝ այսպէս-ը. և իրոք, առանց դրանց էլ նախադասությունը միանգամայն կանոնավոր կառուցվածք կունենար և կնշանակեր. «ինչպես որ անիրավությունից արդարություն չկա, ստությունից՝ ճշմարտություն, նմանապես խոսվասեր մտքից՝ խաղաղության ակնկալություն»: Նախադասության առաջին երկու մասերում ասվածներն իմաստարանական հիմք են ծառայում, որպեսզի հայերը չհավատան Հաղկերտի թողություն կամ ներման հրովարտակին, Եղիշեի բառերով՝ խոսվասեր մտքի խաղաղության:

* * *

Մեյեի այս գիտողությունները հրատարակության պատրաստելիս մենք առաջնորդվել ենք նրա հետևյալ սկզբունքով, որ նա հաճախ է կրկնել իր գրախոսականներում. «Իմ նպատակը միշտ էլ եղել է բանավեճեր հարուցել»:

М. П. МИНАСЯН

ЗАМЕЧАНИЯ МЕЙЕ О «ПОСЛАНИИ» ПАРПЕЦИ И ТРЕТЬЕЙ ГЛАВЕ «ИСТОРИИ» ЕГИШЕ

Резюме

От известного французского арменоведа А. Мейе остался ряд филологических заметок о текстах «Послания» Лазаря Парпеци и «Истории» Егише.

В данной статье автор сопоставляет эти замечания с научно-критическими текстами вышеупомянутых историков, отмечает научную ценность работы Мейе для уточнения отдельных разделов этих памятников V века.

M. P. MINASSIAN

REMARQUES INEDITES DE MEILLET SUR LES TEXTES DES HISTORIENS ARMENIENS LAZARE DE P'ARPI ET ELISEE

En 1965, Mme Meillet a fait envoyer à Erévan de nombreuses notes de son mari qui sont conservées au Musée Littéraire et Artistique d'Erévan. L'auteur de l'article a trouvé des remarques inédites, personnelles, sur le texte de la „Lettre de Lazare de P'arpi à Vahan Mamikonian“ et sur le troisième chapitre de „L'Histoire de Vardan et de la guerre des Arméniens“ d'Elisée. En présentant plusieurs de ces remarques et les comparant aux éditions critiques des deux historiens, l'auteur montre l'importance du travail de collation accomplie par Meillet, pour une meilleure lecture des passages en question.

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՍԵՐԵՆՍ ՊԱՏՄԻՉԸ և ՆՐԱ ԵՐԿԸ*

Միջնադարյան մեր պատմիչներից Ասողիկի, Սամվել և Մխիթար Անեցիների, Կիրակոս Գանձակեցու և Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդած տեղեկություններից գիտենք, որ ունեցել ենք մի պատմիչ՝ Սերենոս անունով, որը գրել է «Հերակլի պատմությունը»: Ասողիկն, օրինակ, իր աղբյուրների շարքում նշում է. «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերէոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Նույն փաստը հաղորդված է միջնադարյան մատենագիտական մի քանի ցանկերում ևս:

Սերենոսի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործը, սակայն, համարվում էր կորած: Անցյալ դարում, Հովհաննես Շահխաթունյան եպիսկոպոսը էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հանգիպում է պատմական մի զբրվածքի՝ անվերնագիր և առանց հեղինակի անվան: Ծանոթանալով նորահայտ այդ բնագրին, Հ. Շահխաթունյանը հանգում է այն եզրակացության, որ դա Սերենոսի կորած Պատմությունն է: Իր համոզման համաձայն էլ նա ձեռագրի վրա մակագրում է. «Պատմագիրք Սերէոսի ի Հերակլին»: Այս ձեռագրին ընդօրինակված է եղել 1568 թվականին, «ի սուրբ և տիեզերական ուխտն Մարմաշինու վանաց, ձեռամբ յոզնամեղ և անարդին գրչի տէր Յուսիկ կոչեցելոյ»¹: Հ. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող այս ձեռագիրը կորել է: Հ. Շահխաթունյանի կողմից Սերենոսի Պատմություն համարված բնագրի այժմ հայտնի ձեռագրերից հնագույնը մեր Մատենադարանում պահվող № 2639 ձեռագիրն է, ընդօրինակված Բաղեշի Ամրողու վանքում, 1672 թվականին: Պատմության մյուս բոլոր ձեռագրերը, որոնց հիմքը № 2639 գրչագրին է, նորագույն արտագրություններ են և եթե ունեն վերնագիր և հեղինակի անուն, այն դրել են գրիչները, հետևելով Հ. Շահխաթունյանին²:

Հ. Շահխաթունյանի կողմից Սերենոսի Պատմություն համարված բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է Թադեոս Միհրդատյանը, Կ. Պոլսում, 1851 թվականին: Հետևելով Հ. Շահխաթունյանին կամ իր համոզմամբ, Թ. Միհրդատյանը ևս նորահայտ բնագիրը համարել է Սերենոսի երկը և հրատարակել է «Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին» վերնագրով: Այս բնագիրը նույն վերնագրով և դարձյալ որպես Սերենոսի Պատմություն, երկրորդ անգամ հրատարակել է Ք. Պատկանյանը 1879 թվականին, Պետերբուրգում: 1862 թվա-

* Հրատարակելով սույն հոդվածը, խմբագրությունը համոզված է, որ մտքերի անկաշկանդ փոխանակությամբ հնարավոր կլինի պարզել Սերենոսի «Պատմության» հետ առնչվող վիճելի հարցերը:

1 Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, հրատարակություն Թ. Միհրդատյանի, Կ. Պոլիս, 1851, Կանխարանութիւն, էջ Ժ:

2 Մանրամասն տե՛ս Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, հրատարակություն Ստ. Մալխոսյանցի, Երևան, 1939, Առաջարան: Այսուհետև՝ ՍԵՊ:

կանին Պետերբուրգում Ք. Պատկանյանը հրատարակեց բննվող բնագրի ուսերեն իր թարգմանությունը: Թարգմանությունը կցած փոքրիկ առաջաբանով նա սկիզբ դրեց մի մեծ բանավեճի: Հարցի էությունը այս է. նորահայտ բնագիրը հրատարակելիս Թ. Միհրդատյանը իր կողմից Պատմությունը բաժանել է երեք դպրությունների՝ Ա, Բ և Գ: Ա և Բ դպրությունները վերաբերում են Հայկի ու Բելի առասպելին, Բագրատունիների և Մամիկոնյանների ծագմանը, հայ, պարթև և այլ թագավորների համաժամանակյա ցանկերին: Գ դպրությունը շարադրում է Հայաստանի, Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի պատմությունը 5-րդ դարից մինչև արաբական առաջին արշավանքները: Նշված առաջաբանում Ք. Պատկանյանն այն կարծիքը հայտնեց, որ Ա և Բ դպրությունները Սերեոսի գրչին չեն պատկանում: Սերեոսի գործնա համարեց միայն Գ դպրությունը: Ըստ այսմ, նա փոփոխության ենթարկեց Պատմության՝ իր կողմից հրատարակած հայերեն բնագիրը: Այս հրատարակության մեջ Պատմությունն ունի հետևյալ կառուցվածքը. Ա դպրություն՝ առանց հեղինակի անվան, Բ դպրություն՝ առանց հեղինակի անվան և Գ դպրություն՝ հեղինակի անունով՝ «Պատմություն Սերեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին»: Ք. Պատկանյանի առաջաբանից հետո Սերեոսի շուրջ հսկայական գրականություն ստեղծվեց: Այդ ամբողջ գրականությունը նվիրված է Ա և Բ դպրություններին: Գիտնականները վիճել են հիմնականում մի հարցի շուրջ. ո՞ր դարի գործեր են Ա և Բ դպրությունները և ո՞վ է դրանց հեղինակը կամ հեղինակները: Սկսած 1851 թվականից, երբ հրատարակվեց Սերեոսի Պատմությունը, մինչև մեր օրերը գիտնականներից ոչ ոք չի կասկածել, որ Գ դպրությունը Սերեոսի երկն է, նրա «Պատմություն ի Հերակլին» գործը:

Սերեոսի Պատմությունը, բացի ուսերեն երկու հրատարակություններից (վերջինը՝ Ստ. Մալխասյանցի ձեռքով), թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև ֆրանսերեն ու գերմաներեն և այսպիսով գիտական լայն շրջանառության մեջ մտել նաև Եվրոպայում: Եվրոպացի գիտնականները ևս թեր ու դեմ արտահայտվելով Ա և Բ դպրությունների Սերեոսին պատկանելու հարցի շուրջ, չեն կասկածել, որ Գ դպրությունը Սերեոսի «Պատմություն ի Հերակլին» գործն է: Այդուհանդերձ, որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք չի հաստատել, չի ապացուցել, հատկապես չի բննել, թե իրո՞ք Շահխաթունյանի գտած անվերնագիր ու անհեղինակ գործը Սերեոսի Պատմությունն է: Այդ բացն զգացել է ակադ. Ստ. Մալխասյանցը և փորձել է վերացնել: 1939 թվականին նա ի նորո հրատարակում է Սերեոսի Պատմությունը: Առաջաբանում Ստ. Մալխասյանցը գրում է. «Շահխաթունյանի ենթադրությունը, թե յուր գտած պատմական գրվածքն իրոք Սերեոսի Պատմությունն է՝ արդարանում է մի քանի կողմնակի փաստերով: Ոչ մի ուրիշ հին հայ հեղինակ այնպես մանրամասն չէ գրել Հերակլի արշավանքների պատմությունը՝ ինչպես այս գրվածքը, և վերոհիշյալ միջնադարյան հեղինակները Սերեոսին են վերագրում «Պատմություն ի Հերակլին»: Մյուս կողմից՝ այդ միջնադարյան հեղինակները Սերեոսին կոչում են եպիսկոպոս, և արդարև, յոթներորդ դարի կեսերին մոտ, ուրեմն Հերակլի արշավանքների ժամանակ, Հայաստանում ապրել է մի ոմն եպիսկոպոս Սերեոս անունով, որը մասնակցել է Դվինի եկեղեցական ժողովին և յուր անունն ստորագրել է «Տէր Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց»: Որ հենց այս Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սերեոսն է Պատմության հեղինակը՝ պարզ երևում է այն մեծ ուշադրությունից, որ պատմիչը դարձնում է Բագրատունյաց իշխանների գործերի վրա և այնպես

սիրով ու մանրամասն նկարագրում: Ուրեմն ոչ մի տարակույս չէ մնում, որ ներկա պատմական գրվածքը Սերեոսինն է»³: Ակադ. Ստ. Մալխասյանցը հենվում է մի քանի կողմնակի փաստերի վրա, բայց անում է ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացություն:

Այսպիսին էր իրերի վիճակը մինչև 1965 թվականը, երբ լույս տեսավ Գ. Արզարյանի «Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը» ուսումնասիրությունը: Այս աշխատությունը կազմված է առաջաբանից և երեք գլուխներից կամ բաժիններից՝ 1. Սերեոս թե՛ Խոսրով, 2. Անանունի հատվածը և նրա հորինման ժամանակը, 3. Բնագրի վերականգնում:

Յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն այս կամ այն չափով իր մեջ պարունակում է և չի կարող չպարունակել բանաբաղություն, որովհետև ամեն մի ուսումնասիրող հենվում է նաև նախորդ հետազոտողների գործերի վրա: Բայց այլ բան է, երբ հենվելով նախորդ ուսումնասիրությունների վրա, հայագիտական այս կամ այն հարցը դիտվում է նոր կողմից, հարստացվում են առկա գիտելիքները, նոր խոսք է ասվում, բայց այնպիսի մի նոր խոսք, որ ճշմարտությունն է արտահայտում կամ կարևոր բայլ է դառնում դեպի ճշմարտությունը և բոլորովին այլ բան է, երբ նախորդ ուսումնասիրությունների եզրակացություններն ու փաստերը սուսկ կրկնվում են և ներկայացվում որպես ինքնուրույն հետազոտություն⁴: Քննարկվող աշխատության նշված մասի հիմնա-

3 ՍեՊ, էջ 62: Ընդգծումները մերն են:
 4 Սերեոսի Պատմության մեջ կարգում ենք. «Սերեալ բաղմացան յոժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկոնայ և ի Կոնակայ» (ՍեՊ, էջ 13): Գ. Արզարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «... Մամիկայ և ի Կոնակայ» («Սերեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 157: Այս գրքից կատարված մեջբերումների էջերը այսուհետև ցույց կտրվեն տեքստում, փակագծերի մեջ): Ընթերցողը հավատում է և իրավունք չունի շեղվաժողով, որ այս ուղղումը իրեն՝ Գ. Արզարյանի սեփականն է, որովհետև այս ուղղմանը նվիրված 24 տողանոց բաժնում նա բացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի ակնարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին: Բայց ահա, Գ. Արզարյանին շատ լավ ծանոթ, նրա կողմից բաղմիցս վիայակոչված Ն. Աղոնցի մի աշխատության մեջ կարգում ենք. «... Читать последние слова отрывка так: «ելեն յազգ մեծ ի Մամիկայ (не Մամիկոնայ, как в печ.) և Կոնակայ...» (Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса в ее отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фауста Византийского, «Византийский временник», т. VIII, вып. 1—2, СПб, էջ 66, ծանոթագր. 1):
 Սերեոսի Պատմության մեջ կարգում ենք. «Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուշակի զանստարգրել ժամանակ և զնախնի բաջացն ձեռնարկելով զրոշմել վիպասանութիւնս...» (ՍեՊ, էջ 1): Գ. Արզարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «զանստարգրել... Թյուրիմացությունը առաջացել է «զանստորագրեալ» բառի ո տառը ա-ի հետ շփոթելու և սկզբնական բնագրում բառի վրա եղած հասցավման նշանն անտեսելու հետևանքով: Այս պատահական գրչական վրիպակը առիթ է տվել զանազան ենթադրությունների: Բայց սրբագրելու համար առաջարկված ԲՈՂՈՐ փոփոխումը նեղացել են բնագրից (ընդգծումը մերն է—Խ. Թ.): Այսպես. առաջարկվել է «զանստորագրեալ»-ի փոխարեն կարգալ «զայն ստորագրել» (Միհրդատյան, Մառ), «զայն ստորագրեալ» (Միհրդատյան), «չան ստորագրել» (Միհրդատյան, Պատկանյան, Ն. Զետյան, Գ. Տեր-Պողոսյան), «անստեբիր գրել» (Յեթթեր), «զանստոր գրեալ» (Մատիկյան), «զանստոյցն կկարագրել» (Ակիբյան), «զանցս տարագրեալ» (Ա. Զամինյան) և այլն: Որ աղավաղված բառում թաքնված է «ստորագրեալ» բառը և որ բնագրի տվյալ հատվածում միայն այդ բառն է սպասելի՝ երևում է նրանից, որ գրեթե բոլոր բանասերները որպես ուղղում առաջարկել են հենց այդ բառը կամ՝ նույնիմաստ «նկարագրել», «գրել» բառերը: Այսպես միաձայն գտնվելով «ստորագրել»-ի ղեկարգում՝ բանասերները խիստ անհամերաշխ են եղել այդ բառի մյուս մասնիկի՝ զան-ի հարցում: Մատենադարանի № 2867 և 3122 ձեռագրերի գրչներն անցյալ դարում վերականգնել են բառի ուղիղ ձևը՝ «զանստորագրեալ»: Բայց ճիշտ են թարգմանել («неописанное время») Գր. Խալաթյանցը (Армянский эпос, стр. 73...), Ստ. Մալխասյանցը..., 2. Մանանդյանցը..., (136—137)»

կան, գլխավոր միտքն այն է, որ Ա. և Բ դպրությունները Սերեոսի Պատմությանը չեն պատկանում: Այդ միտքն առաջին անգամ արտահայտել ու փաստարկել է Ք. Պատկանյանը. նրանից հետո՝ Լանգլուան, Հյուբերտանը, Գուշմադը, Գարագաշյանը, Զարբհանյանը, Բաումգարտները, Ֆեթթերը, Մառը, Խալաթյանցը, Քոփչյանը, Տեր-Սահակյանը, Մատիկյանը և ուրիշներ: Գիտության մեջ քիչ չեն դեպքերը, երբ թեև շատերն են արտահայտում ու պաշտպանում միևնույն տեսակետը, այդուհանդերձ այն մնում է վիճելի, հիպոթետիկ: Եվ երբ, այս պարագային, մեկը նոր տվյալներով, հիմնավոր ու ծանրակշիռ նոր փաստերով հաստատում է արդեն գոյություն ունեցող, բայց վիճելի տեսակետը, դրանով, անշուշտ, լուրջ ծառայություն է մատուցում գիտությանը, որովհետև, այնուամենայնիվ, կարծիք հայտնելը ավելի դյուրին է, քան այն ապացուցելը: Քննարկվող ուսումնասիրությունը, զո՛ւցե, արտահայտում է վերջին դեպքը: Ամենևին ոչ: Գ. Աբգարյանը հոլովում է հիմնականում նույն փաստերն ու փաստարկները, որ շրջանառության մեջ են դրել վերը նշված ուսումնասիրողները:

Անշուշտ հապավումով մենք բերեցինք այն ամբողջ բաժինը, որ Գ. Աբգարյանը նվիրել է այս ուղղմանը: Այստեղից տեղեկանում ենք, որ բառը սրբագրելու համար առաջարկված բոլոր փորձերը հեռացել են բնագրից: Այլ կերպ՝ Գ. Աբգարյանը ուղղակի ասում է, որ իրենից առաջ ոչ մի ուսումնասիրող, բացարձակապես ոչ մեկը, չի առաջարկել «գանտարագրել»-ը կարգալ «գանտորագրել», և որ Գ. Խալաթյանցը միայն ճիշտ է թարգմանել, այսինքն՝ «գանտարագրել»-ը հասկացել է որպես «շեկարագրված ժամանակ», բայց նա էլ չի առաջարկել Գ. Աբգարյանի կողմից բերված ընթերցումը: Բայց ահա ինչ է գրում Գ. Խալաթյանցը իր աշխատության հենց այն էջում, որը վկայակոչում է Գ. Աբգարյանը. «Я предлагаю гантатарագрели читать «гантатарագрели» или «гантоторագрели» (ժամանակ), с титулом над окончанием причастия прошед. времени, что очень обычно в рукописях. Это значит — „неописанное время“... Титло над последним словом гантатарագрели, по неграмотности переписчиков, могло со временем отпасть...» (Գ. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, ч. I, Москва, 1896, էջ 73, ծանոթագրություն № 1):

Բացի դրանից, Ք. Միհրդատյանը առաջարկել է քննելի բառի շարքը ընթերցում: Գ. Աբգարյանը բերել է երեքը, մեկը՝ ոչ: Ինչո՞ւ Պարզվում է, որ դա հենց այն ընթերցումն է, որն ընդունել է Գ. Աբգարյանը: Միհրդատյանը գրում է. «Յո՛ւժ հաւանական երևի լինել «Զանտորագրել» կամ «գանտորագրել...» (Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակին, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 15, ծանոթ.): Այս փաստը նշել է նաև դր. Մեսրոպ Ժ. վ. Գ. Գրիգորյանը «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1965 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարում տպագրված իր գրախոսականում, ուր արված են քննադատական բազմաթիվ այլ գիտողություններ (ս):

Պատմության մեջ կարգում ենք. «Յուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան» (ՍԵՊ, էջ 1): Գ. Աբգարյանը գրում է. «Պետք է ուղղել՝ «վերաբերութիւն»: ...Բառն ունի մի քանի նշանակություն, որոնցից մեկն է՝ «ի վերայ բերումն, գալուստ և վերայ, յարձակումն սաստիկ... վրա դալ, հարձակումն... Բնագրում գործածված «զաղետիցս վերաբերութիւն» արտահայտությունը ունի այս իմաստը և նշանակում է «աղետների վրա գալը... աղետների կուտակումը... և. Մառը... Գ. Խալաթյանցը... և. Ակինյանը... 2. Մանանդյանը... ընտրել են բառի այս նշանակությունը: «Սերեոսի Պատմության» տվյալ հատվածի բոլոր բազմաբանիչները (ընդգծումը մերն է—Խ. Ք.) սխալ են վերծանել բնագրից...» (էջ 138—139): Գ. Աբգարյանի ասածից տեղեկանում ենք, որ Մառը, Խալաթյանցը, Ակինյանը, Մանանդյանը «զաղետիցս վերաբերութեան» արտահայտությունը հասկացել են ոչ թե որպես «отношение» (Պատկանյան, Լանգլուա), «обстоятельства» (Մալխասյանց), այլ որպես «աղետների վրա գալը»: Գ. Աբգարյանը ընդհանուր առմամբ ճիշտ է: Նրա ասածից, դարձյալ, հետևում է, որ մյուս ուսումնասիրողների նման և. Ակինյանը և «զաղետիցս վերաբերութեան» արտահայտությունը հասկա-

Այդպիսին է իրերի վիճակը քննարկվող ուսումնասիրության նաև մյուս կարևոր հարցերի կապակցությամբ, ինչպես օրինակ՝ Բուզանդի Պատմության կորած համարվող դպրությունների վերաբերյալ և այլն:

Առհասարակ պետք է նշել, որ այսօր պայմանները դեռ հասունացած չէին Ա. և Բ դպրությունների հարցը նորից քննության առարկա դարձնելու համար: Հայագիտությանը ցարդ հայտնի փաստերը հնարավորություն չեն տվել վիճող կողմերին վերջնականապես ընդունելի դարձնելու իրենց տեսակետները: Այս պայմաններում Ա. և Բ դպրությունների հարցին կարելի կլինեին անդրադառնալ միայն այն դեպքում, եթե հայտնաբերվեին այս կամ այն տեսակետը հաստատող նոր ու վճռական ապացույցներ: Հակառակ պարագային, նշված հարցին նվիրված ամեն մի ուսումնասիրություն չէր կարող չդառնալ արդեն եղածի, արդեն հայտնի կրկնություն, ինչ և պատահել է ներկա դեպքում:

ցել է որպես «աղետների վրա գալը», որ իրենից առաջ ոչ ոք, այդ թվում և և. Ակինյանը, չի առաջարկել «վերաբերութեան»-ը դարձնել «վերաբերութիւն»: Գ. Աբգարյանը իրականությունը չի ներկայացնում: և. Ակինյանը Սերեոսի Պատմությանը նվիրված իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննում է Պատմության բնագիրը և գտնում, որ «սեղգրեավորությունը կարող է սրբագրության»: Այնուհետև, և. Ակինյանը «Սեղգրեավորության վերակազմված բնագիրը խորագրի տակ ներկայացնում է Պատմության սկիզբը, իր կողմից վերակազմված ձևով. «...և ցուցից համառատիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն...» (և. Ակինյան, Սերեոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց և իր Պատմութիւնն ի Հրակի, Մատենադարան հետազոտութիւններ, հատ. Բ, Վիեննա, 1924, էջ 76): Ըստ որում, վերջին բառի վրա նշան է դրել և տարբերակվածների բաժնում ցույց տվել, որ տպագրիչներն ունեն «վերաբերութեան», որը ճիշտ ձևը չէ:

Ինչպես տեսանք, Գ. Աբգարյանը գրում է նաև, որ Պատմության «տվյալ հատվածի բոլոր թարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը»: Բայց ահա, Պատմության տվյալ հատվածի թարգմանիչներից մեկը՝ Գ. Խալաթյանցը, Գ. Աբգարյանից դեռ 70 տարի առաջ տվյալ հատվածը վերծանել է հենց այն ձևով, որն ընդունել է Գ. Աբգարյանը: Գ. Խալաթյանցը թարգմանել է. «И укажу вкратце постигающие нас бедствия» (Армянский эпос, էջ 73):

Պատմության մեջ կարգում ենք. «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով» (ՍԵՊ, էջ 1):

Համեմատենք Գ. Աբգարյանին իր նախորդների հետ.

Գ. Աբգարյան
«Հինգ» (էջ 1, տ. 14): Պետք է ուղղել՝ «հին» (Այսպես պետք է ուղղել նաև էջ 2, տ. 3):
Այս բառը հանդիպում է «Սերեոսի պատմությանը» կից հատվածի սկզբում, որտեղ հեղինակը խոստանում է նկարագրել «զամս և զաւուրս հին թագաւորացն», իսկ քիչ հետո (էջ 2, տ. 8) «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Հին և առաջին բառերն այստեղ համազոր նշանակություն ունեն...

Այս բառի սրբագրության մասին մանրամասն խոսել ենք սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում (էջ 139):

2. Աճառյանի «Ուր՝ առաջին»-ը դարձել է «հին և առաջին բառերն այստեղ համազոր նշանակություն ունեն»: Եթե չլինեի ձևակերպման այս մեծ տարբերությունը, պիտի խոսք լինեի երկու մեջբերումների ստացյի նույնության մասին: Գ. Աբգարյանի «սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխներում» ևս նույնիսկ ակնարկ չկա 2. Աճառյանի այս հոդվածի մասին:

2. Աճառյան

... Յայտնապէս հատուածն այլայլութիւն կրած է. բնագիրը պիտի լինէր հինգ թագաւորացն, և երկրորդ գրիչ մը հինգ օրինակած է սխալելով. ինչ որ կը տեսնենք երբ համեմատենք նոյն հատուածին երրորդ կրկնութիւնը՝ դարձեալ ի նոյն էջ. «Գրեցի ի վերայ արձանիս այսօրիկ... զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Ուր՝ առաջին = հին (Հայկական—Բագրմովէպ, 1897, էջ 169):

Ասացիներ, որ Գ. Աբգարյանի ուսումնասիրությունն ունի նաև ինքնուրույն մաս: Հիմնականում դա առաջին գլուխն է՝ «Սեբեոս թե՛ խոսքով» վերնագրով: Այստեղ Գ. Աբգարյանը հայտնում և «հաստատում» է նոր տեսակետ: «Ուսումնասիրության գլխավոր արդյունքները» վերնագրով եզրափակիչ էջում նա գրում է. «1. Հայտնաբերված է VII դարում գրված մի խոշոր դասական գործի հեղինակ՝ խոսքովը, որը գրել է VI—VII դարերի Հայաստանի և հարևան երկրների պատմությունը: Նրա արժեքավոր աշխատությունը մինչև այժմ սխալմամբ վերագրվել է ուրիշ հեղինակի՝ Սեբեոսին: 2. VII դարում Հայաստանում գրվել է բյուզանդական կայսր Հերակլի գործունեությանը նվիրված մի պատմություն, որի հեղինակը եղել է հայ պատմիչ Սեբեոսը: Պարզվում է, որ այս գիրքը մեզ չի հասել» (էջ 205—206): Այսպես ուրեմն, ուսումնասիրության գլխավոր արդյունքներից մեկը հանդիսացող այս վճռական ու վերջնական եզրակացությամբ, ցարդ Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմության հեղինակը Սեբեոսը չէ, խոսքովն է: Սեբեոսի Պատմությունը մեզ չի հասել: Մեր քննության առարկան, ահա, այս հարցն է:

Գ. Աբգարյանի տեսակետը քննության է ենթարկվում, հարկավ, ոչ այն պատճառով, որ նա փորձում է վերանայել ընդունվածը: Վերն ասացիներ, որ Հ. Շահխաթունյանի տեսակետը ոչ ոքի կողմից հիմնավորապես չի հաստատվել, չի ապացուցվել, ուստի այն, վաղ թե ուշ, քննության առարկա էր դառնալու: Թեև ընդունված, բայց դեռ չապացուցված տեսակետը վերանայելու, այն հաստատելու կամ հիմնավորապես մերժելու Գ. Աբգարյանի փորձը միայն ողջունելի կլիներ, եթե անհիմն չլիներ:

Վ. ԲԱՂԻՇԵՑՈՒ ՅՈՒՅԱԿԸ ԵՎ Ն 2639 ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Մեզ զբաղեցնող խնդրին, ինչպես ասացիներ, Գ. Աբգարյանը նվիրել է իր ուսումնասիրության առաջին գլուխը՝ «Սեբեոս թե՛ խոսքով» վերնագրով, որը Էբերցուտ բաժանվում է երկու մասի. սկզբում (էջ 15—21) բանասերը փորձում է ապացուցել, որ «Հերակլի պատմության» մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները չեն համապատասխանում Սեբեոսի անունով ցարդ հայտնի երկի բովանդակությանը, հետևապես ներկա Սեբեոսը իրական Սեբեոսը չէ: Այնուհետև, Գ. Աբգարյանը ջանում է հիմնավորել, որ այդ գործի իրական հեղինակը խոսքովն է: Սկսենք այս վերջին կետից և մեկ առ մեկ ծանոթանանք բանասերի փաստարկներին:

որի ընդարձակված կրկնությունն են Գ. Աբգարյանի «սույն ուսումնասիրության նախորդ գլուխները»:

Մենք կարող ենք շարունակել այս կարգի օրինակների թիվը, որովհետև բերվածով բնավ չի սպառվում դրանց բանակը, բայց խնայենք ընթերցողի ժամանակը: Ասենք միայն, որ Գ. Աբգարյանի առաջարկած՝ բնագրի 46 ուղղումներից շատերը առաջարկված են եղել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Ինքնուրույն ուղղումները երկրորդական-երրորդական նշանակություն ունեցող ընթերցումներին են վերաբերում. մեկը, սակայն, շոշափում է շատ կարևոր հարց: Գ. Աբգարյանն առաջարկում է բնագրի «տամ ձեզ օգնություն հոգի» արտահայտությունը կարգավ «տամ ձեզ օգնություն 70 000 հոգի»: Մյուս մասին մենք գրել ենք առանձին. հույսով, որ այն էլ կսպառվի, իսկ մինչ այդ ասենք միայն, որ բնագրի սվլյալ ընթերցումը անաղարտ է: Բնագրի ընթերցման իմաստը անմատչելի է մնացել, ուստի առաջարկված ընթերցումն է հենց ազավազում բնագիրը:

Նախ, ի՞նչն է առիթ կամ հիմք հանդիսացել Աբգարյանի համար Պատմության հեղինակ համարելու խոսքովին: «Այս տեսակետից,— գրում է նա,— առանձին նշանակություն է ստանում քննարկվող գրվածքի մասին մի նորահայտ տեղեկություն, որը վերաբերում է Սեբեոսին վերագրվող բնագրի մայր ձեռագրին» (էջ 21):

Այդ տեղեկությունը կապված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2639 ձեռագրի և Վարդան Բաղիշեցու ցուցակի հետ, որոնց մասին անհրաժեշտաբար պետք է մի քանի խոսք ասել: № 2639 ձեռագիրը մեր բանասիրությանը հայտնի է շատ վաղուց և մանրամասնորեն նկարագրված է մի շարք անվանի հայագետների կողմից, սկսած դեռ անցյալ դարից մինչև մեր օրերը (Միաբան, Ստ. Մալխասյանց, Ն. Ակիսյան, Ե. Տեր-Մինասյան և այլք): Դա Սեբեոսի և Փարպեցու Պատմությունների մայր ձեռագիրն է, որի մեջ կան նաև Աղաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշև և այլն: Այս ձեռագիրը, ինչպես ասացիներ, բնագործինակվել է Բաղիշում՝ Ամրդուլու վանքում, 1672 թվականին: Այդ թվականից հետո Բաղիշի գաղթի խոշոր գործիչներից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին կաղմում է վանքում եղած ձեռագրերի ցուցակը, որի մեջ մեզ հետաքրքրող ձեռագրի բովանդակությունը ներկայացնում է այսպես (քաղում ենք այնքանը միայն, որ մեջ է բերել Գ. Աբգարյանը). «Աղաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և խոսքովում»⁵: Ձեռագիրն իր այսօրվա տեսքով, սակայն, Փարպեցու Պատմությունից հետո ունի երկու անխորազոր բնագիր՝ Սեբեոսի Պատմությունը և «Մաշտոցի վարքը»: Այստեղ մոտենում ենք այն կետին, որը հանդիսանում է նորահայտ տեղեկությունը: № 2639 ձեռագիրը գիտողն անմիջապես կնկատի, որ վերջին պրակը, որը պարունակում է «Մաշտոցի վարքը», ձեռագրին է միացվել հետագայում, այն բանից հետո, երբ ձեռագրի մյուս՝ հիմնական պրակները արդեն ամփոփվել ու կարվել են կաղմի մեջ: Պրակները միացնող թելերի և տեխնիկական այլ մանրամասների միջոցով, Գ. Աբգարյանը մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է, որ «Վարքի միջոցով, Գ. Աբգարյանը մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է, որ «Վարքը» պարունակող պրակը միացվել է № 2639 ձեռագրին հետագայում: Դա ճիշտ է, բայց տարօրինակ է, որ այստեղից Գ. Աբգարյանը եզրակացնում է, թե «Վարքը» ձեռագրին է միացվել անպայման այն բանից հետո, երբ Բաղիշեցին կաղմել է իր ցուցակը: Դրանից հետո բանասերը տրամաբանում է այսպես. Բաղիշեցու ցուցակում մեզ հետաքրքրող ձեռագիր-ժողովածուի հեղինակների շարքում վերջինը խոսքովն է, իսկ ձեռագրում վերջին գործը («Մաշտոցի վարքը» հանելուց հետո) Սեբեոսի ընդունված Պատմությունն է, հետևապես այդ Պատմության հեղինակը խոսքովն է (էջ 24—25): Խոսքովին պատմության հետ կապելու միակ փաստարկը, միակը, այն էլ ոչ թե փաստը, այլ փաստարկը, այս է:

Անհամոզիչ է այս բացատրությունը, որովհետև հենց բուն եղանակը, որով ղեկավարվում է Գ. Աբգարյանը՝ Վարքը ձեռագրի կաղմից հանելու միջոցով խոսքովին Սեբեոսի Պատմության հեղինակ դարձնել, ինքնին, արդեն գիտական չէ: Ինչպես նշում է նաև Գ. Աբգարյանը, Բաղիշեցին իր ցուցակը կաղմել է 1675—1704 թվականներին, իսկ ձեռագիրը գրվել է 1672 թվականին, այնպես որ 47-րդ պրակը կարող էր միացվել ձեռագրին և 1672, 1673, 1674 և

⁵ «Արարատ», 1903, էջ 179: Տե՛ս նաև Գ. Աբգարյան, «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, էջ 22:

նույնիսկ 1705 թվականներին, այսինքն՝ թեև 1672 թվականից հետո, բայց այն տարիներին, որոնք ցուցակի ստեղծման հավանական թվականներն են: Գ. Աբգարյանն, այսպիսով, չի կարողացել ապացուցել իրեն համար շատ կարևոր այն հանգամանքը, որ Վարքը ձեռագրին է միացվել ավելի ուշ, քան Բաղիշեցին կազմել է իր ցուցակը: Անկախ Գ. Աբգարյանից, մենք հիմնավոր փաստեր ունենք պնդելու, որ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, Վարքը, իրոք, չկար ձեռագրի կազմում: Վերը մենք մեջ բերեցինք Բաղիշեցու ցուցակի բնավող մասը, այն ձևով, սակայն, որ քաղել էր Գ. Աբգարյանը: Իսկ այժմ անհրաժեշտությունը թելադրում է ծանոթանալ հատվածին ամբողջությամբ: Իր ցուցակի 12 թվահամարի տակ Բաղիշեցին գրանցել է. «ԺԲ. Մէկ Մովսէս պատմագիրք, որ կայ ի մէջ է պատմագիրք՝ Ազաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»⁶: Ուշադրություն դարձնենք մեր կողմից ընդգծված բառերի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, Վարդան Բաղիշեցին շատ պարզ և ուղղակի ասում է, որ իր կողմից ընդհանուր անունով «Մովսէս պատմագիրք» կոչված ձեռագրում եղել է (կայ) «է պատմագիրք»⁷ Պատմություն, բայց, հակառակ հանվան թվարկված է 6 գործ: № 2639 ձեռագրում եղած գործերի քանակը ցույց տվող թիվը՝ 7-ը ստույգ է, որովհետև ցուցակի 34 թվահամարի տակ Բաղիշեցին դարձյալ գրում է. «ԼԳ. ԺԲ գիրք այլ պատմագիրք, որոց յատկութիւն և զանազանութիւն այս է. երկոքեան այնորիկ են, զոր յառաջագոյն գրեալ եմ ի կարգ մեծ գրեանցն ի միս երես թղթիս. մինն մեծ Մովսէս պատմագիրքն, որ է պատմագիր է...»⁷:

Այսպիսով, երբ Վարդան Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, № 2639 ձեռագրում կար 7 գործ: Եվ իրոք, եթե ձեռագրից հանենք Վարքը, կմնա ուղիղ 7 գործ՝ Ազաթանգեղոս (Դաշանց թուղթ), Խորենացի, Մեսրոպ Վայոցձորեցի, «Սահակի Պատմություն», Եղիշե, Փարպեցի (Թղթով) և Սերեոս: Ուրեմն՝ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը, Վարքը դեռ չէր միացվել № 2639 ձեռագրին և ձեռագրում վերջին գործը, իրոք, «Սերեոսի Պատմությունն» էր: Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, ապացուցվեց հենց այն, ինչ շատ էր կամեցել, բայց չէր կարողացել անել Գ. Աբգարյանը: Այդուհանդերձ, դա ոչ մի հիմք չի տալիս արհեստականորեն իրար միացնել, ինչպես անում է Գ. Աբգարյանը, ձեռագրի վերջում մնացած անխորազիր երկը Բաղիշեցու ցուցակում վերջինը նշված հեղինակի հետ և ստանալ Խոսրովի Պատմություն:

Գ. Աբգարյանը, պարզապես, մեխանիկական համադրություն է կատարել, որը ավյալ դեպքում կայանում է նրանում, որ Բաղիշեցու ցուցակը տարածվում է № 2639 ձեռագրի վրա և ըստ հերթականության ցուցակի յուրաքանչյուր անուն համարվում է ձեռագրի յուրաքանչյուր Պատմության հեղինակ: Այսպես, ցուցակի առաջին անունը՝ Ազաթանգեղոս, ձեռագրի առաջին Պատմության հեղինակ, ցուցակի երկրորդ անունը՝ ձեռագրի երկրորդ երկի և այսպես մինչև ցուցակի վերջին անունը՝ Խոսրով, ձեռագրի վերջին Պատմության (Սերեոսի) հեղինակ: Առհասարակ կարելի էր կիրառել այս եղանակը, բայց մի պայմանի անհրաժեշտ պահպանմամբ, որը սակայն, չի արել (կամ որի անհրաժեշտությունը չի կռահել) Գ. Աբգարյանը. պետք է նախապես անկասկած

6 «Արարատ», 1903, էջ 179:

7 «Արարատ», 1903, էջ 179: Տե՛ս նաև մեր Մատենադարանի ձեռագիր № 737, Թ. 224ա, որտեղ տպագրի համեմատությամբ կան մեկ-երկու մանր տարբերություններ, ինչպես օրինակ՝ տպագիր՝ երկոքեան, ձեռագրում՝ երկոքին:

համոզմունք լինել, որ Բաղիշեցին իր ցուցակում հեղինակներին թվարկել է յստագույնս այն հաջորդականությամբ, որ ունեն Պատմությունները № 2639 ձեռագրում: Բայց, այդպե՛ս է արդյոք: Այդ տեսակետից անհետաքրքրական չի լինի, եթե № 2639 ձեռագրի բովանդակությունը համադրենք նրա մի քանի նկարագրությունների հետ:

№ 2639 ձեռագրի բովանդակությունը

№	Իրականում	Ըստ Բաղիշեցու	Ըստ Մխարանի ⁸
1	Ազաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Թ. 5ա—142ա	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս Դաշանց թուղթ
2	Պորենացի, Թ. 143—244	Մովսէս	Ներսեսի վարք
3	Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Թ. 245—270	Եղիշե	Պորենացի
4	«Պատմութիւն Սահակայ», Թ. 270—281	«Ներսեսի Պատմություն»	
5	Եղիշե, Թ. 281—356 ⁹	Փարպեցի	Եղիշե
6	Փարպեցի և Թուղթ, Թ. 364—486	Խոսրով	Փարպեցի և Թուղթ
7	Սերեոս, Թ. 488—548		Սերեոս
8	Կորյուն, Թ. 548—562		Կորյուն

Ինչպես տեսնում ենք, ինչքան նկարագրություն, այնքան տարբերություն գործերի հերթականության մեջ¹⁰: Եվ հերթականության առաջին խախտողը եղել է հենց ինքը՝ Բաղիշեցին: Եթե Գ. Աբգարյանը, Բաղիշեցու ցուցակով, Փարպեցուց հետո նշված հեղինակին՝ Խոսրովին համարում է ձեռագրում Փարպեցու Պատմությունից հետո դրված գործի հեղինակ, ապա նույն ցուցակի համաձայն, օրինակ՝ Խորենացուց հետո նշված հեղինակին՝ Եղիշեին, ինչու՞ չպետք է համարել ձեռագրում Խորենացու Պատմությունից հետո դրված գործի՝ «Ներսեսի պատմության» հեղինակ: Ո՞րն է սկզբունքը, հերթականությունը. այն խախտված է: Ակնհայտ է, որ Գ. Աբգարյանի սկզբունքը՝ մեխանիկական համադրությունը, անընդունելի է:

⁸ «Արարատ», 1891, էջ 148:

⁹ Ձեռագրի 356—363 թերթերի մի մասը մաքուր է, մյուս մասը պարունակում է հիշատակարան և նախորդ գործերում բաց թողնված որոշ հատվածներ:

¹⁰ Ձեռագրին լիովին համապատասխան նկարագրություն տվել է միայն Ե. Տեր-Մինասյանը: Տե՛ս Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ XXXIV:

Գիցուք, ապագա մի բանասեր, մեր № 2639 ձեռագրի շուրջ որոշ դատողություններ անելիս, ստիպված օգտվեք միայն Միաբանի՝ Վարդան Բաղիշեցուց շատ ավելի գիտակ ու հմուտ հայագետի նկարագրությունից, ճիշտ այնպես և ճիշտ նույն առիթով, որով Բաղիշեցու ցուցակին է դիմել Գ. Աբգարյանը: Վերջինիս նման մտածելով, նա պետք է ասեր, որ Մեսրոպ Վաչոցձորեցու գրած «Ներսեսի վարքի» հեղինակը Խորենացին է, այն պատճառով միայն, որ ձեռագրում երրորդ գործը «Ներսեսի վարքն» է, իսկ Միաբանի ցուցակում երրորդ հեղինակը՝ Խորենացին: Իսկ թե ինչ արդյունքի կհասնեն բանասերը, թվում է, պարզ է:

№ 2639 ձեռագրի բերված նկարագրությունները չեն տրվել խիստ գիտական ձևով և հարկ է նկարագրություններին (օրինակ՝ Տաշյանի) սկզբունքով: Գրանք սովորական, պարզ նկարագրություններ են, որտեղ ձեռագրում եղած գործերի հաջորդականությունը տրված է, հայտնի չափով, պատահական հերթականությամբ: Վարդան Բաղիշեցու ցուցակում ևս, որը ոչ թե ձեռագրացուցակ է այսօրվա իմաստով, այլ սովորական մի գույքամատյան, № 2639 ձեռագրում եղած գործերը թվարկված են պատահական հերթականությամբ: Ուստի, չէր կարելի պատահական հանգամանքը հիմք դարձնել լուրջ եղրակացությունների:

Գ. Աբգարյանը գրում է, թե Բաղիշեցին էլ Սեբեոսի Պատմության հեղինակ համարում է Խորենացին, և ավելացնում. «Մեզ հայտնի չէ, թե Վարդան Բաղիշեցին որտեղից է վերցրել Խորենացի անունը: Փաստն այն է, որ նա այդ անունը նշում է առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, մյուս նշանավոր պատմիչների հետ միասին» (էջ 25): Որ Բաղիշեցին նշում է Խորենացի անունը առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, փաստ է, բայց թե Բաղիշեցին ևս հայտնի Պատմության հեղինակ համարում է Խորենացին, սա արդեն Գ. Աբգարյանի ավելացրածն է: Ինչպես տեսանք, Բաղիշեցին գրում է, որ № 2639 ձեռագրում կա 7 գործ, բայց թվարկում է այդ գործերից միայն 6-ի հեղինակին: Գրանով Բաղիշեցին շատ պարզ ասում է, որ չգիտի 7-րդ գործի հեղինակին, իսկ 7-րդ գործը Սեբեոսի Պատմությունն է: Արդեն այս հանգամանքը շատ լավ վկայություն է այն մասին, որ Բաղիշեցին Խորենացին չի կարելի Սեբեոսի Պատմության հետ: Սակայն, այս գիտողությունը, հօգուտ Գ. Աբգարյանի, կարող ենք համարել չարված: Ամեն պարագայի, ձեռագրում եղած 7 գործերից մեկի հեղինակին Բաղիշեցին չգիտի: Սա անկասկած է, որովհետև վկայում է ինքը՝ Բաղիշեցին: Արդ, ձեռագրում եղած 7 գործերից միայն երկուսն են անհեղինակ՝ «Սահակի Պատմությունը» (այս վերնագիրը մենք գործածում ենք որոշ վերապահումներով) և Սեբեոսի Պատմությունը: Բաղիշեցու նշած Խորենացի, ահա, այս երկու գործերից մեկի հեղինակն է: Բաղիշեցին, իհարկե, գիտեր, թե այդ գործերից որի հեղինակն է Խորենացի: Ամբողջ հարցն այն է, որ մենք չգիտենք, թե Բաղիշեցին այդ գործերից որի հեղինակ է համարում Խորենացին: Զգիտենք, որովհետև նրա ցուցակը այդ հարցին պատասխանելու համար ոչ մի կովան չի տալիս: Այս պայմաններում, առավելագույնը, որ կարելի էր անել Բաղիշեցու ցուցակի հիման վրա, այն է, որ պետք է արձանագրվեր վերը նշված փաստը. ձեռագրում կա անհեղինակ երկու գործ, Բաղիշեցու նշած Խորենացի գրանցից մեկի հեղինակն է: Բայց, իրերի նմանօրինակ վիճակում հայտարարել, թե Բաղիշեցու ցուցակի համաձայն Սեբեոսի Պատմության հեղինակը Խորենացին է, մեզմ ասած, նշանակում է կամայականորեն վարվել:

Խորենացին հայտնի Պատմության հետ կապելու համար պետք էին, ուրեմն, գիտական-բանասիրական լուրջ ու ծանրակշիռ փաստեր: Բայց, Գ. Աբգարյանը նման ոչ մի փաստ, բացարձակապես ոչ մի փաստ չի բերել:

ԽՈՍՐՈՎԸ ԵՎ «ՍԱՀԱԿԻ ՎԱՐՔԸ»

Խորենացի հեղինակության հարցը լուծած համարելով, Գ. Աբգարյանը, բնականաբար, պիտի անցներ և անցել է այն խնդրին, թե մեր մատենագրությանը հայտնի բազմաթիվ Խորենացիից ո՞րն է Սեբեոսի Պատմության հեղինակը: Նա գրում է. «Հայտնի են մի քանի տարբեր Խորենացի՝ Խորենացի պատմագիր (ապրել է 2—3 դարերում), Խորենացի Քարգամանիչ կամ Խորենացի (3 դարի մատենագիր...), Խորենացի Անձևացի (Գրիգոր Նարեկացու հայրը, 6 դարի մատենագիր) և այլն: Այս Խորենացիից առաջինը հիշատակվում է որպես 2 դարի պատմիչ Ղևոնդ երեցին նախորդող պատմագիր» (էջ 26—27): Այնուհետև Գ. Աբգարյանը բերում է համապատասխան վկայություններ մեր մի քանի պատմիչներից ու մատենագիտական ցանկերից. «Կիրակոս Գանձակեցին այս Խորենացիի հիշատակում է Ղևոնդից անմիջապես առաջ... Մխիթար Այրիվանեցին նրան հիշում է Քովմա Արծրունուց առաջ... Մատենագրանի № 126 ձեռագրում (թ. 255բ) գտնվող մի ցուցակում նույնպես Խորենացի հիշատակված է Ղևոնդից առաջ... Հայ պատմագիրների մի այլ ցուցակում (նկատի ունի Հ. Ղ. Ալիշանի «Հայապատում»-ում հրատարակվածը—Խ. Ք.) նույնպես Խորենացի հիշատակված է Ղևոնդ երեցից անմիջապես առաջ: Այդպես է նաև Ղազար Զահեկեցու ցուցակում» (էջ 27):

Բայց, Խորենացի ապրած ճիշտ ժամանակը որոշելու համար, այս ցուցակները վստահելի տվյալներ չեն պարունակում: Համոզվելու համար համարենք թեկուզ այն պատմիչների տվյալներն ու մատենագիտական ցանկերը, որը վկայակոչել է Գ. Աբգարյանը (քաղվածքները կատարում ենք ըստ Հ. Անասյանի Մատենագիտության, հատ. Ա, էջ XLVIII—LIII). տե՛ս էջ 70:

Այս ցանկերի համաձայն, նրանցում նշված հեղինակների ապրած ժամանակի մասին կարելի է կազմել միայն ամենաընդհանուր պատկերացում: Իսկ հեղինակների ապրած կոնկրետ ժամանակի մասին հնարավոր կլինեն խոսել, եթե վստահություն լիներ, որ այդ ցանկերը կազմվել են ժամանակագրական սկզբունքի խստագույն պահպանմամբ: Այնինչ, ակնհայտ է, որ այս ցանկերից և ոչ մեկը հետևողական չի եղել ժամանակագրական հաջորդականության հարցում: Գանձակեցու գործում, օրինակ, Սեբեոսը նշված է Կորյունից առաջ: Ըստ Այրիվանեցու ցանկի՝ Խորենացին, Փարպեցին ու Եղիշեն ապրել են Քովմա Արծրունուց հետո, ուրեմն 6 կամ հաջորդ գարում: Ըստ 4-րդ ցանկի («Հայապատում») Սեբեոսը, Կորյունը, Ղևոնդը ապրել են Ուխտանեսից հետո, ուրեմն դարձյալ 6 կամ հաջորդ գարում և այլն: Բայց, Գ. Աբգարյանը կարող է առարկել, թե այդուհանդերձ, ցանկերից երեքում (Ա, Գ, Դ) Խորենացի միշտ նշված է Ղևոնդի ու Կորյունի միջև, Ղևոնդից առաջ և Կորյունից հետո: Դա էլ ոչինչ չի նշանակում, որովհետև Կորյունից մինչև Ղևոնդ ընկած է առնվազն երեք դար՝ Կ—Ը—Ը: Եթե օգտվելով դրանից, Աբգարյանը Խորենացին ուղղում է դեմ անպայման է դարձում, ապա նույն հաջողությամբ, նույն Խորենացի կարելի է դնել Ե, Զ և Բ դարերում, դարձյալ Կորյունից հետո և Ղևոնդից առաջ:

№	Կիրակոս Գանձակեցի	Մխիթար Ալիբեկեցի	Մեր Մտենացարանի № 126 ձև.	Ալիշանի «Հայապատում»	Ղազար Զահեկեցի
1	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս	Ազաթանգեղոս
2	Քորենացի	Քորենացի	Քորենացի	Քորենացի	Քորենացի
3	Եղիշե	Եղիշե	Եղիշե	Եղիշե	Եղիշե
4	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի	Փարպեցի
5	Բուզանդ	Ներսես և Սահակ	Բուզանդ	Ռախտանես	Փոստոս
6	Սեբեոս	Արիմ Սայակայ	Նվսեբիոս	Սեբեոս	Կորյուն
7	Կորյուն	Խոսրով	Կորյուն	Կորյուն	Բուզանդ
8	Խոսրով	Քոզմա Աբժրուհի	Խոսրով	Խոսրով	Խոսրով
9	Ղևոնդ	Քորենացի	Ղևոնդ	Ղևոնդ	Ղևոնդ
10	Քոզմա Աբժրուհի	Փարպեցի	Քոզմա Աբժրուհի	Քոզմա Աբժրուհի	Քոզմա Աբժրուհի
11	Շապուհ Բազրատունի	Եղիշե	Շապուհ	Շապուհ	Շապուհ
12	Հովհաննես կթղզ.	Շապուհ Բազրատունի	Հովհաննես կթղզ.	Հովհաննես կթղզ.	Հովհաննես կթղզ.
13	Մովսես Կաղանկատվացի	Նվսեբի	Մովսես Կաղանկատվացի	Մովսես Կաղանկատվացի	Մովսես Կաղանկատվացի
14	Ռախտանես	Մովսես Աղվանցի	Ռախտանես	Ռախտանես	Ռախտանես
15	...	Ղևոնդ	...	Ստղիկ	Ստղիկ
16	...	Ռախտանես	Աբխատակես
17	Հերակլ

Այս մեկ. երկրորդ՝ նույն (Ա, Գ, Գ) ցանկերի համաձայն, Սերետսը նշված է Կորյունից առաջ: Հետևողությամբ չդավաճանելու համար Գ. Աբգարյանը պետք է ընդունի, որ Սերետսը ամենաուշը Ե դարի հեղինակ է և ապրել է Կորյունից առաջ: Իսկ եթե Գ. Աբգարյանը մերժում է այս օրինակը, բայց ընդունում Խոսրովինը, ապա ի՞նչ սկզբունքներով:

Մեզ հետաքրքրող Խոսրովի ապրած կոնկրետ դարը որոշելու համար պետք էին, ուրեմն, լրացուցիչ փաստեր: Գ. Աբգարյանը չի բերել այդպիսի ոչ մի փաստ:

Ստորև մենք կբերենք փաստեր, որոնք հաստատում են, որ Գ. Աբգարյանի նշած Խոսրովը Ե դարի հեղինակ է և Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից մեկն էր: Սրանով միաժամանակ պատասխանած կլինենք նաև այն հարցին, թե Բաղիշեցին ինչու է հիշել Խոսրովի անունը և ձեռագրում եղած ո՛ր գործի հեղինակ է համարել նրան:

Այս հարցին, թեև հարցականով, պատասխանել է արդեն Ս. Տեր-Հակոբյանը՝ Բաղիշեցու ցուցակի հրատարակիչը: Ցուցակի Խոսրով անվան վրա նա նշան է դրել և ծանոթագրել. «Խոսրովայ Քարգմանչի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ?»¹¹: Բաղիշեցու ցուցակից անկախ, նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ղ. Ալիշանը, բայց առանց հարցական նշանի, հաստատապես: Այստեղ, սակայն, շեղ կարող, գեթ մի օրինակով, շուրջագրել Գ. Աբգարյանին հատուկ այն եղանակը, որով նա փորձում է հիմնավորել իր տեսակետները: «Հայապատում» մեծարժեք աշխատության մեջ Ղ. Ալիշանը խոսում է Խոսրովի մասին երկու անգամ՝ էջ 50—51 և 64: Վերջին դեպքում Ղ. Ալիշանի խոսքը առնչվում է մեր պատմագիրների այն ցանկին, որ կազմել է Մխիթար Ալիբեկեցին, ուստի բերենք այն. «...Ազաթանգեղոս. Զենոբ Ասորի. Փոստոս Բիւզանդ. Ղազար. Ներսէս. Սահակ. Կորիւն. Սայակայ. Խոսրով. Քոմայ վարդապետ. Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի...»¹²: Այս վկայության կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Իսկ Ալիբեկեցու Սահակ Կորեան և յետոյ Սահակայ Խոսրով սեռական հոլովով և անորոշ կիտաղրութեան բաժանմամբ անուանքն, կարծեցրնեն թէ պէտք է իմանալ Պատմութիւն բառն այլ. և թէ ինչպէս Կորիւն՝ Ս. Մեսրովրայ վարքը գրած է, նոյնպէս գրած ըլլայ և Խոսրով ոմն Ս. Հայրապետին Սահակայ վարքը, որ հաւանական երևի... Ղևոնդ՝ ութերորդ դարու պատմիչն է՝ Արարացուց գործոց. առաջ կամ ետև՝ անտարակոյս երևի Խոսրով անուամբ հին պատմիչ մի, և հավանօրէն Ս. Սահակայ վարքը գրող»¹³: 50-րդ էջում, Խոսրովի մասին խոսելիս, արդեն փաստարկած չինելով, որ նա «Պատմութիւն Սահակայ» գործի հեղինակն է, Ղ. Ալիշանը 64-րդ էջում այլևս հարկ չի համարել կրկնել իր փաստարկները: Գ. Աբգարյանը կառուցում է Ղ. Ալիշանի այս երկրորդ խոսքից և ուղում է հերքել նրան. «Մեծանուն բանասերը Խոսրովին համարում է «հավանօրէն Ս. Սահակի վարքը գրող», հիմնվելով Մխիթար Ալիբեկեցու հետևյալ ցուցակի վրա... Ալիշանի կարծիքով «Սայակայ» բառի առջև

11 «Արարատ», 1903, էջ 179, ծանոթ. 2. Ինչպես տեսանք, Գ. Աբգարյանը (էջ 21) Բաղիշեցու ցուցակի մեզ հետաքրքրող մասը հայտարարում է «նորահայտ տեղեկություն», այսինքն՝ նոր միայն իր կողմից հայտնաբերված տեղեկություն: Այնինչ, այս «նորահայտ տեղեկությունը» սովորի բան 60 տարվա հնություն ունի: Ցուցակի հրատարակիչն արդեն հատուկ ուշադրություն է դարձրել քննվող տեղեկության վրա:

12 Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 22—23:

13 Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 64:

եղել է «Պատմութիւն» բառը, որը հետագայում ընկել է: Այս ենթադրութեան համաձայն՝ հատկապէս կկարգացվի այսպէս. «Ներսէս, Սահակ, Կորիւն, Պատմութիւն Սայակայ, Խոսրով, Քոմայ վարդապետ»: Այսպիսի ընթացումից հետո էլ «Սայակայ Պատմութիւն» չի առնչվի Խոսրովի հետ: Այն կարող է վերաբերել ավելի շուտ Կորյունին» (էջ 27—28, ծանոթ. 30): Գ. Աբգարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ Խոսրովը կապ չունի «Սահակի պատմութեան» հետ, որպէսզի նրան կարողանա կապել Սերեոսի Պատմութեանը, անտեսելով այն փաստերը, որ բերում է իր կողմից բնագրատվող գիտնականը: Ահա ինչ է գրում Ղ. Ալիշանը 50-րդ էջում. «Յայտնաւորը (Հոռի Ը) ընդ զլիսաւոր և Էրեկի թարգմանիչս յիշեն զԽոսրով... բայց մեր խնդիրն իր Պատմիչ ըլլալն է, զոր և ի շարս պատմչաց յիշեն Կիրակոս և Մխիթար Այրիվանցի. յետինս յետ Կորեան գրէ (ըստ մեզի հասած ձեռագրի) Սահակայ Խոսրով, որ պահասի բառ մի, և պիտի ըլլայ Պատմութիւն Ս. Սահակայ: Զայս գրած ըլլալն անտարակոյս է վասն զի Հայրն Ահարոն յԹ դարու յիշէ գայո: Եւ յետին դարոց նոր Զուգայի ձեռագրաց Յանկի մի մէջ յայտնապէս գրուած է. «Խոսրովայ թարգմանչի Պատմութիւն Սերոյն Սահակայ»: Եւ Յակոբ Այուբեանց այսպէս կը գրէ. «Խոսրով թարգմանիչ, որ է պատմութիւն Սերոյն Սահակայ Հայրապետին»¹⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, մեծ հայագետը հիմնավորապէս փաստարկել է այն իրողութիւնը, որ Խոսրովը «Պատմութիւն Սահակայ» գործին հեղինակն է: Խոսրովին Սերեոսի Պատմութեան հետ կապելու համար Գ. Աբգարյանը անպայման պետք է հերքեր Ղ. Ալիշանի բերած փաստերը: Բայց որովհետեւ Գ. Աբգարյանը չի կարողացել, ասենք նաև, որ չէր էլ կարող անել այդ, նա անտեսել է փաստերը: Այնինչ, մեր մատենագրութեան մեջ բավարարաչափ փաստեր կան թե՛ այն մասին, որ եղել է «Պատմութիւն Սահակայ» կամ «Վարք Սահակայ» գործը, և թե՛ այն մասին, որ դրա հեղինակը Խոսրով թարգմանիչն է՝ մեկը Սահակի աշակերտներից¹⁵:

Ք դարի մեր մատենագիրներից մեկը՝ Ահարոն Վանանդեցին կամ Հայր Ահարոնը գրել է պատմական մի փոքրիկ աշխատութիւն՝ «Պատմութիւն սրբոյ նշանին Նունէի Վրաց տան առաջնորդի»: Գործի վերջում Հայր Ահարոնը խոսում է իր աղբյուրների մասին. «Իսկ ես, Հայր Ահարոն, զարմն Ղևոնդ երիցու յիջաւանից զեղջէ, սպասաւոր Սրբոյ Խաչին, բազում աշխատութեամբ և խելիքի քննեալ ի բազում մատենից Հայոց և Վրաց յաղագս Սրբոյ Խաչին Մրծիլիթայի, որ այժմ բնակեալ է յերկիրս մերում ի տեսչութենէ խաչելոյն Քրիստոսի, թէ ուստի՝ կամ որպէ՛ս առ մեզ լեալ է, և ստուգեալ հասեալ գտի յԱզգաթանգարայ պատմագրէ և ի վկայութենէ Շուշանկանն, ի Վարուց Սրբոյն Սա-

14 Ավելի վաղ Ղ. Ալիշանը գրել է. «Արդեօք գրե՞ց սա (Խորենացին—ն. Ք.) յետոյ հաշափառագոյն բան մը, ինչպէս արժանի էր, ի պատիւ իր մեծ հայրապետին, յայտնի չէ: Կարծուած է թէ և Տիրուկ Վանանդացի քահանայն՝ որ նուիրակ դացած էր ի Պարս խնդրելով զՍ. Սահակ, գրած ըլլայ անոր վարքը.— աւելի հաւանական է թէ Խոսրով թարգմանիչն այլ գրած է անոր վարքը: Սարկաւագ վարդապետ այլ ներքող մը գրած է ի պատիւ նորա: Այս գրուածներէն և ոչ մէկն հիմա ծանոթ են» (Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հատ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 313, ծանոթ. 1):

15 Այդ մասին մենք գրել ենք մի առանձին ուսումնասիրութիւն, որը տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի 1967 թվականի № 2-ում: Մանրամասնութիւնների համար հղելով նշված հոդվածին, այստեղ կրեքքներ միայն մի քանի փաստ:

հակայ և ի ճգնաւորէն Անդրէասայ»¹⁶: Ինչպէս տեսնում ենք, իր աղբյուրների շարքում Հայր Ահարոնը նշում է «Վարք Սահակայ», որը կարդացել է և որից օգտվել է իր Պատմութիւնը շարագրելիս: Տվյալ դեպքում մեզ համար ընդգծելին այն է, որ նախքան Ք դարը, ուրեմն՝ Վարդան Բաղիշեցուց շատ առաջ գոյութիւն է ունեցել «Սահակի վարքը»:

«Սահակի Պատմութեան» հեղինակի մասին ուղղակի վկայութիւնների ենք հանգիստում մատենագիտական մի քանի ցանկերում: Ալիշանը, ինչպէս տեսանք, գրում է. «Նաև ետին դարուց Նոր Զուգայի Զեռագրաց ցուցակի մի մեջ հայտնապէս գրված է. «Խոսրովայ թարգմանչի «Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»¹⁷: Ալիշանը նույնանման փաստ է բերել նաև «Ազգարարից»: Եվ իրար, Հակոբ Այուբյանի կողմից «Ազգարարում» հրատարակված մատենագիտական ցանկում ևս կարդում ենք. «5. Խոսրով թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ հայրապետին»¹⁸:

Հատկապէս նշելի են մեր Մատենագրանի № 2271 և 2220 ձեռագրերում եղած մատենագիտական ցանկերը¹⁹: Այս ցանկերի կամ ցանկի հեղինակը խիտա ստուգապատում անձ է: Բավական է հիշեցնել, որ Մաղաքիայի Պատմութեան իսկական հեղինակը պարզվեց նաև այս ցանկով²⁰: Ահա այս ցանկի մեզ հետաքրքրող մասը. «Խոսրով ևս թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ հայրապետին»²¹:

Այսպիսով միանգամայն պարզ է, որ «Պատմութիւն Սահակայ» գործի հեղինակը Խոսրով թարգմանիչն է: Բաղմաթիլ Խոսրովներից մեր մատենագրութեան մեջ երկուսն են հայտնի որպէս թարգմանիչ, երկուսն էլ և դարձեալ անձինք. «Թարգմանիչ» մակդիրն էլ իր հերթին մատնացույց է անում նրանց՝ ապրած ժամանակը:

Խոսրով թարգմանիչներից մեկը Փարպեցու թղթում հիշատակվածն է: Մյուս Խոսրովը հիշատակվում է ի շարս Սահակի և Մեսրոպի աշակերտների²². «Որք էին երեւելիք և զլիսաւորը յաշակերտաց նոցա աշաքիկ. Սուրբն Յովսէփ. և Սուրբն Ղևոնդ երեցն որ ի Պարս վկայեցին. և Սուրբն Եղիշէ վարդապետ. և Մովսէս Խորենացին. և Եղբայր Մովսէսի Մամբրէ վերծանող և Եղնակ Կողբացին. և Ստեփանոս Ասողիկն. Խոսրով և Ղազար պատմագիր»:

16 «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 520, հրատարակութիւն Տ. Ն. Ակիւնյանի: Անդրէաս Էզնափորը նույնպէս և դարի հեղինակ է և մէկն էր Սահակ Պարթևի աշակերտներից: Հայր Ահարոնը Անդրեասի մասին գրում է. «Վանական ի Ղազարու վանաց, ի յերկրէն ճարանոյ... անեալ առ ոտս Սրբոյն Սահակայ: Այս տեղեկութիւնը Ահարոնը քաղել է, հաւանաբար, հենց Անդրեասի գրութիւնից (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 515):

17 Ն. Ակիւնյանը կարծում է, որ Ահարոնի հիշատակած «Սահակի վարքը» Փարպեցու Պատմութիւնն է. «Հավանորեն Ղազար Փարպեցվո Պատմութիւնը կակնարկվի, ուսկից քաղած կերևա տեղեկութիւններ Հայաստանի աղետներու նկատմամբ» (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1947, էջ 500):

18 Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 51:

19 «Ազգարար», 1795, էջ 188:

20 Այս ցանկերը և Հ. Այուբյանի հրատարակածը ծագում են, համանաբար, նույն նախազաղափարներից կամ սրա խմբին պատկանող որևէ ձեռագրից:

21 Տե՛ս Հ. Թամկոչյան, «Պատմութիւն վասն ազգին նշտողաց» երկի հեղինակը, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատութիւնների, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 367—388, հատկապէս՝ էջ 382, ծանոթագր. սթիւն 4:

22 Հ. Աննայան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1959, էջ LIV:

23 Հնարավոր է, որ այս երկու Խոսրովները միևնույն անձն են:

Արձան և Կորին, Դաւիթ անյաղժ փիլիսոփային»²³, կամ՝ «Եւ առաքեցին (Սահակն ու Մեսրոպը—Խ. Ք.) յաշակերտաց իրեանց յԱթէնս... Մովսէս, Դաւիթ, Մամբրէ, Եղիշէ, Եզնակ, Խոսրով և Ասողնիկ...»²⁴:

Խոսրովի մասին տեղեկությունները չեն սպառնում ուշ շրջանի մատենագիտական այդ ցանկերով միայն: Խոսրովը, ինչպես ցույց տրվեց վերը, ծանոթ հեղինակ է նաև մեր պատմիչներին²⁵: Խոսրով Թարգմանիչը Սահակի ոչ միայն աշակերտն է եղել, այլև գործակիցը: Չեռագրերում հաճախ հանդիպում ենք այսպիսի վկայությունների. «Իսկ կանոն ջրարհնէիցն Ս. Բարսեղի է արարեալ յեօթներորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ յԵրուսաղէմ, զի անդ հանդիպեցաւ եւ Խոսրով Թարգմանիչն, եբեր ի Հայս, որ երթեալ էր յԵրուսաղէմ հրամանաւ Ս. Սահակայ»²⁶: Ակնհերե է, որ Սահակի աշակերտ Խոսրով Թարգմանիչն ու նրա հրամանով Երուսաղեմից ջրօրհնեքի կանոնը բերած Խոսրով Թարգմանիչը, ինչպես և «Վարք Սահակայ» գործի հեղինակ Խոսրովը նույն անձն է: Եվ շատ բնական է, որ Սահակի աշակերտը գրեց «Սահակի պատմությունը», ճիշտ այնպես, ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը գրեց «Մաշտոցի պատմությունը»:

Մատենագիտական այս ցանկերը, որոնցում Խոսրով Թարգմանիչը ներկայում է որպես «Պատմութիւն Սահակայ» գործի հեղինակ, կազմվել են կամ ընդօրինակվել Վարդան Բաղիշեցու ժամանակաշրջանում, այլ կերպ՝ Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ մենք ունեցել ենք (այդ ժամանակ և դրանից հետո էլ այդ գործը դեռ կար) «Պատմութիւն Սահակայ» և դրա հեղինակը Խոսրով Թարգմանիչն է: Արդ՝ № 2639 ձեռագրում, որի բովանդակության նկարագրությունը իր ցուցակում տվել է Բաղիշեցին, ինչպես տեսանք, կա նաև «Յառաջաբան տեսլեան Սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց կաթողիկոսի...» տեսիլ, մեկնություն և այլն: Սա համապատասխանում է Փարպեցու Պատմության ըննական հրատարակության էջ 19, տող 12 մինչև էջ 38-ի վերջը, և, ուրեմն, այլ բան չէ, բան «Սահակի պատմություն»: Բացի դրանից ձեռագրում, այս գործը զբաղեցնող թերթերի ստորին լուսանցքներում, երեք անգամ (թ. 270բ—271ա, 272բ—273ա, 274բ—275ա) նույն գրչի ձեռքով գրված է՝ «Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»: Հնարավոր է, որ բազմաթիվ ձեռագրերում և Փարպեցու Պատմությունից առանձին հանդիպող այս գործը մասն է (կամ համառոտությունը) հինգերորդ դարում գրված այն «Սահակի պատմության», որից բառ առ բառ բաղել է Փարպեցին, և դրանով է բացատրվում այս գործի ու Փար-

23 Հ. Տաշյան, Ցուցակ ձեռագրաց..., էջ 60:
24 Անդ, էջ 76: Տե՛ս նաև Հ. Թովեյան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 190, 350 և այլն: Վերը բերված և նման մի շարք այլ ցանկերում հիշատակված Ասողիկը, ինչպես ցույց են տալիս ոչ սակավաթիվ այլ փաստեր ևս, հակառակ հայագիտության մեջ վաղուց արդեն արտահայտված և վերջերս առանձին եռանդով Գ. Արզարյանի կողմից կրկնված կարծիքին, ժ—ԺԱ դարի պատմիչ Ասողիկը չէ: Ըստ այդմ, Սերեոսի Պատմության Գ դիտում վկայակոչված Ասողիկը ևս «Տիեզերական պատմության» հայտնի հեղինակը չէ, այլ Ե դարի մատենագիր: Այս հարցին կանոնադրականք առանձին:
25 Տե՛ս, օրինակ, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6—7, Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 22—23:
26 Հ. Թովեյան, Ցուցակ ձեռագրաց..., էջ 340: Տե՛ս նաև Ն. Պողարյան, Մայր Ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց, հատ. Ե, Երուսաղեմ, 1960, էջ 238 և այլուր:

պեցու Պատմության համապատասխան հատվածի բառացի նույնությունը²⁷: Բայց, առայժմ, նույնքան էլ հավանական է, որ այս գործը բաղվածք է Փարպեցու Պատմությունից և հետագայում է շրջանառության մեջ դրվել որպես առանձին միավոր: Ինքնին շատ կարևոր այս հարցերը ներկա դեպքում նշանակություն չունեն: Բնավող հարցի տեսանկյունից կարևորն այն է, որ Բաղիշեցու նկարագրած № 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցու և նրա աշակերտների համոզմամբ «Սահակի պատմությունն» է: Արդ, մի կողմից № 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցին և նրա աշակերտները համարում են «Սահակի պատմություն», մյուս կողմից Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ «Սահակի պատմության» հեղինակը Խոսրովն է: Ուրեմն, մենք բոլոր հիմքերն ունենք ասելու, որ Բաղիշեցին իր ցուցակի Խոսրովին համարել է № 2639 ձեռագրում եղած «Սահակի պատմության» հեղինակ:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է նաև մեր մատենագրության խորը գիտակ դոկտ. Աս. Մնացականյանի կարծիքը, որը նա հայտնել է Մատենագրանում մեր այս աշխատության քննարկման ժամանակ և որը բերում ենք նրա թույլատվությամբ: Բաղիշեցու ցուցակի Խոսրովը պետք է կապվի № 2639 ձեռագրում եղած վերջին գործի՝ Սերեոսի Պատմության հետ: Պատմությունը շատ կարևոր երկ է և չէր կարող դուրս մնալ ցուցակից: Քանի որ Պատմությունը № 2639 ձեռագրում չունի ոչ վերնագիր և ոչ հեղինակի անուն, ապա այն պետք է արտահայտվեր ցուցակում ըստ բովանդակության, ինչպես առհասարակ վարվում են նման դեպքերում: Ընթերցելով Պատմությունը, Բաղիշեցին տեսել է գրքի հենց առաջին գլուխներից մեկի վերնագիրը՝ «Մատենան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն սասանական՝ յԱպրուէդն Խոսրովեան»: Ըստ այս վերնագրի, հետագա շարադրանքը կոչվում է «Խոսրովի պատմություն»: Այս վերնագրի համաձայն էլ Բաղիշեցին իր ցուցակում այդ գործը գրանցել է որպես «Պատմութիւն Խոսրովու»: Աս. Մնացականյանի այս բացատրության համաձայն, «Պատմութիւն Խոսրովու» նշանակում է ոչ թե Պատմություն գրված Խոսրովի կողմից, այլ Պատմություն գրված Խոսրովի մասին: Թող որ այդպես: Ամեն պարագային պարզ է մի բան. Բաղիշեցու ցուցակի Խոսրովը, որպես հեղինակ, կապ չունի բնավող Պատմության հետ:

Ցուցակի Խոսրովին, որպես հեղինակ, բնավող Պատմության հետ մի կերպ կապելու ճիգերից Գ. Արզարյանին ազատելու համար կարող ենք, նույնիսկ, ընդունել նրան խիստ ձեռնառու այսպիսի վիճակ: Դիցուք, Բաղիշեցին ոչ թե ցույցակում, այլ № 2639 ձեռագրի մեղ հետաքրքրող գործի վրա գրած լիներ «Պատմութիւն Խոսրովու»: Նույնիսկ այս դեպքում էլ չէր կարելի վճռականապես պնդել, թե Խոսրովը այդ գործի հեղինակ է, որովհետև «Պատմութիւն Խոսրովու» արտահայտությունը հավասարապես նշանակում է նաև Պատմություն գրված Խոսրովի մասին և ոչ թե միայն՝ Պատմություն գրված Խոսրովի կողմից:

27 Ն. Ալիևյանը նույնիսկ համոզված է, որ Պատմության Ա գրվածքը Փարպեցու գրչին չի պատկանում: Ա գրվածքի հեղինակ նա համարում է այն Խոսրովին, որին Գ. Արզարյանը վերագրում է Սերեոսի Պատմությունը:

ՍԵՔԵՆՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որ վիճելի Պատմության հեղինակը խոսքովը չէ, փաստ է, բայց դա, իհարկե, չի կարող գնա ապացույց լինել, թե այդ Պատմության հեղինակը, իրոք, Սեբեոսն է: Գ. Աբգարյանը, սխալվելով խոսքովի հարցում, գուցե, այնուամենայնիվ, ճիշտ է նրանում, որ Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իրականում, Սեբեոսինը չէ: Ծանոթանանք, ուրեմն, այս կապակցությամբ Գ. Աբգարյանի դատողություններին ու փաստարկներին:

1. Շատ շին Գ. Աբգարյանի փաստարկները, թեև ապացույցների արժեքը նրանց քանակի մեջ չէ: Գրանցից հիմնականն ու ամենազվազանն այն է, որ Սեբեոսի Պատմության վերնագիրը՝ «Պատմութիւն ի Հերակլին» չի համապատասխանում ներկա Պատմության բովանդակությանը: Մյուս փաստարկների մի մասն էլ բխում է հենց այս կետից: Նորութուն չէ այս փաստարկը, բանասերները գրել են այդ մասին Գ. Աբգարյանից շատ առաջ: Բայց, այն դեպքում, երբ մեծանուն հայագետներ Հ. Գալթիանը, Ն. Ակիմյանը, Ստ. Մալխասյանցը և այլք, նշելով հանդերձ Պատմության ու նրա վերնագրի «հակասությունը», ամենևին չեն կասկածել, որ այն Սեբեոսի գործն է, Գ. Աբգարյանը ոչ միայն կասկածում է, այլև ժխտում է այն: Ակադ. Ստ. Մալխասյանցն, օրինակ, գրում է. «Հերակլ անունը չէ համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը», այս գրքի 40 գլուխներից միայն 10-ն է վերաբերում Հերակլին²⁸: Այստեղից Ստ. Մալխասյանցը եզրակացնում է. «Հերակլի անունը գրքի վերնագրում՝ սքոզում է Սեբեոսի գրվածքի բուն էությունը... ուստի ընտրեցինք «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն» վերնագիրը»²⁹: Նույն փաստից Գ. Աբգարյանը եզրակացնում է, որ ներկա Պատմությունը Սեբեոսի գրած Պատմությունը չէ: Ծանոթանանք այս հիմնական ապացույցից բխող մյուս երկու փաստարկներին ևս:

2. Աբգարյանը գրում է. «Թյուրիմացաբար Սեբեոսին վերագրված այս երկի հեղինակը սովորություն ունի երբեմն ճարտասանական դարձվածքներով սկսել իր Պատմության որևէ նոր գլուխ: Այդպես է նա վարվել Ը, ԻԸ, Խ, ԽԴ, ԽԵ, ԽԶ և այլ գլուխներ սկսելիս: Խոսքով Ապրվեզի մուտքը Պատմության մեջ նշանավորված է գրեթե շափածո մի նախերգանքով: Այս պայմաններում, եթե քննարկվող երկը իրոք «Հերակլի պատմությունը» լիներ, բնականաբար Պատմության գլխավոր հերոսի՝ Հերակլի մուտքը նույնպես կնախապատրաստվեր ինչ-որ մի ձևով: Այնինչ Հերակլը ներկա «Սեբեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում հարևանցիորեն» (էջ 18): Շատ մանր ու խախուտ հիմք է սա, որպեսզի հնարավոր լինի կառուցել դրա վրա այնպիսի մի ծանր շինք, ինչպիսին երկի հեղինակի հարցն է: Ծանոթանանք ճարտասանական այն դարձվածքներին, որոնցով սկսվում են քաղվածքում նշված գլուխները: Գլուխ ԻԸ, «Իսկ արդ՝ զի՛նչ ևս զԱսատ խոստովանուց ասացից և զմիտանգամ զապատմութիւնն»³⁰, գլուխ Խ. «ԶԱբրահամեանն ճառեցից զգաւակէ, ոչ զազատէն, այլ զայն՝ որ յազախնոյն ծնեալ...»³¹ գլուխ ԽԵ. «Ճառեցից զարձեալ զբուցելով

28 ՍեՊ, էջ 12.
29 Անդ, էջ 2է.
30 ՍեՊ, էջ 70.
31 Անդ, էջ 105.

զբանս ըստ շարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի...»³². Գլուխ ԽԶ. «Արդ՝ աւսացից փոքր մի ի շատէ վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսեսի»³³: Մենք բաց խողցիքնք Ը և ԽԴ³⁴ գլուխները: Ը գլուխը, իրոք, սկսվում է գրեթե շափածո մի նախերգանքով՝ նվիրված խոսքով Ապրվեզին: Այդուհանդերձ, չի կարելի ասել, թե Հերակլի մուտքը Պատմության մեջ ինչ-որ ձևով նախապատրաստված չէ: Հերակլի մուտքը ազդարարված է յուրովի և որոշակիորեն: Պատմության ԼԹ գլուխը, որով, ըստ էության, սկսվում է Հերակլի գործերի նկարագրությունը, սկսվում է այսպես. «Խոսքով ԻԹ, Երակղոս զառաջինն»³⁵: Պատմության ոչ մի գլուխ, որտեղ որևէ թագավորի գործունեության մասին խոսք է բացվում առաջին անգամ, չի սկսվում այսպես: Հեղինակը շատ ցայտուն ձևով հայտարարում է, որ սկսում է պատմել Հերակլի մասին: Ուրեմն, Հերակլը ներկա «Սեբեոսի Պատմության» մեջ մուտք է գործում ոչ հարևանցիորեն: Ճիշտ է, այդ մուտքը այնպես ճոխ չէ, ինչպես խոսքովիները, բայց դա արդեն ուրիշ հարց է:

3. Վիճարկվող Պատմության հեղինակը գրքի Ը գլխում ասում է, որ ինքը նկարագրելու է Պերոզ, Որմիզդ, Խոսրով, Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Կավատ թագավորների ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները, ինչպես նաև արաբական նվաճումները: Այս փաստից Գ. Աբգարյանը եզրակացնում է. «Պերոզից մինչև իսմայելցիների արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցն ընդգրկում է պարսիկ և հույն մոտ 15 թագավորների երկուհարյուրամյա տիրապետության պատմություն: Այսպիսի ընդհանուր բովանդակություն ունեցող Պատմությունը, անշուշտ, չէր կարող կոչվել ոչ Հերակլի, ոչ էլ խոսքովի անունով» (էջ 18): Այս եզրակացությունը մերժելի է նույնքան, որքան որ կտրուկ է: Պատմությունը կարող էր չկոչվել ոչ Հերակլի և ոչ էլ խոսքովի անունով, բայց կարող էր կոչվել թե երկուսի անունով միասին վերցրած և թե նրանցից մեկի անունով առանձին, թեկուզ այն պատճառով, որ Պատմության կենտրոնական դեմքերը, զխավոր դերակատարները, այնուամենայնիվ, խոսքովն ու Հերակլն են, բայց թողնենք սա:

Ինչպես տեսնում ենք, Գ. Աբգարյանի զխավոր փաստարկն այն է, որ Պատմության վերնագիրն ու բովանդակությունը չեն համապատասխանում իրար, ընդ որում անվերապահորեն ելակետ է ընդունվում այն միտքը, որ Սեբեոսի գրքի վերնագիրը անպայման եղել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Ընդունենք, ի նպաստ Գ. Աբգարյանի տեսակետի, որ մեր մատենագիրների ու մատենագիտական ցանկերից մի քանիսի հաղորդումը գրքի վերնագրի մասին ճիշտ է, և այն, իրոք, կոչվել է «Պատմութիւն ի Հերակլին»: Բայց մի՞թե դա իրավունք է տալիս ծայրահեղորեն նեղ ու տառացի համապատասխանություն

32 Անդ, էջ 137.
33 Անդ, էջ 143.
34 ԽԴ գլուխն ամբողջովին Հայոց Դավանության թուղթն է, որ ընդունել էր մեր եպիսկոպոսների ու նախարարների ժողովը Ներսես կաթողիկոսի և Թեոդորոս Ռշտունու զխավորությամբ և պետք է ուղարկվեր Հունաց Կոստանդ կայսրին: Պաշտոնական այս փաստաթղթի սկզբում, տեքստից առաջ կարդում ենք. «Աղաչեմ զքեզ, ընթերցիր՝ որ զբրիտոնէական հաւատն ունիս, աստուածասէր»: Կարծում ենք, որ ճիշտ չէ այս տողերը համարել Պատմության հեղինակի խոսք և գլուխն սկսող ճարտասանական դարձվածք: Սա Պատմության ձեռագրերից մեկի լուսանցքում գրված դիմումն է ընթերցողին, որ հետագայում անցել է բնագրի մեջ: Մեր գրիչները ձեռագրի լուսանցքներում երբեմն նման նշումներ անելու սովորություն ունեն: Թվում է, որ Պատմության ապագա հրատարակության ժամանակ այդ տողերը պետք է հանվեն բնագրից:
35 Անդ, էջ 79:

տեսնել զբքի վերնագրի ու բովանդակության միջև և այնպես պատկերացնել, թե հեղինակը կարող էր կամ պետք է պատմեր միայն ու միայն Հերակլի և սրա հետ առնչվող իրադարձությունների մասին: Հերակլին նվիրված Պատմությունը կարող էր սկսվել նաև նրան նախորդող դեմքերի ու դեպքերի նկարագրությամբ հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նախապատրաստվելը Հերակլի մուտքը Պատմության մեջ, նախապատրաստվելու ոչ թե կամ ոչ միայն նախապատրաստվելու, այլ բուն պատմության ընթացքով: Իսկ թե որքան հեռվից պետք է սկսեր Պատմության հեղինակը, դա մի հարց է, որ չի կարող ենթակա լինել բանասերների որոշմանը: Պերոզը «Հերակլի պատմության» համար Գ. Արզարյանին կարող է թվալ շատ հեռավոր սկզբնական, բայց հեռավորի վերաբերյալ Սերեոսը կարող էր ունենալ միանգամայն այլ պատկերացումներ: Եթե նույնիսկ ընդունելու էլ լինենք, որ գրքի վերնագիրը՝ «Պատմություն ի Հերակլին» գրել է ինքը՝ Սերեոսը, ապա միթե՞ կարելի է լրջորեն ենթադրել, թե Պատմության հեղինակը ծայրահեղ խստությամբ ինքն իրեն կաշկանդելու էր վերնագրով և չէր շեղվելու գրանից ոչ աջ, ոչ ձախ: Հեղինակը որքան շեղվեր վերնագրում նշված կետից աջ ու ձախ, այնքան նվազ էր երևալու գլխավոր հերոսին գրքում հատկացված ծավալը: Բայց, դա արդեն վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թոխչի մասին և բնավ չի կարող ապացույց լինել, թե տվյալ գործի հեղինակը տվյալ անձը չէ:

Վերնագրից, իհարկե, կարելի է պատկերացում կազմել գրքի բովանդակության մասին, բայց անթույլատրելի է այդ հիման վրա, մանավանդ միջնադարյան երկի վերնագրի հիմա վրա, անել շատ հեռու գնացող և կտրուկ եզրակացություններ գործի ամբողջ բովանդակության վերաբերյալ: Մեր այս միտքը բացատրելու համար բերենք մեր տրամադրության տակ եղած բազմաթիվ ցայտուն փաստերից երկուսը:

Գիտությունը վաղուց հայտնի է հույն հեղինակ Ագաթիասը (+582): Նա Հուստինիանոսի ժամանակակիցն էր և գրել է պատմական մի աշխատություն՝ «Հուստինիանոսի թագավորելու մասին»: Դատելով վերնագրից, այդ գործը պետք է պատմեր այն մասին, թե ինչպես է կայսր դառել Հուստինիանոսը, ինչպես է կառավարել աշխարհը, ինչ գործեր է արել, երբ է մահացել և այլն: Մի խոսքով ակնկալվում է, որ պատմությունը պետք է պատվեր նրա շուրջը: Այնինչ, այս Պատմությունը ծայրից-ծայր նվիրված է բյուզանդական ժառանգության մեջ գտնվող հայագրի մեծ գորավար ներսեսի պատերազմներին արևմուտքում՝ գերմանական ցեղերի դեմ և հույների մղած պատերազմներին արևմտյանում՝ պարսիկների դեմ: Սերեոսի Պատմության մեջ Հերակլին նվիրված է 10 գլուխ: Այս գրքում գոնե մի գլուխ էլ չի նվիրված Հուստինիանոսին: Սրա անունն ամբողջ գրքում հիշատակված է մի քանի անգամ, այն էլ հարեանցիորեն, ի միջի այլոց: Ագաթիասի Պատմությունը, այսպիսով, շատ ցայտուն օրինակ է գրքի վերնագրի և բովանդակության հակասության: Բայց եթե մեկն այդ հիման վրա ասեր, թե Ագաթիասը գրել է Հուստինիանոսի թագավորելու մասին, այս գրքում, սակայն, պատմվում է ներսեսի և այլոց պատերազմների մասին, հետևապես այս գիրքը Ագաթիասի Պատմությունը չէ, ապա այդ տեսակետը, պարզապես, դարմանք կառաջացնեն:

Մի օրինակ ևս: Ուխտանեսն իր Պատմության առաջաբանում այսպես է ներկայացնում իր գործի բովանդակությունը. «Կարգել մի ըստ միոջէ ըստ իւրաբանչիւր խորհրդոյ. նախ՝ զթիւ թագաւորացն և զհայրապետացն մերոց»

և գրաժանումն Վրաց ի Հայոց միաբանութենէ. և յետ այնորիկ զմկրտութիւն ազգին՝ որ Յաղն կոչի»³⁶: Ըստ այսմ՝ Ուխտանեսնի Պատմությունը կազմված է երեք մասից. 1. մեր թագավորներն ու կաթողիկոսները, 2. վրաց եկեղեցու բաժանումը մեր եկեղեցուց, 3. ծաղերի մկրտությունը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ են հաղորդում Ուխտանեսնի Պատմության մասին մեր մատենագիրներն ու մատենագիտական ցանկերը: Կիրակոս Գանձակեցին, թվարկելով մեր պատմագիրներին, գրում է. «Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուտհայի, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիրիոնի»³⁷: Այնուհետև համառոտաբար վերաշարադրելով հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմությունը՝ Գանձակեցին ավելացնում է. «Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց...»³⁸: Ըստ Գանձակեցու, ուրեմն, Ուխտանեսը գրել է միայն ու միայն եկեղեցիների բաժանման պատմությունը:

Հայ պատմագիրների ցանկ՝ ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 126 ձեռագրի. «Ուխտանէս եպիսկոպոս, որ զՎրաց քակտումն գրեաց»³⁹:

Հայ պատմագիրների ցանկ՝ ըստ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2271 և 2220 ձեռագրերի. «Ուխտանէս, որ է Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց»⁴⁰: Համաձայն այս ցանկերի, Ուխտանեսը գրել է դարձյալ եկեղեցիների բաժանման պատմությունը միայն:

Ինչպես հայտնի է, Ուխտանեսի Պատմությունը ծանոթ է մեզ մեկ հիմնական ձեռագրով, այն էլ պակասավոր: Պատմության երկրորդ մասը թերի է, իսկ երրորդը ամենևին չկա: Բայց պատկերացնենք, որ մեզ հասած չլիներ Պատմության սկիզբը՝ գործի խորագիրն ու Ուխտանեսի առաջաբանը, որտեղ, ինչպես տեսանք, հեղինակը հայտնում է, որ իր աշխատությունը կազմված է երեք մասից, այդ թվում մեր թագավորների ու հայրապետների պատմությունը և ծաղերի դարձի պատմությունը: Ծանոթանալով անխորագիր այդ ձեռագրին, բանասերը կասեր. ձեռագրում կա Ուխտանեսի Պատմությունը, բացի գրանից կան նաև երկու ուրիշ գործեր. մեկը՝ համառոտագույն պատմություն հայ պարթև, հույն և այլ թագավորների, մյուսը՝ ծաղ կոչվող ժողովրդի կողմից բրիտանոնությունը ընդունելու պատմությունը: Այս երկու գործերի հեղինակն անհայտ է: Իսկ եթե մեկը փորձեր ասել, թե այդ երկու գործերը ևս պատկանում են Ուխտանեսի գրչին, ապա նրան կառարկելին և թերևս գիրք էլ կգրելին մոտավորապես այսպիսի բովանդակությամբ. մեր պատմիչներն ու մատենագիտական ցանկերի հեղինակները հաղորդում են, որ Ուխտանեսի գործի վերնագիրն է «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», սա անկասկած է, հետևապես Ուխտանեսը գրել է միայն հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմությունը, ոչ ավել, ոչ պակաս: Թագավորների և ծաղերի դարձի պատմությունը ոչ մի կապ չունի հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանման պատմու-

36 Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 14:
 37 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 7: Տե՛ս նաև Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Սիւնեաց նահանգին:
 38 Անդ, էջ 46:
 39 Տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ 11:
 40 Անդ, էջ 11V: Հայ պատմագիրների այն ցանկերը, որոնցում Ուխտանեսի անունն է միայն հիշատակված, առանց գործի, անտեսում ենք:

թյան հետ, հետևապես առաջին երկու գործերը Ուխտանեսը չի գրել և այլն այս ձևով: Իսկ թե ինչ արդյունքի կհասնեն այս բանասերը, ավելի քան պարզ է:

Այս օրինակը, որ միակը չէ, մի քանի կարևոր հետևությունների հիմք է տալիս: Առաջին. մեր պատմիչներն ու մատենագիտական ցանկերի հեղինակները միշտ չէ, որ հաղորդում են երկի ճիշտ, իրական վերնագիրը, այն վերնագիրը, որը գրել է ինքը՝ երկի հեղինակը: Պատմիչներն այս հարցում ինչ-որ շափով իրենց ազատ են զգացել և որևէ երկի վերնագիրը երբեմն հաղորդել են տվյալ երկի կարևոր հատվածներից մեկի բովանդակության հիման վրա, ըստ այնմ, թե որ հատվածն են իրենք ավելի էական համարել, կամ որ հատվածն է նորություն եղել մյուս պատմագիրների համեմատությամբ և այլն:

Երկրորդ. միջնադարյան պատմագրական որևէ երկի այն վերնագրի հիման վրա, որ հաղորդում են մյուս պատմիչները, վերը նշված պատճառով, չի կարելի անել շատ հեռու գնացող ու կտրուկ եղրակացություններ այդ գործի ամբողջ բովանդակության վերաբերյալ:

Ի վերջո, «Պատմություն ի Հերակլին» վերնագիրը կարող էր դրած լինել ոչ Սերեոսը: Այդ վերնագիրը գրքին կարող էին տված լինել հետագա մատենագիրները: Ուրեմն, բավական է թեկուզ այս ենթադրությունը և Գ. Աբգարյանի ամբողջ կառույցը փլվում է, որովհետև այս դեպքում վերանում է վերնագրի և բովանդակության կարծեցյալ հակասությունը:

Վիճարկվող Պատմության նկատմամբ Սերեոսի հեղինակային իրավունքը հաստատող գրական փաստեր մենք կբերենք քիչ հետո, այժմ շարունակենք ծանոթանալ Գ. Աբգարյանի փաստարկներին:

4. Գ. Աբգարյան. «Ուխտանեսը, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բագում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»: Ներկա «Հերակլի Պատմությունում» հիշատակություն չկա Սմբատի՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած բազում պատերազմների մասին: Այստեղ Սմբատը մասնակից է միայն պարսկական ներքին պատերազմներին» (էջ 19. ընդգծումը Գ. Աբգարյանին է): Սա առաջին և միակ քիչ թե շատ լուրջ փաստարկն է, որ բերում է Գ. Աբգարյանը, բայց և այնպես դրանից չի բխում անվերապահ այն եղրակացությունը, որ արել է նա: Հովհաննես Գրասխանակերտցին գրում է. «Նոսրովայ հաստատեալ ի թագաւորութիւնն Պարսից՝ աստանօր Սմբատ քայ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա. և արիաբար մեցմամբ վանեալ վտանգեալ գրեալ հակառակորդս նորա՝ յստին նման կացուցանէր...»⁴¹: Ուշադրություն դարձնենք բառերի ու դարձվածքների այն նմանության վրա, որ կա այս երկու մատենագիրներից բերված քաղվածքներում.

Գրասխանակերտցի

Ուխտանես

...Բագում մարտս...

...Բագում պատերազմունս

վանեալ վտանգեալ...

վանեալ և վտանեալ...

Նշենք նաև, որ Գրասխանակերտցու «ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա» սրտահայտությունն ըստ էության հավասար է Ուխտանեսի «Ի Հայս, ի Յոյնս

և ի Պարսիկս» արտահայտությանը, որովհետև Սմբատը Խոսրովի բոլոր թշնամիների դեմ պատերազմները մղելու էր սովորաբար կամ Հայաստանում, կամ Հունաստանում և կամ Պարսկաստանում:

Բառերի ու դարձվածքների այս նմանությունը թեև հիմք է տալիս, բայց մենք չենք ուզում ենթադրել, թե Ուխտանեսը ծանոթ լինելով հանդերձ Սերեոսի «Հերակլի Պատմությանը», վերոհիշյալ տեղեկությունը քաղել է Գրասխանակերտցուց: Կարելի է անել մի ենթադրություն ևս՝ այն, որ և՛ Գրասխանակերտցին, և՛ Ուխտանեսը Սմբատի մղած այս պատերազմների մասին տեղեկությունը քաղել են մի երրորդ աղբյուրից: Հավանական է նաև հետևյալ ենթադրությունը. Գրասխանակերտցուց բերված տողերը և դրանց հաջորդող ամբողջ հատվածը քաղված է Սերեոսի Պատմությունից: Նկատի ունենալով այդ, ինչպես և Ուխտանեսի հաղորդումը, կարելի է ընդունել, որ Սերեոսի «Հերակլի պատմությունում» խոսք է եղել Սմբատի մղած բազում պատերազմների մասին ընդդեմ Խոսրովի բոլոր թշնամիների: Այս պարագայում նման տեղեկության բացակայությունը Սերեոսի ներկա Պատմության մեջ կարող է բացատրվել ոչ անպայման նրանով, թե դա Սերեոսի իրական Պատմությունը չէ, այլ թեկուզ հետևյալով: Հայտնի է, որ Սերեոսի իրական Պատմությունը մեզ է հասել թերի վիճակում: Պատմության մեջ տեղ-տեղ էջեր են պակաս: Ծատ հավանական է, որ կորել է նաև այն էջը (կամ էջերը, հավանաբար առանձին զուխ կազմող), որ տեղ պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին:

Գ. Աբգարյանը նորից վկայակոչում է Ուխտանեսին. վերջինս «Սմբատի մասին հայտնում է նաև հետևյալ տեղեկությունը, որը դարձյալ բացակայում է ներկա Սերեոսից. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք, թէ մարզպան էր Հայոց» (էջ 19): Որ Ուխտանեսը հայտնում է այդ տեղեկությունը, ճիշտ է, բայց Գ. Աբգարյանը թյուրիմացություն մեջ է գցում ընթերցողին, այնպես ներկայացնելով, թե իբր Ուխտանեսն այդ տեղեկությունը հայտնում է դարձյալ հիմնվելով Սերեոսի կամ «Հերակլի պատմության» վրա: Այնինչ, Ուխտանեսը հաղորդելով Սմբատի Հայոց մարզպան լինելու մասին, չի վկայակոչում ոչ մի հեղինակ, ոչ մի աղբյուր: Ուխտանեսը «Հերակլի պատմությունը» վկայակոչում է միայն մի անգամ, իր գործի երկրորդ հատվածի 56-րդ էջում, մինչդեռ այս տեղեկությունը նա հայտնում է 17-րդ էջում⁴²: Եթե Ուխտանեսն ասեր, որ Սմբատի մասին այդ

⁴² Ի դեպ՝ Ուխտանեսի այս հաղորդման մասին. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք թէ՛ մարզպան էր Հայոց» (էջ 17): Ինչպես տեսնում ենք, Ուխտանեսը գրում է, որ արդեն մի անգամ ասել է, թե Սմբատը մարզպան էր Հայոց: Այդ տողից առաջ Ուխտանեսը միայն մի անգամ է խոսել Սմբատի մասին և ահա թե ինչ է գրել. «Ի ժամանակս թագաւորութեանն Համայնցոց Մուրկայ, և ի բունակալութեանն Պարսից եմբնատաներորդ ամի Ապրուէլ Խոսրովու արքայից արքայի, և ի տերութեանն Տեանն Սմբատայ Վրկան Մարզպանի Հայոց մեծաց՝ եկաց յաթոռ Հայաստանութեան Հայոց՝ Աբրահամ» (էջ 3, 2-րդ հատված, սկզբի տողերը), Պայմանականորեն այս վկայությունը նշենք I համարով, իսկ 17-րդ էջինը՝ II: Առաջին և երկրորդ վկայությունների միջև հակասություն կա: Երկրորդ վկայության մեջ Ուխտանեսը շատ պարզ ասում է, որ Սմբատը Հայոց մարզպան էր և հղում է այս առաջին վկայությանը, որտեղ նույնպես պետք է ասած լիներ (զորմէ ասացաք), թե Սմբատը Հայոց մարզպան էր: Այնինչ առաջին վկայության մեջ Ուխտանեսն ասում է, որ Սմբատը Վրկանի մարզպան էր: «Ի տերութեանն Տեանն Սմբատայ Վրկան մարզպանի Հայոց մեծաց» նախադասությունը չի կարելի հասկանալ այլ կերպ: Նախադասությունը բերականորեն թեև հստակ չի ձևակերպված, բայց եթե թարգմանենք աշխարհաբարի՝ կատարելի այսպես. «Հայոց մեծերից տեր Սմբատի՝ Վրկանի մարզպանի տերության (իշխանության) ժամանակ»: Այս ընթերցումը հաստատվում է Ուխտանեսի Պատմության ամբողջ երկրորդ հատվածով: Բազի 3-րդ և 17-րդ էջերից, Ուխտանեսը Սմբատի մասին խոսում է այս հատվածի նաև հետևյալ էջն-

41 Յովհաննես Գրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 69:

տեղեկությունը քաղում է Սեբեոսից կամ «Հերակլի Պատմությունից», այն ժամանակ միայն Գ. Աբգարյանը իրավունք կունենար այդ օգտագործելու որպես փաստ ի նպաստ իր տեսակետի: Իսկ երբ Ուխտանեսը Սմբատի մարզպանության մասին խոսում է հենվելով «Հերակլի Պատմության» վրա, նա ասում է, համաձայն այդ Պատմության, որ Սմբատը Վրկանի մարզպան է. «Գրեմ քեզ այժմ՝ որ յաղագաս մերոյս Սմբատայ... որ լեալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն ի հրամանէ Ապրուէզ-Խոսրովու արքայից արքային Պարսից, յաշխարհակալութեանն Մուրկայ Յունաց թագաւորի. որ բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի» (էջ 56):

5. Գ. Աբգարյանը շարունակում է. «Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկություն, որից երևար, որ այժմ Սեբեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես գիտվել է որպես Սեբեոսի գրած: Ընդհանրապես, մի շարք պատմիչներ—Թ. Արծրունի, Ստ. Ասողիկ, Հովհ. Գրասխանակերտցի, Վ. Արևելցի և այլք—երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սեբեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սեբեոսի անունը» (էջ 19—20):

Գ. Աբգարյանը ճիշտ չէ: Միջնադարյան մի քանի մատենագրական հուշարձաններում պահպանվել են մի շարք արժեքավոր տվյալներ, որոնցից շատ պարզ երևում է, որ այժմ Սեբեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես գիտվել է որպես Սեբեոսի գործ: Որ Գ. Աբգարյանի թվարկած հեղինակները, Ասողիկից բացի, չեն նշում Սեբեոսի անունը, դա դեռ ոչինչ չի նշանակում: Մեր պատմիչները, ինչպես ցույց կտրվի, սովորություն ունեն և երբեմն չեն նշում հեղինակի կամ գործի անունը, որից քաղում են: Սեբեոսից օգտվող հեղինակներից Սեբեոսի անունը նշում են ոչ միայն Ասողիկը, այլև Սամվել Անեցին ու Մխիթար Անեցին:

րում. 54—62, 64, 70, 73, 92—93, 95, 98—99, 101, 109 և 130: Եթե շահավեճ մեկ-երկու այն օրինակները, երբ տրված է միայն Սմբատի անունը կամ ասված է «Սմբատ մարզպան», մնացած բոլոր դեպքերում Սմբատը միշտ անվանված է Վրկանի մարզպան, այսպես՝ «հրամանաւ Սմբատայ Վրկան մարզպանի» (էջ 54), «խորհուրդ արարեալ Սմբատայ Վրկան մարզպանի» (անդ), «զքէ Սմբատ Վրկան մարզպան հրովարտակ» (էջ 60) և այլն: Սմբատը Վրկանի մարզպան է կոչվում ոչ միայն ուրիշների կողմից, պաշտոնական գրագրություններում, այլև Ուխտանեսի կողմից, հեղինակային խոսքում: Ուխտանեսը գրում է. «Այլ զթուղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ոչ գտայ» (էջ 92) կամ՝ «որ լեալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն ի հրամանէ Ապրուէզ Խոսրովու արքայից արքային պարսից...» (էջ 56): Արթուրյանը կաթողիկոսն իր նամակներից մեկում գրում է. «Մինչդեռ տէր Սմբատ աստ է, փութամք՝ որով օրինակաւ նախ զայդ ի պուխ տանել» (էջ 70): Ուխտանեսը բացատրում է. «Եւ որ վասն Սմբատայ գրէ, թէ աստ է, թուի թէ՛ հանդերձեալ էր զնալ յաշխարհն Վրկան, որ զիշխանութիւնն ունէր մարզպանութեանն» (էջ 73): Ուրեմն ինքը՝ մուխտանեսը և Սմբատին, որպես պաշտոնյալի, գիտի միայն իբրև Վրկանի մարզպան: Այսպիսով, երկրորդ վկայությունը (էջ 17) հակասում է ոչ միայն առաջին վկայությանը, այլև Պատմության ամբողջ երկրորդ հատվածին, ինչպես և հենց իրեն՝ Ուխտանեսին: Պարզ է, որ երկրորդ վկայությունը ազավաղված է և Պատմության ապագա հրատարակության մեջ պետք է սրբազրվի. «Եւ Սմբատն, զորմէ ասացաք, թե մարզպան էր Վրկանայ»:

Ասողիկը ևս (տպ. 1885 թ., էջ 85) հայտնում է. «Հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի Խոսրովու հրամանէ»: Ասողիկի այս վկայությունը ոչ մի կապ չունի ոչ Սեբեոսի և ոչ էլ Ուխտանեսի հետ, որին նա ծանոթ չէ, համենայն դեպս իր ազդյունների ցանկում չի նշում:

6. Աբգարյանի այս փաստարկին ավելի հանգամանորեն կանգրադատենք ստորև, կապված նրա հետևյալ հարցադրում-պատասխանի հետ. «Այս պատմությունը, սակայն, ինչպե՞ս բացատրել,—գրում է Գ. Աբգարյանը,—այն հանգամանքը, որ Ասողիկը և մյուս պատմիչները կարծեցյալ Սեբեոսից լայնորեն օգտվելով հանդերձ, հայ պատմիչների ցանկում չեն նշել այս հեղինակի անունը» (ուղում է ասել Խոսրովի անունը. չէ՞ որ, ինչպես տեսանք, Աբգարյանը սրան է համարում Սեբեոսի Պատմության հեղինակ): Պատասխանը նույնքան հնարամիտ է, որքան և անհիմն. «Հետազոտությունը պարզում է, որ Սեբեոսին վերագրվող Պատմության մեկ շահած ձեռագրերի մի խումբ գրվել է խորագրից դեռ շատ վաղ ժամանակներում և ընդօրինակված է եղել առանց հեղինակի անվան... Ահա այս է պատճառը, որ ոչ միայն Ասողիկը, այլև կարծեցյալ Սեբեոսից օգտված շատ պատմիչներ չգիտեն հեղինակի անունը» (էջ 20): Եվ որպեսզի իր խոսքը լուկ հայտարարություն չթվա, Գ. Աբգարյանը բերում է նաև «փաստը». «Այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել նաև Սամվելը՝ գրում է նաև «փաստը». «Այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել նաև Սամվելը Անեցու ձեռքի տակ եղած ձեռագրում: Անեցին ներկա «Սեբեոսի Պատմությունից» քաղում է մի տեղեկություն Գվինի առման մասին և այն ժամանակ, երբ մյուս պատմիչներից օգտվելիս նշում է նրանց անունները... Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե և գրում է «ասէ պատմագիրն» (էջ 20): Առհասարակ կարող է պատահել (և իրականում էլ չէ չեն դեպքերը), որ որևէ գործ մեկ կամ մի քանի ձեռագրում չունենա վերնագիր: Պատճառները տարբեր են. օրինակ՝ կորել է տիտղոսաթերթը, գրիչը տեղ է թողել հետագայում գործի վերնագիրն ու հեղինակի անունը կարմիր ներկով կամ նկարազարդ տառերով գրելու համար և այդպես էլ չի արել (մի բան, որին հաճախ կարելի է հանդիպել մեր ձեռագրերում) և այլն: Եթե մեր պատմագիրներից որևէ մեկի Պատմությունը որևէ ձեռագրում չի ունեցել վերնագիր ու հեղինակի անուն, ապա այդ պարագան դեռ չի նշանակում, չի կարող անպայման ապացույց լինել, թե դրանից օգտվող մեր պատմիչը, կրկնում ենք՝ ոչ թե սովորական գրիչը, այլ պատմիչը չգիտե, թե ո՞ւմ գործից է օգտվում կամ ի՞նչ գործից է օգտվում:

Այժմ «ասէ պատմագիրն» արտահայտություն մասին: Սեբեոսը գրում է. «Արդ՝ զժամանակս թագաւորութեանն շարագործին Յազկերտի. և եթէ որպէս նա կամէր զաստուածայինն եղծանել կարգս, և կամ որպէս քաջ նախարարացն Հայոց և նախանձաւորն Աստուծոյ նահապետն Մամիկոնէից տանն, կարմիրն կոշեցեալ վարզան, հանդերձ միագունդ սպառազէն նիղակակից ընկերաւքն և զաւրաւք իւրեանց կազմեալ զինեցան ի պատերազմ... և կամ որպէս ի զիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին զնահատակութիւն... այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն»⁴³: Հետևում է այստեղից, թե Սեբեոսը կամ Գ. Աբգարյանի բառերով ասած՝ կարծեցյալ Սեբեոսը չգիտի այն հեղինակի անունը, որի գործից օգտվում է:

Ուխտանեսի Պատմության մեջ հաճախ հանդիպում ենք. «Սա (Տիգրանը—Խ. Ք.) աջակցեալ Կիրոսի՝ ի բաց բառնայ զթագաւորութիւնն Մարաց՝ սսէ պատմագիրն...»⁴⁴, կամ՝ «Թագաւորէ Արտաշէս... և դրամ առանձին զիւրն հարկանէր պատկեր՝ սսէ պատմութիւնն»⁴⁵, կամ՝ «Իսկ ի կատարման առաքե-

43 ՍեՊ, էջ 23—24:
 44 Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատված առաջին, էջ 37:
 45 Անդ, էջ 42:

լոյն Քաղէի պատառումն եղև վիմին, որպէս ասէ պատմութիւնն»⁴⁶, կամ՝ «Սա ծնանի զԵրուանդ յանկարգ իմն խառնակութենէ՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁷, կամ՝ «Եւ երթեալ հանդիպի նա (Հայոց թագավոր Խորրովի ուղարկած զորքը՝ Անա- կին—Խ. Ք.) առ հանգստարանի սրբոյ առաքելոյն Քաղէոսի, զոր անդ՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁸, կամ՝ «Որ էին լեալ (Հոփսիսիմեանք—Խ. Ք.) աւելի քան զԱ- թոնասուն հոգի՝ ասէ պատմագիրն»⁴⁹ և այլն և այլն: Այս տեղեկութիւնները քաղված են Ազաթանգեղոսից, Խորենացոյց: Հետևելով Գ. Արզարյանի տրա- մաբանությանը, պետք է ասենք, որ Խորենացու և Ազաթանգեղոսի Պատմու- թիւնների ձևազարդերը, որ օգտագործել է Ուխտանեսը, վերնագիր չեն ունեցել: Ուխտանեսը չի իմացել այդ Պատմութիւնների հեղինակներին, այդ պատճա- րով նրանցից օգտվելիս գրել է. «ասէ պատմագիրն»: Մինչդեռ Ուխտանեսը շատ լավ գիտի Խորենացուն և մեր մյուս պատմիչներին: Որևէ տեղեկութիւն հայտնելիս, նա նույնիսկ համեմատում է իրար հետ տարբեր պատմագիրներին. «Գրեցաք... յաղագս Տրդատայ թագաւորելոյն, թէ ե՞րբ և յորո՞ւմ ժամանակս եղև: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս վասն նորա. զի Զե- նոբ ի Պոռպայ ասէ թագաւորեալ Տրդատայ... իսկ Մովսէս ի Դիոկղետիանոսէ՝ ասէ՝ թագաւորեալ... Բայց Մովսէս ստուգարանեալ՝ ասէ այսպէս: Քանզի ոչ է վկայութիւնն ճշմարիտ՝ ասէ՝ առանց ժամանակագրութեան...»⁵⁰: Մի վկայու- թիւն ևս Ուխտանեսի Պատմութիւնից. «Հրաշեայ թագաւորեալ Հայոց զկնի Պարոյրայ... Առ սովաւ՝ ասեն՝ կացեալ զնաբուզողոնոսոր Բարեւացոց արքայ՝ որ գերեաց զՀրէայն. և սորա ասեն զմի ի գերելոց գլխաւորաց եբրայեցոցն խնդրեալ ի նաբուզողոնոսորայ, անուն Շամբատ, օծեալ բնակեցոց յերկիրս մեր մեծաւ պատուով, և ի սմանէ՝ ասէ պատմագիրն՝ լինել զազգ Բագրատու- նեաց... Արդ ի դառնալն նաբուզողոնոսորայ ի Հրեաստանէ բազում աւարաւ և գերութեամբ, ընդ առաջ առաքէ նմա Հրաշեայ հրեշտակս պատուական զան- ձիւք և պայծառ պատարագօք... և խնդրէ ի նմանէ մասն յաւարէ անտի. և նա տայ նմա զմի ի գերելոց գլխաւորացն՝ Շամբատ անուն, որպէս վերագոյնդ ա- սացաւ ի Մովսիսէ»⁵¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս քաղվածքում գրելով «ասէ պատմագիրն», Ուխտանեսը նկատի ունի անպայման Խորենացուն և այդ մասին ուղղակի հայտնում է քաղվածքի վերջում. «որպէս վերագոյնդ ասացաւ ի Մովսիսէ»: Այլ կերպ՝ Ուխտանեսը շատ լավ իմանալով Խորենացուն ու նրա գործը, փոխանակ ամեն անգամ գրելու «ասէ Մովսէսն» կամ «ասացաւ ի Մովսիսէ», մեկ մեկ էլ գրում է՝ «ասէ պատմագիրն»: Օրինակների թիվը կարելի է մեծացնել բազում անգամ, վկայակոչելով մեր համարյա բոլոր պատմիչներին, բայց այսքանն էլ բավական է թվում, որպեսզի կարողանանք գրել՝ «ասէ պատմագիրն» արտա- հայտութիւնը մի շատ սովորական և ընդունված դարձվածք է մեր մատենա- գիրների համար և եթե նրանք իրենց աղբյուրը հանդիսացող պատմիչի անվան փոխարեն երբեմն գրում են՝ «ասէ պատմագիրն», այդ բնավ չի նշանակում, թե նրանք չգիտեն այն գործի անունն ու հեղինակին, որից քաղում են և կամ թե

46 Ուխտանէս, էջ 54:
 47 Անդ, էջ 56:
 48 Անդ, էջ 73:
 49 Անդ, էջ 92. տե՛ս նաև էջ 26, 28, 39, 54, 63 և այլուր:
 50 Անդ, էջ 111:
 51 Անդ, էջ 36:

իրենց օգտագործած ձեռագիրն անխորագիր է եղել: Եվ, ուրեմն, եթե ընդու- նելու էլ լինենք, որ Սամվել Անեցին Դվինի գրավման մասին տեղեկութիւնը քաղել է Սերենոսից, ինչպես պնդում է Գ. Արզարյանը, և փոխանակ գրելու՝ «ասէ Սերէոսն», գրել է՝ «ասէ պատմագիրն», ապա դրանով դեռ չի ապացուց- վում և չի կարող ապացուցվել, թե Անեցին չգիտի, որ իր վկայակոչած պատ- մագիրը Սերենոսն է և կամ թե այդ Պատմության՝ Անեցու օգտագործած ձե- ոագիրը վերնագիր չի ունեցել:

Որպեսզի Գ. Արզարյանը կարողանար գրել, որ Սամվել Անեցու «ասէ պատմագիրն» արտահայտութիւնը վերաբերում է Սերենոսի ներկա Պատմու- թյանը և ըստ այդմ եզրակացնենք, թե Անեցին չգիտի իր օգտագործած երկի վերնագիրը կամ հեղինակին, պետք է անկասկած լիներ, որ Դվինի առման մասին տեղեկութիւնը քաղված է հենց «Սերենոսի պատմութիւնից»: Վերը մենք լուրջայն ընդունեցինք, հօգուտ Գ. Արզարյանի, որ Դվինի առման մասին տե- ղեկութիւնը Անեցին, իրոք, քաղել է ներկա Սերենոսից և տեսանք, որ նույնիսկ այդ դեպքում էլ չէր կարելի եզրակացնել, թե «այս նույն գործը վերնագիր չի ունեցել Սամվել Անեցու ձեռքի տակ եղած ձեռագրում», թե Անեցին «Սերենոսին վերագրվող Պատմութիւնից օգտվելիս նրա հեղինակի անունը չգիտե»: Տե- սանք, որ «ասէ պատմագիրն» շատ սովորական և ընդունված արտահայտու- թիւնն է, որն օգտագործում են մեր մատենագիրները նաև այն դեպքում, երբ լավ գիտեն հեղինակին, որից քաղում են:

Այժմ տեսնենք, թե Դվինի առման մասին տեղեկութիւնը Անեցին իսկա- պե՞ս քաղել է ներկա Սերենոսից: Այս հարցը պետք է քննենք ավելի մանրա- մասն, որովհետև Սերենոսի Պատմության այդ մասի վերաբերյալ Գ. Արզար- յանը առաջարկում է բնագրի ուղղում, որը, սակայն, կամայական է և որի հետևանքով բնագիրը ոչ թե ուղղվում-վերականգնվում է, այլ աղավաղվում: Համեմատենք.

Սերենս

Սամվել Անեցի

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին... Եւ դիմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն՝ սառակե- ցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ զաւար և զկապուտ քաղաքին՝ ելին և բանակեցան ի նմին բանակա- տեղն, որ աւր Ի Էր առէ ամսոյն. յաւուր ուրբաթի: Եւ զաղարեալ աւուրս ինչ՝ ե- լին և գնացին ընդ նոյն ճանապարհ, ընդ որ եկեալ էին: Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերւոյն ԼԵ հազար հո- գի... Եւ եղև այս յամս Եզրի կաթուղի- կոսի:

Արդ՝ յաւուրս Կոստանդի որդոյ Հե- րակլեայ՝ առաւ Գուրն ի Տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան՝ ի ս. վկայարանի Ս. Սարգսի 12 000 և արեամբ կատարե- լոցն ծածկեցաւ սեղանն սուրբ՝ և աւա- զանն. և զայլսն գերեցին՝ աւելի քան զ30 000: Ապա ժողովեաց հայրապետն ներսէս զղիակունս անկելոցն ի պա- տերազմին և թաղեաց ի նմին վկա-

Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսրէ հրաման հասեալ զարավա- րութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց

տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան յարանի՝ զոր նորոգապէս շինեաց ի պատուով:

վերայ նոցա»⁵³:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթողիկոսին ներսիսի, որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթողիկոսութեան փոխանակ Եղրի կաթողիկոսի»⁵²:

Մինչ այս հատվածների քննումը, լսենք Գ. Աբգարյանին. «Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, որ դա «Սերեոսի Պատմությունն» է: Վերն արդեն ասացինք, որ «Սերեոսի Պատմությունը վաղուց զրկվել էր իր խորագրից և այդ պատճառով էլ նրա հեղինակը անհայտ է մնացել: Եվ ահա, Մամվել Անեցին էլ հիշելով 12 000 զոհերին, գրում է. «ասէ պատմագիրն», առանց նշելու այդ պատմագրի անունը, մի փաստ, որը մատնացույց է անում անխորագիր «Սերեոսի Պատմությունը» (էջ 180—181. ընդգծումը Աբգարյանինն է): Այսպես ուրեմն, Անեցին նշում է իր աղբյուրը այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում, թե դա Սերեոսի Պատմությունն է: Գ. Աբգարյանն էլ է գրում այնպիսի մի ձևով, որ կասկած չի թողնում այն մասին, թե Գ. Աբգարյանը կասկածում է: Այդուհանդերձ թող զարմանալի չլինի, եթե ասենք, որ ինքը՝ Գ. Աբգարյանը չի հավատում իր գրածին, համենայն դեպս կասկածում է իր գրածի ճշտությանը: Վերը բերված քաղվածքում Գ. Աբգարյանն ընդգծում է «պատմագիր» բառը և ծանոթագրում. «Պատմագիր» ասելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն (որի մականունն է Պատմաբան)...» (էջ 180, ծանոթ. 13): Տարօրինակն այստեղ այն է, որ կասկածելի, անհաստատ փաստերից Գ. Աբգարյանը հանում է հաստատ կերակացություններ: Ինչպես տեսանք, Գ. Աբգարյանը չի բացառում, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունն Անեցին քաղել է Դրասխանակերտցուց, և շնայած դրան, նա վճռականապես պնդում է, որ այդ տեղեկությունն Անեցին քաղել է Սերեոսից: Ինչո՞ւ: Պատճառը, թվում է, պարզ է: Իր տեսակետը հաստատելու համար Գ. Աբգարյանը ձգտում է ինչ զնով էլ լինի ապացուցել, համոզել ընթերցողին, որ Դվինի առման մասին տեղեկությունն Անեցին քաղել է «Սերեոսի Պատմությունից», որպեսզի նրա «ասէ պատմագիրն» խոսքերը համարի ակնարկ այդ Պատմության մասին և եղբակացնի, թե քննվող Պատմությունը խորագիր չունի, Անեցին շփոթեր նրա հեղինակին և այլն: Բայց որովհետև խիստ կասկածելի է, թե Դվինի առման մասին տեղեկությունը Անեցին քաղել է «Սերեոսի Պատմությունից», Գ. Աբգարյանը հեռատեսորեն նահանջի ճանապարհ է թողնում իրեն համար: Հատկանշական է դարձյալ, որ այն մասին, թե պատմագիր ասելով Անեցին կարող էր նկատի ունենալ Դրասխանակերտցուն, Գ. Աբգարյանը գրում է ոչ թե իր գրքի 20-րդ էջում, այլ... 180-րդ էջում: Իսկ եթե Անեցին այդ տեղեկությունը քաղել է Դրասխանակերտցուց, ապա Գ. Աբգարյանի կառուցած շենքը, ինքնին անհիմն, նորից փլվում է, որովհետև, նրա իսկ տրամաբանությամբ ղեկավարվելով, պետք է ասենք. Դրասխանակերտցու Պատմության այն օրինակը, որ օգտագործել է Անեցին, խորագիր

52 ՍեՊ, էջ 110—111:
53 Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 80—81:

չի ունեցել, Անեցին չգիտի այդ Պատմության հեղինակին, այդ պատճառով նրանից քաղելիս գրում է. «ասէ պատմագիրն» և այլն և եթե այսպես շարունակենք, կարող է նույնիսկ ստացվել, որ Դրասխանակերտցու Պատմության հեղինակը խոսքովն է:

Այժմ երկու պատմիչներից վերը բերված հատվածների մասին: Մամվել Անեցու ժամանակագրության որոշ ձեռագրեր գերիների թիվը 30 000-ի փոխարեն նշում են 35 000: Ընդունենք, որ այս կետում Անեցին համաձայն է Սերեոսին: Անեցին, սակայն, հաղորդում է շատ կարևոր մանրամասներ ևս. Դվինի Ս. Սարգսի վկայարանում արաբները կոտորել են 12 000 հոգի և դա տեղի է ունեցել «չաւուր սրբոյ յայտնութեան»: Այս փաստերը չկան «Սերեոսի պատմության» մեջ, հետևապես Դվինի գրավման մասին տեղեկությունը Անեցին չէր կարող վերցնել «Սերեոսի Պատմությունից», ուստի Անեցու խոսքը՝ «ասէ պատմագիրն», այդ Պատմությանը չի վերաբերում:

ԱՅՍՕՐ ՍԵՐԵՈՍԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԱՅՏՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱԿԱՆ ՍԵՐԵՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԵՐԱԿԻՆ» ԳՈՐԾՆ Է

Այսպիսով, մենք քննեցինք Գ. Աբգարյանի բոլոր փաստարկները, բոլոր ապացույցները, որոնցով նա փորձում էր հաստատել, որ Սերեոսի իսկական Պատմությունը, իբր, մեզ չի հասել, և թե Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իբր, խոսքովինն է: Տեսանք, որ նրա փաստարկները և եղբակացությունը մերժելի են:

Գ. Աբգարյանի անհաջող փորձի հերքումով, թեև ինքնին արդեն, անխախտ են մնում մեր ունեցած պատկերացումները Սերեոսի ու նրա Պատմության վերաբերյալ, այնուամենայնիվ ավելորդ չենք համարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաստատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունությունները հայտնի Պատմության նկատմամբ:

ա. Սերեոսի Պատմությունը և «Ի Հերակլա պատմութեանց» բնագիրը

Ապացուցած համարելով, որ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը Սերեոսինը չէ, քննարկվող աշխատության հեղինակը, այնուհետև, ջանում է գտնել իրական Սերեոսի իսկական պատմության հետքերը: Նա մատնացույց է անում մեր Մատենադարանի № 993 և 7729 ձեռագրերը, որոնք պարունակում են երկու փոքրիկ գործեր, ըստ Գ. Աբգարյանի՝ «Ի Պատմութենէ Հերակլի» խորագրով: Նա կարծում է, որ այդ գործերի «խորագիրն ու Հերակլին նվիրված լինելու փաստը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ դրանք հավանաբար Սերեոսի երկից մնացած հատվածներ են» (էջ 29):

Նշված «հատվածները» Գ. Աբգարյանն, այսպիսով, փաստ է դարձնում, թեկուզ և ենթադրական, նորից ապացուցելու, որ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը Սերեոսինը չէ: Ստորև ցույց կտանք, որ բնագրական այդ միավորները, Սերեոսի հայտնի Պատմության հատվածներ չլինելով հանդերձ, ապացուցում են, հակառակ Գ. Աբգարյանի, որ այսօր Սերեոսի անունով

հայտնի Պատմութիւնը իրական Սերեոսի իսկական Պատմութիւնն է: Մինչ այդ, սակայն, ձեռագրերի մասին:

Մեր Մատենադարանի № 993 ձեռագիրը, որին գրիչն անվանում է «Հրաշափառ տօնական», գրվել է 1456 թվականին Սյունիքում (Վերին Նորավանք): Մեզ հետաքրքրող հատվածը ձեռագրում գրավում է 647—648 թերթերը և ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Յաղագս Յրոյ Խաչին. Ի Հերակլա պատմութեանց»:

№ 7729 ձեռագիրը Մշո հայտնի ճառքնտիրն է, հայկական ամենամեծ և ամենածանր ձեռագիրը: Հատվածն զբաղեցնում է ձեռագրի առաջին կեսի 538—539 թերթերը և ունի այս վերնագիրը՝ «Ի Պատմութենէ Հերակլի»: Ձեռագրից թերթեր են պակաս և խոսքն ընդհատվում է հետևյալ բառով. «Իսկ յորժամ եկն զարավարն Խոտիան եկն եւ թագաւորն Խոսրով եւ միաբանեալ երկոցունց թագաւորացն Խոսրով եւ Խաբան խաբէութեամբ...»:

Երկու ձեռագրերում էլ պատմութիւնն ունի, ընդհանուր առմամբ, նույն բովանդակութիւնը, թեև ներքին հատվածների (պարբերութիւնների) հաշորդականութիւնը տեղ-տեղ տարբեր է: Բացի դրանից, որոշ մասեր կան մի ձեռագրում և չկան՝ մյուսում:

Քանի որ № 7729 ձեռագրում բնագիրը պակասավոր է, բնական է, որ հիմնականում պետք է հենվենք № 993 ձեռագրի վրա:

№ 993 ձեռագրի ընկժող բնագիրը 1909 թվականին հրատարակել է Ն. Մառը⁵⁴ իրեն հատուկ խորաքննիչ ուսումնասիրութեամբ և հանգել այն եզրակացութեան, որ № 993 ձեռագրի բնագիրը ստեղծվել է Թ—Ժ դարերում կամ ավելի ուշ: Նա բերում է հետևյալ փաստերը.

1. «Շուշարձանը, — գրում է Ն. Մառը, — ուշագրութիւնն է գրավում Հերակլի ընդգծված փառաբանութեամբ՝ կայսրը անվանվում է ոչ միայն աստվածապաշտ կամ աստվածասեր, այլև սուրբ⁵⁵: Հերակլ կայսեր այդպիսի պաշտամունքի գոյութիւնը հայկական ազգային եկեղեցու միջավայրում մեզ վերին աստիճանի կասկածելի է թվում: Այդ պատճառով ասքը կարող է մեզ համար հատուկ հետաքրքրութիւն ներկայացնել, որպէս հայ գրականութեան քաղ-էկեղանական հոսանքի պահպանված հաղվագչուտ հուշարձաններից մեկը»⁵⁶:

2. Խաշափայտը Պարսկաստանից Հունաստան տանելու ճանապարհի մասին № 993 ձեռագրում կարգում ենք. «Այնուհետև բարձեալ սայլից՝ բաղում դարաւք հանեալ ի բուն պողոտայն Վրաց՝ առեալ տանէր ի թագաւորութիւնն Յունաց»⁵⁷: Խաշափայտն, այսպիսով, վերագարծրել են Հունաստան երուն Վրաց պողոտայով»⁵⁸: Ըստ Ն. Մառի, այս ճանապարհը թուրքական տիրապետութեան ժամանակ կոչվում էր «Գյուրջի բողագ», որը թարգմանութիւնն է տեղական հին անվան: Այս ճանապարհն անցնում էր Ճորոխի վտակ Իսպիրի ավա-

⁵⁴ Տե՛ս Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, книга IX, СПб, 1909, էջ 52—59: Այսուհետև՝ Ն. Մառ:

⁵⁵ «Յայնժամ աստուածասէր թագաւորն Յունաց (ձեռ. № 993, թ. 647 ր1): «Աստուածասէր թագաւորն Հերակլ» (անդ, թ. 647 ր2), «Այնուհետև Խոտիան եկն անկաւ առաջի սուրբ կայսերն» (անդ, թ. 647 ր2), «Նւ հրամանաւ սուրբ կայսերն» (անդ, թ. 648 ա1):

⁵⁶ Ն. Մառ, էջ 60:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 58: Տե՛ս նաև ձեռ. № 993, թ. 648 ա1:

⁵⁸ Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ուղղութիւնների մասին մանրամասն տե՛ս Я. А. Манандян, Маршруты персидских походов Ираклия, «Византийский временник», 1950, III, էջ 133—153:

զանով, այսինքն Տայքով: Տայքը կամ նրա միջով անցնող ճանապարհը կարող էր կոչվել Վրացական միայն այն բանից հետո, երբ երկրամասի հայ բնակչութիւնը ընդունել էր Քաղկեդոնի դավանանքը: Ինչպէս նշում է Մառը, դա անդի ունեցաւ Ը դարի վերջերից և Թ—Ժ դարերում⁵⁹: Արդեն Ն. Մառի նշած այս փաստերը միայն (մանաւանդ՝ ճանապարհի «Վրաց պողոտա» անունը), թվում է, բավական են արձանագրելու, որ № 993 ձեռագրում եղած «հատվածը» ոչ թե է դարի, այլ Թ—Ժ կամ ավելի ուշ ժամանակների գործ է: Այդուհանդերձ, բերենք մի քանի փաստ ևս, որոնք դարձյալ հաստատում են, որ № 993 ձեռագրի բնագիրը կրում է քաղկեդոնական միջավայրի կնիքը:

«Յայնժամ, — կարգում ենք բնագրում, — թագաւորն Խոսրով ժողովեալ զբազմութիւնն ազգաց անարինաց, արանց խուժողութաց բազմաց բիրաւորաց եւ զԱտրապատական եւ զԹորգոմեանս եւ զԷռնային այլազգիսն»⁶⁰: Բնագրի հայ հեղինակը անօրեն ազգ է անվանում հայերին (Թորգոմյաններին): Ակնհայտ է, որ մեր հեղինակը քաղկեդոնական է:

Քննվող բնագրում աչքի է ընկնում Աստվածածնի ընդգծված պաշտամունքը: Ստեղծված վիճակից ելք գտնելու համար Հերակլը «աղաւթս առ բարձրեալն մատուցանէր՝ ունելով բարեխաւս զփառաւորեալ Աստուածածին սուրբ կոյսն Մարիամ»: Հերակլն ասում է. «Ոչ զոք ունիմք բարեխաւս եթէ ոչ զքեզ Մարիամ»: Աղոթքների շորորդ օրը Հերակլին տեսիլ է երևում. «Տեսանէի զՍուրբ Աստուածածինն՝ ունելով սուսեր մերկ հրեղէն ի ձեռին իւրում՝ մատուց առ իս եւ ասէ. հատ զնա (Խոսրովին — Խ. Ք.) եւ ընկեա»: Հերակլը հաղթում է, ի վերջո, Աստվածածնի զորավոր միջամտութեան շնորհիվ⁶¹:

Հայկական ազգային (մի բնութեան դավանանքի) միջավայրում Աստվածածնի պաշտամունքը, իհարկե, նույնպէս կար և տարածված էր, բայց և այնպէս առաջին տեղում Քրիստոսն էր միշտ (կամ հայր աստվածը — ներկա դեպքում դա կարևոր չէ), այնինչ մեր հարևան Վրաստանում, քաղկեդոնական Վրաստանում (նաև Բյուզանդիայում) Աստվածածնի պաշտամունքը անհամեմատ ավելի ընդգծված էր, քան Հայաստանում: Ասածը հաստատելու համար կարելի է վկայակոչել վրաց միջնադարյան մատենագրութեան բազմաթիվ գործեր. բավականանանք, սակայն, պատմագրական մի երկով, ստեղծված 1042 թվականին, որի վերնագիրն է «Պատմութիւն» — տե՛ս ԹԺԺԺԺ և որի զգալի մասը նվիրված է Հերակլ կայսեր արշավանքին Պարսկաստան: Այդ Պատմութիւնն սկսվում է հենց Աստվածածնի ներբողումով. բազում են ու անպատմելի հրաշքներն ու շնորհները, որ ցույց է տվել ամբողջ մարդկութեանը սուրբ թագուհին մեր՝ Աստվածածինը: Նա թագուհին է բոլորի, հովանավորը տիեզերքի, պահպանը քաղաքների ու ժողովուրդների, վեմը եկեղեցու և այլն⁶²: Հայր և որդի աստվածների հետ միասին, թերևս ավելի հաճախ ու ավելի ընդգծված է ներկայացված Աստվածածնի պաշտամունքը նաև բուն Պատմութեան մեջ, պահպանելով առաջարանի ոգին: Տեսանք, որ նույն պաշտամունքի կնիքը կա նաև մեր բնագրի վրա:

⁵⁹ Ն. Մառ, էջ 59—60:

⁶⁰ Ձեռ. № 993, թ. 647 ր1:

⁶¹ Անդ, թ. 647 ր2:

⁶² Տե՛ս Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXVIII, Тифлис, 1908, էջ 8: Այսուհետև՝ Сборник материалов: Այս Պատմութեան մասին տե՛ս մասնագրագետ՝ Ն. Մառ, էջ 24—26:

Մեր բնագիրը կրում է ոչ միայն բաղկեղոնական դավանանքի դրոշմը, այլև վրաց պատմագրական որոշ ավանդույթների ազդեցությունը: Այս հարցը կրճատված մեր բնագրի վերնագրի հետ:

Ինչպես տեսանք, նրա վերնագիրն է «Յաղագս Սրբոյ Խաչին. Ի Հերակլա Պատմութեանց»: Այս գործը, կամ № 993 ձեռագիրը, կամ սրա նախագաղափարագիրը կաղմոզի նպատակներից մեկն է եղել ունենալ առանձին կամ «ի մի տփի» խաչին նվիրված պատմություն-գրույցներ: Եվ իրոք, № 993 ձեռագրում մեր բնագրից առաջ կան հետևյալ բնագրերը. «Գիւտ բեւեռաց խաչին Էրիստոսի», «Գիւտ վերստին դարձեալ սրբոյ խաչին յերուսաղէմ ի ձեռն Հեղինեա թագուհոյ», «Տեսիլ Կոստանդիանոսի մեծի և աստուածասէր թագաւորի»: Խաչին նվիրված բազմաթիվ պատմություն-գրույցներ կան թե մեր, թե օտար մատենագրությունների մէջ: Այսպիսի պատմություն-գրույցներ կան և չէին կարող չլինել նաև Հերակլին նվիրված Պատմություններում, կապված, մանավանդ, խաչափայտը գերությունից ազատելու փաստի հետ: Հիշենք, մեր պատմիչներից բացի, Հացունյաց խաչի, Միծառնյա խաչի և այլ պատմությունները: Արդ, մեր բնագրի վերնագրի երկրորդ մասն է՝ «Ի Հերակլա պատմութեանց», ոչ թե «Հերակլի Պատմությունից», այլ «Հերակլի Պատմություններից»: Այլ կերպ՝ հեղինակը նկատի ունի ոչ թե Հերակլին նվիրված մեկ որոշակի Պատմություն, այլ մի շարք Պատմություններ: Միայն այս փաստը բավական է ասելու, հակառակ Գ.Աբգարյանի, որ № 993 բնագիրը չի կարող լինել հատված Սերեոսի, իրր, կորած կամ հայտնի Պատմությունից: № 993 բնագրի վերնագրից դատելով, հեղինակի նպատակն է եղել Հերակլին նվիրված մի շարք Պատմությունների տվյալների հիման վրա ստեղծել խաչի մասին ամփոփ մի Պատմություն: Դա հաստատվում է, սակայն, ոչ միայն բնագրի վերնագրով, այլև անկախ վերնագրից, բուն բնագրով, որտեղ կան տարբեր Պատմությունների ցայտուն հետքեր: Բերենք մի քանի օրինակ: Ըստ հայ մատենագիրների, Խոսրով Ապրուեզին սպանել են նրա պալատականները իր որդու հրամանով: Ըստ վրաց մատենագիրների (որոշ բացառություններով), Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա գինավորները: Այսպես՝

Սերեոս

Սուրբատ

Եւ արքայ Խոսրով յայլակերպս լեալ ևմուտ ի բուրաստանն արքունի... Եւ եկեալ Կաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել, և դնացեալ ի բուրաստանն՝ գտին զնա. կայան զնա և անձին ի դահլիճ անդր. Եւ հրամայեաց Կաւատ արքայ, և սպանին զնա⁶³:

Թագավորը (Հերակլը—Խ. Թ.) Գարգարանից զնաց կալ... Բաղդադ: Գրավեց Բաղդադը, զերեց Խուսարո թագավորին և ստիպեց վերադարձնել Կենաց Փայտը⁶⁴:

63 ՍԵՊ, էջ 96:

64 Յարտոլոս յեռոցընթ, Երան I, տոմոսի, 1955, էջ 375¹⁰⁻¹³:

Գրասխանակերտցի

Վրաց դարձի պատմություն

Բայց Կուտաս՝ որդի առաջնոյ Խոսրովայ, սպանեալ զերկրորդն Խոսրով Պարսից արքայ, ինքն փոխանակ նորա թագաւորէ⁶⁵:

Հերակլը գրավեց Բաղդադը, զերկրորդն Խուսարո թագավորին և ստիպեց հանձնել Կենարար Խաչը⁶⁷:

Կաղանկատվացի

Ջուանշեր

Եւ լեալ հետիոտս ընդ դուռն բուրաստանին իւրոյ, զնաց և թագեալ ընդ ծառովք... Ապա եկին հասին... դտին զնա (Կավատի մարդիկ— Խ. Թ.)... մուծին ի սրահ մի... եւ սպանալ զնա առ այն օր՝ ի վաղին բառնային սրով զգլուխն (Խոսրովի—Խ. Թ.)⁶⁶:

Սակայն Հերակլ թագավորը մտավ Պարսկաստան և սպանեց Խուսարո թագավորին⁶⁸:

Իսկ ինչ է հաղորդում այս դեպքի մասին մեր բնագիրը: Ահա. «Եւ ի լուսանալ առաւատուն ելին ի պատերազմ. եւ մանկունքն Հերակլայ զհետ մտեալ՝ հատին զգլուխն Խոսրովու և բերին առաջի Հերակլի»⁶⁹: Ինչպես տեսնում ենք, չենվող բնագրի հեղինակը տվյալ դեպքում հետևում է վրաց պատմագրությունը:

Բերենք մի օրինակ ևս. ըստ հայ պատմագրության, երբ Կավատի կարճատե թագավորությունից հետո զահ է բարձրանում մանուկ Արտաշիլը, Հերակլը նամակ է գրում պարսից զորավար Խոռյամին, խոստանալով նրան տալ պարսից զահը և բանակցությունների համար ժամագրություն է նշանակում: Խոռյամը հանդիպում է Հերակլին վերջինիս հրավերով: Այսպես է ըստ Սերեոսի⁷⁰, Արծրունու⁷¹, Ասողիկի⁷² և այլն: Ըստ վրաց պատմիչի, Սարվարոնը, նույն ինքն Խոռյամը, «իմանալով Խուսարոյի, Թրթի, Կավտուի և Ուրմիզդի մահվան մասին, գրում է Հերակլ թագավորին. «Գիտես ինքդ, որ ես եկա հույների թագավորությունը ոչ իմ կամքով և ոչ էլ իմ կամքով արեցի այն, ինչ արեցի Խուսարոյի հարկադրանքով, որն ուղարկեց ինձ»: Այնուհետև խնդրում է նա Հերակլին, որ թույլ տա իրեն դալ և կանգնել նրա առաջ որպես ստրուկ: Հերակլ թագավորը խոսք է տալիս նրա հետ ներողամտաբար վարվել: Նա (Սարվարոնը—Խ. Թ.) այդպես էլ վարվեց»⁷³: Մեր բնագրի հեղինակը ևս դեպքը ներկայացնում է այնպես, ինչպես վրաց պատմիչը: «Այնուհետև,—պատմում է մեր բնագիրը,—Խոռյան եկն անկաւ առաջի սուրբ կայսերն և ասէ. տուր ինձ զարս

65 Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 75:

66 Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, 1912, էջ 168—169. տե՛ս նաև Ասողիկ, 1885, էջ 116, Աժժունի, 1887, էջ 95:

67 Сборник материалов, вып. XXVII, Тифлис, 1900, էջ 44:

68 Յարտոլոս յեռոցընթ, Եր. I, էջ 227:

69 Ձեռ. № 993, Բ. 647 ր2:

70 ՍԵՊ, էջ 99:

71 Պատմութիւն, էջ 96—97:

72 Պատմութիւն, էջ 117:

73 Сборник материалов, вып. XXVII, էջ 52:

և ընդ իս լեր եւ ինքեան ինձ աւզնական...»⁷⁴: Հայտնի է, որ վրաց մատենագրութիւնից մեր վիպակոչած բոլոր գործերն էլ ստեղծվել են է դարից շատ հետո, Ժ—ԺԱ դարերում և ավելի ուշ: Քանի որ մեր բնագիրը կրում է Ժ—ԺԱ դարերի գործերի աղղեցութիւնը, ակնհայտ է, որ այն ստեղծվել է ավելի ուշ՝ ԺԲ կամ հետագա դարերում⁷⁵:

Այստեղից այն տպավորութիւնը շարժի ստեղծվի, թե այս բնագիրը կազմվել է միայն օտար աղբյուրների հիման վրա. հեղինակն օգտագործել է նաև հայկական աղբյուրներ, առավելապես կամ հիմնականում նա օգտվել է հայկական աղբյուրներից: Քննվող բնագրի վերնագրից և բուն բնագրից տեսանք, որ նրա հեղինակն օգտվել է հատկապես Հերակլին նվիրված Պատմութիւններից: Արդ՝ բնագրի հեղինակը օգտվել է նաև Սերեոսի հայտնի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործից, թե՛ ոչ. եթե այո, ապա այս երկու գործերը նույնանում են, և, ուրեմն, այսօրվա Սերեոսը իրական Սերեոսն է: Փորձենք պատասխանել այս հարցերին:

Սերեոսի անունով հայտնի Պատմութիւնն ու № 993 բնագրի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ վերջինս, եթե նկատի չունենանք վերը նշված և մի քանի այլ տարբերութիւնները, իր պատմական մասով ընդհանուր առմամբ հետևում է Սերեոսի հայտնի Պատմութիւնը: Բացի դրանից, Սերեոսի անունով հայտնի Պատմութիւնն մեջ բերված է Խոսրովի նամակը Հերակլին: Համաշխարհային պատմագրութիւնն մեջ այս նամակը հայտնի է միայն ու միայն այն Պատմութիւնից, որ համարվում է Սերեոսինը⁷⁶: Արդ՝ այդ նամակը բերված է նաև մեր բնագրում: Համեմատենք.

Սերեոս

№ 993 ձեռագիր

Աստուծոց պատուական և ամենայն երկրի տէր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամազդայ Խոսրով՝ առ Երակլէս անմիտ և անպիտան ծառայող մեր:

Ոչ կամեցեալ տալ զանձն ի ծառայութիւն մեզ, այլ տէր և թագաւոր կուզես զքեզ... Բայց արդ՝ զամենայն յանցանս թողում քեզ. արի, առ զկին քո և զորդիս և եկ այստե՛ս: Եւ տաց քեզ ազարակս, այգիս և ձիթենիս, որով կեցցես, և մեր սիրով նայեսցուք ի քեզ... Զի եթէ իշանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեսցից զձեռն իմ և ըմբռնեսցից զքեզ...⁷⁷:

Խորհուրդ վատթար ի մէջ առեալ՝ գրէ առ նա այսպիսի ձեռով. Ես Խոսրով նստեալ ի վերայ ամպոց եւ ընդ աստուածս փառաւորեալ՝ որ հրամայեալ էմ քեզ Հերակլի զալ եւ յետոյ խոհակերաց իմոց լինել ի ստրկութեան. և յորժամ հասանի առ քեզ հրամանք իմ մի յապաղեր զալ պաշտել զիս, ապա թէ ոչ, շարաշար անցք անցուցանեմ ընդ քեզ...⁷⁸:

74 Ձեռ. № 993, Թ. 647 ր2—648 ա1:
75 Ըստ Սամվել Անեցու (էջ 79), Կիրակոս Քանձակեցու (1961, էջ 52) «Միժառնեայ խաչի» Խոսրովին սպանել է Հերակլը: Եթե մեր բնագրի հեղինակը օգտվել է նշված պատմիչներից, ապա այն պետք է հորինված լինի դարձյալ ԺԲ դարում կամ հետո: Հնարավոր է, որ № 993 բնագրի հեղինակը օգտված լինի հունական աղբյուրներից, բայց դա դարձյալ նույն բանն է հաստատու:
76 Տե՛ս. օրինակ, Փ. Մ. Успенский, История Византийской империи, том I, էջ 705:
77 ՍեՊ, էջ 91—92:
78 Ձեռ. № 993, Թ. 647 ա2:

Նորից հիշեցնենք, որ Խոսրովի նամակը Հերակլին հայտնի է միայն Սերեոսի անունով ծանոթ Պատմութիւնից: Արդ՝ № 983 բնագրի հեղինակը (կամ գրիչը) հայտնում է, որ ինքը օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմութիւններից: Այդ բնագրում գտնում ենք մի փաստ, որ կարող էր վերցված լինել միայն ու միայն այն գործից, որն այսօր էլ համարվում է «Պատմութիւն ի Հերակլին», հետևապես այսօր Սերեոսի անունով հայտնի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործը իրական Սերեոսի «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործն է⁷⁹:

բ. № № 2220 և 2271 ձեռագրերի մատենագիտական ցանկերը

Ինչպես վերը տեսանք, Գ. Արզախանը որոշակիորեն գրում է. «Միջնադարյան ոչ մի մատենագրական հուշարձանում չի պահպանվել որևէ տեղեկութիւն, որից երևար, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնադարում նույնպես գիտվել է որպես Սերեոսի գործ» (էջ 19): Թողնենք հայտարարութիւնը և անցնենք փաստերին: Դրանցից մեկն արդեն բերեցինք, ահա հաջորդ պերճախոս փաստը: Խոսքը վերաբերում է մեր Մատենադարանի № № 2220 և 2271 ձեռագրերում պահպանված հայ պատմագիրների ցանկին⁸⁰: Այս ցանկն օգտագործել է նաև Գ. Արզախանը, և անհետաքրքրական չի լինի, եթե ծանոթանանք նրա զնահատականին. «Սա մի արժեքավոր աղբյուր է, որի հեղինակը երբեմն հայտնում է այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք այլուր չեն պահպանվել» (էջ 112), կամ՝ «Հանձին «Պատմագիրք հայոց» ցանկի հեղինակի մենք ունենք հայ մատենագրութիւնը քաջատեղյակ մի մասնագետ: Բնագիր նշելիս նա աղբյուրագիտական վերլուծութիւն է ենթարկում դրանք... Այնպիսի դեպքերում, երբ հեղինակը հայ մատենագիրների այս կամ այն երկը նշելիս՝ դրանք չի ունեցել ձեռքի տակ կամ առհասարակ չի տեսել, այդպիսի դեպքերում նա նշում է այն աղբյուրը, որտեղից փառել է տեղեկութիւնը» (էջ 113, ընդգծումը մերն է—Խ. Ք.) և այլն: Այս հիշումը արժեքավոր ու վստահելի ցանկում կարգում ենք. «11. Հերակլ, յևաբրիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակս պատերազմացն Հերակլի և Խոսրովու, և այլ բանք պիտանիք»:

Այսպիսով, ցանկի հեղինակը պարզ կերպով հայտնում է, որ այն գործը, որի մեջ պատմվում է Հերակլի ու Խոսրովի պատերազմների մասին, գրել է Սերեոսը, այլ կերպ՝ անկասկածելիորեն հաստատում է, որ ցարդ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմութիւնը, իրոք, Սերեոսի գործն է:

գ. Սերեոսը և Ասողիկն ու Մխիթար Անեցին

Մեր մատենագիրներից շատերն են օգտվել Սերեոսի Պատմութիւնից. բայց, դժբախտաբար, ոչ բոլորն են նշել նրա անունը: Այս հանգամանքը չի կարող, իհարկե, ապացույց լինել, թե այդ Պատմութիւնն հեղինակը Խոսրովն

79 Ենթադրութիւնը, թե № 993 բնագրի հեղինակը նամակին կարող էր ծանոթ լինել մեր մյուս պատմիչներից (օրինակ՝ Արծրունի), հիմնավոր չէ, որովհետև հեղինակն հայտնում է, որ ինքն օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմութիւններից:
80 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1950, էջ LIII—LV:

է, իսկ Խոսրովի անունն էլ չեն նշել, որովհետև ձեռագիրը խորագիր չի ունեցել: Քովմա Արծրունին, օրինակ, օգտվել է, Սեբեոսից բացի, մի շարք այլ պատմիչներից ևս, որոնցից մի քանիսի անունը դարձյալ չի տալիս: Սեբեոսի հեղինակային իրավունքները հայտնի Պատմության նկատմամբ հաստատելու համար նպատակահարմար չի լինի վկայակոչել Սեբեոսից օգտվող, բայց նրա անունը չհիշող պատմիչներին: Պարզության համար, պետք է դիմել այն մատենագիրներին, որոնք և քաղել են Սեբեոսից, և նշել նրա անունը: Բավականանանք երկու հեղինակով՝ Ասողիկ և Մխիթար Անեցի:

Մինչ այդ, սակայն, երկու խոսք ասենք հետազոտության այն եղանակի մասին, որով ներկա դեպքում ղեկավարվում ենք մենք քննվող Պատմության հեղինակի հարցը պարզելիս: Տվյալ պահին մենք մի կողմ ենք դնում Սեբեոսի Պատմության հայտնաբերման ամբողջ պատմությունը, գիտակցաբար մոռանում ենք Հովհ. Շահխաթունյանին, ընդունում ենք, որ Սեբեոսի Պատմությունը ցարդ հրատարակված չէ և բոլորովին անծանոթ է գիտական աշխարհին: Այս պայմաններում, դիցուք, այսօր Մատենադարանի բազմահարուստ ձեռագրերի միջից հայտնաբերվում է պատմագրական մի գործ՝ քննվող Պատմությունը, այնպես ինչպես այն կա № 2639 ձեռագրում՝ առանց հեղինակի, առանց վերնագրի: Բնականաբար մեր առաջ խնդիր է դրվում՝ պարզել ի՞նչ Պատմություն է այդ և ո՞ւմ Պատմությունն է: Ուշի ուշով ու հանգամանորեն ծանոթանում ենք նորահայտ բնագրին և արձանագրում առաջին ակնհայտ փաստը: Նորահայտ բնագիրը ոչ Խորենացի է, ոչ Փարպեցի, ոչ Բուզանդ, մի խոսքով՝ հայտնի Պատմություններից ոչ մեկը չէ: Այնուհետև արձանագրում ենք երկրորդ և շատ կարևոր փաստը՝ նորահայտ բնագիրը 7-րդ դարի գործ է: Սա արդեն վստահելի ուղեցույց է բնագրի հեղինակին որոնելու ժամանակագրական շրջանակների համար: Բնականաբար մեր ուշադրությունն է զրավում նաև Սեբեոսը, որպես որոշյալ ժամանակաշրջանի հեղինակ: Բազմաթիվ և հավասարակետ ստուգելի ենթադրությունների շարքում, իր տեղն է զրավում նաև պարզ մի ենթադրություն. հնարավոր է, որ նորահայտ բնագիրը Սեբեոսի գործն է: Զուգահեռաբար ստուգում ենք բոլոր ենթադրությունները, վերջին ենթադրությունը ևս: Պրպտումները բերում են նաև առ Պատմությունը Ասողիկի: Իր գործի սկզբում Ասողիկը գրում է. «Իսկ ըստ հայտնի՝ նախ և առաջին քաջն Ազաթանգեղոս... Եւ զկնի մեծն Մովսէս... Եւ ապա Եղիշէ... Եւ զկնի՝ Ղազարու Փարբէցոյ ճարտասանի Պատմութիւն. և Փօստոս, որ և Բիւզանդ. և Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սեբէոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ. և Պատմութիւն Ղևոնդ երիցու... Հուսկ յետոյ ի վերջին ատուրս Պատմութիւնք Շապուհ Բագրատունւոյ և Տեառնն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի, որք առ ժամանակօքն Աշոտոյ և Սմբատայ, առաջին թագաւորաց Բագրատունեաց:

Արդ յամենեցունց ի սոցանէ, իբր ի լայնալիւ մարգագ և ի հովտային լեռանց՝ հաւաքեալ ծաղիկս հեշտալի աչաց հայելոյ... բերեալ ընծայ մատուցանեմ աստուածասէր անձինդ... ով... Տէր Սարգիս»⁸¹:

Ընդգծելի է, որ Ասողիկը, ի տարբերություն մեր մյուս մատենագիրների, ոչ թե ընդհանրապես պատմագիրների ցանկն է տալիս, այլ թվարկում է միայն այն պատմիչներին, որոնցից ինքն օգտվել է իր Պատմությունը հյուսելիս: Այս

81 Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողիկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 6—7: Այսուհետև՝ Ասողիկ:

կետի վրա պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնենք: Ինչպես տեսնում ենք, Ասողիկը Խոսրով անունը չի նշում, այլ կերպ՝ եթե Խոսրովը, նույնիսկ, եղել է ու Պատմություն գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտվել: Եվ ընդհակառակը՝ Ասողիկը շատ պարզ գրում է, որ օգտվել է «Պատմութիւն Հերակլի» գործից, որն «ասացեալ է ի Սեբէոսէ եպիսկոպոսէ»: Ուրեմն՝ Ասողիկի Պատմությունը ինչ-որ չափով պարունակում է նաև իրական Սեբեոսի իսկական «Հերակլի պատմությունը»: Բայց, ինչպե՞ս իմանանք, թե Ասողիկի Պատմության ո՞ր հատվածներն են քաղված իրական Սեբեոսի իսկական Պատմությունից: Գ. Աբգարյանի համար այս հարցը անլուծելի է մնացել: Նա գրում է, «Մի շարք պատմիչներ... երբեմն բառացի մեջբերումներ են կատարում Սեբեոսին վերագրվող երկից, բայց նրանցից ոչ մեկը, բացի Ասողիկից, չի նշում Սեբեոսի անունը: Ասողիկն էլ այդ անունը հիշատակում է հայ պատմիչների ընդհանուր ցուցակում և ոչ թե «Տիեզերական պատմության» այս կամ այն հատվածի կապակցությամբ, որով հնարավոր լինելու որոշել, թե «Տիեզերական պատմության» ո՞ր հատվածին է վերաբերում Սեբեոսի անունը» (էջ 19—20): Մեր պարտքն ենք համարում ցույց տալ այն եղանակը, որով հնարավոր կլինի պարզել այդ հարցը: Տվյալ դեպքում պետք էր ղեկավարվել հայտնի բացառման սկզբունքով՝ Այսպես, Ասողիկի Պատմությունը բառ առ բառ համեմատում ենք նրա աղբյուրների հետ և հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է օտար աղբյուրներից: Այնուհետև հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է իր կողմից թվարկված հայ հեղինակներից, որոնց գործերը մեզ հայտնի են, այսինքն՝ հանում ենք այն, ինչ նա վերցրել է Ազաթանգեղոսից, Խորենացուց, Փարպեցուց, Բուզանդից, Ղևոնդից և Դրասխանակերտցուց: Հանում ենք նաև այն, ինչ Ասողիկը պատմում է որպես ժամանակակից: Այդ բոլորից հետո Ասողիկի Պատմությունից կմնան ինչ-որ հատվածներ: Հատվածների այս ամբողջությունը անվանենք զանգված ՍԲ: Ասողիկի թվարկած հայ հեղինակների գործերից մեզ անծանոթ են Սեբեոսի Պատմությունը (վերը մենք պայմանականորեն ընդունեցինք, որ այս Պատմությունը մեզ անհայտ է) և Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը: Զանգված ՍԲ-ն, այսպիսով, կազմված է Սեբեոսի և Բագրատունու Պատմություններից քաղված հատվածներից: Հետագա քայլն անելու համար երկու ճանապարհ կա՝ կամ զանգված ՍԲ—Ս=Բագրատունու Պատմությանը և կամ զանգված ՍԲ—Բ=Սեբեոսի Պատմությանը (հասկանալի է, երկու դեպքում էլ ոչ ամբողջ Պատմությունը): Որոշենք վերջինը: Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը թեև մեզ չի հասել, բայց նրա Պատմության բովանդակության մասին ընդհանուր պատկերացում ունենք շնորհիվ Դրասխանակերտցու: Վերջինս երկու առիթով գրում է այդ մասին. «Կամ թէ զիարդ այսքան ի մեզ նորոգեալ տեսաւ թագաւորութիւնն, որ ի վաղնջուցն հետէ սպառեալ դադարեալ էր՝ պսակելով զմեծ իշխանն Աշոտ թագաւոր ի վերայ մեր: Զի թէպէտ նախ քան զմեզ Շապուհ Բագրատունւոյ և մերումս ժամանակի պատմագրի գրով գրոշմեալ է զնորայն գործոց և զգնացից... հանդէս...»⁸², կամ՝ «վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւսանգամ զհետեանս զրուցաց Բագրատունւոյ... որ յայտապատում իսկ արարեալ է զրոյցս պայազատութեան արդույ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ: Զի թէպէտ ստուգութիւն... բանի բացատրութեան... ոչ կարացեալ ըստ բերթողական հրահանգացն համառօտաբար

82 Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 6—7:

ընձեռել՝ սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընթանի զոյով նորա զրուցացն ամենայնի՝ գեղջուկ բանիւ բաւական բեզ տայ պատճառս տեղեկութեան»⁸³։ Դեկավարվելով Դրասխանակերտցու շատ որոշակի այս հաղորդումով և մեր մատենագրութեան մեջ եղած մի շարք տվյալներով, դժվար չի լինի զանգված ՄԲ-ից, գոնե մոտավորապես, առանձնացնել այն, ինչ վերաբերում է Շապուհ Բագրատունու Պատմութեանը։ Այն ամենը, ինչ այդ բոլոր հանումներից հետո կմնա Ասողիկի Պատմությունից, ուրեմն այլ բան չէ, քան հատվածներ Սերբոսի Պատմությունից։ Այսպիսով, գտանք Ասողիկի Պատմության այն հատվածները, որոնք բաղված են իրական Սերբոսի իսկական «Պատմութիւն ի Հերակլին» գործից։

Ասողիկի Պատմությունից մնացած զանգված Ս-ն՝ Սերբոսի Պատմությունը, համեմատում ենք նորահայտ բնագրի հետ և զարմանքով, բայց և ուրախությամբ արձանագրում, որ այս երկուսը բառ առ բառ համընկնում են։ Այս բոլորից հետո դժվար չէ, իհարկե, եղբակացնել, որ նորահայտ բնագիրը Սերբոսի Պատմությունն է։ Ասածը հաստատելու համար դիմենք համեմատություններին.

Ասողիկ

«Նորահայտ բնագիր»

Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեանն։ Եւ արդ զրեն նորա ամբաստանութիւն ի Կոստանդնուպոլիս առ Կոստանդին թագաւորն և առ հայրապետն, թէ «Իբրև զանօրէնս համարեալք եմք յաշխարհիս այսմիկ, զի անարժանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտոմարն Առնի, և նզովեն զնոսա և զամենեսին, որք ըստ նոցա խորհին ի հաւատս։

Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետան՝ զրել ի Հայս հրովարտակ առ սրբասէր կաթողիկոսն Հայոց ներսէս և առ կպիսկոպոսունսն ամենայն և առ մեծն Թէոփորոս Ռշաուենաց տէր, որ էր իշխան աշխարհիս և զօրավար զօրացն, և առ ամենայն իշխանս աշխարհիս՝ զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հոռոմոց, և մի խոտեսցեն զժողովն զայն և զտոմարն»⁸⁴։

Քանզի ոչ երբէք ընդունէին Հայք զՀոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեանն։ Եւ արդ՝ զրեն նորա ամբաստանութիւն առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին և հայրապետն, թէ «Իբրև զանաւրէնս համարեալք եմք յաշխարհիս յայսմիկ։ Քանզի անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտոմարն Առնի, և նզովեն զնոսա։

Յայնժամ հրաման ետ թագաւորն հայրապետան հանդերձ, և գրեն հրովարտակ առ Հայս, զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հոռոմի, զի մի խոտեսցեն զժողովն և զտոմարն զայն»⁸⁵։

83 Անդ, էջ 131—132։
84 Ասողիկ, էջ 90։
85 ՍեՊ, էջ 121։

Ասողիկ

«Նորահայտ բնագիր»

Արդ թէպէտև անարժանութիւնս մեր յղովագոյն է՝ բայց զհրամայեալսն մեզ յոյժ փութամբ կատարել, առնել աղօթս ի վերայ ամենայն մարդկան, բայց ևս առաւել ի վերայ աստուածընկալ փառաց թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանաց և զօրաց և բոլորովին իսկ աստուածապահ պալատանդ, յոր սէրն Աստուծոյ լինով հանգուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն ամենեցուն իսկ յայտնի են ի վերայ ձեր։ Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզօրագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որ ոչ մարդկային ձեռամբ, այլ աստուածային աջովն է պսակեալ, զոր ոչ ոք երբէք կարասցէ փոխանորդել՝ բայց միայն Քրիստոսի թագաւորութիւնն...»⁸⁶։

Հոգիբնկալ մարգարէիցն և յառաբելոցն Քրիստոսի ունիմք զպատուէր՝ առնել աղաթս խնդրուածովք ի վերայ աստուածասէր թագաւորութեանդ և ամենայն իշխանացն և զաւրաց, և բոլորովին ամենայն աստուածապահ պաղատոյց, յոր սէր Աստուծոյ հանգուցեալ է, և շնորհք աստուածային պարգևացն յայտնի են ի վերայ ձեր։

Զի ահա թագաւորութիւն մեծ և հզօր քան զամենայն թագաւորութիւնս, զոր ոչ ձեռին մարդկան, այլ Աստուծոյ աջովն պսակեալ, զոր ոչ ոք կարասցէ փոխանորդել բայց Քրիստոսի թագաւորութիւն...»⁸⁷։

Քերենք մի օրինակ ևս։ Ստորև բերվող տեղեկությունը, Ասողիկից բացի, հաղորդում է նաև Դրասխանակերտցին։ Ասողիկը թէև ծանոթ չէ Թովմա Արծրունու Պատմութեանը, բայց թերևս ավելորդ չլինի, եթե համադրենք նաև վերջինիս համապատասխան հատվածը։ Տեսնենք ումից է բաղում Ասողիկը։

Դրասխանակերտցի	Արծրունի	«Նորահայտ բնագիր»	Ասողիկ
Եւ թագաւորէ որդի նորուն Որմիզդ ընդ նորա, զոր իւրոց իսկ մերձաւորացն և այլոց ևս նախարարաց նենգ զործեալ յիւրումն իսկ զահլիճի զնա սպանանեն. և փոխանակ նորա որդի նորուն Թոսրոզ թագաւորէ։ Այլ և սմա մեմնէ իշխանէ, որ թագաւոր զինքն կարգայր՝ նենգ գործեալ, փախտեալ անկանի առ Մօրիկ կայսր Հոռոմոց» ⁸⁸ ։	Վահրամ ոմն Մերեանդակ, որ էր իշխան կողմացն արեւելից, այր հզօր զօրութեամբ՝ քաջութեամբ իւրով եհար զգօրս թեալացւոց, և բռնութեամբ կալեալ զԲախլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յանկոյս զեսոյն մեծի, որ կոչի Վահուս, սա և զթագաւորութիւնն Պարսից յինքն կորկաց և որդի Որմզդի Թոսրոզ զնաց փախտաւ ևս Մու-	Վահրամ ոմն Մերեանդակ, իշխան արեւելից կողմաց աշխարհին Պարսից, որ քաջութեամբ իւրով զգաւրս թեալացւոց և բռնութեամբ ունէր զԲախլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յանկոյս զեսոյն մեծի, որ կոչի Վահուս, սա և զթագաւորութիւնն Պարսից յինքն կորկաց և որդի Որմզդի Թոսրոզ զնաց փախտաւ ևս Մու-	Վահրամ ոմն Մեհանդ, իշխան արեւելից կողման աշխարհին Պարսից, որ քաջութեամբ զգօրսն թեալաց, և բռնութեամբ ունէր զԲահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յայնկոյս զեսոյն մեծի, որ կոչի Վահուս, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Գասրուն։ Այս Վահրամ սպառազմեալ ընդ արքա Վահրամայն քայլն Մաղքթաց՝ եհար զբազմութիւն

86 Ասողիկ, էջ 92։
87 ՍեՊ, էջ 120։
88 Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 67։

րիկ թագաւորն Յու- նաց⁸⁹:

րազմն ընդ մեծի զօրացն և սոլան զթա- արքային Մաղբթաց, զաւորն և յափշտա- որ էր ի կողմանն իւր յայնմիկ, յայնկոյս յետոյն մեծի՝ հնար զբազմութիւն զաւ- րացն, և սոլան զթա- գաւորն ի պատե- րագմի, և ըմբռնեալ յափշտակեաց զամե- նայն զգանձս թա- գաւորութեանն այ- նորիկ:

Յայնմամ առաքե- առ արքայն Պարսից ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց հրովարտակս աւետաւորս, և սուղ ինչ աւարամասն ՝ ի մեծամեծ զանձուցն հասկնոց յաւարէ ասպատակին, նշա- նակ թագաւորու- թեանն ի պատուա- կան իրացն, և զամե- նայն զգանձն զաւ- րուն շնորհէ ըստ իւրաքանչիւր արժա- նաւորութեան:

Արդ՝ իրբն տեսալ թագաւորին Որմզդի զհրեշտակսն եկեալս աւետաւորս... և ըն- կալեալ զընծայսն... ի ներքուստ ցաս- մամբ բարբառեալ ասէր. «Ընթրիքն առաւել մեծագոյն, և զնշանն ի նշատա- ոոյս ճանաչեմ. բայց յայնչափ սաստիկ զանձուցն ոչ էր ար- ժան այնչափ հասա- նել յարքունիս»⁹⁰:

Կարող ենք բերել նոր ու նոր հատվածներ ևս, կարող էինք նաև ընդհատ- ված կետերից շարունակել բերված հատվածների համադրությունը, ոչ քիչ թվով էջեր լրացնելով, բայց այսքանն էլ բավական է թվում: Ինչպես տեսնում ենք, Ասողիկը բառ առ բառ արտագրում կամ քաղում-համառոտում է է գարի «նորահայտ բնագրից»: Բայց է՝ գարի «նորահայտ» այս բնագիրը այլ բան չէ:

89 Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, 1887, էջ 85:
90 Սեղ, էջ 33—36:
91 Ասողիկ, էջ 112—113:

քան այսօր էլ Սերենոսի անունով հայտնի Պատմությունը: Բերված և նման մի շարք հատվածները Ասողիկը կարող էր վերցնել միայն ու միայն այն Պատ- մությունից, որ հայտնի է Սերենոսի անունով, որովհետև Ասողիկին նախորդող պատմիչների երկերում այդ հատվածները չկան կամ այնպես չեն, ինչպես որ են Ասողիկի ու Սերենոսի անունով հայտնի Պատմությունների մեջ: Ուրեմն, բանի որ Ասողիկի գործում եղած իրական Սերենոսի իսկական Պատմության հատվածները նույնանում են այսօր էլ Սերենոսի անունով հայտնի Պատմու- թյան հետ, նշանակում է՝ Ասողիկի հիշատակած «Պատմութիւն Հերակլի, որ ասացեալ ի Սերէնոսէ եպիսկոպոսէ» և ահագ. Ստ. Մալխասյանցի հրատարա- կած «Սերէնոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն»-ը նույն գործերն են:

Նույն արդյունքն ենք ստանում նաև Մխիթար Անեցու և Սերենոսի Պատ- մությունները զուգադրելով:

Մխիթար Անեցին ևս զիտի Սերենոսին և չգիտի ոչ մի խոսքով, այդ թվում և պատմագիր խոսքով. համենայն դեպս նա հայ պատմիչների կամ իր ազ- յլյուրների ցանկում նշում է Սերենոսին և չի հիշատակում խոսքովին:

Մխիթար Անեցին իր գործի նախաբանում գեո գրում է, որ Պատմությունը շարադրելու է «Քաղելով ի սրբոց և ի պիտանեաց պատմութեանց»⁹²: Այնու- հետև թվարկելով մեր պատմիչներին՝ Մխիթար Անեցին նորից գրում է. «Քա- ղեսցուք ի պատմագրաց աստի համառօտ և հակիրճ բանիս»⁹³:

Այնքան, որքան Անեցին իր Պատմությունը հյուսում է օգտվելով նա- յսորդներից, որոնց անունները հիշատակում է, ուստի նրա գործում պետք է լինեն կամ կարող են լինել քաղվածքներ նաև Սերենոսից, իրական Սերենոսի իսկական Պատմությունից:

Արդ, եթե Սերենոսի անունով ցարդ հայտնի Պատմությունը իրականում Սե- րենոսինը չէ, այլ խոսքովինն է, ապա այդ Պատմությունից Անեցու մատչանում քաղվածքներ չպետք է լինեին, որովհետև, ինչպես ասացինք և ինչպես գրում է Անեցին, նա խոսքովին չգիտի և նրանից չի օգտվել: Իսկ եթե Սերենոսից օգտված Մխիթար Անեցու գործում գտնում ենք տեղեկություններ, որոնք այլուստ հայտ- նի չեն և որոնք կան այսօր էլ Սերենոսի անունով հայտնի Պատմության մեջ միայն, նշանակում է այսօրվա Սերենոսը իրական Սերենոսն է:

Այսպիսով, քննությունը ցույց տվեց, որ Գ. Արզարյանի հարցադրումը՝ Սերենոս թե՛ խոսքով, ճիշտ չէ և այդ հարցին նրա տված պատասխանն էլ բնականաբար, մերժելի:

Քննությունը ցույց տվեց նաև, որ Սերենոսի անունով ցարդ հայտնի Պատ- մությունը, իրոք, պատմական Սերենոսի «Պատմութիւն ի Հարակլն» գործն է: Հետևապես, Գ. Արզարյանի հարցադրմանը կարող է տրվել միայն մի պատաս- յան՝ Սերենոս:

92 Մխիթարայ Անեցոց Պատմութիւն, ի Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Պետերբուրգ, 1879, էջ 4:
93 Անգ, էջ 15:

X. A. TOROSYAN

ИСТОРИК СЕБЕОС И ЕГО ТРУД

Резюме

В 1966 году вышло исследование Г. Абгаряна „История Себеоса“ и проблема Анонима“. В первой главе этой книги исследователь пытается доказать, что автором знаменитой „Истории императора Иракла“ является не Себеос, как было известно до сих пор, а некий Хосров и что подлинная История Себеоса до нас не дошла. По мнению автора статьи, этот вывод Г. Абгаряна не только не имеет никакого основания, но и противоречит всем данным средневековой армянской письменности.

KH. A. THOROSSIAN

L'HISTORIEN SEBEOS ET SON OUVRAGE

Dans son étude intitulée „L'Histoire de Sébéos“ et le problème de l'Anonyme“, publiée en 1966, G. Abgarian consacre le premier chapitre au problème de l'appartenance de la fameuse „Histoire de l'empereur Héraclius“ tout en s'attachant à prouver que l'auteur n'en est pas Sébéos, comme on l'admettait jusqu'à ce jour, mais un nommé Khosrov, et que la véritable „Histoire“ de Sébéos ne nous est pas parvenue.

L'auteur du présent article considère les assertions de G. Abgarian comme étant dénuées de fondement et contraires aux données des sources manuscrites médiévales.

ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԱԼՄԻՉՅԱՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽԱԶԵՐԻ ՄԻԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաղաղություն արվեստի զլխավոր տարրերի՝ հիմնախաղերի միակցության որոշումը մեծ ազդերս ունի խաղանշանների վերծանության աշխատանքի ողջ ընթացքի հետ. այդ վերջինս էլ, իր հերթին, ուղղակի կախված է առաջինի գեթ նախնական լուծումից, ուստի և անխուսափելի է դառնում հենց դրանից սկսելը:

Մեր աղբյուրներն են հիմնախաղերի՝ միջնադարից եկող տախտակ-ցուցակները (խաղավոր գրչագրերի հետ իրենց ունեցած իրական հարաբերության մեջ), որոնք, ինչպես առիթ ենք ունեցել նշելու¹, բաժանվում են երեք խմբի՝ Ա, Բ և Գ:

Գրանցից առաջին երկուսի բնութայնից և համեմատությունից արդեն պարզվել է², որ մենք գործ ունենք հիմնախաղերի՝ տարբեր ժամանակներում ու տարբեր միջավայրերում կազմված երկու տարբեր ցուցակների հետ, որոնցում առաջ բերված նշանները բոլորն էլ գործնականում կիրառված են բուն խաղավոր գրչագրերում, այն էլ խառն ձևով:

Գիտումները ցույց են տալիս, որ մեր միջնադարյան երաժշտական ձեռագրերում կիրառված մեկ այլ խումբ նշաններ ևս, այլ դասակարգության մեջ, առաջ են բերված Գ խմբի ցուցակներում և, որ առավել կարևորն է, Ա, Բ և Գ խմբերի ցուցակների տվյալները համադրելով, մենք ստանում ենք հալկական միջնադարի խաղավոր զլխավորապես երգարաններում (շարական, խաղգիրք, դանձարան, տաղարան) օգտագործված հիմնախաղերի գրեթե ողջ միակցությունը:

Նախ զբաղվենք մեր Գ խումբը գոյացնող տախտակ-ցուցակներով: «Անունանք եղանակաց ձայնից երգոց, գիտից իմաստնոց» վերնագրի տակ գրանք հանդիպում են 1365 թվականին գաղափարված մի խաղգրքում³, 1671-ից առաջ կազմված մի ժողովածուի մեջ⁴, Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքի՝ XVII դարին վերաբերող մեկ ընդօրինակության մեջ (ավելի ճիշտ՝ Քարոզգրքին հետևող Տոմարի մեջ)⁵, և դարձյալ՝ Երուսաղեմի թանգարանի հայկական այն

1 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Խաղատուր էրզրումեցին որպես միջնադարյան հայ երաժշտության անսարան, «Լրարեր հասարակական գիտությունների», 1966, № 11 (նաև՝ Ոսկան վարդապետն ու խաղաղության արվեստը, «Էջմիածին», 1966, № 11—12):

2 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Հայկական խաղաղության հիմնական նշանների երկու ցուցակների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1:

3 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 8307, էջ 310բ—311ա:

4 Ձեռ. № 605, էջ 47բ:

5 Ձեռ. № 2068, էջ 356բ:

ձևադրում, որից ժամանակին օգտվել է Ե. Տնտեսյանը⁶: Սրանք տարբեր են՝ համապատասխանաբար՝ «ա», «բ», «գ» և «ճ» տառերով:

Պետք է ասել, որ հիմնախաղերի այս Գ խումբը, ըստ բոլոր տվյալների, պատմականորեն նախորդել է մեր Բ անվանածին, բայց մենք անհրաժեշտ համարեցինք Ա-ից հետո հենց Բ-ն քննել, որովհետև նախ տվյալ երկու խաղախմբերը, ի տարբերություն Գ-ի, կազմված են միևնույն սկզբունքով, որով որանք հարաբերակցելու և համեմատելու աշխատանքներն ավելի հարթ ընթացք կստանային: Եվ հետո, Գ խմբի ցուցակները առհասարակ անհամեմատ ավելի են ազդված, քան մյուսները, չնայած դրանցից մեկը պահպանվել է նույնիսկ 1365 թվականը կրող գրչագրում: Հետևաբար պարզ է, որ նախապես ճշգրտելով Ա և Բ խաղացուցակները, ավելի դյուրին կվերացվեն Գ խմբի տախտակների ազդվածները:

Անցնելով այդ աշխատանքին, նախ պարզենք Գ խմբի խաղերի թվաքանակն ու անունները, մի բան, որն այնքան էլ հստակ չի երևում, գոնե առաջին հայացքից, ինչպես դա հաստատում է նաև քննարկվող ցուցակներին ընդհանրապես ծանոթ Ռ. Աթայանը⁷:

Մեզ զբաղեցնող շորս ցուցակների վերջում նույնանման ձևով որոշակի մի տեղեկություն է հաղորդվում դրանցում ընդգրկված խաղերի թվաքանակի մասին, որն և վճռական օգնություն է ցույց տալիս խնդիրը լուծելիս: Այնտեղ ասվում է, թե առաջ բերված հիմնախաղերը «են թուով ԻԳ» (23): Այս տեղեկությունը լրիվ համապատասխանում են «բ» տախտակի տվյալները: Հիմք ընդունելով դա, կարող ենք հեշտությամբ վերացնել մյուս տախտակների անհարթությունները: Այսպես, համեմատելով, օրինակ, «բ» տախտակը «գ»-ի հետ, տեսնում ենք, որ վերջինում պարզապես բաց է թողնված մի նշան՝ «վերադիր» կոչվածը: Այնուհետև, նույն «բ»-ի համեմատությամբ «ա» տախտակում հանդիպում ենք Գ խմբի խաղերի շրջանակի համար մի ավելորդ անվան՝ «ծնկներին», որի ավելորդ լինելը հասկացվում է նրանից, որ այստեղ դրան, կրկնողություն կարգով, կցված է «խաղ» կոչված խաղի նշանը, մինչդեռ բուն «ծնկներին» նշանը ևս քիչ ստորև երևում է՝ «ողոմանակ» անվան տակ: Իսկ «ճ» տախտակում, բացի այն, որ նախորդի նման և նույն պայմաններում բերվում է «ծնկները», վերջում բաց է թողնված «թագատրոպ» (կամ «թագատրատրոպ») անուն խաղը: Այսպիսով հաստատվում է, որ նշանների թվաքանակը իրոք 23 է: Գալով դրանց անուններին, հարկ է դիտել, որ եթե մի կողմ թողնենք մանր տարբերությունները, ապա կբխվենք հետևյալին: Չորս ցուցակներում էլ 12-րդ նշանի անունը թեև կարգացվում է «բեր», բայց սա թերազրույցում է և պետք է լինի «ծոցբեր»: Որովհետև Ա և Բ խաղախմբերի համեմատությամբ արդեն զիտենք, որ «բերը» նույն «պարույկն» է⁸: Իսկ վերջինս քննարկվող Գ խաղախմբում իր նշանակությամբ յուրովի տարբալուծված է՝ «բաշին» (կամ «երկարին») ազգակից՝ «ձայնդարձ» և «յարեշտ» կոչվող նշանների մեջ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև: Այնուհետև՝ 1-ին, 9-րդ և 10-րդ նշանների անունները տարբեր են «ա» և «բ» տախտակներում՝ մի կողմից (որտեղ կարգում ենք, համապատասխանաբար, «արաշեշտ», «հար» և «հարկոր-

6 Ե. Տնտեսյան, Ազգային երաժշտություն, «Սիոն», 1867, № 9, էջ 147 (տե՛ս այստեղ հրատարակված փաստորեն երկու խաղացուցակներից առաջինը, մինչև «շեշտ»-ը):

7 Ռ. Աթայան, Հայկական խաղային նոտագրությունը, Երևան, 1959, էջ 174—175:

8 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 73:

ձայ») և «բ» ու «գ» ցուցակներում՝ մյուս կողմից (որտեղ նույն նշանները կրում են «յարեշտ», «խածբեկ» ու «խածլէ» անվանակոչությունները): Սրանցից «յարեշտն» ու «արաշեշտը», որպես անուններ, շատ մոտիկ են իրար, իսկ մյուսները՝ ոչ, բայց որովհետև վերաբերում են միևնույն նշաններին, պետք է (և շահեկան էլ է) դրանք ևս հաշվի առնել զույգ-զույգ: Եվ վերջապես պիտի նշել, որ Գ խմբի խաղերի թվաքանակի որոշմամբ պարզվում է, թե երկու բառից կազմված «կուռ զրեհիկ» անվանակոչությունը վերաբերում է միևնույն՝ 6-րդ նշանին, որով վերանում է այս կապակցությամբ ժամանակին հարուցված կասկածն էլ⁹: Այստեղ նախ բերենք Գ խմբի խաղերի ճշգրտված անվանացանկը:

- 1. Յարեշտ (կամ արաշեշտ), 2. քաշ, 3. ստորադիր, 4. վերադիր, 5. վանկ, 6. կուռ զրեհիկ, 7. խաղ, 8. դող, 9. խածբեկ (կամ հար), 10. խածլէ (կամ հարկորձայ), 11. կորձայ, 12. ծոցբեր, 13. բազմեղանակ, 14. ողոմանակ, 15. հարուկ, 16. ձայնդարձ, 17. հանգույց, 18. խունճ, 19. քմազարդ, 20. առանձնատրոպ, 21. քմատրոպ, 22. ծանրատրոպ, 23. թագատրոպ (կամ թագատրատրոպ):

Ինչ վերաբերում է այս խաղերի գծագրական ձևերին, ապա պիտի ասել, որ հատկապես դրանք են շատ ազդված: Սակայն, համեմատելով մեր շորս տախտակներն իրար հետ, և շքի առաջ ունենալով բուն խաղավոր ձևազարդերը, ինչպես և Ա ու Բ խմբի ցուցակների արդեն ճշգրտված-համեմատված խաղերը, որոնցում ընդգրկված նշաններից 15-ը նույն կամ տարբեր անուններով երևում են այստեղ էլ, հնարավոր է լինում առանց դժվարությունների սրբազրել սխալները:

Սկսենք այն խաղերի նշաններից, որոնք շորս տախտակներում էլ բացարձակ սխալ են գծագրված: Դրանք երկուսն են՝ «ծոցբերը» և «խունճը»: Բայց որովհետև դրանց հստակ ձևերը մենք արդեն ունենք Ա և Բ խմբի ցուցակներում, վերջիններիս տվյալների հիման վրա էլ հենց վերացնում ենք սույն աղձատումները: Այսպիսի մոտեցման ճշտության մասին կարելի է դատել նաև նրանից, որ մեր շորս տախտակներում քննարկվող սխալներն առաջացել են նույնանման ձևով. անհայտ գրիչները բոլոր դեպքերում «խունճ» անվանը կցել են «ծոցբերի» նշանը, որովհետև վերջինիս նույնպես, իր հերթին, սխալմամբ կցվել է «ողոմանակի» գծագրածը, մինչդեռ ինքը «ողոմանակն» ևս առկա է այստեղ, իրեն հատուկ, բայց արդեն կրկնողության կարգով հանդես եկող նշանով: Տախտակներում առավել ազդված նշանների թվին են պատկանում նաև «ստորադիր» ու «վերադիր» գծագրածները, որոնք այստեղ ընդունել են «բութի» և կամ վերջինիս ալլագրությունների սրբե՛ մեկի ձևը:

Նազավուր, գրչագրերի քննությունից պարզվում է, որ այդպիսի ազդվածություններ այս կամ այն չափով հատուկ են նաև դրանց, և նույնիսկ ընտիր ձևազարդերին: Բայց խաղավոր երգարաններում, համենայն դեպս, հեշտությամբ տարբերում ենք տվյալ երկու խաղերը հետևյալ պատճառով: «Ստորադիրը», որը մի փոքրիկ ենթամասնի ձև ունի, գործնականում գրվում է տարբեր խաղերի և խոսքի վանկերի տակից, որով իսկույն առանձնանում է, ինչքան էլ անխնամ գծագրված լինի. իսկ «վերադիրը»՝ խաղաշարքերում երևա-

9 Ռ. Աթայան, նշվ. աշխ., էջ 174:

ցող մի ստոր նշան, գրություն իր առանձնահատուկ պայմաններն ունի, որով չի շփոթվում «բուլի» հետ, ինչքան էլ աղավաղվելով հիշեցնի այն:

Ասվածը պարզաբանելու համար բերենք հետևյալ օրինակը, առանց խորանալու հարցի էություն մեջ: Ավագ վանքում գաղափարված մի բնտիր խաղ-զրբի երգերից մեկում ողորդմեա խոսքի «ը» ձայնավորի վրա գրված է երկու խաղ՝ «փուշ» և «վերադիր»¹⁰: Վերջինս նման է «բուլին», բայց չի կարող այն լինել, որովհետև «փուշ» — «բուլ» ընթացքը, երաժշտական մեկ նախադասության սահմաններում, այն էլ միևնույն վանկի վրա, բոլորովին հակառակ է խաղերի հաջորդականության հիմքում ընկած տրամաբանությանը, ինչպես դա հայտնի է մեր երաժշտական ձևադրերին ծանոթ գիտնականներին:

Կանգ պիտի առնել նաև «վանկ» և «հարուկ» խաղերի գծագրաձևերի վրա: Դրանք աղավաղված չեն, բայց փոխադարձաբար խառնված են տախտակներում: «Հարուկ» անվան կից բերվում է նրա ճիշտ նշանը «ա» և «բ» տախտակներում (որն, ի դեպ, նախկին ցուցակների «փուշին» է համապատասխան), այնինչ «չ»-ում և «ծ»-ում այստեղ երևում է «վանկի» գծագրաձևը: Իսկ «վանկ» անվան կից՝ միայն «բ»-ում է հանդիպում նրա ճիշտ ձևը, մյուս տախտակներում այստեղ երևում է «հարուկի» գծագրաձևը: Տվյալ դեպքում մեզ օգնության չեն կարող դալ խաղավոր ձևադրերը (քանի ձևերի ազճատում չկա): Այնպես որ խնդիրը լուծենք՝ քննարկվող երկու խաղերից թեկուզ և մեկի անվանակոչության ու գծագրաձևի միջև գոյություն ունեցող կապը ապացուցելով: Նպատակահամար է վերցնել «վանկը»:

«Վանկի» ճիշտ նշանը (որը հանդիպում է «բ» տախտակում հենց «վանկ» անվան կից, ինչպես և «չ» ու «ծ» տախտակներում՝ սխալմամբ՝ «հարուկ» անվան կից), ունի համեմատաբար բարդ գծագրաձև, որն արդեն իսկ հուշում է, թե տվյալ խաղը նշանակել է ոչ թե սոսկ մեկ հնչյուն, այլ մեկից ավելի հնչյուններից կաղմված մեղեդիական մի դարձվածք: Սույն համոզումը ավելի էս ամբապնդվում է, երբ մտաբերում ենք, թե սա այն խաղն է, որը հետագայում ստացել է «մենկորճ» անունը, որովհետև վերջինս մեր «վանկի» ազգակցությունն է բացահայտում երեք այլ խաղերի՝ «բենկորճի», «էկորճի» ու «ձակորճի» հետ, որոնք նույնպես բարդ գծագիր ունեցող և, հետևաբար, մեղեդիական դարձվածքներ նշանակող խաղեր են: Արդ, իմանալի է, որ «վանկ» խոսքն էլ հնում նշանակել է ոչ միայն ձայն, հնչյուն և հնչողություն ընդհանրապես¹¹, այլև մեղեդի և նույնիսկ ուր ձայնի դուրքամբ բնագրկված ձայնեզանակ, ինչպես դա պարզ հասկացվում է մեր հին մատենագրության մեջ նրա գործածության ձևերից ու հանգամանքներից: Այսպես, խիստ հատկորոշ մի փաստ է, օրինակ, որ Քովմա Արծրունին, պատմելով արաբ զորավար Բուզայի և Հարավային Արցախի իշխան Եսայի (Աբու-Մուսեի) բանակների վերջին ահարկու բախման մասին, հաղորդում է, թե Սմբատ սպարապետի որդին՝ «տէր Մուշեղ», «նստէր անդ ի բացեայ ի վերայ բլրի միոջ... և կայր հիացեալ ահեղ և մեծ զարմացմամբ... և զի էր վարժեալ Աստուածաշունչ գրոց և ընդել և ծառայէր ճարտասանական հրահանգիցն՝ եզ... զերզս՝ որոյ սկիզբն է՝ «Անզբաղելական սրտի նայեցող անձն իմ ի միսանգամ զալուստն», և տուն ի յուրեռող

¹⁰ Ձեռ. № 755, էջ 20ա:

¹¹ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հատ. Բ, Վենետիկ, 1837 (տե՛ս վանկ կամ վանկ):

վանգէ»¹² (այսինքն՝ ութերորդ ձայնեղանակում, այն է՝ ԴԿ-ում: Ընդգծումը մերն է — Ն. Ք.): Եթե «վանկ» նշանակում էր նույնիսկ ամբողջական ձայնեղանակ, ապա նա անկասկած կարող էր օգտագործվել նաև առհասարակ մեղեդիական հատվածի կամ դարձվածքի իմաստով, մանավանդ այն դեպքում, երբ վերաբերում էր մեկ, առանձին վերցրած խաղի: Այսպիսով պարզ է, որ «վանկի» անվանակոչությունն ու նրա գծագրական համեմատաբար բարդ ձևը աղերս ունեն միմյանց հետ:

Վերջապես շորս նշան ճիշտ են գծագրված միայն երկուական ցուցակում (ընդամենը շորս ցուցակի առկայության պայմաններում)։ «խաղը», «խածքեկը» (կամ «հարը») և «քմազարդը»՝ «բ»-ում և «չ»-ում. ու «առանձնատրուպը» «ա»-ում և «ծ»-ում (թեև այստեղ փոքր ինչ թերադրված ձևով)։ Բայց որովհետև այս խաղերի նշանները տարբեր անունների տակ կան նաև Ա և Բ խմբի տախտակներում, հեշտությամբ ենք կողմնորոշվում: Մեկ ուրիշ նշան՝ «ձայնդարձը», որ չկա Ա և Բ խմբի խաղերի շարքում, միանման է գծագրված դարձյալ երկու տախտակում միայն՝ «ա» ու «ծ» (խաղի տակից դրվող «կ» տառի հետ միասին, որը որպես օժանդակ նշան, ավելորդ է այստեղ)։ Բայց այն՝ «բ»-ում ևս առկա լինելով «վանկի» հետ միակցված ձևով, բավականաչափ որոշակի երևակում է իր գծագրաձևը, որ հանդիպում է նաև խաղավոր գրչագրերում: Մնացած խաղերի մեջ չկա մեկը, որ ճիշտ գծագրված չլինի շորս տախտակներից գոնե երեքի մեջ (եթե հաշվի չառնենք կետերի շնորհիվ երբեմն առաջացող ավելագրությունները)։

Հարկ է հատկապես նշել, թե քննարկվող բոլոր տախտակների վերջում (բացի այն, որ նրանցում ընդգրկված նշանների թվաքանակի մասին բերվում է մեզ արդեն հայտնի տեղեկությունը), արվում է մի շահեկան դիտողություն ևս, ըստ որի՝ առաջ բերված խաղերից «եթե... զլխատորը են ըստ եթե եզանակատը գրոյն... և այլը խառնուրդը են, որպէս զանազան անուշահոտ համեմք համադամ կերողաց»։ Հիշյալ յոթը գրերն են՝ հայոց լեզվի ա, ե, է, բ, ի, օ և լ ձայնավորները, որոնց և համապատասխանեցված են մեկական խաղանշան: Վերջիններիս մասին մեր շորս ցուցակները թեև կատարելապես համաձայն չեն, բայց այստեղ դա չէ կարևորը: Վերոբերյալ տեղեկությունը նախ և առաջ քննելի է բոլորովին տարբեր մի տեսանկյունից՝ ձայնավորների մասին հայկական միջնադարյան ուսմունքի լույսի տակ: Իսկ որ հայերը նույնպես միջնադարում մշակած են եղել ձայնավորների մասին մի ուսմունք, կապված երգեցողության հետ, դա վկայում են թեկուզ և Եփրեմ երաժիշտ վարդապետի (XVII դ.) հետևյալ խոսքերը, ոտանավորով գրված իր մի հիշատակարանում:

«Եփրեմ ուրբիդ ողկոյվարեր,
որ երաժիշտ ես անուաներ:
Քաղցրանուզ ալեօբըդ ծեր,
երգեա անուշ մեղեդիքներ:
Ձմանկունս ուսոյ տաղ և զանձեր,
նոքա երգեն, զուարթ դու լեր:
Ներհրմտացեալքն մեղեդիքներ,
և այլ ուսմունք ձայնաուրներ»¹³:

¹² Քովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քիֆլիս, 1917, էջ 297—298:

¹³ Ձեռ. № 7717 (Տաղարան), էջ 258բ (ընդգծումը մերն է — Ն. Ք.):

Այժմ կարող ենք ծանոթանալ Գ խմբի խաղերի համեմատված և ճշգրտված տախտակ-ցուցակին (զծ. I):

Այս տախտակի մասին խոսելուց առաջ անհրաժեշտ է փոքր ինչ կանգ առնել նրա խաղերից մի քանիսի վրա: Դրանք են «ստորադիրն» ու «վերադիրը», «չարեշտը» (կամ «արաշեշտը»), «քաշը» և «ձայնդարձը»:

Առաջին հայացքից կարող է անհասկանալի թվալ, թե ինչու այստեղ «ստորադիրը» և «վերադիրը» դասվում են հիմնախաղերի շարքը: Երաժշտական ձևազարդի բնութագրումը ցույց է տալիս, սակայն, որ հիշյալ երկու նշաններն իրոք կարևոր դեր են խաղացել խաղագրություններում: Երկուսն էլ հանգիպում են շարակնոցներում ևս, բայց առավել առատ օգտագործված են խաղ-գրքերում: «Ստորադիրը» կապող նշանակություն ունի և համապատասխանում է մեր ժամանակակից նոտագրության liga-ին: Նրա օգնությամբ կապվում են (legato են կատարվում), ինչպես նույն վանկի վրա գրվող իրար կից տարբեր խաղեր¹⁴, այնպես էլ մեկ խաղով նշանակվող մի խումբ տարբեր բարձրության ձայներ, երբ այն գրվում է մեկ, առանձին վերցրած խաղի տակից¹⁵:

ԳԾ. I

Յարեշտ | կամ արաշեշտ | քաշ. ստորադիր. վերադիր.
 վանկ. կուռ զրեհիկ. խաղ. դող. խճբեկ/կամ հար/.
 խճբէկ | կամ հարկորճայ. կորճայ. Եոցբեր. բազմե-
 ղանակ. ողոմանեակ. հարոկ. ձայնդարձ. հանգոյց.
 խուռնճ. քմազարդ. առանձնատրոպ. քմատրոպ. ծանրա-
 տրոպ. Թագատրոպ | կամ Թագաւորատրոպ |.

Այս վերջին կետի կապակցությամբ հարկ է երկու խոսք ասել հատկապես «երկարի» տակից դրվող «ստորադիր» մասին: Հայտնի է, որ հայկական խաղագրություններում «երկար» խաղով նշանակվում է մետրական երկու միավորի արժեքով վանկը, որը կարող էր հնչյունավորվել հենց մեկ երկար ձայնով: Բայց քիչ չեն դեպքերը, երբ «երկարով» խաղագրված վանկը, պահելով մետրական երկու միավորի իր արժեքը, հնչյունավորվել է տարբեր բարձրության մեկից ավելի ձայներով: Եվ ահա այս հանգամանքը պարզելուն կարևոր օժանդակություն է բերում «ստորադիրը» (հոգ չէ, թե ձայների կապված կատարման սահմաններում), որովհետև նրա ներկայությունն իսկ արդեն խոսում է տարբեր բարձրության մեկից ավելի ձայների առկայության մասին. այլապես «երկարի» տակից այն գրելը բոլորովին անիմաստ կլիներ: Երաժշտ-

¹⁴ Ձեռ. № 755, էջ 4ա (տե՛ս «Ճիշեսցուք» խոսքի առաջին վանկը):
¹⁵ Նույն տեղում. տե՛ս «ի գիշերի» խոսքի «ի» նախդիրի խաղը, էջ 20ա, «ողորմեա» խոսքի առաջին վանկը և այլն:

տական ձևազարդի ուշադիր զննության միջոցով կուսվում է նաև «վերադիր» նշանակությունը, որ զատող, անջատող պաշտոն ունի: Պիտի նշել, որ խաղաչրութուններում «վերադիր» նշանակալից դերը լրիվ բացահայտելու համար, անհրաժեշտ է նախապես պարզել վերև հիշատակված՝ ձայնավորների մասին հայկական միջնադարյան ուսմունքի էությունը, սակայն առ այժմ շանդրադառնալով դրան՝ գեթ այն կարող ենք ասել, որ քննարկվող խաղը կարևոր ցուցումներ է տվել երաժիշտներին երգեցողության ընթացքում մեղեդիական նախադասությունների (ֆրազների) առավել արտահայտիչ մասերն առանձնացնելու (фразировка կոչվածը կատարելու), ըստ այդմ շնչառությունը կանոնավորելու և այլ տեսակետներից: Նախընթացից թեև պարզ պետք է լինի արդեն, թե ինչու վերը բերված տախտակում քննարկվող երկու խաղերը առաջ են քաշվում որպես հիմնական նշաններ (չնայած, խստորեն դատելով, դրանք այդպիսին կարող են և չհամարվել). բայց մենք շինք կարող չհիշատակել նաև այն փաստը, որ Կոմիտասը նույնպես հայկական խաղաբանության ընդամենը տասնմեկ «տարբերը» ամփոփող իր տախտակում Ժ համարի տակ առանձնացրել է «կապող և զատող խաղերը»¹⁶, որոնք, մեր համոզմամբ, ուրիշ բան չեն կարող լինել, քան եթե նույն «ստորադիրն» ու «վերադիրը»:

Այնուհետև, ինչպես երևում է մեր ճշգրտած տախտակից, «չարեշտը» (կամ «արաշեշտը»), «քաշը» և «ձայնդարձը» իրենց գծագրական ձևերով շատ մոտիկ են իրար: «Յարեշտն» ունի թեթևակի ալիքավորված «երկարի» ձևը. «քաշի» տարբերությունը սրանից մեկ կետի հաշվին է միայն. իսկ «ձայնդարձն» ավելի խոր ալիքավորված մի «երկար» է պարզապես: Սույն երեք նշաններից բուն «երկարին» համապատասխանողը «քաշն» է, որին այստեղ մի կետ է ավելացված՝ այն «չարեշտից» տարբերելու համար անկասկած: Բայց մյուս երկու խաղերը ևս այս կամ այն ձևով ու շափով առնչվում են «երկարի» հետ: Խնդիրը նրանումն է, որ, ինչպես ցույց են տալիս երաժշտական ձևազարդում «երկարի» գործածության հանգամանքները (դրանցից մեկն է, օրինակ, «ստորադիր» հետ միասին հանդես գալու վերը նշված պարագան), նրանով նշանակված ձայն-եղանակային իրողությունները մեկից ավելի են եղել¹⁷, թեև վերջիններս տարանջատելու մի ձգտում էլ գոյություն ունեցել է միշտ:

¹⁶ Կոմիտաս, Շարականի խաղերի նշանակությունը («Նոգվածներ և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1941, էջ 167):

¹⁷ Ի դեպ, խիստ հատկանշական է, որ Կոմիտասի կատարած խաղաբանական ուսանելի փորձերում «երկար» անվան կցված են մի դեպքում մեկ, և մի այլ դեպքում՝ հինգ նշաններ. «ձայնդարձի» նշանը բերված է «հարց» պայմանական անվանակոչությամբ. և դարձյալ՝ Բաշ? (հոգնակիով բերված) անվան կցված են, մի անգամ՝ երեք, ու մի երկրորդ անգամ էլ՝ չորս նշաններ, որոնց տարբերությունները որոշակիորեն դուրս են գալիս սոսկ այլադրությունների սահմաններից (տե՛ս Չարեհի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Կոմիտասի Ֆոնգ, խաղաբանական նյութեր, № 662, թերթ 34 և 35): Այնուհետև, դեռ Կոմիտասից էլ առաջ, Իգնատիոս Կյուրեղյանը, որը խաղավոր ժամադրքի և Շարականի հրատարակության առթիվ բավականին բան է արել երաժշտական համապատասխան ձևազարդի ուսումնասիրելու ուղղությամբ, «հետևելով ճշգրիտ համեմատության հնազունիցն ընտիր ձևազարդ և Հեթմոյ Բ արքայի շարականին մասնաւանդ, որ թերևս քնաւից ընտրելագոյնն է», աշխատության նախակցած «Զեկուցման» վերջում գլխավոր խաղերի մի տախտակ է առաջ բերում (հիմք վերցնելով Ա խմբի խաղերի թվաբանակն ու կարգավորությունը), որտեղ «երկար» անվանը կցված 14 նշաններից մի քանիսը (չհաշվելով այստեղ սխալմամբ զծագրված «խոսքովայինի» նշանը), նույնպես դուրս են գալիս սովորական այլադրությունների սահմաններից (տե՛ս Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1898, էջ ԻԵ և ԼԱ): Վերջապես ուշադրով փաստ է

Նախ խոսենք «ձայնդարձի» մասին: «Ձայնդարձը» մի կողմից սերտ ազդերս է ունեցել «երկարի» հետ և նույնիսկ խառնվել է նրան, ինչպես կոտեսնենք ստորև. մյուս կողմից, սակայն, տարբերվել է «երկարից» նրանով, որ վերջինիս բովանդակությունը ընդգրկելով, միևնույն ժամանակ «ինչ-որ բան» ավել է նշանակել (ասենք՝ «երկար» + y, որն և հետագայում, ավելի տարանջատ մոտեցման պայմաններում, կոնկրետացվել է, նայած տեղին, երաժշտական կոտեսքստին): Նշված երկու կետերի մասին էլ մեզ գաղափար է տալիս հետևյալ փաստը: Էջմիածնում 1679 թվականին գաղափարված, բայց խաղաղություն արվեստի դեռևս ոչ լրիվ բյուրեղացած վիճակն արտացոլող մի շարահյուսում, առատորեն օգտագործված ենք տեսնում «ձայնդարձը», այն էլ այնպիսի ընդգծված դժագրական ձևով, որ, առաջին հայացքից, շփոթվում է անգամ «խոսրովայինի» հետ¹⁸: Համեմատելով տվյալ գրչագիրը XVI դարում օրինակված ավելի ընտիր մի շարահյուսի հետ, տեսնում ենք, որ առաջինի «ձայնդարձները» այստեղ գրեթե միշտ համընկնում են «երկարին»¹⁹: Էջմիածնի հիշյալ գրչագրի այս համատարած «ձայնդարձ» = «երկարների» մեջ սակայն, թաքնված են բուն «ձայնդարձները» ևս, որոնք և մեր ընտիր շարահյուսում փոխարինվում են «պարոյկով», կամ «խաղով» և կամ մեկ ուրիշ խաղով, որը, «երկարի» բովանդակությունն ընդգրկելով հանդերձ, մի հավելյալ նշանակություն էլ ունի²⁰:

Ինչ վերաբերում է «յարեշտին» կամ «արաշեշտին», ապա պիտի ասել, թե այն իրենից ներկայացնում է «երկարի» գործածության հին ու նույնիսկ առողջանական ձևերի մնացորդներից մեկը և, որպես այդպիսին, սերտ առնչություններ ունի մի կողմից «շեշտի» և մյուս կողմից՝ դարձյալ «պարոյկի» հետ: Առ այս կարող ենք վկայակոչել հետևյալ փաստերը: Քննվող խաղի անունն իսկ, մանավանդ նրա երկրորդ, ավելի ճիշտ ձևը՝ «արաշեշտ» (որ և յարաշեշտ), վերցված է մեր հին բերականությունների «Յաղագս առողանութեանց» բաժնից, ըստ որում մի ժամանակ, երբ դեռևս լրիվ գիտակցված չեն նզել՝ «յարաշեշտոլոր», «նախայարաշեշտոլոր», «յարապարոյկ»²¹ և նման տիպի ոլորակների՝ բացառապես հին հունարենին կապված լինելը: Այնուհետև, դիտելի է, որ մեր միջնադարյան հեղինակները նույնպես, հույն փերականների հետևողությամբ, աշխատել են հատուկ կերպով հարաբերակցել առողանություն «ամանակի» նշանները «ոլորակի» նշանների հետ, և ըստ այդմ, բնա-

և այն, որ XII դարի Կիրիկյան նշանավոր գիտնական, գրչության արվեստի հմուտ Արիստակես գրիչը, խոսելով ընթերցանությունը և մանավանդ վերծանությունը գլոբալացնող կետադրության մասին, «բաշը» հիշատակում է «գրաշ» հոգնակի ձևով, թեև սրան կցված է լոկ մեկ դժագրածն, որից և պարզ է, թե վերջինս ավելացված է հետագայում, պատահական մի գրի ձևորով (տե՛ս «Վերլուծությունը բացերևապես բազմազան բառից և բայից յոդնախումբ շարագրութեամբ արարեալ զսա Առիստակեսի գրչի ի խնդրոյ բազմազ յարհեստ գրչութեան», Մաշտոցյան Մատենադարան, ձև. № 2373, էջ 161ա—161բ):

18 Ձև. № 5161:
 19 Ձև. № 8542:
 20 Հմտ. «Տեսնոն ընդ առաջի» կանոնի «Օրհնութեան» երկրորդ պատկերը՝ Գ2, «Այսուր անբոկզրնական ծընունդ». ձև. № 5161, էջ 24ա, և ձև. № 8542, էջ 4բ:
 21 Արուստ Գիտնական Գրականի (տե՛ս Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, էջ 38—39):

կանաբար, համապատասխանություն տեսել «երկարի» ու «պարոյկի» միջև²²: Մեր քերականներից ոմանք «պարոյկի» մասին խոսելիս նույնիսկ բավարարվել են՝ նրա «երկարացնող» գորությունը նշելով միայն²³: Անկախ այս բոլորից մ. Աթայանը ցույց է տալիս, թե հնում, հայկական առողանության մեջ «երկարը» գործ է ածված նաև «շեշտի» և մանավանդ «պարոյկի» փոխարեն²⁴: Իսկ այն մասին, որ մեր բուն խաղադրության մեջ ևս հաշվի են առնված եղել «երկարի» և մասնավորապես «պարոյկի» առնչությունները, մենք իմանում ենք ձեռագրական մի բնորոշ հատվածից, որին կժանոթանանք քիչ ստորև:

Այժմ Գ խմբի խաղերի տախտակը կարող ենք դնել իր ամբողջության մեջ: Նախընթացից արդեն պարզ է, որ հիմնախաղերի Գ խումբը ևս ինչ-որ կապեր ունի առողանության նշանների հետ: Ակներև է, սակայն, որ այդ կապերը թույլ են: Իսկույն աչքի է դարնում, օրինակ, որ այստեղ շկա առողանության նշանների այն կոմպլեքսը («շեշտ» — «բութ» — «պարոյկ» — «սուղ» — «երկար»), որը ժամանակին ընդգրկված է եղել երաժշտախաղերի գրությունը: Եվ սա զլխավոր առանձնահատկություններից մեկն է, որով հիմնախաղերի Գ խումբը տարբերվում է և՛ Ա-ից և՛ Բ-ից: Բայց այն ավելի հեռու է հատկապես Ա-ից (որում արտացոլված է խաղադրության արվեստի զարգացման ավելի հին մի շրջանը, կապված, ամենայն հավանականությամբ, բուն Հայաստանի երաժշտական կյանքին). և ընդհակառակը, ընդհանուր առմամբ մոտենում է Բ-ին, ինչպես իր խաղերի ճոխությամբ, այնպես էլ նրանց (խաղերի)՝ երբեմն «գրական տարբերակների» ու երբեմն էլ «բարբառային ձևերի» տպավորությունն ստեղծող յուրօրինակ անվանակոչություններով:

Ըստ բոլոր տվյալների, Գ խմբի հիմնախաղերի տախտակը նույնպես (Բ-ի նման) կազմվել է Կիրիկիայում: Պատմական կարևոր մեկ տվյալի լույսի տակ այն մասին, թե Կիրիկիայում մի ժամանակ հատկապես զբաղվել են առողանության նշանները երաժշտախաղերի գրության մեջ ներմուծելու խնդրով, կարող ենք ասել նաև, թե մեր Գ տախտակը ստեղծվել է Բ-ից առաջ, և վերջինիս նման եղել է գործնական խաղադրության զարգացման փուլերից մեկի ցուցիչը: Խոսքը վերաբերում է Առաքել Սյունեցու հաղորդած հետևյալ տեղեկությանը, որի վրա առաջին անգամ լուրջ ուշադրություն է դարձրել Ղ. Ալիշանը: «Քերեալ, զտեալ և ճշմարիտ... բանք երգոցն... Խլկայ օրինակն է ի Շարակնոցն, — գրում է Սյունեցին, — զոր մեծ վարդապետն ուղղեաց. այն որ զԾսայի նախասացն մեկնեաց ի խնդրոյ Հեթում թագաւորին ի Սիս... զի արհեստն առողանութեան՝ խառնեալ լիցի յերգսն, որ զխորհուրդ բանին յայանէ. որպէս նոյն Խլկոյն օրինակն է, զոր սահմանեաց վարդապետն Գէորգ»²⁵: Այստեղ ևս կոչված երաժիշտը՝ կիրիկյան ժամանակագրի խոսքերով ասած՝ XIII

22 Յառողանութեան պատասխա, զոր գտի: Տե՛ս անդ, էջ 40 («Բութն ոչ է իսկապէս օլորակ, այլ փաղառնական, զի երկու ամանակք են՝ երկար, սուղ. երկարն պարոյկ ուրբակ է... իսկ ի վերայ սուղ վանդիցն շեշտ դիցեն»):
 23 Մովսիս Քերեղոյի Մեկնութիւն Քերականին: Տե՛ս անդ, էջ 178 («Առողանութիւնք են սասն: Ի տասն ժողովեաց զամենայն սահման կարգացողութեան. շեշտ՝ վերացման ձայն, բութ՝ հարթ, որ ոչ ի վեր և ոչ ի վայր. պարոյկ, որ երկարացուցանէ զմէջ տանն»):
 24 Ռ. Արայան, Հայկական խաղային նոտագրությունը, էջ 26—27:
 25 Գիրք Սահմանաց օրրոյն Գաթի անշաղթ փիլիսոփայի և յետ ժամանակի արարեալ յութումն սորին հոգեշահ մեկնութեամբ՝ Տեսն Առաքելի ետմեծ վարդապետի, Մաղրաս, 1797, էջ 523—524:

չարի «պատուական վարժապետն և երաժիշտն և առաջին քարտուղարն Սոսք Գրիգոր» Խուլն է, որ «երարձ վաւելորդն, և զպական լցոյց զՇարականին. որ նոյն օրինակքն կոչին Խլկցի, զոր ստուգեալ է նորա, և են Սոսք բուն կոչեցեալ»²⁶: Իսկ «մեծ վարդապետ Գէորգը» ոչ այլ ոք է, քան «ստուգասէր» և «չափագիտակ» Գևորգ Սկևռացին, ինչպես բացատրում է Ղ. Ալիշանը²⁷, ակնհերեարար ելնելով այն փաստից, որ Հեթում Բ թագավորի հանձնարարութեամբ «Մեկնութիւն Եսայեայ» աշխատութիւնը գրողը հենց նա է եղել²⁸: Ղ. Ալիշանը պարզաբանման կարգով նաև գրում է, թե «որպէս գուշակի Խուլն ղեղանական ճշգրտեաց, իսկ Գէորգը գրանան և ղեղանական»²⁹: Այլիւի քան հավանական է: Որովհետև Սկևռացու գործունեութեան շրջանումն է, որ կիլիկյան երգարաններն ստանում են իրենց ավարտուն տեսքը թե՛ գրական և թե՛ երաժշտական առումով: Միայն ընդգծել հարկ է, որ, ինչպես հետևում է Առաքել Սյունեցու վերաբերյալ խոսքերից, Գևորգ Սկևռացու կատարած աշխատանքի սլաքը ուղղված է եղել հիմնականում մեկ նպատակի՝ խաղավոր երգարաններում առողանութեան նշանների կիրառութեան սահմաններն ընդլայնելուն և դրան (կիրառութեանը) հետևողական ու վերջնականապես օրինականացված բնութիւտ տալուն: Այսպես ենք հարցը դնում, որովհետև, բացի այն, որ հիմնախաղերի Ա խմբի համակարգում արդեն իսկ հանդիպում ենք առողանութեան նշաններին, գատելով ինչպես Ռ. Աթայանի օգտագործած խաղավոր պատառիկներին³⁰, այնպես էլ Մատենադարանի № 9838 գրչագրում³¹ պահպանված, XII դարին վերաբերող խաղավոր շարակնոցի շատ մասերից, առողանութեան նշանները խաղագրութեան մեջ կիրառվել են Գևորգ Սկևռացուց էլ առաջ, միայն՝ բնավ ոչ այն շարժում ու այն հետևողականութեամբ, ինչ շարժում որ դա արված է՝ սկսած Սկևռացու գործունեութեան ժամանակներից: Բնորոշ է, հենց վերջին տեսակետից, որ նշված ժամանակաշրջանում գաղափարված շարակնոցները, վերևում քիչ առաջ հիշատակված XII դարի երգարանի համեմատութեամբ, օրինակ, շատ ավելի խիտ մի խաղագրութեան ունեն, և որ այդ խտութիւնը շատ ղեպքերում ձեռք է բերված առավելապես առողանութեան նշանների հաշվին: Այսպես սրբեմն, Գևորգ Սկևռացին, ըստ երևույթին, XIII դարի վերջին քառորդում, հատուկ զբաղվելով իրենից առաջ Գրիգոր Խուլի կողմից արդեն խմբագրված շարակնոցով (և, ամենայն հավանականութեամբ, ոչ միայն շարակնոցով), գործնականում մշակում է մասնավորապես առողանութեան նշանների երաժշտական կիրառման սկզբունքները, և դրանով մի նոր մակարդակի բարձրացնում երգարանների խաղավորման արվեստը առհասարակ:

26 Ղ. Ալիշան, Միտան, Վենետիկ, 1885, էջ 517:
 27 Անդ, էջ 105:
 28 Լ. Անադյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 71 «Հեթում Բ թագավոր Կիլիկիոյ»):
 29 Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 106:
 30 Ռ. Աթայան, Նշվ. աշխ., էջ 45—63:
 31 Զեռագիրը (որի վրա առաջին անգամ ուշագրութեան է հրավիրել Ա. Մնացականյանը տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 131), ժողովածու է՝ Շարակնոց—Տոնացոյց—Մանրումունք բովանդակութեամբ: Այն սկզբնապես գաղափարվել է 1193 թվականին Երուսաղեմում, և խիտ քայքայվելուց հետո նորոգվել 1526-ին՝ Ս. Խաչիկ Լոր անպատում: Նորոգողը, սակայն, օգտագործել է հին ձեռագրի շատ թերթեր: Այստեղ հին Շարակնոցի մասերն են՝ էջ 9ա—10բ, 14ա—61բ և 69ա—111ա:

Խաղագրութեան արվեստի զարգացման հենց այս աստիճանն է, որ իր գլխավորագույն գծերի մեջ արտացոլված է հիմնախաղերի մեր Բ կոչած տախտակում: Եվ ահա թե ինչու վերջինիս «հաստատիչը» չէր կարող եղած լինել ներսես Շնորհալին, ինչպես հավաստիացնում է Եփրեմ երաժիշտ վարդապետը³²: Բայց, եթե ներսես Շնորհալին իրոք «հաստատիչն» է հիմնախաղերի որևէ միակցութեան, իսկ դա խիտ հավանական է (նշենք, որ Ռ. Աթայանն էլ, ըստ երևույթին հաշվի առնելով Եփրեմ վարդապետի կարծիքը ևս, ենթադրում է, թե «Շնորհալու կողմից ձևնարկված հոգևոր երաժշտութեան կարգավորումը, որի մասին խոսում են նրա կենսագիրները, ընդգրկել է նաև երաժշտական խաղերի սիստեմը»³³), ապա դա անկասկած եղած պիտի լիներ Գ խմբի խաղերի միակցությունը: Այսպես թե այնպես, պարզ է մի բան. հիմնախաղերի Գ տախտակը կազմվել է Բ-ից շատ առաջ, մոտավորապես XII դարի երկրորդ կեսին: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ Կիլիկիայում ծաղկում էր մանրուսման հատուկ խաղագրութիւնը ևս, որովհետև տվյալ համագամները որոշակի հարաբերություն ունի Գ տախտակի կազմութեան հիմքում բնկած սկզբունքին: Արդարև, համեմատութեանը ցույց է տալիս, թե Գ տախտակի ստեղծման հիմնական նպատակը եղել է՝ ի մի բերել երաժշտական ձևագրերում և ավելի առատորեն խաղադրերում կիրառվող «արուեստաւոր» կոչված խաղերը, որոնք այդպես են կոչվել ի հակադրութեան հենց առողանութեան նշանների: Այն մասին, թե անցյալում իրոք ձգտում է եղել տարբերելու առողանութեան նշանները («շեշտ»—«բութ»—«պարոյկ»—«երկար»—«սուղ»)³⁴ «արուեստաւոր» խաղերից, իմանում ենք երաժշտագիտական գրչագիր մի աշխատութեան շահեկան մի հատվածից, որը թեպետ պահպանված է մասամբ XV և մասամբ էլ XVII դարում գաղափարված ժողովածուներից մեկում, բայց շատ ավելի հնուց է գալիս, և դարձյալ՝ Կիլիկիայից կամ նրա հետ սերտ կապված մի ուրիշ վայրից, դատելով թեկուզ և լեզվից և ուղղագրութեանից:

Հատվածն ուղղակի մեջբերելուց առաջ, սակայն, նշենք հետևյալ չորս կետերը: Նրանում, «ծնկների» գծագրաձևն աղավաղվելով, վերածվել է «բարձրահարերին», որ ուղղել ենք. «շերիփ» (իմա՝ «խունճ») անվան կցված երկրորդ նշանը «բենկորճի» և «խունճի» հարակցումը լինելով, հիշյալ անվան դիմաց առնվազն ավելորդ է, որ և ջնջել ենք. խիտ կասկածելի են՝ «վանկի» ու «բարձրահարերի» հարակցման վերագրված «ղաչկուռճայ», և «խոսրովայինի» գծագրաձևերից մեկին (որ բնավ դրաձև չէ) հատկացված «դուր» անվանակոչումները, բայց հարմար չդատելով դրանք փոխարինել այլ անուններով, թողել ենք. հատվածս ունի նաև առանձնահատկություններ, ինչպես՝ «բութից», որպես առողանութեան նշանից բացի, «ներքնաբութի» ձևով գծված մի «դիր» բերելը, «պարոյկին» գծագրական երկու տարբերակ հատկացնելը³⁴, «բագուղներ» անվան տակ չորս տարբեր նշաններ խմբավորելը, «վանկը»՝ «տակն», իսկ «խուն-

32 «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1968, № 1, էջ 69:
 33 Ռ. Աթայան, Նշվ. աշխ., էջ 90:
 34 Ի դեպ, սա բնավ պատահական չէ, քանի որ Եսայի նշեցին ևս, իր Քերականի մեկնութեան մեջ, «պարոյկի» մասին խոսելիս՝ մեկ բերում է նրա հիմնական գծագրաձևը և մեկ էլ՝ իրենց վերջին կամ նախավերջին վանկի վրա «պարոյկ» ունեցող անունների օրինակներ առաջարկելիս (երակելս, Պաղոս և այլն) տալիս է նույն նշանի մի երկրորդ գծագրաձևը, որ նման է «ձայնդարձին» կամ «յարեշտին»: Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2373, էջ 16ա:

ձր)՝ «շերեփ» անվանելը, առանց կետի «սուրը» (ի հակադրություն «դիրին»)՝ «առ», մեկ կետովը՝ «սուր» և երկու կետովը՝ «լար» կոչելը և այլն, որոնք բուրն էլ նկատառնելի կետեր են առհասարակ: Մանոթանանք դրան (զծ. II):

Նախքան առաջ անցնելը հիշեցնենք ընթերցողին «պարույկի» առնչակցությունները «յարեշտի» ու «ձայնդարձի» հետ, ինչպես երեքի և կապերը «երկարի» կամ «քաշի» հետ. դիտենք նաև այս կապակցություններ, որ մեջ բերված հատվածում «պարույկին» կցված նշաններից երկրորդը՝ «ձայնդարձը» կամ «յարեշտն» է հենց, որից բուն «երկարը» տարբերելու համար, վերջինս այստեղ ևս մեկ կետով է զծագրված, ինչպես Գ տախտակի «քաշը»:

ԳԾ. II

ՅՆԵՐԺԻՇՏՔ ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԳԵՆ ՂԽԱԳԱՆ

ՃԱՅՆԱԼՈՐԱՅ, և ՃԱՆԱՀԵՆ և ԲՈՒՄՆԵՆ Ի ՄԻՄԵԱՆՑ ՂԱՐՈՒ-

ԵՍՏԱԼՈՐԱՆ և ՂԱՌՈՂԱՆՈՒԹԼՆՔ, այսինքն՝ ՂԶԵՂՄՆ. և

ՂԵՐՈՒԹՆ և ՂԱԿԱՐՈՒԿՆ. ՂԵՐԿԱՐՆ: ՂԱՌՈՂՆ. ՂԵՐԵՆԿՈՒԼՐՃԱՅՆ.

ՂՊԱՅԿՈՒԼՐՃԱՅՆ. և ՂՃԱՅԿՈՒԼՐՃԱՅՆ. և ՂԲԱՊՈՒԴՆԵՐԵՆ. և

ՂՍԱԿՆ. և ՂԾՆԿԵՐՆ. ՂՆԵՐՔՆԱԽԱՂՆ. ՂԶԵՐԵՓՆ. ՂԴՈՒԼՐՆ.

ՂԱՌՈՒԼՐՆ. և ՂԹՈՒԼՐՆ. ՂԼԱՐՆ. ՂՓՈՒԼՉՆ. ՂԴԻՐՆԸ. և ՍՈՆ.

և ՂԱՅԼ ԲՈՂՈՒՄ ԽԱԳԱ, ՂՈՐ ՂՍՈՍԱ ԻՐԲ ՂՍԻՆ ԱՌԵԱԼ

և Ի ՂԱՆԱՂԱՆ ԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴԱՐԵՆ և ԵՂԱՆԱԿԵՆ, 35

Դառնանք բուն նյութին:

Եթե անցյալում, խաղադրության տարրերը կատարյալ բյուրեղացումից հետո իսկ, հայ երաժիշտներն անհրաժեշտ էին համարում այսպես «ճանաչել և բաժանել» միմյանցից «արուեստաւոր» խաղերը առողանության նշաններից, ապա ավելի քան հասկանալի պիտի լինի, թե ինչու և ինչպես է, որ XII դարի երկրորդ կեսին, երբ առողանության նշանների լայնորեն կիրառումը գեոևս ընդհանրացված չէր, բայց երբ արդեն ծաղկում էր մանրուսման գրքերի խաղա-

35 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձև. № 20, էջ 289ա—289բ.

վորման արվեստը, կարող էր ստեղծվել գլխավորապես «արուեստաւոր» խաղերի մի ցուցակ, որպիսին է մեր Գ տախտակը: Ի զեպ, վերջինիս ընդհանրացած խւրագիրն էլ, որ բերել ենք վերը, խիստ տարբերվելով թե Ա և թե Բ խաղախմբերի վերնագրերից, նույն միտքն է հուշում, ինչպես դա հզանցիկ կերպով շոշափել է Ռ. Աթախանը ևս³⁶: Այսպես, Ա խմբի խաղերն ունեն՝ «Անուանք խաղից շարահանաց» խորագիրը. Բ խմբի խաղերը գետեղվում են՝ «Այս է անուն ձեներուն» կամ «Անուն խաղերուն այսոքիկ են» վերնագրի տակ (որտեղ շարահանի հատուկ հիշատակություն արդեն չկա, որովհետև սա իրոք ավելի լայն մի ընդգրկում ունի առհասարակ). իսկ Գ-ի խորագիրն է՝ ինչպես գիտենք՝ «Անուանք եղանակաց ձայնից երգոց, դիւտից իմաստոց» (այսինքն, առավելապես «բարդ» խաղեր, կամ մեղեդիական տիպական դարձվածքներ՝ «եղանակներ» նշանակող անուններ): Եվ հատկորոշ է, որ Գ տախտակը այս վերջին տեսակետից Բ-ից էլ հարուստ է: Ճիշտ է, Գ-ում առկա չեն Բ տախտակի մեջ ներփակված բոլոր «բարդ» խաղերը, բայց նա էլ ունի ուրիշ նշաններ, որոնք բացակայում են Բ-ում: Ըստ որում, այդ նշաններից երկուսը՝ «բաղմեղանակն» ու «թաղաւորատրոպը», լայնորեն կիրառված լինելով խաղադրերում, գրեթե չեն պատահում շարակնոցներում³⁷: Գ ցուցակն այլ տարբերություններ ևս ունի Ա-ից և Բ-ից, բայց նաև՝ ընդհանրություններ նրանց հետ, որոնք բոլորն էլ պարզ երևում են երեք ցուցակների ստորև բերվող համեմատական տախտակից (զծ. III տես էջ 114):

Սրանից պարզ երևում է (ինչպես նույնը տեսանք նաև լուկ Ա և Բ տախտակները համեմատելիս)³⁸, որ մեր ցուցակներում՝ ա) որոշ նշաններ ունեն նույն կամ գրեթե նույն դժագրաձևը, բայց տարբեր անուններ (ասենք՝ «ծընկներ» = «ծընկիկ» = «ողոմանեակ»): բ) այլ նշաններ, ընդհակառակը, ունեն նույն կամ գրեթե նույն անունը, բայց տարբեր դժագրաձևեր (օրինակ՝ «հուհայը», «քաշը»): գ) երեք ցուցակները ներփակում են տարբեր թվով նշաններ (Ա=24, Բ=28, Գ=23): դ) և որ երեք ցուցակներից ամեն մեկն էլ ունի խաղեր, որոնք առկա չեն մնացած երկուսի մեջ:

Քննությունը ցույց է տալիս, սակայն, թե մեր երեք ցուցակների բոլոր նշաններն էլ գործնականում կիրառված են միջնագարչյան խաղավորված երգարաններում, և դարձյալ՝ խառն ձևով: Այս հանդամանքը, ահա, մեզ անխուսափելիորեն հանգեցնում է մի եզրակացություն. տարբեր վայրերում, տարբեր ժամանակներում և տարբեր նպատակադրումներով ստեղծված սույն երեք ցուցակների տվյալների համագրումից է, որ մենք ստանալու ենք առհասարակ խաղադրության հիմնական նշանների գրեթե ողջ միակցությունը:

36 Ռ. Աթախան, նշվ. աշխ., էջ 266:

37 Մեր վերապահումը բացատրվում է հետևյալով: XVII դարի սկզբում օրինակված, բայց բոլոր տվյալների, Գեորգ Սիկուացու մեկ արդեն ծանոթ գործունեությունից առաջ ընկած մի ժամանակաշրջանի վերաբերող նախագաղափարի հետ զեռ սերտ կապեր ունեցող շարակնոցներից մեկում, սուրի բան փնտրելիս, Հրեշտակապետաց կանոնի երգերի մեջ պատահաբար հանդիպեցինք «բաղմեղանակին» (տես՝ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձև. № 6101, էջ 157ա—157բ): Եթե այս տեսանկյունով հատուկ նայենք թեկուզ և միայն մեկ մոտ պահվող շուրջ 350 շարակնոցները, թերևս հանդիպենք «թաղաւորատրոպին» ևս: Բայց միևնույն է, այս երկու նշաններն էլ բնորոշ չեն Երազակնոցի խաղադրությանը, և պատահական չէ, որ դրանք ի վերջո դուրս են մնացել Երազակնոցի հեղինակավոր խմբագրություններից, միաժամանակ առատորեն դործավելով խաղադրերում:

38 «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1968, № 1, էջ 73—74:

ԳԺ. III

Ա	Բ	Գ
շեշտ /	շեշտ /	-
փոռ /	փոռ /	հարուկ /
թուր \	դիր \	-
պարոյկ /	բեր /	-
երկար /	քաշ ~	քաշ ~
-	-	յարեշտ ~
-	-	կամ արաշեշտ /
-	-	ձայնդարձ ~
նուշ 0	գւոր 0	-
սուր /	սուր /	-
թուր /	թուր /	-
տունկ /	-	-
թաշտ /	թաշտ /	-
ուրուկ /	ծոցբեր /	ծոցբեր /
խուկ /	խուկ /	խուկ /
վերնախաղ /	վերնախաղ /	խաղ /
ներքնախաղ /	ներքնախաղ /	դող /
բնկորձ /	բնկորձ /	կորձ /
խոսողային /	խոսողային /	քմազարդ /
ծնկեր /	ծնկեր /	ողովանեակ /
էկորձ /	էկորձ /	խաբեկ /
ձակորձ /	ձակորձ /	կամ հար /
խուկ /	դուկ /	խաբէ /
փաթուր /	փաթուր /	կամ հարկորձ /
քարքաշ /	քարքաշ /	-
հուհայ /	-	հանգոյձ /
-	հուհայ /	առանձնատրոպ /
-	կամ հայուհայ, հայ-հայ /	քմատրոպ /
զարկ /	զարկ /	կուռ զրոհիկ /
-	լերկ /	-
-	խաղ /	-
-	բարձրահարեր /	-
-	վերքաշ /	-
-	միմնաւոր /	-
-	-	ստորադիր /
-	-	վերադիր /
-	-	վանկ /
-	-	ճանրատրոպ /
-	-	Քազատրոպ /
-	-	կամ Քազաւորատրոպ /
-	-	քազմեղանակ /

Բայց դա էլ հենց մերենայաբար չէ, որ պիտի կատարվի: Այստեղ հատկապես նկատի առնվելիք մի բանի կետեր կան: Հիմնախաղերի թվաբանակի հարցը, զեթ իր գլխավոր սահմանագծերով, կարծում ենք, լուծված կլինի, վերորերյալ տախտակից երկու նշան դուրս թողնելով և նրա վրա վեցն ավելացնելով: Դուրս մնալիք նշաններն են՝ Գ ցուցակի «յարեշտ» ու «ձայնդարձը», որոնք արխարիկ ձևեր լինելով, հետագայում իրենց նշանակությամբ տարրալուծվել են մասամբ «երկարի» (կամ «բաշի») և մասամբ էլ «պարոյկի» ու մի բանի այլ խաղերի մեջ (ինչպես տեսանք վերը. թեև դա չի նշանակում, որ հիշյալ խաղերը այսուհետև պետք է առհասարակ դուրս մնան մեր տեսադաշտից):

Քիչ կանգ առնենք այն նշանների վրա, որոնք հարկ է ավելացնել, ասացինք, մեր համեմատական տախտակի տվյալներին: Դրանք են՝ հայոց լեզվի արտհայտության նշաններից՝ «ստորակետը», «միջակետն» ու «վերջակետը». հիմնախաղերի Բ խումբը գոյացնող ցուցակներից երկուսի մեջ հանդիպող «հավելյալ» նշաններից երկուսը՝ «առաջիկ» (կամ «թաշիկ») ու «կրավէ» (կամ՝ «ավելի ճիշտ՝ «կրավուէ»)՝³⁹ և մեկ էլ «յէ» կամ հետագայում «կիսափաթուր» անվանված նշանը:

Տրտնության հիշյալ երեք նշանները հիմնախաղերի շարքը դասելու անհրաժեշտության մասին պիտի դատել հետևյալից: Նախ՝ դրանք առանց այդ էլ ընդգրկված են առողանություն գլխավոր նշանների դրույթում⁴⁰, որն և խաղադրության հատվածներից մեկն է պարզապես⁴¹: Հետո՝ արդեն հայտնի է, թե նույն այդ կետերը խաղավոր երգարաններում հաճախ ցույց են տալիս մեղեդիի տրտնությունը ևս⁴²: «Ստորակետն» ու «միջակետը» արտհայտվող գրական խոսքը, նաև երաժշտական համապատասխան նշանակություն են ձևեր բերում մանավանդ սաղմոսատիպ, ասերգային բնույթի շարականներում և ոտանավոր պարզ երգերում: Իսկ «վերջակետը» (մասամբ «միջակետն» էլ), բացի իր բուն պաշտոնին համապատասխանող երաժշտական նշանակությունից, «ծանր» տիպի երգերում անջատվելով գրական խոսքից և ներթափանցելով խաղաշարքերի մեջն իսկ, նաև զուտ մեղեդիական մի դեր է կատարում: Այս կապակցությամբ մեր երաժշտագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, ըստ որի՝ «վերջակետը» քննարկվող դեպքերում ցույց է տալիս մեղեդիի համեմատաբար «փոքր մասերը»⁴³: Եվ սա ընդհանուր առմամբ ճիշտ է: Մի բայլ էլ առաջ գնալով, սակայն, կարող ենք հաստատել, թե դիտողությունները ցույց են տալիս, որ առավել բարդ երգերում (որոնցում խոսքի մեկ վանկը հաճախ զուգորդվում է բաղմաթիվ հնչյունների հետ) «վերջակետը» ողջ մեղեդին բաժանում է յուրատեսակ «տակտերի»: Դրանք ընդհանրապես լինում են ազատ, այն է՝ իրար անհավասար, ինչպես և պետք էր սպասել միջնադարից: Բայց հետաքրքրական է, որ ամենևին էլ հաղվագյուտ չեն հավասար կամ մոտավորապես հավասար «տակտերը» ևս, որպիսիք պարզ տեսանելի են, օրինակ, «ուղիցիներին» ԴԿ շարքի «փողն» կոչվող հետևյալ ստեղծագործության մեջ (գծ. IV. հմմտ. թե-

39 Անդ, էջ 70:
 40 Տե՛ս Կոմիտասի „Armenische Kirchenmusik“ ուսումնասիրությունը (Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft, Ա գիրք, 1896 թ.):
 41 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Ոսկան վարդապետն ու խաղադրության արվեստը, «Էջմիածին», 1966, № 11—12:
 42 Ռ. Արայան, նշվ. աշխ., էջ 193—195:
 43 Անդ, էջ 198:

կուզ և նույնանման «տակտերը»՝ «վերնախաղ» — «ներքնախաղ» — «բենկորճ» — «վանկ» ÷ «վերնախաղ» և «ծրնկներ» բանաձևով, կամ 5-րդն ու 11-րդը, և կամ 1-ինը, 14-րդը, 17-րդն ու 20-րդը և այլն):

Քճ. IV

Handwritten musical notation in Armenian script, consisting of ten lines of notes and rests, ending with [Fine] 44.

Վերջապես պիտի նշել, որ հայոց լիզվի տրոհության այս երեք նշանները հիմնախաղերի շարքը դասելը մեր նորամուծությունը չէ բնավ: Այդ բայն արել է դեռևս Գր. Գապասաբալյանը, թեև առանց հատուկ կերպով հիմնավորելու⁴⁴, «Քաշտիկ» անվան հանդիպում ենք ոչ միայն Բ խմբի խաղերի «ձ» ցուցակում (որպես հավելյալ անուն): Չեղբի տակ ունենք կազմման սկզբունքով Ա, Բ և Գ խաղախմբերի ցուցակներից անկախ մի տախտակ ևս՝ «X»: Սա ակնհայտորեն թերի է, ունի սխալներ էլ, բայց, այդուհանդերձ, շահեկան է: Այս-

44 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 755 (Մանրուսումն), էջ 242ա:

45 «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, № 4, էջ 123 (տե՛ս այստեղ «ստորակ», «միջակ» ու «վերջակ» անուններով բերված նշանները):

տեղ իր հատուկ տեղն ունի «Քաշտիկը» (թեև դարձյալ սխալ գծագրաձևով), առկա է նաև «յէ» կոչվող խաղը: Մանթիանանք դրան էլ, նախապես նշելով նրա առանձնահատկությունները և ուղղելով սխալները: Տախտակս անկախ է, ասացինք, Ա, Բ և Գ խաղախմբերի ցուցակներից: Այսուամենայնիվ, նա որոշ հարաբերություններ ունի այդ խաղախմբերից վերջին երկուսին պատկանող ցուցակների հետ, հատկապես իր ներփակած նշանների գծագրաձևերի առումով: Նրա առանձնահատկությունները մեծ մասամբ վերաբերում են խաղերի անուններին: Նկատառնելի են, այս տեսակետից, «փուշը»՝ «զարկ» և «զարկը»՝ «առուղի» կոչվելը (որ այստեղ պատահական սխալմունքի արդյունք չէ). «վերնախաղը»՝ «խաղեր», «ներքնախաղը»՝ «աբիվեր» և «էկորճը»՝ «խոզոզ» անվանելը և այլն: Ուշադրություն է գրավում նաև «տակ և թուր» անվան տակ գծագրված համապատասխան զուգորդությունը, չնայած անորոշ է մնում, թե ինչ նպատակով է բերված. որպես հնարավոր (և գործնականում իրոք կիրառված) համակցություն, թե՛ որպես հիմնախաղ: Այստեղ նույնպես օգտագործված է օտարոտի «շաղար» անվանակոչությունը, որին կցված է «Քաշտիկ» նշանը: Տախտակիս ուղղելի սխալները հետևյալներն են: «Շեշտի» նշանը «փուշ» է անվանված, որ բացատրելի վրիպակ է, քանի ինքը «փուշը» այստեղ կրում է «զարկ» անունը (իսկ «զարկն» էլ՝ «առուղի» կոչումը): Այնուհետև, «բենկորճ» անունը նախ հատկացված է համապատասխան նշանին, և դարձյալ՝ նրա եռապատկմանը, որ բացարձակ ավելորդ է, որով ներփակված նշանների թիվը 18-ից իջնում է 17-ի: Երկու անգամ է օգտագործված «յէ» անունը ևս. մեկ՝ իրեն համապատասխան նշանի, և մեկ էլ՝ «լերիկ» վերաբերությամբ, որ անտեղի է, քանի վերջինս ունի իր հատուկ անունը: Ի դեպ՝ սույն «յէ» անվան մասին: Սա, խստորեն դատելով, անուն չէ, այլ՝ տվյալ խաղի հնչյունավորման գործնական կերպը թելադրող մի ձայնարկություն: Բայց այս պարագան պետք չէ վարմացնի մեկ, քանի որ ունի իր նախադեպերը. օրինակ՝ Ա և Բ տախտակների «հուհայ» (կամ «հայհայ», այլև «հայուհայ») ձայնարկությունները, որոնց համապատասխանող նշանները Գ տախտակում երևում են իրենց հատուկ գեղեցիկ ու խոսուն անուններով՝ «առանձնատրոպ» և «քմատրոպ» (տե՛ս վերը): Ինչ վերաբերում է «յէ» (կամ «կիսափաթոթ») անվան կցված նշանին, ապա խաղավոր երգարաններում հանդիպում ենք դրան ևս, ու նույնիսկ՝ «լերիկը» հիշեցնող մի ձևափոխությամբ էլ, որից զովար չէ հասկանալ, թե «յէի» պարզ ձևը բանեցված է եղել որպես հիմնախաղ⁴⁶: Վերջապես մեր «X» տախտակում սխալ է նաև «Քաշտիկի» գծագրաձևը, որ հիշեցնում է հորիզոնական դիրք ընդունած «խունճի» կամ մի փոքրիկ «էկորճի» նշանը: Մինչդեռ «Քաշտիկը» իր գծագրաձևով «Քաշտի» փոքրացումն է հենց (ինչպես հուշում է անունն իսկ), որն անգամ ընտիր ձևագրերում հեշտությամբ կարող էր խառնվել բուն «Քաշտի» ալլադրություններին ու թերադրություններին, և այդպես էլ եղել է զօբախտաբար: Սակայն՝ «Քաշտի» մետրական արժեքի մասին հայտնի տվյալները՝ մի կողմից, և իրենց խաղերի շարքում «Քաշտիկը» ունեցող երգերի կառուցվածքի մասին մեր գիտելիքները՝ մյուս կողմից, թույլ են ապացիս տարբերելու «Քաշտիկը» «Քաշտից» և, հետևաբար, հաստատելու «Քաշտիկի» ինքնուրույն գոյությունը: Խոսելով «Քաշտի» մետրական արժեքի մասին,

46 Հմմտ. Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1576, էջ 13բ և 24բ:

դեռևս Ե. Տնտեսյանը այն դասել է «երկար վանկ» նշանակող խազերի շարքը⁴⁷։ Եվ դա իսկույն երևում է նույնիսկ «միջակ» կամ «շափավոր» մի քանի քաջ հայտնի վառ ստեղծագործությունների խազազրույթյան և դրանց՝ ավանդաբար մեզ հասած մեղեդիների համեմատությունից էլ (չխոսելով «ծանր» ու «ստեղի» երգերի մասին), ինչպիսիք են՝ Հոփսիմյանց «Անսկիրքն բանն Աստուածը», Ղևոնդյանց «Անճառելի բանդ Աստուածը», Վարդանանց «Նորահարալ պսակաւորը» և այլն։ Բայց կան շատ երգեր ևս, որոնցում առաջին հայացքից «թաշտի» տպավորությունն ստեղծող նշանը մետրական մեկ միավորի արժեքից ավելին չի կարող ցույց տալ, ինչպես դա նկատել է Թ. Աթաբեկյանն էլ⁴⁸, և սրանց մեջ է, որ պիտի տեսնել «թաշտիկը»։ Վերջիններ, օրինակ, Ներսես Շնորհալու «Նորաստեղծեալը»։ Սրա գրական խոսքը խստորեն շափավորված մի պարզ ոտանավոր է։ Քառավանկ երկու անգամներ (կամ ոտքեր) առաջ են բերում մի տող երկու տող՝ իմաստային մի ամբողջություն. և չորս այսպիսի երկտողեր՝ մի տուն։ Նույն կառուցվածքն ունի երգի հայտնի մեղեդին ևս։ Գրական չորսբանջյուր տողին համապատասխանում է երաժշտական մի «տող». այսպիսի երկու «տողերը» առաջ են բերում երաժշտական մի նախադասություն, որ ավարտվում է կիսակադանսով, իսկ վերջին նախադասությունը՝ վերջնակադանսով։ Գարձալ՝ երգի մեղեդիի (սրա երկու տարրերակներն էլ) քննությունը ցույց է տալիս, որ այն ունի ոչ միայն պարզ կառուցվածք, այլև մեղեդիական պարզ, լակոնական զիծ ու պարզ կշռույթ (ոփթմ), որում «երկար վանկը» հանդիպում է միայն վերջնակադանսում։ Եվ սույն պատկերը ևս մենք տեսնում ենք երգի խազազրույթյան մեջ։ Այն նոսր է ու իրացված՝ մետրական մեկ միավորի արժեքով ընդամենը մի քանի նշանի օգնությամբ, ինչպիսիք են՝ «բուլը», «փուշը», «ծունկը» և «խունճը». ամբողջ տան լոկ վերջին երկու վանկերի վրա են երևում «երկար վանկ» նշանակող «բենկորճը», «վերնախաղն» ու «երկարը»⁴⁹։ Ահա այսպիսի կոնտեքստում է, որ երգի չորսբանջյուր երկտողի սկզբում «սուղի» հետ միասին հանդես է գալիս նաև «թաշտը» հիշեցնող խազը, որը, սակայն, «թաշտիկն» է իրականում։ Այժմ տեղն է նշելու, որ դեռևս հարց է, թե մեկ կետավոր «թաշտը», որ դուն ուրեք հանդիպում է հին ընտիր պրջագրերում⁵⁰ և, ինչպես տեսանք, նաև Բ խմբի հինգ խազացուցակներում⁵¹, արդյո՞ք հենց «թաշտը» «թաշտիկից» տարբերելու ձգտումից չի առաջացել։ Դա կպարզվի հետագայում։ Այս ուղղումներից հետո նախ բերենք, վերջապես, մեր «X» կոչված տախտակը⁵² ևս (զծ. V տե՛ս էջ 119)։

Հիմնախազերի թվաքանակի խնդրի կապակցությամբ մեզ մնաց խոսել «կրտուէի» մասին։ Ասել ենք, որ այն հանդիպում է (բացի բուն խազավոր երգարաններից) Բ խմբի խազերի «I» ցուցակում, որպես հավելյալ նշան, իրե-

47 Ե. Տնտեսյան, Տեսութիւն Շարականի երգոց խազերուն, «Ժամանակ», 1864 (հավելված № 45-ի)։
 48 Թ. Աթաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 233—239։
 49 Հմմտ. Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1576, էջ 273ա. և՛ երգը ձայնագրելու իմաստը, Վաղարշապատ, 1877, էջ 318 ու 320։
 50 Տե՛ս նույն № 1576 գրչագիրը, էջ 51բ, 94բ, 258ա, 349բ և այլուր։
 51 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 71—72։
 52 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 8976, էջ 37բ (տախտակիս վրա մեր ուշագրությունը հրավիրեց Մատենադարանի ավագ դիտաշխատող Ս. Լալաֆարյանը, որի համար հայտնում ենք նրան մեր շնորհակալությունը)։

նից ներկայացնելով «բենկորճի», «ներքնախաղի» ու «ծոցերի» համակցությունը⁵³։ Բայց, դասելով նրա անունից, սա ևս (ինչպես «բարձրահարերը», «վերբաշն» ու «միմնավորը»), այն զուգորդություններից է, որոնք իրենց բաղկացուցիչների պարզ գումարը չեն։ Խազիս անունը՝ «կրտուէ», հրամայական եղանակն է «կտուեմ» բայի (և այս սկզբունքով կազմված ուրիշ անուններ էլ ունենք, ինչպես օրինակ՝ «յետ ձղէ»), որ նշանակում է՝ «կրկտելով սրբել և կարել զաւելորդ ոստս տնկոց, յատանել»⁵⁴, և որի հրամայականը մասնավորապես երգչին ուրիշ բան չէր կարող հուշել, քան եթե խազերի տվյալ համակցությունը վերարտադրել, նրա բաղկացուցիչների պարզ գումարի համեմատությամբ՝ ինչ-ինչ տարրերից սրբված, այն է համառոտված, կրճատված ձևով։ Եթե սա մի մասնավոր դեպք լիներ, մեթոդական «ըստ տեղի» մի ցուցմունք, անհայտ գրիչը հազիվ թե իր գաղափարած խազացուցակին ավելացնէր քննարկվող անունը։

զծ. V

դիր. զարկ. առուղիր. շեշտ. խաղբեր. ձայնորճա.

լերկ. ծոցբեր. քազ. խոզող. Բուր. չաղար. յէ.

տաշտիկ. բենկորճա. տակևթուր. արիվեր:

Այսպիսով ստանում ենք 42 հիմնախազ։ Սրանց դասակարգման գործում չենք կարող ղեկավարվել մեր Ա, Բ և Գ տախտակներից լոկ մեկի հիմքում ընկած սկզբունքով։ Ընդհակառակը՝ օգտակար և նպատակասլաց է այս հարցում որսալ ու առավել ևս զարգացնել երեք տախտակներից չորսբանջյուրի մեջ առկա բանական (ռացիոնալ) հատիկները։ Ասենք՝ սկզբից առոգանությունն նշանները բերելու միտքը Ա տախտակում. խազային համակցություններ ներկայացնող «բարձրահարերը», «վերբաշն» ու «միմնավորը» մի տեղ խմբավորելու փորձը Բ ցուցակում. «առանձնատրոպ» — «քմատրոպ» — «ծանրատրոպ» — «թազատրոպ» չորսհատուկ «ընտանիքի» դադափարը Գ-ում և այլն։

Այնուհետև, այն բոլոր դեպքերում, երբ միևնույն խազանշանին վերաբերող անունները մեկից ավելի են, դրանք ներկայացնելու ենք անխտիր, օգտվելով և մեր երեք հիմնական տախտակներից (Ա, Բ, Գ), և «X» ցուցակից, և վերևում № 20 գրչագրից բերված հատվածի ավյալներից, գտնելով, որ դրանք հին են (գալիս են XII—XVII դարերից) ու շահեկան՝ այլազան դիտարկումներ կատարելու տեսակետից։ Չորս նշաններ կան, որոնց երկրորդ կամ երրորդ անունները միաժամանակ տարբեր խազերի, եթե կարելի է ասել՝ «հիմնական» անուններն են. դրանք տալու ենք փակագծերի մեջ, հատուկ նշելով աղբյուրը (ասենք՝ ըստ Ա ցուցակի, կամ ըստ Գ-ի և այլն)։ Երկու անգամ էլ, նորեն փա-

53 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1, էջ 70։
 54 Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հատ. Ա։

հենց ձեռք բերելով հիմնական դարձվածքի նշանակություն, կետավոր «ձա-կորճի» նշանին ևս հաղորդել է հիմնական գործությունը: Համանման մի օրինակ է տալիս մեզ նաև «առանձնատրոպի» և «ծանրատրոպի» համեմատությունը: Չփորձված աչքն անգամ իսկույն նկատում է, որ հիշյալ խազանշաններից երկ-րորդը, առաջինի՝ մեկ կետով ձևափոխված գծադիրն ունի պարզապես (տե՛ս վերը): Միայն թե, այս դեպքում՝ առանձին անուններով, որպես առանձին հիմ-նաձևեր գործածվել են և՛ մեկը և՛ մյուսը: Դժբախտաբար կետերի կիրառման ոչ բոլոր դեպքերն են, որ երևան են բերում նման հետևողականություն⁵⁹, որով խնդիրն իր ամբողջության մեջ դեռևս մնում է քննելի:

Այս բոլորով հանգերձ, վերը բերված տախտակն ունի աշխատանքային կարևոր նշանակություն: Խնդիրը նրանումն է, որ երաժշտախազերի գրություն բացահայտումն էլ, իր հերթին, պահանջում է նախօրոք ձեռքի տակ ունենալ հիմնական նշանների ըստ կարելվույն լրիվ և ստույգ ցուցակը, և այս իմաստով բերված տախտակը նախնական անհրաժեշտ պատվանդան է ստեղծում՝ աշխատանքային հաջորդ փուլին անցնելու, որ ի վերջո հանգեցու է, տախտակում ներփակված խազերից յուրաքանչյուրով առանձին զբաղվելով, նրա նշանակությունը վերականգնելուն:

Ի դեպ, տախտակիս վրա հարևանցի ակնարկն իսկ հուշում է, թե այս գործում չի կարող լինել ուրիշ «կարճագույն» մի ձանապարհ, քանի որ միջնա-դարից մեզ չեն հասել խազագրության արվեստի տեսությունը նվիրված մասնավոր ձեռնարկները (ինչպիսիք են, ասենք, բյուզանդական παπαδική-եռերը), և որ ինքը՝ խազագրությունը միջնադարում (և ոչ միայն մեզ մոտ), որպես յուրատեսակ ձայնագրություն, տարանջատված չի եղել հին ու նոր եղանակների (ավելի լայն՝ մոնոդիանների) և դրանց տեսակների կազմության մասին գիտությունից, ինչպես հասկացնել է տալիս Ե. Տնտեսյանն էլ⁶⁰:

Մի ճաշակ տալու համար ընթերցողին այն մասին, թե ինչպես էր գործում հատկապես միջնադարյան հայ երաժիշտ-խազագետի միտքը՝ վերոբերյալ նշանները յուրացնելիս, դրանք ըստ էության հղանալիս, համապատասխան գծագրաձևեր ստեղծելիս, և, հետևաբար, նաև կիրառելիս, հակիրճ նշենք այդ նշանների հարաբերակցություններում նշմարվող մի քանի ընդհանուր կարգի սկզբունքներ (որոնք անկախ են վերը ցույց տրված՝ «առողանության» ու «արվեստավոր» խազերի բաժանման սկզբունքից): 1) Հակադրության և հակադրությունների համադրման սկզբունքը (մի անսակ՝ թեզ, անտիթեզ, սինթեզ): Մրա դասական օրինակը տալիս են նախ՝ առողանության «շեշտ» — «րութ» — «պարոյկ» խազերը, որոնցից առաջին երկուսը հակադրություններ են,

59 Այս և նման մի-երկու այլ հանգամանքներ զեթ առ այժմ մեզ կանգնեցնում են հետևյալ մտորման առաջ: Խազանիշների յուրատիպ գրությունը անվերջ կատարելագործության ճանապարհի վրա հասա՞վ արդյոք իր բոլոր մանրամասների լիակատար մշակվածությունը, թե՞ ոչ: Համապատասխան երկու վարկածներն էլ հավանական են թվում, որով հասկանալի է, թե դրանցից մեկը կամ մյուսը դեռևս հատուկ պիտի հիմնավորել: Բայց այս փաստը բնավ չվերաբերելով խազագրության արվեստի էության դրական ու բացասական կողմերի հարցին, և ոչ մի շարժում չկանխորոշելով խազանիշների գրության վերձանման հնարավորությունների խնդիրը (ինչպես կարելի է մտածել առաջին հայացքից), պարզապես հետազոտողից պահանջում է ունենալ կու-կետային առավել ճկուն ու տարողունակ գիրքեր:

60 Նկարագիր երգոց Հայաստանեայցս եկեղեցոյ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 88:

համադրված երրորդում⁶¹: Բայց և նույն մտածելակերպն է, որ դրսևորվում է նաև «վերնախաղ» — «ներքնախաղ» — «բարբաշ»՝ արդեն «արվեստավոր» խազերի առնչակցություններում: 2) Կրկնապատկման սկզբունքը: Օրինակ՝ «ծունկ» — «ծնկներ», որը բացատրում է խաչատուր էրզրումեցին, ասելով. «Նա ծնկներ անուսհակոչի... վասն զի զայն կրկնապատկէ, որ ծունկ յարանուանեցեալ է»⁶²: 3) Որևէ հիմնախազի նշանակության (կամ նրա գլխավոր մեկ հատկանիշի) խորացման սկզբունքը: Ասենք՝ «պարոյկի» ոլորակայնության խորացումը «ոլորակում», ինչպես դիտել տվեց Իգնատիոս Կյուրեղյանը⁶³: 4) Ձայնեղանակային կամ առհասարակ երաժշտա-կատարողական մեկ արմատական իրողություն բողբոջեցնելու սկզբունքը (տե՛ս վերը «կորճաների» այլև «տրոպների» ընտանիքները): 5) Տարբեր նշանների հարակցման կամ դուզորդման սկզբունքը և այլն:

Հետևաբար, այս թնջուկի՝ մտքի պրկումով ու հանկարծահաս լուսավորու-թյամբ զտնված մի ծայրը միայն քաշելով չէ, որ խտակվի պիտի նա մեքե-նայորեն: Այստեղ սկզբից ևեթ հարկ է դիրքավորվել՝ երկարատև, մանրաղնին աշխատանքներ կատարելու նպատակադրությամբ: Աշխատանքներ, որոնք ենթադրում են՝ խաղանշաններից յուրաքանչյուրով առանձին զբաղվել, դրանցից ամեն մեկը քննելով իր անվան ստուգաբանության, նրա նշանակությանը վերաբերող՝ մեր միջնադարյան հեղինակների ասույթների համեմատության, հայ խազագիտության կուտակած թեև համեստ, բայց ուսանելի փորձի, առհասարակ երաժշտա-հնագրական միջազգային հարուստ դրականության, և մասնավանդ, մի կողմից՝ խազավոր ընտիր երգարանների, և մյուս կողմից՝ նույն երգարանների ավելի ուշ իրագործված ձայնագրությունների համակողմանի ուսումնասիրության լույսի տակ:

Н. К. ТАГМИЗЯН

СОВОКУПНОСТЬ ОСНОВНЫХ ХАЗОВ

Резюме

Исследование армянских средневековых хазовых (невменных) рукописей предполагает определение основных хазов и их отличие от всякого рода вспомогательных, измененных и производных знаков. При решении этой задачи большую помощь оказывает целый ряд рукописных отрывков, в которых предлагаются различные таблицы основных хазов.

61 Ինչպես դա պարզաբանում են նաև գրեթե բոլոր հայ բերականները: Տե՛ս թեզուց և Եսալի Նշեցի, Մեկնութիւն Քերականին, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2373, էջ 136բ («զի որ-պէս շեշտն ի վեր հանելով սրէ, նոյնպէս և բութն՝ ի խնարհ իջուցանելով հարթէ. և երկոցուց ծայրիցն՝ ի շեշտէ և ի բթէ՝ բաղկանայ պարոյկն, որպէս ի սեռչն և ի սպիտակէն՝ գոշն»):

62 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ Խաչատուր էրզրումեցին որպես միջնադարյան հայ երաժշտության տեսաբան, «Էրարեր հասարակական գիտությունների», 1966, № 11, էջ 72:

63 Լուսարանութիւն խազից և երգեցողութեան շարականաց, «Բազմավէպ», 1904, № 3, էջ 128:

Систематизация и сравнение этих таблиц показывают, что они, по количеству охватываемых хазов, а также по наименованиям и графическим начертаниям некоторых из знаков, в общем подразделяются на три группы. Это фактически три таблицы, созданные в различное время, на различных этапах развития искусства хазового письма и в разных местах. Все те знаки, которые заключены в этих таблицах, в смешанном виде применены в рукописях.

Следовательно, скомпоновав данные рассматриваемых таблиц, мы получим совокупность почти всех, употреблявшихся некогда, основных хазов.

Предлагаемая таблица основных хазов имеет важное значение в качестве непосредственного руководства для проведения дальнейших работ.

N. K. TAHMIZIAN

UN TABLEAU D'ENSEMBLE DES PRINCIPAUX „KHAZES“

L'étude des manuscrits musicaux arméniens, notés en khazes (neumes), impliquait nécessairement la différenciation des signes principaux par rapport aux signes secondaires, modifiés ou dérivés de toutes sortes. Des fragments entiers de manuscrits en assez grand nombre renfermant diverses tables des principaux khazes sont très précieux à cet égard.

Soumises à une systématisation et comparées d'après le nombre respectif de khazes, le nom et le graphisme de certains signes, ces tables ont donné lieu à trois groupes généraux qui ne sont effectivement que trois tables créées en des régions et à des époques différentes et indiquant par là-même les étapes successives du développement de la notation neumatique arménienne. Les signes réunis dans ces tables sont employés dans les manuscrits sans distinction.

Ces investigations permettent d'envisager l'ensemble de presque tous les khazes principaux ayant jamais été utilisés. La table qui leur est consacrée a une importance de premier ordre pour les recherches ultérieures en ce domaine.

П. М. МУРАДЯН

К ХРОНОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ СОБЫТИЙ В ГРУЗИИ И АРМЕНИИ КОНЦА XII в.

По замечанию акад. И. Джавахишвили, замужеству царицы Тамар придавалось особое значение, поскольку ввиду этого муж царицы становился царем Грузии, ставшей к тому времени могущественным централизованным государством¹. Значение этого факта хорошо осознавалось не только в кругу дворян и вельмож, но и во всей Грузии, в том числе и в сопредельной Армении, значительная часть которой после падения династии анийских Багратидов входила в состав Грузии. Царство лорийских Кюрикидов фактически перестало реально существовать, хотя и представители этой ветви еще долго продолжали называться царями.

Говоря об откликах в Армении относительно замужества царицы Тамар, мы имеем в виду сохранившиеся у армянских историков Ст. Орбеляна и Вардана Великого сведения с любопытными подробностями. Эти историки не были буквальными современниками ими же описываемых событий (Вардан скончался между 1269—1271 гг., Ст. Орбелян — в 1303 г.). Сообщение Вардана основано, по всей вероятности, на устных источниках, чем и вызвана существующая некоторая путаница. У него читаем:

Ի վեց հարիւր երեսուն և երեք
 թուին մեռաւ Գէորգի՝ Վրաց ար-
 քայ, և ոչ գոյր նորա որդի. և Դէմ-
 նայն լաչաց և լիրանաց լապաւած
 էր՝ որդին Դաւիթ: Եւ առնու զթագն
 դասար նորա՝ Թամարն, բերիալ նա
 ալր որդին Ռոց արքային՝ զՍոս-
 լան, որ առ զԴուին քաղաք: Եւ ի
 գալ միւս ամին մեռաւ Շահի ար-
 մէնն՝ անորդի...²:

В 633 году [армянского летосчисления] (=1184) умер грузинский царь Георгий. И не имел он сына. Демна же, сын Давида, был слеп и ослеплен, [поэтому]-то корону наследовала дочь его (Георгия) Тамар, для которой в мужья был приведен сын царя русских Сослан, взявший [впоследствии] город Двин. В следующем году умер Шахи-Армен, бездетным³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, 1965, სტ. 254.

² Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեոյ Պատմութիւն տիկերական, изд. М. Эмина. М., 1861, стр. 173—174. Имеющееся в названном издании единственное различие — «լապաւ. ամէր որդին Դաւիթ» — результат искажения последующих переписчиков.

³ Ср. «Всеобщая история Вардана Великого», перевел Н. Эмин, М., 1861, стр. 162—163.

ратили в бегство и уничтожили. Оттуда тоже доставили боговенчанной, превознесенной и изо дня в день преуспевающей царице бесчисленное множество людей и коней. Ввиду всего этого радовались, веселились, охотились и торжествовали все.

[4] После этого сыновья Саргиса и Варама Мхаргдзели, юноши отменные, старейшие Захария и Захария, официально принятые <во дворце>, Иван и Саргис, еще непринятые, предприняли поход в страну Двинскую. После того, как они, одержав победу, с захваченной добычей возвращались назад, их догнали двинские войска. После жестокой схватки, напомнившей схватку львов, войска эти обращены были в бегство. Победоносные и прославленные, они с богатой добычей явились перед царями, которые милостиво отблагодарили их.

[5] После этого, спустя некоторое время, начали войну: в нижней части нижние, в верхней — верхние, в средней же средние, воевали везде победоносно и удачно. Царь, собравши войска, по приказу Тамары, направился и опустошил страну Парфян. Овладев городом этой страны и захватив с собою сокровища и пленных, он вернулся назад к совершеннейшей и блистательной Тамаре, представлявшей собою око, не омраченное ночной тьмою, день без тени, вожделение и отраду души и тела. По временам они отдыхали от военных походов и, веселые, направлялись, по принятому обычаю, в Имерские страны; иногда же доходили до границ Шарвани, причем шарванша являлся к ним с богатыми дарами. После совместной охоты, радостные, расставались с ним и, одарив его всякого рода подарками, по братски отправляли его <домой>. Тот слушался их и служил им, как подобало вассалу.

[6] После этого с многочисленными войсками направлялись против Гелакуни, с которым трудно было справиться вследствие множества, на подобие морского песка, туркмен. Тем не менее овладели им, истребили жителей и захватили много добычи и пленных. Когда они возвращались назад, догнали их гелакунские туркмены под предводительством шамийских князей Ростом и Ялгуз-Алфеза, которых держал при себе атабаг Кизил-Арслан. Когда обе стороны построились в ряды и завязался бой, витязи Тамары показали себя по обычному: старики опережали молодых, молодые стариков, патрон своего подчиненного, подчиненный патрона. Обратив противников в бегство, истребляли и уничтожали их. Затем они вернулись в свое государство пред царицей всего востока и запада, севера и юга.

[7] После этого, по приглашению Асата сына Григола, предприняли великий и славный поход в страны ниже Ганджи до Балакони, а затем — выше Аракса до Масиса. И здесь против многочисленного неприятельского войска, богатыри этого царства прославили себя. Вардан Дадияни, министр царского двора, четверо Мхаргдзели и другие вельможные азнауры, в присутствии царя,

выдержали великую и трудную войну; обратив неприятеля в бегство, они вернулись оттуда домой»⁸.

Перечисленные выше походы и сражения имели место именно в годы начиная от замужества Тамар и до изгнания Георгия. К сожалению, грузинский источник не называет их дату, хотя последовательность может оказаться действительной, поскольку имеются указания «после чего», «до этого», «затем» и т. п.

По тому же грузинскому источнику супружество Тамар и Георгия продлилось „ორ წლამდის გინა უმეტეს“⁹ — «до двух лет или [чуть] больше», пока окончательно не выявилась болезнь Георгия: именно по истечении этого срока о болезни стало известно «вазирам и дидебулам». Итак, за два года или чуть больше в Грузии и сопредельных странах происходили большие и важные для истории данного периода события, которые могут быть хронологически установлены с помощью определения точной даты первого и второго замужества царицы Тамар. Царевич Вахушти, а затем М. Броссе и Д. Бакрадзе датой первого замужества считают 1187 год (1184+3)¹⁰; эту же дату повторяет и Н. Эмин¹¹. Ф. Жордания и И. Джавахишвили опираются на сведения одной «Хроники», согласно которой «ქრონიკონსა უთ (409), დასაბამითგაბ ხლგე (6793) აქა მეფედ დაჯდა დავით ოსი»¹² — «Хроникона 409 (= 1189 г.), сотворения мира — 6793 (= 5704 = 1189 г.). В этом году воцарился Давид Ос (т. е. Сослан)». Ф. Жордания датой замужества считает либо конец 1184 года либо весну 1185 г.¹³ И. Джавахишвили доказывает возможность этого замужества к концу того же 1185 года, поскольку они вместе жили 2—3 года, а приведенная «Хроника» датой воцарения Давида Сослана указывает 1189 год. Отсюда он заключает, что высылка Георгия происходила в 1187—1188 годах, следовательно, первое замужество имело место за два-три года до этого — в конце 1185 года¹⁴. Бракосочетание Тамар с Сосланом, согласно вышеприведенной «Хронике» происходило в 1189 году, вероятной датой же восстания Гюзана (владыки Кларджи и Шавшии), Боцо (спасалар самцхийский), Иванэ-Кваркваре (Цихисджварели), Вардана Дадияна (мсахурт-ухуцес) в поддержку идеи возвращения Георгия акад. И. Джавахишвили считает 1190—1191-е годы¹⁵. Почти все названные даты акад. И. Джавахишвили устанавливает с некоторой оговоркой, поскольку они не пе-

⁸ История и восхваление венценосцев, груз. текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил проф. К. С. Кокелидзе, Тбилиси, 1954, стр. 41—43.

⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 41.

¹⁰ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, изд. Д. Бакрадзе, стр. 216, прим. 1; М. Brosset, Hist. de la Georg. 1, 413, прим. 3; его же Additions et éclairc. p. 296.

¹¹ Всеобщая история Вардана Великого, перевел Н. Эмин (с примечаниями и приложениями), М., 1861, стр. 166 (примечание 664).

¹² თ. ქორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, ტ. I, გვ. 275.

¹³ თ. ქორდანია, უკ. соч., стр. 276.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, უკ. соч., стр. 258.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, უკ. соч., стр. 260. Относительно мнения М. Броссе о втором замужестве Тамар в 1193 г. тут и речи не может быть.

редаются первоисточниками за исключением одной — 1189, год воцарения Давида. Однако и последняя не восходит к концу XII века. Для решения этих вопросов, в частности установления даты высылки Георгия и брака с Давидом, требуется более достоверное указание непосредственных современников, тем более, что этим самым и решается время и последовательность многочисленных событий, происшедших в первые годы царствования Тamar. К счастью, таким источником оказывается памятная запись известного армянского мыслителя XII—XIII вв. Мхитара Гоша. Он был близким к Захарию и Ивану Долгоруким ученым-монахом, деятелем подвластной Грузии Северной Армении (Гетик и др.), принимал непосредственное участие в армяно-грузинских церковных соборах и обращался с посланиями по важным в то время вопросам армяно-грузинских конфессиональных отношений к полководцам Долгоруким и грузинскому двору и т. д. Замечательно, что его памятная запись написана в том же году, когда Сослан стал царем Грузии, т. е. он совершенно точен в названных событиях. К тому же рукопись, в которой сохранилась эта запись, написана в 1198 году в Ахпате рукою хорошо известного Давида Кобайрского (речь идет об интересующей нас части). Рукопись представляет трактат самого Мхитара Гоша «Толкование Пророчества Иеремии». Следует отметить, что интересующая нас памятная запись была известна арменисту Г. Овсепяну еще в 1928 году¹⁶, впоследствии он же включил ее в первый том своего свода памятных записей армянских рукописей¹⁷. К сожалению, маститый ученый в обоих случаях пропустил одну весьма существенную для содержания записи строку, из-за чего фактически произошло искажение подлинного сообщения Мхитара Гоша: получилось так, будто Тamar разошлась со своим первым мужем из аланского царства... по имени Сослан (*եթող զայրն առաջին յԱլանաց թագաւորութենէն Սասլան անուն*):

Это недоразумение было вызвано тем, что верхняя часть листа значительно пострадала от времени и первая строка, опущенная Г. Овсепяном, оказалась выцветшей и малозаметной. Однако, все-таки она поддается чтению. Текст памятной записи приводим с сокращением в ненужной для нашей задачи части.

(255v)... եւ զի սկիզբն արարաք «Начали [мы] сие предприятие (т. е. толкование — П. М.) в 636 году армянского летосчисления (=1187) и совершили (закончили) за один год... В этом-то году, [когда] немного мы еще проделали, св. город Иерусалим был взят тираном, называемым Саладином (Салах ад-дин), из-за умножения грехов хри-

¹⁶ См. Գարեգին արքեպիսկոպոս Լավնփյան, Խողրակյանը կամ Պոռչյանը հայոց պատմութեան մեջ, Ա, Վաղարշապատ, 1928, стр. 7:

¹⁷ Գարեգին Ա կարդիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա, 1951, Անթիլիաս, стр. 521—524:

թագաւորաւ և բազում զարաւք: եւ թագաւորութիւնն վրաց շփոթեալ կայր, զի թամարն՝ զուստր Գեորգեայ թագաւորի, եթող զայրն առաջին (256v) Խորղոյն թագաւորին Ռըզոց և ետա ալլ ալլ լԱլանաց թագաւորութենէն, ի մայրենի ընտանութենէ իւրմէ, Սասլան անուն, որ և Դաւիթ ի թագաւորին անուանեցաւ: եւ եղև այս ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորի Հալոց կաթողիկոսի և [1]կաթիսկոպոսութեան տեառն Բարսղի հռչակաւոր ուխտիս Հաղրատայ: Բայց գրեցաւ լանապատիս Գեակայ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գողգոթիս և Լուսաւորչին Գրիգորի...

Այս յիշատակարանս Մխիթար վարդապետին է՝ Գոշին, լարմարողի գմեկնութիւն սրբոյ կտակիս, զոր և ես սիրոյն համակամ և լորդորիչ նորին Դաւիթ լիմոմս եղի աւրինակի, վասն լավիբութեան նորայն անուան լամենայն աւրինակս, որոց ախորժեկի երևի գծել զսա...

(256v)... եւ արդ իմոմ գրութեան զայս տառ ԲԺ-ան ամ էր առմանն երուսաղէմի, որ և տակաւին ես ի ձեռս է ալլազգեաց, ըստ լաճախութեան մեղաց մերոց, և խէ է առ Ռ-ով թուականս Հալոց...¹⁸:

До того, как приступим к оценке сообщаемых о Грузии сведений нужно проверить хронологическую достоверность остальных сведений. Как известно, пленение Иерусалима Саладином, действительно, произошло в 1187 году. Эта дата названа несколькими армянскими авторами,

¹⁸ Матенадаран им. Маштоца, рук. №2606, стр. 255v—256v. Ср. С. Т. Еремян, Юрий Боголюбовский в армянских и грузинских источниках, Научн. труды Ереванского гос. университета, т. XXIII, 1946, стр. 397. Относительно степени родства Сослана и Тamar см. Յ. յեղեղ ու յեղ, Բոսնոյեղաւորութեան յիշուածները (գրութեան...), Ե. IV, տժ. 1957, 83. 1—7).

стиан. И было пленено св. знамение вместе с царем и многочисленными войсками. И было в смятении царство грузин, ибо дочь царя Георгия Тamar оставила первого мужа, сына царя русских, и вышла за другого мужа из аланского царства, родственного ей по матери, по имени Сослан, который и при царствовании назывался Давидом. Это произошло во дни патриаршества владыки армянского католикоса Григория и епископства (настоятельства) владыки Барсега (Василия) в знаменитой братии Ахпата. Писалось же [сие толкование] в пустыни Гетик, под сенью св. Голгофы и Григория Провосветителя...

Эта памятная запись принадлежит вардапету Мхитару Гошу, автору Толкования [книги Иеремии из] священного Писания. Я же, почитатель [Гоша], единодушный и убежденный его Давид включил ее в свой экземпляр для вечности имени его во всех экземплярах, кто сочтет приятным [пере]писать сию...

...Теперь же, когда я пишу (копирую) эту книгу, суть двенадцатый год взятия Иерусалима, который и поныне находится в руках чужезмцев из-за учащения грехов наших, армянское летосчисление же суть 647 (=1198)».

тельно, это замужество состоялось в первой половине 1188 года, не позже августа-сентября. У историка Тамар Василия говорится, что Музафферэддин ждал согласия Тамар до «наступления весны» включительно, после чего женился на сестре Тамар (внебрачной дочери царя Георгия III). Очевидно, в период пребывания Музафферэдина в Грузии в качестве претендента в мужья царицы окончательно решился вопрос кандидатуры, и им оказался Сослан. Именно в этих условиях каринский эмир мог согласиться на сестру; выбор Сослана фактически убедил эмира в окончательном отказе Тамар. Таким образом, воцарение Сослана произошло не раньше весны 1188 года и не позже лета, поскольку Мх. Гош обо всем этом говорит как о событиях, пронстекающих в тот период, когда он все еще продолжал работать над трактатом.

На основании всего вышеизложенного, как нам представляется, можно внести коррективу в даты, принятых в грузинской и армянской историографии. В частности:

1) Тамар вышла замуж за Георгия (Юрия) Боголюбского не в 1187 году (Броссе, Бакрадзе), не к концу 1185 г. (Джавахишвили), не к концу 1184 или к началу 1185 г. (Жордания), а именно весной 1185 года, как отчасти правильно предполагал Ф. Жордания.

2) Изгнание Георгия имело место именно осенью 1187 года, а не в 1187—1188 годах, как это принято в нынешней историографии (на основании установленных у акад. И. Джавахишвили дат).

3) Замужество Тамар с Сосланом состоялось не в 1193 г. (Броссе и др.) и не в 1189 г. (Джавахишвили, Еремян и др.), а именно весной летом 1188 г.

Պ. Ե. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ХІІ ԳՍՐԻ ՎԵՐՋԻ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՇ ԻՐԱԳՎՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

«Քաղաքիւրնների պատմութիւնն ու ներբողիանը» վրացերեն երկում խոսվում է յոթ կարևոր արշավանքների ու ճակատամարտերի մասին, որոնք տեղի են ունեցել Քամարի և Գևորգ Ռուսի ամուսնութեան տարիներին: Գործողութիւնների ոլորտ են ընդգրկվել նաև Հայաստանն ու Աղվանքը: Մինչ այժմ հայտնի աղբյուրների վկայութիւնները բավարար չեն դեպքերի ժամանակագրութիւնն ու ստույգ տարեթիւր որոշելու համար:

Միևիկար Գոշի 1188 թվականին գրած հիշատակարանի բուն ձեռագրի ուսումնասիրութիւնը (օժանդակ աղբյուրների համադրութեամբ) ցույց է տալիս, որ Քամարի և Գևորգ Ռուսի ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 1185 թ. գարնանը, իսկ Գևորգ Ռուսի վտարումը՝ 1187 թ. աշնանը: Քամարի երկրորդ ամուսնութիւնը կայացել է 1188 թ. գարնանը-ամռանը: Նշանակում է՝ հիշյալ յոթ արշավանքներն ու ճակատամարտերը տեղի են ունեցել 1185—1187 թվականների արանքում՝ բնագրում նշվող հերթականութեամբ:

P. M. MOURADIAN

DE LA CHRONOLOGIE DE QUELQUES EVENEMENTS DE GEORGIE ET D'ARMENIE A LA FIN DU XIIe SIECLE

L'ouvrage géorgien intitulé: „Histoire et panégyrique des rois“ fait un récit des sept importantes campagnes et batailles qui marquèrent l'époque du mariage de Thamar et de Georges le Russe. Ces événements accaparèrent également l'Arménie et l'Aghovanie. Insuffisantes, les sources connues ne permettent pas d'en établir la chronologie exacte.

L'étude du manuscrit original du mémorial de Mkhithar Gosch, écrit en 1188, que viennent compléter d'autres sources auxiliaires, montre que le mariage de Thamar et de Georges le Russe eut lieu au printemps de 1185 et l'évincement de ce dernier en automne 1187. Le second mariage de Thamar se fit en 1188, au printemps ou en été. Il ressort que les sept campagnes et batailles se situent entre 1185 et 1187 dans l'ordre indiqué dans le texte.

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԵՐԲ և ՈՐՏԵՂ Է ԳՐՎԵԼ ՍՇՈ ՏՕՆԱԿԱՆ-ՃԱՌԸՆՏԻՐԸ

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 մատյանը մեզ հասած հայերեն ամենամեծ ձեռագիրն է, որն հայտնի է «Մշո Ճառընտիր» անունով: Այդպես է կոչվում, որովհետև ձեռագիրն այդտեղ է պահվել դարեր շարունակ և այդտեղից էլ հայտնի է դարձել բանասիրությանը: Շատ է գրվել նրա մասին, առավել շատ է խոսվել, և նրա համբավը, ավելի քան որևէ հայերեն ձեռագրի, տարածված է աշխարհում: Մակայն ձեռագրի գրչության հանդամանքները, տեղը, ժամանակը, ծաղկողը և այլն, դեռևս լրիվ պարզված չեն և դրանց վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան բանասիրության մեջ: Ձեռագրի, հիշատակարանի և հիշատակագրությունների քննությունը հնարավորություն է ընձեռում որոշակիություն մտցնել այդ թեական հարցերում:

Ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանք է բերվել 1205 թվականին: Վանքի միաբանության և շրջակայքի բնակչության հանգանակությամբ, որ կազմում էր շորս հազար դրամ, գերությունից այն փրկագնվել էր Խլաթում ապաստանած այլազգի մի աստիճանավորից: Ձեռագիրը դրելուց և ծաղկելուց հետո չէին հասցրել Հիշատակարանը գրել և կազմել:

Կազմելուց առաջ, Առաքելոց վանքում գրվեց ձեռագրի հափշտակման և վերագնման պատմությունը, որը և դարձավ ձեռագրի Հիշատակարանը, իսկ ձեռագիրը դարձավ «Մշո Տօնական» կամ «Մշո Ճառընտիր»: Ձեռագրի կազմողն ու Հիշատակարանի գրիչը, որ միևնույն անձնավորությունն է, չի հիշատակում իր անունը: Նա անհայտ է թողնում նաև ձեռագրի գրչության վայրն ու ժամանակը¹, որ անհայտ էլ մնաց մինչև այսօր: Այնուհետև Տօնականը դարձավ Առաքելոց վանքի համար մի տեսակ Կոճղ, Մայր-Հուշամատյան, ուխտի միաբանները Տօնականի վերջում ավելացրին Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Կտակը» վանքի հիմնադրման ու սահմանների մասին, որը Տարոնի մեծ իշխան Չորտուանել Մամիկոնյանի՝ հիշյալ «Կտակ»-ին կից հիշատակարանի համաձայն, գրված էր «հեյլէն և յոյն գրով» և ինքը՝ իշխանը թարգմանել է «ի հայ գիրս» և հաստատել²: Տօնականի մեջ արտագրված է նաև Մա-

¹ Այսպես ենք կարծում, որովհետև նա, որ գիտեր Տօնականի գրչության հետ կապված որոշ մանրամասներ, նույնիսկ գրի՝ Վարդանի կարնեցի լինելը, չէր կարող չիմանալ ձեռագրի գրչության վայրը:

² Ղ. Ալիշանը այդ «Կտակի» մասին գրում է. «Եման իմն է գրվածս հռչակավոր բայց անվազեր Գաշանց թրոյն. ավելի ընդունելի է սա տեղագրական անվամբք և ծանոթագրությամբ, բավական հին թվի և վանուց առաջնորդն կամ միաբանն մի գրված, կես հին, կես նոր և ուսմիկ սնով» (Հայագատում, Բ, էջ 98, ծնթ. 1): Հակառակ դրան Հ. Ոսկյանը հավաստում է, որ «ոճնն ու բովանդակութենն դատելով, ետնագարյան է և անոր (Գր. Լուսավորչի—Ա. Մ.) անուկը կնքված» վանքին հոգերը ապահովելու համար»: Հեղինակը «Կտակը» անվանում է «Սահ-

միկոնյան նույն իշխանի «Կտակը», որը նա «Ի թուին ՇՄԳ (1104) բազում աշխատութեամբ... Ի գլուխ եհան»³: Հետո տարբեր ժամանակներում, տարբեր առիթներով այդտեղ հիշատակություններ են թողնում վանքի առաջնորդներից, միաբաններից, նվիրատուներից ու այցելուներից ոմանք: «Պատուեալ յամենայն ժամանակի յուխատորաց»⁴ ձեռագիրը հետագայում բանասիրության և արվեստագիտության մեջ է մտնում որպես Մշո Տօնական կամ Մշո Ճառնատիր ոչ միայն այնտեղ պահպանու, այլև Մուշում գրված և ծաղկված լինելու համար: Մեծ եղևոնի օրերին, Մշո Տօնականը իր ժողովրդի նման, հարկազարար թողնում է իր դարավոր և տոհմիկ բնակավայրը և ժողովրդի փրկված բեկորների ձեռքով, դեզերումներից հետո, հանգրվանում Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ կրելով 7729 համարը, «Մշո Ճառնատիր» մականունը և «Հայերեն ամենամեծ ձեռագիրը» պատվանունը:

Ա.

Հիրավի, Մշո Տօնականը աչքի է ընկնում և հայերեն մյուս ձեռագրերից առանձնանում է նախ և առաջ իր պատկառելի մեծությունը: Առաջին կեսը կշռում է 15,2 կգ, երկրորդը՝ 12,3 կգ, ընդամենը 27,5 կգ: Մագաղաթյա հսկայի յուրաքանչյուր թերթը 70,5×55,3 սմ մակերես ունի: Այդ մեծության մագաղաթ կարելի էր պատրաստել միայն արչառի կամ երինջի մորթուց: Ձեռագիրը ստվար է, և թերթերի քանակը այժմ 600 է: Էջերը եռասյուն են, սյունակը՝ 10,5×51,5 սմ մեծությամբ, 45-ական՝ տողերով: 15 սանտիմետրանոց եզրային լուսանցքները, որոնք ավելի լայն են, քան շատ ձեռագրերի ամբողջական թերթեր, նկարիչը ազատորեն դարգարել է ինքնատիպ լուսանցադարձերով: Ձեռագիրը գրված է խոշոր, ուղղադիմ երկաթագրով, ամեն մի թերթում շարելով մոտավորապես 4860 տառ (6 սյունակ×45 տող×18 տառ): Արդի վիճակում ձեռագիրը բաժանված է երկու մասի, որոնցից պակասում են բոլորովին պոկված-հանված մի քանի տասնյակ թերթեր: Մնացած թերթերից շատերի լուսանցադարձերը, գլխադարձերը կամ ամբողջ լուսանցային շերտը անխղճաբար կտրված-հանված է: Ձեռագրից պոկված թերթերից 16-ը տարվել է Վենետիկ, 1847—50 թթ.⁵, ձեռագիրը երկու մասի բաժանելուց հետո:

մանց գիր» և կարծում է, թե ուրիշ տեղից է վերցված, այնինչ արտագրված պետք է լինի Մշո Տօնականից («Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը», Վիեննա, 1953, էջ 37): 2. Ոսկյանը կասկածելի է համարում նաև Չորտուանել Մամիկոնյանի «Կտակը» (անդ, էջ 42):

3 Ա. Ալիշան, Հայագատում, Բ, էջ 98—99, 396—397: «Այս «Կտակ»-ի վավերականությունը կասկածելի է»—գրում է Գ. Հովսեփյանը (Գաբրիել կարդիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Ա., Անթիլիսա, 1951, էջ 292, ծանոթ. 3 (Այսուհետև՝ «Յիշատակարան»): «Այս յիշատակարանը ձեռագրում այլևս չկա»,—գրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը «Ճառնատիրների հավաքածուում» (Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ցուցակ ձեռագրաց (անտիպ), Ճառնատիրներ ժն, Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակներ): Այնինչ «Կտակը» գրված է հենց Տօնականի առաջին թերթի երկրորդ երեսում, թերթը համարյա կեսից պատռված է:

4 Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, էջ 468 (այսուհետև՝ Բ. Սարգսյան, Ցուցակ Վենետիկի):

5 «Վ. Հ. Ներսես Սարգսյան ի Հայո ճանապարհորդած միջոցին ստացել և հղեր կամ անձամբ սերեր է ի Վենետիկ Ձեռագրի ստացման հիշտ պատմությունն արդեն Չմյուսնիս հրատարակվող Արալոյս Աբարատեան» երկշաժամթերթին մեջ (1868, էջ 863) մերձավոր ժամանակակից և ակնհաստես մեկը տեղն ի տեղը պատմած է, որով կը ջրվի ժողովրդական կամ լրագրաց մեջ տարածված արտոց լուրը», (Բ. Սարգսյան, Ցուցակ Վենետիկի, Բ, էջ 478): Լրագրի այդ հա-

Ձեռագրի բաժանումը կատարվել է 1828 թվականին կամ դրանից առաջ, բայց ոչ հետո: «Շնորհօք սուրբ հոգոյն վերստին կազմեցան երկոթին սուրբ ճառքս, ի թուականիս Հայոց ՌՄՀէ (1828)-ին... ձեռամբ Կիրակոս մեղապարտ վարդապետի Աղբեցոյ և տիրացու Սահակին... որ բազում աշխատութեամբ հազիւ կարացաք զսա վերստին կազմել»⁶:

Առաքելոց վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Մուրադյանը, հաստատելով, որ «մատեանս խիստ ծանր և դժուարաշարժ լինելոյ պատճառաւ երկու հատոր արարեալ և կազմեալ է Կիրակոս վարդապետ Աղբեցի ՌՄՀէ (1828) թուոյն հայոց»⁷, ավելացնում է. «1892 թ. մայիսի 4-ին սկսայ կարգաւ ւրել զթուանշան թղթոց երկու կազմեալ ճառիցս, առաջինն է 648 երես (գրված է 649, որ շէր կարող լինել. ձեռագրի վերջին էջում՝ 648 է), իսկ երկրորդն է 564»⁸: Այս էջակալումներից ստացվում է 324+282=606 թերթ: Այդ քանակին ավելացնելով առաջին մեկ թերթը, որ էջակալված չէր, կստանանք 607: Էջակալումից հետո կորել է դարձյալ 7 թերթ: Բարեբախտաբար մնացել են Տօնականի համարյա բոլոր պրակներիցները, որոնցով հնարավոր է վերականգնել ձեռագրի սկզբնական թերթաքանակը և կորած թերթերի քանակը: Մշո Տօնականում պրակները նշանակված են հայոց այբուբենի տառերի հերթակալությամբ: Երեսունվեցերորդ պրակը նշանակելուց հետո միայն, շարունակվում է տառերի թվային արժեքով՝ ԼԷ, ԼԸ... մինչև ՉԳ(83), որը վերջին պրակն է: Ամեն մի պրակ բաղկացած է 8 թերթից, բացառությամբ մի քանիսի: Առաջին պրականիշը՝ Ա-ն, գրված է երրորդ թերթի ստորին լուսանցքում, խորանազարդ էջի վրա, ուր Տօնականի բնագրի սկիզբն է: Պրակից դուրս են առաջին երկու թերթերը: Վերջին պրակի առաջին թերթի մի երեսում ավարտվում է Տօնականը և սկսվում Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանը:

Ձեռագրի 83 պրակներից տասական թերթ ունեն Ռ և Ս պրակները, յոթ թերթ՝ ՉԲ պրակը, վեցական թերթ՝ Տ, Ծ, ԿԸ, ԶԵ և ՉԳ պրակները, մնացած 75 պրակները ութական թերթից են բաղկացած: Պրակների և թերթերի ընդհանուր զումարը 657 է, ավելացրած սկզբի 2 թերթը և երկու թերթ ԽԴ պրակից, որ առաջին կեսին է միացած, կստանանք 661 թերթ: Այդ ընդհանուր քանակից պակասում է 61 թերթ, և բոլորի հետքերը երևում են. այսպես, մեկական թերթ է պակասում Բ, Դ, Ե, Լ, Մ, Ն, Շ, Ո, Ջ, Ռ, Ց, ԽԶ, ԾԽ, Կ, ԿԳ, Զ, ԶԳ պրակներից, երկուական թերթ՝ Ա, Փ, ԽԹ, ԶԴ, ՉԳ պրակներից, երեք թերթ՝ ԽԵ պրակից, հինգ թերթ՝ Ի պրակից և Ը, ԿԱ, ԿԲ պրակները՝ ամբողջությամբ: Այժմ ձեռագիրն ունի 661—61=600 թերթ: 61 կորած թերթերից 16-ը Վենետիկում է, բոլորովին անհետ կորել է, հավանաբար, 45 թերթ:

մարում հիշյալ նյութը չգտանք, Ա. Մ.): Այդ թերթերից կազմված ձեռագիրը Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում կրում է 614 համարը, իսկ Ցուցակում՝ 229: Այս թերթերից 14-ը ձեռագրի մագաղաթյա թերթերն են, իսկ 15, 16, 17 թերթերը թուղթ են, որոնք, հավանաբար, հետագայում կորած երկու պակաս թերթերի ընդօրինակություններն են, գրված բոլորգրով:

6 Մատենադարան, ձեռ. N 7729, էջ 602բ: «Հին հայկական մանրանկարչություն» 1952 թ. տպագրված ալբոմի մեջ ձեռագրի կիսավեր մասին արված ենթադրությունը հիշտ չէ (տե՛ս անդ, եկ. 13-ի բացատրության ծանոթագրությունը): Ձեռագիրը Առաքելոց վանքից 1915 թ. հանելու ժամանակ, ամենայն հավանականությամբ, անջատել են նրա կազմերը, տեղափոխելու գյուրության համար:

7 Անդ, էջ 9ա:

8 Անդ:

Ինչպես վերը հիշատակեցինք Մշո Տոնականի պրակների մի մասի թերթաքանակը խաչաբազմ է: Սովորաբար յուրաքանչյուր ձևազրի պրակների քանակը կալուն է լինում, և եթե երբեք թերի է կազմվում որևէ պրակ, գրիչը զգուշացնում է այդ մասին, բնագիրը թերի շղիտելու համար: Այսպես, Գևորգ Սկևոսցին 1267 թ. ընդօրինակած իր ձևազրում ժԲ պրակի ստորին լուսանցքում զգուշացնում է. «այս տետրս Դ թուղթ է», որովհետև մյուս բոլոր տետրերը կամ պրակները 12-ական թուղթ ունենին: Հատկապես յոթ թերթանոց պրակ անհնարին է կազմել, որովհետև պրակի թերթաքանակը պետք է զույգ լինի: Բայց Մշո Տոնականում այն հնարավոր է եղել: Այստեղ պրակները կազմելիս թերթերը ամբողջությամբ, առանց երկտակելու գրվել են իրար վրա և ոչ թե ծավելել ու գրվել իրար մեջ:

Եթե այդպես է, հնարավոր էր, որ որոշ պրակներ, նույնիսկ կենտ թերթաքանակ ունենալին և որոշ խախտումներ լինեին նրանց միօրինակության մեջ, ինչպես և կա:

Տոնականի 600 մագաղաթյա թերթերը, եթե նկատի ունենանք նրանց մեծությունը, բավականին պատկանելի քանակ են կազմում, որպեսզի այսօր էլ հիացնեն և զարմացնեն դիտողին, քանի որ այն ստացվել է այդքան մատուցած արջառների մորթիներից և վկայում է մագաղաթի պատրաստման արվեստի կատարելությունը միջնադարյան Հայաստանում:

Բ

Մշո Տոնականը նշանավոր է ոչ միայն ծավալալից մեծությամբ, այլ նաև իր բովանդակության հարստությամբ: Այն պարունակում է ներբողյաններ և վարդապետական ճառեր, թղթեր և պատմական բովանդակությամբ ընտիր հատվածներ, մեկնություններ, կանոններ, վարքեր, վկայաբանություններ և այլն, և այլն: Նրան նախորդող Տոնականներից մեզ հասած ամենահարուստը Տիվրիկի Նեղիուկ գյուղում 1194 թ. ընդօրինակվածն է, որը 233 նյութ-միավոր ունի⁹, իսկ նրանից հետո 1307 թ. Ղրիմում ընդօրինակվածը՝ 287¹⁰: Այնինչ Մշո Տոնականի նյութ-միավորների քանակը, չնայած իր կորած մասերի¹¹, 327-ի է հասնում¹²: Միայն ճառերի և ներբողյանների հեղինակները անցնում են քառասունից: Մի այդքան էլ մյուս նյութերի հեղինակներն են: Բազմաթիվ նյութեր է պարունակում Տոնականը Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Հայրապետից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Գավիթ փիլիսոփայից, Սեբեոսից, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսից, Զաքարիա կաթողիկոսից, Սահակ կաթողիկոս Գ. Զորափորեցուց, Իգնատիոս վարդապետից և հայազգի այլ մատենագիրներից:

Տոնականի նյութերից շատերը նշանավոր են իրենց հնությունով, նույնիսկ եղակիությամբ: Հիշենք մի քանիսը. «Ի պատմութենէ Հերակղի. վասն աւերածոյն Երուսաղէմի և տանելոյն ի գերութիւն զսուրբ փայտ խաչին Քրիստոսի

Պարսիկս» (ՄշԳ) հատվածները, Գ. Աբգարյանի ենթադրությամբ Սեբեոսի երկից մնացած հատվածներ են և առաջմ հայտնի ամենահնագույն նմուշը այդ երկից¹³: «Աբրահամու արքեպիսկոպոսի Եփեսացոյ ներբողեան յաւետիս սուրբ Աստուածածնին և միշտ կուսին Մարիամու» ներբողյանի մասին Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Աբրահամ Եփեսացու գրուածներեն միակն է այս ճառս, հայկական թարգմանությամբ մեղ հասած»¹⁴: «Ի յիշատակի սրբոյն Անտոնի անապատականի, սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի ասացեալ» ճառը շարաբանությամբ կտարբերի երկու տպագրութենն ևս, և կը թվի հնագույն և ընտրելագույն թարգմանություն»¹⁵, «Սրբոյն Մահակայ հայոց հայրապետի» դավանական ճառը «համարեն Սահակ Գ կաթողիկոսին է... Ինձ ծանոթ միակ օրինակն է այս, որ զերծ մնացել է նորամուտ խանգարումներէ»¹⁶: Կան նաև ճառեր և վկայություններ, որոնք «շատ կեանքով ուշագրավ են»¹⁷, կամ «ունեն զգալի տարբերություններ» տպագրություններից և այլն, ինչպես վկայում է Բ. Սարգիսյանը:

Չեռագիրն սկսվում է Տոնականի կարգավորման, վերաբերյալ տեղեկությամբ: Ըստ այդմ, Տոնականի մեջ մտած նյութերն ու պատմությունները «ի մի կանոն կարգադրութիւն ժողովեալ առն աստուծոյ Սուղմովնի Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, ի դաւառին Գեղաբունի, ի թուականին ՃԳԶ (747)»¹⁸: Այս բանը կրկնվում է նաև Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանում: Ելնելով սրանցից, Ն. Սարգսյանը գրում է, որ «թվի թե երկրորդ օրինակ իցե կամ անընդմիջապես դադափարյալ հառաջնո անտի, զոր հավաքյալ կարգադրաց Սողմոն՝ Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, որպես վկայի և Օրբելյանն Ստեփաննոս»¹⁹: Նույն կարծիքին է Բ. Սարգիսյանը, որ այն գտնում է օրինակած «ոչ թե Սողմոնի Տոնականն ուղղակի, այլ անոր երկրորդ օրինակն», որը նրա կարծիքով պիտի լինի «յամի տեառն 1104—5 գրված»²⁰, այսինքն Զորտուանդ Մամիկոնյան իշխանի ժամանակ: «Ոչ մի հիմք չկա ընդունելու, թե նրա օրինակը եղել է Սողմոն Մաքենացու ձեռքով պատրաստած ձեռագիրը»²¹, գրում է Գարեգին Հովսեփյանը: Ընդհանրապես, ձեռքով պատրաստած ձեռագիրը անմիջապես Սողմոն Մաքենացունը չի եղել, սակայն այն անպայման սերում է Տոնականի՝ Մաքենացու խմբագրությունից, ինչպես ցույց են տալիս գրի և հիշատակագրի վկայությունները: Տոնական, ձառնախոր, յայսմաուրբ և այս կարգի այլ մատյաններ խմբավորվելուց կամ կարգավորվելուց հետո միշտ հարստացվում ու լրացվում էին. որոշ վարքեր կամ ճառեր փոխարինվում էին ուրիշներով, բայց դարձյալ կոչվում էին կարգավորողի կամ խմբագրողի անունով, եթե այն խոշոր փոփոխությունների չէր ենթարկվել: Այսպես, 1536 թ. ընդօրինակած Յայսմաուրբի հիշատակարանում, Գարբիել գրիչը գրում է. «Նե եղև գրաւորութիւն գրոցս... ի լաւ և յընդիւր արիւնակէ, որ ասի Սեբեոց, և այլ

9 Գ. Վ. Աբգարյան, «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանուկի անդժվածը, Երևան, 1965, էջ 29:
 14 Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ վեներաբլի, Բ, էջ 444:
 15 Անդ, էջ 444:
 16 Անդ, էջ 449:
 17 Անդ, էջ 459:
 18 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 3ա:
 19 Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ վեներաբլի, Բ, էջ 469:
 20 Անդ, էջ 435—436, 476:
 21 Յիշատակարանը, Ա, էջ 722—3:

9 F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens... de la Bibliothèque National, Paris, 1908, էջ 48—54, ձեռ. № 110:
 10 Անդ, էջ 57—61, ձեռ. № 116—118:
 11 «Երանելուցն Զաքարիայի հայոց կաթողիկոսի...» ճառին, որ կրում է ՃԳԶ համարը, հաջորդող ճառը ՃԿ է համարն ունի և սկսվում է նոր էջից «Նորին Յոհանու ասացեալ...» ճառով: Նշանակում է դրանց միջև եղած թերթը պարունակել է մի ուրիշ ճառ Հովհաննես Ոսկերեբանից, որ այժմ չկա:
 12 Հաշվի մեջ են նաև վեներաբլում գտնվող թերթերում պարունակվող ութ ճառերը:

այս՝ բան դայն»²², որն ստեղծվել էր 135 տարի առաջ: Այսպես հարստացել է նաև Տօնականը, իսկ Մշո Տօնականի մեջ փոփոխություններ է մտցրել նաև ինքը՝ գրչիը: Այս է վկայում ձեռագրի առաջին թերթերում գրված հիշատակագրությունը «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Բարսեղին, որ դարինակս պատրաստեաց»: Այս բանի վկայությունն են նաև Տօնականի հարստությունը, նյութերի բազմազանությունն ու առատությունը: Գրիչը 539բ էջի ստորին լուսանցքում գրում է. «մնաց ի ճառէս փոքր մի, որ գիտենաս»: էջը վերջացել է և գլխազարդը հաջորդ էջի սկզբից նկարելու համար ճառը վերջից «փոքր մի» կրճատվել է նույն էջում տեղավորվելու համար: Եթե գրիչը կարող էր ճառը կրճատել, ապա, ստացողի պատվերով նա կարող էր և ավելացնել: Իսկ այս հարստացնում և հեռացնում էր Տօնականը իր սկզբնական տեսքից: Ուրեմն հիմք չունենք վճռականորեն մերժելու Մշո Տօնականի Մաթևոսյան խմբագրությունից սերելը, հաշվի առնելով, որ եղել է Սողոմոն Մաթևոսյան խմբագրությունից Տօնական և գրիչ Վարդանը իր ընդօրինակած Տօնականի սկզբում բերում է այդ մասին վկայություն: Ահա մի այլ վկայություն ևս, որ բազել ենք ուրիշ ձեռագրից. «Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն և վկայից, որ այժմ ճառընտիր կոչի, յայլևայլ լիզուէ թարգմանեալ եղև ի ձեռն բազմաց, իսկ յետոյ սուրբ հայրն Սողոմոն Մաթևոսյանց հաւաքեաց ի մի տուփ և անուանեաց Տօնական, բանդի մինչև ցայն ոչ գոյր ի մէջ մեր Յայսմաւորք»²³:

Այս վկայությունները ավելի են բարձրացնում Մշո Տօնականի պատմական, մատենագիտական արժեքը: Նրա՝ Սողոմոն Մաթևոսյան կարգավորած Տօնականից սերելը հնարավորություն կտա վերականգնելու Սողոմոն Մաթևոսյան կարգավորած Տօնականը, եթե երբեք այդօրինակ փորձ արվի: Վերը բերված մեջբերումը բացահայտում է նաև Մաթևոսյան Տօնականի բնույթը և օգնում Տօնականի և Յայսմաւորքի նմանություն և տարբերության էությունը բացահայտելուն:

Հայերի մոտ Յայսմաւորքի գոյությունից առաջ, նրա պակասը, սկսած 747 թվականից, լրացրել է Տօնականը, ինչպես վկայում է մեջբերված հատվածը: Տօնականներում տոները նշանակված են «տարվա օրերու կարգաւ» և դրանց համապատասխան վկայաբանություններ, վարքեր, պատմություններ և ճառեր են բերված: Այդ կարգի տօնականների լուսագրույն նմուշ կարող է ծառայել Վիեննայի № 224 Տօնականը²⁴, որ «յայսմ աւոր» վարքերը, վկայությունները և պատմությունները գերակշիռ մաս են կուզում: Տօնականը կոչվում է նաև «Նամակ Տանակի» ինչպես և «Պատմագիրք» անուններով, շեշտելով վկաների ու սրբերի պատմությունները:

991 թվականին Հովսեփ թարգմանիչը հայերենի է թարգմանում Կոստանդնուպոլսում նոր կարգավորված և ընդունված հունարեն Յայսմաւորքը և ուղարկում հայոց եկեղեցուն՝ օգտագործելու: Արդեն Հովսեփը նրա մեջ հայկական վկայաբանություններ ու վարքեր էր մուծել: Հաջորդ դարերում, Կիրակոսի, Իսրայելի և Գրիգոր Անավարդեցու ջանքերով ավելի լրացվում, ճոխացվում է աւելի բան զնորայն՝ զի շատ նոր վկայք աստ գրեցան՝ և հարստացաւ գիրքս:

22 Առավագղ արԷ. Սյուրմեյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի, Երուսաղեմ, 1935, էջ 340:
 23 Մատենագարան, ձեռ. № 2271, էջ 215ա, 215բ:
 24 Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Միթիւրէանց ի Վիեննա, 1895, էջ 571—584:

Յայսմաւորքը և տարածվում, իսկ 1401 թ. Գր. Խլաթեցին վերստին խմբագրում է և ավելի հայացնում: Յայսմաւորքի գոյության և տարածման պայմաններում փոխվում է Տօնականի բնույթը: Նրա օգտագործման բնույթի հետ փոխվում է նաև պարունակության համամասնությունը և անվանումը: Տօնականը աստիճանաբար վերածում է ճառընտիրի, ընտիր ճառերի ժողովածուի: ԺԴ դարի մի գրիչ իր ավարտած ձեռագիրն անվանում է «Ճառընտիր և Տանականի ձագ կոչի սա», մեկ ուրիշը սուրբ գրքերը թվարկելիս Տօնականի կողքին դնում է նաև ճառընտիրը. «...Տարէգիրք, մեծ Տանականն, ճառընդիրն, Սարգիս գիրքն» և այլն:

Գ

Ձեռագրի անբակտելի մասն են կազմում Հիշատակարանը և հիշատակագրությունները: Գժրախտաբար Մշո Տօնականի գլխավոր հիշատակարանը չի գրվել, սակայն պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակագրություններ՝ գրչից, որոնք օգնում են պարզաբանելու ձեռագրի գրչության հանգամանքները: Գրչի հիշատակագրություններին մեծապես օգնում է նաև Մշո Առաքելոց վանքում ձեռագրի գերությունն ու վերագնման մասին գրված Հիշատակարանը, որը շրջառամենայնի պատմական արժեքով մի հիշատակարան է... իր բովանդակությամբ հիշատակության արժանի մի գործ, բարեպաշտության և մշակույթի դնահատության մի կենդանի և հավերժական ապացույց, թե միաբանության և ուսանողի և մասնակցության, և թե բարեպաշտների մասնակցության՝ գնման մեջ»²⁵:

Որովհետև հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի մեկ անհրաժեշտ մասերին պետք է անդրադառնանք ստորև, կրկնություններից խուսափելու համար այստեղ դրանք չենք բերում: Անհրաժեշտ է հիշել, սակայն, որ ձեռագրի գրիչը Վարդանն է, իսկ ստացողը Վասուսի և Հոփիսիմեի որդի պատրոն Աստվածատուրը, որին գրիչը շատ հաճախ է հիշատակում. «Ձստացաւդ սուրբ կտակիս և փափագող յիշատակիս՝ զամէնարհնեալ պատրոն Աստուածատուրն և բարի ծնաւոսն իւր յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս աղաչեմ, և զանպիտան զծագիրս Վարդան և զամենայն աշխարհս հաւատացեալ, և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն»²⁶:

Մշո Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանի և Տօնականի, ավելի բան կես հազարամյակ այդ վանքում պահվելու պատճառով, բանասերներից ոմանք այդտեղ էլ ընդօրինակված են համարում ձեռագիրը: Տարակարծություններ կան նաև գրության թվականի վերաբերյալ: Բարսեղ Սարգիսյանի կազմած Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակում ճառընտիրի թվականը նշանակված է «ՈՍԱ.—ՈՄԴ 1201—1205)», իսկ գրչության վայրը՝ «Առաքելոց կամ Ղազարու վանքը՝ ի Մուշ»²⁷. մինչդեռ Ղ. Ալիշանը այն համարում է «ԺԹ դարու վերջն և հաջորդին սկիզբն գրված»²⁸: Գարեգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանը ձեռագրաց»-ի Ա հատորում 1204 թվականի տակ է դրել ձեռագիրը և տեղը դարձյալ համարում

25 Յիշատակարանք, Ա, էջ 721, 722, ծանոթ. 1: Մատենագարան, ձեռ. № 7729, էջ 213բ:
 26 Գրչի և ստացողի վերաբերյալ հիշատակագրություններ տե՛ս ձեռագրի 3ա, 43բ, 63բ 73բ, 82բ, 93բ, 105ա, 110ա, 130բ, 182ա, 205ա, 225բ, 228ա, 237ա, 243ա, 254բ, 265ա, 270ա, 285ա, 288բ, 323բ, 338ա, 351ա, 376բ, 458ա, 476ա, 484ա, 490բ, 498բ, 534ա, 555բ, 590ա, 601ա էջերում:
 27 Բ. Սարգիսյան, Յուցակ վենետիկի, Բ, էջ 435, 477:
 28 Ղ. Ալիշան, Հայագրատում, հտ. Բ, էջ 338, ծանոթ. 1:

է Մուշը: «Տանականիս գրչութեան ժամանակը, մենք համարում ենք 1204 թվականը. թեպետ և ՈՄԳ համապատասխանում է 1205 թվին»²⁹ և ապա, «զբր-վելուց ոչ ավելի քան երեք տարի հետո դարձել է Առաքելոց վանքի սեփականություն»³⁰: Գարեգին Լևոնյան «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» ուսումնասիրության մեջ այն մերթ համարում է 1203 թ., մերթ 1202 թ. ընդօրինակություն³¹: Լ. Գուրնովն պարզապես գրում է. «1205 թ. ձեռագիրը: Նկարագրագրված Մուշում»³²:

1941 թ. պատմաբան Աշ. Աբրահամյանը մի հոդվածում, վրաց-հայկական գործերի կողմից Ռուբն-էդ-դինի ջախջախման թվականը որոշելիս, հենվում է Մշո Տօնականի հիշատակարանի վրա և գտնում, որ «այն տեղի պիտի ունեցած լինի 1202 թվի գարնանը, այսինքն հիշատակարանի գրվելուց մոտ երկու և կես տարի առաջ»³³, այսինքն, ձեռագրի ավարտման թվականին: Սակայն 1959 թ. հրատարակած «Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը» գրքում, հեղինակը գրում է, «որ ձեռագրի գրիչն է հանդիսացել Վարդան Կաֆայեցին (պետք է լինի՝ Կարենեցին Ա. Մ.), որը ձեռագրի գրչության վրա աշխատել է երեք տարի և վերջացրել 1204 թվականին: Ձեռագիրը գրված է Աստուածատուրի պատվերով Մուշի Առաքելոց վանքում և նրան էլ նվեր է տրված եղել: Ձեռագիրն ուղագրավ է ոչ միայն իր մեծությունը, այլ և պատմական արժեքավոր հիշատակարանով: Այն պարունակում է 1204 թվականին Քասեհում հայ-վրացական և Ռուբն-էդ-դինի գորաբանակների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին արժեքավոր տեղեկություններ»³⁴:

Տօնականի գրչության տեղի և ժամանակի վերաբերյալ տարակարծությունների պատճառը ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի բացակայությունն է, որը, ինչպես երևում է, չի գրվել վերահաս աղետի պատճառով: Սակայն ձեռագրում պահպանված գրչի հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի³⁵ տվյալների քննությունը հնարավորություն է տալիս որոշակի դարձնելու ձեռագրի գրչության ժամանակը և տեղը:

Գ

Նախ ճշտենք Տօնականի գրչության ժամանակը:

Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանում Ռուբն-էդ-դինի արշավանքի ակնարկությունը, ինչպես նաև հիշատակարանի գրչության ժամանակի արձա-

29 Յիշատակարանը Ա, էջ 699—726, ծանոթ. 8:

30 Անդ, էջ 3:

31 Գ. Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958 թ., էջ 11 և 30:

32 «Հին հայկական մանրանկարչություն», արտմ, Երևան, 1952, 13-րդ նկարի բացատրությունը: Հմմտ. Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, էջ 29:

33 Աշ. Աբրահամյան, Ռուբն-էդ-դինի ջախջախումը, «Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, № 5—6 (10—11), էջ 82:

34 Նույնի, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959 թ., էջ 30—31: Ի դեպ, այստեղ, սխալ է նշված ձեռագրի համարը, 7729-ի փոխարեն գրված է 7721:

35 Յիշատակարանը, էջ 699—721: Հմմտ. Սահակ Ա. Մուրադյան, Նազուր Գ. Մարտիրոսյան, Յուզակ ձեռագրաց Մշոյ սուրբ Առաքելոց-թարգմանչաց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, էջ. 1: Սահակ Գ. Մուրադյանը Տօնական նկարագրել է 1912 թ., Առաքելոց վանքում եղած ժամանակ: Նա ձեռագրի գրչության վայրը Մուշն է համարում: Յուզակի հրատարակչները միայն Հիշատակարանն են տպագրել, իսկ բովանդակությունը՝ ոչ:

նագրումը միմյանց լրացնում և հավաստում են Մշո Տօնականի գրչության ժամանակը:

Բաբերդի³⁶ ռայիս պատրոն Աստուածատուրը ցանկանում է ունենալ Սողոմոն Մաբննացու կարգավորած Տօնականի ընդօրինակությունը: «Եւ ապա խնդիր արարեալ յոգնիմաստ գրչի և գտեալ քահանայ մի ի գաւտնէն Կարնայ, յորոսս Վարդան կոչեցեալ, հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչութեան և նա յանձին կալեալ և ազնականութեամբն Աստուծոյ սկիզբն արարեալ զկնի երից ամաց և հաս յաւարտ բանիս»³⁷:

Վարդան քահանա Կարնեցին երեք տարում ավարտում է ձեռագիրը: Այդ ժամանակ Սեբաստիայի սուլթան Ռուբն-էդ-դինը հարձակվում է Կարնի վրա, «եւ ի կատարման գրոցս՝ սուլտանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բաղմութեամբ... փքացեալ, լնոնացեալ եհաս՝ ի Թէոդուպաղիս, և անդի կամեցեալ անցանել յաշխարհն Հայոց և Վրաց»³⁸, բայց ճանապարհին, ջախջախվում է Զաքարիա Սպասալարի կողմից: Այս դեպքերի արձանագրումը գտնում ենք Ստեփանոս Եպիսկոպոսի ժամանակագրության մեջ. «Ի սոյն ամի (ՌՄԱ.—1202) Ռուբնադդին սուլտանն էառ զԿարնոյ քաղաք և կոտորեցաւ ի Զաքարիայէն»³⁹: Ուրեմն Վարդան Կարնեցին Տօնականը ավարտել է 1202 թ.: Այս թվականը հաստատվում է ձեռագրի հետագա ճակատագրի պատմությամբ:

«Եւ յայսմ ամի (իմա՝ 1202 թ.),—շարունակում է հիշատակագիրը,—ի սագրելոյ շարին ըմբռնեցաւ այլսս Աստուածատուր ի ձեռն ամիրայէին իւրոյ նւադին կոչեցեալ: Որ և ի ձեռն այնմ գաղանի Աստուածատուրն այն ընկալաւ զվախճան, և յափշտակեցին զըստացուածս նորա և ոչ մնաց և ոչ մի ինչ, բայց այս գիրքս»⁴⁰:

Օգտվելով ստեղծված ծանր դրությունից, Բաբերդի դատավոր բոծորը, որ նշանակում է տաճիկ, «ձեռն յառաջ տարեալ զուր պատճառանաւք բանս ի վերայ եղեալ, թէ հինգ հարիւր պաւտատ մնաց ինձ առ Աստուածատուրն»: Կարծեցյալ պարտքի դիմաց ձեռագիրն հափշտակելով՝ «չու արարեալ դատաւորն եկն բնակեցաւ ի հոչակաւոր քաղաքն հլաթ և Բ ամ կայր ի պահեստի»⁴¹:

Ձեռագիրը երկու տարի թաքցնելուց հետո, հափշտակողը համոզվելով, որ ձեռագիրը չի հետապնդվում (որովհետև ձեռագրի ստացող պատրոն Աստուածատուրի տոհմը տուժել էր ոչ միայն Ալադինի վայրագություններից, այլև վերահաս սովից)⁴², այն վաճառք է հանում:

Խլաթին մերձ Գանչան գյուղացի Ստեփաննոս, Վարդապետ և Հովհաննես քահանա եղբայրները, որոնք միաբանած էին Մշո Առաքելոց ուխտին, այդ մասին լուր են ուղարկում Առաքելոց վանք: Եպիսկոպոսապետ Նսային՝ շորս քահանաներով «փոյթ ընդ փոյթ գնաց ի խլաթ», և որովհետև «ոչ կարաց հա-

36 «Թեքևս ոչ Բաբերդ քաղաքն՝ այլ զիւղ մի», գրում է Ղ. Ալիշանը (Հայագատում, էջ 448, ծթ. 3): Բայց ձեռագիրը հափշտակողին հիշատակագիրը «դատաւոր քաղաքին» է կոչում, որ հասկացվում է դատավորն այն քաղաքի (Բաբերդի), ուր տեղի էին ունենում նկարագրված իրադարձությունները:

37 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602ա, 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանը, Ա, էջ 712:

38 Անդ:

39 Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 37:

40 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանը, Ա, էջ 712:

41 Անդ, էջ 602բ:

42 «ՌՄԲ (1203) թուականին... Սով կղեալ ի վերայ երկրի»,—կարդում ենք Բաբերդի մոտ օրինակված մի ձեռագրում (Յիշատակարանը, Ա, էջ 1031):

սանել ի փափագ բաղձանացն, քանզի ժամանակն ձմեռնային էր»⁴³, վերադառնում է վանք: Տուն են վերադառնում նաև Արծկեի քահանաները, որոնք իրենց հերթին ուզում էին զենել Տօնականը: «Եւ մի ամ այլ մնաց գիրքս առ բոժորն այն: Ապա ի գալ միւս ամին խնդիր արարեալ, թէ գիրքս Ղազարու վանիցն է, զի առաջին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է»⁴⁴, Տօնականը վաճառվում է Առաքելոց միաբաններին: Այս տեղի է ունենում ձեռագիրն ավարտելուց երեք տարի անց, ձմռանը. «զի ժամանակն ձմեռնային էր և ազն դառնաշունչ»⁴⁵: Այդ ժամանակ գրվում է նշանավոր Հիշատակարանը և ձեռագիրը՝ կազմվում:

«Ի թուարբրութեան արարչութեանն, որ լինի յիսկզբան լինելութեանն մինչև ցայժմ ամբ վեցճաղարիորդ վեցճարիւրորդ երեսներորդ (6630), և ի ծննդենէ բանին Աստուծոյ լինի ամբ հազար երկերիւր և չորս (1204), եւ ըստ Հայկազեանն տոմարի, որ լինի վեցճարիւրերորդի յիսներորդի և չորրորդ (1205)⁴⁶, սկսա կազմել զբաղմբանեան շտեմարանս աստուածային գանձուց՝ ի նահանգիս, որ կոչի Ղազարու վանս, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցս»⁴⁷:

Այսպիսով ձեռագիրն ավարտվելուց հետո երեք տարի մնում է ելաթ քաղաքում և 1205 թ. տարվում է Մուշ, ուրեմն ձեռագիրը գրվել է 1205 թվից երեք տարի առաջ, այսինքն, 1202 թ.: Ինչպես տեսնում ենք, այս թվականը նախորդի հետ նույնանում է և հաստատում Մատենադարանի № 7729 ձեռագրի գրության տարին՝ 1202 թվականը:

Ե

Իսկ որտե՞ղ է ընդօրինակվել ձեռագիրը, ո՞րն է գրչության վայրը: Բ. Սարգիսյանը, Գ. Հովսեփյանը և ուրիշներ գրչության վայրը համարում են Մշո Առաքելոց վանքը: Բայց տեսանք, որ միայն 1205 թ. և հետագայի հիշատակարաններն են գրվել Մշո Առաքելոց վանքում և ոչ ձեռագիրը: Ձեռագրի այնտեղ գրվելու մասին նույնիսկ ակնարկներ չկան: Ընդհակառակը՝ փաստերը ցույց են տալիս, որ ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանքում չի գրվել: Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի հիշատակարանի ծանոթագրություններից մեկում վերանայում է իր նախորդ տեսակետը, գրելով. «Ձեռագիրն ամբողջապես չի գրված և նկարագրողված Առաքելոց վանքում, բայց այդ վանքի միաբանների ջանքերով է, որ գրվելուց ոչ ավել, քան երեք տարի հետո, դարձել է Առաքելոց վանքի սեփականություն և պահվել է այնտեղ մինչև 1915 թվականը՝ հավելյալ արժեքավոր հիշատակարաններով: Գրչության վայրը պարզ չէ, Կարնո՞ւմ, Ելաթո՞ւմ, թէ մի այլ տեղ այդ շրջանի»⁴⁸:

Հիրավի, Առաքելոց վանքի միաբանները ձեռագրի մասին լսում են գրությունն ավարտելուց երկու տարի անց միայն և տեղ են դառնում, «զի առա-

43 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ:
 44 Անդ:
 45 Անդ, 603ա:
 46 Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Քրիստոնեական և հայկական թվերը համապատասխանում են միմյանց, բայց ոչ Աշխարհի ստեղծագործությանը. կարելի է կարծել, որ ստեղծագործության թվականը պիտի լիներ 6730 և գրիչը սխալմամբ 6630 է գրել՝ Աղեքսանդրի թվականով և ոչ Բյուզանդական: Այդ զեպքում բոլոր երեք թվականներն էլ համապատասխան կլինեն միմյանց. այսինքն, 6730—5509=1221, 1221—16=1205», (Յիշատակարանք, Ա, էջ 726, ծանոթ. 8):
 47 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603ա: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 718—719:
 48 Յիշատակարանք, Ա, էջ 722, ծանոթ. 3:

ջին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է» (խոսքը Առաքելոց վանքի Եսայի եպիսկոպոսի մասին է, այլապես՝ Արծկեի միաբաններն էին գնելու):

Եթե Տօնականի թվականը որոշելիս մեզ օգնեց Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանը, ապա գրչության տեղը որոշելիս նույն գեղը կատարում են բուն գրչի հիշատակագրությունները: Այստեղից իմանում ենք, որ ձեռագրի ստացողը Վասուսի և Հովհիսիմեի որդի՝ պատրոն Աստվածատուրն է (մշեցիների վկայությամբ՝ Բաբերդի ռայիսը), որ սրա եղբայր Ավետիս քահանան շատ է հետևում գրչության գործին, և «բազում հոգաբարձութեամբ նպաստ եղև ի տառս յայս»⁴⁹: Գրիչը Վարդանն է, որը, մշեցիների վկայությամբ, Կարնո գավառից է: Սրան օգնում է իր եղբայր Բարսեղը, որը «զաւրինակս պատրաստեաց»⁵⁰, հիշվում են մի քանի միաբաններ, իսկ մի զլխազարդի մեջ կարգում ենք «Ստեփանոս» անունը:

Այս բոլորից բացի Վարդան գրիչը հիշում է այն ուխտի առաջնորդներին⁵¹, որտեղ օրինակվել է Տօնականը: Սրանք Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդները չեն, այլ մի ուրիշ վանքի, ուր և տանում են մեզ որոնումները: Սկսենք Վարդան գրչից:

Վարդան անունով մի գրչի հանդիպում ենք Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում, որը գրչության նշանավոր կենտրոն էր՝ մեկից ավելի վարժ գրիչներով և ծաղկողներով: Ահա այդտեղ «յամի Ո որդի յիսներորդի, միով թուով պա[կա]ս (1200) կատարեցաւ զծագրութեամբ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ Վարդանա, յետեալ և անպիտան կրանաւորի, հրամանաւ և ծախիւք... վերագիտող նահանգիս տէր Սարգսի և եղբարս Ամբակումա, ի գաւառիս, որ կոչի Դարանաղեաց, ի լերինս Սեպուհ, յորում կան հանգստարան սուրբ Լուսաւորչին՝ առնթեր գոլով վկայուհույ բնակութեան և շիրիմի, որ կոչի Մանէ Այրք, որում ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած ամենեցուն, ի մենաստանիս, որ կոչի Աւագ վանք՝ առ գրան սրբոյ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետին և սուրբ Առաքելոց, ի մէջ աստուածասէր ճգնաւոր եղբարց, յորում ամբացեալ կան ընդ հովանեաւ սուրբ խորանացս»⁵²:

Գրչության վայրը որոշելու հիմնական կուլանք Տօնականի գրիչ Վարդանի վկայություններ են իր ուխտի առաջնորդների և միաբանների վերաբերյալ: Նա գրում է. «զառաջնորդք սուրբ ուխտիս զՅովհաննէս պատուական ծերն և զՍարգիս, և զԱստուածատուր, որ ի գիրս աւժանդակեաց»⁵³, կամ «Քրիստոս աստուած, բարեխաւսութեամբ սրբոյն Մամատայ, ողորմեա՛ պատրոն Աստուածատրին եւ ծնողաց եւ եղբարց եւ բերց իւրոց, ողորմեա եւ հար Յովհաննիսի

49 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 338ա.
 50 Անդ, էջ 27ա, 105բ:
 51 Անդ, էջ 358ա:
 52 Յիշատակարանք, Ա, էջ 646, հմմտ. Բ. Կյուլեսերյան, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին հայոց, Անթիլիաս, 1961, էջ 33:
 Ավետարանը մինչև 1605 թ. մնում է Կամախում. այդ թվականին, երբ «եղև հալածումն բրիտանից», Գրիգոր վարդապետը Սեթի խնդրանքով, որին պատկանում էր ձեռագիրը, բերում է Կոստանդնուպոլիս և նվիրում սուրբ Նիկողոս եկեղեցուն: 1848 թ. ձեռագիրը նույն քաղաքի սուրբ Աստուածածին եկեղեցում էր և կոչվում էր «Պովէն ելած Աւետարան»: Բ. Կյուլեսերյանը 1897 թ. օրինակում է ձեռագրի հիշատակարանը, իսկ 1902 թ. նկարագրում՝ իբրև Ղալաթիո ազգային Մատենադարանի թիւ 6-րդ ձեռագիր: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Նյու-Յորքում, Գեորգյան հավաքածուի մեջ:
 53 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 323բ:

և Սարգսի ե[ւ] գրագիր Վարդանայ, Գրիգոր[ի]սի, Մարգարիին և Ռատակէս միայնակեցին և որ զգիրս գրեաց (նախագաղափարի մասին է— Ա. Մ.) և ծնողաց նւոցա և եղբարց նոցա...», «... Զծեր Յակոբ վարդապետն յիշեցէք տէր»⁵⁴, «Ողորմեա Բարսեղին, որ զարինակս պատրաստեաց»⁵⁵, «զՔարոս եղբայր, որ բարիոք սպասաւորէ, յիշան, Քրիստոս աստուած»⁵⁶: Արանց, ինչպես նաև գրիչ Վարդանին հանդիպում ենք Գարանաղի գավառի Սեպուհ լեռան (Լուսավորչի լեռ) վրա գտնվող Ավագ վանքում: «Ի գաւառիս Գարանաղեաց, ի լեռան սրբոյ Լուսավորչին մերոյ մեծին Գրիգորի մերձ ի յայրս սրբուհոյն Մանէ» որ հետո չէր Ավագ վանքից և միշտ կապված էին իրար հետ, «... ընդ հովանեաւ» Լուսավորչաշէն սուրբ Կարապետի»: 1201 թ. Հովհաննէս գրիչը ընդօրինակում է մի Ավետարան, ուր հիշում է «զՅովհաննէս քահանայ՝ սպասաւոր սուրբ և գերահռչակ սուրբ Կարապետի»: Նույն թվականին Լուսավորչի վանքում Ղազար գրիչը՝ իր ընդօրինակած Ավետարանում թվարկելով «զվարդապետսն մեր» ի շարս այլոց հիշում է նաև «զՅովհաննէս ծեր, զՎարդան»⁵⁸: 1201 թվականին Ստեփանոս գրիչը «ի գաւառիս Գարանաղեաց... անապատիս կոչեցելոյ Աւագ վանք» օրինակում է մի Ավետարան և հիշում «զբարի առաջնորդ սրբոյ ուխտիս զտէր Սարգիս»⁵⁹: Վերջինս Վարդանի՝ 1200 թ. նույն վայրում օրինակած Ավետարանի ասացողն է, որտեղ նա կոչվում է «վերապիտող նահանգիս»: Սարգիսը, ինչպես տեսնում ենք, Աւագ վանքի առաջնորդն է, իսկ Հովհաննէս ծերը՝ սուրբ Կարապետի առաջնորդը: Եվ որովհետև Վարդանը Տօնականը օրինակում էր «ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին», զրա համար սկզբում հիշում է նրա առաջնորդ «զՅովհաննէս պատուական ծերն» և ապա Աւագ վանքի առաջնորդ Սարգսին:

Այստեղ է նաև Աստուածատուրը. Վարդանը ուխտի առաջնորդներ Հովհաննէս ծերից և Սարգսից հետո հիշում է Աստուածատուրին, «որ ի գիրս աւժանդակեաց»: Սա վերը հիշված գրիչ Ղազար վարդապետի եղբայրն էր, որ 1201 թ. ընդօրինակության ժամանակ «միշտ սպասաւորէ մերում տկարութեանս»⁶⁰:

54 Անդ, էջ 73բ:

55 Անդ, էջ 73բ:

56 Անդ, էջ 461բ:

57 Յիշատակարանք, Ա, էջ 686—687:

58 Անդ, էջ 684, 688:

59 Մատենադարան, ձեռ. № 6332, էջ 7: Ի զեպ Վարդան, Յովհաննէս, Ղազար և Ստեփանոս գրիչների ավետարաններն ընդօրինակվել են միևնույն գաղափար օրինակից: Բոլորի մոտ զխավոր հիշատակարանները շատ տեղեր համընկնում են, իսկ օրինակը համարվում է զքնտիր և ստույգ... ամենայն արհեստի լի և պատարուն, բան և տնհատ, հրաման և ստորատ, միջնակտուր և վերնակետ»: Ստեփանոսը գրում է, որ այդ օրինակը կողմա հետորի ընդօրինակածն է: Արանցից առաջին գրիչ օրինակածը այժմ Նյու-Յորքում է, վերջինը՝ Մաշտոցյան մատենադարանում, իսկ մյուսները խիստ համառոտ նկարագրված են Թորգոմ Գուշակյանի կազմած Սեբաստիայի Սուրբ Նշան վանքի ձեռագրաց ցուցակում (Թորգոմ արք. Գուշակյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Նշանի վանուց ի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, էջ 12—14, թիվ 12, 13): Այստեղ միայն Ղազարի Աւետարանի հիշատակագրություններն ու հիշատակարանն է բերված, իսկ Հովհաննէս գրիչ ընդօրինակության մասին գրում է. «Յուրաքանչյուր ավետարանի վերջը կան հիշատակարաններ, որոնք բոլորովին նույնն են թիվ 12 գրչագրի հիշատակարաններու հետ, հազիվ մեկ կամ երկու անվան տարբերությամբ: Բուն հիշատակարանը գրիթն թիվ 12-ի բովանդակությունն ունի, ուստի զանց կանվի» (Անդ, էջ 14): Բարբախտաբար այդ երկու ձեռագիրն էլ փրկված են, և այժմ գտնվում են Նրուսաղեմի սուրբ Հակոբյանց մատենադարանում:

60 Յիշատակարանք, Ա, էջ 687:

Ահա այն անձնավորությունները, որոնց հիշում է Վարդանը որպես միաբաններ և առաջնորդներ այն ուխտի, ուր նա Տօնականն էր ընդօրինակում, և որոնց մենք հանդիպում ենք Գարանաղեաց գավառի Աւագ վանքում: Աւագ վանքի միաբաններից հաջորդը ինքը՝ գրիչ Վարդանն է, որին հանդիպում ենք այդտեղ ոչ միայն 1200 թ., այլև 1201 թվականին՝ Ղազար և Ստեփաննոս գրիչների հիշատակարաններում: Ստեփաննոսը նրա մասին 1201 թ. գրում է. «և զընտրեալ քահանայն Վարդան յիշեսցիք ի տէր, զի բազում իրօք օգնական եղև մեզ»⁶¹: Այնուհետև Տօնականում հիշատակված Վարդանի եղբայր Բարսեղին, Հակոբին, Ռատակես միայնակացին, Թորոսին հանդիպում ենք Ավագ վանքում այդ ժամանակ ընդօրինակված տարբեր ձեռագրերում, որպես տեղի միաբաններ:

Ահա և այլ փաստարկներ, որոնք խոսում են Աւագ վանքի միաբան Վարդանի և Մշո Տօնական ընդօրինակող Վարդանի նույնությունը օգտին: Գարնգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանքի» Ա հատորում Վարդանի 1200 թ. Աւետարանից երկու նկարագրող էջերի հետ բերել է նաև մի էջ՝ որպես զրուսթյան նմուշ⁶²: Ով տեսել է Տօնականի զրուսթյունը, առաջին իսկ հայացքից կնկատի, որ Աւետարանից բերված այս էջի զրուսթյունը շատ է նման, կամ ավելի շուտ նույնն է Տօնականի զրուսթյան հետ: Այդ ժամանակ Լուսավորչի վանքում ավետարանը գրվում է բոլորգրով⁶³, այնինչ Վարդանը ոչ միայն Ավետարանը, այլև Տօնականը երկաթագրով է գրում: Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի հիմնական զրուսթյան նույնությունից բացի, անշուշտ, ոչ պատահականորեն բերված այս էջում՝ զրչագրական մի երևույթ ավելի է հաստատում մեր ենթադրությունը: Ավետարանից բերված էջի երկրորդ սյունակի շորրորդ տողը վերջանում է «աստուածային» բառով, իսկ հաջորդ տողն է «աւբ վարժեալ ուսմամբ», որի առաջին բառը, ինչպես տեսնում ենք, թերի է: Գրիչը մոռացել է բառի կեսը և ահա լրացվել է նախորդ տողի վերջում ԱԻԲԻՆ (աւբ) մասնիկը այնպիսի տառաձևերով, որպիսիք հանդիպում ենք Մշո Տօնականի մեջ, գրչի անվան մի քանի հիշատակություններում և նույնպիսի սրբագրություններում⁶⁴: Այդ տառերի սկզբնածայրերը և վերջնածայրերը ավարտվում են եռանկյունաձև: Դեռ ավելին. այդ նույն տառերով են նշանակված ինչպես Աւետարանի, նույնպես և Տօնականի պրականիչները: Այս երկու ձեռագրերը գրված են միանման բաղադրության և զույնի թանաքով: Ավետարանը նկարագրող Բարգեն Կյուլիսյանը գրում է. «Այնքան թթու (ասիտ) եղած է բաղադրությունը մեկանին, որ ծակծկվեր է գրերուն տեղերը... որ շատ մի էջեր բոլորովին թուած են և գրերուն ուղեցնուցած տեղերը հազիվ հազիվ կերևին»⁶⁵: Այս նույն երևույթը նկատելի է նաև Տօնականի մեջ, բայց ոչ այդ խստությամբ և չափերով, պատճառը Տօնականի մագաղաթի ամրությունն է, որովհետև միայն բարակ թերթերի վրա է նկատելի թանաքի բացասական ազդեցությունը⁶⁶: Միևնույն սկզբունքով են կազմված նաև հիշյալ ձեռագրերի պրակները: Ավետարանի «թերթերը կարի

61 Մատենադարան, ձեռ. № 6332, էջ 7:

62 Յիշատակարանք, Ա, էջ 643—644:

63 Անդ, էջ 685:

64 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 323բ, 494ա, 510ա և այլն:

65 Բարգեն Կյուլիսյան, Ցուցակ, էջ 29:

66 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 285:

կողմեն ծավլած չեն, այսինքն զույգ թղթերն չեն կազմված թերթերը, այլ մեյ մեկ թուղթերն, որոնք նաև բարակ սրբրմով (կաշիե բարակ թել) կարված են թերթերը կազմելու համար, ետքը, ըստ կազմության օրինաց, իրարու կարված են գիրքը կազմելու համար»⁶⁷: Անշուշտ, հիշյալ երևույթները (թանաքի քայքայելը և պրակավորելու ձևը) միայն այս ձևագրերին կամ գրչության այս կենտրոնին հատուկ չեն: Տվյալ դեպքում մեզ այն հետաքրքրում է որպես նույն գրչի և գրչության կենտրոնի ստեղծագործության առանձնահատկության օժանդակ ապացույց: Կան այս տեսակետը հաստատող կողմնակի փաստեր ևս: Ստեփանոսը «բազում իրօք օգնական» եղած Վարդանի հետ հիշում է նաև «ծերունի պատուական զԱւետիս քահանայն», և «զընորհազարդեալ քահանայն Ստեփաննոս»⁶⁸: Ինչպես երևում է Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոսը և Վարդան գրիչը 1201 թ. գործակցել են միմյանց հետ, որոնց մասնակից է եղել նաև Աւետիս քահանայն: Սա ստացող Աստուածատուրի եղբայր Ավետիսն է, իսկ շնորհազարդյալ քահանա Ստեփանոսը Տօնականի և Ստեփանոսի Աւետարանի ծաղկողը:

Ավագ վանքում գրչության արվեստը այդ ժամանակ բուռն ծաղկում էր ապրում: Այնտեղ հավաքվել էր գրչության արվեստին հմուտ վարպետների մի բույլ: Ղազար վարդապետը՝ «զվարդապետսն մեր» ասելով, խուսավորչի և Ավագ վանքերի մի շարք միաբաններ է հիշում: Աստվածատուր Բաբերդցին այս միջավայրից միայն կարող էր ընտրել իր ծրագրած գործի համար «հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչության» վարպետ, որ գրեր հսկայատիպ մագաղաթյա թերթեր, և ծաղկող, որ գործին արժանի մանրանկարներ կատարեր: Վարդանը ոչ միայն գրելու մեջ էր վարժ ընդհանրապես, այլև Տօնական գրելու մեջ: Նա արդեն մի անգամ Տօնական էր ընդօրինակել: 1200 թ. իր օրինակած Ավետարանի ստացող Ամբակումի «հռչակեալ բարեհամբաւութիւն» է համարում այն, որ նա «նաև բազում աշխատութեամբ ստացեալ Տանական գերապայծառ», որից հետո միայն «եստ գրել զսուրբ Աւետարանս»⁶⁹: Եվ ահա Վարդան Կարնեցին Ավագ վանքում 1200 թ. Ամբակում և Սարգիս եղբայրների համար մի ավետարան ավարտելուց հետո սկսում է Բաբերդի տանուտեր Աստվածատուրի պատվիրած Տօնականի ընդօրինակությունը և «զկնի երից ամաց եհաս յաւարտ բանիս»⁷⁰: Մենք տեսանք, արդեն, որ Վարդանը Տօնականն ավարտում է 1202 թվականին, հետևաբար 1200, 1201 և 1202 թվականներն են այն երեք տարիները, որոնց ընթացքում գրիչն ստեղծում է հայերեն մեզ հայտնի ամենամեծ ձևագիրը:

Այսպիսով, Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 ձևագիրը, որ հայտնի է Մշո Տօնական կամ Ճառնտիր անունով, ընդօրինակվել է Գարանաղյաց պավոսի Սեպուհ լեռան վրա գտնվող Ավագ վանք մենաստանում, որը, որպես հայ գրչության կարևոր կենտրոն, այդ և հետագա դարերում հռչակվում է իր ընտիր գրիչներով և մատենագիրներով:

67 Բարգեև Կյուսեբեյյան, Ցուցակ, էջ 27:
 68 Մատենադարան, ձեռ. № 6332, էջ 7:
 69 Ցիլատակարանք, Ա, էջ 646:
 70 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ:

Զ

«Զեռագիրը մանրանկարչության տեսակետով էլ առաջնակարգ արժեք ունի,— գրում է Գարեգին Հովսեփյանը,— որտեղ կան բազմաթիվ գծականերկրաչափական և դարդարանքի, և արևելյան կենդանական և բուսական ու թռչունի օրինակներ... Ամբողջն ուշագրության արժանի հայ-արար և սելջուկյան արվեստների համեմատության տեսակետով»⁷¹: Առաջնակարգ մանրանկարչության ուսումնասիրությունը թողնելով մասնագետներին, մի քանի նկատողություններ անենք ծաղկողի անձի և տեղի վերաբերյալ: Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Զեռագիրն ամբողջությամբ չի գրված և նկարազարդված Առաքելոց վանքում»⁷²: Այս նշանակում է նաև, որ այն, ըստ երևույթին, մասամբ գրված և նկարազարդված է Առաքելոց վանքում, մասամբ էլ մի ուրիշ վայրում: Տարբեր վայրերը ենթադրում են նաև տարբեր ծաղկողներ, ինչպես կարծում են ոմանք: Լ. Գուրնովոն ուղղակի գրում է. «Նկարազարդված է Մուշում»⁷³: Վերջ ցույց տվեցինք, որ այն գրված և նկարազարդված է Ավագ վանքում: Մի քիչ ավելի պատճառաբանենք:

452ա էջի երրորդ սյունակի գլխազարդում զարդագրված է «Ստեփաննոս» անունը (տն ս նկ. 1): Ոչ մի կասկած չկա, որ ծաղկողն իր անունն է գրել այդ-

Նկար 1

տեղ, որովհետև այն ո՛չ գրչինն է (Վարդան), ո՛չ էլ ստացողինը (Աստուածատուր), որոնց անունները (հատկապես վերջինի) կարող էր նկարիչը այդպես ծաղկազրել: Ստեփաննոսը Տօնականի սկիզբը զարդարել է գեղեցիկ մեծ խորանով, որը կանգնած է մինչև ստորին լուսանցքը հասնող շորս զարդասյուների վրա: Երրորդ զարդասյունը միաժամանակ ի զարդագրի հիմնական զիծն է հանդիսանում: Խորանի վերևում դեմ-դիմաց կանգնած են երկու զույգ վայրի այծ և եղջերու: Խորանի դիմացի ամբողջ էջը նկարազարդ է:

Խորանի աջ և ձախ լուսանցքներում «Ստեփաննոս» զարդագրերի տառաձևերով, բայց միագույն կարմիրով, վերից վա՛ր գրված է «Աստուած վայելիլ տացէ պատրոն Աստուածատրո եւ հաւատարիմ ազգի աստուածաւէր անձանց եւ

71 Ցիլատակարանք, Ա, էջ 722, ժանոթ. 2:
 72 Անդ, էջ 722—3:
 73 «Հին Հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1952, նկ. 13-ի բացատրությունը:

ինձ ողորմեսցի եւ ստացողին ամեն», իսկ մյուս լուսանցքում. «Յիսուս Քրիստոս, ազնեա Աստուածատու բարի պատրոնի եւ ողորմեա նկարողի»⁷⁴: Սա նկարողն է գրել: Այդ տառածեղծով են գրված նաև բազմաթիվ գլխագիր զարդագրերի մեջ հանդիպող հիշատակագրությունները, ուր հիշվում են գրիչն ու ստացողը: Ճա և Զբ էջերի զարդագիր Զ-ի մեջ համապատասխանաբար գրված է «Վարդան յիշեսցի ի տէր» և «Աստուած ողորմեա աշխատողաց»: 495ա էջում զարդագիր Ա-ի մեջ՝ «Աստուածատուր յիշեսցի ի տէր և գրագիրն» վերջի բառերը բոլորգիր են: Բոլորգիր է նաև 489բ էջում դարձյալ Ա զարդագրի մեջ գրված «Աստուածատուր պատրոն յիշեսցի ի տէր և Վարդան» հիշատակագրության «Աստուածատուր» բառը: Այդ նույն տառերով են գրված Ա—ԿԾ պրականիշերը և որոշ սրբագրություններ⁷⁵, որոնք դարձյալ Ստեփանոսի ձեռքի գործն են և ոչ ուրիշի: Այլապես անհասկանալի կլինեին, թե ինչու այդ ուրիշը պետք է սրբագրեր ծաղկողի տառերով: Իսկ որ ծաղկողները հաճախ նաև սրբագրում էին ձեռագրերը, շատ փաստեր ունենք: Ահա մեկը. «ով իմ հոգևոր հայր, ծաղկելու ժամանակն լաւ միտ դնես զգրչիս պակասն և զմտացս»⁷⁶: Ինքնատիպ է նաև պրականիշերը գրելու եղանակը. ծաղկողը ցանկացել է ուրիշին չկրկնել: Պրակի առաջին նիշը գրել է ոչ թե ստորին լուսանցքի կենտրոնում, ինչպես սովորաբար արվում է, այլ վերին լուսանցքի աջ անկյունում, բացառությամբ Ա-ի (էջի վերին անկյունը նկարազարդ է): Այդպես՝ մինչև ԿԶ պրակը, որից հետո գրված է սովորական բոլորգրով: Ստեփանոսը կատարել է բոլոր լուսանցագրողները և գլխազարդ-կիսախորանները: Նա կատարել է նաև անկյունազարդեր և սյունամիջյա լուսանցազարդեր, որ արժանի են ուշադրության: Հիմնական գույներն են «բոցազույն» կարմիր, կապույտ, կանաչ և սպիտակ: Գլխազարդերում օգտագործել է նաև ոսկու փոշի, լուսանցազարդերի որոշ մոտիվները կրկնվում են գլխազարդ կիսախորանում: Մեծ մասամբ բուսական և երկրաչափական զարդեր են, միայն մի քանի թռչնազարդեր կան, մյուսները հավանաբար պատված-հանված են ձեռագրից: Ստեփանոսն է գրել նաև բոլոր գլխագիր զարդագրերը՝ դունավոր և անդույն, վերջիններիս մեջ՝ նաև հիշատակագրությունները: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Տօնականը Ստեփանոսը ծաղկել է Ավագ վանքում: Ծաղկողը նախ պրականշել է, ապա զարդագրել (ոչ բոլոր գլխագրերը) և զարդանկարել՝ զարդերը դնելով յուրաքանչյուր գլխի հանդեպ: Հազվադեպ են նրանք կրկնվում, և ամեն մեկը մի ավարտուն նկար է. այնպես որ, չնայած ձեռագրի լուսանցքների մեծությունը, որևէ անկյունում գրված լուսանցազարդը մեղմացնում է մագաղաթի մարմարյա սառնությունը և լցնում է ամբողջ էջը շերմությամբ: Այս նույն Ստեփանոսն է նկարազարդել նաև Վարդանի 1200 թ. ընդօրինակած Աւետարանը և կատարել մասնակի սրբագրություններ: Այդ Ստեփանոսը Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոս գրչի հիշած «շնորհազարդեալ քահանայ Ստեփանոսն» է:

Մեր այս կարծիքի օգտին է խոսում Գարեգին Առնյանի մի վկայությունը: Ստեփանոսի 1201 թ. Ավագ վանքում ավարտած Ավետարանը մինչև վերջերս գտնվում էր Փարիզում (ներկայումս Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 10359): Մեղ թվում է, այդ ձեռագիրը նկատի ունի Գ. Առնյանը, երբ գրում է. «13-րդ դարի առաջին իսկ տարիներին գրվել ու պատկերազարդվել են երկու

74 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 3ա:
 75 Անդ, էջ 6բ, 9բ, 495ա, 498բ, 508բ և այլն:
 76 Ա. Այուրմեչյան, Ցուցակ Հայկաի, էջ 69:

նշանավոր գրքեր, որոնք մեր միջնադարյան գրքի պատմության մեջ վերին աստիճանի հազվագյուտ գործեր են: Գրանցից առաջինը Քեմախի Ավագ վանքում 1201 թվին գրված ավետարանն է, երկրորդը՝ Մշո Առաքելոց վանքի (Ս. Ղազար) 1202 թվին գրված մեծ Տօնականը (Ճառնախորհրդ): Առաջինը, որ ներկայումս գտնվում է Փարիզում, մասնավոր ձեռքերում, արժանացել է եվրոպացի գիտնականների առանձին ուշադրության, այդ գրքի զարդանկարների մեջ մասնագետները գտել են հայկական հին գորգերի ծաղկանկարների մեծ նմանություն...»⁷⁷: Բազմաթիվ են այդպիսի գորգեր հիշեցնող ծաղկանկարները նաև Մշո Տօնականի գլխազարդ կիսախորաններում: Ինչ իմանալին, որ այդ երկու նշանավոր ձեռագրերը ստեղծվել են միևնույն վանքում և զարդարողը նույն մարդն է եղել, հայ միջնադարյան մանրանկարչության տաղանդավոր վարպետներից մեկը (տե՛ս նկ. 2, 3):

է

Իր վիթխարիության հետ միասին Տօնականը նշանավոր է նաև ձեռագրագիտական տեսակետից: Արդեն 12-րդ դարում խոշոր ձեռագրերը նախընտրում էին գրել թղթի վրա և բոլորգրով. դյուրամատչելի էր և՛ գրանյութը և՛ գիրը: Հարևան ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքում, այդ ժամանակ Հովհաննես և Ղազար գրիչները թղթի վրա բոլորգրով նույնիսկ ավետարան էին ընդօրինակում: Դեռ ավելին, Ղազար վարդապետը իր ավետարանը սովորականից փոքր չափերով էր գրում. «գրեցաւ սա փոքրագոյն հասակաւ, վասն դիրաբարձիկ լինելոյ, ի շրջապատոյա և ի խոռվասէր ժամանակիս և ի դառն դիպող աւուրցս բերմանց»⁷⁸:

Այդ բանը Վարդան գրիչին չէր անհանգստացնում, որովհետև ստացող պարոն Աստուածատուրը կամեցել էր, որ իր Տօնականը գրվի ոչ թե «փոքրագոյն հասակաւ, դիրաբարձիկ լինելոյ» համար, այլ լինի հսկայածավալ մի մատյան և պարունակությամբ լինի ավելին, քան նրան հայտնի Տօնականները: Բացի այդ Ավագ վանքի գրչության գլուխում ընդունված գիրը ուղղադիմ երկաթագիրն էր, ինչպես երևում է տեղի Վարդան և Ստեփանոս գրչի ընդօրինակություններից: Ձեռագիրն ստեղծելու գործում խոշոր է ստացողի դերը: Նա ձեռագրի միայն նյութական կողմը չէր ապահովում, այլև՝ թելադրում շափը, նյութի և գրի տեսակը, նկարազարդելու և կազմելու որակը և այլն: Վերոհիշյալ Ղազար վարդապետ գրիչը վերևում հանդես է գալիս որպես ստացող, որովհետև նա իր համար էր ընդօրինակում և մտահոգվում իր ստացած ձեռագրի ճակատագրով: Այս ընդգծում ենք այն պատճառով, որ երբեմն գրի կամ նյութի գործածության ժամանակը որոշելիս հաշվի չեն առնվում ստացողի, գրչի ցանկությունները, նրանց հնարավորություններն ու կարողությունները: Մշո Տօնականի ստեղծման մեջ գրչի կարողություններին հավասար վճռական է ստացող պատրոն Աստվածատուրի դերը, որը ոչինչ չի խնայել պատկառելի մեծությամբ հոյակապ ձեռագրական մի հուշարձան ստեղծելու համար: Պատրոն Աստվածատուրին չլիճակվեց տեսնել իր զանձն ավարտված: Ձեռագրի հիշատակարանը չգրվեց, ձեռագիրը չկազմվեց: Պատճառը անշուշտ Սերասախայի սովվանի արշավանքն էր դեպի Կարին, որի ճանապարհն անցնում էր

77 Գ. Առնյան, Հայ գիրքը..., էջ 29—30:
 78 Ցիշատակարանը, Ա, էջ 687:

Ավագ վանքի վրայով: Գուցե դուժը լսելով՝ գրիչ Վարդան Կարնեցին շտապել է հայրենի Կարին գավառը, իսկ ձեռագիրը տարվել է Բաբերդ «և յայսմ ամի» պատրոն Աստուածատուրը ձեռքակալվել է ամիրայի կողմից «և ի ձեռն այնմ գազանի»⁷⁹ կնքել իր մահականացուն:

Ք. Սարգիսյանը, Տօնականի վեներաբլյան թերթերի վրա գրված հիշատակագրությունը նկատի ունենալով, ուր ասված է «գՅովհաննէս Միջնաղբերացի, որ լի հավատով եւ հոգով ձեռնուու եղև յազագս սուրբ գրոյս... որ մեծալ յուսով մասնակից եղև, սուրբ և բարեճաշակ բուրաստանիս, եւ փոխանակ երկրատրիս ստացաւ զանճառելին», գրում է. «կերեի թե փրկանավորելին վերջ գրված է սուլն հիշատակագրությունը և թե Աստուածատուրի մահվանն ետքը Հովհաննես քահանան ստացող եղած ըլլա մատենիս, եթե «ստացաւ զանճառելին» բացատրութեամբ զայս ակնարկել ուղած է գրիչը»⁸⁰: Հովհաննես Միջնաղբերացին նույնպիսի ստացող էր, ինչպիսիք Տօնականի փրկագնման մասնակից մյուս, մի քանի տասնյակի հասնող անձնավորություններն են: Հովհաննես Միջնաղբերացուն մի քանի անգամ են հիշատակում ձեռագրում, նույնիսկ Հիշատակարանում (603ա, 603բ), որովհետև ձեռագրի 4000 դրամ փրկագնից 1100-ը նա էր տվել: Այդ պատճառով «գրեցաք երկրորդ պատարագ Յովաննիսի՝ հրամանաւ տէր Եսայեա, փրկիստփայլիցս և համարէն ուխտիս և գերապալծառ առաջնորդիս մերոյ Աբրահամու և սուրբ բնմրականաց-Ք պատարագ անխարան ամ-յամէ կատարել»⁸¹: Տօնականի ստացողը, Աստուածատուրից հետո, Մշո Առաքելոց վանքն էր:

Ը

Այդ թվականից հետո անհայտ է նաև գրիչ Վարդանի ճակատագիրը: «Հըստա և վարժ ամենայն արհեստի գրչութեան» Վարդան Կարնեցի գրչից մեզ հայտնի են մինչև 1200 թվականը օրինակած մի Տօնականի մասին տեղեկություն, այդ թվականին ավարտած Ավետարանը և վերջապես մեր Տօնականը: Միայն վերջինս էլ բավական է, որ Վարդան գրիչը մնա որպես հայ գրչության արվեստի մեծ երախտավորներից մեկը, որպես մեզ հասած հայերեն ամենախոշոր ձեռագրի կերտողը: Բայց փորձենք որոնումները: Ստեփանոս գրիչը, որի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը շատ նման է Վարդանի ընդօրինակության հիշատակաշանին, և էջերով համընկնում են միմյանց, գրում է որ ինքն արտագրել է «յ(ը)նտիր և և ի ստոյգ արինակէ ամենայն արհեստիք լի եւ պատատուն, որ էր Կալգմաի հոետորի»⁸²: Կողմա հոետորը ԺԲ դարավերջի և ԺԳ դարասկզբի նշանավոր գրիչ և ծաղկող էր, որի ընդօրինակությունները համարվում էին ընտիր օրինակներ: Ի միջի այլոց այսպիսի դեպքերում «հոետուր» բառը ոչ թէ ճարտարախոս, ճառախոս է նշանակում, այլ ճարտարագիծ, գրչության նշանավոր վարպետ: Կողմա գրչից Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է Խարբերդի Բարջանջ գյուղում 1219 թ. գրած և

79 Տիշատակարանը, Ա, էջ 712:

80 Ք. Սարգիսյան, Յուցակ, Վեներաբլ, Բ, էջ 480:

81 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603բ: Առաքելոց վանքի միաբաններից են նաև Աւետիս Երանցիկ և Երեմիան, որոնց հիշատակագրությունները «Տիշատակարանը»-ի մեջ սխալմամբ գրված են որպես ձեռագրի գրիչ և ստացողի ժամանակակիցների հիշատակագրություններ:

82 Մատենադարան, ձեռ. № 10359, էջ 307բ:

ծաղկած մի ավետարան⁸³, մի այլ ավետարան՝ 1205 թվից գտնվում է սուրբ Ղազարի Մխիթարյան Մատենադարանում⁸⁴, և մի ձեռագրի նկարագրություն՝ Քորգոմ Գուշակյանի Սեբաստիայի ս. Նշան վանքի ձեռագրերի ցուցակում⁸⁵: Այս վերջին ձեռագիրը գրված է «հաւանարար ԺԲ դարու վերջ»⁸⁶, և ստացողն է Վարդան կրոնավորը «ես նուստ քահանայ և կրանաւորս Վարդան զփափագումն սրտի իմոյ և զյիշատակ հոգոյ իմոյ ետու գրել զսուրբ Աւետարանս իմով աշխատութեամբ և արդեամբբ, ծաղկի նկարով և ոսկով զարդարեալ, ի յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնաւոյց իմոց, հաւր իմոյ Դաւթի և մաւր իմոյ՝ Թագուհի...»⁸⁷: Այստեղ հիշվում են հորեղբայր Գրիգորը և որդին՝ Պողոս պատանյակը: Արդյոք սույն Վարդան կրոնավորը մեր գրիչ Վարդան Կարնեցին չէ՞ և Կողմա գրչի սույն օրինակից չէ՞, որ 1200 թվականին ինքը, իսկ 1201 թվականին Ստեփանոսը ընդօրինակեցին մեկական ավետարան Սարգսի և Ստեփանոսի համար: Արդյոք օրինակ տալու համար չէ՞, որ Ստեփանոս գրիչը հիշում է «ղրնտրեալ քահանայն Վարդան... զի բազում իրաւք աւգնական եղև մեզ»⁸⁸: Հետագայում նրա անվանը շենք հանդիպում Ավագ վանքում, որտեղից հաջորդ ձեռագիրը՝ 1227-թվականին է պատկանում: Արդյոք 1202 թ. Ռուբն-էղ-դինի հրոսակներին՝ սպանվեց ոսկեծղի գրագիրը, թե՞ մահացավ բնական մահով: Ավագ վանքի գրչության զարուցող շարունակից իր գոյությունը և ծաղկման հասավ հատկապես ԺԵ դարում, իր զարուցող ու վարդապետներով⁸⁹, որի մասին մի ուրիշ անգամ:

Թ

Իսկ ո՞վ է Մշո Առաքելոց վանքում Տօնականը կազմել և հիշատակարանը գրել: Կազմողը և գրիչը իր անունը չի տալիս: Նա հիշատակարանում հիշվածներից որևէ մեկը չէ, բայց հիշատակարանում երևում է ոչ միայն որպես գրիչ, այլև որպես ձեռագրի փրկությունը գործուն մասնակից. «նոյն եւ մեք առեալ զբա՛ դարձաք երկնազումար եղբայրանոցս մեր», — գրում է ձեռագիրը Առաքելոց վանք բերելու առթիվ, իսկ վերջում՝ «սկսա կազմել», ապա՝ «զկաղմող զեղկելիս և զեղբայրիկ իմ զՍտեփանոսն յիշեսչիք ի սուրբ յազալթս ձեր»:

Հիշատակարանը ամբողջական մի պատմություն է, անշուշտ խմբագրված Եսայի եպիսկոպոսի կողմից: Գրիչը, որ աշխատել է հիշատակարանի գրությունը նմանեցնել ձեռագրի գրության ոճին, գրչության արվեստի վարպետ է երևում: Այդ ժամանակ Առաքելոց ուխտի միաբանների մեջ կար մի նշանավոր վարդապետ, որի անունը չի հիշվում հիշատակարանում, այդ անձը Թեոդորոս վարժապետն էր: Ներսես կամբրոնացին Տուտորդու Թղթի պատասխանում, իր տեսակետը պաշտպանողների շարքում, թվում է նաև «բոլոր դաւառն Տարօնս և որ ի նմա իմաստուն եպիսկոպոսն Եսայի և վարժապետ Թեոդորոս»⁹⁰: Եսայի

83 Մատենադարան, ձեռ. № 7734:

84 Հայկական մանրանկարչության Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրաց, Ա, Վեներաբլ, 1967, էջ 51:

85 Ք. Գուշակյան, Յուցակ, էջ 25:

86 Տիշատակարանը Ա, էջ 667:

87 Անդ:

88 Մատենադարան, ձեռ. № 308ա:

89 Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայրի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 1—25:

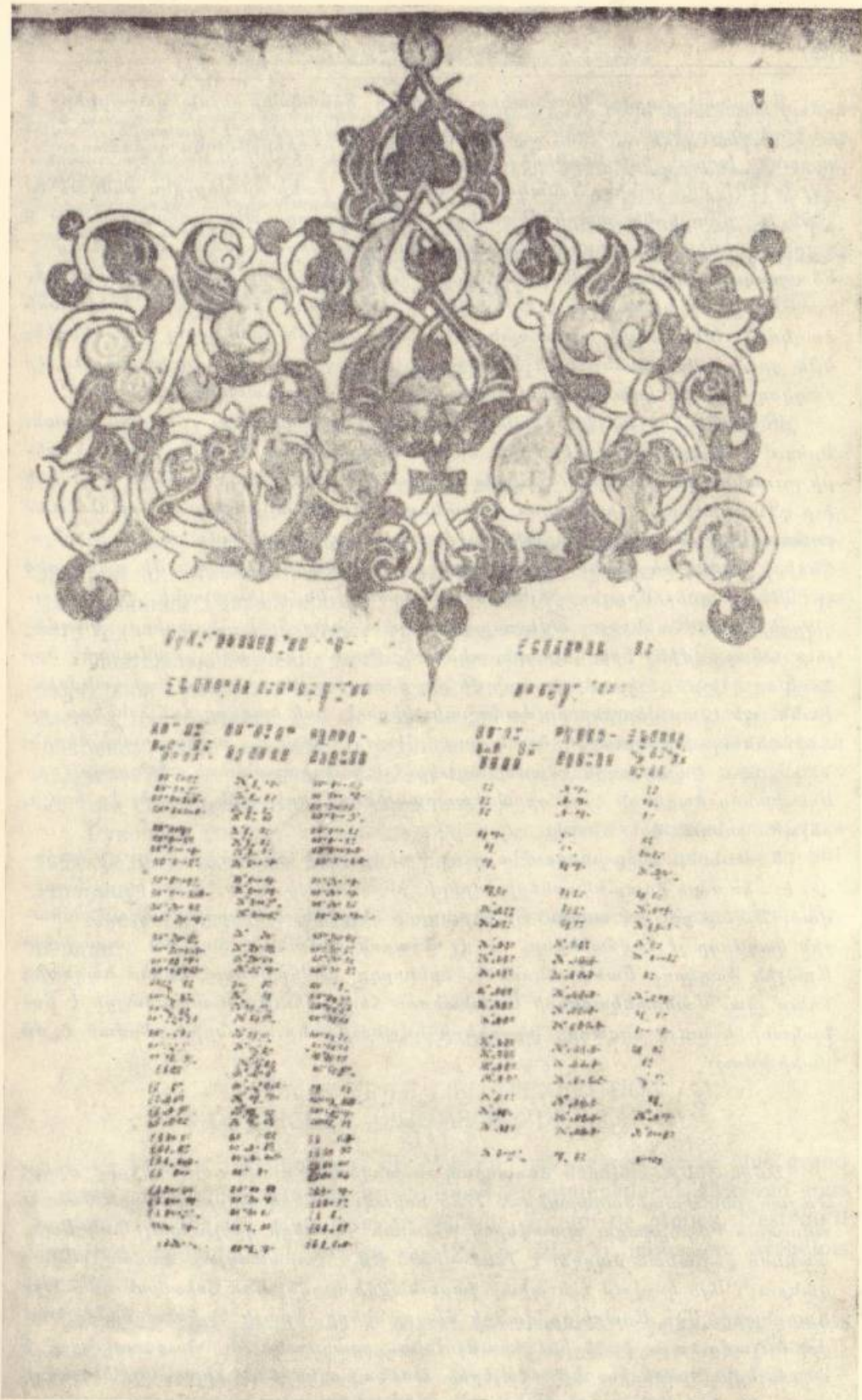
90 Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց, Մատենադարանի Մխիթարեանց, ի Վիեննա 1895 թ., էջ 334:

կայսկոպոսին մենք տեսանք Տօնականի փրկությունը կազմակերպելիս: Մեզ թվում է հիշատակարանի հեղինակը, գրիչը և ձեռագրի կազմողը ուխտի այս նշանավոր միաբանն էր՝ Քեոզորոս վարժապետը, իսկ եղբայրիկ Ստեփանոսը՝ ուխտի կրտսեր միաբաններից մեկը:

* * *

Մեր հոգիվածը սպաղարոթյան էր հանձնված, երբ Մարկոսյան հավաքածուի երեսունվեց ձեռագրերի հետ միասին, որոնք կտակված էին Մատենադարանին, Փարիզից ստացվեց Ստեփանոս գրչի Ավագ վանքում ընդօրինակված Ավետարանը: 30,5 x 21 սմ մեծության մագաղաթյա ձեռագիրը համարյա անվթար է, եթե չհաշվենք խորաններից մի քանիսի և մեջտեղից երկու թերթի պակասը: Թե՛ բնագիրը և թե՛ հիշատակարանը գրված են միանման ուղղագիծ երկաթագրով, համաբարբառը նույնպես, բայց փոքր տառերով: Մագաղաթը կոշտ է. «կաշիս կա(ր)ծր է», գրում է գրիչը լուսանցքում: 8-ական թերթ է պրակը, բացառությամբ մեկի, որից 2 թերթ չկա: Ա պրակից, ուր համաբարբառն է գրված, մնացել է 7 թերթ: Առկա առաջին թերթի ա էջը Եվսեբիի թղթի երկրորդ կեսն է. նշանակում է առաջին կեսը գրված է եղել նախորդ թերթի բ էջում, որը չկա: Մյուս 6 թերթերից երեւում է, որ համաբարբառները գրված են միայն թերթի մեկ, իրար հանդիպակաց էջերում: Երրորդ և վեցերորդ թերթերը պոկված են, համապատասխանաբար պակասում են Բ, Ե և Զ կանոնները: Եվսեբիի թղթի վերջի հաջորդ ամբողջ էջում նկարված է հյուսածո խաչ՝ հյուսածո շրջանակի մեջ: Խաչի իրար հավասար թևերի մեջտեղի մեկական և բրզաձև հիմքի շորս քառակուսիները ոսկեգօծ են: Խաչի այսպիսի ձևը հնագույն ձեռագրերում ենք հանդիպում, մինչև ԺԲ դարը: Ա կանոնի զլխամասի զարդը կտրված է, իսկ մաքուր երեսում Տօնականում նկարված թռչնազարդերի գրչափորձն է արված: Գրչափորձ կա նաև 4-րդ ա երեսում: 7բ և 8ա հանդիպակաց ազատ էջերում Հովհաննես Երեցը հետազայում նկարել է երկուական ավետարանիչ: Նկարազարդված են շորս ավետարանառաջ էջերը և մեկ լուսանցադարդ: Ա պրակը բազկացած է եղել 10 թերթից, որից երեքը կորած են: Եվսեբիի թղթի խորանը չի նկարված, չեն ավարտված որոշ կանոնների սյունները, որոնք պարզ գծեր են: Իսկական ծաղկողը չի նկարել ավետարանիչներին, չկան լուսանցազարդեր: Ծաղկողի աշխատանքում նկատվում է չավարտվածություն, ինչ-որ բան նրան խանգարել է, նա չի հասցրել լրիվ նկարազարդել ձեռագիրը:

Սակայն եղած բոլոր նկարները, բացառությամբ Հովհաննեսի կատարած շորս ավետարանիչների նկարներից, ոճով ու գույնով նման են Մշո Տօնականի մանրանկարներին, և կասկած չի մնում, որ Ավագ վանքում միևնույն ժամանակ գրված այդ ձեռագրերը նաև միևնույն նկարչի գործերն են: Ավետարանառաջ էջերի երկաթագիրը և Մշո Տօնականի առաջին էջի երկաթագիրը իրար նման են ոչ միայն ձևով, այլև թանաքով: Գլխագրերի մեջ նկարված մարդկանց դեմքերի կատարումը համընկնում է Տօնականի առաջին թերթի նկարին: Խորանների վերին մասի զարդերը ավանդական զլխազարդերի նման չեն՝ նրանք երբեմն ո՛չ շրջանակ են ձանաչում ո՛չ ծանր սյուններ: Ազատ ոճավորված բուսական տերևներ են, որոնք տարածվում են վեր ու վար (տե՛ս նկ. 4): Նույնպես են նաև ավետարանառաջ էջերը:

Նկար 4

Այդպես է վարվել Ստեփանոս ծաղկողը՝ Տօնականի լուսանցազարդերը և անկյունազարդերը գծելիս: Ստեփանոսը գրչափորձեր է կատարել ավետարանի խորանների թերթերի ազատ էջերում, ի դեպ, Ավետարանը ավարտվել է 1201 թվականին, Տօնականը՝ 1202, բայց քանի որ վերջինս սկսված էր 1200 թ., մոտ երկու տարի հետո նրա երկու երրորդը պետք է ավարտված և ծաղկած լիներ: Գրչափորձի թռչունը մոտավորապես այդտեղ էլ ընկնում է՝ 83 պրականոց ձեռագրի 60-րդ պրակում: Շտապողականությունը ու թերավարտությունը, որ նկատվում է Ավետարանը ծաղկելիս, հետևանք էր Տօնականի ծաղկման հսկայական աշխատանքի, որ ամբողջովին զբաղեցրել է ծաղկողին: Եթե դրան ավելացնենք նաև Տօնականի սրբադրոսությունը, որ կատարում էր ծաղկողը, պարզ կգառնա նրա ծանրաբեռնվածության աստիճանը:

Ձեռագրի վերջում կա 1250 թ. կազմելու վերաբերյալ հիշատակարան: Երևում է որ կազմվել է վերստին, որովհետև կտրտված են բոլոր ծաղկած էջերի լուսանցային մասերից: Այստեղ հիշվում է նաև «զլնձեր նաղաշն և ծնողսն իւր զԳալլերն, որ աշխատեցաւ և ծաղկեցաւ իւր հալալ ընչիւր զսուրբ Աւետարանս»: Եթե ձեռագիրը կազմված չէր, բայց գրված էր համարաբար, ինչու էլնձերը չավարտեց գոնե կանոնների լրիվ ծաղկումը, չէ որ մի քանի գիծ էր պետք գծել միայն: Այնուհետև որտե՞ղ են ավետարանի լուսանցազարդերը: Հովհաննեսը ավետարանիչներին նկարել է ձեռագիրը կազմելուց առաջ, մինչ նրա մասին ակնարկություն չկա, այն ժամանակ, երբ կազմողը հիշում է կազմի համար մի քիչ մետաբաթել տվողին՝ Ստեփանոսին: Բանն այն է, որ վերջինս իր ժամանակակիցն է, իսկ ծաղկող Հովհաննեսը՝ ոչ: Հովհաննեսը խորանները ծաղկելուց հետո է նկարել ավետարանիչներին: Նշանակում է կազմողին ժամանակակից չէ նաև խորանների ծաղկողը (որը Ստեփանոս ծաղկողն է) և որ ավետարանիչների փոխարեն նկարել էր խաչը, ինչպես անում էին հնում:

Ա. Կանոնի գլխազարդում արդյոք Ստեփանոսի անունը չի եղել, որ կտրրվել է: Ձեռագրի բոլոր նկարների եզրերի, ինչպես նաև մյուս էջերի, խորը կտրրվածությունը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրը կազմվել է երկրորդ անգամ, առաջին կազմողը չէ Հովհաննեսը, ոչ էլ Ահարոն քահանան՝ առաջին ստացողը: Առաջին ծաղկողը Ստեփանոսն է, երկրորդը՝ Հովհաննեսը, էլնձեր նաղաշից նկար չկա: Մանրանկարների Ստեփանոսի հեղինակության ապացույցն է Տօնականի և սույն ձեռագրի նկարների նմանությունը, որոնցից բերված է մի քանի նմուշ:

Անփոփեմք: Հայերեն ձեռագրական արվեստի գլուխ-գործոցներից մեկը, Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 Տօնական-ճառընտիրը պատրոն Աստուածատուր Բաբերդացու պատվերով Վարդան Կարնեցի գրիչը գրել, իսկ Ստեփանոս քահանան ծաղկել է 1200—1202 թթ., Գարանաղայց գավառի Ավագ վանքում: Այն կոչվում է և պիտի շարունակվի կոչվել Մշո Տօնական կամ Մշո ճառընտիր: Մշո Առաքելոց վանքի միաբանները, Սասյի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, այն փրկեցին գերությունից, պահպանեցին գուրգուրանքով և ավանդեցին զարբերին: Եթե հայերեն ամենախոշոր ձեռագիրը իր ծնունդով պարտական է Ավագ վանքին, նրա գրիչներին, ծաղկողներին և Բաբերդի ու-

յիս պատրոն Աստուածատուրին, ապա իր գոյությունը՝ Մշո Առաքելոց վանքի միաբանների սերունդներին: «Եւ ոչ եւս կարեաք զնել, զի հինգ հազար դրամ խնդրէր բոծորն⁹¹ այն, որ է տաճիկ, և դարձեալ մեծաւ (աղաշանաւք) հազիւ կարացաք զնել ի շորս հազար դրամ, և փա՛ոք, փա՛ոք թագաւորին ...Եւ մեր առեալ զրսա՛ դարձաք յերկնագումար եղբայրանացոս մեր, որ յորջորջի Ղազարու վանս, և եղաք զրսա առ դրանս սուրբ Առաքելոցս»⁹²: Ձեռագիրն այնտեղ մնաց ավելի քան յոթ դար, մինչև մեծ եղեռնը:

A. C. МАТЕВОСЯН

КОГДА И ГДЕ НАПИСАН МУШСКИЙ ТОРЖЕСТВЕННИК

(Р е з ю м е)

Рукопись Матенадарана № 7729 является в настоящее время самой крупной по величине армянской рукописью и называется Мушским торжественником (Чарынтиром), так как в течение 700 лет—с 1205 по 1915 год — хранилась в монастыре Аракелоц Мушской области.

Тщательное изучение письма памятной записи и содержащихся на полях книги исторических данных, а также сравнение с другими рукописями, написанными тем же переписчиком и украшенными тем же художником, дают возможность установить, что данная рукопись написана в 1200—1202 гг. в монастыре Аваг-ванк, находящемся на горе Сепух области Даранагяц Великой Армении.

Рукопись состоит теперь из 600 пергаментных листов, размером 70,5×51,55 см и весит 27,5 килограмма. Вначале рукопись имела 661 страницу.

Писец Вардан, художник—Степанос, получатель Аствацатур Бабердци.

A. S. MATEVOSSIAN

LA DATE ET LE LIEU D'EXECUTION DU RECUEIL D'HOMELIES DE MOUCH

Le Recueil d'Homélie de Mouch qui représente le plus grand manuscrit arménien connu est conservé au Maténadaran d'Erévan sous le numéro 7729. Si son nom se rattache à celui de Mouch, c'est qu'il appartient pendant sept siècles, de 1205 à 1915, au monastère Arakélots du lieu.

⁹¹ «Բոծոր» բառը հատուկ անուն չէ, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ համարժեք է տաճիկ բառին, 1347 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ձստացաղ ճառիս (անունը չի գրված) միայնակեացն, որ էր ի տղայութեանն յազգէն բոծորայ... և հայեցաւ ի Քրիստոս, և հաւատաց և եղև միանձնաւոր» (Մատենադարան, ձեռ. № 3797, էջ 713բ):

⁹² Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603ա:

Le manuscrit se composait à l'origine de 661 feuilles de parchemin (dimension 70,5×51,55 cm). Il n'en compte plus que 600 et pèse 27,5 kg.

Un examen minutieux de l'écriture, du colophon et autres inscriptions mémoriales, d'une part, les renseignements recueillis dans des manuscrits dus aux mêmes copiste et peintre, d'autre part, permettent d'établir que le manuscrit 7729 fut exécuté en Grande Arménie, dans le canton de Daranaghik, au couvent d'Avag Vank, au pied du mont Sépouh, en 1200—1202.

Le copiste en fut Vardan; le peintre, Stépanos; le commanditaire, Astvadzatour Baberdatsi.

А. Я. КАКОВКИН

СЕРЕБРЯНЫЙ ОКЛАД 1255 г. ЕВАНГЕЛИЯ 1249 г.

Среди сокровищ, хранящихся в Институте древних рукописей им. Маштоца в Ереване, находится интересный памятник древнеармянской письменности и миниатюры, а вместе с тем и ювелирного искусства — евангелие 1249 г. в серебряном окладе, изготовленном в 1255 г. (илл. 1, 2)¹.

Этот памятник неоднократно упоминался в литературе и воспроизводился², но не подвергался детальному изучению. Между тем, оклад чрезвычайно интересен: он может служить одной из хронологических вех в истории развития киликийско-армянского ювелирного дела, характеризуя одновременно и некоторые специфические, местные особенности этого вида искусства.

Обычай украшать переплеты богослужебных книг, в частности евангелий, накладками из слоновой кости, эмалей, драгоценных металлов, а иногда и целиком закрывать обтянутые кожей или тканями доски переплета золотыми и серебряными пластинами далеко не нов. Письменные сведения о таких окладах встречаются уже в VII в.³ Оклад из слоновой кости знаменитого Эчмиадзинского евангелия является первоклассным памятником такого рода.

Освященный традицией подбор изображений на окладах евангелий — событий земной жизни и чудес Иисуса Христа — достаточно однообразен. Изображались Христос, богоматерь, Креститель, апостолы, пророки, евангелисты. Широко использовались сцены чудес (на ранних произведениях), различные варианты деисусных композиций, двенадцатые праздники. Из последних предпочтение отдавалось композициям

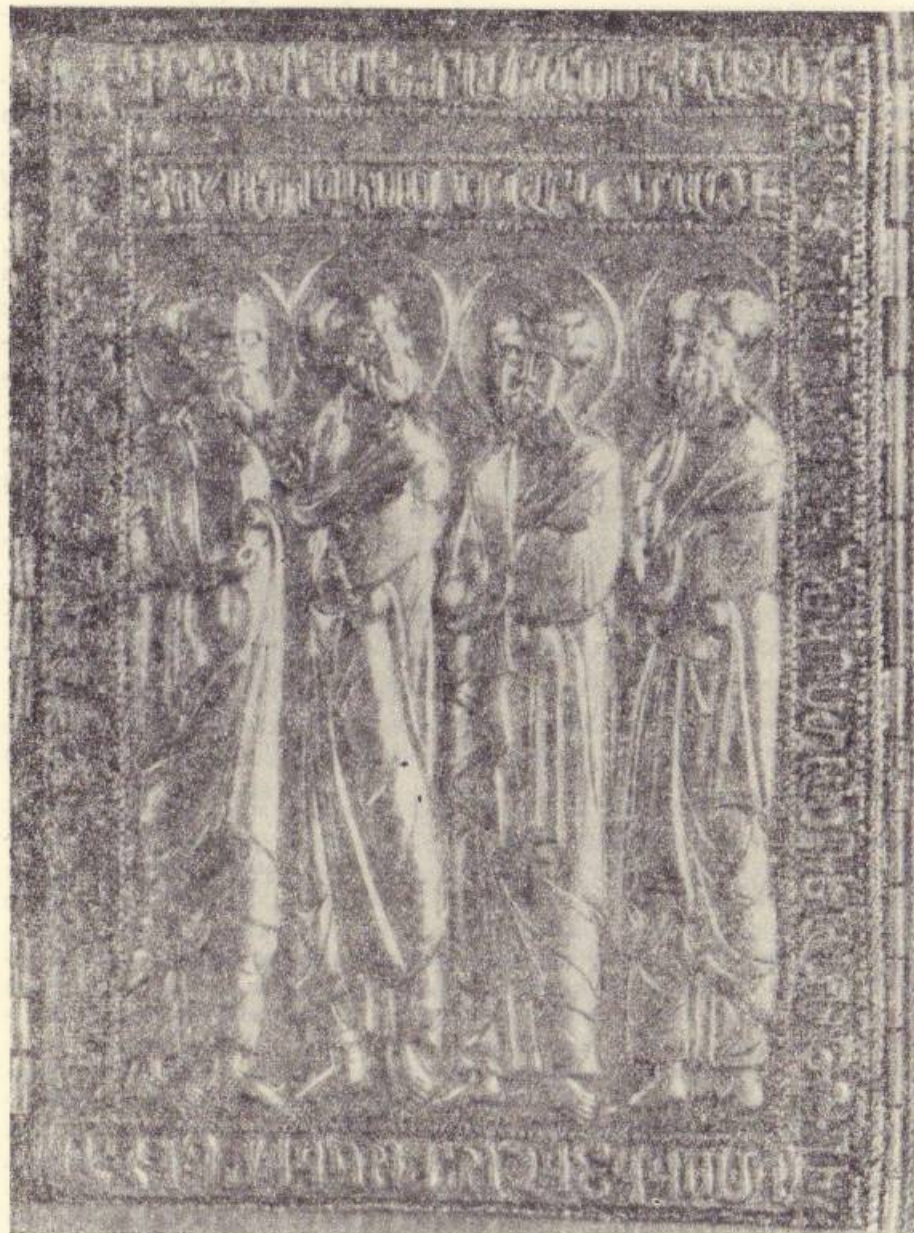
¹ Матенадаран, № 7690. Разм.: 16,5×12,5 см.

² Г. Овсепян. Страница из истории армянского искусства и ремесла. Алеппо, 1930 (на арм. яз.), стр. 23—29, илл. 8, 9; А. Свирин. Миниатюра древней Армении. М.—Л., 1939, стр. 60, илл. на стр. 13; Г. Овсепян. Хишатакараны рукописей. Антилиас, 1951 (на арм. яз.), стр. 1001—1006; Г. Тер-Гевондян. О серебряных переплетах Матенадарана. «Эчмиадзин», 1961, № 12 (на арм. яз.), стр. 49—53, илл. 4; Г. Тер-Гевондян. Из истории киликийского армянского ювелирного искусства. Историко-филологический журнал АН Арм. ССР, № 4 (23), 1963 (на арм. яз.), стр. 75—77, илл. 1, 2; S. Der Nersessian. Le reliquaire de Skevra et l'orfèvrerie cilicienne aux XIIIe et XIVe siècles. „Revue des études arméniennes“, N. S. T. I, Paris, 1964, pp. 135—136.

³ S. Der Nersessian. Une Apologie des images du septième siècle. „Byzantion“, vol. XVII, 1944—1945, p. 65.

Илл. 1.

Илл. 2.

с наиболее драматическим и глубоко символическим значением: рождение Христово, распятие, воскресение и др.

Каких-то предписанных жестких норм в оформлении окладов не было. Используемый для этих целей материал варьировался в зависимости от эпохи, вкусов заказчиков и средств, которыми они располагали. В этом смысле оклад нашего евангелия ничем, казалось бы, не противоречит установившейся традиции⁴.

Деревянная основа переплета и корешок сплошь закрыты серебряными позолоченными пластинами с чеканными изображениями деисуса на верхней крышке (илл. 1) и четырех евангелистов на нижней (илл. 2)⁵; по бортикам выбиты надписи. На верхней крышке⁶ читаем: Ք[ՐԻՍՏՈՍ] Ս ԱԾՍՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ՏԵԱՌԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՅ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԾՆԱԻՂԱՅ ԻՐՐՈՑ ԵՂՔԱՐՑ ԵՒ ԵՂՔԱԻՐՐԻԵԱՅ. ԱՄԷՆ. ԹՈՂԻՆ] ՉԴ» («Христос бог, помилуй владыку Константина католикоса и родителей его, братьев и племянников, Аминь. 704 г.» (704+551 = 1255). На нижней крышке: «ԳՐԵՅԱԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ԵՒ ԿԱԶՄԵՅԱԻ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՏԵԱՌԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍԻ Ի ՅԵՇԱՏԱԿ ԻՐ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻՐՐՈՑ ԵՒ ԵՂՔԱՐՑ, ԱՄՄԷՆ» («Написано евангелие и переплетено повелением владыки Константина католикоса в память его и родителей его и братьев. Аминь»). И так, надписи на крышках оклада сообщают нам имя заказчика — католикоса Константина I, тонкого ценителя и покровителя искусств.

Прежде всего обратимся к композиции верхней крышки. Вариант деисуса⁷, представленный на окладе — три фигуры в рост — древний. Для произведений середины XIII столетия такой вариант был уже архаичным⁸. К этому времени его вытеснила более отвечающая идее вели-

⁴ Наиболее полный перечень дошедших до нашего времени армянских окладов приведен в работе В. А. Абрамян «Ремесла в Армении IV—XVIII вв.», Ереван, 1956 (на арм. яз.).

⁵ Заметим, что в армянских памятниках изображения евангелистов чаще помещались на верхних крышках окладов. Например, оклад 1254 г. евангелия 1248 г., находящегося в католикосате Киликии в Антилиасе; оклад 1334 г. евангелия 1332 г. из собрания армянского патриархата в Иерусалиме, № 2691 и др. S. Der Nersessian. Le reliquaire de Skevra..., pl. X, fig. 12, pl. XII, fig. 14).

⁶ Часть надписи, занимающая левую сторону верхней крышки, вычеканена на отдельной пластине и прикреплена к основе пятью гвоздиками, шляпки которых торчат между буквами. Из-за этого несколько пострадала в своей левой части фигура боготоматери.

⁷ Литература, касающаяся иконографии «деисуса», приведена в работе В. Н. Лазарева «Мозаики Софии Киевской». М., 1960, стр. 38. Относительно деисусных композиций в армянском искусстве см.: Г. Овсепян. Страницы из истории..., стр. 27; К. Weitzmann. Die armenische Buchmalerei des X. und Beginnenden XI. Jahrhunderts. Bamberg, 1933, S. 21; S. Der Nersessian. Le reliquaire de Skevra..., pp. 135—136.

⁸ В восточно-христианском искусстве подобный вариант деисуса в мелкой пластике встречается в X—XI вв. A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen der X—XIII. Jahrhunderts. II. Berlin, 1934, Taf. LXXV, 235; LVIII, 173); в иконописи, как правило, не выходит за рамки XI—XIII вв. G. et M. Sotiriou. Ico-nes du Mont Sinaï. T. I. Athenes, 1956, pl. 48, 83, 111); в миниатюре прослеживается до конца XII вв. (K. Weitzmann, Op. cit. Taf. XIII, Abb. 44); III. Амирашаивили. Грузинская миниатюра. М., 1966, табл. (37, 43).

чия божества композиция восседающего на престоле Христа с предстоящими по сторонам «ходатаями за людей»⁹.

Черты архаизма дают о себе знать и в стиле. Фигура Христа с непропорционально большой головой, превышает размерами фигуры предстоящих¹⁰; нимб Иисуса перебивает надпись, в которой обозначены имена Марии и Крестителя¹¹. Трактовка густых прядей бороды и заброшенных за плечи волос, подчеркнута удлиненные пальцы правой, расположенной перед грудью, благословляющей руки Христа, изображение в боковом аспекте его правой ноги, а также отсутствие подножия, наконец, инициалы Христа, значительно большие по размерам, чем буквы в надписях, обозначающих имена предстоящих, — все эти особенности характерны для более ранних произведений¹². Предтеча на окладе представлен в матерчатой милоти — одеянии, в котором Креститель изображался на памятниках XI—XII столетий¹³. Как очевидный архаизм воспринимается и некоторая неустойчивость в постановке фигур предстоящих. Связь с древними памятниками ощущается и в сохранении монументальности.

Не менее интересные наблюдения позволяют сделать изображения нижней крышки оклада, где, как уже упоминалось, представлены четыре евангелиста в рост¹⁴.

Г. Овсепян был прав, предполагая, что чеканщик оклада в качестве образца для изображения евангелистов использовал миниатюру¹⁵. Однако наш мастер не пошел по пути слепого подражания оригиналу. В известных нам миниатюрах четыре евангелиста, стоящие в одном ряду, изображались всегда вдоль страницы. Глашатаи учения Христа представлялись либо в строго фронтальных позах, не связанные общим действием¹⁶, либо их фигуры объединялись по-двое с помощью легких по-

⁹ Примерами могут служить деисусные композиции грузинских памятников конца XII в.: оклада Цкароставского и Бертского евангелий (III. Амирашаивили. Бека Опи-зари. Тбилиси, 1956, табл. 3, 5).

¹⁰ Фигура Христа в некоторых аспектах (постановка, имепословное благословение и т. п.) близка рельефному изображению Спасителя на западной стороне Ахтамарского храма (S. Der Nersessian, Aghtamar. Church of the Holy Cross. Cambridge (Mass.), 1965, fig. 8).

¹¹ Отметим любопытную особенность, также говорящую об ориентации мастера на архаический образец: перед именами персонажей нет традиционного слова «святой».

¹² A. Goldschmidt, K. Weitzmann, Op. cit., Taf. XXXVII, 94, 95, 97; S. 19, Abb. 7.

¹³ Л. Мацулевич. Византийские резные кости собрания М. П. Боткина. «Сборник Государственного Эрмитажа», вып. II. Птб., 1923, стр. 55.

¹⁴ Вопросы, связанные с изображениями евангелистов в армянских памятниках, нашли достаточно полное освещение в научной литературе: см. A. M. Friend. The Portraits of the Evangelists in the Greek and Latin Manuscripts. «Art Studies» Cambridge, 1927; 1929 (Ch. «Types of Evangelists portraits in Armenian Manuscripts» «Art Studies», 1929, pp. 22—29); K. Weitzmann, Op. cit., S. 7, 9—13, 15—18, 20—21; T. Izmailova. L'iconographie du manuscrit n°2877 du Maténadaran. «Revue des études arméniennes», N. S. T. II, 1965, pp. 196—203 (Ch. «Les évangélistes»).

¹⁵ Г. Овсепян. Страница из истории..., стр. 29.

¹⁶ См., например, изображения евангелистов в рукописи 1018 г. (Матенадаран, № 480).

воротов в три четверти или соответствующих жестов¹⁷. При изображении евангелистов поперек страницы миниатюристы (во избежание тесноты) размещали персонажи попарно в два ряда: двоих вверху, двоих внизу¹⁸.

В армянской миниатюре вариант изображения евангелистов вдоль страницы встречается с X в.¹⁹ до последней трети XI в.²⁰ Уже в произведениях середины XII в. он воспринимается как архаический²¹.

Перед чеканщиком оклада стояла трудная задача — вместить в узкое пространство четыре фигуры, размеры которых должны были быть соотнесены с размерами фигур верхней крышки, скомпоновав их при этом так, чтобы не создавалось впечатления тесноты. В меру возможного мастер с этой задачей справился, причем, помимо того, что могло быть ему подсказано миниатюрами, как раз размеры бывшей в его распоряжении плоскости определили единственно возможный характер решения. При том, что евангелисты стоят плечом к плечу, ощущения тесноты не возникает, ибо художник (в отличие от того, что было в деисусе) заметно вытянул пропорции фигур евангелистов²², изобразил их в трехчетвертных поворотах — двоих вправо, двоих влево. Это подчеркивает некоторую глубину и вызывает иллюзию, что перед нами группа людей, ведущих общую беседу, и таким образом, сближенность фигур воспринимается как нечто само собой разумеющееся. Ощущение внутреннего единства усиливается еще за счет обрамления из полос надписей, обведенных «жгутиками».

Чеканщик, создав хорошо продуманную композицию и добившись большой выразительности лиц персонажей, не вполне справился с передачей фигур. Особенно это дает себя знать во второй слева фигуре, словно «перекрученной» в четырех противоположных направлениях.

Если говорить об изображениях оклада в целом, нельзя не отметить, что мастер не только учитывал, но и хорошо понимал, каково должно быть соотношение рельефных изображений с плоскостью-фоном. Естественно, что о пространственном решении в обычном его понимании говорить не приходится²³: оно противоречило бы не только средневековым

¹⁷ Изображение евангелистов в рукописи из Мелитены 1057 г. (Матенадаран, № 3784) — F. Macler. *Miniatures arméniennes. Vie du Christ. Peintures ornementales (Xe au XVIIe siècle)*. Paris, 1913, pl. XIV, fig. 23.

¹⁸ Единственным известным нам примером такой «двухярусной» композиции может служить изображение стоящих изолированно друг от друга евангелистов на миниатюре венских фрагментов № 697 — F. Macler. *Op. cit.*, pl. VIII, fig. 16.

¹⁹ *Der Nersessian. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*. Washington, 1963, p. 4.

²⁰ T. I. m. Ilova. *Op. cit.*, p. 196.

²¹ Л. Дурново. Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957, стр. 26.

²² Отношение головы к фигуре: евангелисты—1×6,5; Мария—1×6,5; Христос—1×6; Преплетча—1×5,5.

²³ Следует, однако, сделать оговорку в связи с деисусом верхней крышки. Здесь в одном случае может возникнуть ощущение, что мастер попытался дать лодобие пространственного решения, отодвинув фигуру Христа в какую-то условную «глубину».

художественным представлениям вообще, но и тем декоративным задачам, которые в нашем, частном, случае стояли перед исполнителем оклада. Прибавим, что мастеру приходилось считаться и с назначением памятника.

Все это, вместе взятое, определило характер построения рельефа, в достаточной мере оригинальное, если сравнить его с тем, что дают нам другие памятники²⁴. В целом он несколько уплощен, лишь головы более выпуклы, а «воронкообразные» нимбы создают ощущение еще большей их высоты.

Низкий по существу рельеф фигур не кажется таковым благодаря тому, что он строится как бы ступенчатыми пластами. Особенно это заметно в трактовке одежд.

При первом взгляде на обе крышки оклада в развернутом виде может возникнуть мысль, что они выполнены разными мастерами. Ибо рядом с изображением евангелистов композиция деисуса кажется особенно архаичной. Однако при тщательном сопоставлении обеих сцен убеждаешься, что они были выполнены одной рукой: слишком близкие средства художественной характеристики²⁵, те же технические приемы²⁶.

Мастер, выполнявший оклад, хорошо «чувствовал» материал, в котором работал. С помощью весьма ограниченных художественных средств он добивался нужных ему декоративных эффектов, в поисках

Ибо, если Мария и Креститель как бы стоят на рамке, то Спаситель лишь едва прикасается к ней пальцем левой ноги, тогда как правая, отставленная в сторону, не имеет никакой опоры. Однако ощущение это будет явно ошибочным. Во-первых, потому, что оно может появиться, если рассматривать композицию по частям — отдельно верхнюю и нижнюю ее части, — что абсолютно недопустимо. Во-вторых, рельеф всех трех фигур равновысок, т. е. находится в пределах одной плоскости. Скорее всего отмеченная деталь объясняется тем, что мастер не изобразил под ногами Христа подножия, обычного в памятниках на этот сюжет.

²⁴ К примеру, складень-реликварий из Скевры (Ленинград, Эрмитаж); S. *Der Nersessian, Le reliquaire de Skevra...*, pp. 121—133; А. Каковкин. Еще к вопросу о скеврском складне 1293 г. ВВ, XXVIII (в печати).

²⁵ Что же касается некоторой застылости форм в композиции деисуса, то (помимо архаического образца, на который ориентировался мастер) сама идея, символический смысл, вкладываемый в эту сцену, требовал церемониальности, торжественности решения. Взаимосвязь между персонажами здесь обуславливалась самим характером каноничной композиции. Преобладание вертикальных линий в складках одежд персонажей деисуса подчеркивает статуарность фигур. Разнообразие направлений складок в одежде евангелистов усиливает впечатление большей свободы, движения в фигурах изображенных.

²⁶ Любопытная деталь в передаче хитонов у Христа и евангелистов. В нижней части фигур этих персонажей расположена вертикальная широкая складка материи. Такую же деталь видим в трактовке хитонов у евангелистов (кроме Иоанна — внизу справа) на верхней крышке оклада 1254 г. упоминавшегося выше евангелия 1248 г., и в одеянии Христа на фрагменте оклада рукописи 1256 г. хранящейся в армянском патриархате в Стамбуле. Примечательно, что все три памятника вышли из Ромклы (S. *Der Nersessian, Le reliquaire de Skevra...*, pl. X, fig. 12, pl. XIV, fig. 16, p. 137); Любопытная особенность наблюдается на интересующем нас памятнике в трактовке представленных в боковом аспекте ступней Христа и евангелистов, изображенных босыми: отведенный чуть в сторону большой палец и поднятый кверху второй.

которых главное для него — найти правильное соотношение рельефа и плоскости. Разнообразная разделка складок одежд, когда «валиком», когда сдвоенными линиями, проведенными различными чеканами; «воронкообразные» нимбы, точечный орнамент в деталях одежд, книгах, нимбах; выпуклые «жгутики», окаймляющие надписи, — наконец, мерцающие переливы золоченых и оставленных «белыми» частей оклада — все это придает последнему удивительную живописность, подчеркнутую мягкой моделировкой форм рельефа.

Остановимся еще на некоторых особенностях этого памятника — на надписях. Содержание надписи на пластине с изображением деисуса несколько необычно. Согласно традиционному символическому толкованию данной сцены, выражавшему идею заступничества святых за людей, Богоматерь и Предтеча молят небесного судью — за все грешное человечество²⁷. Надпись же на окладе гласит, что извечные предстатели за род людской на этот раз молят Христа за вполне конкретных лиц: «Христос бог, помилуй владыку Константина...». Вероятно, что именно в связи с таким «частным характером» молитвы образ Христа лишен черт, присущих грозному судье: мягкость выражения лица, отсутствие подножия, именословное благословение правой руки²⁸ и т. д.

Имена евангелистов, выбитые в тянущейся над их головами надписи, приведены в порядке, обратном принятому при расположении евангельских текстов «по авторам», т. е. вместо требуемой последовательности имен — Матфей, Марк, Лука, Иоанн, — мы читаем: Иоанн, Лука, Марк, Матфей. Это противоречит традиционной иконографической характеристике некоторых евангелистов, которой неукоснительно точно придерживался мастер. Эти иконографические черты, вопреки надписям, сразу дают возможность опознать например, во второй фигуре слева Марка, а в третьей — Луку²⁹.

Подведем итоги сказанному.

²⁷ В эпистолии Иисуса Христа о неделе Спаситель говорит: «И хотел я истребить всякого человека на земле, но смиловившись над вами ради пречистой матери моей и слез Иоанна Крестителя моего...» — *A. Vassiliev. Anecdota graeco-byzantina. I. Mosquae, 1893, p. 24; см. Д. Шестаков. Исследования в области греческих народных сказаний о святых. Варшава, 1910, стр. 148.*

²⁸ В большинстве деисусных композиций на различных памятниках Христос представлен благословляющим двухперстно — отличительная особенность Спаса Вседержителя (*Н. Кондаков. Лицевой иконописный подлинник. Т. I. Иконография Иисуса Христа. СПб., 1905, стр. 38—39*). Именословное перстосложение — знак, символизирующий пророчество (*Д. Айдалов. Новый иконографический образ Христа. «Seminarium Kondakovian», т. 11, Pragae, 1928, стр. 19*) и благовестие (с таким жестом почти всегда изображался Гавриил в благовещении), — присуще Богу Слова (*Н. Кондаков, ук. соч., стр. 38—39*).

²⁹ Отличительным признаком Марка, когда он изображался в рост, в большинстве памятников является отведенная в сторону правая рука, которой он благословляет двухперстно (см., например, миниатюру в рукописи сер. XII в., Матенадаран, № 2877, на которой Марк представлен слева (*L. A. Dougnovo. Miniatures arméniennes. Paris, 1960, pl. 71*), также изображение Марка справа в верхнем ряду на миниатюре фрагмента рукописи из Вены № 697 (*F. Macler, Op. cit. pl. VIII, fig. 16*). Лука изображался на армянских памятниках XIII в., как правило, с тонзурой (*S. Der Nerses-*

Изображения и надписи оклада выполнены в одной лишь технике чеканки, без комбинации с резными изображениями или орнаментами³⁰. Эта особенность, как и самый материал, из которого изготовлен оклад — серебро, характерна и для других произведений ювелирного искусства Киликийской Армении. Другой любопытный момент — отсутствие по углам оклада нижней крышки переплета так называемых «жуков» (своего рода защитных ножек).

Значение рассмотренного нами памятника, несомненно, очень велико. Детальное изучение сохранившегося почти полностью в первоначальном виде оклада, стилистических и иконографических особенностей имеющих на нем изображений, а также техники выполнения приоткрывает одну из интереснейших страниц в истории киликийского серебряного дела XIII в. В частности, мы получаем возможность говорить о связи ювелирного дела Киликии данного периода с искусством миниатюры и об ориентации мастеров-миниатюристов и ювелиров на древние образцы. Последнее обстоятельство, как и отличающее наш памятник высокое мастерство исполнения доказывают правомочность предположения о существовании давней местной художественной традиции.

Думается, что на основании изученного и накопленного исследователями материала, можно ставить вопрос о существовании различных центров серебрения в Киликийской Армении. Скажем, ромклайской мастерской середины XIII в., из которой вышли три известных нам памятника: оклад 1254 г. евангелия 1248 г., оклад 1255 г. евангелия 1249 г., фрагменты оклада евангелия 1256 г. Все три обнаруживают сходство технических приемов и родство средств в художественной характеристике изображенных персонажей. В общих чертах можно говорить об особенностях, присущих скевской мастерской, где был изготовлен складень-реликварий 1293 г. Можно предположить существование в первой половине XIV в. мастерской в Сисе, общее представление о которой дает оклад 1334 г. евангелия 1332 г.

Настоятельная необходимость всестороннего изучения этих памятников очевидна. Во-первых, это позволит выявить особенности каждого из названных центров серебрения Киликийской Армении. Во-вторых, расширит наши представления о многообразном некогда искусстве этого армянского государства, о котором пока судят главным образом по миниатюре. Наконец, это явится отправной точкой в исследовании богатого наследия, оставленного нам средневековыми мастерами-ювелирами Армении.

slan. Le reliquaire de Skevra..., p. 136). В таком виде он изображен и на миниатюре нашего евангелия (*Л. Азарян. Киликийская миниатюра XII—XIII вв. Ереван, 1964 (на арм. яз., илл. 52)*).

³⁰ Это станет типичным для армянских памятников позднейшего времени: см., напр., оклад (1347 г.) евангелия 1325 г. (Собр. Эрмитажа); оклад 1496 г. (*А. Свириц, ук. соч., илл. на стр. 15*); оклад XVII в. из Галерен Фрира (*S. Der Nersessian. Armentian Manuscripts...*, pl. 102, fig. 347—348).

1249 թ. ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՐՄԱԹՅԱ ԿԱԶՄԸ (1255 թ.)

Հոգւածը նվիրւած է Մաշտոցյան Մատենադարանի 1249 թ. № 7690 գրչա-
պիր ավետարանի արծաթյա կազմի արվեստագիտական վերլուծութեանը:
Կազմը ունի գրվագված հիշատակարան. այն պատրաստվել է 1255 թ. Կիլի-
կիայում Կոստանդին կաթողիկոսի պատվերով:

Տվյալ հուշարձանը պատկանում է կիրառական արվեստի՝ եզակի գեղար-
վեստական արժեք ներկայացնող գործերի շարքին և իր հորինվածքով ու պատ-
կերման սկզբունքներով սերտորեն առնչվում է հայ մանրանկարչության հետ:

Այս և այլ նույնանման կազմերի կատարման բարձր վարպետությունը
հեղինակին հնարավորություն է տվել ենթադրելու, որ հայ արծաթագործու-
թյունն ունեցել է վաղեմի գեղարվեստական ավանդույթներ, որոնք զարգա-
նում էին ինչպես Մեծ Հայքի, այնպես և Կիլիկյան Հայաստանի ոսկերչական
արվեստի դպրոցներում:

A. Ya. KAKOVKINE
(Leningrad)

LA RELIURE D'ARGENT (1255) DE L'EVANGILE DE 1249
DU MATENADARAN D'EREVAN

L'article est consacré à la reliure d'argent de l'Évangile de 1249
(ms. 7690 du Maténadaran d'Érévan) que l'auteur examine du point de
vue de son exécution artistique. A la différence des nombreuses autres
reliures du genre conservées au Maténadaran, celle-ci mentionne dans
les bordures des plats supérieurs et inférieurs la date de 1255 qui est celle
de son exécution en même temps qu'elle y comporte un mémorial nous
renseignant sur son commanditaire, le catholicos Constantin de Cilicie.

Le plat supérieur est orné aux figures en haut-relief en pied du
Christ (au centre), de Marie et de Jean-Baptiste. Le plat inférieur est
réservé aux quatre Évangélistes.

L'auteur range cette reliure parmi les oeuvres d'art mineur de va-
leur exceptionnelle. Il en souligne les rapports étroits avec la Miniature
arménienne.

Le degré de perfection de la reliure de 1255 et d'autres ne peut
que témoigner en faveur des traditions artistiques anciennes de
l'orfèvrerie d'argent arménienne développées tant en Grande Arménie
que dans l'Arménie cilicienne.

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ՍՅՈՒՆԱՑ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆ ՃՅՈՒՂԸ

XIV—XV դարերում պատմական Հայաստանի Սյունյաց նահանգի մի
շտրք գավառների աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացված էր
Օրբելյան ֆեոդալական գերդաստանի Բուրթելյան կոշվող ճյուղի պայագատ-
ների ձեռքում¹:

Շուրջ երկու հարյուրամյակ, սկզբից որպես Սյունյաց մի շտրք գավառ-
ների հոգր տիրակալներ, իսկ այնուհետև որպես նույն աշխարհի տարբեր
մասերում որոշ կալվածքներ ունեցող սակավազոր ավատատերեր կամ հո-
ղևոր առաջնորդներ՝ XIV—XV դարերի սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են
Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղից սերված տասնյակ ներկայացուցիչներ: Առ
այսօր, սակայն, այդ տվյալների բաղդատական ուսումնասիրությամբ դեռևս
չի ստեղծված ֆեոդալական այդ գերդաստանի ճյուղաղբյուրներ՝ ժամանակա-
գրական վստահելի հիմքով:

Առաջին փորձն այս ուղղությամբ կատարել է հայագիտության մեծ երախ-
տավոր Ղ. Ալիշանը²: Երկրորդ փորձը, շատ ավելի հարուստ նյութերի հիման
վրա, ըստ իր հավաստման, կատարելու էր Գ. Հովսեփյանը՝ Օրբելյանների
մասին գրելիք իր ուսումնասիրության մեջ³: Նրա անտիպ գործերի շարքում
հիշատակված է նաև Օրբելյան իշխանության մասին անավարտ մի երկ, որի
մեջ, թերևս, տրված է նաև Բուրթելյան գերդաստանի տոհմագրությունը. ցա-
վոր այդ ձեռագիր աշխատությունը անմատչելի է մեզ:

Ալիշանի «Միսականում» տպագրված տոհմածառը, մեզ հետաքրքրող իր
մասով, այսպիսի տեսք ունի (տե՛ս հաջորդ էջ):

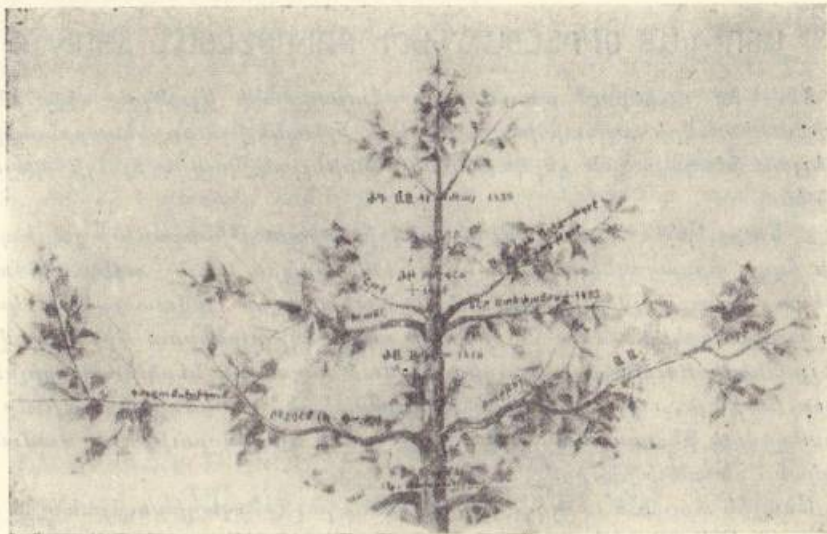
XIV—XV դարերի հայերեն ձեռագրաց հիշատակարանների և վիժական
արձանագրությունների վերջին տարիներս կատարված հրատարակությունների
մեջ ամբարված են բազմաթիվ տվյալներ ու ակնարկներ, որոնք հնարավորու-
թյուն են ընձեռում վերանայելու Ղ. Ալիշանի խիստ թերի տոհմածառը և կազ-
մելու Բուրթելյան գերդաստանի շատ ավելի ամբողջական ու ստուգապատում
ժամանակագրական պատմությունը: Այդ աշխատանքը, անշուշտ, ինքնանպա-

1 Ժամանակակից հիշատակարաններում Օրբելյանների այդ ճյուղը կոչվում է «Տուն Բուր-
ղիկ» (ԺՊ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 560), «Տուն Բուրթելյանց» (ԺԵ
դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, I, էջ 194, II, էջ 194), «Պուրթելյանց զարմ»
(ԺԵ, I, 258), «Բուրթելյանց ազգ» (ԺԵ, III, էջ 147) և այլն:

2 Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, ներդիր 92—93-րդ էջերի միջև:

3 Գաբելին աբեղյակոպոս Հովսեփյան, Խաղրակյանք և Պոռշյանք Հայոց պատմության մեջ,
մասն առաջին, Երևան, 1928, էջ IV—V: Ս. Սիմոնյան, Գաբելին կաթողիկոսի բանասիրական
վաստակը, «Հասկ», 1952, էջ 253:

տակ չէ. հիշյալ դարերի հայ քաղաքական ու մշակութային կյանքի շատ իրողություններ առնչվում են Սյունյաց աշխարհի հետ, և շատ անցուղարձերի ժամանակագրությունը աղերսված է սերտորեն Սյունյաց այս կամ այն իշխանի ու եպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին: Ըստ այդմ՝ Բուրթելյան գերդաստանի տոհմածառն ու ժամանակագրական պատմությունը, անտարա-կույս, իր դույզն նպաստն է բերելու վերահիշյալ ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության ամբողջական ուսումնասիրությանը:

Ահա այս ակնկալությամբ, մանրակրկիտ քննություն կատարելուց հետո, ստորև ի մի ենք բերում մեզ հայտնի բոլոր կարևոր վկայությունները Բուրթելյան գերդաստանի պայազատների մասին: Քիչ թե շատ նշանավոր անձանց կյանքի դրվագներին նվիրել ենք առանձին ամփոփ հատվածներ, Բուրթելյանների պատմությունը, բնականաբար, սկսելով այդ գերդաստանի հիմնադրի կյանքի համառոտ տարեգրությամբ:

ԲՈՒՐԹԵԼԻ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Բուրթելը՝ Տարսայիճ Օրբելյանի թոռն է, էլիկումի որդին, անվանի պատմիչ և Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի եզրորորդին:

Սյունիքում ու նրա սահմաններից դուրս Բուրթելը, որպես Սյունյաց մեծ իշխան, հիշատակվում է 1306—1344 թվականներին: Առաջին անգամ նրա անունը գտնում ենք 1306 թ. Սարգիս զորչի Եղեգիսում շարադրած հիշատակարանում (ԺԴ, 42)⁴, իսկ վերջին անգամ՝ Նորատուաի 1344 թ. վիճական մի սրճանագրության մեջ:

Ժամանակակիցները Բուրթելին մեծարում են շուրջ տիտղոսներով. «մեծ ամիր» (ԺԴ, 100), «մեծ կոմս և կողմնակալ» (ԺԴ, 117)⁵, մեծ քրիստոսագալբ

⁴ Այստեղ և այսուհետև ամենուրեք մեր կազմած «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» (Երևան, 1950 թ.) ժողովածուն վկայակոչում ենք «ԺԴ» համառոտագրությամբ՝ շարադրանքի մեջ և ո՛չ տողատակում: Նույն ձևով՝ XV դարի հիշատակարանների եռյակի հատորները՝ ԺԵ, I, ԺԵ, II և ԺԵ, III համառոտագրությամբ:

իշխան» (ԺԴ, 167), «մեծ իշխանաց իշխան տանս Սիւնեաց», «յաղթող սպայացեալ» (ԺԴ, 182), «Հայոց Մեծաց թագազարմ ժառանկ՝ տէր տանն Սիսակայ՝ մեծիմաստ պարոն» (ԺԴ, 292), «մեծ սպարապետ Հայոց և Վրաց՝ թագազարմ իշխան» (ԺԴ, 297), «հիւպատոս և սպարապետ Հայոց» (ԺԴ, 328) և այլն:

Շուրջորեն մասնատրված այս բնույթի տիտղոսները, իհարկե, հնարավորություն չեն ընձեռում ճշգրիտ որոշելու այս կամ այն գործչի քաղաքական ու տնտեսական կշիռն իր ապրած ժամանակաշրջանում: Սրանք, այնուամենայնիվ, ցուցանիչ են այն իրողության, որ մոնղոլական իլդանության վերջին տասնամյակներում Սյունյաց իշխանաց իշխան ամիր Բուրթելը ազդեցիկ դիրք էր գրավում: Մի հիշատակարանում ասված է, որ նա «առաջի աշխարհակալացն մեծարեալ և բազում ընծաիւք պատուեալ» էր, և որ 1307 թվականին իր գորբերով (Ջեսար Օրբելյանի հետ միասին) մասնակցել է Խարբանդա խանի դեպի Գիլանի կողմերը ձեռնարկած մի արշավանքին, որից «խաղաղութեամբ» սուն է դարձել՝ բայց կորցրել է իր զորքի մի մասը («բայց զօրացն պակաս մնացին»⁵):

Իր իշխանության տարիներին Բուրթելը մասնակցել է նաև այլ պատերազմների, վաստակելով «քաջի և միշտ յաղթողի» համբավ⁶:

Ժամանակակից աղբյուրներում տվյալներ կան նաև Բուրթելի զորահրամանատարի՝ Շահուռեցի Վահրամ իշխանի որդի Ամատա զորավարի մասին (մեռել է 1349-ից առաջ), որ տեր էր կարգված Վայոց ձորում գտնվող Երեբան (Հերհեր), Վանք և Քալատակ կողմող բնակավայրերի (ԺԴ, 376): Տեղեկություն ունենք նաև Բուրթելի նայիպ (հավատարմատար) կոչված ոմն Ալինախ իշխանի մասին, որը հիշատակված է միջնադարյան ուշագրավ մի գրույցի մեջ⁷:

⁵ «Բազմավէպ», 1947, № 9—10, էջ 216—217:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 81:

⁷ Տե՛ս ն. Մառ, Ժողովածոյը առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 343—344: Զգալի տարբերություններ ունի տպագրվածից նույն գրույցի Մատենադարանի № 8076 ձեռագրում ընդօրինակված փոփոխակը, որ բերում ենք ստորև. «Պարոն Բուրթելն յաւուր միում զնայր զօրօքն ի ճանապարհ, և երէց մի աշխարհի պատահեալ ի ճանապարհին: Եւ իջեալ ի ձիոյն՝ հանդերձ զօրօքն համբուրեցին զայ քահանային: Եւ նայիպն Ալինախ անուն տրտնջաց պարոնին Եւ նա դադտ պատուէր ետ, զի մի կնքեցցեն և թաղեցցեն զընտանիս նորա: Մեռաւ որդին և ոչ թաղեցին զնա: Եկն առ Բուրթելն և նա ասէ. «Ես և դու զնամք, թաղեմք զնա»: Եւ նա ասէ. «Այդ անհնար է»: Եւ նա ասէ. «Բայց դու այն օրն էր տրտնջեցեր՝ յորժամ զքահանայն պատուեցի»: Վասն այսօրիկ պատուել զքահանայն պարտ է՝ միջնորդ հաշտութեան առ աստուած» (ձեռ. № 8076, էջ 72ա):

Բուրթել Օրբելյանի մասին կան նաև այլ գրույցներ, որոնք ուշագրավ են որպես պատմական նշանավոր անձնավորությունների շուրջ հշուոված զվարճախոս պատմությունների և վկայում են Սյունյաց այդ իշխանի ժողովրդականության մասին: Ավելորդ չենք համարում ներկայացնել նաև դրանք՝ քաղելով Մաշտոցյան Մատենադարանի № 2226 ձեռագրից:

— «Վարդապետ մին գովեցին մօտ պարոն Բուրթելն, թէ յոյժ համբերող է: Ասէ «Գնացէք, բերէք, որ փորձեմ», երբ ի դուռն երեկ, տեսաւ զնա, ասէ. «Երբ ի բաց, յիմար և շէթ»: Եւ նա լուսութեամբ ի բաց գնաց: Դարձեալ ասէ. «Վարդապետ, եկ, վարդապետ, եկ»: Եւ դարձեալ եկն առ իշխանն: Ասէ. «Վարդապետ, զայդ ուստի գիտէիր համբերել»: Ասէ. «Պարոն, զայդ ի շանէն եմ ուսել, դեռ ի գրոց շատ բան գիտեմ»: Եւ պարոնն յոյժ սիրեաց զնա:

— «ՉՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան և այն օրն հաց մոռացան տալ ուտելոյ: Երեկոյն ժամուն տարան ի տուն: Ասէ պարոնն (Բուրթել) «վարդապետ, քանի՞ տարոյ ես»: Ասէ. «Ե. (40) տարոյ, պակաս մի օր»: Ասէ. «Մէկն է՞ր է պակաս»: Ասէ. «Օրս այս, որ քաղցած պահեցեր, ժամանակի կարգ ոչ է» (ձեռ. № 2226, էջ 59ա—59բ, հմտ. նաև Ղ. Ալիշան, Սիսակյան, էջ 127):

Մեծարվել է Բուրթել իշխանը նաև որպես բարեպաշտ մի անձնավորու-
թյուն, որ «էր խստակրոն ցայգաջան և գիշերավաստակ ծնրադրող, առաւել
քան զմիանձունս քարանձաւաց»⁸: Եղեգիտի նորվանքում կառուցել է Բուրթելա-
շեն կոչվող հոյակապ եկեղեցին՝ հայ միջնադարյան ճարտարապետութեան
գոհարներին մեկը, գրել է տվել ու շքեղ զարդարել ձեռագրեր⁹:

Գլաձորյան համալսարանի բարոնապետ Եսայի Նշեցին, 1323 թվականին
գրած մի հիշատակարանում, մեծարում է Բուրթելին ու նրա որդիներին և
հայտնում, որ նրանց առատաբաշխութեամբ՝ «յուով շինութիւն և խաղաղութիւն
գործեցաւ մեզ և ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի», և որ՝ «ի հասարակախը-
նամ բարեաց սոցա ընդ ամենեսեան և մեք՝ մեր աշակերտաւք՝ բազում և ան-
թիւ գութս գտաք ի սոցանէ» (ԺԴ, 182—183):

1306—1315 թթ. Եղեգիտում շարադրված հիշատակարաններում Բուրթելի
կողքին, որպես տեղի տեր, հիշատակվում է նրա եղբայր Բուղտա (կամ Պուղ-
տա) իշխանը, որը, սակայն, երիտասարդական հասակում՝ «յետ յուով քաջ
մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ պսակ», այսինքն՝ սպանվեց
(1318 թվականին):

Բուրթելի մահվան ստույգ թվականը չգիտենք. վերջին անգամ, որպես
ապրող անձնավորություն, հիշված է 1344 թ., մեռած էր արդեն 1348-ին: Այդ
թվականին շարադրված մի հիշատակարանում ասված է. «Փոխեցելոյն առ
Քրիստոս յոյն ամենեցուն պարոն Բիրթելին» (ԺԴ, 369):

Բուրթելի կինն է Վախախ իշխանուհին, որ հավանաբար Մարի Դոսիայն
կոչվող գերզաստանից է սերում: Բուրթել ու Վախախ ամուսիններից ծնված
զավակներն են՝ Բեշքենը, Իվանեն ու Սամեղը, որոնք միատեղ հիշատակված
են 1344 թվականին նորատուսում գտնվող վիմական մի արձանագրության
մեջ¹⁰:

Սամեղը (իմա՝ Սամուել)՝ եղբայրներից կրտսերն է, մեռած լինելով պա-
տանի հասակում՝ չի հիշատակված այլ աղբյուրներում, իսկ Բեշքենի և Իվա-
նեի մասին կան բավարար տեղեկություններ:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԵԼԻ

Անտարակույս՝ Բուրթելի ավագ որդին է. հիշատակագիրները, ամենուրեք,
նախ սրա անունն են տալիս և նոր միայն Իվանեի: Առաջին անգամ հիշատակ-
վում է Արփա գյուղի եկեղեցու արձանագրության մեջ (1322 թ.) և ապա՝
Եսայի Նշեցու կողմից՝ 1323 թվականին (տե՛ս վերը):

1337 թվականին Բեշքենը գտնվում էր իլղանության կենտրոններում՝
Քավրիդում և Սուլթանխայում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Այս քաղաք-
ներում Բեշքենի պատվերով նշանավոր գրիչ Ավագն ընդօրինակեց փառա-
հեղ մի ավետարան, որ նա վաղամեծիկ իր տիկնոջ՝ Փաշայի հիշատակին նվիրեց
Տաթևի վանքին (ԺԴ, 232): Զեռագրի հիշատակարանում Ավագը Բեշքենին
կոչում է «մեր տէրն ըստ մարմնոյ» և մեծարում նրան՝ «Հայոց Մեծաց Թա-
զազարմ ժառանգ, տէր տանն Սիսակայ, մեծիմաստ պարոնաց պարոն» տիտ-

8 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 81—82:
9 Տե՛ս «Բաղմավէպ», 1947, № 9—10, էջ 216—217:
10 Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 47:

ղոսներով: Այստեղ հիշատակվում է նաև Բեշքենի մանկահասակ որդի էլի-
կումը:

Ուշագրավ են Բեշքենի և Իվանեի մասին Սարգիս, մետրոպոլիտի շարա-
գրած տողերը՝ 1337 թ. հիշատակարանում. այնտեղ ասված է, որ սրանք ամեն
բանով նման են իրենց բարեպաշտ հորը՝ Բուրթել իշխանին՝ «խոհականու-
թեամբ և մատակարարութեամբն զաշխարհս և զգօրս, նաև յառաջադէմ յար-
բունիս և մեծափառ, զի մեծարանս արար տէր երեսաց սոցա»¹¹:

Վերջին անգամ Բեշքենը հիշատակված է 1349 թվականին՝ որպես «բաջ-
զարավար Հայոց, աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխան» (ԺԴ, 375):
Ե՛րբ է կնքել իր մահկանացուն, չգիտենք:

Բեշքենի որդի էլիկումի մասին տվյալները խիստ աղքատիկ են: 1337
թվականին Ավագ գրիչը հիշատակում է նրան, որպես «նորարոյս ոսկերողոջ
աստուածատուր հարազատ, ծիրանածին և բարենշան զաւակ» (ԺԴ, 292), որը
որբ էր մնացել մորից և դաստիարակվում էր, հավանաբար, իր պապ Բուր-
թելի և տատ Վախախի խնամածութեամբ:

Երբ Օրբելյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցին վախճանվեց երի-
տասարդ հասակում, թողնելով միայն մի դուստր՝ Նաթիլ անունով, Բուրթելն ու
Վախախը Շահուռեցի իշխանների տիրույթների ժառանգ այդ դեռատի օրիոր-
դին ամուսնացրին Բուրթելի որդի էլիկումի հետ, որ 1349 թ. հիշատակաբա-
նում (ուր խոսվում է այդ ամուսնության մասին) կոչված է Կուկա («զորդի Բեշ-
քենայ՝ զԿուկայն»): Գիտենք արդեն, որ Բեշքենն ուներ միայն մեկ որդի, ուս-
տի զժվար չէ հետևցնել, որ Կուկա անունը էլիկում անվան փաղաքշական ձևն է:

Արդ, այս ամուսնութեամբ Բեշքենի որդի էլիկումը ժառանգեց Ամատա
Շահուռեցու (Նաթիլի հանգուցյալ հոր) կալվածքները և իր պապի կողմից
կարգվեց «տէր հայրենեաց Վահրամայ որդոյ Շահուռեցոյն՝ Երերան և Վանացն
և Քալատակին և այլ հայրենեացն ամենայնի» (ԺԴ, 376): Այս դեպքերը կա-
տարվել են 1344—1348 թվականներից առաջ, երբ զեռ ողջ էին Բուրթելն ու
Վախախը:

Ինչքան են ապրել ու տիրել իրենց կալվածքներին էլիկումը (Կուկան) և
Նաթիլը, չգիտենք: Նրանց մասին որևէ այլ տվյալ չեն հաղորդում ժամանակա-
կից աղբյուրները: Ըստ այդմ կարծում ենք, որ շատ կարճատև է եղել նրանց
կյանքը, և հեռացել են աշխարհից՝ անհիշատակ:

ԻՎԱՆԵ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԵԼԻ

Բուրթելի երկրորդ որդու՝ Իվանեի անունը սկզբնաղբյուրներում տառա-
դարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Իւան (ԺԴ, 303), Իւանէ (բաղմիցս),
Իվանի («Սիսական», 96), Իվանիկ (ԺԵ, II, 317, «Սիսական», 47), Ինանիկ
(ԺԵ, I, 87, 656, «Սիսական» 96), Նանիկ (ԺԴ, 567): Բարբբախտաբար, գրեթե
ամենուրեք, նա հիշատակված է կամ իր հոր ու ավագ եղբոր հետ միասին, կամ
իր որդիների ու թոռների առնչութեամբ, ուստի գյուրությունները որոշվում է, որ
տարբեր ձևերով գրի առնված այդ անվան տակ ժամանակակիցները նկատի են
ունեցել նույն անձնավորությանը՝ Բուրթել իշխանի Իվանե որդուն:

11 Երուսաղեմ, ձեռ. № 1033, էջ 62, հմմտ. ԺԴ, 297.

XIV դարի առաջին տասնամյակներին, սակայն, Սյունիքում ապրել է նաև մի այլ Իվանն իշխան՝ տեր Որոտան գավառի: Եվ ահա մինչև Իվանն Բուրթելյանի կենսագրականին անցնելը անհրաժեշտ է տարբերակել համանուն այս իշխաններին¹²:

Նախ, անդրադառնանք Որոտանի տեր Իվաններին:

Այս անձնավորության և նրա գերդաստանի մասին ամենաուշագրավ տվյալները գրանցված են 1337 թվականին ընդօրինակված մի Սաղմոսարանի հիշատակարանում, որ ստացել է հենց այս Իվանեի եղբայր՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ Սարգիս եպիսկոպոսը՝ «յիշատակ անջինջ իւր և ծնողաց իւրոց՝ հօր իւրոյ Հասանայ, որ էր յագէ և յազնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սիւնեաց, և մօր իւրոյ տիկին Վախախին, և եղբօրն իւրում՝ պայազատի և քաջագօտի գամբի Իվանէի, որ էր ամիրա և պետ երկրին Որոտան, և եղբօրորդոյ իւրոյ՝ կորովամիտ սրբազան նորընծա քահանայի Յովաննիսի... նայ և եղբարց սորին հարազատաց և հսկայազօրու հաստաբազուկ մանկուտոցն՝ Հասանայ և Զաբարէի, և ամենայն արեան մերձաւորաց»¹³:

Այս արժեքավոր տվյալները հավաստվում և լրացվում են Իվանն իշխանի դուստր և Օրբելյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցու տիկին՝ Թուղթանի իշխանուհու հիշատակարանով, որ շարադրված է 1349 թվականին: Այնտեղ ասված է. «Արդ, ես՝ անարժան Թուխթանի, դուստր Իւանէ Որոտան իշխեցողի, քոյր քաջ քարտուղարի և երշնիկ ըրբունապետի Յովաննէս վարդապետի, հարսն մեծ Շահուռեցեանց, կենակից հզար և մեծ իշխանին Ամատին շինեցի դերերան ժամատունս... յիշատակ ինձ, և առն իմում Ամատին... և զաւակին իմ՝ Նաթիլին, և հար իմ Իւանէ, և մար իմ Տիկնանց-Տիկնայ, հարազատ եղբարց իմոց Հասանայ և Զաբարէի, և ամենայն արեան մերձաւորաց» (ԺԳ, 375):

Որոտան գավառի հին ավատատերերի այս գերդաստանի մասին ավելի աղքատիկ տվյալներ կան նաև ձեռագրաց այլ հիշատակարանների մեջ, գրանցված մեծանուն գիտնական ու մանկավարժ Հովհան Որոտնեցու կապակցութեամբ, որը ըստ վերոհիշյալ աղբյուրների և բազմաթիվ այլ վկայությունների, որդին էր «քաջի Իվանէի՝ Որոտան իշխեցողի» (տե՛ս օրինակ, ԺԳ, 497, 520): Թովմա Մեծոփեցին ևս հայտնում է, որ Հովհան Որոտնեցին ծննդյամբ էր «ի գաւառէն Որոտնոյ, ի գեղջէն Վազանդնայ՝ որդի մեծի իշխանին Իվանի, որ էր ի զարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»¹⁴:

Այս գերդաստանի տոհմագրությունը ըստ վերոհիշյալ տվյալների՝ հնագույն դարերից է գալիս, նրանք սերված են համարվում Սյունիքի հին ու բնիկ իշխաններից: Սակայն, ցավոք, հանվանն հիշատակվում են միայն Հասանը (կինն է՝ Վախախ), նրա որդիները՝ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Իվանն իշխանը (կինն է՝ Տիկնանց-Տիկին), և թոռները (Իվանեի զավակները)՝ Հովհան Որոտ-

12 Այդ աշխատանքը առ այսօր չի կատարված, և ինչպես այլ բանասերներ, այնպես էլ մենք («ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի անձնանունների ցանկի մեջ և այլուր), շփոթել և որպես մի անձնավորություն ենք ներկայացրել Իվանն անունը կրող այս երկու իշխաններին: Դրանց տարանջատման գործում մեզ օգնել է Աս. Մնացականյանը, որին հայտնում ենք շնորհակալությամբ:

13 Նրուսաղեմ, ձեռ. № 1033, էջ 61—62 (Տե՛ս նաև «Սիոն», 1868, № 8, էջ 192, 1938, № 9, էջ 275—278):

14 Թ. Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ, 1860, Փարիզ, էջ 14:

նեցին, Հասանը, Զաբարեն և Թուղթանին, և այս վերջինի դուստրը՝ Նաթիլ իշխանուհին:

Հասան իշխանը, հայրը լինելով Սարգիս մետրոպոլիտի (որ արդեն 1326 թվականին հիշված է որպես Վաղագնի վանահայր) ապրած պետք է լինի XIII դարի երկրորդ հիսնամյակում: Այդ ժամանակաշրջանից հայտնի են Հասան անունը կրող շուրջ երկու տասնյակ գործիչներ¹⁵, որոնցից մեկը՝ Գլենյանց կոչվող Հասանը՝ ըստ երևույթին նույնացվելու է սրա հետ:

Ստ. Օրբելյան պատմիչը հայտնում է, որ Գլեն իշխանի սերնդից Հասան իշխանը, իր երկու եղբայրների հետ միասին, «եկեղեցի և բազում միաբանութիւն» է ունեցել Տաթևում, սակայն XIII դարի վերջին՝ «յաւերմանէ գաւառին իրեանց և ի դառն և վերջին աղքատութենէ», ստիպված է եղել Ստ. Օրբելյանին իրեանց և ի դառն և վերջին աղքատութենէ», ստիպված է եղել Ստ. Օրբելյանին վաճառելու իրենց գերդաստանին պատկանող մի սուրբ մասունք, ստանալով 500 դահեկան և «այլ բազում պարգևս ձիոց և եզանց և հանդերձից»¹⁶:

Ահա Գլենյան այս Հասանի որդին է եղել, հավանաբար, մեզ հետաքրքրող Իվանն Որոտնեցի իշխանը: Իվանեի եղբայր Սարգիս մետրոպոլիտ 1337 թ. հիշատակարանում ասված է, որ նա «էր ամիրա և պետ երկրին Որոտան», հիշատակարանում ասված է, որ նա «էր ամիրա և պետ երկրին Որոտան», ուստի մեռած էր արդեն այդ թվականից տարիներ առաջ, մինչդեռ Բուրթելի որդի Իվանն իշխանը առաջին անգամ հիշատակված է Արփա գյուղի եկեղեցու մի արձանագրությունում մեջ՝ 1322 թվականին որպես «նորաբողոքոջ» երիտասարդ: Հետագա տարիների (1323, 1333, 1334, 1337, 1338, 1348, 1349) բազմաթիվ հիշատակարաններում, Սյունյաց իշխանների թվարկման ժամանակ, տրվում է նաև այս Իվանեի անունը՝ նրա ավագ եղբայր Բեշքեհից հետո: Վերջին անգամ, որպես կենդանի անձնավորություն, Իվանն հիշատակված է 1377 թվականին, երբ, մի ժամանակագրի վկայությամբ, «իշխանութիւնս Հայոց էր նուազեալ, և միայն մնացեալ Իվանի, որ կոչի Իւանիկ, որդի մեծին Բուրթելիւն, ի մէջ այլասեոից՝ բազում հարկապահանջութեամբ»¹⁷:

Իվանն Բուրթելյանը ունեցել է 4 արու գավակ. դրանք են՝ Ստեփանոս-Սուլթանշահ, Սմբատ, Բուրթել և Գորգուն: Արդ, առանձին առանձին ծանոթանանք Իվանեի այս որդիներին:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԳԻ ԻՎԱՆՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 9450 ավետարանի վերջում կան այդ ձեռագրի հետագա օտարումների մասին մի քանի հիշատակագրություններ: Մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում 374ա և 373բ էջերի գրանցումները: Դրանցից առաջինում ոմն «Գրիգոր նուսստ և անարժան քահանայ» ասում է, որ իր հալալ արդյունքով 1366 թվականին գնել է այդ ավետարանը՝ «յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց և եղբարց»: 373բ էջի հիշատակագրության առաջին տողը («Կամաւ կարող հզարին աստուծոյ») գրված է վերոհիշյալ հիշատակարանի ձեռագրով, իսկ շարունակությունը գրել է ոմն տեր Ստեփանոս-Սուլթանշահ՝ այսպես. «Ես տէր Ստեփանոս մականուն Սուրբանշահ, թոռն Բուրթելին որդի Նանկիլն և յղբարն [Բ]շքեհի պարոնի՝ ի Քրիստոս է հանգուցել: Մեր վկայ եմք այս սուրբ Աւետարանիս Վահրամայ և իւր եղ-

15 Տե՛ս 2. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 57—59:
16 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն Կահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 485—487:
17 «Սիսական», էջ 96:

բայր III, իւրեանց հալալ արդեմբ զնեցին զայս սուրբ Աւետարանս, աստուած շնոհատր առնէ, ամէն, ամէն»:

Ստացող վահրամի և նրա եղբոր եղծված անունները գրված են շնչված այլ բառերի վրա, իսկ շնչվել են, հավանաբար, վերոհիշյալ Գրիգոր քահանայի ու նրա եղբոր անունները¹⁸: Ըստ այդմ Ստեփանոս-Սուլթանշահի հիշատակագրությունը գրանցված պետք է լինի նույն թվականին, ինչ Գրիգոր քահանայինը, այսինքն 1366-ին: Այս հիշատակագրության համաձայն Բուրթելի որդի, Բեշքենի եղբայր Նանիկ-Իվանեն ունեցել է Ստեփանոս-Սուլթանշահ անունով մի որդի, որ եղել է եպիսկոպոս (սրա մասին ավելի հանգամանալից խոսք կլինի Սյունյաց եպիսկոպոսներին նվիրված բաժնում):

ՍՄԲԱՏ ԵՎ ԲՈՒՐԹԵԼ ՈՐԳԻՔ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատի մասին առաջին տեղեկությունը գտնում ենք Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Հակոբ գրչի 1386 թվականին շարագրած բովանդակալից հիշատակարանում: Խոսելով 1—2 տարի առաջ տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերի մասին, նա գրում է, որ «զմեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրթելի: Որ եկին և առին զբերդն Որոտան, և հայրենագուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի Նանիկին» (ԺԳ, 560): Այստեղ հիշատակված «անօրենները», հավանաբար, Ոսկյա-Հորդայի զան Թողթամիշի զորքերն են, որ 1385-ին մեծ ավերածություններ գործեցին նաև Սյունիքում: 1400—1403 թթ. Սմբատ և Բուրթել եղբայրները Տաթևում շարագրված մի հիշատակարանում կոչվում են տեղի իշխաններ (ԺԳ, 632, ԺԵ, I, 4, 35): Հավանաբար 1403 (կամ հաջորդ) թվականին Լանկ-թամուրի Թոռ Միրզա-Օմարը, որ կուսակալ էր կարգված Իրանի և Անդրկովկասի վրա, Սմբատ և Բուրթել իշխաններին «զարձոյց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն» (այսինքն՝ զարձրեց մահմեդական) և, իրենց ընտանիքներով, ուղարկեց Սամարղանդ: Շատ շի տեղում, սակայն, սամարղանդյան գերությունը, շուտով նրանք վերադառնում են Սյունիք¹⁹ և կրկին դառնում քրիստոնեական հավատքի: 1406 թվականից նրանք նորից սկսում են հիշատակվել Տաթևում գրված ձեռագրերում (ԺԵ, I, 74):

Բուրթել իշխանն իր երկու մանկահասակ որդիների հետ, ինչպես և Սմբատի մի որդին (բուրթելի անանուն) զոհ են գնում 1407 թ. մեծ հունձ կատարած համաճարակին. «Այսօր եղբայր Սմբատին պարոն Բուրթելի՛ հանդերձ որդուվք իւրովք հանգեալ ի Քրիստոս, և որդի Սմբատին, և այլքս անթուելիք են», — գրել է Թ. Մեծոփեցին իր ընդարձակ հիշատակարաններից մեկում (ԺԵ, I, 80, հմմտ. նաև ԺԵ, I, 75):

1407 թվականին Սմբատ իշխանն իր հեծելազնդով մասնակցում է Զելաիրյան Ահմադ Ղանի և Կարա-Յուսուֆի դաշնակցած ուժերի մղած կռիվներին՝ թամուրյանների դեմ: Հիշատակարանը, որի մեջ տվյալներ են եղել այդ մասին, պահպանվել է խիստ քայքայված վիճակում, ուստի շատ բան մուծն է մնում: Պարզ է, սակայն, որ Սմբատի զորագունդը մեծ կորուստներ է ունեցել (ԺԵ, I, 82):

18 Անունների այս փոփոխություն կատարողը նպատակ է ունեցել ներմուծել այդ հիշատակագրության մեջ ձեռագրի նախկին ստացողների՝ Վասիլի և Վահրամի անունները:
19 Թովմա Մեծոփեցի, Փարիզ, 1860, էջ 68:

Երբ Կարա-Յուսուֆը զբաղված էր Աղ-Կոյունլուների դեմ պատերազմելով, Սուլթան-Ահմադը իշխանությունը զբաղելու փորձ է կատարում, միայնակ վայելելու համար Կարա-Կոյունլուների գործակցությունը թամուրյանների դեմ տարած հաղթանակը: Սմբատ Բուրթելյան իշխանը, անսալով իր ոչ հեռատես խորհրդատուներին, նույնպես հայտնվում է Ահմադի կուսակիցների շարքում և նրանից պարզև ստանում Անգեղակոթ գյուղը²⁰: 1410 թվականի օգոստոսին Ահմադը պարտություն է կրում և սպանվում Կարա-Յուսուֆի կողմից: Զելաիրյաններին աջակցողները պատժվում են: Յուսուֆը բռնագրավում է Սմբատ իշխանի կալվածքները. «էառ զՈրոտն ի Սմբատայ իշխանէ», — հայտնում է Թ. Մեծոփեցին²¹: Եվ Սմբատ իշխանը ստիպված է լինում պատսպարվել Վրաստանում: 1412 թվականին, իր Բեշքեն որդու հետ միասին, նա հիշատակվում է որպես Գորիի մոտ գտնվող Աֆլիսցիխե գյուղաքաղաքի իշխան: Այստեղ շարագրված մի հիշատակարանում Մելքիսեղեկ գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «իշխանութեան տեղոյս (Աֆլիսցիխէի) պարոն Սմբատի և որդւոյ նորին պարոն Բէշքէնի, որ ի յաստմանէ շարին վտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց» (ԺԵ, I, 133):

Սմբատ իշխանը կնքում է իր մահկանացուն օտարության մեջ՝ 1412—1414 թթ. միջոցին: 1415 թ. Տաթևում գրված մի ձեռագրում, որպես տեղի իշխաններ, հիշատակվում են սրա որդիները՝ Բեշքենն ու Շահը: Ուստի հաշվաբար հայրը՝ Սմբատ իշխանը, մեռել էր այդ թվականից առաջ (ԺԵ, I, 653): Մատթեոս Մոնոզոնը 1417 թ. Գանձասարում շարագրած հիշատակարանում Սմբատի մասին գրում է. «Բանդի այն, որ կայր մնացեալ շառաիդ տանն Բիւրթելեանց՝ ...որոյ անուն Սմբատ կոչիւր, և անդ (ի Վրաստան) ի յօտարութեանն վախճանեցաւ» (ԺԵ, I, 194):

Սմբատ Բուրթելյանը մեծ հավանականությամբ ամուսնացած է եղել վրացուհի մի իշխանուհու հետ, այդ ամուսնությունից ծնված որդիներից տեղեկություն ունենք 4-ի մասին. մեկը 1407 թ. մահտարածմին զոհ գնացած պատանին է, որի անունն իսկ չի պահպանվել, մյուսներն են՝ Բեշքենը, Իվանե-Ստեփանոսը և Շահը: Բայց մինչև սրանց անդրադառնալը անհրաժեշտ է ի մի բերել Իվանեի մյուս որդու՝ Գորգուն իշխանի գործունեությունը լուսաբանող հատուկներտ վկայությունները:

ԳՈՐԳՈՒՆ ՈՐԳԻՔ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Գորգունի անունը, իր հոր անվան պես, տառադարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Գորգուն, Գորգոն, Գուգուն, Թերես նաև Գորգունէ:

Սամուել Անեցու «ժամանակագրության» շարունակողներից մեկը, Պլե (1386) թվականի տակ, պատմում է հետևյալը. «Թուրքն էառ զբերդն Որոտան, և մեծ վարդապետն Կախիկ գնաց փախստական ի Սարայ, և պարոն Գորգունէն զարդամահ եղև»²²: Այս ուշադրավ տեղեկությունը Հր. Աճառյանի կողմից հասկացվել է այն իմաստով, որ «Սրա (իմա՝ Գորգուն իշխանի) ձեռքից վշտամահ

20 Նույն տեղում, էջ 72—73:
21 Նույն տեղում, էջ 34:
22 Սամուելի Բահանայի Անեցույ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 170:

եղավ Հովհան Որոտնեցին»²³, 1386 թվականի այս վկայությունը միակն է, ուր Իվանե Բուրթելյանի Գորգուն որդին հիշատակված է որպես կենդանի, կամ քիչ առաջ մեռած անձնավորություն:

XV դարի հիշատակարանների ու Ք. Մեծոփեցու «Պատմության» մեջ մի երկու անգամ դարձյալ հանդիպում ենք Բուրթելյան այս իշխանի անվանը, բայց արդեն՝ նրա Տարսայիճ որդու կապակցությամբ: Մեծոփեցին, օրինակ, հայտնում է, որ Սմբատ և Բուրթել իշխանների հետ մեկտեղ Քամուրջան տիրակալ Միրզա-Օմարը բռնի հավատափոխ է արել նաև վերոհիշյալ Տարսայիճին («Ձտէրն Եղեգեաց Տարսայիճ անուն՝ զորդի Գորգունին ուրացուցին»²⁴), իսկ Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, 1419 թ. շարադրած իր հիշատակարանում, Բուրթելյանների այս ճյուղի հաջորդականության մասին այսպիսի ցուցում է տալիս. «...պարոն Տարսայիճին, որդոյ Գուգունին, որդոյ Ինանիկին, որդոյ Բուրթէլին» (ԺԵ, I, 656): Այս վկայություններից պարզվում է, որ պարոն Գորգունը իշխել է Եղեգնաձորում:

Այժմ դառնանք Սմբատ իշխանից սերվող պայազատներին:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սրա անվանն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1406 թ. Տաթևում շարադրված մի հիշատակարանում, ուր ասված է, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է «իշխանութեան պարոն Սմբատին և որդոց նորին Բէշքէնին և Իւանէին» (ԺԵ, I, 58):

1410 թվականից հետո, իր հոր հետ միասին, Բեշքենն էլ հայրենազուրկ է լինում, վտարվում Սյունիքից ու պատսպարվում Վրաստանում: 1412 թվականին, ինչպես գիտենք արդեն, նա ևս հիշվում է որպես Աֆլիսցիխե գյուղաքաղաքի տեր («իշխանութեան տեղոյս պարոն Սմբատի և որդոյ նորին պարոն Բէշքէնի») (ԺԵ, I, 133):

Սմբատը, տեսանք, որ վախճանվում է «ի յօտարութեանն» (Վրաստանում), բայց նրա որդիներից երկուսը, Մատթեոս Մոնոզանի ստուգապատում տվյալներով, «եկին ի հայրենիս իւրեանց, և ոչ են տեարբ իշխանութեանն իւրեանց, այլ ընդ ձեռամբ անօրինաց» (ԺԵ, I, 194): Երկու այդ որդիներից մեկը, անտարակույս, Բեշքենն է, մյուսը՝ Շահը. այդ մասին է վկայում Հովհաննես գրիչը, որ 1415 թվականին Տաթևում շարադրած իր հիշատակարանում գրում է. «իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բէշքէնի, հարազատով Շահի» (ԺԵ, I, 653): Մի քանի տարի անց՝ 1422 թվականին, նույն Տաթևում, նա հիշատակվում է որպես այդ վայրի իշխան՝ միայնակ, առանց իր եղբայր Շահի ընկերակցության (ԺԵ, I, 292):

Բեշքենի որդի Ռուստամը, Կարա-Կոյունլու Սքանդար փաղիշահի մերձավոր զինակիցներից մեկը լինելով, պետական բարձր պաշտոններ է զբաղվել (այդ մասին՝ քիչ հետո): Սքանդարի իշխանության տարիներին (1421—1437) Բեշքենին հաջողվում է, անշուշտ իր Ռուստամ որդու աջակցությամբ, վերստին

տանալ Բուրթելյան տան կալվածքների մի մասը: 1428 թվականին, օրինակ, նրան էր պատկանում նաև Անդեղակոթ գյուղը (ԺԵ, I, 382), իսկ 1429-ի մի պաշտոնական գրություն մեջ Բեշքենը հիշատակվում է իր մի քանի վասալների հետ միասին²⁵:

Գրությունը, սակայն, փոխվում է 1434—1435 թվականից հետո, երբ Լանկ-Քամուրի Շահուռխ որդին, երրորդ անգամ լինելով, արշավեց Կարա-Կոյունլու Սքանդարի վրա և պարտության մատնեց նրան: Քամուրջանները ներխուժում են նաև Սյունիքի սահմանները և ավերածություններ գործում. Բեշքենը, իր Ռուստամ որդու հետ միասին, դարձյալ ստիպված է լինում թողնել իր հայրենական կալվածքները և, հազարավոր հպատակների դուրս անցած, գաղթել վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջանները:

Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, որ Բեշքենի փեսան էր, Լոռու բերդն իր շրջակայքով հանձնում է իր աներոջը: Սյունիքից Լոռի կատարված մեծ զաղթի մասին ուշագրավ տողեր է գրանցել Քուլմա Մեծոփեցին. «...Առեալ (Բեշքենն) զամենայն կողմն Սիւնեաց և զամենայն զաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զՁԹ. (6000) քրիստոնեա տունս, ազատեալ ի Շահուհէն, հասոյց ի կողմն Վրաց: Եւ թագաւորն առ երեսս պատուեալ զնա, տայ նմա զզղեակն Լօռու»²⁶:

Որպես Լոռու տիրակալ Բեշքենը և Ռուստամը հիշատակվում են նաև 1437 թ. Սանահնի վանքում Շմավոն վարդապետի շարադրած հիշատակարանում. այնտեղ կարդում ենք. «Իշխանութեան տեղոյս իշխանաց իշխանին պարոն Բէշքենին՝ շառափղին Օրբելեանց, և որդոյ իւրոյ պարոն Ըրստամին» (ԺԵ, I, 468):

Մի տարի անց՝ 1438 թվականին, Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, երկուրդ կրելով, որ «Շալք առ նա ժողովեացին և աւերումն լինի կողման Վրաց», թունավորել է տալիս իր աներոջը՝ Բեշքեն իշխանին²⁷:

Բեշքենի զավակներից տեղեկություն ունենք երեքի մասին. Ռուստամից բացի ունեցել է 1438-ին հազիվ 10 տարին բոլորած մանկահասակ մի որդի²⁸, որի անունը չի հաղորդված և որի հետագա կյանքի մասին վկայություններ չկան: Պուստրը, որի անունը նույնպես չգիտենք, ինչպես ասացինք, եղել է Վրաց Ալեքսանդր թագավորի (1412—1443) կինը:

25 Ստորև բերում ենք այդ գրությունը. «Յանուն աստուծոյ ես՝ Բեշկէն, որդի մեծի իշխանիս Սմայա[տա]յ, տեսի զԱւետարանս, որ բազում ժամանակ ի մեր երկիրս էր ու զնել էր Տանծիկանց Աւագն: Երեկ Քումայ երէց Սիւնայվանից, թէ այս մեր եկեղեցուն է, Սիւնայվանից թալան է տարել, ու երդումն կերաւ ես Բեշքէն, որդի պարոն Սմայատին, տուի մեզ արեւատութեան ու մեր նախնեցն յիշատակ ի Սիւնեց վանիցն, որ Սիւնիվանք ասեն:

Ես Յովհաննես վարդապ[ա]կաւ, որ զգիրս գրեցի վկա եմ: Ես Յովանէս եկեղեցալպան Վաղաղ-եոյ [վա]նացն վկայ եմ: Ես Գիւանճի որդի Լեշին վկա [եմ], ես Պաշարաթ՝ որդի Էլէկ[ս]անին Լորեցի վկայ եմ, ես Էլտուր՝ որդի Փալիկին վկայ եմ, ես Ափղազ՝ որդի Սեթիկայ, որ մեր հայրն ու հարեղբայրն Աւաքն զնել էր, մեք էլ յետ տփնք, մեք ենք Գաւալքարու տէր՝ տփնք ի յեկեղեցին Սիւնէվանից, ոչ ում իւսուք ու գրոյց չկայ, աստուած շնհատր ասնէ:

Ամիրս արեղ, թուական հայոց ՊՁԸ. (1429), Գաւալքարն պատժաբ լինի» (ԺԵ, I, 392):

26 Ք. Մեծոփեցի, էջ 117—119: Տպագիրն այստեղ աղավաղված է, սրբագրում ենք մի շարք ձեռագրերի բաղադատությամբ:

27 Նույն տեղում, էջ 118:

28 Նույն տեղում, էջ 119:

23 Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, էջ 493: Բացառված չէ, որ տարածն զբանջված այս (Գորգուն) անձնանվան ուղղական հոլովաձևերից մեկն էլ եղել է Գորգունէ (հմմ. Իւանէ, Կուրիկէ, Ստեփանէ և այլն): Այդ դեպքում պետք է ենթադրել, որ ժամանակագիրն ակնհայտ է պարոն Գորգունի վշտամահ լինելու մասին՝ թուրքերի կողմից իր կալվածքների գրավման կապակցությամբ:

24 Ք. Մեծոփեցի, էջ 68:

ԻՎԱՆՆ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատ իշխանի այս որդին մեզ արդեն ծանոթ է 1406 թ. Տաթևում շարազրված հիշատակարաններից, ուր նա հիշված է հոր և եղբոր հետ միասին, որպես տեղի իշխաններից մեկը («իշխանութեան պարոն Սմբատի և որդոց նորին Բեշքենին և Իւանէին»): Այդ ժամանակ նա դեռևս աշխարհական էր ու արդեն ընտանիք կազմած: (Իվանեի որդի պարոն Սմբատի տարիներ հետո թողած մի հիշատակագրությունից հայտնի է դառնում նաև նրա կնոջ՝ Մարգարիտ-Խաթունի անունը):

Ե՛րբ է Իվանեն եկեղեցականի սքեմ հագել ու դարձել Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոս, ստույգ չգիտենք, գուցե 1410-ին (այս մասին տե՛ս Սյունյաց եպիսկոպոսների ժամանակագրությանը նվիրված բաժնում): 1419 թ. Հերմոնի վանքում շարազրված արժեքավոր մի հիշատակարանի մեջ նրա մասին կարդում ենք. «Եւ ի հայրեպատուֆեան այսմ նահանգի տէր Ստեփանոսի՝ մականուն Իւանէի, որդի պարոն Սմբատայ և եղբայր պարոն Բէշքէնի» (ԺԵ, I, 656):

Իվանն-Ստեփանոս պարոնտերը վերջին անգամ հիշատակված է 1427 թվականին՝ Տաթևի վանքում («ի յառաջնորդութիւն տէր Ստեփաննոսի ի գարմէն Պոնոթիկեանց»): մեռել է հենց նույն թվականին (ԺԵ, I, 256) վրաստանում, ուր գնացել էր իր մորը տեսության: Թումա գրիչը նրա վախճանի մասին գրում է. «Յառաջնորդութեան տանս Սիսականայ տէր Ստեփաննոսի՝ որդոյ պարոն Սմբատին, որ և յայսմ ամի դնացեալ ի տունն վրաց առ մայրն իւր՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս» (ԺԵ, I, 292):

Իվանն-Ստեփանոս պարոնտերի որդուն ու սերնդին քիչ հետո անդրադառնալու խոստումով, երկու խոսք ասենք Սմբատ իշխանի մյուս որդու՝ Շահի մասին:

ՇԱՀ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Շահը, իր ավագ եղբայր Բեշքենի հետ միասին, հոր մահվանից հետո վերադարձել է Սյունիք: 1415 թվականին Տաթևում գրված մի հիշատակարանից պարզվում է, որ երկու այս եղբայրները այդ ժամանակ գտնվում էին Սյունիքում («իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բէշքէնի, հարազատով՝ Շահիւ»): Մի քանի տարի անց Բեշքենը մեկնակ է հիշվում որպես իշխան Տաթևի, հետագայում նաև այլ կալվածքների: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Շահը երկար չի մնացել Սյունիքում, այլ վերադարձել է վրաստան, ուր ապրում էր դեռևս իր մայրը (հավանաբար ազգությունը վրացուհի):

Բեշքեն իշխանի եղեռնական մահվան պատմությունը շարագրելիս Թովմա Մեծոփեցին տխրությամբ արձանագրում է, որ այդ ժամանակ (1438 թ.) նրա Շահ անունով եղբայրը ողջ էր և հանգիստ ապրում էր վրաստանում՝ «վարժեալ և սնեալ առ որովայնամոլ ազգին վրաց: Եւ անարի գտեալ և ոչ ի խնդիր ելեալ հայրենի գաւառին»²⁹:

29 Թ. Մեծոփեցի, էջ 119:

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՈՐԴԻ ԳՈՐԳՈՒՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Տարսայիճն իշխում էր Եղեգիսում. հիշատակված է այն իշխանների շարքում որոնք բռնություններ մահմեդական դարձվեցին Լանկ-Քամուրի թոռ Միրզա-Օմարի կողմից, 1403 թվականին³⁰: Քամուրյանների պարտությունից հետո Տարսայիճը նույնպես դառնում է քրիստոնեական հավատքի. «Մարդիկ,— գրում է Թ. Մեծոփեցին,— որք յաւուրս շաղաթային ի հաւատոյ ուրացեալք էին, եկին ի հաւատս՝ Բուրթէլն Որոտնայ, Տարսայիճ՝ Եղեգեաց»³¹: 1415 թվականին Տարսայիճի մասին ուշադրով տվյալներ է գրանցել Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, հայտնելով, որ հենց նույն տարում նա զրկվեց հայրենական իր կալվածքներից ու թշվառ վիճակի մեջ է գտնվում: «Գրեցաւ դիրքս, որ կոչի Հարցմունք,— կարդում ենք վերոհիշյալ գրչի հիշատակարանում,—...ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս և գաւառիս պարոն Տարսայիճին, որդոյ Գուգունին, որդոյ Ինանիկին, որդոյ Բուրթէլին: Զի յայսմ ամի յոյժ ի նեղութիւն, ի տառապանք և յաղբատութիւն անկաւ, զի նա, որ բոլոր գաւառիս իշխէր, այժմ ոչ միոյ ազաւակի կամ գեղջ ոչ կարէ իշխել, զի խլեալ և յափշտակեալ էին ի նմանէ զամենայն գեղ և զքաղաք, զվանք և զանապատ ի նմանէ. և նա փախեալ և թագուցեալ էր ի ծերպս վիմաց և ի մայրիս, մինչև այց արասցէ նմա տէր աստուած և յառաջին փառսն և իշխանութիւնն դարձուցէ զնայ» (ԺԵ, I, 656):

Գրչի այս բաղձանքը չի իրականացել. ճիշտ է, Տարսայիճի որդիներից Սըմբատը դարավերջի մի հիշատակարանում (տե՛ս ստորև) մեծարված է «իշխանաց իշխան» տիտղոսով, բայց չունենք որևէ վկայություն հավաստելու, որ Տարսայիճին կամ նրա ժառանգներին հաջողվել է հետագայում վերստանալ իրենց կալվածքները Եղեգիսում:

«Իշխանաց իշխան» այդ Սմբատը հիշատակված է իր որդի՝ Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոս Եղիշեի կապակցությամբ՝ Եղեգիս քաղաքում ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում, որի մեկ հետաքրքրող մասը բերում ենք ստորև. «Արգ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ԶԽԴ. (1495), ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի ...և վերադիտող այսմ նահանգի (իմա՝ Վայոց ձորի) պարոնտէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի, որդոյ իշխանաց իշխանի պարոն Սմպլատյա, որդոյ մեծին Տալրյսայիճի»³²:

Այսքանով սպասվում են Տարսայիճի հաջորդների մասին մեկ հայտնի աղբատիկ տվյալները:

ՌՈՒՍՏԱՄ ՈՐԴԻ ԲԵՇՔԵՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Ռուստամը մեզ արդեն մասամբ ծանոթ է Բեշքենի կյանքի տարեգրությունը նվիրված հատվածից: XV դարի Հայոց պատմության մեջ կարևոր դեր կատարած մի գործիչ է: Սքանդար Կարա-Վոյունլուն ներքնապես ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին ինչ-որ շափով հենվում էր նաև հայ իշխող վերնախավի վրա. իրեն կոչում էր «Հայաստանի թագաւոր» (Շահ-ի արմեն), պետական բարձր պաշտոններ էր շնորհում հայ ֆեո-

30 Թ. Մեծոփեցի, էջ 63:

31 նույն տեղում, էջ 73:

32 Թ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայ ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի վեներաբիկ, հտ. Ա, 1914, էջ 585:

դալական տներից սերված որոշ գործիչների, իր զորքի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ ռազմիկների և այլն: Ռուստամ Բուրթեյանը, անտարակույս իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ, դարձել էր Սքանդարի մերձավոր պործակիցներից մեկը և առաջ քաշվել պետական բարձր պաշտոնների: 1437 թվականին, լինելով հավանաբար Երևանի նահանգի կառավարիչ, Ռուստամը էջմիածնի վանքին վաճառքի անվան տակ վակֆ արեց 7 խոշոր գյուղեր, որով և տնտեսական հող ստեղծեց հայ եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը Կիլիկիայից մայր հայրենիք՝ էջմիածին տեղափոխելու համար: Նվիրաբերված այդ գյուղերի պարսկերեն ընդարձակ կալվածագրում շատ ուշագրավ են Ռուստամին տրված տիտղոսները, որոնք ինքնին ցուցանիչ են այն բարձր դիրքի, որ զբաղվել էր Բուրթեյան այդ իշխանազունը Կարա-Կոյունլուների վարչական ատյաններում: Այնտեղ ասված է. «Վեհանձնյա էմիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն, վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն սուլթանի մտերիմ, ամենազոր, արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր է ամեն տեսակ նկարագրությունից ու գովասանքից, հավիտենականության տեր աստուծո ողորմածությամբ իշխանության և կրոնի քաջահաղթ էմիր Ռուստամ, որդի էմիր Բեշքենի, որդի էմիր Սմբատի»³³:

Պետք չէ տարակուսել, որ Սքանդարի իշխանության տարիներին Ռուստամի բարձր հեղինակությամբ Սյունյաց Օրբելյանները և, մասնավորապես, Ռուստամի հայր Բեշքենը, վերստացել էին իրենց կալվածքների մի մասը և բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել իրենց համար: Գրությունը փոխվեց արմատապես Սքանդարի պարտությունից ու սպանությունից հետո: Գիտենք արդեն, որ 1437 թվականին Ռուստամը, պետական գործերից հեռացած ու պատվաներից զրկված, պատասպարվել էր Լոռիում: Հետագայում սակայն նա կրկին վերադարձել է Սյունիք: 1451 թվականից պահպանվել է մի պարսկերեն կալվածագիր, որի համաձայն նույն Ռուստամը Տաթևի վանքին է վաճառում իրեն պատկանող նվարանց, Տաշու, Աղանց ու Տանձատափ գյուղերը: Բայց այս փաստաթղթում նա հիշատակվում է առանց բաղմահարկ տիտղոսների, սոսկ որպես՝ «հայ ամիրզադա Ռուստամ, որդի ամիր Բեշքենի, որդի Սմբատի»³⁴:

Ամիր Ռուստամի կյանքի հետագա տարիների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մեծ հավանականությամբ նա ունեցել է որդիներ, գուցե ոչ հայ և ոչ քրիստոնյա կնոջից կամ կանանցից:

Դառնանք այժմ Ռուստամի հորեղբայր՝ պարոնտեր Իվանե-Ստեփանոսի սերնդին:

ՍՄԲԱՏ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲՈՒՐԹԵՅԱՆԻ

Այս Իվանե-Ստեփանոսը, տեսանք արդեն, որ մինչև Սյունյաց եպիսկոպոս դառնալը ամուսնացած է եղել և ունեցել Սմբատ անունով մի որդի: Այս պարոն Սմբատը 1471 թվականին ստանում է մի ավետարան, որի հիշատակա-

33 Չ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից («Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 86):
34 նույն տեղում:

քանում տվյալներ է հաղորդում իր նախնիների մասին. «Ես՝ պարոն Սմբատս,— որում է նա,— առի զկենսաբեր Աւետարանս չիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց՝ զհայրն իմ Ստեփանոսս, մայրն իմ Սարգարիտ-Խաթուն, զպապն իմ Սմբատ, զմեծ պապն Իվանիկ» (ԺԵ, II, 317):

Կարելի է ենթադրել, որ հենց այս Սմբատն է հիշատակված Հերհերի մոտ գտնվող ավերակ գյուղատեղում կանգնեցված մի խաչքարի արձանագրության մեջ, որ ասված է. «ԹՎ. ԶԾԼ. (1489), կաման աստուծոյ ևս Խաչատուր երէցս... կանգնեցի զխաչս հող(ոյ) փրկութիւն պարոն Սմբատին»:

Այս դրույթունը խորհրդածությունների տեղիք է տալիս. նախ, ինչո՞ւ է խաչքարը կանգնեցված ոմն Խաչատուր երեցի կողմից, որը, կարծես, ազգակցական կապ չունի պարոն Սմբատի հետ, և ապա Սմբատի ի՞նչ մեղքերն ի նկատի ունի արձանագրություն կազմողը՝ աղերսելով նրա հոգու փրկությունը: Կարելի՞ է, արդյոք, հետեցնել, որ հենց այս Սմբատով է սկսվում Սյունյաց Օրբելյանների հավատափոխության պրոցեսը, և որ նա կնքեց իր մահկանացուն՝ չրպես առաջինը մահմեդականություն ընդունած Բուրթեյան պայազատներից:

Այս հարցին անկարող ենք պատասխանել, բայց տեղեկություն ունենք «Սմբատի որդի Ուռութցի (իմա՝ Որոտնեցի) Սոհրաբ» անունով մի մահմեդականի մասին, որը 1508 թվականին, որպես վկա, իր ստորագրությունն է դրել Տաթևի վանքապատկան գյուղերի Շմավոն վարդապետին պատկանելու իրողությունը հավաստող մի վակֆնամեի տակ: Գուցե այդ Սոհրաբը որդին է հենց 1489 թ. մահացած այս Սմբատի, բայց կարող է նաև լինել Ռուստամի սերնդից (թողը): Ռուստամ ու Սոհրաբ անունները բնական են ազգակցական ավելի սերտ աղերս ունեցող անձանց համար: Սոհրաբի ստույգ տեղը Բուրթեյանների տոհմածառում առկախ թողնելով, հայտնենք, որ նրա հեռավոր ժառանգներին՝ «Բուրթեյանների համայնք» جاعت بورتللو անվան տակ, բաղմիցս հանդիպում ենք XVI—XVII դարերի փաստաթղթերում. այդ բուրթեյանները, ազգային իրենց դիմապատկերը կորցրած, հաճախ վեճի են բռնվել Տաթևի վանքի հետ և, միջոցների ընտրություն չկատարելով, փորձել են բռնազրավել վանական կալվածքները³⁵:

Այսպիսով, XV դարի վերջերին Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթեյան ճյուղը, որ շուրջ երկու դար հայրենի աշխարհին պարզեց աշխարհական ու հոգեվորական նշանավոր գործիչներ, օտար տիրակալների անլուր բռնություններին ենթարկվելով՝ ազգային դիմահեղձման է ենթարկվում և իջնում Հայոց պատմության բեմահարթակից:

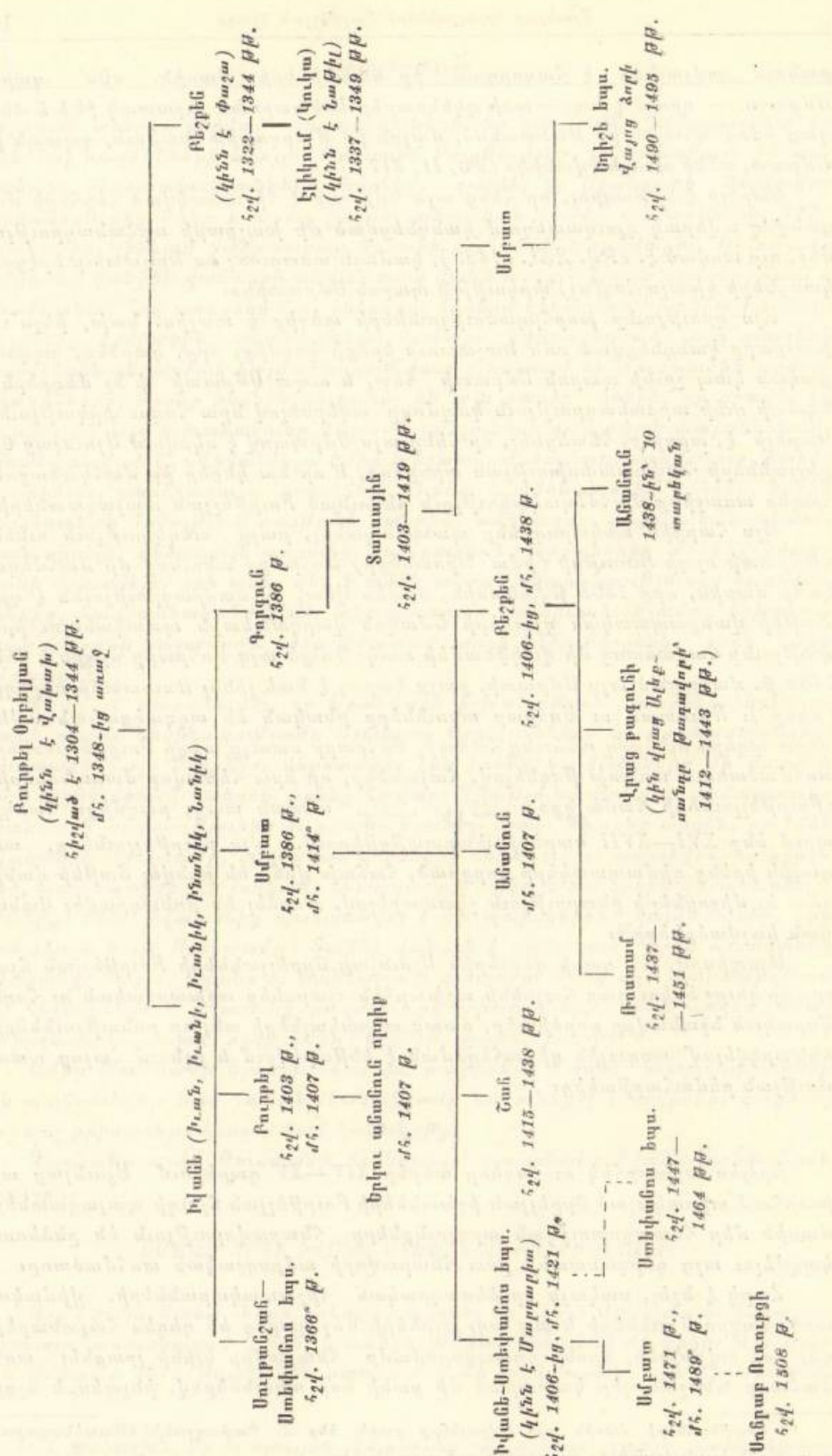
* * *

Որպես աշխարհիկ ու հոգևոր տերեր XIV—XV դարերում Սյունյաց աշխարհում տիրակալած Օրբելյան իշխանների Բուրթեյան ճյուղի պայազատների մասին մեր հետազոտության արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու այդ գերդաստանի ըստ հնարավորի ամբողջական տոհմածառը:

Հարկ է նշել, սակայն որ ձեռագրական հիշատակարանների, վիճական արձանագրությունների և այլ աղբյուրների մեջ կարող են դեռևս հայտնաբերվել նոր տվյալներ, որոնց օգտագործմամբ հնարավոր կլինի լրացնել տոհմածառ աննշան դեր կատարած մի քանի նոր անուններով, ինչպես և ճշգր-

35 Բուրթեյանների մասին այս տվյալները քաղել ենք Չ. Փափազյանի «Մատենագրարանի պարսկերեն կալվածագրերը» տպագրվող աշխատությունից:

ԲՈՒԻՐԹԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԱՄԱՌԸ

տումներ կատարել թվականների մեջ: Որոտնավանքում պահպանված մի տա-
պանաբարի արձանագրության մեջ, օրինակ, հիշատակված է ոմն «բարեպաշտ
իշխան արքայազուն Սմբատ», վախճանված 1430 թվականին: Սրկղունքում
1461 թ. շարադրված մի հիշատակարանում, Պոռչյան իշխան Զումայի հետ
մեկտեղ, տեղեկություն է գրանցված նաև ոմն իշխան Ինանիկի մասին (ԺՅ, II,
157): Չենք տարակուսում, որ այդ Սմբատն ու Ինանիկը նույնպես Բուրթելյան
գերդաստանից են սերված, բայց անհրաժեշտ ավայաներ չունենք պարզելու
նրանց ծնողների անունները և տեղ տալու նրանց Բուրթելյանների տոհմածառի
մեջ: Ավելացնենք նաև, որ հետագա դարերի աղբյուրներում կան ու դեռևս կա-
րող են գտնվել ստույգ կամ շինծու ավայաներ իրենց Օրբելյան իշխանների շա-
ռավիղ համարող ընտանիքների մասին³⁶: Այդ կարգի ավայանների հավաքումն
ու դասակարգումը՝ մեր նպատակից դուրս ենք համարել:

Կից էջը վրա տալիս ենք Բուրթելյանների տոհմածառը, յուրաքանչյուր անձ-
նանվան տակ նշանակելով ծայրային այն թվականները (կամ թվականը), որ
գտել ենք նրա մասին սկզբնաղբյուրներում:

* * *

Այժմ, մասնավոր քննության նյութ դարձնելով, փորձենք որոշել Սյունյաց
մետրոպոլիտների հաջորդական կարգը XIV—XV դարերում՝ Բուրթելյան գեր-
դաստանի գործունեության երկդարյա ժամանակաշրջանում:

Ղ. Ալիշանը «Սիսականի» մեջ՝ «Եպիսկոպոսունք Սինեայ» խորագրի տակ
(էջ 20—21) տալիս է այսպիսի ցանկ.

- 1310 Յովհաննէս Օրպէլ
- 1329 Ստեփանոս Օրպէլ (վրիպակ է, պետք է լինի Տարսայիճ), որդի
Ջալալայ
- 1337 Սարգիս և Ներսէս
-³⁷
- 1407 Առաքել քեռորդի Գր. Տաթևացույ
- 1422 + Ստեփանոս, որդի Սմբատայ Օրբելեան
- 1464 + Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցույ
- ... + Շմաւոն յաղատ տանէ
- 1483 + Ստեփանոս, եղբորորդի Շմաւոնի
- 1495 + 1522 Եղիշէ Օրպելեան:

Ալիշանի հաղորդած ավայանների վրա որոշ հավելումներ կատարելով մի
ցանկ էլ կազմել է Արտակ եպս. Սմբատյանը, «Համառոտ պատմութիւն Տաթևի
վանքի» իր ուսումնասիրության մեջ, առանց սկզբնաղբյուրների վկայություն³⁸:

Ավելի հանգամանորեն Սյունյաց եպիսկոպոսների հաջորդական ցանկը
կազմելու աշխատանքով զբաղվել է Նորայր եպս. Պողարյանը իր «Տաթև» ու-
սումնասիրության մեջ³⁹, յուրաքանչյուր անձնանվան դիմաց տալով նրա

³⁶ Այդպիսի մի ավայա, շարադրված կիսադրագետ մեկի կողմից XVIII դարում, հրատարակել
է Ղ. Ալիշանը «Սիսականի» մեջ (էջ 97):

³⁷ Յոթնասունամյա այս բացատրի կապակցությամբ Ալիշանը գրում է. «Ոչ իշխն և յաջորդ
տոցա (իմա՝ Սարգսի և Ներսիսի—լ. ի.) մինչև ի սկզբն ժն դարու՝ ցամա 70» («Սիսական»,
էջ 21):

³⁸ Տե՛ս «Տաթև» տարեցույց, 1930, էջ 276—351:

³⁹ Ն. Վ. Մովսիսյան, «Տաթև» («Սիս» 1950, Յունիս-յուլիս, էջ 197—202):

աթոռակալության իրեն հայտնի թվականները, նաև համառոտակի նշելով աղբյուրները (բայ մեծի մասին Հր. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանի» ընձեռած տվյալներով):

- Մանոթանանք նաև այդ ցանկին (առանց նշելու աղբյուրները).
- Յովհաննէս եպս. Օրպէլ, 1310—1324
- Ստեփանոս եպս. Օրպէլ, 1329
- Շմաւոն եպս., 1332
- Սարգիս արքեպիսկոպոս, 1337
- Յովհաննէս Որոտնեցի, 1375*—1386, որդի Իւանէ Օրբելեանի
- Գրիգոր Տաթևացի, 1336—1407
- Առաքել եպս. Սիւնեցի, 1407—1416*
- Ստեփանոս եպս. 1417*—1422, որդի Օրբելյան Սմբատի
- Յովհաննէս փակակալ, 1422*—1463*
- Ստեփանոս եպս. 1464—1472, որդի Որոտնեցի Իւանէի*
- Շմաւոն եպս. 1472*, յազատ տանէ
- Յովհաննէս եպս. 1478
- Ստեփանոս եպս. 1478*—1485, եղբորորդի Շմավոն եպս.-ի
- Եղիշէ եպս. Օրբելեան, 1495—1522

Ալիշանի և Պողարյանի (Սովական) այս ցանկերը՝ վերանայման ու ճշգրտման խիստ կարիք են զգում:

Ուրիշի կամ այլ առիթի թողնելով հարցի մանրակրկիտ ու ամբողջական ուսումնասիրությունը, հիմնականում ձեռագրական հիշատակարանների մատուցած տվյալներով, փորձելու ենք ավելի ճշգրտված ցանկ կազմել XIV—XV դարերում աթոռակալած Սյունյաց եպիսկոպոսներին:

Հովհաննէս-Օրբել. նշանավոր պատմագիր՝ Ստեփանոս Օրբելյանի կենդանության օրոք (Ստեփանոսը մեռել է 1303 թվականին⁴⁰) Սյունյաց մետրոպոլիտ է օծվել նրա հորեղբայր կիպարիտ Օրբելյանի որդի Հովհաննէս-Օրբելը: 1302 թվականի մի պաշտոնական գրության մեջ նա իրեն կոչում է. «Տէր Յովհաննէս յազգէ Աւրպելեանց, պառաւորանաէս Հայոց Մեծաց և մետրոպոլիտ Սիսակ[ան] նահանգի» (ԺԴ, 7): Վերջին անգամ հիշատակված է որոշակիորեն 1323 թվականին՝ «Տէր Յովհաննէս մականուն Աւրպէլ, մետրոպոլիտ և այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց» (ԺԴ, 183): Երբ է վախճանվել՝ շփոթենք:

Ստեփանոս-Տարսայիճ. որդին է Զալալ Օրբելյանի, եղբորորդին Ստեփանոս պատմագրի: Հոգևոր կոչում էր ընդունել 1314-ից առաջ. այդ թվականին, դեռևս «գեոարողորդ և լուսազարգ պատանի», նա հիշատակված է որպես «Տէր Ստեփանոս մականուն Տարսաիճ» (ԺԴ, 99, 100)՝ աթոռակալ Սյունյաց (ԺԴ, 104): 1321—23 թվականներին ևս, Հովհաննէս-Օրբելի հետ միասին, հիշատակված է որպես «վերագրիտող տանս Սիւնեաց» (ԺԴ, 166)՝ «մանուկ տիւրք առեալ զաշտիճան արհեպիսկոպոսութեան» (ԺԴ, 183):

Հովհաննէս-Օրբելի մահվանից հետո (տարեթիվը անհայտ) միայնակ է վարել Սյունյաց մետրոպոլիտությունը. 1331 թվականին հիշատակված է որպես «տէր և վերատեսուչ դահերեց և զլուխ արհիերից աթոռոյս Սիւնեաց»

⁴⁰ Ալիշանը մահվան տարեթիվ է համարում 1309-ը, որ անընդունելի է:

Տաթևոյ և Նորավանից և Յախացքարոյ, պետ երկոտասան գաւառաց» (ԺԴ, 231):

Սարգիս մետրոպոլիտ—Որդին է Հասան իշխանի, «որ էր յազգէ և յազնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սիւնեաց»: Սրա եղբայր Իվանն իշխանը կոչված է «ամիրա և պետ երկրին Որոտան» (հայրն է նշանավոր Հովհան Որոտնեցու):

Սարգիսը 1326 թվականին եղել է Վաղաղնի վանքի վանահայր և այնտեղ կառուցել մի պանդոկ: 1333-ին հիշատակված է որպես «աթոռակալ» Սյունյաց (ԺԴ, 257): Իսկ նույն թվականի մի այլ հիշատակարանում (Նոր Զուղա, ձեռ. № 402) կոչված է արդեն արքեպիսկոպոս Սիւնեաց («Իշխանութեան պարոն Բուրթելին... և ի յարքեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Սարգիս»):

1337 թվականից առաջ եղել է Երուսաղեմում, ուր ստացել է մի Սաղմոսարան (Երուսաղեմ, ձեռագիր № 1033), որի հիշատակարանում ուշագրավ տրվյալներ է հազորդում իր ազգականների մասին: Նույն 1337 թվականին ստացել է նաև Մանրուսման մի ձեռագիր, որի հիշատակարանում կոչված է «Մեծ և ամեներջանիկ մետրապոլիտն և արհիական զլուխն այսմ (Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս»⁴¹:

Սրա աթոռակիցն է եղել ոմն տեր Ներսես. պահպանվել է Սարգսի ու Ներսեսի մանրանկար համատեղ պատկերը՝ 1337 թվականից («Սիսական», էջ 20): Այդ տարեթվից հետո յոթնասունամյա անջրպետ կա, որ Զ. Ալիշանը դատարկ է թողել՝ բաղմակետեր դնելով, իսկ Արտակ եպս. Սմբատյանն ու Նորայր եպս. Պողարյանը լրացրել են Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու անուններով: Սակայն Սարգիս մետրոպոլիտն և Հովհան Որոտնեցին շարունակական շղթա չեն կազմում, շուրջ 40-ամյա անորոշ ժամանակաշրջանով նրանք անջատված են միմյանցից ն. Պողարյանի ցանկում:

Ահա այդ տարիների մի մասը պետք է տալ Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպիսկոպոսին:

Ստեփանոս-Սուլթանշահ—Սրա ինքնագիր հիշատակարանի հետ, շարադրված շուրջ 1366 թ., ծանոթացանք Բուրթելյան պայազատների տոհմագրության բաժնում: Վերհիշենք այստեղ, որ նա ներկայանում է որպես «տէր Ստեփանոս մականուն Սուլթանշահ»: Այս մականունը հնարավորություն է ընձեռում նույնացնելու այս տեր Ստեփանոսին՝ «Տաղ տէր Ստեփանոսին Սիւնեաց եպիսկոպոսին» պոեմի նահատակ հերոսի հետ⁴²: Պոեմի տվյալներով Սյունյաց այս եպիսկոպոսը, մինչև հոգևոր կոչում ընդունելը, եղել է Թավրիզում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Ինչ-ինչ պատճառներով սպանել է իր խորթ մորը՝ էլիսութլուին, զժամկէ հոր հետ:

Ստեփանոսի աշխարհական անունն ի հայտ է գալիս այն տողերից, որ գրել է պոեմի հեղինակը որդեկորույս մոր բերանին. սա ողբում է վաղաթառամ իր որդուն՝ կոչելով. «Որդեակ իմ, որդեակ, Սուլթանշահ» (տպագրված է

⁴¹ Dr. N. Karamianz, Verzeichniss Armenischen Handschriften, Berlin, 1888, էջ 26

⁴² Թերի պահպանված այս պոեմը Աս. Մնացականյանի աշխատասիրությանը հրատարակվել է «Բանբեր» նախորդ հատորում («Բանբեր Մատենադարանի», № 8, 1967, էջ 291—317): Պոեմին անգրագարձել է նաև Պ. Խաչատրյանը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965 թ., № 2, էջ 197—204): Պոեմի հերոսին նույնացնելով Իվանն Բուրթելյանի որդի Ստեփանոս-Սուլթանշահի հետ, հնարավորություն ենք ստանում քննարկելու ուշագրավ այդ ստեղծագործության շարժառիթը հանդիսացող ողբերգական դեպքերի ժամանակի, միշավայրի ու գործող անձանց, հետ աննշվող վիճելի հարցերը՝ նոր լուսաբանությանը:

սխալ՝ «սալթան» և «շահ» ձևով, որպես առանձին բառեր): Նահատակության տարեթիվը չգիտենք, բայց պետք է եղած լինի 1466-ից հետո և 1477-ից առաջ: Մեծ հավանականությամբ նա թաղված է Վայոց ձորի Հերմոնի վանքում. այնտեղ հանգրոց նշանավոր անձինք հիշատակված են 1423 թ. մի ձեռագրի մեջ՝ այսպես. «Աստ (ի վանս Հերմոնի) հանդուցեալ կան Տիրաշտուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, ալէր Սուլտանըն...» (ԺԾ, I, 301):

Հովհան Ռոտունցի, Կախիկ մականունով— Մնվել է 1313 թվականին, Ռոտուն գավառի Վաղաղին գյուղում: Որդին է մեզ ծանոթ Իվանն իշխանի, որին Մեծոփեցին համարում է «ի դարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»: 1337 թվականին Ռոտունցին նորրնծա քահանա էր, որ «մեծ ջանիւ և սիրով յիմաստս բանի դեգերի՝ զպատուականսն ի սուրբ մատենաց որոճալով» (Նրուսաղեմ, ձեռ. № 1033, էջ 61): Սովորել է Գլաձորի ու Հերմոնի վանքերում՝ աշակերտելով Եսայի Նշեցուն և Տիրատուր վարդապետին, եղել է Մարաղայում⁴³, Տփղիսում, Գարանաղյանց գավառում, Նրուսաղեմում, Գողթան գավառի Սինեական անապատում, Վաղաղնի վանքում, Մարում, ի վերջո՝ Երնջակի Ապրակունյաց վանքում, ուր և մահացել ու թաղվել է 1386 թվականին: Տաթևի վանքում համալսարան է հիմնել 1373 թ., անհաշտ պաշար է ծավալել կաթոլիկ քարոզիչների ու նրանց հարած հայ ունիթոուների դեմ: 1379 թ. Ապրակունյաց վանքը մարրել է կաթոլիկներից, դպրոց է հիմնել նաև այդտեղ, իր աշակերտ Գր. Տաթևացուն կարգելով ղեկավար: Մի-երկու տարի անց կրկին վերադարձել է Տաթև, ուր շարունակել է մանկավարժական գործունեությունը, ունկնդիր ունենալով 60 ուսանող: Ժամանակակիցներից, մասնավորապես Տաթևացու կողմից մեծարված է «մեծ վարժապետ», «տիեզերալոյս բարունապետ», «աստուածաբեալ բարունապետ» և այլ տիտղոսներով (տե՛ս ԺԳ, 497, 498, 501, 507, 514, 556), և միայն մեկ անգամ 1386 թ.՝ «տիեզերահամբաւ և երանաշնորհ բարունապետ Հայաստանեաց և վերադիտող տէր Յովհան Ռոտունցի» (ԺԴ, 560): «Վերադիտող» բառացի նշանակում է եպիսկոպոս, ուստի վիճելի կամ ինչ-որ տարիների համար միայն ստույգ պետք է համարել Հ. Աճառյանի հազորգած տվյալը, ըստ որի «հրավիրվեց Սյունյաց առաջնորդական աթոռը, բայց նա մերժեց»⁴⁴: Որ կյանքի վերջին տարիներին Հովհան Ռոտունցին ստանձնել էր Սյունյաց թեմի ղեկավարությունը, երևում է նրա աշակերտներից մեկի՝ Հակոբ կրոնավորի բովանդակալից հիշատակարանից. այնտեղ ասված է, որ խուսափելով օտար զավթիչներից (որոնք ներխուժել էին Սյունիք, գրավել Ռոտուն բերդն ու ցանկանում էին ձերբակալել նաև Ռոտունցուն «վասն հայրենեացն ժառանգութեան»), նա փախուստ է տալիս ու ազատվում. իսկ ապա՝ կրկին վերադառնում «ի վերայ վանորէից իւրոց, ի գաւառն Երնջակայ», և որով ժամանակ խաղաղ կյանք վարում. «Շինէր և հաստատէր զսուրբ

⁴³ Հ. Ռոտունցու Մարաղա գնացած լինելու մասին վկայություն է պահպանվել Թովմա Մեծոփեցու թերի վիճակում պահպանված մի հիշատակագրության մեջ: Ինչ-որ աշխատություն արագորելու կասկածություններ նա ասում է, որ այդ ձեռագիրը «բերաւ ի Մարաղու քաղաքն և հետո՞ք Յովանէս գրագրի՝ աշակերտի մեծին Տիրատուրոյ» (Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ձեռագիրք նախավկայի վանաց-Գարաշամբի Ս. Ստեփանոսի, որ ի Գողթն, 1904 թ., ձեռագիր № 54): Ռոտունցին Մարաղա էր գնացել, հավանաբար, այնտեղ հաստատված կաթոլիկ միսիոներ Բարթուղեմեոս Բուլոնիացու հետ ծանոթանալու և, զուցե, նրա դասախոսություններն ունկնդրելու նպատակով:

⁴⁴ «Հայոց անձնանունների բառարան», Գ, էջ 628:

եկնդեցիս շքեղ և փառաւոր ի մէջ անօրէն իշխանաց և բերթաւագաց» (ԺԴ, 560):

Այս անուղակի տվյալները հուշում են, որ Հովհան Ռոտունցին, եթե նույնիսկ չի օձվել պաշտոնապես Սյունյաց եպիսկոպոս, ապա փաստորեն իր կյանքի վերջին տարիներին վարել է այդ պաշտոնը:

Գրիգոր Տաթևացի— Խուժուշտ մականունով: Հայրը՝ Ամիր Սարգիս՝ Քաջբերունյաց նահանգից էր, մայրը՝ Մարիամ՝ Փարպի գյուղից: Մնվել է շուրջ 1344 թ. Վրաստանի Թմոզվի բերդավանում, և պատանեկությունը անցկացրել այնտեղ՝ եղբոր ինամականության ներքո (ԺԾ, I, 103): 1370 կամ 1371 թվականին Հովհան Ռոտունցին, Նրուսաղեմ գնալու նախօրեին, տեսնելով պատանի Խուժուշտի առաջադիմությունը «լամենայն ուսմունս», վերցնում է նրան իր մոտ աշակերտ, տանում Նրուսաղեմ և, դարձի ձանապարհին, Գարանաղյաց գավառում ձեռնադրում վարդապետ (հավանաբար 1373 թվականին):

Հովհան Ռոտունցու մահվանից մի քանի տարի հետո, հավանաբար 1393-ին, Ապրակունսից տեղափոխվել է Տաթևի վանք ու ստանձնել Սյունյաց դպրոցի ղեկավարությունը: Այս տարիներին է Տաթևի համալսարանն ապրել իր ամենածաղկուն շրջանը, որ տևել է շուրջ 15 տարի: Տաթևում եղած տարիներին՝ մինչև 1408 թ., երբ նա «վասն իւր ինչ պատճառի» (ԺԾ, I, 93) ստիպված էր իր դպրոցը տեղափոխել Մեծոփա վանք, Գրիգոր Տաթևացին սիմածամանակ (հավանաբար տեղապահի հանգամանքներով) ղեկավարել է Սյունյաց աթոռը: XIV դարի վերջերին և, մանավանդ, XV դարի սկզբներին Տաթևի վանքում շարադրված մի շարք հիշատակարանների այն հատվածում, որ ըստ սովորույթի պետք է հիշատակվեր տեղի եպիսկոպոսը, գտնում ենք միայն Գրիգոր Տաթևացու անունը, որպես «քաջ հոետոր և բանիբուն վարդապետ», «ամեներջանիկ դիտապետ Հայոց», «[առաջնորդ] տանս Սիւնեաց» և այլն (տե՛ս ԺԾ, I, էջ 34, 60, 77): Շատ ավելի ուշագրավ են Հովհաննես գրչի հազորգած տվյալները. վերջինս 1407 թվականին Տաթևում ձեռագիր էր ընդօրինակում «ի տեղապահութեան աթոռոյս... վարժապետին Գրիգորի» (ԺԾ, I, 81). նույն թվականի մեկ ուրիշ հիշատակարանում նույն գրիչը հայտնում է, որ «վարդապետն մեր Գրիգոր... հսկի յաթոռ վարդապետութեան և աթոռակալութեան Սիւնեաց վիճակիս» (ԺԾ, I, 82):

Առաջին Սյունցի — Այս նույն տարիներին, Սյունիքում եպիսկոպոս էր նաև Գր. Տաթևացու քեռորդի Առաքել Սյունցին (հայրն է Գավիթ, մայրը՝ Մելիք):

Իր «Քարոզգրքի» հիշատակարանում Տաթևացին նրա մասին գրում է.

«նախ քեռորդոյն իմ ըստ մարմնի
 Մընդամիտ երգարանի՝
 Առաքելոյ առաքինի,
 Եւ Սիւնական գլուխ արհի» (ԺԾ, I, 73):

Առաքելն իրեն «Տէր Առաքել» է կոչում 1401 և 1403 թվականներին շարադրած «Աղամգրքի» հիշատակարաններում, ուստի եպիսկոպոս էր այդ թվականներից առաջ: Վերջին անգամ նրա մասին, որպես կենդանի անձնավորություն տեղեկություն է գրանցված 1422 թվականին Անգեղակոթ գյուղում շարադրած ինքնագիր հիշատակարանում, ուր նա ներկայանում է որպես «Տէր Առաքել Սիւնեաց», (ԺԾ, I, 292):

1425 թվականին արդեն մեռած էր (ԺԵ, I, 336)⁴⁵: Ղ. Ալիշանը Առաքելին Սյունյաց եպիսկոպոս է համարում 1407—1422 թվականների միջոցին, ն. Պողարյանը՝ 1407—1416 թվականներն է նշում, Ս. Պոտուրյանը և նրան հետևող ն. Տեր ներսեսյանը՝ 1401 կամ 1403-ից են սկսում նրա եպիսկոպոսության տարիները⁴⁶:

Գր. Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու մասին ներկայացված տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ մինչև 1407 թվականը Սյունյաց մետրոպոլիտոսության ղեկը գտնվում էր Տաթևացու ձեռքում: Նախորդ շարադրանքից գիտենք արդեն, որ Սյունյաց եպիսկոպոսները իրենց կենդանության օրոք հաճախ ունենում էին նաև փոխանորդ եպիսկոպոսներ, ուստի Առաքելը անձնիրշխան Սյունյաց եպիսկոպոս կարող էր լինել միայն Գր. Տաթևացու Մեծոփա վանք մեկնելուց (1408 թ.) հետո: Իսկ մինչև ո՞ր թվականը. այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար ստույգ տվյալներ չունենք. սակայն կարելի է մտանել ձշմարտությանը՝ ծանոթանալով հաջորդ եպիսկոպոսի՝ Ստեփանոս-Իվանեի կյանքի տարեգրությանը:

Ստեփանոս—Իվանե եպիսկոպոսը, ինչպես ասել ենք Բուրթելյան պալատների տոհմագրությանը նվիրված էջերում, Սմբատ Բուրթելյանի որդին էր, 1406-ին՝ դեռևս աշխարհական: 1410 թվականին, երբ Կարա-Յուսուֆը գրավեց Բուրթելյանների կալվածքները, սրա հայր Սմբատն ու եղբայր Բեշքենը գաղթեցին Վրաստան: Իվանե-Ստեփանոսը նրանց հետ չէր: Նա, ըստ երևույթին, մնաց Սյունիքում և հոգևոր կոչում ընդունելով՝ կոչվեց «Տէր Ստեփանոս մականուն Իւանէ»: Որպես «հայրապետ Սյունյաց նահանգի» կամ «առաջնորդ տանս Սրսականայ» նա հիշատակված է 1419 թվականին Հերմոնի վանքում և 1421 թ. Տաթևում շարագրված հիշատակարաններում: 1421 թվականին մեկնել էր Վրաստան իր մոր մոտ, այնտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն (ԺԵ, I, 258, 292):

Այս Ստեփանոսից հետո Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը, որ դարեր շարունակ հոգևոր իր իշխանության տակ էր պահում Սյունյաց աշխարհի 12 գավառները, փեղկվում է տարբեր մասերի:

Սյունիքի տարբեր գավառների՝ Վալոց ձորի, Մղուկի, Գողթան վանական հաստատություններում շարադրված հիշատակարանները տեղեկություններ են հաղորդում հաճախ նույն տարիներին կամ տասնամյակներին եպիսկոպոս եղած անձնավորությունների մասին: Ուստի սխալ կլիներ միահյուսել շարահարությունները կազմել Սյունյաց թեմի առաջնորդների գավազանագիրքը XV դարի 20-ական թվականներից հետո: Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ ժամանակակիցների կողմից այս կամ այն հոգևոր առաջնորդը, հին ավանդույթի ուժով մեծարված է «Սյունյաց եպիսկոպոս» բարձր կոչումով, վստահաբար չենք կա-

⁴⁵ Առաքել Սյունեցու մասին առկա շատ սուղ կենսագրական տվյալները պետք է լրացնել 1407 թ. ուշագրավ մի հիշատակարանով, որ շարադրել է նա իր իսկ նկարագրագած ավետարանի մեջ: Նախ պարզվում է, որ Առաքելը եղել է նաև ծաղկող և ապա հայտնի դառնում, որ նրա ավագ եղբայր Բարսեղ քահանան, 1393-ին, մեկնած է եղել Կիլիկիա՝ կաթողիկոսի մոտ (գուցե և եպիսկոպոս ձեռնադրվելու), բայց դարձի ձանապարհին՝ սպանվել է անօրենների կողմից: Առաքելը իր եղբոր մատուցածը դտնելու համար 7 ամիս շրջել է «չերկրէ չերկիր, բազում աշխատութեամբ»: Ի վերջո այլոց օգնությամբ մարմինը գտել է Եղջախոս կոչվող սարում, տեղափոխել Սյունիք ու ամփոփել Վաղաղնի վանքում (ԺԵ, I, 602):

⁴⁶ Առաքել Սիւնեցի, Գրախտագիրք, հրատարակեց Զ. Ներսես Տեր ներսեսյան, Վենետիկ, 1956, էջ 54:

րող հավաստել, թե նա իրոք եղել է ողջ Սյունյաց աշխարհի հոգևոր առաջնորդը:

1424—1425 թթ. Տաթևի վանքում հիշատակվում է «մեծ բաբունապետ և տիագերալոյս վարդապետ» Մխիթարը (ԺԵ, I, 319, 338):

1428 թ. ոմն Պետրոս արքեպիսկոպոս Եղեղեցի իրեն կոչում է «վերադիտող այսմ (Եղեղեա՞ց) նահանգի» (ԺԵ, I, 382):

Բազմիցս հիշատակվում է Հերմոնի դպրոցի բաբունապետ Հովհաննես Կուրտիկը, որը մեծ հեղինակություն ունեցող եկեղեցական էր:

1475-1484 թվականներին Վալոց ձորի Բուրթաբերդ անապատում և Սրկղունքում քանիցս հիշատակվում է մի այլ Հովհաննես արքեպիսկոպոս, որպես հոգևոր առաջնորդ «այսմ նահանգի», կամ «յայսմ գաւառի» (ԺԵ, II, 375, 400, 427, ԺԵ, III, 27, 55):

Գողթան գավառում 1477 թ. արքեպիսկոպոս է հիշվում ոմն տեր Սիմոն (ԺԵ, II, 420), իսկ 1489 թ.՝ տեր Ազարիան (ԺԵ, III, 129):

Այս ցանկը կարելի է կրկնապատկել, սակայն մեզ հետաքրքրող հարցի համար ուշագրավ են հատկապես հոգևոր այն առաջնորդները, որոնք գրավել են Սյունյաց գլխավոր եպիսկոպոսանիսա՝ Տաթևի աթոռը, և, մասնավորապես, այն գործիչները, որոնք Բուրթելյան գերդաստանի պայազատներ են:

Այս առումով ըստ ժամանակի Ստեփանոս-Իվանեից հետո ուշագրության արժանի դործիչ է Շմավոն Անգեղակոթցին (հայրն է Խաչատուր, մայրը՝ Աղուտ): Շմավոնին առաջին անգամ հանդիպում ենք 1437 թվականին Սանահնի վանքում շարադրված մեծարժեք հիշատակարանում, որը տեղեկություն է հաղորդում իշխան Բեշքենի ու նրա Ռուստամ որդու Սյունիքից արտագաղթելու և վրաստանում հաստատվելու մասին:

Շմավոնն այստեղ կոչվում է «Երանաշնորհ և երջանիկ բաբունի՝ առաջնորդ և վերագիտող առաքելական աթոռոյն Սիւնեաց» (ԺԵ, I, 470):

Ռուստամ Բուրթելյան նշանավոր իշխանը 1451 թ. այս Շմավոնի անունով Տաթևի վանքին վաճառում է 4 գյուղեր:

1459 թ. շարադրված մի քանի հիշատակարաններում Շմավոնը իրեն կոչում է բաբունապետ և հայտնում, որ Շամախի ու Շամբան քաղաքներում ձեռք է բերել ձեռագրեր ի վայելումն իր եղբորորդի Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի: Դրվատական խոսքեր են գրանցված Շմավոնի մասին Ստ. Օրբելյանի «Պատմության» վերջում որպես հավելված հրատարակված «Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց» ցանկի մեջ: Այնտեղ ասված է, որ «Տէր Սիմէոն (իմա՛ Շմավոն) եպիսկոպոսն Անգեղակոթցի... յոյժ ջանակուռ եղև վասն շինութեան և պայծառութեան սրբոյ աթոռոյս: Եւ զի տաճիկը բոնութեամբ յափշտակեալ էին զբազում անգս և անդաստանս սրբոյ աթոռոյս, սա... վերստին սեփականեալ է սրբոյ տանս զխլեցեալսն զամենայն»: Ասված է նաև, որ այդ պատճառով մահմեդականները թշնամացել են նրա դեմ ու սպանել⁴⁷, բայց այդ տվյալը հավաստող ժամանակակից որևէ վկայություն չի պահպանվել:

1471 թ. Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի յառաջնորդութեան Շմավոն վարդապետի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի», բայց Շմավոնը 1471-ին դեռ ապրում էր, հավանաբար մահացել է մեկ-երկու տարի հետո:

⁴⁷ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սրսական, Քիֆլիս, 1919, էջ 525:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս—Շմավոնի եղբորորդին է: Առաջին անգամ հիշված է Ք. Մեծոփեցու կողմից որպես 1441 թ. էջմիածնի ժողովի մասնակիցներից մեկը. «Տէր Ստեփանոս տեղապահ Սիւնեաց աթոռոյն ի յազատաց»⁴⁸:

1459 թ. Շմավոնը իր եղբորորդուն կոչում է արգեն «եպիսկոպոս Եւստաթէի սուրբ առաքելոց», կամ «Տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց նահանգէ» (ԺԵ, II, 123, 124):

1478 թվականին Աղ-Կոյունլուների նշանավոր զորահրամանատար, աթաբեկ Աուֆր-Խալիլը բանտարկեց Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին և բռնազատեց ընդունել մահմեդականություն: 5 տարի շարունակ, անասելի խոշտանգումների դիմանալով, տոկաց Ստեփանոսը, ի վերջո ազատվեց բանտարկելությունից, վերադարձավ Տաթևի վանք, զնաց Երուսաղեմ ուխտի և վերադարձին՝ 1485 թվականին վախճանվեց⁴⁹:

Ստեփանոսի անմիջական հաջորդը, հավանաբար, եղել է Շմավոն Ք. եպիսկոպոսը⁵⁰: Հիշված է 1508 թվականին: Մի քանի տարի հետո՝ 1513 թ. Գեղարբունյաց մելիքները ստորագրեցին պարտավորագիր իրենց ենթակա գյուղերը վերստին Տաթևի վանքի հոգևոր իշխանությանը ենթակա դարձնելու մասին: Պարտավորագրի մեջ ասված է. «Քիվն ԶԿԲ. (1513) էր, մեր Գեղարբունոյ մելիք ու տանուտէրքս եկայք ի սուրբ յաթոռս Ըստաթէի Սիւնեաց ԲԺ-ն գուստ, ևս առաւել երկրին մեր Գեղամայ, որ ճշմարիտ երկիրն մեր Գեղարբունի թեմ և վիճակ է սուրբ առաքելոցս Ըստաթէի... Յուխտ և դաշինք զրինք սուրբ առաքելոցս և առաջի եպիսկոպոսացս՝ Շմավոն եպիսկոպոսի և տէր Ստեփանոսի և Մարտիրոս փակակալի և տէր Ղուկաս հայրապետին և այլ միաբանիցս՝ մեծի և փոքու...»⁵¹:

Այս Շմավոնի և նրան հաջորդող եպիսկոպոսների աթոռակալության ժամանակաշրջանը դուրս է մնում մեր հետաքրքրության շրջանակից:

XIV—XV դարերի Սյունյաց եպիսկոպոսների հաջորդական ժամանակագրությունը փակելուց առաջ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև երկու այլ հոգևոր պետերի, որոնք սերված են Բուրթելյան տոհմից:

Ղ. Ալիշանի «Սիսականից» վերը մեջբերված «եպիսկոպոսունք Սիւնեաց» ցանկի մեջ, 1464 թվականի տակ, կարդում ենք՝ «Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցոյ»: նույն այս անձնավորության մասին Ալիշանը հայտնում է նաև այսպիսի մի տվյալ. «Յիշի գրեաթէ և ի կէս ժն դարու (1447) Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց որդի Իւանէի՝ տեսոն Որոտան, հարկ է ուրիշ ի նախորդէն (իմա՝ Ստեփանոս—Իւանէի, որդուց Սմբատայ—Լ. Խ.), զի նա մեռաւ յամի 1422 (ուղղելի է՝ 1421—Լ. Խ.), բայց այս Իւանէ որոյ որդի և զիարդ էր տակալին տէր Որոտան, ոչ զիտեմ»⁵²:

48 Ք. Մեծոփեցի, Յիշատակարան, էջ Ա:
49 Հայոց նոր վկաները, գիտական հրատարակություն, էջ 313—319:
50 Մի ավետարան վաճառելու մասին 1491 թ. շարադրված գրության տակ պահպանվել է իրեն «տէր Սարգիս եպիսկոպոս Տաղեացի» կոչող բարձրաստիճան մի եկեղեցականի ստորագրությունը (ԺԵ, III, 172), սակայն հիմք չունենք այդ Սարգիս Սյունյաց եպիսկոպոս համարելու: Նա իրեն նույնիսկ չի կոչում Տաթևի եպիսկոպոս, այլ՝ Տաթևացի եպիսկոպոս:
51 «Բանբեր Մատենադարանի», 8, էջ 192:
52 «Սիսական», էջ 218:

Եվ իրոր, այս տեղեկությունների մեջ, որոնց սկզբնաղբյուրը հայտնի չէ, կրն ստուգման ու բացատրության կարոտ տեղիներ: Նախ, ինչո՞ւ Ալիշանը ցանկի մեջ այս Ստեփանոսին եպիսկոպոս է համարել 1464, իսկ նույն աշխատության մի այլ բաժնում՝ 1447 թվականին: Եթե նրան հայտնի էին երկու տարբեր աղբյուրներ, ինչո՞ւ է նա գլացել ցանկի մեջ 1464-ից առաջ նշելու 1447 թվականը, և, հակառակը, 218-րդ էջի մեր կողմից մեջբերված հատվածում չի հիշեցրել, որ այդ նույն Ստեփանոսի մասին տեղեկություն ունի նաև 1464 թվականից: Այս հարցերին պատասխանել կարելի է միայն Ալիշանի դիվանը ուսումնասիրելուց հետո. թերևս պարզվի, որ այդ տվյալները քաղված են անստույգ աղբյուրներից (որ բացառված չէ): Ո՞վ էր այս Ստեփանոս եպիսկոպոսի հայր Իվանեն և ինչպես կարող էր նա XV դարի կեսերին կոչվել «տէր Որոտան», այս հարցը հույզել է Ալիշանին. պատասխանը եղել է՝ «ոչ զիտեմ»: Կարելի է երկու ենթադրություն անել. կամ առաջադրված թվականները (1447, 1464) մեկ հարցարանակով պետք է ես տարվեն ու սրբազրվեն 1347, 1364, այդ դեպքում այս Ստեփանոսը կնույնանա մեզ արգեն ծանոթ Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպիսկոպոսի հետ, որ իրոր Իվանե Բուրթելյանի որդին էր: Կամ էլ պետք է ենթադրել, որ Սմբատ Բուրթելյանի որդի Ստեփանոս-Իվանե եպիսկոպոսը, որ մինչև հոգևոր կոչումն ընդունելը ամուսնացած է եղել և հայրն է Սմբատ անունով մի իշխանի, ունեցել է նաև մի այլ որդի, որ հետագայում ընդունել է հոգևոր կոչում՝ Ստեփանոս անունով: Եթե հաստատվի այս վարկածը, ապա պետք է կարծել, որ նրա հայր Իվանեն (հետագայում Ստեփանոս եպիսկոպոս), ինչ-որ կարճատև ժամանակ Որոտանի տեր է եղել, կամ այդպես է կոչվել ավանդույթով (Որոտանի տեր էր, իրոր, նրա հայրը՝ Սմբատ իշխանը):

Այսպիսով 1447 կամ 1464 թվականներին Իվանեի որդի Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոսի գոյությունը երկբայական է:

Գործուն Բուրթելյանի որդի Տարասայիճին նվիրված հատվածում արգեն ասել ենք, որ Տարասայիճի թոռ, Սմբատի որդի Եղիշեն՝ XV դարի վերջերին, եղել է արքեպիսկոպոս: Նրա մասին տեղեկություններ են պահպանվել 1490 թ. Վերին Նորավանքում և 1495—1496 թթ. Եղեգիսում շարադրված հիշատակարաններում. այսպես. «յարհեպիսկոպոսութեան մեռոյս ԸճԻՆԳԻ տէր Եղիշէի՝ յազգէ Բուրթելանց» (ԺԵ, III, 147) և «վերադիտող այսմ ԸճԻՆԳԻ պարոնտէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի» (ԺԵ, III, 213, նաև 229): Ըստ այդմ Եղիշեի հոգևոր իշխանության սահմանները սահմանափակվել են Եղեգնաձորի շրջանակներով, ուստի նրա անունը պետք է դուրս հանել Սյունյաց եպիսկոպոսների գավազանացանկից:

Վերը մեջբերված տվյալները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու XIV—XV դարերում աթոռակալած Սյունյաց եպիսկոպոսների ճշգրտված ու ստուգված ցանկը, որ տալիս ենք ստորև, չուրաքանչյուր եպիսկոպոսի դիմաց նշելով նրա աթոռակալության ժամադրված թվականները՝ եթե հայտնի են, կամ այն տարիները, որ հիշատակված են նրանց կապակցության ժամանակակից աղբյուրներում:

ՅԱՆՎ ՍՅՈՒՆՅԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ

(XIV—XV դարեր)

1. Ստեփանոս Օրբելյան, որդի Տարսալիճի—1286—1303 թթ.:
2. Հովհաննես Օրպել, որդի Լիսյարիտ Օրբելյանի—1302—1323 թթ.:
3. Ստեփանոս—Տարսալիճ, որդի Ջալալ Օրբելյանի—որպես աթոռակալ Սյունյաց հիշված 1314—1323 թթ., որպես մետրոպոլիտ՝ 1331 թ.:
4. Սարգիս, որդի Որոտան իշխան Հասանի, եղբայր Իվանի (Սյունիքի հին իշխանական տան սերնդից)—Վաղաղնի վանահայր 1326 թ., մետրոպոլիտ՝ 1333—1337 թթ. (հիշված է վերջին անգամ):
5. Ստեփանոս—Սուլթանշահ, որդի Իվանի (Նանիկ) Բուրթելյանի—հիշված շուրջ 1366 թ.:
6. Հովհան Որոտնեցի, որդի Իվանի Որոտնեցու, եղբորորդի Սարգիս մետրոպոլիտի—մ.ճ. 1386 թ.:
7. Գրիգոր Տարևացի, որդի ամիր Սարգսի—1386—1408 թթ.:
8. Առաքել Սիւնեցի, որդի Գավթի, քեռորդի Գր. Տաթևացու—եպիսկոպոս էր 1401-ից, Սյունյաց մետրոպոլիտ 1408—1410 թթ.:
9. Ստեփանոս—Իվան, որդի Սմբատ Բուրթելյանի—1410—1421 թթ.:
10. Շմավոն Անգեղակոթցի, որդի Խաչատուրի—հիշված 1437—1471 թթ.:
11. Ստեփանոս Եպիսկոպոս, Շմավոնի եղբորորդին, «ի յազատաց»—հիշված 1441-ից որպես «տեղապահ Սիւնեաց», եպիսկոպոս 1471—1485 թթ.:
12. Շմավոն Բ.—հիշված 1508—1513 թթ.:

Սյունյաց 12 այս եպիսկոպոսներից 5-ը Օրբելյան-Բուրթելյան գերդաստանի պարոնտերեր են՝ (Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես-Օրբել, Ստեփանոս-Տարսալիճ, Ստեփանոս-Սուլթանշահ, Ստեփանոս-Իվան): Ուշագրավ է, որ Հովհաննես-Օրբելից բացի, բոլորն էլ հոգևոր կոչումն ընդունելով՝ Ստեփանոս անուն են ժառանգել, բայց պահել են նաև իրենց աշխարհական անունները: Եպիսկոպոսներից երկուսը (Սարգիս և Հովհան Որոտնեցի) սերվում են Սյունյաց հին իշխանների գերդաստանից, որոնք մինչև XIV դարի առաջին տասնամյակները զեռու տերն էին Որոտանի: Ըստ երևույթին ազգակցական կապերով շղկապված մի փունջ են կազմում նաև մյուս 5 եպիսկոպոսները, սկսած Գր. Տաթևացուց, մինչև Շմավոն Բ (Առաքել Սյունեցին Տաթևացու քեռորդին է, Շմավոն Անգեղակոթցին ևս Առաքելի ազգականներից պետք է լինի):

Л. С. ХАЧИКЯН

БУРТЕЛЯНОВСКАЯ ВЕТВЬ СЮНИЙСКИХ ОРБЕЛЯНОВ

(Р е з ю м е)

Автор статьи на основе имеющихся рукописных и эпиграфических данных уточняет генеалогическое древо князей Буртелянов, одного из

последних крупных феодальных родов средневековой Армении, и впервые дает полную родословную этого рода. Буртеляны, правившие Сюником в XIV—XV веках, сыграли видную роль в политической и культурной жизни Восточной Армении. Уточнение родословной этого княжеского рода важно с точки зрения исследования истории Сюника, сохранившего в условиях тюрко-монгольского владычества полунезависимое существование.

Значительное место в статье уделяется также презмству епископов-митрополитов Сюника, тесно связанных с родом Орбелянов-Буртелянов. Автор уточняет и восполняет список митрополитов, правивших Сюнийской епархией на протяжении двух веков.

L. S. KHATCHIKIAN

LA BRANCHE DES BOURTELIAN DE LA FAMILLE DES ORBELIAN DE SIOUNIE

Matériaux manuscrits et données épigraphiques ont permis à l'auteur de l'article d'apporter des précisions à l'arbre généalogique des princes Bourtelian qui furent l'une des dernières grandes familles féodales de l'Arménie médiévale, et de présenter pour la première fois un tableau généalogique complet de cette famille. Les Bourtelian qui gouvernèrent en Siounie aux XIVe et XVe siècles jouèrent un rôle prédominant dans la vie politique et culturelle de l'Arménie orientale. Les précisions mentionnées sont surtout importantes du point de vue des recherches historiques concernant la Siounie qui mena, lors de la domination turco-mongole, une existence semi-indépendante.

L'auteur se consacre de même longuement aux évêques-métropolitains qui se succédèrent à la tête de l'évêché de Siounie au XIVe et au XVe siècles tout en entretenant d'étroits rapports avec la famille des Orbelian-Bourtelian, et dont il nous précise et complète la liste.

ԷՄՄԱ ԿՈՐԽՄԱԶՅԱՆ

XIV — XV ԴԱՐԵՐԻ ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղրիմի հայկական գաղթավայրը զարբերի պատմություն ունի, որը իր ծաղկման բարձրակետին է հասնում XIV—XV դարերում: Այդ ժամանակ Ղրիմում կառուցվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, պարիսպներ ու աղբյուրներ, գրվում են հարյուրավոր ձեռագրեր:

Ղրիմահայ մանրանկարչական արվեստը ուսումնասիրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ հայերը Ղրիմ էին գաղթել Հայաստանի տարբեր նահանգներից: Յուրացնելով իրենց նախնիների դարավոր փորձն ու սովորույթները, նրանք միաժամանակ կրել են նաև Կիլիկյան հայերի արվեստի ազդեցությունը, որոնց գաղթը դեպի Ղրիմ մեծ ծավալ է ստանում XIV դարի վերջերին՝ Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո: Այս բոլորից բացի, տվյալ գաղթօջախի հայ մանրանկարչության վրա իր որոշակի ազդեցություն է թողել նաև նոր միջավայրը, որտեղ հայերը առիթ ունեցան ծանոթանալու միջնադարյան Ղրիմի այլ ժողովուրդների արվեստին:

Ղրիմահայերի մանրանկարչական արվեստի հիմքում, սակայն, ընկած են բուն Հայաստանի արվեստից նրանց ժառանգած ավանդները, մի հարց, որին կանդրադառնանք սույն հոդվածում:

Բավական մեծ թվով հայեր են ձեռագրեր են հասել մեզ՝ գրված XIII դարի վերջում և XIV դարի սկզբում (Ղրիմի հայ մանրանկարչական դպրոցի կազմավորմանը նախորդող ժամանակաշրջանում): Սակայն այս ձեռագրերի մանրանկարների ոճը միատեսակ չէ:

Հայանի է, որ Հայաստանի գրչության խոշորագույն կենտրոններում ստեղծվել են մանրանկարչության տարբեր դպրոցներ՝ իրենց գեղանկարչական առանձնատեսակներով: Հետևաբար, երբ խոսք է լինում Ղրիմի մանրանկարիչների կողմից բուն Հայաստանի գեղանկարչական ավանդների օգտագործման մասին, անհրաժեշտ է պարզել, թե Ղրիմի նկարիչների համար մայր երկրի ո՞ր դպրոցի ավանդներն են ավելի հարազատ:

XIV դարի ձեռագրերի հիշատակարաններում բազմաթիվ տեղեկությունների ենք հանդիպում, որոնք վկայում են Ղրիմի հայերի զգալի մասի՝ Բաբերդ, Կարին, Սեբաստիա, Երզնկա, Երբեմն էլ Արճեշ ու Երևան բաղաձայններից գաղթած լինելը¹: Հիշատակարանների հաղորդած տեղեկությունները հաստատվում են Ղրիմի ու Բաբերդի-Կարինի ձեռագրերի նկարազարդումների ոճական բնահանրություններ:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 162, 280, 327, 341, 364, 385, 428, 443, 452, 467, 494 և այլն:

Քացի այդ, ինչպես վկայում է XVII դարի Ղրիմում գրված մի ձեռագրի հիշատակարան², Ղրիմ էին գաղթել հայեր նաև Անի քաղաքից:

Փորձենք սկզբում գտնել Ղրիմահայ մանրանկարչության աղբյուր Անիի արվեստի հետ: Այս հարցը բավականին խրթին է, քանի որ Անիից պահպանված ձեռագիր-հուշարձանները խիստ սակավ են և մեզ թույլ չեն տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքի մանրանկարչական արվեստի մասին: Առ այսօր մեզ հայտնի են Անիում ընդ-ցրինակված միայն շորս ձեռագիր³: Ըստ որում պատկերազարդված է նրանցից միայն մեկը՝ Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքում գտնվող ավետարանը: Հետևաբար, այդ շրջանի մանրանկարչության արվեստի մասին մեր պատկերացումները լրացնելու համար, հարկադրված ենք ուշադրության առնել նաև այն ձեռագրերը, որոնք ստեղծվել են Անիի մոտակա վայրերում և իրենց գեղարվեստական առանձնահատկություններով հավանաբար առնչվել են Անիի մշակույթին: Այդպիսիներից է Հոռոմոսի վանքը կամ Խոշավանքը, որը գտնվում է Անիի մոտ, Ախուրյան գետի հանդիպակաց ափին: Այս վանքում գրված⁴ ձեռագրերից առավել հետաքրքրություն են ներկայացնում 1232 թ. ավետարանը, որը նկարազարդել է Իզնատիոսը⁵, ինչպես նաև Հաղպատի ավետարանը: Վերջինիս պատվիրող և ստացողն է Սահակ կրոնավորը՝ «ազգաւ և տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ»⁶:

Ղրիմում զարգարված ձեռագրերից միայն մեկի մանրանկարներում հանդիպում ենք որոշ գծերի, որոնք մի փոքր աղբյուր ունեն նշված ձեռագրերի մանրանկարների հետ. դա 1359 թ. Սուրբաթի ավետարանն է, գրված Նատերի ձեռքով և զարգարված անհայտ ծաղկողի կողմից⁶:

Ձեռագիրն ունի ընդամենը երկու մանրանկար. մեկը պատկերում է Դավիթ թագավորին երաժշտական գործիքը ձեռքին, որի կողքին կանգնած է Հակոբ առաքյալը, իսկ մյուսում՝ «Մուտքը Երուսաղեմ» կոմպոզիցիան: Հետագայում երկու մանրանկարների կերպարանքների ուրվագիծը շեշտվել է ներկով, որից և նրանք կոպտացել են ու որոշ չափով տուժել: Սակայն, բարիբախտաբար, առանձին մասերում ներկը չի թափվել և պահպանվել են սկզբնական նկարի

2 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 7442, էջ 281: Այս ձեռագրի հիշատակարանը բաղմիցս հրատարակվել է: Տե՛ս Մ. Բժշկյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 335: Վ. Քուլենեյան, Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 103: Ա. Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 580: Ա. Ալպոյանցյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Գահիրե, 1955, հ. Բ, էջ 366: Օ. Халмачян, Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957, стр. 20: Վ. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 75:

3 Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրեր № 988, 1342, Քրիստիանոս գտնվող մի ձեռագիր. տե՛ս Լ. Խաչիկյան, նշված աշխ., էջ 353 և շորթորդը՝ Լենինգրադում, ИНА Арм. В—44.

4 Գ. Հովսեփյան, Նիւթեր և ոստումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան, Նյու-Յորք, 1943, պրակ Բ, էջ 61:

5 Գ. Հովսեփյան, անդ, պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 60: Ձեռագրի գրչության վայրն է Հաղպատը: Կազմվել է Հոռոմոսում, որտեղ, ինչպես ենթադրում է Լ. Դուռնովոն, ծաղկվել է Գ. Հովսեփյանը ծաղկման տեղը համարում է Հաղպատը: Չխորանալով այդ հարցում, մտաբերենք միայն, որ նույնիսկ Հաղպատում նկարազարդված լինելու գնալը, այդ ավետարանը որոշ չափով կարտացոլել Անիի արվեստի ոճական որոշ առանձնահատկությունները: Տե՛ս «Հին հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1952, մանրանկար 14—17:

6 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2040:

անվնաս մնացած փոքրիկ հատվածները, որոնք օգնում են պատկերացում կազմելու մանրանկարի նախնական տեսքի մասին (նկար 1):

Նկ. 1

Ղրիմի 1359 թ. ձեռագրի «Մուտքը Երուսաղեմ» մանրանկարը փոքր ինչ հիշեցնում է Հոռոմոսի և Հաղպատի ավետարանների համանման մանրանկարները: Նրանց բոլորին հատուկ են որոշ ընդհանուր գծեր՝ հորինվածքների կառուցվածքը, պարզ և մաքուր ներկերի պայծառ գունաշարը, շեշտված ուր-

վագծերը, ցայտուն արտահայտված արևելյան դիմազծերը՝ հայերին բնորոշ մեծ գեղեցիկ աչքերով:

Ղրիմի ավետարանի «Մուտքը Երուսաղեմ» տեսարանին հատուկ է բարձր տոնական տրամագրություն: Ըստ որում ծառին հատկացված է կենտրոնական տեղ, գրեթե Քրիստոսին հավասար (մնացած մանրամասները մղված են հետին պլանի վրա): Ինչպես հայտնի է, «Մուտքը Երուսաղեմ»-ի տոնը քրիստոնյաների մոտ համընկնում է բնության զարթոնքի գարնանային հեթանոսական առնին: Ղրիմի մանրանկարում մենք կարգում ենք «ծառզարդար» մակագրությունը: Այստեղ նկարված են նաև զարուհն ավետող երեք թռչնակներ: Երկուսը նստած են ճյուղերին, իսկ երրորդը՝ ճախրում է: Ընդհանուր տոնական տրամագրությունը նպաստում է նաև պայծառ ու հնչեղ գունաշարը: Կարմիր, կանաչ, կապույտ և դեղին գույները մաքուր և բավականին վառ երանգները խիստ ներդաշնակ են:

Այդ տոնական տրամագրությունը ավելի ցայտուն կերպով արտահայտված է Հաղպատի ավետարանում, թեև այստեղ հորինվածքը մի փոքր ավելի բարդ է: Ղրիմի մյուս ձեռագրում, նկարազարդված Ստեփանոս Սևազլիոնցի ձեռքով⁷, ավետարանիչի նախշավոր լուսապսակը հիշեցնում է ճիշտ այգայիսին՝ Հաղպատի ավետարանում:

Սուրբաթի № 2040 ավետարանը, որի մասին խոսեցինք վերևում, միակն է Ղրիմի ձեռագրերից, որը որոշակի կերպով տարբերվում է Ղրիմում դարդարված հայկական ձեռագրերի ընդհանուր ոճից: Այդ ձեռագիրը թեև քիչ չափով, բայց աղբյուրում է Անիի շրջանից պահպանված ձեռագրերի մանրանկարներին: Այդ պատճառով ավետարանի մանրանկարները գրավեցին մեր ուշադրությունը:

Ավելի հեշտ դիտելի են Ղրիմի մանրանկարների ընդհանրությունները Բաբերդի ու Կարինի (մասամբ և Երզնկայի) մանրանկարների հետ: Ղրիմի ու այս վայրերի ձեռագրերի մանրանկարների համեմատությունը, նրանց ոճի, կատարման և պատկերագրության ակնհայտ նմանությունները գալիս են հաստատելու հիշատակարանների հաղորդած տեղեկությունները: XII—XIV դարերում այս շրջանների ձեռագրերի մանրանկարներում մշակված յուրօրինակ ոճը յուրջ ազդեցություն է թողել Ղրիմի վարպետների ստեղծագործության վրա: Պահպանելով հանդերձ տեղական հին ավանդները, վերահիշյալ վայրերի ծաղկողները միաժամանակ որոշակի տուրք են տվել Կիլիկյան արվեստին՝ յուրօրինակ ձևով համադրելով կոթողայնությունն ու գծայնությունը նրբագեղության ու երփներանգության հետ: Ի տարբերություն Կիլիկյան մանրանկարների, որտեղ շուրջընդհանուր օգտագործված է ոսկին, ծածկելով հաճախ մանրանկարի ամբողջ խորքը, վերահիշյալ շրջանների ծաղկողները նախընտրում են ավելի զուսպ երանգավորում: Ռեզին հաղվադեպ է, իսկ որպես խորք ծառայում է մեծ մասամբ կապույտը: Այս հագեցած մուգ կապույտ գույնի խորքը գերիշխում է նաև Ղրիմի մանրանկարներում: Բարբերդի, Կարինի ձեռագրերի մեծ մասում գծայինն ու երփներանգայինը հետաքրքրական ձևով են զուգակցված: Խորանները, գլխազարդերն ու լուսանցազարդերը (այլ խոսքով՝ զարդանկարները) կատարված են գծային եղանակով մեկ, սակավ դեպքերում՝ երկու գույնով (ուրվագծերը բաց շագանակագույն են կամ մուգ կարմիր, վարդագույն

7 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 7547:

երանգով, իսկ նվազ դեպքերում՝ ավելանում է կապույտ կամ կանաչ): Մյուս կողմից՝ ավետարանիչների դիմանկարներն ու ավետարանական շարը, ինչպես և այլ մանրանկարներ պատկերված են բազմագույն երփներանգությամբ, օգտագործելով երբեմն նաև ոսկի (նկ. 2, 3):

Երկու ձեռքի նմանօրինակ զուգակցումը հանդիպում է նաև Կիլիկյան ձեռագրերում, թեև համեմատաբար քիչ: Ըստ որում, Բաբերդի, Կարինի մանրանկարների բնույթը բոլորովին այլ է: Ի տարբերություն Կիլիկյան նրբագեղ ստեղծագործությունների՝ Բաբերդի, Կարինի ձեռագրերում թանձր ու հագեցված ներկերը օգտագործված են համարձակ վրձնախաղերով, որը կերպարանքների տալիս է որոշ կոթողայնություն՝ ստեղծելով ծավալի տպավորություն: Նման գծերի հանդիպում ենք Ղրիմում նկարազարդված բազմաթիվ ձեռագրերում:

Այս յուրահատկություններն առավել ցայտուն են արտահայտված երեք ծաղկողների մոտ՝ XIV դարի անհայտ մի մանրանկարչի, Նատերի որդի Ավետիսի և Առաքել ծաղկողի⁸:

XIV դարի Ղրիմի ձեռագրերի թվում կան երեք նկարազարդ ավետարաններ, որոնց մանրանկարները իրենց ոճով ու կատարման եղանակով այնքան են նման, որ կարող են վերագրվել միևնույն վարպետի վրձնին⁸: Այս ձեռագրերի մանրանկարներն ունեն վերը նշված հատկանշական գծերը, այն է՝ գծային ու երփներանգային ձևերի զուգակցում, մուգ հագեցած երանգավորում և որոշ կոթողայնություն: Բաբերդ-Կարինի մանրանկարների հետ նրանց ունեցած կապը զգացվում է հատկապես պատկերագրության ու տեխնիկական կատարման մեջ: Իրենց մեկնարանմամբ մոտիկ են որոշ դեպքերում նույնիսկ առանձին մանրամասներ՝ ճարտարապետական խորքը, շենքերի զարդային երիզները, ստանդները, որոնց գմբեթները ծածկված են մի կողմից մյուսը աստիճանաբար մզացող կետերով, կատարման մի եղանակ, որը ստեղծում է ծավալի տպավորություն: Ավետարանիչներն ևս ունեն շատ ընդհանրություններ: Նրանք պատկերված են իրենց ավանդական դիրքով՝ նստած են կիսաշրջված, հանդիսա ու խոհուն գեմքով (նկ. 4, 5, հմմտ. նկ. 2, 3):

Նույնպիսի գծեր հատուկ են և Նատերի որդի՝ Ավետիս ծաղկողի ստեղծագործությանը: Ինքը, Ավետիսը, Բաբերդից էր, որտեղ և ստացել է իր կրթությունը: Նրա աշխատություններում տեսնում ենք դարձյալ գծայինի ու երփներանգայինի միևնույն շաղկապումը, միևնույն մուգ հագեցած երանգավորումը, ներկերը հաստ ու լայն շերտով օգտագործելու միևնույն եղանակը: Սակայն, ի տարբերություն Բաբերդի մանրանկարների, Ավետիսի մոտ գեմբերի մշակումը ավելի նուրբ է, իսկ խիստ մզացրած ակնախոտոջները հաղորդում են նրանց խորը արտահայտչականություն: Ավետիսի ստեղծագործության մեջ յուրովի են համադրվում բուն Հայաստանի և Կիլիկիայի ավանդները: Սերը դեպի կապույտ խորքը, որոշ կոթողայնությունը, շեշտված ուրվագծերն ու ցայտուն արտահայտված արևելյան դեմքերը կապում են Ավետիսի արվեստը բուն Հայաստանի ավանդներին: Միևնույն ժամանակ, նա մեծ չափով օգտվում է և Կիլիկյան վարպետներից, չլիարտագրելով սակայն նրանց մանրանկարների նրբագեղությունը (նկ. 6):

8 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 7337, 7750, 7598:

Նման հատկանշական գծեր ունեն Ավետիսի կրտսեր եղբոր՝ Ստեփանոսի նկարները: Այս ծաղկոզը շատ բաներում հետևում է եղբորը: Նրա մի քանի մանրանկարներ Ավետիսի կատարած գործերի ուղղակի ընդօրինակություններ են (№ 7477 ձևագրի մանրանկարները), որոնք սակայն իրենց արվեստով

նկ. 2

գիշում են: Ստեփանոսը զարդային մոտիվներով է ծածկում նույնիսկ այնպիսի մանրամասներ, ինչպես ծայրերը, հազորդելով նրանց գունազարդ կտավի տեսք: Յուրաքանչյուր մանրուք զարդարելու նրա սերը վկայում է ժողովրդական ստեղծագործության հետ նկարչի ունեցած կապի մասին:

Բուն Հայաստանի ավանդները տեսնում ենք նաև տաղանդավոր մանրանկարիչ Առաքելի մոտ: Նա ապրել և ստեղծագործել է XIV դարի կեսերին, Ղրիմի տարբեր քաղաքներում՝ Կաֆայում, Մուրխաթում և Կոկսուում⁹:

նկ. 3

վերևում նշված բոլոր ձևագրերի հատկանշական գծերը հատուկ են և Առաքելին, որի մոտ դրանք հասնում են ծայրահեղ արտահայտչականության:

⁹ Է. Կորիմազյան, Ղրիմի հայ մանրանկարիչ Առաքելը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 321:

Նրա գրաֆիկական զարդերը առավել հստակ են, գծերն ավելի նուրբ ու ճկուն, իսկ գծագրությունը, շնայած երկրաչափական ու բուսական ձևերի բարդությամբ, շափազանց պարզ ու որոշակի: Իր երփնազրային մանրանկարներում ծաղկողը հանդես է գալիս որպես նուրբ երանգավորման վարպետ: Ընդհանուր

Նկ. 4

առմամբ պահպանելով Ղրիմի մանրանկարչությանը բնորոշ հազեցած մուգ գունաշարը, կապույտ գույնի գերակշռությամբ, Առաքելը հասել է բացառիկ հնչեղության: Կապույտ գույնը նրա մոտ հանդես է գալիս երեք աստիճանավորումով՝ բաց կապույտից մինչև մուգ կապույտ (ուլտրամարին): Մաղկողը

հմտորեն համագրում է մուգ կապույտը մորենագույնի և կարմրի հետ: Այս մուգ հազեցած երանգավորումը միացած կապույտ խորքին մոտեցնում է Առաքելի ստեղծագործությունը բուն Հայաստանի մանրանկարչական այնպիսի հրաշալի նմուշի, ինչպիսին է Քարզմանչաց Ավետարանը, նկարազարդված 1232 թվականին, Գրիգորի ձեռքով (Մատենադարան, ձեռ. № 2743)¹⁰:

Նկ. 5

¹⁰ Ձեռագրի գրության ճիշտ տեղը հայտնի չէ: Երկար ժամանակ պահվում էր Քարզմանչաց վանքում (Արցախ), որի պատճառով և կոչվել է Քարզմանչաց Ավետարան: Ձեռագրի մանրա-

Գեմբերի մշակման հարցում Առաքելը գերազանցում է Ավետիսին: Նրա կերպարները ավելի նուրբ են, բայց և միաժամանակ՝ վեհաշուր: Առանձնապես հաջող են ստացվում գեմբերը՝ խոշոր, լայն բացված աչքերով, մուգ ակնախոռոչներով, որոնք հազորդում են նրանց մեծ արտահայտչականություն (նկ. 7):

նկ. 6

Նկարները հրատարակված են՝ Լ. Ա. Դուրնովո, Древнеармянская миниатюра, Ереван 1952, табл. 20—23. Լ. Ա. Դուրնովո, Древнеармянская миниатюра, Ереван, 1967, табл. 24—28. L. A. Dournovo, Miniatures arméniennes, Paris, 1960, p. 88—95.

նկ. 7

Մեր նշած բոլոր ծաղկողների ստեղծագործությունները ընդգրկում են ԺԴ դարի երկրորդ կեսը, մի ժամանակաշրջան, երբ Հայաստանը հեծում էր մոնղոլական տիրապետության լծի տակ, իսկ Կիլիկյան թագավորությունը մոտենում էր իր մայրամուտին: Այս իմաստով, Ղրիմի հայ մանրանկարչական գաղտնի ծաղկումը XIV—XV դարերում ձևեր է բերում առանձնահատուկ նշանակություն: Սկսած այդ ժամանակից, հայկական գաղթավայրերը դառնում են այն հիմնական կենտրոնները, որտեղ համախմբվում է հայ հոգևոր մշակույթի ներկայացուցիչների զգալի մասը: Այդպիսի խոշորագույն մի գաղթավայր է Ղրիմի հարավ-արևելյան ափը, իսկ այնտեղ ստեղծված արվեստը՝ միջնադարյան հայ արվեստի ավանդների բնական շարունակությունը:

Э. М. КОРХМАЗЯН

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ СТИЛЯ АРМЯНСКОЙ МИНИАТЮРЫ КРЫМА XIV—XV ВВ.

Р е з ю м е

В основе миниатюрной живописи крымских армян лежали традиции, унаследованные ими от искусства коренной Армении. Как письменные источники (памятные записи рукописей XIV—XV вв.), так и стиль крымских миниатюр этого периода указывают на их большую связь с искусством северо-западного района коренной Армении, в частности с искусством миниатюры городов Баберд, Карин и, отчасти, Ерзынка.

В статье разбирается творчество крымских миниатюристов Аветиса, Степаноса и Аракела, искусство которых многими нитями связано с миниатюрной живописью городов Баберд и Карин.

E. M. KORKHMAZIAN

QUELQUES PARTICULARITES DE STYLE DE L'ART DE LA MINIATURE ARMENIENNE DE CRIMEE AUX XIVe—XVe SIECLES

L'art de la miniature, chez les Arméniens de Crimée, se fondait avant tout sur les traditions artistiques héritées de la Grande Arménie. Les sources manuscrites (colophons des XIVe—XVe siècles) d'une part, le style des peintres arméniens de Crimée de cette époque, d'autre part, témoignent en faveur des liens étroits qui rattachaient ces derniers à l'art des régions nord-ouest de la Grande Arménie, notamment les villes de Baberd, Karine, et en partie Erznka.

L'article analyse l'oeuvre des miniaturistes arméniens de Crimée: Avétis, Stépanos et Arakel, l'art desquels offre plus d'un lien avec la miniature développée à Baberd et à Karine.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

(Львов)

АРМЯНСКОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ ВО ЛЬВОВЕ

В 60—80-х гг. XVII в.

(Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник)

Представление об автономии средневековых армянских колоний на Украине, которой они пользовались со времени Киевского и Галицко-волинского государств, ассоциируется в первую очередь с комплексом пожалованных им привилегий юридического, экономического и религиозного характера. Из всех внешних признаков автономного *страва-колоний* наиболее глубоко исследованы вопросы, связанные с деятельностью армянского суда и с историей армянской церкви. Внимание исследователей в первую очередь привлекали те стороны жизни армян, которые своей восточной спецификой резко выделялись на фоне социально-экономических отношений, господствовавших в средневековых городах Украины. Внутренняя жизнь колоний, для освещения которой сохранилось, по существу, очень мало источников, до настоящего времени остается вне поля зрения историков.

Очень поверхностно освещен, в частности, вопрос о структуре и характере местной армянской администрации — о работе органов самоуправления, о компетенции их деятельности, о той реальной власти, которая осуществлялась ими в пределах общин. Все эти вопросы тесным образом переплетаются с проблемой изучения социальной структуры колоний, ожидающей еще своего разрешения.

В связи с изучением самоуправления армянских колоний необходимо обратить внимание на ценнейший источник — протоколы заседаний совета старейшин львовской армянской общины 1668—1686 гг. — который в значительной мере обогащает наши представления о внутренней жизни колоний во второй половине XVII в.

В Львовской научной библиотеке Министерства культуры УССР хранится рукописная книга «Протоколы дел управления львовских армян с 1668 по 1686 год»¹. Название это надписано почерком первой половины XIX в. — в тексте самой книги она упоминается под различными латинскими заглавиями, напр., «Acta regiminis et ordinis Armenorum Leopoliensium» («Акты управления и порядка львовской армянской

² Отдел рукописей, фонд Оссолинских, № 1723 II — „Protokut spraw regiminis Armenorum Leopoliensium ab anni 1668 ad 1686“. В дальнейшем указываются листы книги без упоминания ее названия.

нации»), «Acta boni regiminis» («Акты хорошего управления»), «Protocol regiminis et ordinis» («Протокол управления и порядка»). Протоколы — это хорошо сохранившаяся книга, из плотной бумаги в пол-листа, с различными водными знаками того времени, объемом в 121 лист, в основном покрытый записями с двух сторон. Листы 1—118 заполнены протоколами заседаний совета старейшин львовской армянской общины, на лл. 119—121 имеются различные записи (краткий перечень содержания книги, записи хозяйственного характера и т. п.). Наряду с протоколами заседаний в книгу внесены заявления отдельных лиц, адресованные совету, а также копии документов, отдельные памятные записи. Самая ранняя запись сделана 12 марта 1668 г. (перечень долгов города Львова армянской общине, л. 120), однако она не связана с протоколами. Регулярные записи о заседаниях совета открываются протоколом от 13 июля 1668 г. и кончаются протоколом от 25 апреля 1686 г. Почти все записи сделаны одним почерком — рукой писаря совета. На многих страницах сохранились оригинальные подписи членов совета или других лиц. Все (кроме одной) записи сделаны на польском актовом языке XVII в., с значительной примесью латинской юридическо-административной терминологии и фразеологии. Имеется одна запись (л. 95) на латинском языке. Среди подписей встречается одна — единственная (подпись купца Асвадур Минязёвича²) армянскими литерами: *Ասվադուր որդի Մինյազի* (л. 50). В книге имеется 267 записей о заседаниях совета (включая в это число копии нескольких юридических актов). Писарь Ян Лыськевич вел книгу довольно неряшливо. Только несколько наиболее «торжественных» записей (напр., об избрании старейшин) сделано каллиграфическим почерком, остальные носят черновой характер. В ряде случаев в протоколах пропущены фамилии лиц или денежные суммы, о которых идет речь. Иногда сделана только отметка, что заседание состоялось — оставлено место для внесения протокольной записи. Пропуски писарь предполагал заполнить позже — однако это никогда не было сделано. В результате небрежности писаря в книге возникло 11 чистых страниц. К тому же записи 1680—1682 гг. не имеют хронологической последовательности.

Судьбу уникального источника можно проследить довольно подробно. В 60—80-х гг. XVII в. и позже — вплоть до ликвидации армянского самоуправления во Львове в 1784 г. — он находился в канцелярии и архиве общины. В конце XVIII в. весь архив общины очутился в резиденции львовского армянского архиепископства. Акты валялись там без

² В соответствии с произношением западноармянской группы диалектов это имя и фамилия переданы в протоколе как Aswadur Miniąziowicz. При передаче имен и фамилий львовских армян мы сохраняем то фонетическое оформление, которое дается в источнике. Армянская и армяно-половецкая терминология, употреблявшаяся в колониях на Украине, тоже передается в соответствии с местными западноармянскими особенностями.

надзора и основная часть их погибла³. Только в 50-х гг. XIX в. за изучение уцелевших рукописей принялся видный армянский историк, лучший в это время знаток армянской старины на Украине, С. Баронч. В 1867 г. некоторые рукописи из архива архиепископства — в том числе и протоколы 1668—1686 гг. — были переданы в рукописный отдел библиотеки Национального института им. Оссолинских во Львове — в составе того же рукописного фонда книга хранится и сейчас — в Львовской научной библиотеке Министерства культуры УССР.

С. Баронч был не только первым, но и единственным исследователем, который предпринял попытку использовать протоколы как исторический источник⁴. За последующие сто с лишним лет, которые прошли со времени использования Барончем протоколов (свои выписки он делал в 50-х гг. XIX в.), к ним, как это ни странно, не обращался ни один из многочисленных историков, занимавшихся исследованием прошлого армянских колоний на Украине.

В данной статье, на основании материала протоколов, делается попытка осветить главные вопросы, связанные с деятельностью армянского совета старейшин в 60—80-х гг. XVII в. В источнике найдено подробное отражение работа органа самоуправления — вместе с тем на содержание и характер документа в значительной мере повлияли условия существования колонии во второй половине XVII в.

60—80-е гг. XVII в. — очень бурный период в истории Украины, которая являлась ареной ожесточенной борьбы между Турцией, Польшей и Россией. Ориентировавшиеся на различные внешние силы украинские гетманы и претенденты на гетманский престол безуспешно пытались укрепить украинскую государственность, возрожденную Богданом Хмельницким, и в лучшем случае добивались всего лишь только сохранения ограниченной автономии части территории страны. Национально-освободительная борьба украинского народа всегда получала поддержку со стороны основной массы проживавшего тогда на Украине армянского населения.

Западноукраинские земли с их столицей — городом Львовом все еще находились в составе Польской Речи Посполитой, переживавшей период

³ Неприглядную обстановку, господствовавшую в этом архиве, рисует армянский историк Ф.-К. Захарясевиц. См. его же, *Wiadomości o Ormianach w Polsce*, „Biblioteka Naukowego Zaktadu im. Ossolińskich”, t. 2, Lwów, 1842, стр. 97.

⁴ *S. Barancz, Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów, 1856. Протоколы упоминаются на стр. 34, 75, 76 и др. *S. Barancz, Ormlanie w Polsce*. В его же кн.: *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol, 1869, стр. 124—130. При сопоставлении данных источника и сведений, которые на его основании сообщил Баронч, обнаружилось, что исследовательская методика последнего была далеко не безупречной. Так, напр., даты отдельных событий он (без каких-либо оснований для этого) отождествлял с датами заседаний совета, на которых упоминались данные события; намерения совета действовать в определенном направлении — принимал за совершившиеся факты. Разница между датировкой Баронча и действительными датами событий достигает иногда нескольких лет. В связи с тем, что сообщения Баронча были некритически восприняты последующими историками фальшивая датировка бытует в трудах, посвященных истории львовской колонии до сих пор.

экономического упадка и политического кризиса. Бесперывные войны привели к упадку торговли и промышленности, к сокращению городского населения, усилению феодальной децентрализации в государстве.

Все эти события и процессы не могли не отразиться на состоянии армянских колоний. В 1660 г. прекратила свое многовековое существование армянская колония в Киеве⁵. Турецкая агрессия на Украину в 60—70-х гг. явилась причиной разгрома экономически сильных колоний на Правобережной Украине. В 1672 г. турки захватили Каменец Подольский, и основная масса армян этой, одной из самых древних колоний, оставила город. Тогда же из осажденного турецкими войсками Львова были угнаны в заключение заложники — среди них тоже представители львовской армянской общины (лл. 35, 51). В 1676 г. прекратилось существование колонии в городе Язловце. Украинский народ с большим сочувствием отнесся к бедствиям армян⁶.

Почти бесперывные тридцатилетние военные действия на территории Украины и близлежащих стран подорвали экономическое могущество колоний, базировавшееся на их посреднической роли в торговле между Востоком и Западом. Экономические основы существования даже такой, столь безусловно сильной и богатой колонии, как львовская, были расшатаны. Торговые пути на Восток оказались перерезанными. Местное армянское ремесло, рассчитанное в основном на изготовление предметов роскоши, постепенно, но неуклонно приближалось к своему закату. Львовская община вынуждена была отказывать своим кредиторам в удовлетворении их денежных претензий, члены общины отказывались платить регулярные сборы и процентные взносы (лл. 45, 53, 56, 63 и др.). Тяжелое экономическое положение армянских колоний на Западной Украине усугублялось еще тем, что польский католический патрициат, захвативший в свои руки управление большинством западно-украинских городов, всячески притеснял иноверцев-армян. Во Львове городское управление стремилось ликвидировать армянское самоуправление и тем самым уничтожить конкурентную способность армянских купцов и ремесленников.

Наступление на колонии велось при помощи самых различных средств. Католическая церковь, прочно удерживавшая ключевые позиции в государстве в своих руках, резко выступала против хотя бы самой примитивной веротерпимости. Ее удары обрушивались также на армян, в основной массе своей (несмотря на формально установленную еще в 1630 г. львовским армянским архиепископом М. Торосовичем унию с Римом) придерживавшихся армяно-григорианского вероучения. Часть зажиточной армянской купеческой верхушки, рассчитывавшей сохранить

⁵ По указу царя Алексея Михайловича армяне вместе с другими жителями-неправославными были изгнаны из Киева (см. Ю. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стр. 592).

⁶ На тяжелое положение армян в захваченном турками Каменце обратили внимание украинские козацкие летописцы того времени. См. Летопись Самовида по новооткрытым спискам..., К., 1878, стр. 117; Г. Грабянка, Діявства презильної и от начала поляков кривавої брани Богдана Хмельницького..., К., 1854, стр. 207).

свои экономические привилегии после перехода на унию (и одновременно получить уравнивание в правах с католическим населением городов), активно выступила на стороне проримской клерикальной группировки. Однако и это не приносило желаемых результатов. За сохранение своих жизненных интересов, за сохранение и без того урезанной автономии приходилось вести тяжелую, упорную борьбу. 60—80-е гг. XVII в. — это годы жестокой борьбы между приверженцами древних национальных традиций и сторонниками унии, широко распахнувшими двери для волны денационализации, действительно осилившей остатки армянского населения на Западной Украине в последующем XVIII в.

В такой обстановке жила львовская армянская община, в такой атмосфере создавались протоколы 1668—1686 гг. — ценнейший источник для истории армян на Украине.

Книга протоколов дает в руки исследователя очень ценный материал, позволяющий судить о социальном составе как самой общины, так и ее верхушки (совета старейшин), в руках которой находилась административная и судебная власть. Значительную ценность для определения имущественной структуры львовской колонии имеет сохранившийся среди протоколов, составленный 15 августа 1669 г., список сбора денег на подарки по поводу предстоящей коронации Михала Вишневецкого (лл. 8—10). В списке приводятся фамилии 97 семейств. 12 из них — это семейства старейшин, остальные — рядовые члены общины, располагающие самостоятельным источником прибыли. Население, не располагавшее источником прибыли (торговым или ремесленным предприятием), равно как и служители культа, в список не занесены⁷. Каждый из перечисленных в списке горожан должен был в зависимости от своего состояния внести определенную сумму. Анализ данных списка, сравнение их с ценами и прожиточным минимумом в 60—70 гг. XVII в.⁸ дает возможность распределить армянское население города на четыре группы.

Очень зажиточные (сумма сбора 50—150 злотых)	— 17 семейств
Зажиточные (12 зл. 15 грошей — 37 зл. 15 гр.)	— 50 »
Среднезажиточные (6 зл. 7,5 гр. — 3 зл. 10 гр.)	— 26 »
Бедные (2 зл. 15 гр.)	— 2 » ⁹
Сумма сбора не проставлена	— 2 »

В связи с тем, что в большинстве случаев занятия перечисленных в списке армян определяются на основании протоколов, а также других архивных и историко-литературных источников, можно установить, что к группе очень зажиточных жителей относилась купеческая верхушка,

⁷ Таким образом, 97 семейств, указанных в списке, это вовсе не общее количество армян, проживавших в 1669 г. во Львове. Кроме того, в списке перечисляются только армяне, проживавшие в пределах городских стен (на Верхней и Нижней армянских улицах). В пригородах Львова — Краковском и Подзамче — проживало значительное количество более бедных армян, в административном отношении не зависящих от совета старейшин.

⁸ Писарь общины, например, получал в 1668—1678 гг. 100 злотых в год.

⁹ Плюс неизвестное количество семейств без самостоятельных источников прибыли.

захватившая в свои руки не только наиболее прибыльные статьи торговли с Востоком, но и такие источники обогащения, как сбор податей и других государственных сборов. В числе самых богатых купцов (сумма сбора 150 злотых) встречаются: Я. Кжиштофович — суперинтендент, т. е. главный сборщик таможенных пошлин и всех других податей провинции Руссии¹⁰, К. Я. Бернатович — администратор таможенных пошлин этой же провинции, носивший титул королевского секретаря¹¹. Зажиточные армяне — это купцы и торговцы богатых («каменных») лавок, а также ремесленники более прибыльных профессий — ювелиры, лучники, сапожники. Среднезажиточные — мелкие торговцы из небогатых («деревянных») лавок и часть ремесленников — некоторые лучники и даже ювелиры, а также шапочники, мастера, изготовлявшие одеяла и т. п. Один из бедных — красильщик, профессия второго не установлена.

Список 1669 г. является подлинным ключом для определения социального характера самоуправления. Путем простого сопоставления удается установить, что в период 60—80-х гг. административно-судебная власть во львовской общине находилась полностью в руках очень зажиточной и зажиточной прослойки — в руках армянского патрициата.

Сам метод создания органа самоуправления — совета старейшин — являлся гарантией того, что власть всегда будет находиться в руках патрициата. Шумные «акты избрания» старейшин, проводившиеся «в соответствии с древними законами и привилегиями, благосклонно пожалованными светлейшими королями, милостивыми государями и согласно древним обычаям» (л. 19), не имели ничего общего с какими-либо выборами. Ежегодно в конце февраля или начале марта проводилось торжественное заседание совета старейшин, на котором фактически утверждался прежний его состав. Должность старейшины была пожизненной. Только в случае смерти кого-нибудь из членов совета на освободившееся место остальные старейшины «избирали», т. е. фактически кооптировали нового члена¹². Состав совета пополнялся почти исключительно представителями патрициата.

Совет (лат. *collegium*) старейшин, в особо торжественных случаях именовавший себя Советом армянской нации (л. 37), выполнял в первую очередь судебные функции, анализ которых не является предметом данной статьи. Потому наряду с неофициальными титулами старейшин (лат. *senior*, пол. *starszy*) его члены носили титул присяжного (лат. *iurator*, пол. *przysięcący*) суда львовских армян. В дальнейшем титулы становятся более величественными. Начиная с 1677 г. старейшины принимают титул радных (лат. *consul*, пол. *radny*), а с 1686 г., согласно королевской привилегии — титул судей (лат. *iudex*, пол. *sadowy*). На эво-

¹⁰ В ее составе находилась значительная часть западноукраинских земель.

¹¹ Существует анекдот о том, что Бернатович одолжил польскому королю Владиславу IV огромную сумму — 300 тыс. дукатов — по 100 тыс. дукатов золотыми, серебряными и медными деньгами (см. S. Barasz, *Zywoty...*, стр. 71—72).

¹² В 1676 г. из состава армянской общины выбыл старейшина Бернат К. Бернатович, получивший польское шляхетство (л. 72).

люции титулатуры отразилось постепенное упрочение положения армянских старейшин в городе, упрочение, которого в 80-х гг. добился армянский патрициат в результате упорной многовековой борьбы с городским управлением.

Совет старейшин — с административно-судебными функциями — существовал в львовской армянской общине, по-видимому, с момента ее возникновения, т. е. со второй половины XIII в., когда Львов был стольным городом галицко-волинских князей¹³. В течение столетий менялся не только количественный состав совета (число его членов увеличилось с шести до двенадцати), но существенным образом изменились его место и роль. В 1496 г. совет был «обезглавлен» — был упразднен пост армянского войта (т. е. руководителя совета), а все его судебные функции были переданы бургомистру города — неармянину, который, как это ни парадоксально, должен был выполнять высшие судебные функции в армянском суде, руководствуясь при этом несколько видоизмененным на украинской почве «Судебником» Мхитара Гоша.

От бургомистра, являвшегося носителем интересов католического (польского и немецкого) патрициата, в экономическом и других отношениях прямо противоположных интересам армянской общины, конечно, нельзя было ожидать выступлений в защиту армян. В связи с этим в «обезглавленном» совете постепенно выдвигается на первый план новое, фактически нелегальное руководство, сохранившее в своих руках всю (кроме высшей судебной) власть прежнего армянского войта. Его функции принял на себя «ереспохан» городской церкви, т. е. руководитель церковной общины кафедрального собора «святейшей девы Марии» во Львове. Конечно, все эти превращения происходили не без ожесточенной борьбы, длившейся столетиями. В XVI—первой половине XVII вв., например, заседания совета объявлялись вне закона¹⁴. Городское управление отрицало не только наличие административных функций, но и само существование совета, не признавало его фактического руководителя — ереспохана. Тем не менее ереспохан городской церкви сохранил свои функции руководителя совета и в исследуемый период его главенствующая роль в совете никем не бралась под сомнение. Таким образом, в руках ереспохана объединилось руководство административной деятельностью совета и руководство церковной общиной. Верховная судебная власть оставалась по-прежнему в руках бургомистра¹⁵.

Руководитель совета — первый ереспохан (лат. *primarius*) — избирался вместе со своим заместителем, вторым ереспоханом, на один год —

¹³ O. Balzer, *Sadownictwo ormianskie w sredniowiecznym Lwowie*, Lwów, 1909, стр. 20.

¹⁴ W. Tozinski, *Patrycjat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII w.*, wyd. 2-e, Lwów, 1892, стр. 291—292.

¹⁵ Подобная эволюция совета не имеет параллелей в других армянских колониях на Украине, в которых (в связи с тем, что преследования, которым подвергались армяне, не были столь ярко выражены, как во Львове) институт армянского войта сохранился практически до конца существования колонии как отдельного национального организма (напр., в Камнице по 1790 г., в Замостье — по 1738 г.).

в то же самое время, когда распределялись административные функции между членами совета — т. е. одновременно с утверждением состава совета или через неделю-две после этого. Длительное время первым директором львовской армянской нации (впервые этот титул у первого ереспохана встречается в 1671 г.; начиная с 1679 г. он употребляется постоянно) был пользовавшийся большим авторитетом у современников Кжиштоф А. Захнович, который в 1648 и 1655 гг. от имени города принимал участие в переговорах с Богданом Хмельницким, осаждавшим Львов. Административные функции между остальными членами совета распределялись следующим образом. Кроме указанных двух ереспоханов (директоров), систематически избирались:

2 хранителя печати — у первого из них хранился ларчик с двумя печатями общины, у второго — ключ от этого ларчика.

3—4 хранителя церковной казны — в их состав в обязательном порядке входили два ежегодных ереспохана (директоры).

2 провизора (управляющих) общественных и церковных доходов¹⁶.

2 провизора госпиталя.

2 ереспохана монастыря и церкви св. Креста.

2 ереспохана для Луцка, т. е. для обедневшей и обезлюдившей еще в XVI в. луцкой колонии, защиту которой и управление ее имуществом полностью приняли на себя старейшины львовской общины. В 1669 г. были назначены два ереспохана для Луцка и Киева — на этой анахронической титулатуре отразилась зависимость киевской армянской колонии от львовской, которая длилась с 1622 по 1660 г.¹⁷

В 1669—1670 гг. были назначены еще два школьных смотрителя.

Для полного укомплектования всех «ведомств» армянского самоуправления требовалось не менее 16 лиц. Иногда — когда избирались заместители или кратковременно устанавливались новые «ведомства» — количество «служащих» достигало 18 человек. В связи с тем, что «ведомства» совета комплектовались исключительно из состава старейшин (с неизменным количеством двенадцати человек), некоторые старейшины выполняли одновременно две (не считая судебной!) функции. В отличие от состава совета, изменения в котором происходили, почти как правило, только в связи со смертью его членов, функции между старейшинами распределялись в разные годы по-разному. Отдельные члены совета на протяжении нескольких лет успевали перепробовать самые различные функции.

Таким образом, в составе совета создавалось 6—8 «ведомств», каждое из которых имело свой круг компетенций, располагало определенными

¹⁶ В 1674—1675 гг. отдельно избирались еще два провизора только для доходов, получаемых с церковных сборов.

¹⁷ В 1622 г. немногочисленная армянская община в Киеве передала защиту своих прав львовским ереспоханам. См. Я. Ф. Головецкий, Выпись с книг городских воеводства Киевского, «Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете», М., 1846, № 2, стр. 51—52.

ми денежными средствами, составляло собственную документацию, особенно бухгалтерского типа.

Все те старейшины, которым поручались определенные функции, становились служащими (лат. *officiales*, пол. *urzednicy*) совета — однако не получали за свою работу никакого вознаграждения. В состав служащих входили еще писарь и синдик, которые однако не были старейшинами и получали ежегодное вознаграждение. В обязанности писаря (лат. *notar*, пол. *pisarz*) вменялось ведение всего делопроизводства — протоколов заседаний совета, протоколов духовных дел (т. е. армянского церковного суда), а также каллиграфическое изготовление заявлений, жалоб, выписок из книг и другой документации. В ведении писаря находился также архив общины и небольшая библиотека, в которой были собраны рукописи и печатные книги юридического содержания — в частности сборники («дипломатари») пожалованных армянам прав и привилегий (л. 121). Синдик (юрисконсульт) был обязан вести запутанные судебные дела общины, которых было очень много, особенно во время напряженной борьбы за сохранение армянского самоуправления и связанных с ней длительных процессов. Иногда при ведении особо сложных дел совет прибегал к услугам отдельного юриста. Резиденцию совета обслуживал слуга, основной обязанностью которого было созывать старейшин на заседание, вызывать членов общины и т. п. Недаром, кроме 30 злотых жалования и денег на одежду, он получал еще 4 пары ботинок в год (л. 121).

Совет старейшин как орган административной и судебной власти в общине всегда отражал интересы наиболее зажиточных слоев колонии, которые не могли быть выражением остальной, не столь зажиточной массы армян. Противоречия между наиболее зажиточной верхушкой и низами нашли некоторое отражение в противопоставлении двух общественных организмов в пределах колонии — совета и общины. Это противопоставление красной нитью проходит через все страницы протоколов. Община (лат. *communitas*, пол. *pospólstwo*) в целом в некоторой степени могла влиять на действия совета. При решении наиболее важных дел, требовавших единодушных действий всей колонии, старейшины вынуждены были запрашивать одобрения общины. В тех случаях, когда рассматривались вопросы, имеющие жизненно важное значение для существования колонии (напр., борьба с городским управлением, с папской миссией театинцев, посланных на Украину для распространения унии среди армян), присутствие членов общины считалось обязательным. Из практических соображений требовалось согласие общины на проведение денежных сборов — представители общины наряду с представителями совета (обычно на паритетных началах) принимали участие в составлении списков и проведении сбора. При молчаливой даже оппозиции общины о благополучном завершении сбора нельзя было и думать, несмотря на все принимаемые меры давления на членов общины. В 1681 г., когда, напр., старейшины потребовали собрать определенную сумму денег для посылки делегатов на сейм и на ведение судебных дел —

посполитые (т. е. члены общины) сократили требование старейшин на половину (л. 102). В 1684 г. посполитые не согласились на сбор денег на подарок королю (л. 109).

С другой стороны, какие-либо активные действия общины против совета были немыслимы. Ключевые позиции и в общине, и в совете находились в руках богатых патрициев. Открытые выступления представителей общины, обвинявших совет в злоупотреблениях при составлении списков на проведение денежных сборов¹⁸, принадлежали к единичным явлениям. В исключительных случаях (при обсуждении вопроса о денежных сборах) посполитые прибегали к бойкоту заседаний (1669 г.— лл. 1,8; 1684 г.— лл. 109—110). В ответ на это старейшины решали вопрос без представителей общины. Вполне возможно, что за подобными фактами скрываются не известные нам в подробностях социальные противоречия, несомненно существовавшие в недрах колонии в связи со значительной имущественной дифференциацией.

У нас нет возможности определить, с какой периодичностью созывались заседания совета. При поверхностном рассмотрении протоколов может показаться, что совет собирался не чаще 7 (в 1673, 1680 гг.)— 28 (1677 г.) раз в год. В действительности (такой вывод можно сделать на основании некоторых протоколов) совет собирался чаще, чем это отражают протокольные записи. Записи в книге делались только тогда, когда принимались более важные решения. Пропуски записей связаны также с нерадивостью писаря. В постановлениях совета за 1672 г. нашли отражение (л. 28) повторные попытки¹⁹ регламентировать заседания совета, проводить их регулярно два раза в неделю. Вряд ли из этого что-нибудь получилось. Собрания созывались, по-видимому, в зависимости от необходимости, по распоряжению первого директора.

Нельзя сказать, чтобы члены совета отличались особой дисциплинированностью — они довольно часто пропускали заседания, в отдельных случаях бойкотировали их. В 1670 г., когда должен был обсуждаться вопрос о посылке посланца к архиепископу Торосовичу в Рим, на заседание пришло всего лишь 4 старейшины — не пришел даже первый директор (л. 16). Поэтому в протоколах особо подчеркивается наличие полного состава совета при обсуждении вопросов. Решения по важным делам (напр., в связи с борьбой против папской миссии театинцев) могли приниматься только в присутствии полного состава совета.

Полноценное рассмотрение сложной и многогранной деятельности совета возможно только с учетом тех материальных ресурсов, которыми располагал совет и на основании которых он строил свою работу. На первый план выдвигается вопрос об имуществе львовской общины.

¹⁸ В одном из протоколов 1683 г. записано: «Некоторые лица из общины сетуют на то, что среди них имеется много людей, которые не платят сборов в соответствии со своим состоянием и своей торговлей. Таким образом сбивают менее зажиточных людей и накладывают на них большие тяготы» (л. 107).

¹⁹ Впервые подобное постановление было принято в 1653 г. (л. 119).

Львовский армянский патрициат в XVI — первой половине XVII в., а вместе с ним и вся колония не без оснований считались очень богатыми. Во второй половине XVII в. период экономического расцвета колонии был уже позади — на это влияла в первую очередь сложившаяся международная обстановка. Упорная борьба общины против введения унии архиепископом Н. Торосовичем тоже в значительной степени подорвала ее финансовое могущество. «Во время длительной, более чем двадцатилетней борьбы между епископом и народом пропали и были сведены на нет огромные ценности армянской церкви во Львове», — признавал даже враждебный армянам аноним-театинец, автор современного отчета о введении унии армянской церкви на Украине²⁰. Неоднократные контрибуции, которые приходилось выплачивать городу во время его осады украинскими и турецкими войсками в 40—70-х гг. XVII в., также опустошали казну общины. В соответствии с источником дохода все имущество общины можно распределить на четыре группы:

1. Движимое и недвижимое имущество, а также денежная рента, поступающие в распоряжение общины как подарки или как легаты по завещаниям умерших армян.

2. Денежные сборы, оплачиваемые членами общины в виде регулярной или чрезвычайной внутренней подати, а также сборы, поступавшие при приеме новых членов общины.

3. Недвижимое имущество, получаемое в виде видеркафа — своеобразной кредитной операции, распространенной в средневековье²¹.

4. Арендная плата за недвижимое имущество, полученное общиной путем легатов или видеркафов.

Отдельную категорию составляло церковное имущество, которым община владела на правах провизора церковного имущества.

В зависимости от характера имущества, находившееся в распоряжении общины, можно распределить на недвижимости, различные движимые ценности и наличные деньги.

В протоколах упоминается целый ряд домов в пределах стен города, которые являлись постоянной или временной (вследствие видеркафа) собственностью общины. Фрагментарность записей не разрешает определить с полной достоверностью количество жилых домов, которыми владела община. Во всяком случае, в 60—70-х гг. ее собственностью являлось не менее 10 жилых домов, расположенных на Армянских улицах и даже в центре города — на площади Рынок. В 1674 г. община получила в собственность огород в Краковском предместьи (лл. 46, 52); в

²⁰ *Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-polonae cum s. ecclesia Romana...* (в дальнейшем — Аноним), в кн.: *Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem Rzymskim w XVII wieku*, Warszawa, 1876, стр. 133.

²¹ Согласно видеркафу община являлась временным собственником недвижимого имущества, которое передавалось ей за денежную ссуду. Бывший собственник становился арендатором и платил арендную плату. В течение определенного срока он мог вернуть ссуду и получить обратно недвижимое имущество. В противоположном случае оно переходило в постоянную собственность общины.

1679 г. — деревянную лавку на Рынке (л. 90). С более древних времен ее собственностью являлась Тлумачевская (тоже госпитальная) мельница. Община владела недвижимым имуществом даже на значительном расстоянии от города; так, напр., согласно легату ее собственностью являлась часть виноградника, который находился в городе Сучаве (л. 22)²². Согласно легатам община получала в собственное владение («для нужд панов, старейшин и посполитых») или для церквей различные ценности — золотые и серебряные вещи, дорогие ткани и т. п. По завещанию К. Тлумачевой община получила для городской церкви финифтевую цепь, две ризы из дамá, отрез китайки²³ (л. 22). После смерти Я. Юхновичевой община получила в 1675 г. серебряный крест, платок на церковную чашу (л. 53). Купец А. Минязёвич подарил общине два турецких ковра (л. 71).

Наличные деньги поступали в кассу общины из самых различных источников. Здесь была арендная плата за жилые дома, за Тлумачевскую мельницу и огороды. Поступали деньги в счет видеркафов, причем сбор денег по видеркафу не всегда проходил легко — иногда эти деньги приходилось требовать под принуждением (л. 103). Согласно легатам община получала своеобразную денежную ренту — в ее пользу отчислялась часть прибылей, получаемых от сдачи в наем жилых помещений (лл. 68, 69, 71, 80—81), от торговли в лавках (л. 55). Иногда старейшинам приходилось вести длительные судебные процессы для получения от наследников ренты, причитающейся им по завещанию. Так, например, процесс по поводу отказа наследников Ш. Вартеговича платить общине завещанную ренту длился более десяти лет (с 1668 по 1678 г.).

Община получала по традиции определенный сбор при поступлении новых членов. В 1682 г. К. Нургадович преподнес подарок из двух персидских ковров и бунта (15 кож) турецкого сафьяна.

Основным источником получения свободных денежных средств, однако, являлись периодические сборы ясахов²⁴. Ежегодная норма, собираемая для покрытия обычных расходов резиденции, устанавливалась в 6 ясахов (согласно нормам, которых придерживались в 60—70-х гг., сумма одного ясаха колебалась между 100—130 злотыми). Наряду с этим «нормальными» ясахами объявлялись сборы для удовлетворения внеочередных расходов, достигавших больших размеров. В 1668 г. был объявлен сбор 10 ясахов для покрытия долгов общины. В 1669 г. — сбор 25 ясахов на подарки в связи с коронацией Михала Вишневецкого (л. 8), в 1671 г. — 40 ясахов на подарки в связи с его приездом во Львов (л. 22). В 1762 г. старейшины потребовали 1300 зл. на ведение дел в сейме (л. 24), 3000 зл. на коронацию нового короля Яна III Собеского (л. 41, 46) и 6 ясахов на подарки коменданту Львова Э. Лонцкому (л. 47). Потом последовали дальнейшие чрезвычайные сборы: в 1675 г. — 4 ясаха

²² Сейчас в пределах Румынии.

²³ Дамá, китайка — дорогие ткани.

²⁴ Ясах — термин из армяно-половецкого языка, обозначающий сбор, дань, подать. Наряду с термином ясах употреблялся латинский термин *collecta* и польский *składka publiczna*.

на подарок Яну III в связи с его приездом во Львов (л. 58); в 1676 г. — 13 ясахов на оборону города (на покупку пороха, л. 66); в 1678 г. — 20 ясахов на приезд Яна III и столько же ясахов на коронный сейм в Гродне; в 1681 г. — 20 ясахов на сейм и на дела в королевском суде (л. 102); в 1684 г. — отдельный сбор в 2750 зл. на окончание процесса с городом (л. 114, 117) и т. д. Из грубого подсчета видно, что в течение 1668—1685 гг. предполагалось собрать при помощи ясахов большую — особенно для периода экономического упадка колонии — сумму, свыше 30 тысяч злотых, из которых более 28 тысяч предназначалось на чрезвычайные расходы.

Отсутствие документации бухгалтерского типа не дает возможности определить, насколько точно выполнялись требования старейшин, тем не менее кажется, что действительные расходы из ясаховых денег не были меньше указанной суммы. Конечно, сбор ясахов не проходил беспрепятственно. Как указывалось выше, посполитые часто отказывались платить сборы. Они бойкотировали заседания, на которых обсуждались вопросы сборов, требовали их уменьшения. Старейшины, используя свою власть, собирали ясахи насильственным путем, под принуждением, при помощи слуг (например, в 1676 г., л. 63). Однако и это не помогало. Из года в год росло количество недобранных сумм (*retenta*). В неотложных случаях возникала необходимость покрывать расходы из других статей (например, из видеркафовых денег), брать деньги под залог различных ценностей или недвижимого имущества.

В соответствии со своими привилегиями армяне формально были освобождены от государственных податей. Тем не менее они были фактически обязаны платить так называемую донативу, являвшуюся будто бы добровольным подарком купцов в королевскую казну. Сумма донативы, уплачиваемой армянскими купцами, устанавливалась городским управлением (в 1671 г., напр., 416 зл. 20 гр.; в 1672 г. — 1700 зл.; лл. 20—21, 24). Сбор денег на эту «добровольную подать» проводился независимо от сбора ясахов.

Стоит вкратце остановиться на тех расходах, которые покрывались из денег общины. Большие средства, собираемые путем ясахов, затрачивались в первую очередь на подкуп высокопоставленных лиц, от протекции которых зависело решение судебных и других дел в пользу львовских армян. Наиболее распространенными (и, по-видимому, наиболее благоприятно действующими в нужном направлении) «подарками» были персидские ковры. В 1664 г., когда дело о притеснении львовских армян разбиралось в королевском суде, община подарила великому коронному канцлеру М. Пражмовскому два ковра; два ковра получил также некий пан Радзейовский²⁵ «за [защиту] общественных дел» (л. 44). Еще два ковра получило в 1669 г., во время коронации Михала, какое-то неизвестное лицо. Тогда же подарили ковер великому коронному гетману

²⁵ Возможно, Гиероним Радзейовский, политический авантюрист, пользовавшийся поддержкой польской королевы Марии-Людвиги.

Я. Собескому (будущему королю Яну III). Два ковра получил львовский староста М. Мнишек (л. 71). В 1675 г. пан Галецкий²⁶ «за некоторые дела» получил два ковра и имел обещанных еще два (л. 58).

Перечисленные выше суммы ясахов дают общее представление о том, в каких масштабах проводилось распределение подарков среди коронованных лиц, высших сановников государства, сенаторов. Глубокая коррупция всей административной и судебной системы в феодальной Польше второй половины XVII в. являлась причиной того, что армяне только путем подкупов и подарков добивались удовлетворения своих вполне законных требований, вытекающих из пожалованных им ранее королевских привилегий.

Несравненно меньше денег затрачивалось на содержание резиденции (жалование писарю, синдику, слуге), городского госпиталя, приходской школы, ремонт принадлежащих общине зданий, помощь бедным членам общины.

Совет вел различные самостоятельные финансовые операции, смысл которых становится более ясным при рассмотрении финансовой организации общины.

Свободные денежные средства, поступавшие различными путями, хранились в кассе. Один ключ от кассы находился у старейшин, второй — у представителей общины. Деньги из кассы выдавались исключительно по постановлению старейшин (л. 2). Кроме кассы, в резиденции находилась общественная сокровищница, в которой хранились серебряные и золотые вещи, поступающие по легатам (лл. 22, 90). В 1675 г. в ней находилось, например, десять серебряных чаш (л. 56). Поломанная золотая чаша была продана в 1681 г. (л. 102).

Община принимала ценные вещи и денежные обязательства на временное хранение (как депозит) в так называемый депозитарий (л. 27), который находился в ведении двух старейшин. Сдача ценностей и денежных документов на хранение в общину считалась вполне надежным делом. В депозитарий общины поступили в 1682 г. денежные документы Яна III — квитанции на большую сумму, около 25 тысяч злотых (л. 104). Несомненно, со сдачей ценностей в депозит были связаны определенные финансовые операции, выгодные для обеих сторон.

В 70-х гг. XVII в. неоднократно обсуждался проект создания общественной кассы (пол. *skarbnia publiczna*) — фактически банка. Дискуссия о проекте, поданном Л. Кжиштофовичем, тянулась годами (с 1671 по 1681 гг.) и банк так и не был основан (лл. 23, 75, 79—80, 102).

Совет, в распоряжении которого находились все финансовые средства общины, мог, несмотря на сложное экономическое положение, в котором находилась колония, мобилизовать в нужный момент значительные денежные суммы. При отсутствии денег в кассе сдавались в залог ценные вещи (лл. 60, 70). В 1685 г. совет получил 1000 зл. под залог Богушевского дома (л. 116). Турачевский дом был продан в 1670 г. за

²⁶ По-видимому, королевский секретарь Ян Галецкий (см. A. Wojciecki, *Herbarz polski*, cz. 1, t. 5, Warszawa, 1906, стр. 356).

5000 зл. (л. 15). Старейшины учитывали колебания рыночных цен на драгоценные металлы — в 1679 г., в связи с повышением цен на серебро, были проданы серебряные вещи из сокровищницы (л. 90). Временные денежные затруднения вынуждали старейшин занимать суммы для удовлетворения срочных нужд. Кредиторами в таких случаях становились богатые патриции. Большие затруднения возникли в 1672 г., когда контрибуция, наложенная на город турками, опустошила казну общины. В этом же году Л. Кжиштофович одолжил 33 красных дуката на подарок посланцу эчмиадзинского католикоса и 40 красных дукатов на поездку в Варшаву для решения вопроса о захваченных турками армянах-заложниках (лл. 50—51, 66). М. Дер-Симонович дал взаймы 100 зл. на отправку делегата в Варшаву. Тем не менее община гораздо чаще выступала в роли заемщика. Так, сумма задолженности городского управления армянской общине составляла в 1668 г. 3530 зл. (л. 120). Община выдавала ссуды отдельным лицам — этой привилегией пользовались особенно сами старейшины и вообще представители патрициата. В 1671 г. М. Дер-Симонович получил заем в 1000 зл. (л. 21), несколько лет спустя — А. Минязёвич — 500 зл. (л. 112). В 1680 г. старейшины одолжили Я. Августиновичу (тоже члену совета) 1000 зл. из денежной фундации киевского армянского купца Сефера Бодура, которая находилась в их распоряжении.

Совет старейшин нередко становился посредником между государственной казной и богатыми купцами. В 1675 г., когда казна нуждалась в деньгах на уплату жалования литовским войскам и на другие военные расходы, она получила взаймы от общины 9000 зл. (л. 58). Эти деньги в распоряжение общины предоставил купец А. Минязёвич.

Рассмотрение экономической базы совета приводит к выводу, что несмотря на все осложнения международного характера, несмотря на попытки города ограничить автономию армян, финансовый потенциал общины обеспечивал ей прочное место в жизни города. Благодаря этому в упорной борьбе между армянской общиной и городским управлением армяне смогли сохранить свое самоуправление, а в 80-х гг. даже добиться частичного уравнивания в правах с католическим населением города.

Отдельную группу составляло церковное имущество, находившееся в распоряжении совета юридически согласно многовековым традициям. Если в XVI—начале XVII в. никто не ставил под сомнение эти права совета и общины, то в период после принятия унии с Римом на этой почве участились столкновения между советом и архиепископом. То, что община являлась собственником всего церковного имущества, ставило местную армянскую церковную иерархию в материальную зависимость от нее. Архиепископ вынужден был считаться с этим и потому делал все возможное для того, чтобы освободиться от неприятной зависимости. Как ни старалась община на каждом шагу подчеркивать, что она имеет все права на церковное имущество, является его провизором — фактически ее права все больше и больше ущемлялись и уже в 80-х гг. архиепископы начали самолично распоряжаться значительной долей церковного

имущества. Как бы то ни было, формально в ведении общины находились все церковные (кафедральный собор святейшей деви Марии в городе, церкви св. Креста, св. Анны и часовня св. Иакова в пригородах) и монастырские (женский монастырь св. Рипсимэ в городе и недействующий мужской монастырь в пригороде) здания, а также кладбище и постройки на нем.

В 60—70-х гг. община распоряжалась еще всем церковным движимым имуществом. Периодически проводился переучет церковных облачений, инвентаря и церковной сокровищницы (особенно в кафедральном соборе, лл. 3, 45, 102). Совет распределял пожертвования (легаты) среди львовских церквей. В руках старейшин находились фондации, т. е. завещанное недвижимое имущество и денежные суммы, прибыли от которых ежегодно распределялись среди священников с условием отслужения панихид и других молений в память усопших. Прибыли с аренды Тлумачевской мельницы, например, поступали частично на содержание священников монастыря (л. 42). Точная величина имущества фондов и той их части, которая направлялась на церковные нужды, не поддается определению.

В соответствии с компетенциями упомянутых выше «ведомств» совета распределялось церковное имущество и его прибыли. Хранителям церковной казны и провизорам общественных церковных доходов подчинялся кафедральный собор, четырем ереспоханам — имущество монастыря (с церковью св. Анны и часовней св. Иакова) и церкви св. Креста.

Старейшины занимались сбором денежных пожертвований во время церковных богослужений. В их руках находились так называемая церковная сумка и церковная миска, в которые собирались пожертвования (л. 44). Община получала также так называемое позвонное (пол. *rodzwońne*) — т. е. сборы за колокольный звон во время свадебных шествий, похорон.

Служители культа, почти полностью лишены материальной самостоятельности, всецело зависели от милости совета, определявшего им не только жалование (в счет церковных сборов, фондов, пособий из касс церковных братств), но даже местожительство. Относительной (по отношению к общине) самостоятельностью в экономическом отношении владело только высшее духовенство (архиепископ, епископы), получавшее жалование из Рима и обладавшее иногда личным имуществом. Миссия театинцев, получавшая от своих учеников плату за обучение в коллегии, а также субсидии из Рима, была полностью независима от совета старейшин.

Рассмотренное положение с церковным имуществом и церковными доходами, отражавшее взаимоотношения между общиной и церковью, господствовавшие на протяжении XIII—XV вв., нашло свое подкрепление в реформационных течениях, широко распространенных в Польше и на Западной Украине во второй половине XVII в. Реформация, как известно, выступала за усиление гражданского начала в церковной жизни

и укрепляла зависимость служителей культа от своих прихожан. С окончательной победой контрреформации в Речи Посполитой была полностью восстановлена независимость церковных учреждений от светской власти. Во второй половине XVII в., после укрепления унии армянской церкви на Украине с Римом, вопрос об уничтожении зависимости церкви от общины был поставлен на повестку дня.

Деятельность совета старейшин условно можно рассматривать в двух плоскостях. Во-первых, это его административная деятельность внутри общины; во-вторых, его взаимоотношения с государственными, административными и другими учреждениями. Протоколы дают обширный материал для рассмотрения обеих сторон деятельности совета, из которых большой интерес вызывает, несомненно, его «внешняя» сторона.

Среди вопросов внутреннего характера, разбором которых занимался совет, наибольшее место занимали дела, связанные с распределением наследства умерших членов общины, а также дела об опеке над малолетними сиротами. Старейшины выполняли функцию коллективного исполнителя воли умершего и в связи с этим описывали оставшиеся ценные вещи и документы (л. 4), распределяли не только легаты, но и имущество умерших между наследниками (л. 94) и т. п. Совет как «высший опекун сирот своей нации» (л. 78) назначал опекунов (лл. 40, 79, 112, 113, 116 и др.), заслушивал их отчеты, заменял одних опекунов другими (л. 111).

С опекунской деятельностью совета близко смыкались его филантропические мероприятия. Совет назначал денежные пособия неимущим членам общины (л. 5), предоставлял бесплатно квартиры в их пользование (л. 108). К сожалению, столь интересная сторона деятельности совета, как содержание госпиталей²⁷, не нашла достаточного отражения на страницах протоколов. Известно только, что во Львове были два армянских госпиталя — один в пределах городских стен (так называемый городской), второй — в Краковском предместьи, около армянского монастыря (монастырский). В 1672 г., во время осады города турками, монастырский госпиталь был, по-видимому, разгромлен — во всяком случае, в 1675 г. он не действовал (л. 55). На содержание монастырского госпиталя шла часть арендной платы за Тлумачевскую мельницу (л. 44). Городской госпиталь также был далеко не в блестящем состоянии — на его ремонт приходилось выколачивать деньги от членов общины, а в 1682 г. наконец для этой цели были ассигнованы деньги из видеркафов (л. 103).

На совет ложилась забота о сохранности церковных и общественных зданий. В 1670 г., благодаря заботам совета, была реставрирована колокольня городской церкви (л. 18). Строились и ремонтировались

²⁷ Под госпиталем не обязательно нужно понимать заведение лечебного типа. В средние века в этот термин вкладывалось также понятие дома для престарелых. В связи с этим нельзя согласиться с утверждением Л. А. Оганесяна (см. его кн. История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней, ч. 3, Ереван, 1946, стр. 148), рассматривавшего львовский госпиталь исключительно как лечебное заведение.

стены городского кладбища (л. 2, 30). Совет занимался ремонтом монастыря св. Рипсимэ (л. 101), госпиталя (л. 103, 112), жилых домов, принадлежащих общине (л. 110). Во время реставрации и перестройки часовни и ризницы при городской церкви, проводимых в 1670 г. на средства богатого купца Л. Матиашевича, совет вместе с епископом-суффраганом Я. Керемовичем (замещавшим Торосовича, уехавшего в Рим) разработал подробный проект строительства, в котором отразились его утилитарно-эстетические воззрения на церковную архитектуру: «Церковную дверь оставить на прежнем месте, ниши замуровать. В этих нишах сделать окна с решеткой и крепкими железными ставнями. Восточные ворота, через которые входили со стороны кладбища на галерею, надо заделать наглухо» (л. 14)²⁸.

Старейшины наряду с церковной верхушкой несли ответственность за работу приходской школы, в которой дети должны были изучать основы армянского языка. Как указывалось выше, в 1669—1670 гг. в состав совета входили два школьных смотрителя. После смерти одного из них, очень образованного представителя львовской армянской колонии, Г. Капрусевича, интерес совета к деятельности школы погас. По-видимому, школа работала со значительными перебоями. Из других источников известно, что в конце 60-х годов учителями (лат. *magister*) приходской школы, которая находилась уже под контролем театинцев, были воспитанники последних, священники Г. Захнович и О. Асланович²⁹. Позже школа бездействовала и потому во время переговоров, которые в конце 1674—начале 1675 гг. велись между общиной и епископом-суффраганом — со стороны старейшин было выдвинуто требование, «чтобы наши дети проходили начальное обучение на нашем армянском языке и одновременно на латинском» (л. 48). Этот вопрос не был тогда решен — и только в 1676 г. совместным решением совета и архиепископа Торосовича священник К. Муратович был назначен учителем школы (л. 67).

В фактическом подчинении совета находились церковные братства — религиозные объединения армян, возникшие при церквях под влиянием широко распространенных украинских братств. В протоколах упомянуто молодежное братство непорочного зачатия девы Марии и братство взрослых св. Григория. Братства имели в своем распоряжении определенные денежные средства, которые хранились в «братских ларчиках» и расходовались по указанию совета на содержание священников (л. 7, 16). Этим, по существу, исчерпываются административные функции совета, находившие себе применение внутри общины.

²⁸ Прочитанный отрывок имеет большую ценность для исследования истории построенной в XVI в. армянской городской церкви во Львове — единственного в своем роде памятника архитектуры в Восточной Европе, сохранившегося до наших дней.

²⁹ А. М. *Pidou*, *Początki i postępy kolegium papieskiego we Lwowie...* В кн.: *Dzieje zjednoczenia Ormiań polskich z kościołem Rzymskim w XVII w.*, Warszawa, 1876, стр. 110—111.

Внешняя деятельность совета связана с двумя первостепенной важности вопросами, от решения и дальнейшего развития которых зависела не только роль колонии в общественной и экономической жизни города, но и перспективы дальнейшего ее развития как отдельного национального организма. Два вопроса стояли в центре внимания всей «львовской армянской нации» во второй половине XVII в.: с одной стороны, борьба против засилья католического патрициата, пытавшегося уничтожить автономию общины и ликвидировать ее экономический потенциал, с другой — борьба против введения унии с Римом и одновременно против уничтожения древних армянских национальных традиций, против денационализации армянского населения.

Основные этапы борьбы львовской общины против всеусиливающегося наступления католического патрициата на автономные права общины известны: в XV в. последовало упразднение армянского войта, в XVI в. — сужение компетенции армянского суда, во второй половине XVI — начале XVII в. — ограничение экономических привилегий армян. С моментом окончательной победы контрреформации в Польше (конец XVI в.) к этому присоединились религиозные преследования. Сложившиеся обстоятельства ловко использовало городское управление, не без основания рассчитывавшее на поддержку со стороны всемогущей в Речи Посполитой католической церковной иерархии.

В борьбе между советом старейшин и городским управлением, во время которой фактическое существование львовской колонии ставилось на карту, допускались все возможные методы. В соответствии с существовавшими в это время «обычаями» в судах армяне вынуждены были искать окольные пути для решения судебных дел в свою пользу. Потому в протоколах столь часто упоминаются денежные сборы на подарки высокопоставленным лицам, рассматриваются пути для ускорения прохождения дел по различным инстанциям. Судебные разбирательства тянулись годами и даже десятилетиями. Все это требовало от общины не только значительных денежных расходов, но и создания настоящей агентурной сети в высших судебных инстанциях, при помощи которой в нужный момент можно было справиться о состоянии дел. Еще в период 1645—1650 гг. какой-то пан Лапинский снабжал львовских армян необходимыми сведениями (например, о возможном введении подушной подати на армян) — за эти услуги он получил «желтую кожу» и один ковер (л. 31). В Варшаве армяне содержали информатора, некоего пана Сатковского, который считался «покровителем армянских дел» (1683 г., л. 107). Насколько необходимы были подобные методы борьбы, ясно показывает эпизод, имевший место в октябре 1677 г. Старейшины получили из Варшавы сигнал, что «решение, которое паны радные [городского управления] подготовили против нас, они должны были получить из королевской канцелярии». «Хотя удалось предупредить это, — заявили старейшины, — и они не получили подписи его королевской милости, тем не менее необходимо приложить все усилия к тому, чтобы добиться поло-

жительных результатов и они (т. е. радные—Я. Д.) не осуществили столь вредное дело, направленное против нашей нации» (л. 77).

Вот краткий перечень столкновений между общиной и городом, которые нашли отражение на страницах протоколов. В 1673 г. городские власти без ведома старейшин закрыли ювелирную лавку в Бернатовическом доме и арестовали ювелира (л. 73). Разбирательство дела тянулось несколько лет и в 1678 г. дошло до королевского суда, который должен был решить вопрос о том, имеют ли армяне право продавать определенные виды серебряных изделий (л. 85). Одновременно тянулось разбирательство иска общины против городского управления, незаконно требовавшего податей, а также другим образом ущемлявшего привилегии армян (лл. 89, 91, 93, 99, 102, 107, 111, 114 и др.). Иск переходил из одной инстанции в другую и только на восьмой год был решен в пользу армян³⁰, которые добились некоторого улучшения своего положения в городе (хотя до полного равноправия было еще далеко). Начиная с 1686 г. совет направлял одного члена в комиссию десяти, ведавшую финансами города, двух — в комиссию для сбора подымной подати и трех — в так называемое стрелецкое общество³¹. Шесть членов совета ежегодно освобождалось от податей. В 1684 г. несколько видных членов общины было арестовано по распоряжению бургомистра Д. Вильчека. Таким образом было положено начало новому судебному процессу, длившемуся с 1685 по 1692 г. Выиграли в конечном счете армяне³².

Несомненно, взаимоотношения между городским управлением и советом не исчерпывались судебными делами. Заседания армянского суда проводились в ратуше (местопребывании городского управления), и старейшины постоянно соприкасались с городскими властями. В ратуше старейшины — как присяжные армянского суда — ежегодно приносили присягу (л. 41). Старейшины посылали двух делегатов в коллегии рекуператоров в ратуше (лл. 46, 76), а также рекомендовали новопоступивших членов общины городскому управлению для получения прав городского гражданства (лл. 73, 76, 99, 115).

В своей борьбе против городского управления армяне умело использовали противоречия, существовавшие между городским патрициатом и феодалами. Феодалы-магнаты, настоящие короли в своих огромных латифундиях, враждебно смотрели на укрепление городской власти и всячески препятствовали этому. В лице некоторых феодалов армяне приобретали покровителей и союзников. Кроме этого, они пользовались поддержкой королей, особенно более дальновидных из них, понимающих значение армянских торговых связей с Востоком для развития экономической жизни в Польше. Несомненно, отношения между армянами и королем, а также верховными (коронными) учреждениями не строились

³⁰ Королевское решение по поводу этого дела опубликовано в кн. F. Bischoff, *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien, 1865, стр. 131—147.

³¹ Стрелецкое общество — привилегированное объединение горожан-католиков, занимавшееся военной подготовкой жителей города.

³² F. Bischoff, цит. работа, стр. 148—152.

исключительно на системе подарков-взятков. Тем не менее эти отношения не были столь бескорыстными и идеальными, как это пытались представлять некоторые историки. Отношения между Яном III (протекционизм которого по отношению к армянам общеизвестен) и армянами базировались на взаимной выгоде. Если, с одной стороны, армяне в определенной степени могли рассчитывать на благосклонность короля при разборе судебных и других жалоб, Ян III часто пользовался кредитом, который ему предоставляла армянская верхушка.

Взаимоотношения армянского патрициата (особенно той его части, которая ради сохранения своих экономических выгод пошла на принятие унии), магнатов и центральной власти необходимо отличать от отношения армянских низов к польской феодальной и церковной верхушке. Заправляющему делами общины совету, конечно, хотелось при каждом удобном случае подчеркивать свои верноподданнические чувства. Среди неимущих и малоимущих армян было много приверженцев древних национальных и религиозных обычаев и не особенно много сподвижников унии и католицизма. Эти внутренние противоречия нашли свое выражение в отказе армянского населения принимать участие в торжественных встречах магнатов, высокопоставленных церковных сановников и даже королей. Для предотвращения бойкота встречи короля Михала старейшины в связи с его приездом во Львов в 1671 г. приняли постановление о наказании возможных виновных 50 зл. штрафа и тюремным заключением (лл. 21—22). Подобное постановление было принято в 1678 г. в связи с приездом короля Яна III (л. 84). Наслушавшихся армян, которые в 1676 г. отказались встречать львовского старосту Я. Цетнера, был наложен денежный штраф (л. 63). Штрафу были подвергнуты также те члены общины, которые в 1682 г. не вышли встречать львовского римско-католического архиепископа К.-С. Липского, а в 1684 г. — львовского старосту А.-М. Сеняевского (л. 111). Во время встречи архиепископа Липского дело дошло до вооруженной схватки между армянами и католическим населением. Армяне рассеяли горожан и только после того, как против них был брошен отряд войск, вернулись в свой квартал³³.

Взаимоотношения между советом старейшин и армянской униатской верхушкой во Львове были очень сложными. И в самой общине, и в совете существовали группировки, поддерживавшие идею унии с Римом, и выступавшие против нее. Подобное положение существовало и среди духовенства. Сам архиепископ в 40—60-х гг., учитывая настроение общины, вынужден был лавировать между Римом и Эчмиадзином и был склонен к какому-то компромиссному решению. Обстановка изменилась коренным образом после приезда в 1664 г. во Львов папской миссии театинцев, возглавляемой известным итальянским востоковедом и ревностным пропагандистом унии среди армян Великой Армении К. Галяно. К меркантильным соображениям армянской верхушки, рассчитывавшей

³³ S. Baracz, *Rys...*, стр. 128—129.

после принятия унии сохранить свои экономические привилегии и упрочить свое место в городе, примешивались политические соображения — неясные мечты о том, что Рим способен склотить антитурецкую коалицию и освободить угнетенный армянский народ.

Приезд театинцев обострил внутреннюю борьбу. С периодом колебаний, когда Торосович формально подчинялся Риму и одновременно поддерживал хорошие отношения с эчмиадзинским католикосом и константинопольским патриархом, было покончено. В совете старейшин, большинство членов которого (также из личных соображений) относилось враждебно к Торосовичу, с приездом театинцев окрепла проримская группировка, возглавляемая Г. Капрусевичем. Однако с того момента, когда выяснилось, что архиепископ и его заместитель стремятся любой ценой — в соответствии с принципами организации римско-католической церкви — избавиться от контроля старейшин и прибрать церковное имущество в свои руки, обстановка еще больше накалилась. Совет старейшин, даже проримски настроенные его члены, ни в коем случае не соглашались идти на столь большие уступки, в результате которых сам попал бы в зависимость от церковной власти.

В конце 60-х гг. под влиянием этих факторов отношение совета к идее унии заметным образом изменилось. В определенной мере оно начало отражать враждебность основной массы армянского населения к идее подчинения церкви владычеству папы, упразднения древних обычаев и обрядов. Патриотические тенденции деятельности совета нашли выражение во многих его решениях и действиях.

Подробное рассмотрение материала протоколов опровергает выдвинутый буржуазно-клерикальной историографией тезис о том, что «личная уния» Торосовича (с 1630 по 1664 гг.) после приезда театинцев на Украину сменилась в 1664—1665 гг. «унией народа». Даже наиболее зажиточная верхушка колонии, которая только в незначительной степени отражала стремления и чаяния армянских низов, в 70—80-х гг. XVII в. отнеслась враждебно к реализации унии на местах в целом, и к деятельности театинцев в частности. Недаром значительная часть армянского населения Украины, опасаясь насильственного введения унии, эмигрировала из пределов Речи Посполитой в более веротерпимые страны (в Молдавию, Венгрию).

27 сентября 1668 г. совет старейшин в связи с очередной поездкой Торосовича в Рим, рассматривал вопрос «об отрыве нашей нации от своей церкви» и вынес решение: «просить его милость отца архиепископа предотвратить это» (л. 3). Конечно, подобное обращение не могло подействовать на столь беспринципного человека, каким являлся Торосович, тем не менее оно характерно для настроений совета (в составе которого находилась ведь проримская группировка!) и общины в это время. Через две недели совет сделал следующий шаг. 11 октября 1668 г., в день отъезда Торосовича в Рим, старейшины отказались снабдить его верноподданническим письмом, написанным от имени общины папе Клименту IX (л. 3). После отъезда Торосовича, которого удалили ловкие

театинцы (архиепископ с его склонностью к компромиссам никак не способствовал укреплению унии), между общиной и этими последними возникло состояние войны. Интриги театинцев, которые добились отсрочки утверждения привилегий львовской общины королем Михалом в 1669 г., чуть было не привели к открытому взрыву народного возмущения³⁴.

Негодующая община требовала возвращения Торосовича, который в Риме очутился под домашним арестом. Предпринимаемые советом меры — попытка отправить в 1670 г. своего посланца в Рим (л. 16), посылка писем архиепископу с призывом к возвращению (л. 17) — оказались бесплодными. Проримская группировка, возглавляемая Г. Капрусевичем, опиравшимся не только на театинцев, но и на всемогущее римско-католическое духовенство, снова подняла голову. Ее участники разгоняли собрания армян, выступавших против национально-религиозных притеснений. Новый (после смерти К. Гальяно) руководитель миссии, французский монах Л.-М. Пиду де Сент-Олон (в дальнейшем епископ и французский посланник в Иране) безуспешно пытался маскировать истинные цели театинцев.

Совет старейшин, подталкиваемый общиной, пошел на более решительные меры. Старейшины постановили выдворить театинцев из Львова и потребовали от них освободить занятые под миссию и коллегию помещения около церкви св. Креста³⁵. 4 марта 1671 г. на совместном заседании совета и всей общины было принято торжественное решение о бескомпромиссной борьбе против театинцев и местной верхушки униатской церкви. «Совет армянской нации, — записано в постановлении собрания, — совместно со всей общиной и неотделимо от нее, повсюду там, где необходимо, будет расправляться с указанными милостями³⁶ за их неправильные действия и поступки» (л. 20).

Силы были неравные. Общине не от кого было ждать помощи — да и жаловаться приходилось «по инстанциям», т. е. по существу тем, кто всячески поддерживал театинцев. От жалоб, которые направлялись королю Михалу и папскому нунцию кардиналу Г. Марескотти (постановление совета от 22 января 1671 г., л. 18) или папской консистории (постановление от 4 марта 1671 г., л. 20) нечего было ждать положительных результатов. Обнаглевшие театинцы привялились за перестройку захваченных помещений — это снова вызвало бурную реакцию со стороны общины. Длительные переговоры между советом и театинцами, происходившие в мае-июне 1672 г. (лл. 28—30), также оказались безрезультатными. Театинцы укрепили свои позиции — и дальнейшие жалобы совета, который неоднократно в 1677, 1678 и 1681 гг. (лл. 76, 85, 95) ставил во-

³⁴ Аноним, стр. 171.

³⁵ Это помещение было предоставлено театинцам под давлением римско-католического архиепископа В. Корытинского, великого коронного гетмана Я. Собеского и воеводы провинции Руссии С. Я. Яблоновского, в присутствии которых был подписан соответствующий договор (л. 30).

³⁶ Имеется в виду епископ-суффраган Я. Керемович, замещавший Торосовича, и руководители театинцев Л.-М. Пиду и Дж. Багатта.

прос о возвращении общине зданий около церкви св. Креста, не принесли ровно ничего.

Борьба, которая разгорелась вокруг помещений коллегии театинцев, выдвинула на первый план вопрос о праве архиепископа и епископов распоряжаться церковным имуществом. Театинцы игнорировали права общины, подчеркивая, что захват помещений состоялся по согласию местной армяно-униатской иерархии. После фактического проигрыша дела советом, был создан прецедент для того, чтобы Торосович и (после его смерти в 1681 году) его наследники могли постепенно прибирать церковное имущество к своим рукам.

Материал протоколов превосходно иллюстрирует постепенное ограничение реальных прав совета на церковное имущество. Еще в 1668 г., когда Торосович единолично разрешил богатому армянскому купцу Л. Матнашовичу провести ремонт часовни и ризницы кафедрального собора, запрет старейшин подействовал. Л. Матнашович вынужден был принести свои извинения совету, а строительство началось только после компромиссного решения совета и епископа-суффрагана, совместно утвердивших программу реконструкции (лл. 6, 7, 14). В 1668 и 1674 гг. старейшины еще могли распорядиться произвести переучет церковных ценностей. В 1674 г. они еще были в силах отказать Л.-М. Пиду в передаче ключей от церкви св. Креста (л. 76).

Постепенно церковники берут верх. Церковные ценности в 1675 г. перешли в руки специально назначенных священников-ризничных — представители совета только формально подтверждают их назначение и присутствуют при передаче ценностей (в 1676, 1677, 1684 и 1685 гг., лл. 65, 80, 110, 116). Протесты совета о том, что «выборы ризничного принадлежат радным», а не архиепископу (1677 г., л. 79), прозвучали впустую. В 1677 г. по указанию Торосовича старейшины передали ризничному поступления от сбора пожертвований (церковную сумку) и от колокольного звона (л. 74).

К середине 80-х гг. в области церковных дел у старейшин остались только одни обязанности (содержание священников, ремонт церковных помещений) и ровно никаких прав. В сентябре 1685 г. епископ-администратор Д. Нерсесович отнял у совета ключи от церковной ризницы (л. 117), которые, по-видимому, никогда больше не возвратились в руки старейшин.

Постепенное, но неуклонное сужение компетенций совета старейшин в церковной области коснулось, конечно, не только материальной стороны. Старейшины лишились какого-либо влияния на решение персональных вопросов, к которым они, по многовековой традиции, имели самое тесное отношение. В 60—70-х гг. кандидаты в священники еще изредка обращались к совету за поддержкой у архиепископа или епископа. В 1669 г. в совет обратился дьякон Онуфрий с просьбой, «чтоб он, по древним обычаям, мог получить разрешение на сан священника» (л. 6). В 1673 г. и 1677 г. по этому же вопросу обращались дьякон Ю. Мисирович и Л. Кобачовский (лл. 39, 76); да и то последний только доводил до

сведения совета, что он принимает духовный сан. В то же самое время целый ряд других лиц принял сан униатских священников, не считая чужным сообщить об этом совету. В 80-х гг. никто уже не обращался за рекомандацией к совету. Старейшины лишились также какого-либо влияния на распределение приходов, которое ранее (до 60-х гг.) находилось исключительно в их компетенции.

Исход борьбы между общиной и верхушкой армяно-униатской церкви был предрешен. В столь ультракатолической и нетолерантной стране, какой в XVII в. являлась Речь Посполитая, театинцы и униаты могли рассчитывать на полную поддержку со стороны всех ее административных и судебных учреждений. При столь неравном соотношении сил сопротивление совета и общины — каким решительным оно бы ни было, — не могло продолжаться долго.

На фоне борьбы общины против введения унии в новом свете вырисовываются ее связи с григорианскими церковными центрами. Сложная международная обстановка, постоянные военные действия на территории Украины, да и внутренние неурядицы в среде самой армяно-григорианской церкви очень осложняли связи Эчмиадзина со Львовом. Тем не менее отдельным посланцам католикоса удавалось пробраться во Львов. Оппозиционно настроенный совет, несомненно отражая симпатии более широких слоев населения, оказывал материальную поддержку представителям католикоса, пересылал при их помощи подарки и денежные сборы в Эчмиадзин. Когда в период между 1645 и 1650 гг. к польскому королю направлялись посланцы-нвираки эчмиадзинского католикоса — совет ассигновал 450 зл. на отрез златотканного материала для украшения их повозки (л. 31). В начале 50-х гг., по-видимому, с чашей, подарком общины католикосу Филиппосу, уехал из Львова писарь Кжиштоф. В 1672 г. посланец католикоса Акопа IV Габриель Богосович получил 33 злотых как «подарок и пожертвование католикосу» (лл. 27—28, 35). По поводу прибытия во Львов в 1677 г. другого посланца католикоса Акопа IV — епископа-вардапета Аристакаса был объявлен всеобщий сбор пожертвований, в результате которого было собрано 120 зл. Характерно, что в сборе пожертвований принимал участие также представитель Торосовича — униатский священник К. Муратович (л. 76).

Сохранились сведения о связях общины с армяно-григорианским патриархатом в Иерусалиме. В 1683 г. был объявлен сбор пожертвований в связи с отъездом иерусалимского нвирака Саркиса (л. 107). Неизвестный по имени нвирак получил в 1685 г. для передачи в Иерусалим легаты двух умерших львовских купцов — 100 «левковых» талеров³⁷.

К сожалению, внутреннее содержание этих связей общины с григорианской церковной иерархией не нашло отражения в источнике. Переговоры старейшин с представителями католикоса и патриарха, несомненно, относились к разряду секретных, и сведения о них не могли вноситься в официальную документацию.

³⁷ Талеры с изображением льва.

Отдельную сторону деятельности совета составляют его связи с другими армянскими колониями на Украине. В отношении некоторых из них (Луцк, Киев, Варяж) львовская колония играла своеобразную «шефскую» роль — небольшое количество армянских поселенцев этих городов передало защиту своих прав и управление общинным имуществом в руки более сильной львовской общины.

Особенно тесными были связи между советом и колонией в Луцке. Совет старейшин управлял всем имуществом луцкой колонии (селом Цеперов, мельницей в этом селе, лл. 26, 27, 38—39, 86, 87 и др.), назначал жалование священнику церкви св. Стефана (лл. 21, 45, 103), собирал деньги на нужды луцкой церкви (л. 6).

Совет принял на себя управление финансами небольшой колонии в городе Варяж. Денежный фонд великого коронного конюшего М. Матчинского (собственностью которого являлся город), определившего в 1682 г. размер жалования местному армянскому священнику, находился в руках совета (л. 104).

Львовские купцы поддерживали торговые связи со своими соплеменниками, проживавшими в городах Ярославе (лл. 8, 17) и Язловце (л. 8), в которых в это время существовали довольно многочисленные колонии.

Трагическая судьба Каменца Подольского, захваченного в 1672 г. турками, вызвала большой приток армянских эмигрантов во Львов. Львовские старейшины приняли на себя защиту прав беженцев — в 1677 г. они представили их пожелания львовскому городскому управлению (лл. 76—77). Некоторые из беженцев были приняты в состав львовской общины (л. 74).

Протоколы дают очень мало материала для освещения взаимоотношений между армянами и коренным украинским населением, а также другими национальностями. Правда, подобные «межнациональные» связи не осуществлялись советом — их надо искать во взаимоотношениях частных лиц. Только отдельные упоминания о подобных связях нашли отражение в источнике. В период 1645—1650 гг., когда община находилась во временных финансовых затруднениях, ее кредитором был львовский горожанин Степан — украинец, одолживший совету 550 зл. (л. 31). Украинцы упоминаются в роли арендаторов села Цеперов, а также мельницы в этом селе (лл. 26—27). В 1668 г. армяне вместе с украинцами входили в состав делегации от города Львова, отправлявшейся на варшавский сейм (л. 1).

Как это ни странно, ни о каких-либо связях между армянами и польским населением города протоколы не упоминают.

На основании протоколов можно совершенно четко судить об общих тенденциях национального развития львовской общины. Полонизация колонии отразилась на ряде любопытных деталей. Исчезают армянские имена и патронимические фамилии — на их месте выступают польские имена и полонизированные фамилии. Украинские и тюркские (половецкие, татарские) наслоения, характерные для имен и фамилий украинских

армян в XIV—начале XVII в., уступают место польским влияниям. Эти перемены осуществлялись как раз во второй половине XVII в. Так, например, один из самых богатых львовских купцов Бернат К. Бернатович после получения польского шляхетства переименовал имя и фамилию на Бернард Бернацкий³⁸. Писарь общины переименовал украинизированную фамилию Иваськович³⁹ на более индифферентную — Лыськевич.

Подобная эволюция наблюдается в области общественно-административной терминологии. Армянские и армяно-половецкие термины — ясах, ереспохан, нвирак и др. постепенно были вытеснены польскими и латинскими — *składka*, *director*, *posłaniec*. Характерный для первой половины XVII в. (и для более раннего времени) термин хуц, употреблявшийся для обозначения совета старейшин, в протоколах совершенно не встречается. Обилие латинских и польских терминов (не говоря о том, что вся внутренняя документация совета велась на польском языке) является несомненным доказательством укрепления польского культурного влияния на армянское население, особенно на его имущую верхушку, которая и не думала о каком-либо серьезном противодействии ассимиляции. Лучшим подтверждением преобладания подобной тенденции в общественно-национальной жизни колоний явилось дальнейшее их развитие.

60—80-е гг. XVII вв. — переломный момент в жизни украинских армян. Армянские колонии очутились под тройным ударом. Экономические основы их существования были подорваны резкими переменами в социально-экономической и политической жизни Украины и Польши. Духовные связи колоний с их далекой закавказской Отчизной были прерваны экспансией римско-католической церкви и последовавшей за ней денационализацией армян. И если только в одном отношении — в административно-судебной области — армянской верхушке удалось временно отстоять обломки автономии, то это была настоящая Пиррова победа, за которую пришлось уплатить национальной самобытностью.

Протоколы армянского совета старейшин во Львове 1668—1686 годов — ценнейший документ жизни армян в столь напряженный период их истории на Украине. Этот исторический источник первостепенной важности заслуживает дальнейшего исследования и изучения.

ՅԱ. Թ. ԳԱՆԿԵԳԻՉ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՎՈՎՈՒՄ 17-ՐԳ ԳԱՐԻ 60—80-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(Հա) ավագների խորհրդի արձանագրությունները որպես
պատմական սկզբնաղբյուր

Ա Մ Փ Ո Փ Ն Ն

Հորվածում բննարկման է ենթարկվում պատմական մի բացառիկ սկզբնաղբյուր՝ Լվով բաղաբի հայկական գաղութի ավագների խորհրդի 1668—1686

³⁸ S. Baracz, Żywoty..., стр. 75.

³⁹ Ивасько — украинская диминутивная форма от Иван.

ժամանակ Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ գտնվող Գիլանից, Ադրբեյջանից և Հայաստանից: Նյութերի առարկայական հետազոտությունը Ֆ. Գալսարին բերել է այն համոզման, որ հատկապես «Տրապիզոնի ճանապարհը Հայաստանից, Ատրպատականից և Կասպիականի ափերից եկող մետաքսի ճանապարհն էր: Գանձակի, Կաֆայի և այլ հեռու երկրների մետաքսը այս ճանապարհով էր դալիս և այս ճանապարհից բացառապես հայերն էին օգտվում... Պարզվում է նաև, որ Արևելքի երկրներում արտադրվող մետաքսը վաճառվում էր Քավրիզում և Հայաստանի մի քանի մեծ քաղաքներում գտնվող գնորդների և այս վաճառականների միջոցով ուղարկվում Անադոլու: Այսպիսով Անադոլու ներմուծվող մետաքսի վաճառքը վաղ ժամանակներից ի վեր մեծ մասամբ թավրիզցիների և հայերի միջոցով էր կատարվում»²:

Ըստ վասիքանների տվյալների հայերի դերը մետաքսի ներմուծման գործում ավելի է մեծանում հատկապես 16-րդ դարում, երբ Սուլթան Սելիմի օրոք ծայր են առնում բուռն հալածանքները շիաների, այդ թվում ադրբեյջանցի (թավրիզցի) վաճառականության նկատմամբ: Այս շրջանում է ահա, որ Սուլթան Սելիմի հրամանով Բուրսայից և շրջակայքից արսորում են բոլոր իրանցիներին և նրանց ունեցվածքը ամբողջովին բռնագրավում: Քաղաքում գնալով աճում է հայ ազգաբնակչության թիվը և ինչպես ընդգծում է Ֆ. Գալսարը, «հայերը Բուրսայի մետաքսագործության մեջ մեծ գործունեություն են ծափալում»³:

Մի այլ տեղ փորձելով մեկնաբանել այս գործունեության համար ստեղծված նպաստավոր իրադրության քաղաքական նախադրյալները, նա գրում է. «Որ մետաքսի առևտրով ղեկավարվող Անադոլու երթևեկող հայերի նկատմամբ ավելի նպաստավոր վերաբերմունք է եղել, այդ երևում է նաև Յավուզ Սելիմի հրամանագրից: Տրված խիստ հրահանգում (որտեղ արգելվում էր իրանցիներին մետաքսի առևտրով զբաղվել—Ղ. Փ.) նշված է հատկապես, որ հայերը ազատորեն կարող են զբաղվել մետաքսի առևտրով: Պարզվում է նաև, որ շատ հայեր, բոլոր թուրքերի նման, Քավրիզից և Հայաստանից դուրս գալով՝ շարունակ եկել են ու տեղավորվել Անադոլիում: Այս նորեկներից ինչ կարգով հարկեր գանձելու մասին առանձին հրամաններ կան տրված»⁴:

Սակայն այս բոլորից հետո Ֆ. Գալսարը իր այս արժեքավոր աշխատության մեջ հարկ է համարել տուրք տալ ազգային անհանդուրժողականությանը, գրելով նեղմիտ ազգայնականությունը բնորոշ այս տողերը.

«Արևելյան երկրներից Անադոլու մետաքս ներմուծողների մեջ ամենից շատ տեսնում ենք հայերի: Սակայն մետաքսի վաճառական այս հայերի կյանքի ուսումնասիրությունը ևս խիստ օգտակար է, որովհետև մեր ձեռքն անցած շատ վասիքաններից երևում է, որ նրանք միանգամայն թուրքական անուններ են կրել: Հնարավոր է նաև, որ թուրքական անուններ կրող այդ անձնավորությունները թուրքերեն են խոսել: Թուրքական անունով և հավանաբար թրքախոս, սակայն հայ անվանվող այս մարդկանց թուրքության հետ ունեցած առնչությունները պարզելը մեղ չի վերաբերում: Այդուհանդերձ, չի՞ կարող արդյոք, որ Հայաստան մուտք գործած թուրք ցեղերի մի մասը, այնտեղ քրիստոնյա դառնալով, իրենք իրենց հայ են համարել: Եթե մեր ձեռքի տակ վասիքաններ

² Նույն տեղում, էջ 132:
³ Նույն տեղում, էջ 140:
⁴ Նույն տեղում:

չլինեին, այսպիսի բան չէինք մտածի: Ահա օրինակ ինչպիսին են հինգ հոգուց բաղկացած մի հայ ընտանիքի անդամների անունները. Մուրադ որդի Կոչայի, Գոհար դուստր Բուդաղի (Մուրադի կինը) և Շահ-Բուլա, Սուլթան և Մարիամ (սրանց դուստրերը)»⁵:

Կարելի է չկասկածել, որ մեր հեղինակը աշխատել է ընտրել ամենահաջող օրինակը, որտեղ իր կարծիքով բոլոր 5 անուններն էլ թուրքական են: Բայց արդյո՞ք դա այդպես է: Նախ պետք է ասել, որ արաբատառ վաճառագրերում հիշված հատուկ անունների վերծանության ժամանակ վերադասվածները անխուսափելի են, մանավանդ, երբ ուսումնասիրողը նախապես ծանոթ չէ դարաշրջանի անուններին, և երբ չկա բնագրի լուսանկարը՝ հնարավոր չէ ստուգել վերծանության ճշտությունը: Սակայն մի պահ ընդունենք, որ վերծանությունը ճիշտ է: Այդ դեպքում հիշված անուններից միայն Կոչա (որ ի դեպ, կարող է նաև Խոչա լինել) և Բուդաղ անուններն են, որ կարելի է թուրքական համարել: Մուրադ անունը արաբական է, որ օգտագործում էին և՛ հայերը և՛ թուրքերը և՛ պարսիկները: Սուլթանը որպես իզական, ինչպես նաև արական անուն նույնպես արաբական է, որ միջնադարում շատ տարածված էր հայերի մեջ, Շահ-Բուլա (հավանաբար պետք է լինի Շահ-Բանու) իզական անունը պարսկական է, իսկ Գոհար և մանավանդ Մարիամ անունները հայկական են, թեև դրանցից առաջինը, որ պարսկերենում ևս նույն իմաստն ունի, օգտագործում են նաև պարսիկները, որոնցից փոխ են առել նաև թուրքերը, իսկ երկրորդը նույնպես ընդհանուր է և՛ քրիստոնյաների, և՛ մահմեդականների համար: Հիշված են նաև մի քանի այլ անուններ, ինչպես օրինակ Չալար-վերմիշ, Խուզա-վերդի և այլն: Սակայն ինչպես այս, այնպես նաև տասնյակ այլ անունների թվարկումը չի կարող հիմք ծառայել կասկածի տակ առնելու այդ անձնավորությունների ազգային պատկանելիությունը, որի մասին այդ դարերում հարկ է համարվել հատկապես շեշտել:

Ի գիտություն Ֆ. Գալսարի պետք է ասենք, որ 13—18-րդ դարերում արաբական, պարսկական և թուրքական անձնանունները շատ տարածված են եղել հայերի մեջ: Մեր ձեռագրաց հիշատակարաններում, վիժական արձանագրություններում, ինչպես նաև հայ վաճառականների թողած օրագրություններում և այլ բնագրերում հայկական և քրիստոնեական անունների շարքին հաճախ ենք հանդիպում Ամիր, Ամիրբեկ, Խուլթուրեկ, Խազարբեկ, Բեկթամուր, Ամիրխան, Ամիրշահ, Սուլթանշահ, Շահինշահ, Ջհանշահ, Աբդլ Մսեհ, Գովլաթ, Գուման, Հասան, Քաճաղին, Խերաղին, Շամսաղին, Ֆախրաղին, Քամամ, Խաթուն, Խասխաթուն, Սուլթանխաթուն, Նազխաթուն, Շահնիզար, Շահնազար, Շահգաղե, Շահբուդաղ, Միրզա, Միրաթ, Միրաք, Սարհազ, Նազար, Ֆարուխ, Շահգաղե, Շահբուդաղ, Միրզա, Միրաթ, Միրաք, Սարհազ, Նազար, Ֆարուխ, Ֆարխունդե և բազմաթիվ այլ անունների, որոնց մի զգալի մասը հանրահայտ հայ իշխանների և անվանի հոգևորականների անուններ են⁶: Անձնանունների փոխառությունը շատ տարածված երևույթ է եղել միջնադարում և շարունակվում է նաև մեր օրերում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 139—140:
⁶ Տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950. ԺԵ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ, մասն Ա, Բ, Գ, Երևան, 1955—1967: Ս. Բաբխուդարյան. Գիվան հայ վիժագրության, պրակ, 2, Երևան, 1960: Հմմտ. 2. Անադոլու, Հայերեն անձնանունների բառարան, 4. 1—5, Երևան, 1942—1962:

Կարիք կա՞ արդյոք հիշեցնելու նաև, որ թուրքական անձնանունների մեծ մասը ևս արաբական և պարսկական ծագում ունեն, որ մղումը դեպի դուռ ազգային անունների կիրառությունը, նոր երևույթ է՝ կապված կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և ազգային ինքնագիտակցության վերելքի հետ, որպիսի երևույթ հայ իրականության մեջ սկսում է երևան գալ 19-րդ դարի սկզբներին, իսկ թուրքերի, ինչպես նաև պարսիկների մոտ 20-րդ դարի 20-ական թվականներից հետո:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ֆ. Գալսարի այն «հիպոթեզին», որ 15—17-րդ դարի վասիթաներում հիշվող և այսպես կոչված «թուրքական» անուններ կրող հայ վաճառականները կարող են քրիստոնեություն ընդունած թուրքեր լինել, ապա ստիպված ենք նշելու, որ հավաստի աղբյուրների այսպիսի հազվագյուտ մի շտամարանի հետ գործ ունեցող հեղինակը կարիք չունի ոչ մի տվյալով չհիմնավորված հակապատմական ենթադրություններ անելու:

15-րդ դարում բուռն կերպով զարգացող մետաքսագործությունը 16-րդ դարում սկսում է անկում ապրել: Դա մեծ մտահոգություն էր պատճառում օսմանյան պետությանը, որը մետաքսի առևտրից ամեն ամսի 6—7 միլիոն ակչե կկամուտ էր ստանում: Փորձելով մեկնարանել մետաքսագործության զարգացմանը խանգարող ներքին և արտաքին գործոնները, ինչպես վասիթաների, այնպես նաև թուրքական և եվրոպական աղբյուրների տվյալներով Ֆ. Գալսարը ընդգծում է նախ՝ ամեն քայլափոխին մետաքսագործներից զանձվող ահռելի հարկերը, ապա Արևմուտքում զարգացող մանուֆակտուրային արտադրության մրցակցությունը և հատկապես անվերջ բորբոքվող պատերազմները Արևելքում: Պատերազմներ՝ որոնց հետևանքով վտանգվում էին կարավանային ճանապարհները և խանգարում հումքի մատակարարմանը, որն, ինչպես վերը տեսանք, գալիս էր հենց ռազմական գործողությունների թատերաբեմ հանդիսացող շրջաններից:

Սակայն մյուս կողմից, ինչպես ճիշտ կերպով նկատված է, տասնամյակներ շարունակվող ավերիչ պատերազմների գլխավոր նպատակը՝ այդ մետաքսով հարուստ շրջանների նվաճումն էր և կցումը Օսմանյան կայսրության:

Պարսկա-օսմանյան հարաբերությունների մեջ մետաքսը շատ կարևոր տեղ էր գրավում: Շուրջ երկու հարյուրամյակ տևող թշնամության և արյունահեղ ընդհարումների շրջանում, մի քանի անգամ կնքված հաշտության պայմանագրերում, հատուկ հոգվածով խոսվում էր Իրանից դեպի թուրքիա մետաքսի առաքումների մասին: Շահ Քահանավի օրոք 1555 թ. կնքված պայմանագրում նշվում էր, որ Իրանի շահին շահը ամեն տարի 200 բեռ մետաքս էր «նվիրում» սուլթանին: Նվերի անվան տակ ամեն տարի որոշակի քանակով ուղարկվող մետաքսի մի մասը, տրվում էր գործված, իսկ մյուս մասը անմշակ վիճակում: Մոտավոր հաշվումներով այդ 200 բեռի քաշը 30000 կիլոգրամ էր լինում, որ հատուկ արարողությունը և օսմանցիների կողմից մեծ շուքով կատարվող ընդունելության պայմաններում, հանձնվում էր Գիարբեքիում: Թե որքան մեծ էր այդ մետաքսի նշանակությունը թուրքերի համար, այդ երևում է Ֆ. Գալսարի կողմից վկայակոչված այն փաստից, որ երբ մի տարի մետաքսի հանձնումը ուշանում է, և թուրքերն այդ մասին հիշեցնում են Շահ Աբբասին,

7 նույն տեղում, էջ 305:

նա՞ զայրացած զոչում է. «Հարկատու՞ և ենք, ի՞նչ է»⁸: Նկատված է նաև, որ սլաթերազմական գործողությունների վերսկսմանը միշտ էլ նախորդել է մետաքսի առաքման ընդհատումը պարսիկների կողմից:

Ամեն պարագայում Արևելքում թուրքերի նվաճումները չէին ընդգրկում թթի մշակության և շերամապահական տնտեսությանը հայտնի այնպիսի շրջաններ, որոնք կարող էին մետաքսի հումքի մատակարարման տևական աղբյուրներ լինել: Ամբողջ 16-րդ դարում շարունակվող պատերազմները գաղափարներ միայն 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի հաշտությամբ, որից հետո շուրջ 15 տարի ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը մնացին թուրքական տիրապետության տակ: Թուրքերը չկարողացան նվաճել Կասպից ծովի առափնյա շրջանները՝ Լենքորանը, Արդաբիլն ու Գիլանը, որոնք մետաքսի արտադրության գլխավոր կենտրոններն էին: 1605 թ. վերսկսված պատերազմի հենց առաջին տարում պարսիկները կարողացան ետ գրավել Ատրպատականն ու Անդրկովկասը: Շուրջ 30-ամյա կռիվներից հետո 1639 թ. կնքված հաշտության պայմանագրով թուրքերը ստիպված եղան ետ քաշվել նախկին սահմանները: Այս խաղաղությունը տևեց շուրջ 80 տարի: 1724 թվականին, երբ աֆղանների արշավանքների հետևանքով երկիրը ենթարկվեց անիշխանության, թուրքական զորքերը նորից մուտք գործեցին Իրանի հյուսիս-արևմտյան սահմանները: Այս անգամ ևս թուրքերին չհաջողվեց տեղ գտնալ մետաքսագործության հարուստ շրջանների: Ռուսական զորքերը արագ կերպով գրավեցին Կասպիականի ափերը՝ Գիլանը, Մազանդարանն ու Աստարաբադը և հաստատվեցին Անդրկովկասի մետաքսագործության ամենախոշոր կենտրոնում՝ Շամախիում: Տեղական բնակչության կողմից թուրքական իշխանություններին ցույց տրվող համառ դիմադրությունը թույլ չտվեց նաև թեկուզ կարճ ժամանակով հաստատվելու Սյունյաց և Արցախի շերամապահական շրջաններում (Ջանդեղուր և Ղարաբաղ):

Սխալվում է Ֆ. Գալսարը իրանական մետաքսի դեպի Անադոլու առաքումների նվազումը բացատրելով սոսկ Արևելքում շարունակվող պատերազմական վիճակով: Նա շրջանցում է այն փաստը, որ 17-րդ դարի 80-ամյա խաղաղության շրջանում ևս մետաքսի առևտուրը Իրանի և թուրքիայի միջև շարունակվեց: Թեև դեռ կարավանների երթևեկությունը շարունակվում էր, սակայն առևտուրը տրանզիտային էր: Իրանական մետաքսը Իզմիրի վրայով գնում էր դեպի Վենետիկ, Ճենովա, Ամստերդամ և Արևմտյան Եվրոպայի այլ արդյունաբերական կենտրոններ: Պետք է ասել, սակայն, որ այս ճանապարհն արդեն երկրորդական դեր էր խաղում: Գիլանի և Մազանդարանի մետաքսը դեռ Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակներից սկսած, մեծ մասամբ նոր Զուղայի հայ վաճառականների միջոցով արտահանվում էր Պարսից ծոցի նավահանգիստներից: Այս վաճառականներից շատերը շահի առևտրական գործակալներն էին (خارجی - թաջեր-ե խասսե-յե շարիֆե) և արտահանում էին անձամբ շահի կամ խասսեյե շարիֆի մետաքսը: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած թուրքիան, հատկապես Բուրսան այլևս այն շահավետ շուկան չէր և չէր հրապուրում մետաքսի մեծաքանակ առևտրով զբաղվող վաճառականներին: Կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ կարավանային ճանապարհները անապահով էին և ենթակա ավազակային հարձակումների: Թուրքիայում չկար

8 նույն տեղում, էջ 304:

բուրժուական շահույթի հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի ու նրա սեփականության ապահովությունը⁹:

Այդուհանդերձ իրանահայ վաճառականությունը շարունակում էր օգտվել մետաքսի առևտրի ավանդական ճանապարհներից, միաժամանակ որոնելով տրանզիտային առևտրի ավելի ապահով ճամփաներ: 17-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած ջուղայեցի խոջաները բանակցություններ էին վարում մուսաստանի հետ Աստրախանի և Վոլգայի վրայով իրանական մետաքսը դնպի Եվրոպա փոխադրելու ավելի նպաստավոր պայմանների համար: 1666 թ. Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին ուղղված դիմումի մեջ նրանք գանգատվում էին Թուրքիայում տիրող անխելանությունից, կարավանների վրա կատարվող հարձակումներից և կողոպուտից, ինչպես նաև ամեն քայլափոխին գանձվող ահաբեկի տուրքերից¹⁰:

Հաջորդ տարին Ալեքսեյ ցարը հատուկ պայմանագիր կնքեց ջուղայեցի խոջաների ընկերության հետ, որով նա որոշ արտոնություններ էր տալիս հայ վաճառականներին, սահմանելով համեմատաբար ավելի ցածր մաքսային նորմեր¹¹: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Աշ. Հովհաննիսյանը, Ռուսաստանի վրայով կատարվող տրանզիտային առևտուրը մեծ չափեր չընդունեց և չկարողացավ լրիվ կերպով փոխարինել Թուրքիայի վրայով կատարվող առևտրին¹²: Ավելի խրախուսելու համար հայ վաճառականությանը, 1689 թ. Սուկովայի պետությունը արևելյան բոլոր աղզերի առևտրականներին զրկեց Ռուսաստանի վրայով առևտուր անելու իրավունքից, այն դարձնելով միայն հայերի մենաշնորհը: 1711 թ. նոր պայմանագրով վերանորոգվեցին 1667 թ. հայ վաճառականությանը տրված արտոնությունները: Սակայն միջազգային քաղաքական և տնտեսական իրադրությունը այնպիսին էր, որ Ռուսաստանի վրայով կատարվելիք առևտուրը ամեն կերպ պիտի խոչընդոտվեր «ոչ միայն թուրք առևտրական ուղիների վրա գերիշխող ֆրանսիական կապիտալի, այլև օվկիանոսային ճանապարհների վրա գերիշխող անգլիական կապիտալի կողմից»¹³:

Հակամարտությունը այս հողի վրա շարունակվեց մինչև 1725 թվականը, երբ արգեն Պետրոս Ա-ին հաջողվեց ռազմակալման ենթարկել Իրանի մետաքսագործության ամենահարուստ նահանգները: 1725—1735 թթ. սկզբնաղբյուրներն ու դիվանական նյութերը վկայում են, սակայն, որ պաշարը մետաքսի համար շարունակվել է նաև այս շրջանում: Որոշ վիճակագրական տվյալների համաձայն, ռազմակալման միայն առաջին հինգ տարիների ընթացքում ռուսական իշխանությունները Գիլանից արտահանվող մետաքսից և այլ ապրանքներից 734661 ուրլի մաքս էին գանձել¹⁴: Այդ նշանակում է, որ միջին հաշվով

⁹ Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма. «К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения» том XVI, часть II, первое издание, Москва, 1936, стр. 22.

¹⁰ Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов, Ереван, 1953, стр. 37.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 62—65:

¹² Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 448:

¹³ Նույն տեղում, էջ 451:

¹⁴ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, том I, СПб., 1869, էջ 150.

տարին 146932 ուրլի եկամուտ էր ստացվում միայն այդ մի կետից, որ իհարկե ամենահարուստ շրջանն էր:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է մի համաձայնագիր կնքված՝ մի կողմից՝ Թավրիզի փաշայի և մյուս կողմից՝ մի խումբ թուրք վաճառականների միջև, որտեղից իմանում ենք, որ այդ տարիներին էլ դեռ շարունակվում էր Գիլանի մետաքսի առաքումը դնպի Միջերկրականի թուրքական նավահանգիստները: Վավերագրում համաձայնություն էր կայացվում մետաքսի բեռներից գանձվող մաքսի չափերի մասին, նշվում էր նաև, որ այն գանձվելու էր միայն Արդաբիլում և Թավրիզում և կարգադրվում՝ Ատերպատականի մյուս քաղաքների ռահգարներին, Թավրիզից անցած մետաքսի բեռներից ոչ մի ակշե մաքս չպահանջել:

Փաստաթղթի բովանդակությունից դժվար չէ կոահել, որ թուրքական իշխանությունները այդ տարիներին ամեն կերպ աշխատել են նպաստավոր պայմաններ ստեղծել և արտոնություններ տալ թուրք վաճառականներին ներգրավելու համար նրանց, Օսմանյան պետությանը մեծ եկամուտներ բերող մետաքսի առևտրի մեջ: Եկամուտներ, որոնք գոյանում էին տարանցիկ առևտրից գանձվող և հատկապես նավահանգստային մաքսերից: Ինչպես հաստատում է նաև Ֆ. Դալսարը, իրանական մետաքսը 18-րդ դարում Թուրքիա էր ներմուծվում արգեն ավելի շատ ոչ թե որպես հումք տեղական արհեստագործության համար, որն այլևս ի վիճակի չէր մրցելու արևմտյան մանուֆակտուրային արտադրության հետ, այլ հիմնականում՝ որպես տարանցիկ ապրանք, որ գնում էր սպառվելու Արևմտյան Եվրոպայի արդյունաբերական կենտրոններում:

Թուրք վաճառականների հետ կնքված այս համաձայնագրի բնագրի պահպանումը էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում հուշում է նաև, որ թուրքական իշխանությունները ցանկացել են մաքսային նոր կարգի մասին տեղեկացնել նաև հայ վաճառականությանը, որոնք, ինչպես վերը տեսանք, դարեր շարունակ առաջատար դեր ունեին իրանական մետաքսի արտահանման գործում:

Այս միջոցառումներն անշուշտ անզոր ճիգեր էին միայն բանուկ պահելու հազարամյակների անցյալ ունեցող կարավանային ճանապարհները, որոնցից ստացվող եկամուտները կարևոր տեղ էին զբաղում Օսմանյան կայսրության ֆինանսներում: Ինչպես ցույց է տալիս Ֆ. Դալսարը, պաշտոնական տվյալների համաձայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսում արգեն, երբ կայսրության տարբեր հատվածներում ևս շերամապահությունը բավական զարգացել էր, Միջերկրականի թուրքական նավահանգիստների վրայով Մերձավոր Արևելքից դնպի Եվրոպա արտահանվող մետաքսի 26 տոկոսը գալիս էր Սիրիայից և Պաղեստինից, 24 տոկոսը՝ Թուրքիայից (Անադոլու), 20 տոկոսը՝ Կովկասից, 11 տոկոսը՝ Իրանից, 7 տոկոսը՝ Հայաստանից և 12 տոկոսը՝ Թուրքեստանից (Միջին Ասիա)¹⁵: Եթե ի նկատի ունենանք, որ Կովկասն ու Հայաստանը (ի նկատի ունի Արևելյան Հայաստանը.—Ղ. Փ.) նախկինում իրանական տիրապետությունների մեջ էին մտնում, ապա կտեսնենք, որ 15—16-րդ դարերում համարյա 100 տոկոսով իրանական մետաքս արտահանող նավահանգիստներից, 19-րդ դարում արտահանվող մետաքսի միայն 31 տոկոսն էր գալիս Իրանից և նախկինում Իրանին ենթակա Անդրկովկասից:

¹⁵ F. Dalsar, նշված աշխատությունը, էջ 452:

ՀԱՄԱՉԱՅՆԱԳՐԻ ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

صح

موجبته عمل اولنمق

باعث تمسك در كه

اشبو بيك يوز فرق بر سنهسى مارت ابتدا سندن شباطن غايتنه
كلنجه تبريزده بازرگانلرايله قول قرار اولنان كيلان طرفندن مرور عبور
ايله جك حرير يوكلرينك هر بار كير يوكى لر يندن اردبيلده در در غروش
وتبريزده اون التى شر غروش و دوه يوكى چارطاي اولورايسه ينه اردبيلده
در در غروش و تبريزده اوتوزالتى شر غروش رسم كهرك النمسى حسن
رضامزاييله مسفورلرايله قول و مسفورلر دخى حرير يوكلرينى بر آخر
محلدن كوتور ميوب تبريزه كتوروب منوال مشروح اوزره حسن رضامزاييله
قول قرار ايلدو كمز كى رسم كهركلرينك ادا ايلدكدن صكره غيرى
تبريز و توابعلرينده كرك سراب و مرند و جورس و مراغه و سوق
بولاق و ساير راهدارلغ اولان يرلرده راهدارلغ ناميله بر افجه و بر
حبه النميبوب منوال مشروح اوزره ادا ايلدكدن صكره زياده و نقصان
طلبيله كرك طرفلر يمز و كرك طرفلر يندن نزاع* اولنمق اوزره يندر ينه
اشبو تمسك ويرلدى

الفقيه كوش خانه لى على اغا**

مهر- بنده ازلى عبده على

الفقيه سليمان اغا

مهر- الله حسبي بنده داعى سيد سليمان

الفقيه امام زاده احمد اغا

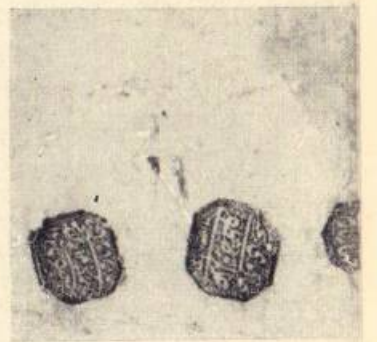
مهر- لطفك [مظهري] اوله يارب احمد

الفقيه عبد الله اغا

مهر- بنده خدا عبد الله

الفقيه ارض روملى كودك على اغا

مهر- بنده ازلى عبده على

* نظا

** Բաղրաժ աղաթա

الفقير قرا ابراهيم اغا

مهر- ابراهيم- ۱۱۴۰

الفقير على (?) اغا الحاجى احمد اغا امين كورك تبريزده

مهر- لطفك مظهرى اوله يارب احمد

الفقير عربكرلو بكر اغا

مهر- اميد زدرگاه خدا دارم ابوبكرم محب چار يارم

الفقير مصطفى اغا

مهر- خاك پاى فخر عالم مصطفى- ۱۱۳۸

الفقير ابوبكر اغا

مهر- ابوبكرم محب چهار يارم- ۱۱۳۹

الفقير قطنه (?) محمد اغا

مهر- اورته ده «عبدہ محمد» در طرفه بر رباعى

الفقير اسماعيل اغا

مهر- توكلى على خالقى عبدہ اسمعيل

الفقير سنان اغا و حسن اغا

مهر- عسكرى يا امام حسن

الفقير صالح اغا

مهر- توكلى على خالقى عبدہ صالح

الفقير چورملى محمد اغا

مهر- لطفك مظهرى اوله يارب محمد

الفقير سيد حسن اغا

مهر- عسكرى يا امام حسن

الفقير انكورلى ابراهيم اغا

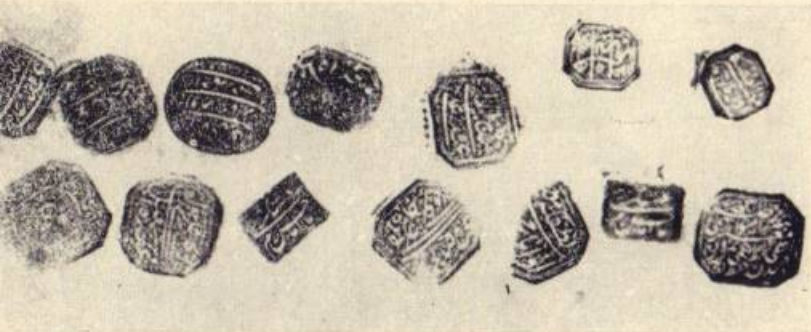
مهر- هرير ظلم كچه اشبو اسمى معتبر

اسمى ابراهيم نميرود سندن حفظ ايدر

طبق اصله الممضى المختوم. نمقه الفقير الله عزجل السيد سليمان

المولى خلفه بمدينه تبريز غفرله

مهر- رضا جوينده الطاف مبين رسولك بندسى سيد سليمان

A. D. PAPAZIAN

РОЛЬ АРМЯН В ПРОИЗВОДСТВЕ ШЕЛКА В ТУРЦИИ
И ДОГОВОР, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В 1729 г. В ТАВРИЗЕ

Р е з ю м е

В монографии Ф. Далсара¹, вышедшей в свет в 1960 г. в Стамбуле, особо подчеркивается, что начиная с XIV в. армяне играли важную роль в производстве шелка в Анатолии. Именно при их посредстве иранское шелковое сырье ввозилось в Анатолию из Гиляна, Азербайджана и Армении.

Однако, начиная с XVIII в., иранский шелк экспортировался в Турцию не в качестве сырья для местного промысла, который уже не был в состоянии соперничать с западным мануфактурным производством, а главным образом как транзитный товар, приносящий ежегодно Османской державе по 6—7 миллионов акче дохода. Но начиная с XVII в. значительная часть иранского шелка экспортируется через порты Персидского залива; армянские же купцы получают по договору, заключенному ими с русским царем, право экспортировать шелк в Западную Европу через Россию на более льготных условиях.

В 1725—1735 гг., когда русские войска временно оккупировали важнейшие шелководческие районы Ирана, турецкие власти пытались задобрить купечество путем введения более доступных таможенных норм.

В данной статье публикуется договор, заключенный между Тавризским пашой и группой купцов. Подлинник договора хранится в настоящее время в архивном отделе Матенадарана имени Маштоца.

H. D. PAPAZIAN

LE RÔLE DES ARMÉNIENS DANS LA PRODUCTION DE LA
SOIE EN TURQUIE ET LE TRAITÉ CONCLU À TABRIZ EN 1729

La monographie de F. Dalsar „Türk sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik“ (Çalışma Vekâleti Araştırma Kurulunda, İstanbul, 1960) attire l'attention sur le rôle particulièrement important que jouèrent les Arméniens dans la production de la soie en Anatolie à partir du XIVe siècle.

Au XVIIIe siècle, la soie iranienne est exportée en Turquie non plus pour les besoins de l'industrie locale, désormais inapte à rivaliser avec les manufactures d'Occident, mais principalement comme marchandise de transit fournissant au trésor ottoman un revenu annuel de 6 à 7 millions d'aktché.

¹ Türk sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, Fahri Dalsar, Çalışma Vekâleti Araştırma Kurulunda, İstanbul, 1960.

Au XVIIe siècle déjà, la majeure partie de la soie iranienne est acheminée depuis les ports du Golfe Persique. Un traité conclu entre le Tzar de Russie et les négociants arméniens autorisait ces derniers à faire transiter la soie destinée à l'Europe occidentale en Russie à des conditions plus favorables.

En 1725—1735, les Russes ayant occupé provisoirement les principales régions séricicoles d'Iran, la Turquie s'efforça de se gagner la confiance des marchands en introduisant des tarifs douaniers accessibles, ce qui donna lieu à la conclusion d'un traité (Tabriz, 1729) entre le Pacha du lieu et un groupe de marchands.

L'original de ce document se trouve conservé à la Section des Archives du Maténadaran d'Erévan.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XI—XVIII ԴԴ.)

Տպագրության պատրաստեց նորայր Եպս. Պողոսյան

(Երուսաղեմ)

Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյանց վանքի մատենադարանի թիվ 3701 ձեռագիրը նորագիր համառոտ ժամանակագրություն մըն է, բաղկացած 192 էջերի, խմբագրված ԺԸ դարուն: Ձեռագրիս սկիզբը պակասավոր է: Առաջին երեք պրակները—հավանաբար յուրաքանչյուրը 12 թերթի բաղկացած—փրթած կորած են, իսկ Դ պրակն մնացած է միայն չորս թերթ: Որով էջ 1 այժմ կը սկսի Գրիստոսի Ռեժ, հայոց ՆՂԵ թվականով:

Նախնական մասերուն մեջ նման է Սամուել Անեցիի ժամանակագրության, որ կը հասնի մինչև էջ 22: Ապա ունի նմանություններ Սամուել Անեցիի ժամանակագրության տարբեր շարունակություններուն հետ: Ավելի ուշ կհիշի Առաքել Դավրիժեցիի Պատմությունը, ՌՈԿԷ թվականին ներքև:

Ներկա ժամանակագրությունը ունի շատ մը կարևոր տեղեկություններ, իր կողմն գրի առնված կամ այլուստ անծանոթ աղբյուրներէ բաղված:

Սույն ժամանակագրության ամբողջական հրատարակությունը թողլով ավելի պատեհ ժամանակի, առայժմ կը բավականանանք հանելով անկե ընտրովի բաղված մը, նախապատվություն տալով հայ ժողովուրդի կյանքին հետ մոտեն կապ ունեցող տեղեկությունց: Արտագրումի աշխատանքը կատարեց օր. Արփինն Հ. Սրճունի՝ մեր առաջնորդությամբ:

Ն. Ե. Պողոսյան

6 մարտ 1966

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Ընթարդի)

ՌԾԴ = ՇԱ.— Տէր Պետրոս կաթողիկոսն երբ ղկենաց փայտն ի Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, ի ժամանակս վասլի կայսերն Յունաց, և արար զչորօրհնէքն և զեան արգելաւ յետս ժամ մի. և անտի դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս և եկաց անդ ամս Դ:

ՌԾԹ = ՇԶ.— Յայսմ թուին փոխեցաւ ի Քրիստոս Տէր Պետրոս ի Սեբաստիայ և եղաւ ի վանս Սուրբ Նշանին, կեցեալ յաթոս հայրապետական ամս ԽԲ. և յաջորդէ Տէր Խաչիկ ամս Ը, ոմանք ամս Բ:

* Տեղ տեղ գրիչը թվականը գրած է փակագծի մեջ. ես պահեցի նույն ձևով. Ն. Պ.

- ՌԿԲ = ՇԹ.— Տէր Խաչիկ՝ բոյր որդի Տէր Պետրոսին, շատ շարիս կրեաց թյունաց, զի Տուկիծն տարաւ զնա ի Ստամպուլ և կամէր առնել քաղկեդոնիկ, և պահանջէր ի նմանէ զգանծն Տէր Պետրոսին. և Գ ամ արկ զնա ի բանտ և հրով փորձեալ ի նոցանէ՝ ոչ այրեցաւ:
- ՌԿԶ = ՇԺԳ.— Յայսմ թվականի ի տօնի Տիրամօրն յաւուր Բ շրթի առաւ յԱնի
- ՌԿԲ = ՇԼԹ.— Բուզան ամիրայ էառ զԳանձակ. զՓատլուն կալաւ և ի սուլտուսերի, և ի գերութիւն վարեաց զկանայս և զմանկունս, և բարձան թագաւորք յԱնուոյ, որ էր վերջինն թագաւորն Յովաննէան, որպէս որ ի վերոյ գրեցար:
- ՌՀԵ = ՇԻԲ.— Օշին իշխանն այսմ ամի ի բռնութենէն Տաճկաց ել ի ժառանգութենէն իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց Զուրք, հանդէպ Գանձակայ, ունելով ընդ իւր զեղբայրն իւր զՀալկամ և զմայրն իւր և զամուսինն իւր և ազատագունդ իշխանօք, և ամենայն կահիրքն, ունելով և ընդ իւր և զմատն Սուրբ Առաքելոյն Պետրոսի: Եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոցն, և յաջողմամբն Քրիստոսի և Սուրբ մատին առաքելոյն, էառ ի տաճկաց զյականաւոր բերդն Լամբրօն, որ է առ ստորոտով լերինն Տորոսի, ի գահ մայրաքաղաքին Տարսօնի:
- ՌԿԱ = ՇԼԸ.— Յայսմ ամի եկն ի Խորասանայ Մէլիքշահ Սուլթանն և էառ զԱնտաք, զՓիլարտոսն տաճկացոյց իւր կամաց և ևս նմա զՄարաշ. և կոխեալ երիվարան ի ծովն և ևս շուրք Աստուծոյ, որ տիրեաց խաղաղութեամբ ի ծովէն Պարսից մինչ ի ծովն յարեւմտիցն:
- ՌԿԲ = ՇԼԹ.— Բուզան ամիրայ էառ զԳանձակ. զՓատլուն կալաւ և ի սուլթանն տարաւ:
- ՌԿԳ = ՇԽ.— Ի սուլթանն զնացին Հայոց և Վրաց թագաւորքն՝ Կիրիկէ և Գօրգի:
- ՌԿԶ = ՇԽԳ.— Սպանա Գրզուշն արքայ Դամասկոսի և Պաղեստինացոցն, և նոցա մերձաւորացն, ի Բէքիարութէն ի Սպահանն պատերազմաւ:
- ՌՃԳ = ՇԾ.— Ոչ վառեցաւ լոյսն Երուսաղէմ յաւուր շրթու, այլ ի կիրակի իններորդ ժամու:
- ՌՃԴ = ՇԾԱ.— Ի տօնի ծաղարդարի ծաղատիկ արարին տասն ազգք. Հայք և Ասորիք ուղիղ կացին:
- ՌՃԵ = ՇԿԲ.— Մերժեցան ի հայրենեացն որդիքն Կիրիկէի:
- ՌՃԶ = ՇՀԴ.— Պարոն Թորոս Տէրն Կիլիկիոյ զերծեալ ի գերութենէ զկնի մահուան հօրն իւրոյ Լեւոնի, զոր զերեալ էր թագաւորն Ըստամպուլայ, զի խափանեցեն զյառաջանալ նոցա: Եւ նա զերծեալ եկն հետեակ առ Աթանաս պատրիարքն Յակոբկաց, և նա ևս նմա զձին իւր և երկոտասան այր, և ած զնա ի զիշերի ի բերդն, զոր Ամուղայն կոչեն, և այնու դարձեալ տիրեաց բոլոր երկրին:

- ՌՃԼԱ = ՇՀԸ.— Յայսմ ամի վարդապետն Կիրակոս կանոնադիր Գրազարկուն հանգեաւ ի Քրիստոս:
- Եւ ի սոյն ամի մեռաւ պարոն Թորոս և թաղեցաւ ի Դրազարկն, և էառ զիշխանութիւն նորա Լեւոն՝ եղբայրն իւր:
- ՌՃԼԳ = ՇԶ.— Մանիլ թագաւորէ Յունաց ամս ԽԹ. զկնի ՄԳ ամին Կալօժանին: Յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ մեծ վարդապետն Սարկաւազն ի Հաղբատ:
- ՌՃՄԶ = ՌԳ.— Յայս [յ]արկ նուիրանացն ասացեալ եղև ի Տէր Բարսեղ եպրսկոպոսէ Գրազարկու, ճոն կոչեցելոյ, որ զՄարկոս Աւետարանն մեկնեաց:
- ՌՃԿԲ = ՌԹ.— Ի Միլան եղև այնքան մեծ ձմեռն և ձիւն սաստիկ մինչ զի ԽճՌ (?) անձինք մեռան, և շորացան ամենայն պտղաբերք և բոյսք:
- ՌՃՀԱ = ՌԺԸ.— Եկն ձիւն սաստիկ յաւուրս Սուրբ Խաչին ԻԵ. թիզ, և ի Հնդիկս ԺԳ թիզ:
- ՌՃՀԳ = ՌԻ.— Ի սեպտեմբերի ամսոյն երեցան Գ Լուսինք և Գ Արեգակունք, և ի Սիճիլիայ այնքան մեծ շարժ եղև, մինչ զի բազում քաղաքք տապալեցան ի հիմանց:
- ՌՃԶԲ = ՌԻԹ.— Աստանօր զտեղի առեալ կացին շարագրութիւնք գեղեցկաբանին Սամուէլի հանձարեղ քահանային յԱնեցուլ... (Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 140):
- ՌՃԶԸ = ՌԼԵ.— Եւ յայսմ թուին երեցաւ նոր իմն սքանչելիք... (Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 141):
- ՌՃԶԹ = ՌԼԶ.— Յայսմ ամի թարգմանեաց Մխիթար պատուեալ քահանայն կաթողիկէյի զպատճառս խաւարման Արեգական և Լուսնի, ի Պարսկէ միոջէ, Ոճիքէ անունն, զոր ասէր թարգմանեալ ի Յունաց ի Պարս:
- Դարձեալ ի սոյն թվին խաւարեցաւ Արեգակն:
- Դարձեալ ի սոյն թվին Մսրայ սուլթան Սալահատինն էառ զԵրուսաղէմ ի ֆրանկէն:
- ՌՃՂ = ՌԼէ.— ԶԹամարն կոտորեաց թուրքն սաստիկ յոյժ ի Դուռն Շամբօրոյն:
- ՌՄԺԵ = ՌԿԲ.— Վաղճանեցաւ Մխիթար վարդապետն որ մականունն Գոչ կոչեցաւ:
- ՌՄԺԶ = ՌԿԳ.— ԶԿարս էառ Զաքարէ ի տաճկաց: Մեռաւ Մէլիք էտիլն:
- ՌՄԺէ = ՌԿԴ.— Հայերն ի Մանազկերտոյ ելան:
- ՌՄԺԸ = ՌԿԵ.— Սուլթան Քաթայուզն պաշարեաց զբերդն Կապան, և թագաւորն Լեւոն թողեալ զայն ընդ այլ կողմ արշաւեալ յերկիր նորա և սաստիկ աւերեաց, և ապա սէր արար. և տուեալ զԼուլուայ՝ փրկեաց զիշխանսն:
- ՌՄԺԹ = ՌԿԶ.— Մեռաւ Յախրատինն յԵզրնկայն:
- ՌՄԻԱ = ՌԿԸ.— Տէր Կոստանդին ամս ԽԸ: Եւ Մէլիք Ղազիզ զԽլաթ էառ և սովն երեկ: Մեռանի թագաւորն Լեւոն և Բ. ամ իշխանք տիրեն:
- ՌՄԻԲ = ՌԿԹ.— Յայսմ ամին յղեաց Զինուէլինու Զանկիզ խանն, ազգաւ թաթար, զօրք ի Շահաստան, որ եկեալ առին:

ՌՄԻԳ = ՈՂ.— Ի սմին ամի ազեւոր աստղ երեւցաւ: Քաթարն զվրացին կոտորեաց: Եւ յերկիրն Քօսկանայ Գրանդուքի տեղեաց քար ի յերկնից, եւ եղև շարժ մեծ, եւ սպան լճՆ անձինս: Եւ Ֆիլիպ փեսայ Լեւոնի թագաւորէ Կիլիկիոյ ամս Գ. սա Ֆրանկ էր, որդի րրինժին յԱնտիոքայ, առեալ զգուտր թագաւորին Լեւոնի թագաւորէ ամս Գ. կամեցաւ զնալ թագուհեան յԱնտիոք, վասնորոյ լուեալ մեծամեծքն Կիլիկիոյ, կալեալ զնա կորուսին. եւ զԶապէլ, կինն նորա, ետուն ի Հեթում, եւ թագաւորեցուցին զնա:

ՌՄԻԵ = ՈՂԲ.— Լաջ թագաւորն մեռաւ, Ընուզուքան նստաւ. եւ զՇահմէլիքն ի Կարնոյ քաղաքն տարան: Հեղեղն զԽլաթ տարաւ:

ՌՄԻԶ = ՈՂԳ.— Հեթում թագաւորէ Կիլիկիոյ ամս ԽԵ:
ՌՄԻԷ = ՈՂԴ.— Ամիր Զաքարէ մեռաւ:
ՌՄԻԸ = ՈՂԵ.— Ղազան էառ զԽլաթ, սուլթանն էճար զվրացին ի Գառնի:

ՌՄԻԹ = ՈՂԶ.— Խորազմ էառ զՄուշ եւ զՏողոտափ: Ֆոանկն էառ զԵրուսաղէմ: Հոռոմցին կոտորեաց զԽորազմն: Քէմիլն էառ զԱմիթն: Հոռոմցին էառ զԽլաթ: Քէմիլն ի Հոռոմն եկաւ եւ շկարաց առնուլ: Եւ այսմ ամի նորոգեցաւ պարիսպն Տարսուսնի ձեռամբ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ:

ՌՄԻԿ = ՈՂԷ.— Քաթարն զխորազմն կոտորեաց եւ էառ զԳանձակ:
ՌՄԻԸ = ՈՂԸ.— Եկն Խորազմն եւ ժ ամիս պաշարեաց զԽլաթ եւ առ զնա: Իսկ Ալատին սուլթանն և Աշրաֆն կոտորեցին զնա Եասսի-Ջիմէնն:

ՌՄԻԼ = ՈՂԹ.— Քաթարն էառ զԱնի եւ զամենայն տիեզերս: Դարձեալ ի սոյն թվին շարժ եղև Եղբնկան եւ եկեղեցի մի փլաւ:

ՌՄԻԻ = ՈՂԺ.— էառ թագաւորն զԼօսի եւ զԱնի: Եւ սարաճինացիք հալածեցան ի Սպանիոյ:

ՌՄԻԼ = ՈՂԳ.— Խաւարեցաւ Արեգակն: Եւ այսմ թվին մեռաւ Աւագն:
ՌՄԻԿ = ՈՂԴ.— Պաշոն էառ զԿարնոյ քաղաքն. Հոռոմք զԵղբնկայն, եւ ժՁԻ մարդ մեռաւ:

ՌՄԻԵ = ՈՂԵ.— Յաղթեաց թաթարն սուլթանն Խայաթատին եւ էառ զամէն Հոռոմք: Եւ Հոռոմցին յԱմիթ եկաւ, շկարաց առնուլ. էառ զՍեւերակն, զՈւրհայ եւ զԽառան:

ՌՄԻԶ = ՈՂԶ.— Տիրեաց թաթարն աշխարհին. մեռաւ Աշրաֆն Քէմիլն Տէլէղինն:

ՌՄԻԷ = ՈՂԷ.— Հալապցին զԽորազմ կոտորեաց. թաթարն զՏոռոմցին կոտորեաց եւ զՍեւաստ էառ: Քաթարն զԲաղտատայ դուռն վազեց: Սուլթան Ղիսաստինն մեռաւ, Գ որդի եթող:

ՌՄԻԸ = ՈՂԸ.— Արեգակն խաւարեցաւ: Պապայ Ռասուլն էլաւ:
ՌՄԻԹ = ՈՂԹ.— Քաթարն զԱմիթ կոտորեաց: Աւագն մեռաւ: Պապն փախեաւ:
ՌՄԻԿ = Զ.— Վանական վարդապետն վաղճանի, որ էր այր բանիբուն եւ աստուածահաճոյ վարուք: Այսմ ամի եկն մարախ:

ՌՄԻԼ = ԶԱ.— Քաթարն զԿարնոյ քաղաքն էառ:
ՌՄԻԵ = ՇԲ.— Քաթարն ի Հալապայ դուռն զնաց: Եւ Աւետիսն զԱրճէշն շինեաց: Եւ Մանղու խանն թագաւորեաց:

ՌՄԻԶ = ԶԳ.— Շարժ եղև Էղբնկէն: Եւ Արղունն խանն նստաւ. սա համարեաց զաշխարհս եւ եղ հարկ ի վերայ ամենից գլխոց:

ՌՄԻԷ = ԶԴ.— Դաւիթ թագաւորն վրաց յԱփխազն եմուտ:
ՌՄԻԸ = ԶԵ.— Սուլթանն Մարայ կոտորեաց զզօրս թաթարին, որ էր գլխաւորն Իթպուղայն: Եւ ի սոյն թվին Հուլաու խանն էառ զՀալապ:

ՌՄԻԹ = ԶԶ.— Սպանալ Զաքարիայ: Եւ ի սոյն թուին Պաղտատ աւերեաց: Յայսմ ամի մեռաւ իշխանաց իշխանն եւ հայր թագաւորին Հեթմոյ՝ պարոն Կոստանդին:

ՌՄԻԿ = ԶԳ.— Հուլաու խանն նստաւ:
ՌՄԻԸ = ԶԴԳ.— Շահպանտինն տարաւ զվարդապետն Վարդան ի մօտ Հուլաու խանին, զբազում բանս իմաստութեան հարցումն արար, եւ մեծաւ պատուով պատուեաց զվարդապետն: Եւ ազեւոր աստղ երեւցաւ:

ՌՄԻԼ = ԶԵԳ.— Ասրայ խանն նստաւ: Եւ եկն Մարցին ի Կիլիկիայ, որ է Սիս, կոտորեաց եւ այրեաց զԷէս երկրին, եւ գերի տարաւ զԼեւոն որդի թագաւորին Հեթմոյ, եւ զմիւս որդին զԹորոս սպան. եւ զԱնտիոք այրեցին եւ որդի թագաւորին աղատեցաւ ի Մոսայ:

ՌՄԻԵ = ՇԺԵ.— Կոստանդին կաթողիկոսն բերաւ ի Ֆրանկաց զհիւանդ օծանելոյ կարգի օրինակն, զձէթ օրհնելոյն եւ հիւանդ օծանելոյն: Ապաղան խան նստաւ ի տեղի հօրն որ է Հուլաուենն:

ՌՄԻԸ = ԶԶԶ.— Արղուն խանն նստաւ: Եւ զկնի Տէր Կոստանդնու, որ կալաւ զամս ԽԸ, յաջորդէ Տէր Յակոբ Տարսուսու ամս ժԸ:

ՌՄԻԹ = ԶԴԴ.— Այսմ ամի ժ ազգ քրիստոնէից մոլորեցան վասն զատկին:
ՌՄԻԷ = ԶԴԵ.— Դեմետր թագաւոր նստաւ եւ յայտնեցաւ նշխարք Սրբոյն Մեծին Ներսէսի:

Աստանօր զմեծ քահանայապետն Եկեղեաց զաւառէն, զտէր Սարգիսն, ի քառասնորդին անօրէն հազարացիքն սպանին եւ զԵղեկ եպիսկոպոսն:

ՌՄԻԸ = ԶԴԶ.— Հոռոմոց թուրքն այրեցին զհոլակաւոր ուխտն մենաստանի Սկեւոան. եւ զերեաց զաւագ Միլիճին եւ սպան ի բնակչացն անձինս Զ.:

Մանկու թամուրն Մարզ զնաց կոտորեցաւ:
ՌՄԻԹ = ԶԴԸ.— [Յ]այսմ ամին յետ ԻԹ ամին եւ ԻԳ յաւուր թագաւորութեանն Միխայէլի թագաւորէ յունաց որդի նորա Անդրոնիկոս:

ՌՄԻԷ = ԶԴԹ.— Շարժ եղև Եղբնկէն Աստուած պահեաց որ ոչ փլաւ:
ՌՄԻԸ = ԶԴԱ.— Եկն Մանկու թամուրն հեծելովք ի Հոռոմք, եւ զնաց առ նայ Լեւոն թագաւորն Կիլիկիոյ. եւ դիմեալ ի վերայ եգիպտացուցն ի սահմանս Պաղեստինոյ, սկիզբն յաղթեաց բայց յետոյ յաղթեցաւ՝ բոս բանիբ. եւ երկուցեալ յետս դարձուցին: Եւ թագաւորն դարձաւ ի տեղի իւր:

ՌՄԻԹ = ԶԴԲ.— Շարժն անցոյց զԱրճէշ եւ զԽլաթ: Եւ մեռաւ Պաղանն ի Խեփան, ժէ ամ նստեալ:
ՌՄԻԷ = ԶԴԳ.— Տէր Կոստանդին որ մերժեցաւ յաթոռոյն ամս Գ:
ՌՄԻԸ = ԶԴԵ.— Արղունն նստաւ զուխ թաթարին ամս է, որ էր յոյժ սիրող քրիստոնէից. եւ թագաւորն Լեւոն զնաց առ Արղունն:

- ՌՄՁԹ = ՉԼԶ.— Շարժ եղև Եզրնկէն ի մայիսի ամսոյն ահագին, եւ բազում մարդիկ մեռան, որ զթիւն միայն Աստուծոյ է գիտելի:
- ՌՄՂ = ՉԼԷ.— Տէր Ստեփաննոս Եկեղեաց գաւառէ ի գեղջէ Խախայ, ամս Գ: Եւ Հեթում թագաւորէ ամս է:
- ՌՄՂԳ = ՉԽ.— Մոլորեցան յոյնք եւ արարին զծուղատիկ: Եւ յայնմ ժամանակին ի Կիլիկիոյ երկիրն կային թագաւորք Հայոց, որ նորա ընդ Յունաց արարին, եւ կէսքն ուղիղ են կացեալք: Քաղաքուն խան նստաւ ամս Գ.:
- ՌՄՂԴ = ՉԽԱ.— Առին զՀոռմկայն եւ զկաթողիկոսն զտէր Ստեփաննոսն գերի վարեցին յԵգիպտոս:
- ՌՄՂԵ = ՉԽԲ.— Տէր Գրիգոր ամս ժԳ.: Սա այր գիտնական եւ յոյժ հմուտ հին եւ նոր կտակարանաց, իմաստուն եւ բանիբուն, որ արար բազում երգս շարականաց, եւ պայծառացոյց կարգաւ զԵկեղեցիս Հայաստանեաց: Եւ ի սոյն ամի Մարցին եմուտ ի Կիլիկիայ, եւ առհասարակ այրեաց եւ աւերեաց զգիւղ եւ զքաղաքս Բազումս. զորս սպան եւ զորս գերի վարեաց: Ի սոյն ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս սուրբ եւ առաքինի վարդապետն Գէորգ Սկիւռացին:
- ՌՄՂԶ = ՉԽԳ.— Խան Ղազանն մեծ հալածանս յարոյց Եկեղեցոյ, եւ բարեպաշտն Հեթում խաղացոյց զնալով յարեւելս պատահելով դառնութեան ժամանակին: Եւ Բայտողան, եղբայր Ապաղին, խան նստաւ յամս Ա.: Խաղան նստաւ ամս Թ. շատ պատերազմեցաւ ընդ Մարո:
- ՌՄՂԷ = ՉԽԴ.— Սմպատ ամս Բ. թագաւորէ Սասյ, ոչ հաւանութեամբ Կիլիկեցոցն, այլ բռնութեամբ: Զի Հեթումն յանձնեաց ի նա զերկիրն, եւ ինքն եւ եղբայր իւր Թորոս զնացին ի Բուզանդիայ. եւ յորժամ դարձան անդրէն, տեսին զի թագաւորեալ էր, ոչ մտին յերկիրն: Եւ յետոյ կալեալ զերկոսին եղբայրսն, եւ զիրիցագունին զՀեթմոյ զաշան կուրացոյց, եւ զԹորոսն սպան:
- ՌՄՂԸ = ՉԽԵ.— Քակեցին զԵկեղեցիքն ի ձեռն նաւրուզին: Եւ զկնի նորին եղբայրն Հայրպանտէն ամս ժԲ:
- ՌՄՂԹ = ՉԽԶ.— Կոստանդին, որդի Լեւոնի, եղբայր Թորոսի, Հեթմոյ եւ Սմպատայ, պատերազմի ընդ Սմպատայ. եւ ըմբռնեալ զնա եղ ի բանտի: Եւ գտեալ զՀեթում առողջացոյց զմի ակն, եւ թագաւորէ Ա. ամ: Եւ զկնի մի ամի իշխանքն հայոց զրգեցին զՀեթում եւ նա արսորեաց զնա ընդ Սմպատայ:
- ՌՅ = ՉԽԷ.— Հեթումն զԿոստանդին արսորէ ընդ Սմպատայ եւ ինքն զնաց ի Տաթարն: Յայսմ ամին Մարայ Լաշինն եկն ի Կիլիկիայ, եւ անթիւ բերդորայք մեռան ի սովոյ եւ ի ջրոյ:
- ՌՅԱ = ՉԽԸ.— Յայսմ ամի յարեան ոմանք, որք պահօք ճգնէին, բայց զԵկեղեցի, զքահանայ եւ զխոստովանութիւն արհամարհէին. եւ իսմայելացիքն յինքեանս ջանալին քարշել: Եւ ընչիւք զերծեալ ի նոցանէ եւ կացեալ քրիստոնեայք:
- ՌՅԳ = ՉՄ.— Գնաց Հեթում ի Գամասկոս ի խան Ղազանն:

- ՌՅԴ = ՉՄԱ.— Յայսմ ամի Մարցին Գ անգամ եկաւ ի Կիլիկիայ եւ յԱտանայ եւ ի Տարսոն, եւ սպան զբազումս եւ գերեաց: Յայսմ ամի արար Ստեփաննոս Սինեաց եպիսկոպոսն զՀակաճառութեան գիրքն ընդդէմ երկաբնակաց:
- ՌՅԵ = ՉՄԲ.— Գարձեալ զնաց Հեթում ի Գամասկոս եւ շփոթեալ դարձաւ առ Ղազանն: Ղազանն մեռաւ եւ նստաւ եղբայր իւր Խարբանտան: Սա եղեալ խարաճ առնուլ ի քրիստոնէից: Եւ ոմանց ի մորթն կրցին վասն աղքատութեան:
- ՌՅԶ = ՉՄԳ.— Յայսմ ամի սատակեցաւ խան Ղազանն, որ ուրացաւ զՔրիստոս. քանզի մինչ ի սա քրիստոնեայք էին նախնիք իւր՝ նեստորական դաւանութեամբ, ըստ վարդանայ: Եւ սա ուրացաւ, ասնն, վասն ժամուն երկարութեան, զի խաղով էր ամենայն ինչ: Եւ նստաւ վերայ գրեալ եղբայրն Խարբանտան:
- ՌՅԷ = ՉՄԴ.— Տէր Կոստանդին ամս ժԵ. սա հրամանաւ Հեթմոյ ջուր էարկ ի սուրբ խորհուրդն, եւ զտօնս առնէր ըստ նմանութեան ֆոանկաց, յորով սպանմունք եղեն յոլովք:
- ՌՅԸ = ՉՄԵ.— Խարբանտան ժամահարին. եւ ջուր արձակեցաւ ի վերայ Եզրնկայն եւ բազում վնաս արար: Ի բռնակալութեան ազգին նետողաց Խարբանտայ խանին, որ էր այր շար եւ ատեցող քրիստոնէից, եւ պատրեալ ի դիւթականաց եւ յաղանդաւորաց շեխաց, եւ խորհուրդ շար ի մէջ բերելով, զործակցան իւրեանց սատանայիւ, սկսան մարտնչիլ ընդ անյաղթելի վիմին Քրիստոսի. եւ հանել զհրովարտակ ընդ ամենայն տիեզերս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ էին, ի վերայ քրիստոնէից. այնու կամ դառնալ ի մուլար դաւանութիւն Մահմէտի, կամ տալ զխարաճ ամէն մարդ իւրոյ զխոյն, զուրբն դահեկան. եւ թուք եւ ապտակ ի յերեսն, եւ զմորուսն ճողել, եւ սեւ կարկտան մի ի վերայ աջոյ յուսին կարել նախատինք վասն Քրիստոսի: Եւ շար դեսպանքն իրրեւ զարեանարբու գազան արձակեցան ի վերայ ամենայն քրիստոնէից, ընդ ամենայն քաղաքս, եւ ի դաւառս, ի վանորայս, եւ յամենայն տեղիս. քննացող(՞) լինէին ահացուցանելով զամենեսեան: Քանզի այսպէս գրեալ է ի մահարեր հրովարտաբին, ոչ զժամ օրհնել, եւ ոչ յեկեղեցի մտանել, եւ ոչ զմանկունս մկրտել. կամելով միահաղոյն բառնալ զամենայն կրօնս քրիստոնէից: Իսկ բանաւոր հօտքն համբերեցին յամենայն նեղութեան, եւ ետուն նմա զոր խրնդրեալ:
- Իսկ անօրէն եւ անբարիշտ Խարբանտայ խանն, իրրեւ ետես իթէ այնու ոչ կարաց յաղթել քրիստոնէիցն, յաւել այլ եւս հարուածս ի վերայ քրիստոնէից. կամ զամենեսեան ներքինիս առնել, կամ զմի ակն հանել, կամ դառնալ ի ...կրօնն Մահմէտի, որոյ վասն բազումք մեռան, վասն անուանն Քրիստոսի, եւ բազումք զանգիտեալ դարձան ի... կրօնս նոցա:
- ՌՅԹ = ՉՄԶ.— Օշին ամս ժԳ: Յաւուր աւագ Սուրբ Զատիկին Կոստանդին կաթողիկոս արար ժողովք, ընդ աւագ պարոնն Հեթում, եւ միա-

բանեցան ընդ եկեղեցոյն Հոռոմայ եւ քակեցին զուխտ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ, եւ հաւանեցան առնել զտօն Մննդեանն Քրիստոսի ի դեկտեմբեր ԻՆ. եւ դամենայն տօնս սրբոց իւրաքանչիւր տեղիս ուր եւ դիրքն: Եւ ջուր արկանել ի սուրբ խորհուրդն:

• ՌՅԺ = 201.— Եկն Սմայատ ի Կիլիկէ եւ եղին ի զղեակն: Եւ շարժն տարաւ զսուրբ Առաքելոյն վանքն Քաթէոսի, զեկեղեցին եւ զվանքն կործանեաց, եւ ՀԵ. հոգի սպան:

ՌՅԺԱ = 202.— Ի սաղրելոյ իշխանացն կորուսին զՍմայատն. հանին զվարդապետերն ի բանտէն եւ դարձեալ արսորեցին:

ՌՅԺԲ = 203.— Գրեաց թագաւորն Օշին յարեւելք, եւ վասն ջրի ասաց ժողով լինել, եւ ոչ եկին յարեւելցիք:

ՌՅԺԳ = 204.— Մորեխ եկն աշխարհ եւ արար բազում վնաս:

ՌՅԺԴ = 205.— Յայսմ ամի առաւ մայրաքաղաքն Մելիտնէ Հայոց ի Հագարացոց, եւ խոտոր գերութեամբ վարեցան Եգիպտոս:

ՌՅԺԵ = 206.— Գլուխ ազգին նետողաց հարբանտայ մեռանի յիրոցն եւ նստաւ Ապուսայիտն հարպի որդին:

ՌՅԺԶ = 207.— Փոխի մահուամբ առ Քրիստոս պարոն Ալինախ եղբայրն Հեթմայ եւ Օշնի թագաւորին: Եւ կա հանգուցեալ ի Գրազարկն: Եւ պատճառ մահու նորա այս է. լողկացեալ եղեւ ի գետն Տարսուսնի, եւ էր ընդ նմա ի լողկանալն տաճիկ ձի մի, եւ եհար զնա ստամբն ի գլուխն եւ մեռաւ: Ի սոյն ամի եմուտ յաշխարհն Կիլիկիոյ շարն Քամուրտաշն տիրելոյ ազգաւ. եւ նստաւ Գօր յառաջի Սսայ, եւ ահ տազնապի անկաւ ի վերայ նորա ի Տեառնէ. եւ եւ զնաց: Եւ յելանելն բազում դերի տարան ընդ ինքեանս եւ զբազումս սպանին:

ՌՅԻԵ = 228.— Եկն Չօպանն ի Հոռոմք ի խնդիր Տամուրտաշէն: Եւ տարան առ խանն. եւ սպանին զՏմբըշխ խօճան եւ Չօպանն փախեալ:

ՌՅԻԶ = 229.— Տէր Յակոբ ամս ԺԳ:

ՌՅԻԸ = 226.— Վերացոցց Ապուսայիտն զՉօպանն, որ զաշխարհս ի ձեռն ունէր, եւ մեռաւ ի փախչելն: Ի սոյն ամի որդի նորա Տամուրտաշն եկն ի վերայ Եզրնկային, եւ դարձեալ փախեալ ի Մարո, եւ անդ սպանաւ ի սուլթանայ:

ՌՅԻԹ = 222.— Ի սոյն ամի սպանին զեպիսկոպոսն Կարնոյ՝ զՏէր Գրիգորիս. եւ ջուրն ի խորհուրդն էր:

ՌՅԼ = 221.— Յայսմ ամի եկն շէխ Հասան Ուուսպէկն ի Կամախ:

ՌՅԼԵ = 228.— Կապոյտ նշան գրին քրիստոնէից:

ՌՅԼԶ = 229.— Մեռաւ Ապուսայիտ խանն եւ նստաւ ի տեղի նորա Արփաշբալտն կէս ամս եւ սպանաւ: Եւ նստաւ Մուսայ խանն Գ ամիս. եւ նստաւ Ահմատ խանն Ա. տարի եւ սպանաւ: Եւ նստաւ Սուլէման խանն:

ՌՅԼԷ = 227.— Ի սոյն ամի խասրեցին զԵզրնկայն Քամուրտաշն, եւ որդի նորա փոքր շէխ Հասանն, եկն Սարդիպէկն. եւ ի սոյն յամի յԱրազնանն խասրեց զՍեւաստ, մինչեւ ի սովոյն նեղեալ տուին զքաղաքն: Ի սոյն ամի երթայ Սուլուպէկն ի շէխ Հասանի վերայ:

ՌՅԼԸ = 226.— Յայսմ ամի ազգն իսմայելեան յարեան ի վերայ Կիլիկէի, զբազումն ի սուր մաշեցին եւ վարեցին ի գերութիւն յԵգիպտոս եւ ի Ղարաման. զի թագաւորն Լեւոն ոչ էր, այլ զնացեալ էր յօգնութիւն Քրանկաց, վասն ազատութեան քաղաքին Երուսաղէմի. զի եգիպտացիքն առեալ էին զԵրուսաղէմ:

ՌՅԼԹ = 222.— Մարտի Գ յազուհացիցն Բ շաբաթի խաւարեցաւ արեգակն:

ՌՅԽ = 221.— Վախճանեցաւ սուրբ վարդապետն Եսայի: Մահմատ ամբարշին նստաւ: Ալի փաշէն սպանաւ ի հալիղ աղայէն: Եւ յայսմ ամի եկն շէխ Հասանն, որդի Տամուրտաշին, ի վերայ Եզրնկին, եւ հանբաւ հանին թէ Տամուրտաշն ելեր է ի Մարայ, եւ ի հետէ նստան ՂԸօր:

ՌՅԽԱ = 222.— Տէր Մխիթար ամս ԺԳ: Յայսմ ամի եկն Եաշպատինն ի վերայ Եզրնկին. ի սոյն ամի եկն հալիթն ի վերայ Եզրնկին եւ այրեաց:

ՌՅԽԲ = 223.— Կոստանդին թագաւորէ Կիլիկիոյ ամս Բ.:

ՌՅԽԳ = 224.— Եկին հրամանաւ փոքր շէխ Հասանին Նաշիտօնն եւ Թօտօնն ի վերայ Եզրնկին եւ նստան ԺԲօր:

ՌՅԽԴ = 225.— Կոստանդին ամս ԺԱ թագաւորէ Կիլիկիոյ:

ՌՅԽԶ = 227.— Ի նախանձու իշխանացն սպանին զԿոստանտինոս թագաւորն եւ զեղբայրն իւր Մէմընդին: Եւ նստաւ միւս Կոստանդին ի Սիս քաղաքի: Եւ յայսմ ամի Ալփին եկն ի Կարնոյ քաղաք, եւ հարկապահանջութեամբ նեղեաց, մինչ զի ամենայն երկիր ի սպառ աւերեցաւ: Մեռաւ մեծ իշխանն պարոն Վասիլն Մարաշախտն նոյեմբերի ԺԸ.:

ՌՅԽԸ = 226.— Սպանանէ Երականն զՏօրխանն որդի Չօպանին եւ զիշտօնն եւ այլ բազում զխաւորք: Եւ մեռաւ Սաթիպէկն եւ էյնապէկն ի Կամախ:

ՌՅԽԹ = 222.— Յայսմ ամի մեռաւ պարոն Թորոս Լիպարենց, յուլիսի Ա.:

ՌՅԽՅ = 221.— Եղեւ սով սաստիկ ի վերայ աշխարհիս Հայոց զամս Գ. եւ գայլք արձակեցան ի մարդիկ. եւ ապա անկաւ մահտարածամ, եւ անապատ արար զբազմամարդ երկիրս Հայոց. եւ յովոյից զերեզմանք՝ փոքր գազանաց եղեն, վասն զի շատք անթաղ մնացին եւ անձնունդ ժամանակի:

ՌՅԽԶ = Գ.— Բայբուզան զհալթ էառ եւ զնաց ի Մէրտին, եւ տարաւ զղուտքըր սուլթանին ի Թավրէզ Աշրաֆին:

ՌՅԽԸ = ԳԵ.— Շարժ եղեւ Եզրնկէն: Ի յօրն է և Ը հեղ երերայր, սակայն Աստուծով վնաս չեղեւ: Եւ ի Սպանիայ երեւցաւ սիւն մի հրեղէն ի չերկինս, եւ եղեւ շարժ ահագին: Եւ մեռաւ Կոստանդին թագաւոր եւ թագաւորէ միւս Կոստանդին որդի պարոն Հեթմոյ:

ՌՅԽԹ = ԳԶ.— ԶԱշրաֆ Եսպան Ղանբէկն, եւ Ախին նստաւ, սաստիկ պատերազմաւ կոռեցան սուլթան Վալիսն եւ Ախին. յետոյ ձերբակալ արարին զԱխին եւ ածին առաջի սուլթանին, եւ նա ետ սպանանել զնա եւ ինքն նստաւ խան ամս ԺԷ.:

ՌՅԿԵ = ԳԺԲ.— Արեգակն խաւարեցաւ եւ շարժ զՄշու երկիրն տարաւ, եւ զվանորայքն խախտեաց: Ի սոյն ամին էմիրադինն եկն ի վերայ Արծկու ԺԵԻ. զօրօք. ընդ հեծեալ եւ ընդ հետեակսն:

ՌՅԿԶ = ՊԺԳ.— Ել Տամուրտաշն, որդի Աշրաֆեաշի, եւ եկն ի վերայ երկրիս, որ զայր տիրէր թախտին. եւ եկեալ յԱրծկէ սպանաւ: Եւ ի սոյն ամի եկն մահտարածամ սաստիկ եւ աւերեաց զաշխարհս Հայոց:

ՌՅԿԸ = ՊԺԵ.— Ֆռանկն զՍքանտարիայ էառ եւ շատ զաղայ արար. եւ ժԲՌ. կոյս աղջիկ գերի տարաւ. թող զայլ կանայս եւ զտղայս: Եւ յայն բանէն խստացան տաճիկքն, եւ արարին հալածումն քրիստոնէից: Եւ զամենայն ուխտաւորս Երուսաղէմի ի կապանքս պահեցին Գ. ամ: Եւ զսուրբ Յարութեան դուռն փակեցին:

ՌՅԿԹ = ՊԺԶ.— Յայսմ ամի ի Կոստանդնուպօլիս շարժ եղև եւ անձրեւ սաստիկք եւ կայծակունք: Եւ եղև այնպիսի մահտարածամ մինչ զի սակաւ ոմանք մնացին. եւ ի հոկտեմբերի ամսոյն եղև ցուրտ սաստիկ մինչ որ ծովն Պոնտոսի պաղեցաւ ԴՃ. միլս. եւ տեղեաց ձիւն ԼԶ. կանգուն, եւ ցամազեցան գետք եւ աղբիւրք, եւ մնաց մինչ ի փետրվարի ամիսն:

ՌՅԷ = ՊԺԷ.— Յայսմ ամի անցին թուրք ընդ դրունս Կասբից ի Հայաստան:

ՌՅԸԲ = ՊԺԹ.— Սէյիտ Խօրօնն եկն ելաւ ի յԱրծկոյ բերդն եւ սպանաւ անդէն, ԻՆ. հոգով. յաւուրս աւագ պահոց:

ՌՅԸԵ = ՊԻԲ.— Յայսմ ամի փափն փոխեաց զաթոռն իւր ի Ֆրանցոյ ի Հոռմ:

ՌՅԸԶ = ՊԻԳ.— Յայսմ ամի զՍիս առին տաճկունքն, եւ սպանին զԿեչեղակ վարդապետն, որ գրոց աշակերտէր: Եւ գեկտեմբերի Ը օրն ուրբաթու շարժ եղև Եղրնկէն, եւ Ա. ժամ հանդարտեցաւ, կրկին շարժեցաւ, եւ պարիսպ քաղաքին փլաւ:

ՌՅԸԷ = ՊԻԴ.— Սոպն սաստիկ էր յԱսորեստան. զԱմիրհաճն սպանին զԴիադնին որդի Բաղէշու տիրոջ որդին, որ էր այր բարի եւ Քրիստոնէից իրաւարար: Եւ Վայիսի որդի Հուսէյն նստաւ:

ՌՅԸԸ = ՊԻԵ.— Յայսմ ամի [առի՞ն] յԵրուսաղէմ ի թշնամեաց խաչին Քրիստոսի:

ՌՅԸԱ = ՊԻԸ.— Տէր Կոստանդին ամս Բ:

ՌՅԸԳ = ՊԼ.— Տէր Թէոդորոս ամս Թ. սա զնաց ի Մսրբ եւ մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա սուլթան Բարդուղն: Եւ Թուղթամ իշխան Ղրիմին առաքեաց զզօրս ի Դավրէժ եւ զքսան բիւր գերի տարաւ:

Եւ այսմ ամի գտին զարհեստ թօփի եւ թֆէնկի, զայս գործ քան զամենայն յառաջ Վէնէտիկցիք ի կիր առին ընդ դէ՞ Ջինիվիզացոց:

ՌՅԸԹ = ՊԼԳ.— Քեղայոյ խանն նստաւ: Ի սոյն թվին Բուրհան զատին եսպան զտէրն Սեբաստիոյ, եւ զՍտեփաննոս եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ նահատակեաց. եւ զսրբոց Քառասնից վանքն քակեաց:

ՌՅԸԷ = ՊԼԴ.— Թուրքն էառ զՈրոտն եւ Կախիկ վարդապետն զնաց փախրտական ի Սարայ, եւ պարոն Գորգունէն զարդամահ եղև, ընդ նմին Մաղաքիայ ճղնաւորն, ի նոյն աւուրս ի տարելից նոցին, տկարացաւ եւ ի նոյն օրն մեռաւ, եւ եղաւ մերձ յԵրնջանկոյ վանքն:

ՌՅԸԸ = ՊԼԵ.— Ի սոյն թվին Քամրազ խանն զնաց մինչ ի Դմրշխ, եւ եկն

եհաս՝ եկաց ամս ժէ. զնաց ի Սմբրղանդ եւ մեռաւ: Դարձեալ ի սոյն թվին Լէնկթէմուրն եկն ի Թավրէժ, եւ ի Նախշուան, եւ անտի ի միում յաւուր կալաւ մինչև ի Կարբի, եւ ի Բջնի, ի Գառնի, ի Սուրմարի, ի Կողր, եւ անտի զնաց ի Վրաց տուն, եւ արար շատ վնաս Տրպիսի քաղաքին, եւ կարեալ զթագաւորն Բագարատ՝ տաճկացոց, եւ զնացեալ ձմեռեաց ի Մուղան:

ՌՅԹԹ = ՊԼԶ.— Եւ ի զալ տարոյն յաւուրս աւագ Զատկին ել ի Սիւնիս եւ սփռեալ տարածեցաւ, եւ զնաց հետ թուրքմանին մինչ ի Համթա ջուրն, եւ դարձեալ եկն ի վերայ Վանայ եւ խսարեաց զնա զաւուրս ԻՆ.—եւ առեալ զնա յաւուրս Ե. շաբաթոց, յաթոռաց պահոց սուրբ Խաչին, եւ զամենեսեան ի բերդն ի վայր ելից, ԵՌ. մարդ, եւ անց զնաց ի յաշխարհն Սմբրղանդ: Եւ յորժամ աւերեաց զՍեբաստիայ եւ զնաց ի յԱնկուրիայ զխոնդքարին եղբայրն զԵլարում Պայազիտն եղ ի զաֆէսն, եւ ընդ իւր տարաւ:

Յայսմ թվին յունիսի ԻԳ. նահատակեցաւ Ստեփաննոս եպիսկոպոս ի Սեբաստիայ քաղաքի: (Գրեա՛ աստ):

ՌՅՂԲ = ՊԼԹ.— Տէր Կարապետ Բոկիկ ամս ժԲ.:

ՌՅՂԳ = ՊԽ.— Յայսմ ամի կին ոմն Արճիշեցի, անունն Եղիսարէթ, նահատակեցաւ քարկոծմամբ վասն անուանն Քրիստոսի, յաւուր տօնի սրբոց Քառասնից ի Վան քաղաքի:

ՌՅՂԴ = ՊԽԱ.— Յայսմ ամի, զկնի Զ ամաց դարձեալ ելանէ Լէնկթէմուրն ի դուրս, եւ էջ ի Բաղդատ... թաղեաց աւելի քան զերկու հազար, եւ դարձաւ ի տեղի իւր. (Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 171—2):

ՌՅՂԵ = ՊԽԲ.— Զտէր Թէոդորոսն ի Սիս սպանին, եւ նստաւ ի տեղի նորա Բոկիկ Կարապետն, ամս ժԲ.։ Յորժամ զՏէր Թէոդորոսն ի Սիս սպանին, ի նոյն ամի զՏէր Զաքարիայն, զԱղթամարայ կաթողիկոսն, քարկոծ արարին յՈստան. զերկուսն ի միում ամի:

ՌՆ = ՊԽԷ.— Յայսմ ամի նահատակեցաւ քարկոծմամբ կին ոմն Մոկացի հայ աղզաւ Քամար անուն, վասն անուանն Քրիստոսի, յՈստան քաղաքի:

ՌՆԴ = ՊՄԱ.— Տէր Յակոբ ամս Բ.։

ՌՆԵ = ՊՄԲ.— Յայսմ ամի դարձեալ եկն Լէնկթէմուրն յարեւելս յԱղուանից, եւ շինեաց քաղաք մի Բաղաղայ անուն... որ եկաց ի Գրուց յաշխարհս մեր ժԸ. ամ էր: (Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 172):

ՌՆԺ = ՊՄԷ.— Յայսմ ամի Շմիզդնի հեծեալքն եկին եւ այրեցին զՂատուան, եւ բարկացեալ յամիր Եղտին զնաց եւ այրեաց զվատսուն գիւղ ի Բաղիշոյ: Ի սոյն ամին մարախ եկն եւ զյոլով տեղիս կիրաւ:

ՌՆԺԹ = ՊԿԶ.— Յայսմ ամի նահատակեցաւ սուրբն Իսահակ պարսիկ վարդապետն. յապրիլի ժԸ., Յայսմաւուրբ:

ՌՆԻԶ = ՊԶԳ.— Եւ այսմ ամի նահատակեցաւ Ստեփաննոս վարդապետն ի Հիղան, որ է ի վանիցն Գամաղիէլի, եւ Պետրոս էրէջ աշխարհի, որ միմեանց ուրացութեան պատճառ եղեն, վասնորոյ ի

* Ն. Պողարյանի ընդօրինակութեան մեջ մի բառ բաց է թողնված: Խմբ.:

միասին յանձն առին զնահատակութիւն վասն անուանն Քրիստոսի:

ՌնԼԳ = ՊԶ.— Յայսմ ամի եղև սով սաստիկ ի Դարէժ եւ ի Վասպուրական, եւ տարածամ մահն սփռեցաւ ընդ շորեք կողմն աշխարհիս. եւ սուրն Աստուածային մանրէր՝ ոչ զիտելով զմեծ եւ ըզփոքրն. եւ ով կարէ պատմել զկսկիծն զայն:

ՌնԼԷ = ՊԶԳ.— Զկնի ժ ամին Տէր Կոստանդեայ յաջորդէ Տէր Յովսէփ:

ՌնԼԸ = ՊԶԵ.— Նահատակեցին զՄուրատշան ի Բզնունիս եւ լոյս ծագեաց ի վերայ նորա:

ՌնԼԹ = ՊԶԶ.— Սպան զԻսթէնտէրն որդին իւր եւ ինքն թագաւորեաց:

ՌնԽ = ՊԶԷ.— Ղուկն եկն Եզրմկէն, եւ սպանաւ Սքանտարն յորդոյն, եւ նստաւ Զահանշահն: Ալէքս թագաւորն վրաց սպան մահադեղով զՊէշգիւնի զիշխանն Հայոց, զորդին Սմայատայ Օրպէլեանց: Առաքել վարդապետն Բաղիշեցին զՊատմութիւն Յովասափու արար:

ՌնԽԱ = ՊԶԸ.— Զկնի Դ ամին Տէր Յովսէփին յաջորդէ Տէր Գրիգոր Սսեցին Մուսապէկեց:

Յայսմ ամի շինէ նախաշ եպիսկոպոսն Մկրտիչ զմեծ կաթուղիկէն ի յԱմիթ, ի յանուն սրբոյն Դէղորոսի:

ՌնԽԲ = ՊԶԹ.— Շամշուտէ առաւ եւ ԳՌ. այր կոտորեցաւ եւ ԹՌ. գերեցաւ եւ Զիհանշահն բարկացեալ հայոց ազգին, գնաց ի Վրաց տունն, էառ զՇամու (իմա՝ զՇամշուտէ) ԲՃ. զալայ. եւ զհայք գերի տարաւ եւ զայլն կոտորեաց սրով:

ՌնԽԳ = ՊՂ.— Յայսմ ամի այրեցին զԽտրշան ի Մարսվան հրով: Հայ ազգաւ, պատճառելով թէ ի ճանապարհին զմեր օրէնքն անարգեաց, եւ մեք կարծեցաք զնա զոլ թուրք. վասն զի ի զլուխն ճէրմակ փաթեր էր: Եւ յայնմ օրէ զճերմակ շալման վերացուցին ի զլսոց քրիստոնէից:

Յայսմ ամի ի Սսայ վանիցն անյայտ եղև Աջն Սրբոյն Լուսաւորշին, եւ յարեւելցիք յորժամ լուան օծեցին զԿիրակոս Խոր Վիրապեցին կաթողիկոս. եւ այս եղև պատճառ նորոգութեան Սրբոյն էջմիածնի:

ՌնԽԴ = ՊՂԱ.— Սսայ Գրիգոր կաթողիկոսն, որ Մուսապէկեց ասի, զկնի Գ-ից ամաց վաղճանեցաւ, եւ ոչ օծեցին զոք ի տեղի նորա վասն Բ. պատճառի. մինն զի էջմիածին զոյր կաթողիկոս տէր Կիրակոս, եւ միւսն զի Լուսաւորշի Աջն անյայտ եղև: Եւ մնաց Սսայ յաթոն Բ տարի խաբան, մինչ որ ընկեցին զՏէր Կիրակոսն, ապա օծեցին սսացիք զտէր Կարապետ կաթողիկոսն:

ՌնԽԵ = ՊՂԲ.— Յայսմ ամի զտէր Կիրակոսն փոխեցին վասն նախանձու, եւ Մակունցի Գրիգոր եպիսկոպոսն նստաւ կաթողիկոս զապալով եւ թուրքով: Եւ յայսմ ամի յուլիսի ԺԴ օրն, Զ. օր յառաջ քան զլրումն՝ խաւարեցաւ լուսինն:

ՌնԽԶ = ՊՂԳ.— Զահանշէն զԱխլցխայ գերեցոյց: Եւ յորժամ ընկեցին զտէր Կիրակոսն, լուան սսացիք զայն համբան, շընգունեցին զԳրիգորն, պատճառելով թէ զապալով եւ թուրքաց ընտ[ր]ութեամբ է: Վասնորոյ օծեցին ի Սիս զտէր

Կարապետն կաթողիկոս, որ էր աշակերտաց Գրիգորի Մուսապէկեան. զի էրէց էր եւ ի նմանէ օծաւ եպիսկոպոս:

ՌնԾԲ = ՊՂԹ.— Վաղճանեցաւ Կիրակոս կաթողիկոսն զոր ընկեցին յէջմիածնայ յԱթոռոյն:

ՌնԾԳ = ԶԱ.— Եկն Զիհանշահն էառ զԵզրնկայն:

ՌնԿ = ԶԷ.— Յայսմ ամի եղև գետնաշարժ Եզրնկէն եւ մեռաւ ԼԲՌ հոգի:

Եւ ի յայսմ ամի մեռաւ թագաւորն Կիպրոսի ու Ճուանն: Եւ ի յայսմ ամի էառ օսմանցին զբերդն Հերսիթէ:

ՌնԿԲ = ԶԹ.— Յայսմ ամի, յետ ԺԷ. ամին Գրիգորի, նստի էջմիածին կաթողիկոս Տէր Զաքարիայ:

Եւ յայսմ ամի զՎէթէ մանուկն, զորդի պարոն Վարդին, զտէրն Համշինու, ըմբռնեաց Շահալին, եւ ետ ի ձեռն Սօֆուն, որ շէխ կոչէին:

Եւ ի յայսմ ամի սուլթան Մուհամատն ձեռք էառ զՏրապիզոն ծովով եւ ցամաքով յոգոստոսի ամսոյն:

ՌնԿԳ = ԶԺ.— Յայսմ ամի Սսայ տաճիկքն եկին գաղտ ի գիշերի ի սուրբ յաթոն եւ առաջի Կարապետ կաթողիկոսին արարին ուխտ եւ դաշինքն ընդ Հայոց ազգն, որք են ի Սիս եւ միաբանեցան եւ ի վաղին առհասարակ գնացին ի դուռն դարպասին, առ ի ըմբռնել զՄէլիք յՕմարն: Եւ նա իմացաւ, էառ առ ինքն զթուրքմէնք տեղոյն, եւ նովաւ մարտեաւ, եւ յաղթեաց զքաղաքացիսն, եւ եմուտ թուրքմէնն ի քաղաքն, եւ տունս յուով թալանեցին, որոց Գ. մեծամեծաց տունք էին ի տաճկաց, եւ Գ.-ն յիշխանացն Հայոց էին, զՊաղտօնին տղին, զԼեւոնին, եւ զԳրիգորին, որ զԱնցմեցկայ կարմունջն նորոգեաց, եւ յիշատակն կայ գրեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Եւ մտեալ ի սուրբ յաթոն եւ յափշտակեցին զամենայն կահ եւ զսրբութիւնս նորա, եւ ելեալ գնացին:

ՌնԿԶ = ԶԺԳ.— Յայսմ ամի սուլթան Մուհամէտն զտէրն Ղարամանայ սուրկուն երբ ըՍտամպոլ զՓիր էհմէտ պէկն, քանզի անհնազանդ եղև թագաւորին մասամբ իւր: Եւ յայսմ ամի էառ զերկիրն Արակլիու զԱղսարայու բերթն, զԳօկիսունու բերդն, եւ զՊուրսայու հայերն աւար արարին, եւ զանօթս եկեղեցոյն կողոպտեցին եւ տարան Ըստամպոլ:

Եւ յայսմ ամի ապրիլի ԻԲ. եղև փոխումն Տէր Ներսէս եպիսկոպոսին յԱնկուրիոյ: Էր սա յերկրէն Ղրիմայ, աշակերտ Սարգիս վարդապետին. եւ որպէս զարեգակն փայլէր յերկիրն Հոնաց, զոր բազումք երկրորդ Շնորհալի կոչէին: Եւ էր աղքատաւէր եւ ճգնազգեաց, ձրի առնոյր եւ ձրի տայր, ի բաղանիս ոչ մտանէր, եւ ի կին մարդ բնաւին ոչ հայէր, եւ շնորհիւն սրբոյ հոգոյն անդադար քարոզէր հայոց, ֆռանկաց եւ յունաց, եւ բազում ի մեծամեծ տաճկաց քաղաքին լսէին զբանն նորին եւ արդարեցուցանէին զանձինս իւրեանց, հաւատալով բանից նորին: Ի սորա յաւուրս եղև ժողով տղայոց. քանզի թագաւորն տաճկաց ժողովեաց զմանկունս քրիստոնէից եւ տարաւ Ըստամպոլ, եւ տէր ներսէս գնաց զհետ մանկանցն, եւ երբ

դիտարկել արժանաբան հայոց, զոր Մահմէտն տուեալ էր, եւ շաւղաթիւնէմէ կոչեն. եւ թագաւորն ոչ ինչ համարեցաւ զթուղթն, բայց միայն զԱնկուրիոյ մանկունքն շնորհեաց նմա: Եւ յետ Զ. ամաց տարան զծնողք մանկանցն Ըստամպուլ, եւ զնացեալ սրբոյն զհետ նոցա, եւ անդ հիւանդացաւ եւ մեռաւ իսկ՝ ԽԵ. ամաց, եւ անդ թաղեցաւ. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

ՌնԿԹ = ԶԺԶ.— Յայսմ ամի Հասան բէկն զնաց ի Վրաց տուն եւ գերեցոյց: Գարձեալ ի սոյն թվին զՊարոնելոյսն նահատակեցին ի Կաֆայ: Եւ յայսմ ամի էառ սուլթան Մուհէմէտն զԱլայիայ, եւ էր սորա պարոնն Ղըրըճ Ասլան պէկն. իւր կաման զբերդն դատարկեցոյց եւ թագաւորին թէսլիմ արաւ. եւ թագաւորն զԿօմուլճէ նմա թիմար ետ, եւ յղեաց յՈւտոմէլի: Եւ էառ սուլթան Մուհէմէտն ի յայսմ ամի զՂարահիսարն, առ եւ ելից եւ զԱղրիպու բերթն:

Եւ յայսմ ամի Աջրան ի Սիս՝ Հեթում Սպիտակէրեց ետաղոնց կոչեցեալ:

Եւ յայսմ ամի թագաւորեաց ի Գերմանիկէ Շահսուարն, որ էր որդի թագաւորին Գերմանիկոյ, եկն ի վերայ Սսայ. քանզի հակառակ եղեալ Մսրայ սուլթանին եւ շատ աւեր էած սուլթանայ աշխարհին, եւ զԿօչէփէ թուրքմէնքն զամենեսեան եղարկ եւ թալանեց, եւ անթիւ շարութիւնս զործեաց: Եւ այնժամ Սիս ընդ իշխանութեամբ Մսրայ սուլթանին. վասնորոյ խորհեցաւ շարութիւն Սսայ քաղաքին, բերթին եւ Վազայու. եւ յունիսի Բ. օրն էկաւ ի վերայ Սսայ բազում հեծելօք եւ զքաղաքն հրկէզ արաւ:

Եւ զայս ետես Աջրան, երկեալ, էառ զաջերն եւ տարաւ ի Կոպիտառայ, զի մի անկանիցէ ի ձեռս բռնաւորին:

Իսկ Շահսուարն զկնի հրակէզ առնելոյ զթագաւորանիստ քաղաքն Սիս, ելեալ անտի եւ զնաց էառ զԱտանայ, եւ զԹարսիս, եւ զԹովահայեաց քաղաքն զԱլաս, զԱնաւարդայ, եւ զԿոփուայ, եւ զամենայն դաշտս, եւ զՊախրաղու բերդն, զԼեւոն բերդն, զԿոպիտառայ, զԲարձրբերդն, եւ տիրեաց ամենայն լեւանակողմանցն:

Եւ ելաւ յետոյ սուլթանայ հեծելն, եւ զնաց Շահսուարն ընդ դէմ Շամցուն, եւ կոտորեաց, եւ արար փախստական մինչ ի Հայասլ, եւ թալանեաց զՀալպայ գեղորայքն, եւ զնաց յԱնտիոք, եւ զնա եւս թալանեաց եւ դարձեալ եկն զոռոզաբար ի վերայ Սսայ բերդին, եւ հսարեաց զբերդն: Եւ Չարամ պարոնն կայր ի բերդն, եւ Ը. հեղ պատերազմ արարին եւ իջին քրիստոնեայքն ի բերդէն, եւ շատ տաճիկ սպանին: Եւ շատ սրղարկեցին զբերթն, եւ նա պահեաց: Իսկ սսեցիքն անճրկեցան եւ սլիին զբերդն ի զեկտեմբերի ԻԳ. եւ եղ Շահսուարն պարոն ի Սիս՝ զՇարամէտն եւ զնաց:

ՌնԶ = ԶԺԷ.— Յայսմ ամի զնաց դարձեալ Շահսուարն յերկիրն Շամայ, եւ առեալ Ռ տուն շամցի տաճիկ եւ եբեր ելից ի Սիս քաղաքի: Եւ դարձեալ ելաւ ի Շամու հեծել, եւ զնաց Շահսուարն ընդդէմ նոցա: Իսկ Սսու թուրքերն եւ շամցիքն միարանեցան ի մայիսի ԺԳն, եւ արարին պատերազմն, եւ իւլեցին զբերթն պարոնին, զձիանն եւ զչորեստանքն, եւ պարոն կալաւ Ը քրիստոնեայ եւ եղ ի հորն: Եւ քաղաքացիքն ամենեքեան թողին զտունն եւ զըռզակն եւ փախեան: Եւ Աջրան Սպիտակէրէցն առեալ զաջերն եւ զայլ Սրբութիւնսն եւ զնաց էլաւ ի Կոպիտառայ՝ առ Թորոս եպիսկոպոսն. եւ ամրացան ի բերդն: Եւ Ֆարսախ թուրքմէնն թալանեաց զՍիս քաղաքն, եւ առին շատ մալ եւ եկեղեցոյ անօթ, զոր շեմք կարեր ընդ գրով արկանել:

Եւ Շարամէնթ պարոնն Սսայ արար երթումն եւ դաշին, եւ յղեաց մարդ ի Կոպիտառայ, առ սսացիքն, եւ սսաց թէ բերէք ժՌՌ զըռու, որ տամ զձեր մարդիկն: Եւ սսեցիք ոչ զիտէին զնորա նենգութիւնն, առին շատ մալ եւ ձի, եւ զնացին ի Սիս, եւ իջին ի բերդէն եւ ըմբռնեցին զամենայն քրիստոնեայսն, եւ եղին ի հոր բանդին: Եւ առին զմալն եւ զձիանքն եւ շատ ըռզակ. եւ սպան Գ տաճիկ, վասնորոյ ի մնացեալ իշխանացն ոմանք ի Տէրէնտէու բերդն, մօտ ի Շահսուարն, եւ առին ի նմանէ հրաման, եւ եկեալ հանեցին զբանտարդեալ քրիստոնեայսն:

Եւ յայսմ ամի էտիլ կոչեցեալ Ֆախին առեալ զՖարսախն եւ եմուտ ի Սսայ բերդն զողութեամբ, եւ թալանեաց, եւ շատ մալ էառ, եւ շատ անօթ սրբութեանց:

Եւ յայսմ ամի սեաւ արաբացիք ժԸ. զունտ հաղարաց զօրօք պաշարեցին զՄելիտինէ կոչեցեալ կղզին, որ յայժմ Մալթայ ասի. քանզի կամեցան կործանել եւ հողոյ հաւասար առնել զնա, բայց զկնի երից ատուրց երեւեցաւ սուրբ Առաքեալն Պօղոս՝ աստղալից զգեստիւք, ահեղ իմն երեւամբ, հեծեալ երիվար եւ սուր ի ձեռին, եւ շուրջ պատեալ զնովաւ անհուն բազմութիւն, զիմեաց ի վերայ սեւոցն, որ թէպէտ նոքա ձգեցին ընդդէմ նորա բազում նետս, սակայն նետքն յետ դառնային ի ձգողսն, որ եւ բազումք վիրաւորեցան եւ դարձան յամօթալից յետս:

ՌնԸԱ = ԶԺԸ.— Եւ յայսմ ամի եղեւ մահտարածամ ընդ ամենայն երկիր եւ մեռան բազումք կարգաւորք եւ իշխանք եւ տանուէրք, եւ ի Սիս Աջրան սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն մեռաւ. զոր ի նոյն ժամանակի նաղաչ եպիսկոպոսն ասաց զՈղբն ի վերայ տղայոց որ է սկիզբն «Արարիչն Արարածոց», եւ այլ ողբ ի վերայ իշխանացն, որոյ սկիզբն «Երազ է եւ սուտ եղրարք» եւ այլն:

Եւ յայսմ ամի սպան Հասան Բէկն զՋիհանշահն յետ ԼԱ. ամի շահութեան, որ եկն ի վերայ յԱմթայ. եւ եղեւ վերջ սոցա թագաւորութեան, քանզի չունէր ժառանգ. վասն զի ինքն սպան զորդին իւր Պաղտատ, եւ վերջացաւ թագաւորութիւն սոցին. որ տիրեցին ԿԸ ամ ինքն եւ իւր հայրն Իսթէնտէրն եւ պապն

Ղարալուսուֆն, որ (ՊՄ) թվին թագաւորեաց յետ Լէնկթէմուրին:

Եւ յայսմ ամի եկն Եզդինշերն եւ թալանեաց զերկիրն ընուշտունեաց յաւուր Մննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

ՌնՂԳ = ԶԻ.— Յայսմ ամի, զկնի ժ ամին Արիստաբէսի, նստի էջմիածին Տէր Աբրահամ ամ մի:

ՌնՂԴ = ԶԻԱ.— Յայսմ ամի նստի Տէր Արստաբէս երկրորդն:

Եւ յայսմ ամի մէզուլ արարին ի Մար զսուլթան զՄէլիք Մեյիսէ Թուֆէտէհատն, յետ Զ ամին, եւ ի ռամազան ամիսն զթախտն ի մէլիք Խօշղատէմն տուին: Եւ էր սա ի Մէլիք Մէլտինին ծառայիցն, եւ էառ Գ քաղաք: Եւ ի Սիս կիլիկեցոցն եկեղեցի մի մինարէլի ճամբի մի շինեաց: Եւ երբ զգարպասին շուրն ի դուն ճամուն կամարաւ, աղբիւր վազեցոյց, որ կայ ի ճակատ ազբիւրին զթվական շինողին. եւ ի Սսայ խարածէն ԳՌ դրամ վախրֆ արաւ ճամիչին մուղրոցն եւ սպասաւորացն մինչեւ ցայսօր:

ՌնՂԵ = ԶԻԲ.— Յայսմ ամի եկն Հասանպէկն ի Հոռոմոց տունն բազում զօրօք եւ շատ աւեր արար: Եւ ի սեպտեմբերի առաջի օրն էառ զԹօխաթն եւ այրեաց զքաղաքն երկրովն եւ գերեաց զբազումս, եւ էանց ի Կեսարիայ եւ էառ զնա, եւ դարձաւ ի Սերաստիայ եւ այրեաց զգեղորայքն, եւ բազում վնաս արար քրիստոնէիցն եւ զնաց ի Շամ:

Եւ յայսմ ամի ելեալք զօրք ի Մարայ եւ եկին ի Հալապ, եւ բազմացան յոյժ ի Հալէպ. եւ եկեալ նստան յեզր գետոյն Եփրատայ ընդդէմ Պէրայու, եւ ի միւս կողմանէն նստաւ թագաւորն Պարսից Հասանպէկն, եւ ոչ կարաց առնել զբերդն Պէրայու մարցին: Եւ մինչ ոչ կարացին առնել զՊէրայ, կապեցին ի վերայ Եփրատայ կարմունջ, եւ անցին զնացին ի վերայ Ուրհայու եւ կոտորեցին զբազումս եւ բազում աւարաւ դարձան: Եւ յայսմ ամի նահատակեցաւ ի Խարբերթ Դաւիթ, որ է որդի Գրիգորի քահանային, յունվարի ժՁ:

ՌնՂԶ = ԶԻԳ.— Եւ յայսմ ամի երկրորդ Արիստագէս կաթողիկոսն էջմիածնայ վազճանեցաւ յետ Բ ամին, եւ նստաւ Տէր Սարգիսն:

ՌնՂԸ = ԶԻԸ.— Յայսմ ամի յետ (ԻԶ) ամի կաթողիկոսութեան վազճանի Սսայ Կարապետ կաթողիկոսն եւ թաղեցաւ ի Թօխատու վանքն, ի սուրբ Աննայի ժամատանն, ի հիւսիսային յորմին տակն: Եւ նստաւ ի Սիս Տէր Ստեփաննոս Սալաճորցի ամս ժԱ:

ՌնՂԹ = ԶԻԹ.— Յայսմ ամի Մարսվանցի էմիրտովլէթն, որ արուեստի բժիշկ էր, ի Ստամպուլ քաղաքի, ժողովեաց զՄուֆրէտէթ կոչեցեալ գիրքն ի մի տուփ, ի հայոց լեզուն, ի հոռոմոց, ի յառապին եւ ի թուրքաց:

ՌնՂԱ = ԶԻԱ.— Յայսմ ամի յայանեցաւ Աջն Սուրբ Լուսաւորչի ի Սիս քաղաքի, ի ժամանակն Ստեփաննոս կաթողիկոսին Սսայ: Եւ յօրէ յորմէ անյայտ եղեւ սուրբ Աջն մինչեւ ցաստ ԼԸ ամ է:

Եւ յայսմ ամի յետ Յովհաննէսի նստի կաթողիկոս յէջմիածին Տէր Սարգիս:

ՌնՂԲ = ԶԻԲ.— Յայսմ ամի եկն Պալն ի Մարայ ի վերայ Ուրհայու բազում զօրօք:

ՌնՂԳ = ԶԻ.— Յայսմ ամի յետ Տէր Սարգսի նստի կաթողիկոս էջմիածին Ստեփաննոս Առնշեցին:

ՌնՂԴ = ԶԻԱ.— Յայսմ ամի շարժ եղեւ Եզրնկէն եւ ԼՌ մարդ ի ներգոյ հոգոյն մնաց: Եւ յայսմ ամի անկաւ հուր յերկնից եւ այրեաց զՄէտինէ քաղաքն եւ զտուն Մէհմէտին բնակչօք իւրովք հանդերձ: Եւ այսմ ամին, յետ Ա. ամին Ստեփաննոսի, նստի յէջմիածին կաթողիկոս երրորդ Տէր Սարգիսն:

ՌնՂԸ = ԶԻԶ.— Յայսմ ամի զկնի (Զ) ամին Սարգսի նստի էջմիածին Տէր Ստեփաննոս:

ՌնՂԷ = ԶԻԷ.— Յայսմ ամի յետ ժԱ ամին Ստեփաննոսի նստի ի Սիս կաթողիկոս Տէր Յովհաննէս, ի գաւառէն Սեւտիոյ, ի նահանգէն յԱնտիոքու:

ՌնՂԱ = ԶԻԱ.— Զկնի մի ամին Տեառն Յովհանիսի նստի ի Սիս կաթողիկոս Տէր Յովհաննէս Թուլուրանցին, յունվարի Զ, ի շորեքշաբաթի յաւուրն. սա կալաւ զաթոռն Հայրապետութեան ամս ԼԶ:

ՌնՂԵ = ԶԻԵ.— Յայսմ ամի ի Բարբերթ նահատակեցաւ Շնոֆոր կինն, վասն զի ոչ ետ տեղի պոռնկութեան:

ՌնՂԶ = ԶԻԶ.— Յայսմ ամի նահատակեցաւ Հոռոմկլայցի Թորոս, որդի թագաւորին Օշնոյ, օգոստոսի Ա.:

ՌնՂԸ = ԶԻԸ.— Եւ յայսմ ամի նահատակեցաւ Տէր Աստուածատուր քահանայ Տիրիկեցի յերուսաղէմ քաղաքի, վասն ի Քրիստոս հաւատոցն իններորդումն ապրիլի. եւ մնաց սուրբ մարմինն Ը օր անկեալ ի դուն Սուրբ Յարութեան: Եւ ապա տարեալ թաղեցին զնա ի Սուրբ Սիօն:

ՌՇ = ԶԻԷ.— Յայսմ ամի եղեւ մահտարածամ ի բազում տեղիս եւ վէլէթ պէկն թալանեաց զերկիրն Գեղամայ:

ՌՇԱ = ԶԻԱ.— Յայսմ ամի նորոգեցաւ Լուսաւորիչ եկեղեցին ի Ղալաթիայ, յաւուրս Տեառն Սարգսի կաթողիկոսին: Եւ այսմ ամի ելաւ շահ Իսմայէլն:

ՌՇԲ = ԶԻԲ.— Յայսմ ամի շինեցան եկեղեցիքն ի Հալէպ, Սուրբ քառասունքն Հայոց, եւ դարպասն, եւ Հոռոմոց եկեղեցին:

ՌՇԳ = ԶԻԳ.— Յայսմ ամի կարմիր գլուխ շահ Իսմայէլն պատերազմեցաւ ընդ Ալվանտին եւ փախոյց զնա, եւ ինքն էառ զթաղթն եւ նստաւ: Եւ նոյն շահ Իսմայէլն ելաւ Արտաւիլու եւ եկն Եզրնկէն, եւ էառ Շէհիթպէկն զվան:

ՌՇԴ = ԶԻԴ.— Էառ կարմիր քտակն զթալրէզն: Եւ ազգն մարաց արին զվան, զԱխտամար, զԱրծկէ, եւ եղեւ շատ աւերք:

ՌՇԵ = ԶԻԵ.— Դարձեալ ելաւ Արտաւիլու շահ Իսմայէլն եւ զնաց ի վերայ Շամախու, եւ սպան զսուլթան նորա, եւ այլ բազում շարիս գործեաց: Եւ եղեւ յայսմ ամի մահտարածամ:

ՌՇԶ = ԶԻԶ.— Յայսմ ամի ելաւ Սօֆին յաշխարհս Հայոց, որ ելեալ էր յԱրտաւիլու, եւ էլ ընդդէմ նորա Ալվանտ Սուլթանն, թոռն Հարունին. Եւ Սօֆին յաղթեաց զնա եւ արար փախըստական, եւ դարձեալ եկն Եզրնկէն: Եւ յայսմ ամի յետ ["] ամին:

Տեառն Սարգսի նստի Տէր Ատոմ առաջնորդն Վարագայ, եւ զկնի Ատոմայ նստի Տէր Եղիայ ի (ՋՄԷ) թվին:

ՌՇԹ = ՋՄԶ.— Յայսմ ամի ըստ Սուրբոսի ի ԺԴն սեպտեմբերի, յաւուր տօնի վերացման Սրբոյ Խաչին, զիզացաւ ծովն, որ է ի մէջ Կոստանդնուպօլսի եւ Ղալաթիոյ, այնչափ մինչեւ բարձրացաւ ի վերոյ քան զպարիսպն երկաքանչիւր քաղաքաց, եւ սպան զբազումս եւ ջրահեղցոյց եղեն միայն ի Կոստանդնուպօլիս տաճիկք երեքտասան հազար:

ՌՇԺ = ՋՄԷ.— Յայսմ ամի նահատակեցին ի Կոստանդնուպօլիսն զէջմիածնայ նուիրակն գլխատամբ սրոյ, յաւուր տօնի յԱւետարանչացն, զՍարգիս Եպիսկոպոսն եւ զԳալիթ կրօնաւորն:

ՌՇԻ = ՋԿԷ.— Յայսմ ամի առաւ սուրբ Թորոսայ եկեղեցին յԱմթայ ի տաճկաց, եւ բազում վնաս եղեւ քրիստոնէից: Եւ յայսմ ամի անկան յերկնից ՌՄ քարինք մեծամեծք, մինչ զի մինն ի նոցանէ կշռուր ճԿ լիտր, եւ այլք ոմն Կ. եւ ոմն աւելի եւ ոմն պակաս, եւ ոմնէին զգոյն երկաթի եւ զհոտ ծծմբոյ:

ՌՇԻԱ = ՋԿԸ.— Յայսմ ամի սուլթան Աէլիմն արար զտղայժողովն:

ՌՇԻԳ = ՋԶ.— Յայսմ ամի զկնի ԺԳ. ամին Տէր Եղիշէի նստի յէջմիածին Տէր Սարգիսն հինգերորդ:

ՌՇԻԴ = ՋԶԱ.— Յայսմ ամի այրեցին ի հուր զՊեխին որդին զՍէֆէրն ի Սեբաստիայ վասն անուանն Քրիստոսի:

ՌՇԻԷ = ՋԶԳ.— Յայսմ ամի զօրքն Բօրրօնի ասպատակեցին զՀոռոմ:

Եւ ի Մելիտին նահատակեցին զԿարապետ եկեղեցւոյանն՝ ազգաւ հայ, որ վասն անուանն Քրիստոսի հրով այրեցին: Եւ ի յԱմիթ զՊոտախն նահատակեցին հրով, վասն անուանն Քրիստոսի յունիսի ԺԳ: Եւ այսմ ամի զկնի ԼԶ ամին Տեառն Յովհաննէսի Թուրքուրանցոյն, որ թաղեցաւ ի վազէն, ի Սուրբ Թորոսի եկեղեցոյն, նստի ի Սիւ Տէր Յովհաննէս Քիլիսցի, որ Կայծակ մակկոշէին, ամս ԺԳ.:

ՌՇԻԸ = ՋԶԷ.— Յայսմ ամի նահատակեցաւ Թորոս ի յՈւրհայ:

ՌՇԻԹ = ՋԶԸ.— Յայսմ ամի տղայժողով արար թագաւորն, զոր Թաթէոս վարդապետն ողբ ասաց վասն նոցա:

ՌՇԻԽ = ՋԶԲ.— Յայսմ ամի այրեցին զՀարապետ արեղայն ի Սառուցու վանուցն ի Սեբաստիայ:

ՌՇԻԿ = ՋԶԳ.— Յայսմ ամի ի Շնքուկու զեղէն էրէց մի այրեցին:

ՌՇԼԸ = ՋԶԵ.— Եւ աստ բարձեալ եղեւ իշխանութիւն Անատօլային, զոր տիրեցին Ե. թագաւորք, ամս ճԶ, Գերմանիկոյ եւ նորին նահանգացն, այլ եւ Կիլիկոյ եւ նորին սահմանացն. եւ անուանք Ե թագաւորացն են այսոքիկ, Անատօլայն եւ որդին Շահսուարն, եւ երկրորդ Անատօլայն եւ որդին երկրորդ Շահսուարն, եւ որդին Ալի պէկն, զոր սպան թագաւորն. ի Գերմանիկէ ճ ամ յիշխեցին, եւ Կիլիկիայ Հ ամ:

Եւ այսպէս յերկուս բաժանեցաւ թագաւորութիւն սորա, զԳերմանիկէ տուեալ Տուրղատլու պարոնայց, եւ զԿիլիկէ Թամատանցուն. այս Թամատանցին շինեաց զբերդն Ատա-

նայու եւ զկարմունջն առաջի դրան, եւ տարեալ զՍոսայ բերդին եւ զպարիսպին դուռն՝ զմինն Ատանու բերդին դուռ արար, եւ զմիւսն կարմնճին: Եւ բազում շէնք շինեաց յԱտանայ, զոր յայժմ անյայտ են:

Եւ այսմ ամի նահատակեցին ի Սեբաստիայ զխոճայ Խուպիճանն, եւ զԿօկճան, եւ ասաց ոտանաւոր ի վերայ նոցա Յովսսափ Սեբաստացին եւ այլ բազում ոտանաւորս:

ՌՇԽԱ = ՋԶԸ.— Յայսմ ամի թագաւորն Սուլէման արար զութերորդ սէֆէրն ի վերայ Ղարայ-Պուղտանին, զի յառաջ խարաճ կուտայր թագաւորին եւ յայսմ ասպատամբիլ կամեցաւ եւ խարաճին ճուղապետուր:

Եւ այսմ ամի յոյնք արարին ծոազատիկ, եւ յունաց առաջնորդն տաճկացաւ, որ էր կեսարացի. վասն դաշին, զոր եղ սակս ելման լուսոյն:

Եւ յայսմ ամի յետ ԺԴ ամին Տեառն Յովհաննէսի նստի ի Սիւ կաթողիկոս Ջէյթնուցի Տէր Սիմէոն ապրիլի է. օրն, Բ շաբաթի, ամս Զ.:

ՌՇԽԳ = ՋԶԱ.— Յայսմ ամի յետ (Ին.) ամին Տեառն Սարգսի նստի կաթողիկոս էջմիածին Տէր Գրիգոր, ամս Ե.:

ՌՇԽԵ = ՋԶԲ.— Յայսմ ամի զարձեալ զնաց սուլթան Սուլէման ի վերայ շահ թահմազին, ի Քէվրուզ, եւ ոչ կարաց առնուլ զնա. էստ զՎան եւ պարսպեաց: Եւ առեալ զԱրճէշ, եւ զԵլաթ, զԲաղէշ, եւ զՄէրտին, եւ նորոգեաց զպարիսպն Ուրհայու, եւ զնաց Ըստամպօլ:

Եւ այսմ ամի եղեւ տղայժողով, եւ Մաղաքիայ վարդապետն Դերջնցին զնաց Ստամպօլ, եւ ասաց թէ զսիրտ թագաւորին կամիմ համբուրել. զի գրեալ է թէ սիրտ թագաւորաց ի ձեռին Աստուծոյ են, զԱստուծոյ աջն կամիմ համբուրել. քանզի զոր ինչ առնէ թագաւորն ձեռամբ Աստուծոյ է: Եւ թոյլ ետուն եւ համբուրեաց. եւ վերացոյց յիւր երկրէն, այսինքն ի Դերջնու եւ ի Բարբրթու զտղայժողովն, աղաչելով զթագաւորն:

Եւ յայսմ ամի ի Քօխաթ նախանձեցաւ սատանայ ընդ քրիստոնեայսն եւ շարժեաց զմահմետականքն, որք յարուցին հալածանս ի վերայ քրիստոնէիցն Քօխաթու. եւ քակեցին զԷ. եկեղեցիքն ի միասին, եւ ի մեծի տրտմութեան թողին զազգս հայոց:

ՌՇԽԶ = ՋԶԳ.— Յայսմ ամի եղեւ շարժ յԱլպստան եւ ընկղմեցաւ կէսն, եւ Ջէյթնու ի ներքեւ հողուն եւ լեռան մնաց. ի ներքոյ հողոյն ձայն աղաղակին մարդկանց կու գայր ի պատառուածէն, եւ մինչեւ Զ. ամիս զողաց: Եւ զի մարդիկքն յոյժ մեղօքի հետեալ էին, և շէին անսալ առաջնորդին իւրեանց, այլ ըստ կամաց իւրեանց զնացին, վասնորոյ պատժեցան յԱստուծոյ արդար դատաստանէն:

ՌՇԽԷ = ՋԶԴ.— Յայսմ ամի Ալխաս Իմիրղան, շահ թահմազին եղբայրն, որ փախեաւ ի նմանէ, ընդ Տէմիր-ղափին անցաւ ընդ շէրքէզու

երկրէն, եւ ի Քաթարի երկրէն, եկն ի Կաֆայ, եւ նաւով էանց յԼստամպօլ, եւ եղև ծառայ թագաւորին:

Եւ յայսմ ամի, յետ Զ. ամի Տեառն Սիմէոնի, նստի ի Սիս կաթողիկոս Տէր Ղազար Զէյթունցին, որ է հօր եղբոր որդի Սիմէոն կաթողիկոսին, ամս Գ.:

ՌՇԽԸ = ԶՂԵ.— Յայսմ ամի յետ Ե. ամին Տէր Գրիգորի նստի կաթողիկոս էջմիածին Տէր Ստեփաննոս Սալմաստացին: Եւ յայսմ ամի Իլիսաց աշխարհն, յերկիրն Կամինիցու, ջուրն կանանչ վազեաց, եւ ջրային կենդանիքն ի ջրէն ի դուրս նետէին զինքեանս եւ մեռանէին. եւ եղև մահտարածամ ի Կամէնու քաղաքն եւ մեռաւ (ԳՌ) անձինք:

ՌՇԽԹ = ԶՂԶ.— Յայսմ ամի, յետ Գ. ամին կաթողիկոսութեան Ղազարու Զէյթունցուն՝ գնաց վախճանեցաւ ի Ֆոնօս, եւ նստի կաթողիկոս ի Սիս Տէր Թորոս, ի փետրվարի Բ. օրն Գ. շաբաթի:

ՌՇԽՍ = ԶՂԶ.— Յայսմ ամի Ալիսան, որ եկն եւ ծառայ եղև թագաւորին, հաննալ տարաւ զհօնաբարն ի Թաւրէզ ի վերայ եղբոր իւրոյ, որ աւերեաց զԹաւրէզն. իսկ Տէրն Թաւրիզու շահ Քահմազն մինչ ետես զաւեր երկրին իւրում եկն եւ ինքն աւերեաց զԽնուս, զԲասէն, զԱրդրում, զԳերջան, զԿեղի, զԲաբերդ, զՅզընկէն, զՍպեր, եւ զայլ անթիւ վնաս արար:

ՌՇԽԱ = ԶՂԷ.— Յայսմ ամի մահ եկն յաշխարհս: Եւ յայսմ ամի արար թագաւորն դարձեալ զտղայժողովն:

ՌՇԽԲ = ԶՂԸ.— Յայսմ ամի ջարդեցին յԱրդրում քաղաքի զազատորդիսն եօթանասուն հոգի ի մէջ գիշերի եւ մեծ աղէտ եղև:

Եւ յայսմ ամի սուլթան Սուլէման, յետ յոնելոյ զերկոտասան սէֆէրն ի վերայ շահին, դարձաւ յըՍտամպօլ մեծաւ ուրախութեամբ եւ բազում աւարաւ եւ զանձի:

ՌՇԽԳ = Ռ.— Եւ շահն յորժամ լուաւ զչուելն թագաւորին, դարձաւ եւ եկն ի յԱրճէշ, եւ շատ աւեր արար. զվանորայքն քակեաց, զմիաբանքն սպանանեց, զԽլաթ եւ զԱրծկէ էառ, զայգիքն կտրեցին եւ զՏարոնոյ արտորայքն այրեցին, զԲասէնու երկիրն հրձի՛ արարին, ի Կապնոյ մինչեւ ի Սիս զքրիստոնեայսն զամէնն փախուցին, ոչ հայ ասաց եւ ոչ թուրք: Ի ձեռս սոցա անկեալքն սրոյ ճարակ արարին. որ եւ ոմն ի բանաստեղծիցն ասաց ողբ ի վերայ նոցա, որ է սկիզբն այս. «Յորժամ Ռ ամն լցաւ թվական հայոց տօմարին, ազգ մի զզլպաշ կասեն շարժեցաւ նման վիշապին» եւ այլն: Եւ յորժամ լուաւ սուլթան Սուլէման զվնասն շահին, զոր արար ընդ երկրին իւրոյ, առաքեաց ի վերայ նորա զվէգիրն իւր՝ զԱհմատ փաշայն անթիւ զօրօք, հաղարք հազարօք*, եւ շահն ոչ կարաց ընդ դէմ կալ, այլ փախչելով զօղեալ ի լերինս եւ էլլի առաքեաց մեղա գոչելով: Եւ խնդրեաց զհաշտութիւն. եւ զվէգիրն հաշտեցաւ եւ դարձաւ ըՍտամպօլ:

Եւ յայսմ ամի պարոնն Պուղտանու եւ յՈւլահու՝ Ստեփան կոչեցեալն, բազում շարիս դործեաց ընդ ազգս հայոց, զի քաղկեդոնիս արասցէ: Խորհուրդ արաւ ընդ իշխանս իւր, եւ եմուտ ի հայոց եկեղեցին յաւուր տօնի վերափոխման Աստուածածնի. եւ ել ի խորանն, եւ լրբութեամբ ձգեաց զձեռն ի սուրբ խորհուրդն, եւ էարկ ի յերկիր եւ արաւ կոխան յտից իւրեանց. նոյնպէս եւ զսուրբ մեռոնն եհեղ յերկիր. եւ զարդինս եւ զսրբութիւնս եկեղեցոյ կողոպտեաց. եւ զգրեանս այրեաց, եւ զբազում եկեղեցիս քակեաց, եւ բազում շարշարանօք շարշարէր զուղղափառս որ ի Հայոց, եւ զբազումս կըրկին մկրտեաց, եւ զոչհաւանողսն անողորմարար շարշարէր, եւ այլ բազում շարիս դործեաց, զոր աւելորդ համարեցայ գրել, զի մի լիցի առիթ ձանձրութեան ընթերցասիրացդ:

ՌՇԽԴ = ՌԱ.— Յայսմ ամի յորժամ դարձաւ Սուլթան Սուլէման ի պատերազմէն, որ ընդ շահ Քահմազին, այրեաց զնախչուան եւ աւերեաց բազում գաւառս ի հայոց:

ՌՇԽԵ = ՌԵ.— Յայսմ ամի զԹորոս կաթողիկոսն Սսայ ընկեցին յաթոռոյն, յետ Ժ. ամի կաթողիկոսութեան: Եւ պատճառ անկման նորին այս է. զի էրէց էր, եւ զկնի մեռանելոյն կնոջն եղև եպիսկոպոս, եւ ունէր որդի անառակ մտեալ ի կարգ աշխարհի. եւ ամուսինն մեռաւ, եւ էառ կոյս աղջիկ, ինքն այրի գոլով: Թէպէտ բազում անգամ խրատեցաւ ի հօրէն, սակայն ոչինչ աստեաց ի նա խրատ հօրն. եւ վասնայնորիկ բարկացեալ մերձակայ եղեալ աթոռակալքն, որոց մինն էր Զէյթունցի Արիստա՛էս վարդապետն, որք ընկեցին զնա, եւ եղին ի Սիս Կաթողիկոս զՏէր Խաչատուր Զորուկ կոչեցեալն, որ էր ի Սերաստիու նահանգացն: Եւ Թորոս կաթողիկոսն զնաց ի Լեւոնբերդն, եւ անդ եկաց մինչեւ ի վաղճան կենաց իւրոց, եւ թաղեցաւ ի սուրբ Յովնանէսայ եկեղեցոյն, որ ի Լամբերդ, ի հարաւային յորմին տակն: Եւ յորժամ նորոգեցին զԼեւոնբերդին զեկեղեցին (ՌԺԲ.) թվին, զգրեցան նորա ի ներս առին:

Յայսմ ամի ի մարտի ԻԱ ազեւոր աստղ մի երեւեցաւ յերկինս:

ՌՇԽԹ = ՌԶ.— Յայսմ ամի յորժամ ընկեցին զԹորոսն յաթոռոյն, ձեռնադրեցին զՏէր Խաչատուր կաթողիկոսն, Զորուկ մակկոչեցեալն. էր սա ի Սերաստիոյ, այր խստակրօն եւ ճգնաւոր խարազնաւորեաց, ի վերայ մերկ մարմնոյն մազեղէն ագանէր, եւ կանափեայ գօտով շրջէր. եւ միշտ հետեակ զնայր ի ճանապարհս, եւ առաւել ճգնութենէն Զորուկ կոչեցաւ: Վասն սորա ասեն թէ զնաց ի Հոռմկլայ, յուխտ գրեղմանին Տեառն ներսէսի Շնորհալոյն, եւ խնդրեաց տեսանել զնա մարմնաւոր աշօք, որ եւ ետես իսկ զնա կանգնեալ ի վերայ յաթոռոյն խաշն եւ զաւազան ի ձեռն, որ եւ օրհնեցաւ ի նմանէ: Եւ անտի եւ զնաց, եւ յանցանիլն ընդ Եփրատ, զձեռն ի ձէպն տարաւ, զի Գ. շահի տացէ վասն իւր եւ վասն Բ. սեաւզլխացն, որ ընդ նմայն էին: Եւ զի ունէր սովորութիւն երանելին, զի զոր ինչ

* Չեռ, Ռք, Ռօք:

տալին նմա բնաւին ոչ նայէր ի նա, արծաթ թէ ոսկի, այլ ի ճէպն ձգէր. եւ ի տալն նոյնպէս, վասնորոյ յանդէտս ել ի ձեռին Բ. ոսկի, ետ նաւավարին եւ եղև սովորութիւն, որ մինչև ցայսօր ժամանակի ի վարդապետաց զնոյն պահանջել ի պէրէճուկ եղեալ նաւավարքն:

Եւ յայսմ ամի բացին զնոր դուռն յԱմթայ:

Եւ յայսմ ամի արար Ղուկաս Կեղեցին զՀռոմայեցոցն տուամարն, որ է սկիզբն՝ «Այս պատճէն Հռոմոց»:

ՌՇԿ = Ռէ.— Յայսմ ամի արար Սուլթան Սուլէման աշխարհագիր:

ՌՇԿԲ = ՌԹ.— Եւ ըստ ոմանց այսմ ամի վաղճանեցաւ Թորոս կաթողիկոս Սսացին:

ՌՇԿԵ = ՌԺԲ.— Յայսմ ամի մահ տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր եւ բազում տեղիք եղևն յանապատ ի մարդկանէ:

Եւ յայսմ ամի Թորոս Թօխատեցին սասաց զՀէրիսային տաղն:

ՌՇԿԸ = ՌԺԵ.— Եւ յայսմ ամի ԺԵ. մայիսի, որ օր էր ուրբաթ, հանդիպեցան միմեանց Սսայ Խաչատուր կաթողիկոսն եւ էջմիածնայ Միքայէլ կաթողիկոսն, եւ արարին բազում ուղղութիւն կարգաց. եւ առաքեցին ի Վէնէտիկ զԵղընկացի Մելքեսեթ եպիսկոպոսն, վասն հաստատութեան տպագրատանն հայոց գրոց, որ եւ եղև իսկ. եւ սկիզբն Սաղմոս տպագրեցին եւ յետոյ բազում գրեանս:

ՌՇԶԶ = ՌԼԳ.— Յայսմ ամի շարժ եղև յԵղընկայն յունիսի Ժէ. սուրբ Լուսաւորչի Բ. շարաթի Գ. ժամն, յանկարծ զողումն եղև, քաղաքն առ հասարակ բլաւ, ԺԵՌ այր եւ կին մեռան, ԵՌ մարդ այլ ի ներքոյ հողոյն մնաց, զորս կիսամահ հանեցին, ոմանք ապրեցան եւ ոմանք սախատ եղևն: Եւ կին մի ի ժամ շարժին կողեաց զՍուրբ Նշանն ի յօգնութիւն, եւ յետ ԺԳ. աւուր հանին զորդի նորա կենդանի ի ներքոյ հողոյն: Եւ Ղուլ-օզլին ողբ սասաց ի վրայ նոցա:

ՌՇՂԲ = ՌԼԹ.— Յայսմ ամի բուրթն զլուխ քաշեց եւ եկն Եղընկէն:

ՌՇՂԳ = ՌԽ.— Յայսմ ամի Քիլիկի-օզլին էլաւ Զալալի՝ բուրդ ազգաւ:

ՌՇՂԴ = ՌԽԱ.— Յայսմ ամի Սեբաստիոյ տաճիկքն ռիսացան ընդ Հայոց, եւ առին զՍրբոյ Լուսաւորչայ եկեղեցին: Եւ ի սոյն թվին Իփրահիմ փաշայն աւերեաց զԱմիթ հարկապահանջութեամբ:

ՌՇՂԹ = ՌԽԶ.— Եւ յայսմ ամի վաղճանեցաւ Տիրատուր կաթողիկոսն Սսայ, որ հակառակ Ազարիայ կաթողիկոսին ձեռնադրեցաւ. եւ ոչ ընդունեցին: Եւ թաղեցաւ ի Թօխաթ, ի սուրբ Ստեփանոսայ եկեղեցին, առաջի դրան մատուռին սրբոյն Նիկողայոսի:

ՌՌէ = ՌԾԴ.— Յայսմ ամի Առաքել վարդապետն Դաւրիզեցի զնէ զսկիզբն պատմագրոյն իւրոյ:

ՌՌԺԶ = ՌԿԳ.— Յայսմ ամի առաջինս Շահ-Աբասն զսուրբ էջմիածնայ քարերն եւ զսրբոյն Գրիգորի աջն հանեալ յէջմիածնէ տարաւ յԱսպահան:

Եւ ի սոյն ամին ի գիւղաքաղաքն յՈւլաշ, մերձ ի Սեբաստիայ, զսուրբ Փրկչայ եկեղեցին շինեցին:

ՌՌԺԸ = ՌԿԵ.— Յայսմ ամի յուլիսի Ի, որ օր էր կիրակի, հարիւր շայխայ մարդով ի լի Ուռուս էկաւ ի Կաֆան, եւ արարին շատ աւեր. մինչև ի կէսօրն. եւ եթէ ոչ հասանէին զօրք թաթարին եւ փախուցանէին, գրեթէ զբոլոր քաղաքն բնաջինջ արարեալ էին:

Եւ յայսմ ամին եւս բազում մորեխք եկին ի Կաֆայն, որ զերեսս երկնի թուի թէ ծածկեցաւ, եւ լուսինն խաւարեցաւ:

Եւ յայսմ ամի Սքուզ Ահմէտ փաշայն եկն ի վերայ Երեւանայ, Բ. ամիս եւ կէս նստաւ, շկարաց առնուլ, շարդեցաւ եւ յետս դարձաւ:

Եւ յայսմ թվին Ուռուսն կոխեաց զՏրապիզոն:

ՌՌԻԵ = ՌՀԲ.— Յայսմ ամի նստաւ Սուլթան Մուրատ թագաւորն ի սեպտեմբերի Ա.: Եւ ի սոյն թվին Ապաղայ փաշայն, որ նստէր յԱրզրում քաղաքի, ելեալ յԱրզրումայ եւ զնաց մինչև յԱնկուրիայ, եւ շատ ենկիշէրի շարդեաց, զանազան տանջանօք, վրէժ խրնդիր լինելով արեան Սուլթան Օսման թագաւորին. եւ դարձեալ եկն յԱրզրում:

Եւ ի սոյն թվին դարձեալ մանչ ժողովօղն ել, եւ զտուլպէնկն ի զլսոց բրիստոնէին վերացուցին:

ՌՌԻԷ = ՌՀԴ.— Յայսմ ամի հարիւր եւ քառասուն դաշիս ըմուս եկն ի վերայ Տրապիզոնայ, եւ զներքին բերդն էառ, ապրիլի ԻԳ., յաւուր կիրակէի, եւ եկաց Դ. օր, սակայն (Ռ. եւ ԵՃ.) ըմուս շարդեցին ի նոցանէ:

ՌՌԻԸ = ՌՀԵ.— Յայսմ ամի Հաֆիզ Ահմատ փաշայն Գ. Ճ. Ռ. մարդով եկն ի վերայ Բաղտատայ, ոչ կարաց առնուլ. հեծելն շարդեցաւ եւ յետս դարձաւ, եւ այսմ ամին օսմանցին էրիս ոսկիս խարաճ էառ ի հայոց:

ՌՌԼԲ = ՌՀԹ.— Յայսմ ամի եղև սկիզբն հակառակութեան իլովացոց ժողովրդին, ընդ եպիսկոպոսին իւրեանց, եւ այն եղև պատճառ Իլով քաղաքի փափաղաւանութեան, թէպէտ ի (ՌՃԱ.) թվին հաշտեցան ներկայութեամբ Փիլիպոս կաթողիկոսին, սակայն, նոյն Ֆրանկութիւնն արմատացաւ մինչև ցայսօր ժամանակի ի միջի նոցա:

ՌՌԼԳ = ՌԶ.— Յայսմ ամի կեսարացի Գրիգոր վարդապետն շինեաց զԹումարգալու կարմունճն՝ երկոտասան աշեայ, զոր բացի հացէն (ԻԳՌ.) ետեալ զնաց, եւ ԺԱ. ամօք հաղիւ թէ ի զլուխ հան:

ՌՌԼԵ = ՌԶԲ.— Յայսմ ամի յունվարի ԺԳ., յաւուր տնօրէնութեան Տեառն, Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտ զՓիլիպոս վարդապետն օրհնեցին կաթողիկոս սրբոյ էջմիածնի: Եւ յայսմ ամի ի ղեկտեմբերի ամսոյն սուրբ Յակոբայ բարեկենդանին օրն օրհնեցին ի Սիս զՏէր Սիմէոն վարդապետն կաթողիկոս: Սա կալաւ զաթոռն ամս Ի. յառաջ եւ յետոյ, զի ի (ՌՂԳ) հրաժարեցաւ, եւ յետ Դ. ամին դարձեալ Ե. ամ վարեաց զԻշխանութիւնն: Եւ ի սոյն ամի յօգոստոսի ամսոյն սուլթան Մուրատն կարի սաստիկ հասախ արար պեղծ թութունին, եւ յիւր տէրութեան աշխարհին զաւախանայն խափանեաց:

ՌՈԼԹ = ՌՁԶ.— Յայսմ ամի Օսիորաու աղբիւրն վերակացութեամբ Բաղի-
շեցի մահտասի Սիմաւոնին ի գիւղն իջաւ:

ՌՈՆԴ = ՌՂԱ.— Եւ այսմ ամի վաղճանեցաւ Գրիգոր վարդապետն Կեսարացին,
որ զԹումարդու կարմունճն շինեաց, եւ թաղեցաւ ի Ղալաթիայ,
ի հարաւային կողմն եկեղեցոյն, ջանացողութեամբ Սասցի
Շահին ջէլէպուն, որ յայնմ ժամանակի էր այլ երեւելի ի դուռն
արքունի եւ ծանօթ մեծամեծաց: Եւ այս Շահին ջէլէպին սսա-
ցի գոլով, շատ երախտիք արար Սսայ քաղաքին ի կողմանէ
թագաւորական իրաւանց եւ հարկաց: Եւ շինեաց ի Սիս պան-
դոկս եւ կարմունճս ի վերայ ճանապարհի, եւ յանցս գետոց:
Իսկ սսացիք, նախանձեալ ընդ փառաց նորա, ուխտ եղին ընդ
միմեանս շանցանել ընդ կարմունճն Շահանին, որ ի միջոյ
երկուց լերանց շինեալ էր ի վերայ գետոյն, մերձ կամբերդու,
եւ մինչեւ ցայսօր ժամանակի թողեալ զկարմունճն ընդ ջուրն
անցանել: Եւ եղև այս սովորութիւն ի մէջ սսացոց, որ մինչ
բացասել կամին զիրէ իմեքէ, ասեն. «կէշմէյէլիմ Շահանըն
բօփրուարնաէն»: Եւ գետն անպակաս տանէր երբևմն մարդ եւ
երբեմն գրաստ: Եւ նորա լաւ համարեն զկորուստ ընչից եւ
զանձանց քան յանցանել զաւանդութիւնս նախնեացն:

ՌՈՉԱ = ՌՂԸ.— Յայսմ ամի ի մայիսի Լ. եղև շարժ ահագին յԱնթապ քա-
ղաքի:

ՌՈՅԳ = ՌՃ.— Յայսմ ամի Փիլիպոս կաթողիկոսն ի Աբ. էջմիածնայ գնաց
Երուսաղէմ, բայց ամ մի բոլոր ի քաղաքն Հոռոմասանայ
չըջեցաւ, եւ ի մտանել (ՌՃԱ.) ապա եմուտ Երուսաղէմ, Բժ.
ան վարդապետօք եւ Խ. միաբանօք: Զսուրբ Յակոբայ մէջն
գոյնզգոյն քարամբք եւ մտախիւնլերով սալեաց, եւ զաւագ բեմն
բարձրացոյց զի ցած էր յառաջագոյն:

Եւ յայսմ ամի վաղճանեցաւ Սիմէոն կաթողիկոսն ՀԱ ա-
մաց: Սա էր ի Սեբաստիոյ ի Սալչուկ գիւղէն: Եւ վախճան
սորին եղև ի Սիս, յաւուր աւագ ուրբաթի, եւ եղաւ հաւասար
Յովաննէս կաթողիկոսին, ի գաւիթն սրբոյ աթոռոյն, որ ի վե-
րայ գերեզմանաց նոցա նկարեալ միթր եւ զաւաղան: Սա կա-
լեալ զաթոռն ամս ժն, եւ յետ Ե. այլ հրաժարեալ: Սա եղ յա-
թոռն Սսայ ՀԲ. զիրք յիշատակ, եւ Գ. սիկիհ, եւ ականակուռ
սաղաւարտ մի: Եւ ականակուռ թագն Կառկաոցի Յակոբ վար-
դապետին երեր ի Հալպայ. եւ այլ մանր գրեանս եւ Աստուա-
ծաշունչ մի, եւ Սաղմոս. ամենեքին յիշատակ եթող զկնի իւր,
որ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի:

Եւ յայսմ ամի Սարգիս վարդապետ պատրիարք Կոստանդ-
նուպօլսի ուրացաւ:

ՌՈՅԶ = ՌՃԳ.— Յայսմ ամի ի հոկտեմբրի Բ. ի Դաւթայ Քւնեցոյն տօնին
վաղճանեցաւ Սեբաստացի Ներսէս կաթողիկոսն Սսայ, եւ թա-
ղեցաւ ի Սեբաստիայ:

ՌՈՅԷ = ՌՃԴ.— Յայսմ ամի ի մարտի ԻԵ. յաղուհացից հինգերորդ կիրակին
վաղճանեցաւ տէր Փիլիպոս կաթողիկոսն սբ. էջմիածնայ, եւ
տարեալ թաղեցին ի Սրբոյն Հոփսիմէ եկեղեցին: Եւ նոյն ա-

մին յապրիլի Ը. օր Մաղկաղարդին, զՋուղայեցի Յակոբ վար-
դապետն օծեցին կաթողիկոս սրբոյ էջմիածնի:

ՌՈՅԸ = ՌՃԵ.— Յայսմ ամի զԵրևանցի հայերն հանեցին ի Սպահանայ եւ
յեզր քաղաքի բնակեցուցին հրամանաւ երկրորդ Շահ Աբասին:

Եւ ի սոյն թվին աղղն բուրթաց նահատակեցին զայլ ոմն
քրիստոնեայ Աւետիս անուն, հայ ազգաւ, յաշխարհէն Մարաց,
ի բերդն որ կոչի Փիզան. եւ Քրիստոս փառաւորեաց զնա երկ-
նային լուսովն:

ՌՈՅԹ = ՌՃԶ.— Եւ այսմ ամի ի փետր[ուարի] Իէ վաղճանեցաւ Ջուղայեցի
Սիմոն վարդապետն ի Թօխաթ քաղաքի եւ անդ թաղեցաւ: Սա
կարի վարժ էր բերականութեան արուեստին եւ հանճարոյ յար-
տաքնոց գրոց, եւ քաջաբան հակաճառօղ ընդդէմ ամենից
ազգաց:

ՌՈԿԷ = ՌՃԺԳ.— Աստանօր զկայ առին վիպասանութիւնք Առաքել վարդա-
պետին Թաւրէզացոյ, որ ունի զպատմութիւն վատսուն ամաց:

ՌՈԿԱ = ՌՃԺԸ.— Յայսմ ամի սաստիկ մահ եղև յԱնթապ, տեեաց ամիսս Ե.,
եւ մեռան ո՛հիք ԿՌ. Եւ ի Բերդայ ի մի օր Ռ-էն մին պակաս
մեռաւ ի քրիստոնէից եւ ի թուրքաց: Վասնորոյ համարօքն որ
կային ի գերեզմանատանց հրամանաւ մեծամեծաց քաղաքին,
որ ամենայն երեկոյին ծանուցանէին զթիւ մեռելոցն, մինչ
տեսին զի ի հաղարէն մին թիւ պակաս մնաց, ըմբոնեցին զմի
ի շանց փողոցաց եւ կախեցին ի դուռն քաղաքին, զի թիւ հա-
ղարին լնանիցի: Եւ յայնմ օրէ սկսաւ մահն նուազիլ, որ տեեաց
ամիսս Զ., որ եւ թիւ մեռնողացն ճՄՌ սակաւ ինչ աւելի: Եւ
գրեթէ ի քաղաքս ծովեղերայց ոչ որ մնաց որ ոչ եմուտ ի նմ
մահն, սկսեալ յԵգիպտոսէ մինչեւ ի Կոստանդնուպօլիս:

ՌՈԿԵ = ՌՃԻԲ.— Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս սրբազան Խաչատուր
կաթողիկոսն Սսայ զկնի ժէ. ամի կաթողիկոսութեան, եւ յա-
ջորդէ Տէր Սահակ:

ՌՂ = ՌՃԽԷ.— Յայսմ ամի յԱմթեցի Մինաս վարդապետն շարադրեաց ի
միում տփի զկարգս թագաւորաց հայոց եւ յունաց, եւ յանցք
աշխարհին Հայոց:

ՌՂԷ = ՌՃՄԳ.— Յայսմ ամի ի դեկտ. ժԸ օրն Գ. շաբաթի, օծեցին զՀաճընցի
Յովաննէս կաթողիկոս Սսայ:

ՌՂԻԳ = ՌՃՀԱ.— Յայսմ ամի նորոգեցաւ սբ. Աստուածածնայ եկեղեցին յԱն-
թապու Ե. խորան, որ յառաջ վիմափոր այլ մի էր նսեմ եւ խա-
ւար:

ՌՂԵԵ = ՌՃՂԲ.— Յայսմ ամի ի Հալպայ եւ ի շրջակայ քաղաքացն, ի Քիլիս,
յԱղազ, եւ յԱնթապ, եւ ի Պէրէճուկ, հանդերձ գեղորէիքն, եղև
սով եւ մահ միասին. զի ի Բերդայ Ռ. մեռանէր ի միում աւուր,
եւ յԱնդապ ԴՃ, ի թուրքաց եւ ի քրիստոնէից: Եւ հացին լիտրն
որ ունի զծանրութիւն էճ. եւ Ի. տրամից, ժէ. փարայ ծախէին:

ՌՂԿԶ = ՌՄԺԳ.— Յայսմ ամի յերկիրն Հզուաց սպանեցին կտրատելով զԱբ-
րահամ վարդապետն զառաջնորդ սրբոյն Կոնոնոսի վանիցն:

ՌՂԿԹ = ՌՄՁԶ.— Եւ յայսմ ամի ի Բաղէշ սպանեցին զԲաղիշեցի Աւետիք
վարդապետն:

Н. ПОГАРЯН

(Иерусалим)

ХРОНОГРАФИЯ

Резюме

Рукопись № 3701 Иерусалимского армянского патриархата представляет собой краткую хронографию, составленную в XVIII веке. Ее начальная часть похожа на хронографию Самуела Анеци, однако в дальнейшем отличается от нее.

Хронография содержит сведения о важных событиях, которые не упоминаются в других источниках.

В статье приводятся отдельные выдержки из этого источника, касающиеся важных событий. Полностью он будет опубликован впоследствии.

N. POGHARIAN

(Jérusalem)

UNE CHRONIQUE

(Fragments choisis)

Le manuscrit 3701 du Patriarcat arménien de Jérusalem est une courte chronique rédigée au XVIIIe siècle. Le commencement rappelle la Chronique de Samuel Anétsi, dont elle diffère dans la suite.

Cette chronique fournit des renseignements importants que d'autres sources ne mentionnent pas et que l'auteur rapporte en réservant la publication complète à une autre occasion.

ՏԵՐ ԲԱՂԴԱՍՍՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ՇՈՒՇԵՅԻ

ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ

Տպագրության պատաստեց՝ Հ. Քյուրտյան
(ԱՄՆ)

Ամերիկահայ բանասեր Հ. Քյուրտյանը «Բանբերի» խմբագրությանն է տրամադրել հայերեն գրչագրերի իր սեփական ժողովածուի հետաքրքիր ձեռագրերից մեկի լուսանկարային մանրադատձեռք, որը պարունակում է 19-րդ դարի սկզբի հեղինակ շուշեցի Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի ուղեգրությունը: Հարգելի բանասերը ուղարկել է նաև ուղեգրության մեքենագիր վերձանված ընագիրը, հանձնարարելով այն տպագրության և տալով հետևյալ համառոտ ծանոթագրությունը ձեռագրի մասին.

«Ասկե տարիներ առաջ Կ. Պոլսեն ինձի վաճառված և խրկված կարգ մը ձեռագիրներու շարքին էր նաև, կիսակաշի, մարմարադիծ խավաքարտե կաղմով հատոր մը 78 ավելի կամ նուազ ցեցակեր թերթերե բաղկացյալ $7\frac{3}{4} \times 9\frac{3}{4}$ ինձեզ (18,4 x 24,4 սմ) ծավալով, բոլորգրով մը, որ մինչև էջ 48-ի կեսին կը հասնի անկե վերջ նոտրգիրով շարունակվելու և ավարտելու համար: Գրությունը, միասուն, սև մեկանով, միագիծ շրջանակի մեջ կատարված է: Կան բազմաթիվ գունավոր և լուկ սև մեկանով դժագրություններ, հատակագիծներ, պատկերագրություններ: Ցավալի է, որ գրչագիրը իմ հավաքածուս մաս կաղմելն առաջ ցեցակեր եղած է և շատ տեղ գրչությունն իսկ վնասված: Ա կողքին, ներսի երեսին վերի ձախ անկյունը կա «թիւ 100ե»: Ունի պահպանակ թերթ մը որուն վերը մատիտով «թիւ 4» նշանակված է: Էջ 65-ը կավարտի բուն ուղեգրական մասը: Ասոր կը հաջորդե աշխարհագրական ծանոթությանց մասը, ինչպես նաև էջ 68-ը ամբողջ էջ մը դանազան դիմագծեր և գլխանոցներ Ասիո որոշ ազգերու: Ասոր կը հաջորդե 37 տունոց տաղ մը Թիֆլիզի մասին, գովաբանական Տեր Բաղդասար Գասպարյանե, որմե վերջ էջ մը մանրագիր կենսագրական ծանոթություն Տեր Բաղդասարի մասին և վերջպես Ղուլ Արզունի մեկ տաղը Բանգալի մասին:

Կը խորհիմ որ այս ամենը կարժե հրատարակել եղածին պես և ի վերջո կցել Տեր Բաղդասարի մասին կենսագրական ամփոփում մը, իր տուած գրեթէ եզական այս գործին արժեքավորումով:

Ծանոթանալով «Ուղեգրության» հետ, խմբագրությունս որոշեց հանձնարարել Միջնադարյան բնագրերի բաժնի վարիչ Հ. Փափաղյանին, վերստին համեմատել ստացված մեքենագիր օրինակը ձեռքի տակ եղած մանրաժապավենի հետ, լրացնել ծանոթագրությունները և գրել համառոտ առաջաբան, ներկայացնելով հեղինակին և տալով «Ուղեգրության» աղբյուրագիտական ղնահատականը:

ԽՄԲ.

* * *

Քերթելով Տեր Բաղդասար Գասպարյանի այս յուրօրինակ «Աշխարհացույցը» առաջին հերթին կարիք զգացվեց որոշ լրացուցիչ տեղեկություններ ձեռք բերել հեղինակի կյանքի և գրական գործունեության մասին, սակայն, մեր պրպտումները, ինչպես որ ենթադրվում էր, մեծ արդյունք չտվին:

19-րդ դարի 20—30-ական թվականների և հետագա տասնամյակների հնդկահայ հրատարակություններում, մեր հեղինակի համարյա ոչ մի հետք թողած չլինելու մասին կարելի է եզրակացնել, ելնելով սույն բնագրի ոչ այնքան գրագետ լեզվից և սահմանափակ գիտելիքների մասին վկայող շարադրանքի հասարակ ու պարզունակ ոճից:

Մ. Թաղիադյանի գրական ժառանգության ուսումնասիրությանը զբաղվող Ռ. Նանումյանից շնորհակալությամբ տեղեկացանք, որ «Ազգասէր Արարատեանի» համարներից մեկում որոշ տեղեկություններ կան Տեր Բաղդասարի գրական ստեղծագործության վերաբերյալ: 1849 թ. 17-րդ համարի «բանասիրական» բաժնում տպագրված փոքրիկ հաղորդումից իմանում ենք, որ Մ. Թաղիադյանը ծանոթացել է Տեր Բաղդասարի թողած ձեռագրերի հետ, որոնց մեջ եղել են սույն «Աշխարհացույցն» ու ոտանավորների ժողովածուն: Ցավոք, Մ. Թաղիադյանը ոչ մի կենսագրական տեղեկություն չի տալիս Տեր Բաղդասարի մասին, այլ բավարարվում է միայն համառոտակի բնութագրելով նրան, որպես ոչ գրագետ, սակայն եռանդուն և աշխատասեր մի քահանայի, ընդգծելով նաև «Աշխարհացույցի» ճանաչողական արժեքը:

«Ի քանի ամսոց հետև, — գրում է Մ. Թաղիադյանը, — առընթեր կային աչաց մերոց հատորք օրագրութեան և ոտանաւոր հաւաքմանց տէր Բաղդասարայ Գասպարեան Շուշեցոյ: Որք սկսեալ յեղերաց Կասպիականին և ընդ Միջերկրեայս Հայոց և Պարսից անցեալ՝ շրջի ընդ համօրէն Հնդկաստան և տեղագրէ զերևելի-երևելի քաղաքն: Ընդ ոճ գրութեանն ո՛չ վարմանամք, ընդ նրբութիւնն հետազօտութեանն ո՛չ ավշիմք, այլ ընդ փոյթի և եռանդն ազգօրէն զմայլեցեալ՝ օրինակեմք աստանօր զկարի սուրբ և զօգտակար դիտումն, որ էջ 63—64 օրագրին»:

Ապա քաղվածաբար մեջ են բերված հրատարակվող «Աշխարհացույցի» այն հատվածներից, որտեղ Տեր Բաղդասարը խոսում է իր աշխատության նպատակի մասին, օրինակ վերցնելով եվրոպացի ճանապարհորդներից և խնդրելով թերությունների համար ներողամիտ լինել: Իրոք, այս հատվածները գտնվում են մեր բնագրի համապատասխան էջերում, ինչ որ գալիս է վկայելու, որ Մ. Թաղիադյանի վկայակոչած ձեռագիրը հենց այն ձեռագիրն է, որն այժմ գտնվում է Հ. Քյուրտյանի մոտ և հիմք է հանդիսանում ներկա հրատարակության:

Այնուհետև շարունակելով իր գնահատական խոսքը Տեր Բաղդասարի ձեռագրերի մասին, Մ. Թաղիադյանն ավելացնում է.

«Մեք՝ որում զբեթե բնութիւն իմն եղև ի գրագիտութիւն յորդորել զազգն, խօսեցեալք եմք զկարևորութենէ այսպիսեանց ի յառաջաբանին Պատմութեան Հին Հնդկաստանի, և զարդ իս իսկ օրինակաւ հայրենակից երիցուն երկրորդեմք զնոյն, մինչև տեղի գացուք զինչ-ինչ ի կարևորացն՝ հաղորդել ի գրօսանս սիրելի ընթերցողաց մերոց:

Ի կանգնել խորանի գրագիտութեան ազգիս՝ չափտի ամէն ումեք Բերսէլիէլ ճարտարապետ զու, մազմանք, ասրանիւթք և ոստայնանկք ևս խնդրին»:

Բարձր կարծիք չունենալով Տեր Բաղդասարի գրական կարողությունների մասին, ինչպես տեսնում ենք, Մ. Թաղիադյանը ըստ արժանվույն է գնահատում նրա գործը և ապա ավելացնում. «կամեցեալ ճաշակ իմն տալ ընթերցողաց՝ տպագրեմք աստանօր զանարուեստ, բայց զհոգելից տաղն, որ ասէ, «թէ սէր շունիս՝ ոչ ինչ ես»: Հետևում է երկարաշունչ և իրոք անարվեստ բարոյախրատական մի տաղ:

Այսքանով էլ ավարտվում է մեզ ծանոթ միակ տպագիր խոսքը Տեր Բաղդասար Գասպարյանի գրական վաստակի վերաբերյալ, ասված, սակայն, իր ժամանակի այնպիսի մի հեղինակության կողմից, ինչպիսին էր Մ. Թաղիադյանը:

Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի ուղեգրությունն անշուշտ որոշակի գիտական արժեք է ներկայացնում և թեև համառոտ, սակայն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 19-րդ դարի 20-ական թվականների Անդրկովկասի, Իրանի և հատկապես Հնդկաստանի քաղաքների վերաբերյալ: Առանձնապես ուշագրավ են Հնդկաստանում բրիտանական տիրապետության սկզբնական շրջանի մասին եղած տվյալները, որոնք վկայում են ինչպես տեղական, այնպես նաև հայ վաճառականության իրավունքների սահմանափակման և անգլիական խոշոր կոմպանիաներին տրվող լայն արտոնությունների մասին:

Քաղաքների հակիրճ նկարագրությունները, բնակչության զբաղմունքի, կրոնի, սովորությունների, տարազի և այլ հարցերի մասին տրված համառոտ տեղեկությունները, թեև շարադրված բավական պարզ ու հասարակ լեզվով, հետաքրքիր մանրամասներ են պարունակում և կարող են լրացուցիչ աղբյուր հանդիսանալ 19-րդ դարի սկզբի Հնդկաստանի քաղաքների ներքին կյանքի և տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Ուշագրավ են բրիտանական գաղութարարների վարած քաղաքականության, Հնդկաստանի առանձին նահանգներում գաղութարարներին ցույց տրվող հերոսական դիմագրություն և այդ պայքարում հայ զինվորականության ցուցաբերած մասնակցության վերաբերյալ տեղեկությունները:

Տեր-Բաղդասարը հարկ է համարել յուրաքանչյուր քաղաքի նկարագրությանը կից տալ նաև նրա մանր գծագիր հատակագիծը, որոշ պատկերացում տալու համար քաղաքի տեղադրության, միջով հոսող գետի, շրջապատի լեռների, բերդի կամ պարիսպների մասին, իսկ առանձին դեպքերում փորձել է տալ նաև Հնդկաստանի որոշ խոշոր քաղաքների ու նավահանգիստների մեկ կամ կես էջ զբաղեցնող գունավոր համայնապատկերը: Այս, առաջին հայացքից հասարակ գծագրերն ու արտանկարումները այդուհանդերձ որոշ գաղափար են տալիս հայտնի քաղաքների ծավալի և դիրքի մասին և զուրկ չեն ճանաչողական արժեքից:

Ուղեգրությունը արժեքավոր է նաև իրանահայ և հնդկահայ գաղութի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառների մասին տեղեկություններով, որոնք եկան լրացնելու մեր գիտելիքները այդ գաղութների գոյատևման պատմության վերաբերյալ:

Ուղեգրության բնագիրը, որ հեղինակը անվանում է «Մաղկաբաղ աշխարհացույց», ինչպես ասված է Հ. Քյուրտյանի համառոտ նկարագրության մեջ, գրադեցնում է ձեռագրի 3ա—65ր էջերը, 66—75 թերթերը աշխարհագրական

տեղեկություններ են հեղինակի շրջած երկրների մասին՝ գլխավոր քաղաքների թվարկումով և բնակիչների դիմագծերի ու գլխարկների պարզունակ պատկերներով, որին հաջորդում է Թիֆլիսին նվիրված երկաթաշունչ և գեղարվեստական տեսակետից առանձին արժեք չներկայացնող տաղի խիստ ցեցակեր և վնասված բնագիրը:

2. Քյուրտյանի կարծիքով ձեռագիրը այս վիճակում, երբ արդեն բավական բայրաջված է եղել 1876 թ. կամ քիչ ավելի ուշ, վերանորոգվել է անհայտ անձնավորության կողմից: Այդ ժամանակ ձեռագրին ավելացվել է սկզբից 1 և վերջից 3 թերթ: Վերանորոգողը, որն ինչպես երևում է, բավական մոտ է եղել Տեր-Բաղդասարի ընտանիքին, այդ թերթերի վրա կատարել է արժեքավոր նշումներ, որոնք կարևոր են ոչ միայն Տեր Բաղդասար Գասպարյանի անձնավորության մասին ավելաներով, այլև շափազանց հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում հայագիտությանը քիչ ծանոթ Քարուլի (Աֆղանստան) հայ գաղութի վերաբերյալ:

Ձեռագրի սկզբի հավելյալ պահպանակ-թերթի վրա կատարած հետևյալ չափածո մակագրությանը, բնաբան ունենալով պարսկական մի առած, վերակազմողը փորձել է բարոյագիտորեն պատճառաբանել ցուցաբերված հոգատարությունն ու խնամքը, իր ձեռքն անցած, այս գրչագրի նկատմամբ:

«Առաւ Կ պարսից»

«Հարչը դար շէշմդ՝ խար այէդ,
Վարդար-եք բուզ քար այէդ»:
«Զոր ինչ յաչս քո երեւի փուշ
Կալ, զի երբեմն փոխի քեզ նուշ»²:
«Խորհրդական մեկնութիւն»
«Զայս փորձ իրական՝ բազմօք իմ փորձեալ,
Եւ ոչ ի միում՝ դիպայ զղջացեալ:
Թող զիս անհաւանն՝ արդեամբ փորձեսցէ,
Եթէ անպտուղ՝ ինձ անգոսնեսցէ:
Զոր ինչ արդ անպետք՝ ի վաղիս պիտոյ,
Գու կալ զիմ խրատ՝ զերթ պսակ արգոյ:
Եթէ լուիցիս՝ ոչ ինչ վնասիս,
Այլ ի դիւրընկալ՝ ժամուն բերկրեսցիս,
Յայնժամ դու յիշես՝ բարեօք եղկելոյս,
Որ առաջնորդէ՝ քեզ յանազատ լոյս»:

«Աշխարհացույցի» էջերում և հատկապես վերջին տողերում Տեր-Բաղդասարը որոշ կենսագրական տեղեկություններ է տալիս իր մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների նա ծնվել է 1771 թ. հունվարի 1-ին հին Շուշիում: 1793 թ. սկսված Աղա-Մուհամմադ խանի արշավանքների ժամանակ նա Շուշիից

1 Այս և հետագա բոլոր հավելագրությունների բնագրերը մեջ են բերվում 2. Քյուրտյանի վերծանություններ:

2 هرچه در چشمت خوار آید و در آید و در آید و در آید V երկտողի բառացի թարգմանությունն է. «Ինչ որ աչքիդ աննշան թվա, վերցրու, մի օր պետք կգա»: Թարգմանիչը պարսկերեն خوار «նվաստ», «աննշան» բառը շփոթել է خار «փուշ» բառի հետ:

փախել է Թիֆլիս, որտեղից էլ, հավանաբար Թիֆլիսի գրավումից հետո (1795 թ.), անցել է Հյուսիսային Կովկաս, եղել Ղզլարում և այլուր: Որոշ ժամանակ հետո նա եկել է էջմիածին և շրջագայել Արարատյան երկրում և ապա ձեռնարկել Իրանի վրայով դեպի Հնդկաստան հեռավոր ուղևորության, որը տևել է 6 տարի: Հնդկաստանից նա նորից վերադարձել է նոր Ջուղա, որտեղ ձեռնադրվել է քահանա և ուղարկվել է հովվելու Քարուլի հայ համայնքին: Այստեղ էլ 1824 թ. նա ավարտում է ճամբորդության ընթացքում գրի առած նոթերի հիման վրա, Հնդկաստանի Կրնալ քաղաքում սկսած այս «Աշխարհացույցը»:

Տեր-Բաղդասարի կենսագրության վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սրանով էլ կսահմանափակվեին, եթե ձեռագրի նորոգողը, վերջում ավելացրած երեք թերթերի վրա թողած շիւններ նրա ընտանեկան կյանքի որոշ մանրամասնություններն ու հովվական գործունեության գնահատականը պարունակող հետևյալ ծանոթությունը.

«Տ[է]ր Բաղդասար հեղինակ գործոյս յայտէ, զի որչափ անհրահանգ յուսումն գրոց՝ այնչափ և աշխատասէր, նաև մտացի: Ամուսնացեալս արն՝ ի Ծիրակ քաղաքի Պարսից, ընդ Մարիամու կնոջ այրուոյ, եղեալ ի Ջուղայ, ձեռնադրի քահանայ ի Յովհաննու (Պարսոյ) եպ[ի]սկ[ոպո]սէ, յորմէ և սեպհականաբար թեմաւորէ ի Քարուլ:

Եթէ հաւատալ արժան է բանից կնոջ Տ[է]ր Բաղդասարի, գիտէր եպ[ի]սկ[ոպո]ս, զամուսնութիւնն ն[ո]ր[ա] ընդ կնոջ այրուոյ, այլ գիտութեամբ ձեռնադրեալ զնա ի սեպհական քահանայութիւնն Քարուլայ, ըստ որում վ[ա]ս[ն] հեռաւորութեանն վայրին և անապահովութեանն կետից՝ ոչ ոք յանձն առնոյր զթեմն Քարուլայ:

Թեմ Քարուլայ ընդ իշխանութեամբ վանաց Ջուղայ, զկնի սորին Տ[է]ր Բաղդասարայ (որ ասի վախճանեալս յամի տեառն 1826) փակի, և այլ ոչ ելանէ անդ ոգ ի մատակարարութիւնն հայ գաղթականաց, և մնան ընտանիք իբրև 30 անհովիւ և անտերունչ, ոյր վ[ա]ս[ն] և ոմանք յարին ի պապականս:

Յամի Տ[ե]ր 1860, քարույցի ոմն Մ[ա]հ[ա]տեալի Յովհաննէս Գրիգոր անուն, ստորագրեալս զրութեամբ ոմանց եղիլոց անտի, շուեալ ցամազաւ ի Պարսկաստան ի վանս Ջուղա, խնդրէ քահանայանալ վ[ա]ս[ն] Քարուլայ: Եպ[ի]սկ[ոպո]ս ժամանակին յանձն շտեալ ձեռնադրել զնա (թերևս վ[ա]ս[ն] չբարւորութեանն տիրացուին) դարձեալ սորա ի Կալկաթա մերձ և կարօտ առօրին պիտոյից, օժանդակու թ[ե]մ[ա]մբ անտկէ եկեղեցւոյ տեղւոյս առ ճանապարհաւ Փեշաւորայ դարձաւ ի հայրենին Քարուլ, այլ թէ ժամանեաց կամ ո՛չ ոչ ոգ իմացեալ, քան զի ելզ ճանապարհին անապահովք՝ ընդ ձեռն խժարարոյ Աղուանից սահմանացն:

Զկնի և այժմ ոչ ոգ ի մերոց մնացեալ անդ, այլ յարեալ ամենեցուն ի պապականս, ահա յարացուցցաւուրց յաւուրս նուազման Ազգութե [ան]ս, ոմն այսպ[է]ս և ոմն այլ իմնապէս, դու պնդեա թէ յառնելոց է ազգս յոտն իւր յերազի:

Յետ մահուան Տ[է]ր Բաղդասարայ՝ Այրի նորա ընդ միով որդւովն (Մնացական) դառնան ի Կ[ա]լկ[ա]թա, ուր որդին ամուսնացեալ թողու որդի մի Յովհաննէս (Յոպ) վախճանի Այրին յամի Տ[ե]ր 1865, և որդին Մնացական գրուի ի կենաց յամին 1876. «Ամուլն ծնաւ եօթն, և բազմածինն նուազեցաւ ի ծննդօց»: Երանի թէ համօրէն թեմակալ քահանայը Հնդկաստանի գոնէ ըստ

բառորդի նմանող Տ[է]ր Բաղդասարյան լինէին, որոյ զհոգին Տ[է]ր լուսաւորեացէ»:

Ձեռագրի վերջին 77 և 78 թերթերի վրա նույն գրիչը գրի է առել նոր ջուղայեցի աշուղ ղուլ Արղունի «երգ բանգալայ» տաղը, ինչպես նաև 10 տող «մեր ազգն հիմարացելայ» տաղից, տալով նաև օտար բառերի բացատրութիւնները¹:

Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի «Աշխարհացոյցի» բնագրի Հ. Քյուրտյանի կողմից կատարված վերծանութիւնը, կրտսեր գիտ. աշխատող է. Բաղդասարյանի հետ միասին մեկ անգամ ևս ծայրից-ծայր համեմատել ենք մեր ձեռքի տակ գտնվող մանրածապավենի հետ, լրացնելով, նման գեպքերում անխուսափելի, մասնակի բաց թողումները և ուղղելով մեքենագրական վրիպակները: Հիմնականում պահպանված է բնագրի ուղղագրութիւնը, ուղղված են միայն բացահայտ գրչական սխալները:

Հեղինակային բնագիրը ավելի անաղարտ ներկայացնելու նպատակով, և՛ Հ. Քյուրտյանի կողմից տրված օտար բառերի բացատրութիւնները և՛ մեր ծանոթագրութիւնները, ինչպես նաև ձեռագրի վերանորոգողի կողմից առանձին էջերի լուսանցքներում կատարած հավելումներն ու ծանոթութիւնները, տրված են բնագրից դուրս՝ տողատակի ծանոթագրութիւնների մեջ: Տողամիջում կամ լուսանցքներում քաղաքների մանր գծագիր հատակագծերի կամ գունավոր համայնապատկերների մասին նույնպես նշված է տողատակում, տալով նաև դրանցից մի քանիսի նմանահանութիւնները:

Հ. Փափազյան

1 «Երգ բանգալայ» և «մեր ազգն իմարացելայ» տաղերի լրիվ բնագրերը ժամանակին հրատարակել է Ա. Երեմյանը, տես նրա «Պարսկահայ աշուղներ», Թեհրան, 1930, էջ 22—23 և 23—26: Վերջին տաղը լրիվ վերահրատարակվել է նաև Հ. Սահակյանի «Հայ աշուղները» ժողովածուի մեջ, Երևան, 1961, էջ 92—98:

Գ. Ի Ր Ք

ՈՐ ԿՈՉԻ ԾԱՂԱՎԱՔԱՂ

ԱՐԱՐԵԱՆ Ի ՏԷՐ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԷ ՇՈՒՇԵՑՈՅ

ԿՈՉԵՑԵԼՈՅ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱՄԵՆԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ

ՏԵԱՌՆ ԵՓՐԵՄ ՅԵՐԿԵԱՀԱՆՃԱՐ ՍԸՐԲԱԶՆԱՍՈՒՐԲ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ԵՒ Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՅ ՍԲ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԶԻ

ՏԵԱՌՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՉԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԳՐԵՑԱԻ Ի ՀՆԴԿԱՅ ԱՇԽԱՐՀՍ, Ի ՔԱՂԱՔԻՆ ԿՐՆԱԼ

ԿՈՉԵՑԵԱԼ, Ի ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԲՐԹԱՆԷԱՅՈՅ, Ի ՏԵՂԻՆ ԶԱԻՆԻ,

ԱՅՍԻՆՔԻՆ ԶՕՐԱՅՆ ԵՆԿԼԷԱՅՈՅ:

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻ. ՔԻ. 1821-ԻՆ

ԵՒ Ի ԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ 1270:

ՆԱԵԻ Ի ԹԻՒՆ ՀԱԶԱՐԻԱՅԻ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՅ...

ԵՒ ՈՐ ԿԱՄԻ ԶԱՅՍ ՃԱՇԱԿԵԼ

ՊԱՐՏ Է ՆՈՐԱՅ ՈՉ ԲԱՆԲԱՍԵԼ

ԱՅԼ ԳԳԱՌԱՏ ՍԻՐՈՎ ԳՐՔԵԼ

ԱՆԱՌԱԿԻՆ ԶԻՍ ՆՄԱՆԵԼ:

էջ 3ա

Նախապէս յառաջաբանութեամբ, կամիմ համարձակել, և Մաղկաբաղ կոչեցեալ փոքրիկ գրքովս զիմեմ առ Աստուածասէր և ըզգօնամիտ, սիրելի ընթերցողդ և յայտնել զխորհուրդ և զպատճառ սրտի սենեկի իմոյ, որ կայր ի վաղուց յետէ ամփոփեալ և ոչ կարէի յամարձակել և լոյս ածել վասն տրկարութեան մտածն այն թէ գուցէ որ ի չիմաստուն արք ընթերցողք անձինք յանդիպելով գրքոյս այսպանման ծաղր արասցեն և վասն թերութեան սորին մեղադրեցին: Կամ անհմտութեանս իմ բամբասանօք արհամարիցեն, քանզի իսկ քաշ գիտեմք, որ ի ծագել արեգականն, կորնչին աստեղք. նաև ոչ կարեն լուսատու լինել. վասն այսորիկ ի միջոց ժամանակ զայս ցանկութիւն բանին բարձի թողի առնելով պահեցի ի սրտի իմոյ, բաց ի միում աուր պատահեցայ ընթերձմանս ի սուրբ աւետարանին, ըստ Տէրունեան առակին, վասն թաքուցման քանքառին որպէս քաշ գիտէք, զայս արգահատութեան օժանդակութիւնն համարձակեցուց. զայն որ ունէի ի սրտի իմոյ. ի արտաքս բերել և ի լոյս ածել՝ որպէս ի մէջ գրքոյս որ կոչեցի Մաղկաբաղ յայդ իսկ արարի, և իբրև զլոման այրի կնոջն զոր ինչ ունէի առաջի բարեմիտ ընթերցողացդ ձգեցի, որպէս և ես կամիմ սիրելի ընթերցողքս գրքոյս ընդունելով ընդունեցէք, և սղալմունք սորին ի բաց ձգեցէք և զնոյն լոման այրի կնոջն համարիցէք:

Քանզի յորժամ մարդ մեռանի զոր ինչ աշխատեալ է ի վերայ աշխարհի ընդ նմին մեռանի. բաց գրեալ է ի գիրն սրբոց, թէ երանի այնոցիք, որք ունին զչիշատակ ի Սիօն, զոր օրինակ Երօփացոց ազգն, որ շրջուման ի վերայ աշխարհիս, եթէ ծովում և եթէ ցամաքի, զոր ինչ տեսանեն ըստ սովորութեանցն իւրեանց գրեն և պահէն և տարածեն ամենայն տեղիս. վասն՝ ապագայն և ընդ նմին օրինակի ես, զոր ինչ տեսեալ էի ի վերայ աշխարհիս, եթէ քաղաքաց և եթէ

3բ

աշխարհաց, եթէ ճանապարհալլափին, եթէ ծովում և եթէ ցամաքում, զոր ինչ տեսեալ էի աչօք ի մէջ Մաղկաբաղ գրգոջն յայտ արարի:

Նախ և հառաջ Ղզլար քաղաքն ի Հայաստան աշխարհումն՝ ի ներքոյ տէրութենումն Ռուսաց է ձեակերտեալ ի քառանկունի որպէս

1 Տեր-Բաղդասարի պատկերացումները «Հայաստան աշխարհի» մասին շատ ընդարձակ են: Պատմական Հայաստանի մերձակա այն բոլոր վայրերը, որտեղ երբևէ հայեր են բնակվել, նա համարում է «Հայաստան»: Միջնադարյան աշխարհագիրների մոտ դա ընդհանուր տեղեկն է: Ժիշտ հակառակը նկատում ենք արաբ և պարսիկ հեղինակների մոտ: Երկուստեք այն գալիս է կրոնական սահմանափակությունից և միմյանց նկատմամբ ունեցած անհանդուրժողական վերաբերմունքից:

եղայ ի հանդիման սորա², և գետ ելանէ և անցանէ ի ներքոյ քաղաքին երթայ խառնի ընդ ծովն Կասպից³: Եւ Ղրղլար քաղաքիս բնակեալքն բրիստոնեայ՝ այսինքն Հայ և Ռուստ, և քաղաքն փայտաշէն և գեղեցկաշէն և բազում այգիս և բաղնիքն ունելով առաւել, մեծ մասն հաղողի, բաց քաղաքի յօղըն շատ վատ՝ այսինքն դառն, և ձրմեռն մեծ, և միջի պարոնեաքն հասարակութեամբ բարեբարոյ ողորմած և սիրով, զգած, աղքատասէրք և երկուղածք, ժամասէրք և վարք նոցին քաղաքավարութեամբ և ըզգեստիւ Հայոց, գեղեցկութեամբ միջակօրէն և ըստածուածքով հարուստ, և վաճառականութիւն նոցա առ Մակարիայ:

Մըզոք քաղաք է Հայաստան, ի մէջ դաշտի և է բոլորակ⁴, և գետ իջանէ ի ներքոյ քաղաքին և երթայ խառնի ի ծովն Կասպից⁵. Եւ Ղրղլարից մինչ Մզոքս եօթն աւուրք ճանապարհ է, կարաւանս արարով կու գնայ, և այս Մզոքս ունի սակաւ բաղէրս, և Մըզոքայ հօղն լաւ է քան զՂրղլար, բնակեալքն Հայք և Ռուստք են, բովանդակն արեւստաւորք և վաճառականք, վարօք և պարկեշտութեամբ նման Ղրղլարայ պարոնեաց, բայց դովաթով տկարք:

4ա || Անդրիայ քաղաք է Լէզգիարնակ ի Հայաստան, որ ի ճակատս լեռան Կովկասայ, որ հայի ի դէմս Ղրղլար և քաղաքն գոյ ի ծոց սարի միջոյ և ելանէ ի վեր, զոր տեսանես ի հանդիման⁶, որ գոյ յերկան, և գետ մի նուազ իջանէ ի սարէս և անցանէ ի ներքոյ արտաքո քաղաքին և ցրուեալ տարածի ի դաշտս, երբեմն ցամաքէ և երբեմն բազմանայ, բաց ի ժամանակս անձրևային: Եւ բնակեալք քաղաքիս Լէզգի և օրինօք և կրօնիք մահմատական և զործկով մարդածախ, արիութեամբ զող, աւազակ և սուր սուսերօք մարդասպան, որ այժմ ժամանակի կան ի ներքո Ռուստաց: Եւ Մզոքայ մինչ Անդրիայ շորս աւուր ճանապար է, և ի միջոյ ճանապարհիս գոն բազում երբաքիք խառնեալ ի մէջ Լէզգիս, և Անդրիայ կայ սակաւ բրիստոնեայ ի Հայոց և ի Վրաց ազգէ վաճառականք և բարեպաշտք և բառիւ վրացոյ խօսին, և Անդրիայ քաղաքս ոչ ունի բաղ և այգիս, քաղաքն բարաշէն և ինքեանք յոյժ գեղեցիք:

Նակ Գարբանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպի ծովու, որ թուրքերէն Դամր Ղափի⁷ կոչեն, որ գոյ ի ներքոյ Կովկաս սարին, այսինքն Դաղստանայ, և ձև քաղաքի օրինակի որպէս տեսանես ի դիմաց⁸ և յոյժ գեղեցիք պարսպօք, որպէս լսեմք ի աւանդաց, թէ Աղէքսանդր Մակեդոնացուն ասեն շինեալն, որ այժմ կայ ի ներքո հիշխանութեամբ Ռուսացն: Եւ բնակեալքն սորին թուրք և Հայք և Ռուստք վաճառականք, արեստաորք, երկրագործք և այգեգործք:

4բ || Եւ Անդրիայից մինչ Գարբանդ շորս աւուր ճանապար է, խաղող և

գինի շատ և հօղն բարի, հարըստութեամբ և գեղեցկութեամբ միջակօրէն:

Որ ի մերձ սորայ է Ղուպայ, այսինքն երէք օրէն ճանապարհ և ի Հայաստան աշխարհումն և է բնակեալքն թուրք, Լազգի, և այժմբս Ռուսաց տէրութեանն է: Եւ բազում զօրք Ռուսաց անդ է, և Ղուպայ քաղաքս է ի մէջ անտառաց, որ ոամկօրէն ասեն ծառոտ: Եւ ձև քաղաքիս ունի բոլորակ, որպէս տեսանես ի դիմաց⁹. և բառանկունիս է բանակն Ռուսաց և ի միջոյ քաղաքին և բանակին գետ մի փոքրագոյն անցանէ, որ իջանէ ի սարէն և երթայ խառնի ի ծովն Կասպից¹⁰: Եւ է հօղն Ղուպաու առողջ, և բնակեալքն արեստաոր, որ թուրքերէն ասեն խանջալսազ¹¹, և է հեռագոյն ի ծովէն Կասպից. Բ. (2) սահաթ¹²:

Իուսիսային կայսրն Ռուսաց Աղէքսանդր Պաւլովիչն նակս տիրէ այ Շիրան, և այս Շիրանս է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղօրեաքս, բայց առաջին քաղաքն աւերակ է այժմս, նորումս մէկ քաղաք է շինեալ Մըստափա Խանն¹³ Շիրվանցին, ի ճակատն Կովկասայ սարին և անուն սորին Ֆիթղաղ: Այս այն Մըստափայ Խանն է, որ մին միջոց չէր հնազանդում Ռուսաց թագաորին, հետոյ խոնարեալ հնազանդէց: Եւ Ֆիդղաղա քաղաքս է այս ձևերն, որ է եռանկունի¹⁴, գետ ոչ գոյ և ազբիւրք բազում, և ոչ գոյ ի սմայ այգի կամ բաղ և քաղաքն և ճարմակ սպիտակ բարամբ շինեցեալ և բնակեալք քաղաքին թուրք և Հայք, զործք սոցայ վաճառականութիւն, և հօղն քաղաքին բաղցր, և հիշխանքն հայոց ողորմած և բարեպաշտ, խաղաղարարք և սիրովք, բայց բառով գոէիքօրէն խօսին, որպէս Ղարաբաղցիք, ըսգեստիւ Հայոց հնոց կարծօրէն և տեսլեամբ գեղեցիք: Եւ այս Շիրվանայ գեղարէնքի անձինքն միանգաման են երկրագործ և այգեգործ, որ են մշակք: Ղուրայուց մինչի Ֆիթղաղ երեք աւուր ճանապարհ է: Թող մնայ ըզ-Շիրվան և ըզվանքս հանապատս, և եկեղեցիքս: Յնլից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ներքոյ լեռան Կովկասայ, որ գոյ ի մէջ Հայաստան աշխարհումն, այսինքն քաղաքս այս, որ կոչի Նուխի: Եւ գետ մի իջանէ ի լեռանէն Կովկասայ, այսինքն Դաղստանայ և գայ առաջի վանքին, որ ի անուն Սր. Ստեփանոս Նախավկաին է շինեցեալ, և գետս այս գայ անցանի ի մէջ քաղաքին և երթա խառնի ի բուռ գետն¹⁵: Շաքուց մինչի Քուռ գետն երկու աւուր ճանապար է, յիշեալ

5բ Շիրվանից մինչի յիշեալ Նուխի վեց աւուր ճանապար է||, և Շաքիս

- 9 Մանր շրջանակաձև հատակագիծ:
 10 Կուրիալայ գետը:
 11 Գաշույնագործ:
 12 Ժամ:
 13 Շամախու խանն էր նախքան Աղա-Մուհամմադ խանի արշավները, մասնակցեց ռուսական զորքերի հրամանատար Զուբովի դեմ կազմակերպված զավաղրությանը, փախավ Շամախուց, սակայն ներման արժանանալով՝ նորից ետ վերադարձավ:
 14 Մանր եռանկունի հատակագիծ:
 15 Ալագանի մեջ թափվող Աղրիչայի վտակներից:

2 Տողերի արանքում տրված է քաղաքի բառանկյունի մանր հատակագիծը:
 3 Ղղլար քաղաքի մասով հոսում է Թերեքի գետայի ճյուղերից մեկը:
 4 Մանր շրջանակաձև գծագիր հատակագիծ:
 5 Թերեք գետը:
 6 Մանր գծագիր հատակագիծ:
 7 Երկաթե դուռ:
 8 Մանր գծագիր հատակագիծ:

է այս ձևովն, որպէս տեսանես կերպ սորին ի դիմաց¹⁶, և շէնք քաղաքին քարաշէն, և անշափ այգիք, բաղչայ բաղէրով, և բնակեալք քաղաքին Հայք և շատ փոքր թուրք: Բազում մետասկ ելանէ տեղէն, այսինքն՝ արբիշում, և շատ թուփ լինի, որ արաղ քաշեն, բայց քաղաքի յօղն շատ դառն է, և Հայոց հիշխանքն և մեծամեծ վաճառականքն միշտ տեղն անպակաս են, որ նոցա առ և տուրն միշտ լէզզուն հետ կու լինի: Այս Կովկասայ սարումն բնակեալ Լազ-դիքն քոյրաշի շալ և եսփնջի և մեղր և մոմ բերէն: Եւ հիշխանք տեղոյս բարեսիրտ, ողորմած, ժամասէր, աղօթքարար, տնանկասէր և այլ ամենայն բարութեամբ պարկեշտք և խօսակցութունք սոցա գոէքօրէն, որպէս Շիրվանցիք և նոյն ըզգեստին և գեղեցկութեամբ միջակօրէն: Եւ այս Շաքիս ունի բազում գեղօրեանք և յեկեղեցիք շատք, և ազգ մի Հայ կայ նոցա Ուղի ասեն և շատ հաւաղով քրիստոնեայ աստուածապաշտք, նաև բազում Երրանցիք այսինքն Զրուղ կան գեղարէնքումն բնակաց, որ ի ժամանակի Ապկար թաղաւորին մերոյ սոքա փախստական լինելով մնացել ան տեղն:

Ելից վեր կալով առ Ճառ-Բէլաքան, որ է Հայաստան: Այս Ճառ-Բէլաքանս բնակարան կազգիացոց, որ ընդ Շաքովն է տէրութիւն Ռուսաց, որ այժմ կան ի ներքոյ հրամանի Ռուստաց: Ապայ այս Ճառեցիք միանգամայն գող և աւաղակ, մարդածախ, մարդասպան, որպէս Անդրիացիք. սոքայ էին, որ քրիստոնէի մանկունքն գողանային և տանէին վաճառէին Օսմանցոց, և այժմ Ռուսաց զօրքն տեղն նստած են||, այնքան սաստիկ հրամանի ներքոյ, որ ուլ մի ոչ կարեն գողանալ և ծախել, և տեղոս է անտառային ծառոտ և լայնատարած երկիր, ըսկսեալ յիշեալ Կովկասու սարեցն մինչ Քուռ գետն Ճառ է, և սոքայ բառիւ լէզզու խօսին, և յօղն է բարի:

Այս Ճառիցս յելից վեր կալով առ Կախէթս լայնատարած դաւառ է և ունի բազում գեղէրս: Ես անշահ համարեցի մանրամասնաբար աշխատել: Եւ սորայ քաղաքն է Թէլաւ և շատ դինի ելանէ և սփրեալ տարածէ ընդյանուր աշխարս Վրացտան: Եւ ի մէջ Կախէթիս և յիշեալ Թէլաւ քաղաքին բնակեալքն Հայ են և Վրացի և Ռուսաց զօրքն տեղն շատ կայ, և գետ մի իջանէ նոյն Կովկաս սարէն և զայ անցանէ ի մէջ Կախէթիս, և անուն գետիս է Ալազան: Եւ Կախէթիս տեղն է անտառաին և շատ բաղէրով: Եւ զայս ասացեալ Ալազան գետս երթալով երթայ խառնի նոյն Քուռ գետն: Եւ բնակեալք սորին յուրասէր, և Թէլաւ քաղաքի բնակեալքն անգոյթք և բնակեալք սորին շքնաղ և գեղեցիկ: Այս Կախէթիցս մինչ ի Քիֆլիս երեք աւուր ճանապարհ է: Սոքա վրացեար խօսին:

Նոյն Կախէթիցս վեր կալով մինչի վերի Վրացտան, որ վրացերէն Քարթլէ ասեն, այս Քարթլէս լայնատարած աշխար է Վրացոց, ըսկսեալ նոյն Կովկաս սարեցն մինչ Ախլցխայ և մինչի Բաշաշուրս, որ ասին Իմէրէթ և ունի բազում գեղս և գեղաքաղաքս, որոց մինն ի սոցանէ Գօրի: Այս Գօրիս է || ի ներքոյ բլլրի և կզր գետի, և այս գետս նոյն Կովկասայ իջանէ և խառնի ի Քուռ գետն: Եւ Գօրի է սա-

կաւ բաղով և բնակեալքն քրիստոնայ, այսինքն Հայք և Վրացիք, վաճառականք և արեւստաորք և ինքեանք շատ գեղեցիք: Եւ Գօրուս դէմ հանդիման ի լերինն Կովկասու կան բնակած երեգ աղգք. այսինքն Օս, Թուշ և Փշաւ, մաշկեղէն ըսգեցտօք, այսինքն էծի մորթի հագած, և զլխանոցն, որ է գղակն, խոտ է, և ոտնամանն՝ տոնիս և ուրէնքն ոմըն սատանապաշտ, ոմն իծի զլխապաշտ, ոմըն կատվապաշտ և բազում անասունք ունեն, այսինքն կօվ, գօմէշ, ոչխարք և ձի և անշափ գինարբու և այլնայլ լեզուս խօսեն: Սոքայ միշտ իջանեն ի լերնէն Կովկասայ և գոն ասացեալս Գօրի քաղաքս և վաճառեն կամ գնեն, և վերոյ յիշեալ Քարթլէս միշտ առատութիւն և լիութիւն հացիւ և ամենայն պարարտութեամբ, և են սոքայ երկրագործ և մշակք:

Այս Քարթլէիցս մինչի մայրաքաղաքն Քիֆլիս, չորս աւուր ճանապար է, ի Հայաստան աշխարումն, բաց ոմանք ասեն Վրաց աշխարհ. բայց ոչ է այս այնքան հաւաստի, վասն յորժամ թագաւորն Հայոց, յորժամ Բակրատոնի թակագիր արար, հարկադիր||Քիփլիսիս այսինքն Քիֆլիս ավաւ Սուբայ և պարոն շինէց աղարկէց Տիփլիսիս որ է Քիֆլիս, և այս Քիֆլիս քաղաքս է այս ձևովն¹⁷, բազմութեամբ ժողովրդովք, քրիստոնեայք, այսինքն Հայք և Վրացիք և Ռուսաք և սակաւ թուրք և Զրուղ, ի կերպ քաղաքին, այսինքն թէ Հավլապարն և թէ բերթըն և թէ վանքի մահլան, վերն տեսանես: Եւ Քուռ գետն անցանէ ի մէջ քաղաքին և երթալով երթայ ընդ Երասխն միաւորէ և խառնէ ի Կասպի ծովն: Եւ Քիֆլիսս է գեղեցեքաշէն, հանդերձ բազում սուրբ եկեղեցօք, նաև հրաշաշէն սուրբ վանքովն, որ կոչեն էջմիածին, ունի Քիֆլիսս բազում բաղէր, նաև ունի ի մէջ գետումն ջրբաղացս և ջրբաշարիս¹⁸ և զօվլի բաղնիսք, որպէս ասեն ռամկօրէն ղուզըրաթի¹⁹ տաք ջուր, և ունի Քիֆլիսս գեղեցիք շօզանս, բաղարս, պանտուկս և մեծամեծ քարվասրայքս և բազում վաճառականքս և Աստուածասէր ողորմած իշխանքս, արհեստաւորքս, գեղեցկութեամբ առաւել քան զամենայն, և թէպէտ անօրէն շար ներքենի աշխարաւեր բոնակալն պարսիացոց ի թվին Հայոց 1244 հազար երկու հարուր քառասուն չորսումն, (1795) աւերեալ էր քաղաքս և մերձ տասնութի հազար հոգի Հայոց և Վրաց ազգէն

եսիր գերի տարաւ, բայց || յորժամ յանցաւ Աստուած ի տառապանս ազգիս Հայոց, կամեցաւ այց առնել, առաքեաց զկայսրն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլովիչն ի սահմանս մեր, որ եղև Տէր և թագաւոր ի վերայ տանս Հայոց և Վրաց: Ապայ զօրանալով զօրացաւ ազգս մեր, որ այժմս ի Քիֆլիս քաղաքումս այնքան մերագնէիցն եկան բնակեցան, որ առաւել տասնապատիկ քան զառաջինն, և յոյժ փառաորութեամբ պայծառացան նաև շինութիւն քաղաքին այնքան աւելցաւ և օրրստօրէ ևս աւելանայ և ազգս մեր մեծաւ ուրախութեամբ ցնծան և

6ա

6բ

17 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (1):

18 Զրանիվ:

19 قدرتی ուժի, անողջութեան, իմա՛ բուժիչ ջուր:

16 Մանր գծագիր հատակագիծ:

օրհնեն զտէր Աստուած փրկիչն մեր և օրհնեն զօրհնեալ կայսրն Ալէքսանդր Պալլադիւն, և զհամայն տոհմայինքն նորին: Եւ Ռուսաց մեծ զօրապետն հանգերձ մեծ՝ զօրքով ի Քիֆլիսումս է նստած, որ յիշխէ և կարգադրէ զնոր առած քաղաքան ու զօրացն իւրեանց:

Շրջելովս եկայ առ գովելի քաղաքն Լօռի²⁰, որ է ի մէջ Հայաստան, և ունի գետս, աղբիւրս բազումս և ջրաղացս ի վերա գետին և այգեստանս բազումս և գեղօրանքս բազումս և գեր քան զամենայն պատականութիւն ի սմայ ունի, այսինքն, անթիւ ոսկոյ և արծաթոյ պղնձոյ և արկաթոյ և այլ բազում մաղանանի, որ այժմ Ռուսաց կայսրի հրամանան բովանդակ մաղանանիս բանացանում են և է պահապան սոցա Ռուսայինքն և բազում զանձ և զովլաթ կլանէ տեղէն:

8ա ||Նորհնեցայ կլանել և տեսանել Ղազախ և Շամշաղին կոչեցեալ գաւառքն. Ղազախ և Շամշաղինս է ի աշխարհումն Հայաստանի ի ներքոյ հիշեալ Լոռի սարին, բնակեալք սորին են Հայք և Քուրք, այսինքն, երկրագործք և մշակք: Եւ չօգն խիստ բարի է:

Այժմս վերգալով հասանք օրհնեալ քաղաքն Գանջայ, որ է Հայաստան, որ այժմ է ի ներքոյ Ռուսաց թագուհոյն, որ նորայ Ելիզապօլ կոչեն՝ ըստ նմանութեան անուան կայսերուհուն, այսինքն Եղիսաբեթ: Եւ սոյն Գանջէս է հեռագոյն ի Քիֆլիսու իրրև աւուրս ութն և ի լեան յիշեալ Լոռու ձգտեալ: Եւ արածեալ մինչև Երազխ, որ և ունի յիշեալ սարն Գանջա ի ներքոյ իւրում, և զայս սարն ունի ի մէջ իւրոյ բազում մաղան շեփիկի²¹, որ թուրքերէն կոչեն շիպ, և բազում աղբիւրքս ունի, որ միաորեալ լինին մեծ գետս, և իջանէ ի լեռնէս և գայ անցանէ ի մէջ Գանջայ քաղաքիս, և ջուրս այս խիստ գառն է և յուանգարար և երթալով երթայ և խառնի յիշեալ Քուռ գետն: Եւ Գանջայ քաղաքս է այս ձևովն որպէս դիմաց²²...

8բ ||Րաբուն զօրացն Ռուսաց հրամանն այնքան սաստկացաւ աշխարհումն Արցխայ, որ է Աղւանից տան: Քուրբասանս²³ է եզր Քուռ գետին, անտառային, ծառոտ: Ծառն է մաղղաքի²⁴ ծառք, լայնատարած դաշտ է մինչի Քուռ-Ղօվշան²⁵, որ է Կասպի ծովն: Սա ևս Հայոց աշխար է դարձեալ: Ելից գալով եզր Քուրաբշային, որ Հայոց բառով Քնագետ կոչին, նաև Զէյվայ գետն, սոքայ ևս խառնին Քուռ գետն: Ի վերայ Զէյվայ գետին այժմս շինէլ ան նոր քաղաք, որ էր Մէլիք Ապովին, և Մէլիք Յուսուֆին, Մէլիք Յրիդօնին, իւրեանց հայրական քաղաքն այ, և թաքայորի շնորհն է սոցայ վերայ, և այժմս սոցայ որ-

20 Այստեղ աստղանիշ է դրված և լուսանցքում այլ ձևագրով ավելացրած է. «Այս Լօռի քաղաք, իբրև փոխադարձ պարզ է Հերակի թագաւորէ վրաց առ Աղայ Շամիր Սուլթանով (որ ի Մաղրաս քաղաքի) շինի ժառանգել, զի մեռանի Աղայ Շամիր, գոլով և ժառանգացն հոգիք անպիտան՝ շկանեն զհետ: Ի տիրեն Ռուսաց 30 ամս միջոց տայ պահանջու ժառանգաւորաց, ոչ ու պիտեացեալ ի խնդիր. մնայ ժառանգութիւն իշխանութեան Ռուսաց»: Նշմարվում է նաև մատուցված գրութեան հետքեր... Աղայ Շամիր... շկառաց վայելը:

21 Պաղինդ, շիպ:

22 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (2):

23 Քուռի հովիտ:

24 Մատաքի խեծ:

25 Քուռի խառնուրդ, այն վայրը, որ Քուրք միանում է Արաքսին:

դոցըն վերայ, և լսածով կասեն, եթէ Աստուած Հայոց թագաւոր հաստատի, պիտի յառաջ տեղս նստի: Այս նոր քաղաքս Զէյվայ է ի ներքոյ Մուսայ սարին: Էս սարն նոյն Լոռու սարն է, որպէս յառաջակոչն յիշեցայք: Եւ քաղաքն է այս ձևըն²⁶, և նոյն գետն յառաջէն անցանի, և այս Մուսա սարս է երանելեաց այսինքն ճքնաւորաց|| բնակարան, որ մինչև ի այժմս և կան անծանօթի, որպէս երբեմն հանկարծակի պատայեն ի յորսողաց: Եւ սարն է անտառ մայրեաց և բազում գեղրանքս ունի ի ներքոյ իւրում որ են բնակաց ի ազգէս մերմէ: Որ և զավառիս անունն է Իգիրմիգօթ²⁷, Եւ յելից վեր կալով առ Չարաբերթ, որ է Մէլիք Մէջնունի գաւառն, ունի քաղաքս մեծս որ այժմս է աւերակ, որ սայ վասն շարութեանն Իբրայիմ խանին, սայ եթող ըզհայրենիս, և զնաց Գանջայ բնակվէց, առ այս պատճառի քաղաքս իւր եղև աւերակ: Եւ յիշեալ Իբրայիմ խանս շարաշար սատակեցաւ ի ձեռանէ զօրաց Ռուսին, գրավ ըզյատուցումն գործոց իւրոց: Քաղաքիս անուն է Ինն Մաս: Ելից վէր գալով առ Խաշան գավառն, որ այժմս շէն է հանգերձ ժողովրդովք, վանք և եկեղեցովք: Տեղին քաղաքն է Խձորքստան և մէլիքն այ Մէլիք Ընուստամ, և գաւառս է անտառախիտ և է այս ձևովն²⁸, խնձորքստան և բազում բաղէրով և բնակեալքն Հայոց ազգ, և աստ է հրաշալի և զարմանաշէն վանն Գանձաք և աթոռն սրբոյն Գրիգորիսի, որ է թոռն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսայորչին: Յելից վէր գալով առ գաւառն վարանգայ||, որ առաւել շէն և պայծառ քաղցր է և մեծագոյն, քան զմեռասան գաւառքն Ղարաբաղայ: Ի սմայ են մեծամեծք իշխանքն մերազնէից, որ մշտապէս ցաւեն, և հոգան վասն հաստատելոյ և նորոգելոյ տանս Հայաստանեաց աշխարհին, որ ի սմայ կայ բերդն Շիշայու, որ կոչեն Շուշայ դալայ: Եւ է ի վերայ բարձր լեռնին էրէվէրայ, այսինքն Երեւելայ և սոյն քաղաքիս տեղն է քառանգունի ի սմրից գոյացեալ, և քաղաքս է ի միջի սորայ, և բարցրութիւն սորայ իբրև ժամս վեց և Սարու Սորբերք սարն հօվանացեալ և բարձրացեալ ի վերայ սորայ իբրև ժամս տասն երկու և այս Սարու Սրբերք կոչեցեալ սարն է պատճառավոր անուն, այսինքն, երանելի ճքնաւորքն ի աստ միանցնաոր լինելով վարէին ի ժամանակս իւրեանց, վասն այսորիկ կոչեցաւ Սարու Սրբերք սար և նոյն յիշեցեալ Լոռու սարն է որ ձքտեալ տարածեալ մինչի աստ, և ունի շատ քաղցր աղբուրակունք և բարելի տունք և բուսք: Եւ Շիշու դալէն որ նոյն իսկ է քաղաքն, և ունի նմանութիւն որպէս տեսանես ի դիմաց²⁹ և լանատարած տեղ, և ի ներքոյ սորա գետ երթայ և միաորի ի Քուռ գետս և իջանէ ի նոյն Սարու Սրբերքէ սարէն, և ի մէջ քաղաքիս բնակեալքն Հայք և Ռուսս և փոքր Քուրքք, և է իշխանութիւն Ռուսաց

26 Մանր գծագիր հատակագիծ:

27 Քսանչորս: Գաշտային Ղարաբաղը այսպես էր անվանվում XVI դարում այստեղ բնակիչներն հաստատած քսանչորս կրղըրբաշ ցեղերի անունով:

28 Մանր գծագիր հատակագիծ:

29 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (3):

10ա կայսերի և ունի ի աստ զօրք և զօրապետք, և խաղաղութիւն է երկիրս և բնակեալք/||ազգն մեր յոյժ սիրով և բարեպաշտք մանաւանդ հաւատով և սգեստով Հայոց կարճօրէն և տեսլեամբ գեղեցիք, արեստաւորք և վաճառականք և բառիվ կոէքօրէն խօսէն և հաւեն³⁰ և յօդն շատ բարի և աղբերաց ջուրն քաղցր և մարսական, որպէս իսկ է դայս ծննդական և սնընդական քաղաք իմ, որ ի թվին փրկչին մերոյ Յի. Քի. հազար եօթն հարուր եօթանասուն և մէկին (1771) և ի թիւն Հայոց [Թ]ԹՃԻ (1220=1771)-ին. և յունվարի մէկին ես Տէր Բաղդասարս ծնայ ի մօրէ և նոյն ամսի վեցին մկրտեցին զիս: Թողում առ այս իմոյս պատմութիւնն, որպէս լիալիր կտեսանէք ի վերջ ծաղկաբաղ գրքոյս, և այժմ պատմեցից ի գաւառն Դիզակու որ ի ներքու կայ ասացեալ յիշեալ սարի, և ունի Դիզակ գաւառս բազում գեղարէնքս և շատ բաղէրով նաև եկեղեցիք, վանք և անապատ և բնակեալք սորին են ի ազգէս Հայոց երկրագործ, այգէգործ և մշակք, բարխորտ և աղքատասէրք:

10բ Յելից վէր գալով առ դէպ Մուղան շօլն³¹ որ ըսկսեալ Արազ գետիցն մինչ ի Ասլան գուղովն յիշեալ Քուռ-Ղօվշան սայ ևս Հայաստան է, և բնակեալք սորին մահմետականք, որ կոչին թարաքամայ³², և ունին սորայ բազում անասունս, և մասն զօրացն/||Ռուսաց կան ի անդ բնակեալ վասն պահպանութեան ճանապարհաց երթ և եկողացն:

Գարձեալ առեալ ի եզրն Երասխայ դէպ վեր գալով առ Բարգուշատ գաւառն ունի մեծ գետս ի մէջ Բարգուշատայ անցանէ և երթայ խառնէ Երասխն, և ունի Բարգուշատս բազում գեղէրս, այգեստանս, վանքս, եկեղեցիս, հանապատս, և բնակեալք սորին Հայք և սակաւ Թուրք, և շատ գովելի բրինձ ելանէ:

Յելից վայր գալով առ Ղափան որ է Մափան. ունի բազում գեղէրս և շատ վանք և եկեղեցիս անապատս, և բնակեալք սորին Հայք և խիստ հաւատովք: Եւ դայս Ղափանումս կայ Շիգկայհող գեօղաքաղաքս, և սորայ վերն է Մեղրու սարն անատառախիտ ծառոտ: Սա սահման է Աղվանից և Արարատայ:

Յելից վեր գալով, առ գաւառն Զանկաձոր, որ թուրքերէն ասեն Զանկաղուր: Սայ ևս ունի գետս, որ երթայ խառնի Երասխ: Այս Զանկաձորս ունի բազում գեօղէրս, վանքս, եկեղեցիս, կուսանաց անապատս որ սրբազան Գրիգոր Տաթևացոյ յիասքանչ և հրաշագործ, զարմանաշէն վանն է աստ: Զանկաձորս ունի ամուր ալրիբ 11ա և ի մէջ/||այրեացս է բնակութիւն մերազնեացս, և յոյժ ողորմած և բարի անձինք: Եւ անհասապ³³ և անչափ ձէթ ելանէ աստէն:

Յելից վէր գալով առ գաւառն Քուրդստան, և այս Քուրդստանս է ի կողմս յիշեալ Սարն Սրբերքի միոյս կողմն, և ոչ գոյ աստի բաղ

30 Եղանակ, կլիմա:
 31 Դաշտ:
 32 Թուրքմեն անվան հոգնակի ձևն է. նստակյաց մահմեդականները այսպես էին անվանում թրքախոս բուլղար ցեղերին:
 33 Անհաշիվ:

և այգի և բնակեալք սորին Հայք և Քուրդք ի մէջ անատառախիտ մայրեաց, և ունի գետս մեծս և բազում աւերակ վաներս:

Յելից վէր գալով առ Սիսիան գաւառն, և սայ ունի վաներս, եկեղեցիքս, անապատս, գեօղէրս, հաստատուն և աւերակս, և Ռուսաց զօրաց մին մասն կան աստ ամենայն պատրաստութեամբ: Եւ դայս լեառն Սիսիանայ է անվանի և միշտ ձինաթաւալ: Ահայ աստ վերջացաւ ի Աղուանից աշխարհն: Եւ յիշեալ Բարգուշատ վերջացաւ յիշեալ Լօռու սարն, և այս երկուտասան գաւառն Ղարաբաղայ, այսինքն, նախ Քուրասան, երկրորդ Իգլիմիգօրդ, երրորդ Չարաբերդ, չորրորդ Խաչան, յինգերորդ Վարանդայ, վեցերորդ Դիզակ, յօթներորդ Մուղան շօլ, ութներորդ Ղափան, յններորդ Զանկաձոր, տասներորդ Քուրդստան, մետասաներորդ Բարգուշատ, Երկուտասաներորդ Սիսիան: Ահա աստ վերջ/||ացաւ Ռուսաց տէրութիւնն: Եւ այս Ղարաբաղայ երկուտասան գաւառքս, զոր յիշեցի, ես որչափ գովեմ որ բաւականանայ, թէ բարձրաբերց ձինաթաւալ լեառն, թէ տիրեալից ինքնարուս անտառն, թէ ծաղկափթիգ պտղաբերք ծառն, թէ զարմանալի այրս, և ի փափարս ճրքնաորաց, թէ քաղցրահամ յորդահոս աղբիւրքն, որ ի ծարփս լեռանց իջանէ և լինի կարկաճահոս գետօրէնք և մատակարարէ կանանչագեղ ծախկախառն դաշտն և առողջարար քաղցր հօդն և թէ զարդարար միշտահոսան յարաֆային հողմն, թէ մշտացօղ անձրեաց յարմարութիւնն, և թէ սրբոց բնակարան սրբազնաց ոտաց տեղարէնքն, և թե գեղեցիք յանգստրանն, և թէ մանուշակախառն բրխեալ խոտ և բանջարն երկրի: Արդ ես որն գովեմ և որն թողում, թողում այն արժանաոր օրհնեալ աշացն որ կզնայ ուր աշօք կտեսանի, միանգաման ասեմ՝ երկրորդ գրախտ է Եղեմային:

12ա Այժմ պատմեմ Արարատեան աշխարհն Հայոց, այն որ տեսեալ եմ աշօքս իմ և մնացեալ անտեսն իմ ներհել խնդրեմ: ||Մեղրու սարիցն վայր գալով առ Մեղրի, և այս Մեղրիս է ի մէջ երկու սարի և եզր Երասխայ և է բազում բաղէրով, մանալւանդ խաղողի բաղէրով, անչափ զինի ելանէ որ բաւականանայ ընդ սահմանս իւր, նաև բազում բամբակ, մեղր և մոմ ելանէ և ունի բազում գեօղարանքս և քաղաքս բաժանի երկու յատորս, առ դէմ հանդիման ի միմիանց և գետ իջանէ ի ծարփէ լեռանց գոյ և անցանէ ի մէջ երկու քաղաքացս և խառնէ ի Երասխ գետն և ոչ յեռագոյն քան թէ կէս ժամս: Եւ Մեղրի քաղաքացս ձևն տեսանես ի դիմաց³⁴, և հօդն խիստ դառն է, և բնակեալք սորին բովանտակն ի ազգէս Հայոց և փոքր ինչ անգութք, և ունին ի միջի իրեանց ի յատով բառս խօսակցութիւն, որ է մեղ անծանօթ: Եւ յիշեալ Ղարաբաղից մինչի Մեղրիս երեք աւուր ճանապար է:

Յելից վայր գալով ի եզերէն Երասխ, մինչի Օրդուվար գեօղաքաղաքս բովանտակ բնակեալքն Թուրք են մահմետականք, բայց Հայոց վաճառականքն միշտ անպակաս են վասն առուծախսի, և բամ-

34 Մանր դժագիր հատակագիծ:

բակ շատ ելանէ տեղս: Այս Օրդովարից վայր գալով մինչի Այբուլիս մայրաքաղաքըս մին աուր թեթև ճանապարհ է, և այս Այբուլիս վաղնջոց Հայոց քաղաք է, այժմս է փոքր ինչ աւերակ, և սայ է ի մէջ փոքրիկ երկու լեռն և սայ բաժանի երկու քաղաքս և անուն 12բ վայրին կոչի Գաշտ, և Բ (Չ) քաղաքս բուանդակի իբրև // ճանապար աուրս միոյ: Եւ սրբոյ Քօմայի առաքելոյ հրաշաշէն վանս է աստ, և գետ մի փոքրիկ իջանէ ի լեռնէն և անցանէ ի մէջ երկու քաղաքին, զնայ խառնի ի Երասխ գետն: Եւ քաղաքս է այս ձևն³⁵, և ունի բազում բաղերս, աղբիւրքս և քաղցրահամ, մարսական ջուրս, և ունի բազում գիւղս որ կոչեն Հաղար Զորս և ըստ ասից թուրքեար անուն Հաղար Գարայ, և բազում սրբոց եկեղեցիքս, վանք, անապատս: Եւ բնակեալք սորին բովանդակն ի օրհնեալ ազգէս մերազնէից, և յոյժ ողորմած աղգասէր և Աստուածասէր և հարուստ և մեծամեծ իշխանք և շատ սիրուն և գեղեցիք պատկերովք և են վաճառականք, և բամբակ շատ ելանէ, և ունին ի միջի իւրեանց հատուկ բառ, և խօսակցութեամբ քաղաքավար և ըսգեստիւք Հայոց:

Յաւեցուցեր զաչս իմ տեսանելով ըզբեզ աւերակ ո՛վ գովելի քաղաքս խին ճուղայ, ո՛հ թէ որչափ պատվելի էիր ի միում ժամանակի, որ ընդ քե ունէիր գովելի և իմաստուն անձինքս և գեղեցիք հրաշալի եկեղեցիքս, այսօր կաս աւերակ և ամայի: Եւ արդ յիշեալ ճուղայս է ի եզր Երազ գետուն, ի ներքոյ փոքրիկ սարի, և է այս ձևն³⁶, նախ գերեզմանատունս և ապայ քաղաքն և ապա Երասխ գետն, և ունի բանի տուն ի Հայոց ազգէս և գործք սորայ է նաւավարութիւն որ 13ա վասն ի գետէս գալացող և զնացողն հանցկացանել: Եւ Զուղյ|այս է Արարատ ի Հայաստան աշխարումն և Աբուլուց յեռի է իբրև աուր միոյ:

Ո՛հ Աստուածահաջոյ և նոեայ կոշական Նախաէջ քաղաքդ Իջեվան, որ կաս ի մէջ Հայաստանեաց աշխարհի, որ զայս Նախիջևան քաղաքս Նոյ նահապետն շինեաց, այսինքն, յորժամ ելն ի տապանէն և իջաւ ի աստ, առ այն կոշեաց զանուն տեղոյս Նախիջևան: Եւ է այսօր պարծանք Հայոց ազգիս որով հաւաստեաւ տեսանեմք ի գիրս աստուածաշունչս, քանզի զլեզոյս Ադամայ մնալով ի Նոյ, և Նոյ կոշեաց զանուն տեղոյս Նախիջևան: Եւ ազգս Հայոց տեսանի զայս բառբառս ի լեզու և բառս Հայոց, որպէս բազում նշանադիր անունք ի բառս Հայոց, որ ի Նոյ է կոչեցեալք: Եւ ունի քաղաքս լայնատարած դաշտս: Եւ ունի բազում գեօղարանքս և գեօղաքաղաքս և վանքս և եկեղեցիքս, որոց մինն է Ամբլորդոյն այսինքն սուրբ Կարապետայ վանն, և սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկայի վանն, Կարմիր վանն, և այլք բազումք և ունի հասարակօրէն բաղս, և գետ մի իջանէ ի լեռնէն հիշեալ Միսիանայ, զայ անցանէ առաջն և երթայ խառնէ ի Երասխ գետն: Յիշեալ Զուղայոց մինչև ի աստ մի աուր 13բ ճանապար է, և բնակեալք սորին շատս մահմետ|ականք և փոքր

35 Մանր գծագիր հատակագիծ:
36 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (4):

Հայք, և ձև քաղաքիս այսպէս որպէս տեսանես ի դիմաց³⁷, և ի Նախիջևանայ աշխարհէն, ելանէ բամբակ, բրինձ և աղ: Եւ քաղաքացիք ըսգեստօք Պարսիացոց նման երկայն:

Յորժամ ելայ ի Նախիջևանայ ի դէպ Յարևան յեռագոյն է ճանապարհս իբրև աուրս եօթն դաշտն Արարատեան, և ունի բազում գեղօրանքս, շատ գետէրս: Աստ է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի Խոր վիրապն: Եւ ասացեալ Յերևանս է ի մէջ Հայաստան աշխարհի Արարատեան և քաղաքն է ի մէջ ձորոյ և Զանկու Զայ կոչեցելոյ գետն ընթանայ առաջն քաղաքին, և ի ներքոյ պարբսպի բերթին և երթալով երթայ խառնի Երասխ գետն: Եւ Երևանայ քաղաքն և բերդն է այսպէս³⁸, և ունէ բազում բաղէրս և գեօղօր[ա]նքս, բամբակ, ձէթ և գինի շատ ելանէ և ունի վաճառականք շատ և բնակեալք քաղաքին Հայք և մահմատականք և տէրութիւնն է Պարսիացոց, և յօղն քաղաքին խիստ դառն, և մերազնէիք յոյժ ողորմած մարգասէրք և հնազանդ օրինաց, բայց բնութեամբ ինքնահաւան: Նաև Սէվանայ ծովն ունի ի միոյս կողմամբ ընդ Արարատայ: Եւ կայ ի մէջ ծովոյս վանս Սևանայ և է հաստատուն ընդ վարդապետօք և կրօնաորօք, որ 14ա մշտապէս աղօթեն| վասն մեր, և սոյն ծովէս ելանէ շատ քաղցրահամ ձուկն, որ իրաւի ճաշակողաց է իմանալի:

Յանկալի մայրն մեր սուրբ էջմիածին է³⁹: Այս սուրբ էջմիածինս յեռագոյն է Յարևանայ իբրև ժամս երեք: Այս սուրբ էջմիածին անունըս ի Գրիգորիոս Լուսաւորչէն մերմէ կոչեցաւ, որ ի ժամանակս Տրդատայ թագաւորիս Հայոց զսուրբն Գրիգորիոս, իւր անտանելի շարշարանօքն, լուսաորեաց ազգս Հայոց և էած ի կոռպաշտութենէ առ աստուածալաշտութիւն, առ այս աղագաւ սուրբն էջմիածին եղև պարծանք ի մէջ բրիստոնէից ազգիս Հայոց, քանզի սուրբն Յերուսաղէմ ի յառաջնումն էր սիրելի Աստուծոյ և պարծանք Հրէից ազգին, և երկրորդումս պարծանք ամենայն բրիստոնէից: Բայց սուրբն էջմիածին յատկական սիրելի Աստուծոյ և պարծանք ազգիս Հայոց, առ այս որ Հայրն Աստուած այնքան սիրեաց ազգս Հայոց, որ առաքեաց զմիածին որդի իւր ի Հայաստան Արարատեան աշխարհս, որ լոյսակերտ յեկեղեցիս կառուցին, և կոչեցին զանուն նորայ սուրբ էջմիածին, և դարձեալ այնքան սիրեաց Քրիստոս զազգս Հայոց որ սոյն լուսոյ կանգնեալ յերկրէ յերկինս և գրեթէ հրեշտակք յերկնից իջանէին, ընդ Գրիգորիոսի մկրտէին զմանկուքս Հայոց: Ահայ կատարեցաւ զխնդիրքս սրբոյն Ապկարիոսի մերոյ թագաորին որ գրեաւ թխտով աղաչէր և խնդրէր և կոչէր Քրիստոսի 14բ ի Յերուսաղէմայ, առ քաղաքն իւր ի Հայաստան: Տեսիք սիրելիք ընթերձօղք գրոյս որ որքան ունիմք պարծանս ի մէջ բրիստոնէի, ի կողմանէ սուրբ էջմիածնայ: Ապայ ուրեմն եթէ ի ազգէս Հայոց ոմանք վասն որկրամուրթեան իւրեանց ուրանան զծրնօղս իւրեանց զսուրբն էջմիածին և ըզվեհապետս նորին, ուրեմն մի զարմանայք զի այսպիսիքն չեն ճշմարտապէս ի ազգէս Հայոց, ալ

37 Մանր գծագիր հատակագիծ:
38 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (5):
39 Մանր գծագիր հատակագիծ:

աներևութապէս որթիք են եթանոսաց, քանզի որդի հարազատ նմանութիւն հօրն բերէ, և այլն ըստ մասամբն դուք յիմացէք:

Սուրբ էջմիածին ունի ընդ հինքեանս սրբոյն Հռիփսիմէի վանն և Գայեանայ վանն և Շողակաթ և ունի մայրաքաղաքն Վաղարշապատ և բազում գիւղարանքս, և ունի սուրբ էջմիածին աթոռս Լուսաւորչական այսինքն Գրիգոր Լուսաւորչէն հաստատեալ, և աթոռանիստ սուրբ հայրապետն յիշխէ ի վերայ ընդհանիր Հայոց ազգի և համայն սոցին եպիսկոպոսաց առաջնորդաց և պատրիարգաց զոր տէր աստուած յաստատուն պահեսցէ:

15ա Ի այս սուրբ էջմիածնէս յելից գալով մինչ ի Բայեազիդ երեք աւուր ճանապար է ի յայն կոյսն Երասխայ, և ի վերայ ճանապարհին կայ լեառն Արարատեան որ կոչի Մասիսայ սար, և ունի ի վերայ իր գտապանն Նոյեան և մշտապէս ամբն և ձիւնն անպակաս է ի վերայ նորայ, որպէս տեսանես ի դիմաց⁴⁰: ||Եւ այս Բայեազիտս է Հայաստան աշխարումն և քաղաքն է ի ճակատս սարի և տէրութիւնն է Օսմանցոց, և ունի բազում գեղարէնքս, որք են բնակեալք ի ազգէս Հայոց կամ ի մահմատականաց, որ կոչին Տրպլի⁴¹ քուրդ լօ լօյ: Եւ այս Բայեազիտայ քաղաքս բազ, և բազաից սակաւ, բայց աղբիւրք շատ և ունի գեղեցիք շօկանս այսինքն բազարս: Եւ բնակեալ մերազնէիցն սէրն և բարեպաշտութիւնն շատ և ըսգեստօք նման Օսմանցոց⁴²:

Այս Բայեազիդէս յելից վայր գալով դէպ ի Խօյեայ քաղաքն եօթն աւուր ճանապար է, և մերձ ընդ իւրն կայ սրբոյն Թաթէնոսի առաքելոյն Քրիստոսի և առաջի Լուսաւորչին մերոյ սուրբ վանն: Եւ մերձ Խօյու կայ Մայրանդն որ է կին Նոյայ սուրբ նահապետի, որ ուսմիօրէն ասի Մարանդ: Եւ Խօյէս է ի Հայաստան աշխարհումն, և ունի բազում գեօղս գաւառս և բազում բաղստանս, և Խօյու քաղաքն է այս ձեն⁴³, և է տէրութիւն Պարսիացոց, և կայ բնակութիւն ի փոքր ազգէս մեր և մնացեալն բովանտակ մահմետականք: Եւ ունի Խօյըս վաճառականս արվեստորս, ըսգեստօք նման Պարսիացոց, և տեղիս Թուրք ազգն շատ դառն և թշնամի քրիստոնէից, և հօդն բարի է:

15բ Բամեալ շինական բնակեալքն ի Սալմաստ ունին բազում գիւղարանքս, տարածեալ է մինչի Ուոումի: Այս Սալմաստս է ի աշխարհումն Հայաստան, և է տէրութիւն Պարսիացոց, և բնակեալքն Հայք և Թուրք: Եւ ունին բազում գետս, աղբիւրս, բաղէրս: Այս Սալմաստմս կայ մի գեօղաքաղաք, որ կոչի Զարգարի գեղ: Սորայ բնակեալքն Հայք են բայց խիստ խայբեբաք են, որպէս յայտնի է ամենեցուն, և շրջագային ի վերայ աշխարի և շատ արվեստօք և յընարիւք խաբեն զմարդիք: Այս Սալմաստու աշխարհին բնակեալքն ըսգեստօք նման են Պարսէացոց երկայն և խիստ գոէիքօրէն խօսին:

Այս Սալմաստից յելից վայր գալով մինչի Ուոումի երկու աւուր ճանապար է: Եւ Ուոումի է ի Հայաստան աշխարումն ի մէջ

40 Արարատի գծագիր նկարը:
41 Խոսքը Դունբուլի քրդերի մասին է:
42 Մանր գծագիր հատակագիծ:
43 Մանր գծագիր հատակագիծ:

դաշտի, և ունի բազում գեօղարանքս, գետս, աղբիւրս, բաղս, և քաղաքս է այս ձենովս⁴⁴, և սորին բնակեալքն Թուրք և փոքր ինչ Այսորի, և տէրութիւն է Պարսիացոց: Եւ ի մերձ քաղաքիս ունի փոքրիկ ծովակ, և ի մէջ ծովակիս կղզի մի անմարդաբնակ և գազանք ի միջի սորա բազում: Վարք սոցայ ըստ նմանութեան Սալմաստացոց, որպէս վերն գրեցի և յայտ արարի:

16ա ||Բոտեմ ի տանէ վասն պահպանութեան մերազնէիցն, որք են բնակեալք ի Մարաղայ: Եւ այս Մարաղաս է ի Հայաստան աշխարհումն, ընդ տէրութեամբ Պարսիացոց և ունի գեօղարանքս բազումս, և բնակեալքն ի սմայ են ի ազգէս Հայոց, որք են երկրագործ և մշակ, բայց յոյժ ողորմած, մարդասէրք և բարերար, հաւատովք ժիր և արի և սիրող ամենայն բարութեանց գեղեցիք, բայց գոէիքօրէն խօսին: Եւ այս Մարաղուց մինչ Սըլեմանիայ շորս աւուր ճանապար է, և Սըլեմանիայ լրանայ ի մէկ կողմս Հայաստանեաց աշխարհի: Եւ դարձեալ պատմեմ Մարաղայ քաղաքիս որպիսութիւնն: Քաղաքս կայ ի մէջ փոսի, և ունի գետս՝ ընդանայ առաջն, և է այս ձեն, որպէս տեսանես⁴⁵: Եւ ունի բազում բաղերս, մանավանդ խաղողի բաղս, և շատ գինի ելանէ աստ, որ տարածի ընդ ամենայն գեօղս իւր: Եւ քաղաքիս բնակեալք մեր ազգս ամենեքեանն են արվեստոր և բարեսիրտ և բարեպաշտ և տեսլեամբ գեղեցիք և քաղաքավարք, և յօդն յոյժ բազր: Եւ մինչ Ուոումի երկու աւուր ճանապար է, և միում ժամանակաւ||սրբազան Դանիէլ կաթողիկոսն աստ էին եղեալ ի բանդս, այսինքն թելադրութեամբ և կաշառօք Դաւիթ կաթողիկոսի և հրամանաւ Ֆաթալի շարին⁴⁶ այսինքն Պարսիացոց արքային: Եւ Մարաղու Յօսէն խանն խնամակալ լինելով և ըսքանչեւազործութիւնն և սրբակացութիւնն սրբազանիս տեսանելով, արձակեցին սրբազան և երիցս երանեալ Դանիէլ կաթողիկոսին, որ զնաց ի սուրբ աթոռն իւր, այսինքն սուրբ էջմիածին: Եւ ես Տէր Բաղդասար Գասպարեանս սրբազանին մօտն զոլով աշոքս տեսի, և ականջօքս լսեցի, առ այն ի աստ յայտ արարի:

16բ Եւ ի այս Մարաղայէս վայր գալով դէպ Թուխուրդան գեօղաքաղաքն, որ երկու աւուր ճանապարհ է: Այս Թուխուրդանս է ի ձորակի և բազմութեամբ բաղէրով: Եւ այս է ձե սորին⁴⁷ և ունի փոքրիկ գետ որ անցանէ ընդ յառաջն, ընթանալով առ դաշտքն: Եւ բնակեալք քաղաքին Հայք և մահմատականք: Եւ ազգս Հայոց ի սմայ աղբատասէր, և բառով Հայոց խօսին և ըզգեստով Պարսիացոց:

Այսպէս պատմեմ ըստ Դաւրէժ քաղաքի որպիսութիւնն: Այս Դաւրէժ քաղաքիս անունըն այլազգ կերպ առ կերպ անուն անվանեն: Ոմն Թարվէզ ասի, ոմն Թէբբրիս ասի, որ ոչ գոյ համեմատութիւն մի ի տեղի, վասն քաղաքս է այս ||Հայաստան և Դաւրէժ անունս այս է բառ Հայոց, որոյ ի ժամանակս թագաւորութեանն Հայոց վերստին Հայք պատերազմելով ընդ զօրացն Պարսիացոց, այնքան կոտորե-

44 Մանր գծագիր հատակագիծ:
45 Մանր գծագիր հատակագիծ:
46 Ֆաթհալի շահը միտումավոր անվանված է «Ֆաթալի շահ»:
47 Մանր գծագիր հատակագիծ:

ցին Պարսիացոցն, որ հազիւ միմիան շահն նոցայ փախստական լինելով ասորեցոց զանձն իւր, յայնժամ Հայք կոչեցին զանուն տեղոյս Դավրէժ, յայնքն դայ գդաւ ըզվրէժըս Պարսիացոցէն: Այս թարւէզ քաղաքս է մայրաքաղաք ի մէջ Հայաստան աշխարհի, և է լայնատարած և ունի պարիսպս շրջապատեալ առ քաղաքաւն հանդերձ գեղեցիք շինուածքով և բազում բազարով, շօկանով, պանտուկով, քարվասարօք, և մեծամեծ վաճառականօք և պատական ղումաշ ելանէ տեղէս: Եւ քաղաքս է հարուստ, և գետ իջանէ ի սարէ և գայ անցանէ ընդ առաջնն քաղաքին: Եւ տէրութիւն սորին Պարսիացոց Ֆաթալիշային, և քաղաքապետն սորա է որդի շային, որ կոչի Հայպաս Միրզա, և ունի սայ արդար դատողութիւն. և խնամակալ ի վերայ Հայոց և Քուրդ ազգաց: Եւ քաղաքս է ի մէջ դաշտի այս ձևովն զոր տեսանես ի դէմս սորին⁴⁸: Եւ բնակեալք քաղաքիս Հայք փոքր և մահմետականք շատ, և են գործքով արեստավորք ճարտարք, և ամենայն բնակեալք ազգք ի սմայ հպարտ||բայց ի միայն ազգէս Հայոց և ըսգեստով նման Պարսիացոց, և քաղաքաւար, և յօղն քաղաքիս բարի, և ջուրն լաւ մարսական: Յիշեալ թոյխրղանից մինչ ի թարւէզս մի ատուր ճանապար է, և թարվէզու մինչ Դաֆլանթու⁴⁹ կամ Միանայ մեծ գետն, երեք ատուր ճանապարհ է: Աստ լրանայ սահմանն Հայաստանեաց աշխարհի երկրորդ կողմն: Եւ յիշեալ Միանու մեծ գետն ընթանայ ի ներքոյ յիշեալ Դաֆլանթուի, երթալով երթայ անցանէ ի վերայ թարիմ հալխալ գաւառովն մինչ ի Գիլան, մերձ Իռաշտ կամ Իրաշտ և անկանի Կասպու ծովն⁵⁰: Յիշեալ թարիմ հալխալս է ի Հայաստան աշխարհ, բայց ի յայնկոյս գետոյն դէպ ի յարեելս է Պարսիացոց աշխարհն: Եւ այս թէրիմ հալխալիս բնակեալքն են Շահի Սէվան⁵¹, որ ի ժամանակին Շահբասայ բըշած բերածն են, և սոցայ գաւառիցն մինչ ի թալիշ անթիւ ձիթենի ծառ կայ, և երկիրն խիստ գեղեցիք կանանչախառն ծախկունք, և շատ աղբիւրակունք և յօղն խիստ բարի է: Նաև Դարադաղ կոչեցեալ գաւառանին: Այս Դարադաղս կայ ի Հայաստան աշխարհումն, մերձ ի թարվիզ քաղաքն կէս ատուր ճանապարհ, և ունի Դարադաղս բազում գետողարանքս և ||քաղաքս Օրդուբադ⁵² կոչեցեալ, և բազում քրիստոնեայք կան բնակեալք և ունին բազում վանքս, եկեղեցիքս, անպատս, և ինքեանք են Աստուածապաշտ և ազգասէր, և վարք սոցին նման Դարաբաղցոց: Այս ամենայն ունի յիշեալ թարվրիզս:

Կանքրան է եզր Կասպի ծովու, ի թալիշայ երկրումն և ի ներքոյ սարի որ է անտառաին ծառոտ և ունի քաղաքիս նմանութիւն, որպէս տեսանես ի դիմաց⁵³, և բնակեալք սորին շատն մահմետա-

48 Մանր գծագիր հատակագիծ:
 49 Ի նկատի ունի Միանեի մոտ գտնվող Դաֆլանթուի լեռնանցքը:
 50 Մֆիդուղ կամ Կըզըլօվզան գետն է:
 51 Այս շրջանում բնակվում էին կըզըլբաշ ցեղերի մնացորդներ, որոնց դեռ շարունակում էին կոչել շահիսկան—«շահի համակիրներ»:
 52 Այստեղ սխալմունք կա. Դարադաղի կենտրոնը Ահարն է, որտեղից մինչև թարվրիզ 3 օրվա ճանապարհ է. թեև ի նկատի է ունեցել Արդաբիլ քաղաքը, սակայն այն ավելի հեռու է թարվրիզից:
 53 Մանր գծագիր հատակագիծ:

կանք և փոքրն քրիստոնեայք, բայց Աշտարխանայ քրիստոնեայ վաճառականքն տեղս միշտ անպակաս լինին, և առ ու ծախ շատ լինի: Եւ զայս կանքրանայ ծովումն յայնքն Կասպի, դէմ հանդիման քաղաքի կղզի մի կայ ի մէջ ծովումն անուն սորայ կոչին Սարու, և զօրք Ռուսաց տեղն կան ի պատրաստի, հանդերձ թագաւորական նաւերով, զօրօք, և զօրապետօք և քաղաքի բնակեալք մերազնէից, սէրն, ողորմածութիւնն, աստուածապաշտութիւնն անշալի է: Եւ տէրութիւն սորա է Պարսիացոց:

Տեսէք սիրելիք, այս վերոյ գրեալ աշխարանին, կամ քաղաքանին, որ աշխատելով յիշատակեցայք, Դըլարիցն ըսկսայ||մինչի աստ, սայ մեր Հայաստան աշխարհացն մին մասն էր, որ պատմեցի որպէսութիւնն նոցա: Բայց մնացեալ աշխարհն մեր, զոր ունէայք, զուր կորուսաք, որ ունիցի ականջըս լսելոյ լվիցէ: Ահա՛ տեսէք քանի ժամանակ է որ կորուսաք, ի սպառ քակեցան կեանքն մեր, և ամբ աւաղելով, թէ զուր կորուսաք Հայաստան աշխարհն, և ամենայն ժամու հառաչեմք թէ վերստին զոր կորուսաք զայն գղանի: Եւ որ ասացի զուր կորուսաք մեր Հայաստան աշխարհն տրվաք ի ձեռս այլ ազգաց, այսու աղազաւ որ ըստ բարձրաբարբառ քարոզութեան սրբազան առաքելոյն Պօղոսի, եթէ ըզլեզուս մարդկան և հրեշտակաց խօսիցիմ, եթէ ունիցիմ ըզմարգարէութիւն և գիտիցեմ ըզխորհուրդս ամենայն, և զամենայն գիտութիւն, և եթէ ունիցիմ զամենայն հաւատս, մինչև ըզլերինս փոփոխելոյ և եթէ ջամբիցիմ զամենայն ինչս աղբատաց, և մատնիցեմ զմարմին իմ այրումն, և ըզսէր ոչ ունիցիմ՝ ոչինչ եմ և ոչինչ օգտիմ: Եւ թէ եղէ ես իբրև զպղինձ, որ հնչէ, կամ իբրև ըզծընձղայս որ զօղանչէ և թէ բայց մնան հաւատ, յոյս, սէր: Եւ մեծ քան զսոսայ սէր է: Ահայ այսու ամենակատար սիրով գերահռչակ և փառասոր նախնիքն և առաջինքն մեր||հեղուին զպատական զարինս իրեանց յաղագս փրկութեան և ազատութեան ազգի և աշխարհի մերում, յայնմ ժամանակի յորում և ազատութեան ազգի և աշխարհի մերում, որով և խրախօսեալք եռանդ ազգասիրութիւն կայր ի սրտի իրեանց, որով և խրախօսեալք Աստուած տեսանելով ըզչեմեռանդ սէրն նոցայ՝ յամենայն իրողութիւնս պահպանէր և նախախնամէր ըզգթութեամբն իրով, և զօրացուցանէր զնոսայ ընդէմ ամենայն թըշնամեաց, որովք յամենայն ուրեք հախտական գղեալ փառասորէին Աստուծոյ և մարդկանէ, որոց առաքինական կենցաղ և արիական յանդէս յիշատակեալ բարեբանութեամբ, ի դարուց դարս անխափան արշաւէր, և ինքեանք ըզբարի գործոց իրեանց բոլորովին հոգիացեալ զանըսպառ փառս վայելին: Բայց աւա՛ղ, յորժամ ատելութեան աղտ եմուտ աշխարհ մեր, ըսկսան մարդիք շարակնել, թշնամանալ, միմիանց յալածել և ըսպանանել ըզմիմիանս, քանդել, աւարել և գերել ըզկալուածս և ըզժողովուրդս իրերաց և բազում ոճիրս և եղեոնագործութիւնս գործել, ուստի ըստ բանին տեառն, թէ ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ անձն աւարի և տուն բաժանեալ անձն կործանի, ահա աւա-

19ր րեալ կործանեցաք||, կորուսաք զթագաւորութիւնս և զաշխարհն մեր ըստուրք եղնալ անօրինաց, անմիտ ազգաց, որք անխնայ ի սուր սուսերի մաշեալ, գերեալ, ցիր և ցան արարեալ ըզմեզ և զաշ-

խարս մեր, վերիվայր տապալեալ թողին աւերակ և ամայի յոր ազազաւ այս ամենայն շարիրն եկն ի վերայ մերայնու աղազաւ, որ զի մեր ի բաց կացաք սիրելոյ զաստուած և զընկերն մեր, վասն որոյ աստուած ևս ի բաց մերժեաց զմեզ ի պահպանելոյ, և անմիտ ազազաւ ըզկըծեցոյց ըզմեզ և եթող ըզմեզ լքեալս, լուծեալս և մաշեալ ի գերութիւն, մայրակորուստ գառան նման շըրշիմք ի վերայ աշխարհիս: Արդ զամենայն զոր արար աստուած, արդար գատաստանաւ արար, վասն մեղաց մերոց: Բայց յուս ունիմք ի տեսնէլ աստուծոյ փրկչէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ ոչ ի սպառ բարկանայ մեզ տէր և ոչ յաւիտեան պահէ ռիս և ոչ թողու զմեզ իսպառ վասն անուան իւրոյ և ոչ ցրէ զուխտս իւր և ոչ ի բացեայ առնէ զողորմութիւն իւր ի մէնջ որպէս խոստացաւ ճըշմարիտն աստուած: Ուտի ըստ բանի տեսնն, որ ասէ. և ապա երևեսցի նշան որդոյ մարդոյ յերդի մարդոյ եկեալ ի վերայ ամպոց երկնից զօրութեամբ և փառօք բազմօք և առաքեսցէ զհրեշտակս իւր փողով մեծաւ, և ժողովեսցեն զընտրեալս նորայ ի շորից հողմոց, ի ծագաց յերկնից մինչև ի ծագս նոցայ: Ահա տեսանիմք զբարի նշանն որ հայեցաւ աստուած ի տառապանութիւնս ազգիս Հայոց և առաքեաց զկայսրն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլօզիլն ի աշխարհս Հայաստան վասն փրկելոյ ըզմեզ ի ձեռաց անօրինի և շարի, որով տիրապետեաց ըզմասն Հայաստանեաց աշխարի, որ այսօր անշափ սիրէ Հայոց ազգին, որ իւր օրհնեալ բերանովն խոստացաւ, թէ իմ սիրելիք և ընդրեալք աստուծոյ ազգս Պարթևազեան և ուղղափառ Լոյսատրչեան տեսնն աստուծոյ հօր սերական, ևս ոչ թողում ըզձեզ, և ոչ մոռանամ զսէր սուրբ էջմիածնի և ամենայն հայոց ազգի, և Հայոց ազգն փառս տալով աստուծոյ և շնորհակալ լինեն կայսրէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱՌ ԱՅՆ ՁՈՐ ՏԵՍԻ ԱԶՕՔՆ ԻՄ

20բ //Տէրութիւն և աշխարհն Պարսիացոց, լայնութիւնն ըսկսաց Կասպու ծովէն, Գիլանա աշխարհն մինչի Պարսկական ծովն քառասուն ատուր ճանապարհ է, և երկայնութիւն ըսկսեալ Խորասանայ մինչի Երասխ գետն յիսուն ատուր ճանապարհ է, և այս Լանքրանից վայր գալով մինչի Անձալի⁵⁴ անտառովն հինգ ատուր ճանապարհ է, և ծովովն երեք ատուր: Այս Անձալիս է ի կըր ծովին. երեք կողմն ծով է և միոյս կողմն ցամաք, և Անձալու քաղաքն է այս ձեռովն⁵⁵ և ի զէմ հանդիման Անձալուս ի մէջ ծովոյն բազում նաւեր գան և գնան վասն վաճառականութեան, և մեծ առտուր լինի ապրիլմի կամ այլ ապրանաց, և բնակեալք քաղաքին մերազնէիք Աշտարխանըցի վաճառականք, բայց շատ ազնիւ բնութեամբ և յոյժ ողորմած, և զօլվաթով փարթամ և լի և յօղն քաղաքի բարի և լաւ: Այս Անձալից մինչի Ռաշտ մի ատուր ճանապարհ է գետովն: Եւ այս Ռաշտս է ի

54 Էնզելի, այժմ Փեհլեի, կարևոր նավահանգիստ Կասպից ծովի ափին:
55 Մանր գծագիր հատակագիծ:

մէջ ծառոտ ծըմակի, և քաղաքն է հնոց Պարսիացոց քաղաք: Եւ 21ա գետք և բազում ջուրք իջանէ ի սարէն// և անցանէ և անկանի ի ծովս Կասպի: Բովանդակ Գիլան անտառայինք, ունի բազում գեօղէրս: Եւ գործք նոցին և վաստակն ապրիշում է և որթն պահելն է: Եւ երկրի յօղն յոյժ սաստիկ դառն է, և թուրքերէն ասէն մարկ միխայի բըրօյ Գիլան⁵⁶: Եւ զայս Գիլանայ բնակեալքն, կամ գեղի, կամ քաղաքին երեսաց գոյնն գեղին է: Եւ Ռաշտ քաղաքն է գեղեցկայշէն և բնակեալքն մահմատականք, այսինքն զզլբաշ⁵⁷ և ճարտար արհեստօք, որ տեղիս զումաշեղէնն յանվանի է, տարածէ ամենայն աշխարհ: Եւ սովորութիւն ունեն, որ ամէն ատուր մին գեղում առք ծախս կանեն: Եւ տեղս կան վաճառական[ք] քրիստոնէից մշտապէս: Եւ Ռաշտ քաղաքս է այս ձեռովն⁵⁸: Այս Ռաշտիցն մինչի Ղազրինեօթն ատուր ճանապարհ է: Եւ այս ճանապարհս տաժանելի, դժվարագնաց լեռնային, սարէր և մեծամեծ գետք և մեծամեծք ծառք ըստ մեծի մասն զէթունի որ կոչեն ձիթենիք:

Եւ Ղազրին քաղաքս է Պարսիացոց աշխարումն, ի ներքոյ լիառն միոյ որ Պարսերէն կոչեն Աղայ Բարայ, և քաղաքն է պարսպօք մեծ և ունի բազում// գեօղարանքս, բաղս, ըստ մեծի մասին խաղողի, բայց ջրուպակաս, ջրհոր և ջրամբար շատ: Եւ քաղաքիս ձեն ունի քառանգունի⁵⁹: Եւ բնակեալք սորին բովանտակ մահմետականք, և վարք սոցա Պարսիացոց նման, եթէ բառն և եթէ ըսգեստն: Եւ վաճառականք քրիստոնէից երբեմն լինի, բայց այլ ազգից շատ առ և տուր լինի: Եւ սայ է Բանդար Ռաշտայ⁶⁰: Եւ հօղն քաղաքիս շատ բարի է:

Բամեալ ազգն Պարսիացոց աշխարհին շահն, որ թարէղումս է Ֆաթալի շահ Ղաջառն, սայ ունի Պարսիացոց աշխարհն, որ քաղաքայն մինն Ջանկան է: Այս Ջանկանս կայ լայնատարած դաշտին Սուլթանիու, և ունի բազում բաղերս, և գետ մի ընթանայ ի ներքոյ նորայ և անկանի դաշտքն: Եւ բնակեալքն մահմետականք, և գործք սոցայ է վաճառականութիւն, և ընդ քրիստոնէից թշնամի:

Բարձրարերց լիառն Համադանայ, այսինքն Աւլանդ դաղ կոչեցեալ, որ և մադանն նոյն սարում այ, որ թարքմանի Հա Մադան⁶¹ և քաղաքն ունի ի ներքոյ իւրում, և սարս շատ բարձր է և միշտ ձիւնաթաւալ, և սառ սառ, քաղցրահամ աղբիւրակունք բըխոյայ ի ծարպս սորայ, և գոյն գոյն ծախկունք հանդերձ կանանշայգեղ խոտախառ, հոտ անուշ բուրելով զայն Ալվանդ սարէն: Նաև պատուական 22ա արծաթի մադանըն// նոյն տեղս է որ կայ ծածկաբար մինչի այսօր:

56 ميخواهی برو گیلان مرک — պարսկերեն նշանակում է «մահ՛ ևս ցանկանում, գնա Գիլան»:

57 Սուննի մահմեդականները շիաներին (պարսիկներին ու աղբրեջանցիներին) 19-րդ դարում ևս շարունակում էին սեֆեհիների օրոք ընդունված «կըղըրաշ» անունով կոչել:

58 Մանր գծագիր հատակագիծ:

59 Մանր գծագիր հատակագիծ:

60 Այստեղ նույնպես սխալմունք կա. Բանդար՝ նշանակում է նավահանգիստ, իսկ Ռաշտի մոտակա նավահանգիստը Էնզելին էր, Ղազվինը ծովափնյա քաղաք չէ:

61 Սա ժողովրդական ստուգաբանություն է. Համադանը Միդիայի մայրաքաղաք է կրատան է.

Եւ Համադան քաղաքիս ձեն է այսպէս որ տեսանես դիմաց⁶²: Եւ գետ իջանէ ի նոյն սարէն մերժ ի քաղաքին և ունի Համադան բազում գեղարէնք, և նոցին բնակեալքն երկրագործ և մըշակք, և միշտ առատ և լիութիւն, և բնակեալք քաղաքին սակաւ Հայք և մնացեալք մահմատականք: Եւ Համատանս ունի շատ բաղէրս մեծ մասն խաղողաբաղ: Բայց ձրմեռն մեծ, հօղն բարի, և ինքեանք շատ գեղեցիկ, բայց փոքր ինչ անսէր: Եւ տէրութիւնն Պարսիացոց:

Այս Համադանից ելից վեր գալով մինչի Ղում, այսինքն աւազոտ քաղաք: Այս Ղումս խին քաղաք է Պարսիացոց քաղաքումն⁶³, այժմս աւերակ է, փոքր մասն շէն է: Մերձ Ղումայ լեռն մի կայ, որ կոչին Գէդան Գեայլմագ այսինքն ով գնա յետ չգայ⁶⁴: Եւ Ղում քաղաքին առաջեւն գետ մի ընթանայ յերկար գնայ մինչի Թուրքմանայ մօտ: Եւ Ղումս է այս ձեռով⁶⁵: Քաղաքս է խիստ ջրայակաս և տաք և հօղն դառն: Եւ բնակեալք ողջ մահմատականք, խիստ կոռչ և խրտրօզք բրիստոնէից և տեսեամբն տըզեղ և բառիւ պարսից խօսեն ամենայն վարքովն Պարսոցաց և երկիրն խիստ աւազոտ, որ է ղում⁶⁶:

22բ // Ղաշառ Ֆաթալի շահին թախտն է հաստատեալ Թէրան քաղաքումն: Այս Թէրան քաղաքս է Պարսիացոց քաղաքումն⁶⁷ և ի ներքոյ Մազանդրանայ սարին: Եւ այս սարս է միշտ ձինաթաւալ նման Աւլանդ գաղին: Շատ գետեր, շատ զանազան աղբիւրք, որոգեալ իջանին ի սարէս, բայց քաղաքն ոչ հասանին: Քաղաքս է գեղեցկաշէն և երկու տակ պարսպօք պատեալ, և բերդն է քաղաքին այս ձեռովն, որպէս տեսանես⁶⁸: Եւ առքն⁶⁹ ի մէջ քաղաքին: Եւ քաղաքս բազում մարդոք մեծամեծ յիշխանօք, զօրօք և զօրագլխօք: Եւ Թէրանս ունի շատ բազար, մեծամեծ բարվասրէք, մեծամեծ վաճառականք կան ի ամենայն աշխարաց և բերեն ակունս պատվականս և այլ մեծագին ղումաշս վաճառեն աստ: Եւ Ֆաթալի շահս ունի բազում ուստերս և դստերս, և յինքն հարուստ: Եւ քաղաքիս բնակեալքն մահմատականք, բառով և ըսգեստով և ամենայն վարօք նման Պարսիացոց:

23ա Կան ևս փոքր բրիստոնեայք Հայք և Վրացիք և առաջի շային սիրելի գործակալք՝ այսինքն թօփչի-բաշիք⁷⁰ և սիրով ազգասէր: Այս Թէրանս մերձ քաղաքին բաղ և բաղաթ շատ շունի, բայց փոքր ինչ հեռի բազստան շատ: Եւ հօղն Թէրանայ դառն է, և հաւան տաք: Եւ թէրանայ մարդն արի, ինքեանքն պճնասէրք: Եւ է հեռագուն յիշեալ Ղումից յինգ աւուր ճանապարհ:

62 Մանր գծագիր հատակագիծ:

63 Պետք է լինի «աշխարհումն»:

64 Այստեղ ասողանիշ է դրված և այլ ձևագրով լուսանցքում ավելացրած է: «Պարսկերեն կոչի Ջանդամի Դարայ, մտողն ի սա այլևս ոչ յետ դառնայ, մոլորեալ կորեանք»:

65 Մանր գծագիր հատակագիծ: Ղումից հոսում է Ար-ե Անարբար գետը, որը միանալով Կասա-սուին, թափվում է Դարչալե-յն նամաք լիճը:

66 قم — պարսկ. ավազ:

67 Կարգա «աշխարհումն»:

68 Մանր գծագիր հատակագիծ:

69 آری — միջնաբերդ:

70 Թնդանոթմաճիգ զինվորականներ:

Դարձեալ լայնատարած դաշտովն ի Քաշան, եօթն աւուր ճանապար է: Բայց այս դաշտն անմարդարնակ, ահ և երկուղ շատ ի կողմանէ Թուրքմանին: Քաշան քաղաքն է ի ներքոյ Ղօռու սարին և է այս ձեռովն որ տեսանես ի դիմաց⁷¹: Այս Քաշանս գետ և աղբիւր ոչ ունի, բայց ջրհօր և բարիղ՝ շատ: Ունի Քաշանս գեղեցիք բազարս, ճարտար արվեստաորս, գեղեցիք ղումաշեղէն ելանէ տեղէս: Եւ բնակեալք քաղաքին մահմատականք և սակաւ երրայեցիք: Քաղաքին հօղն շատ դառն է, բայց ինքեանքն յոյժ գեղեցիք: Բառիւ եւ ըս-
23բ գեստօք և ամենայն վարօք նման Պարսիացոց: // Աստից ելից գալով մինչ ի Թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Ըսպահան շորս աւուր ճանապար է: Եւ Ըսպահան քաղաքն է ի աշխարհս Պարսիացոց և լայնութիւն և ձիքսն կը լինի շրջակայիցով իբրև սահաթ կամ ժամս տասնուերկու, և ձև քաղաքիս տեսանես որպէս դիմաց⁷², նախ գերեզմանատունն Հայոց, երկրորդ Ջուղայ, երրորդ գետն ի մէջ Ջուղայ և Ըսպահանու, չորրորդ Ըսպահան քաղաքն: Բայց թէպէտ շատ զովասանութեան արժանի է, բայց ես մանրամասնաբար յիշատակելն աշխատանք համարեցի ընթերցողաց: Եւ քաղաքիս և՛ Ջուղայու ունի բազում բաղեր և մեծամեծ հնոց ծառք: Եւ ունի թագաւորական պալատն և թախտն Շահպասի և գեղեցիկ Չարբաղն և մարմարաշէն գահոսն և լայնատարած բաղարանին, կամ քարվասրէքն, կամ ճարտար արեստաորքն, պատվական ղումաշքն, մեծամեծ վաճառականք// և Ըսպահանայ բնակեալքն են մահմատականք, սակաւ երրայեցիք և կրակապա[շ]տ գաւըրք⁷³, բովանտակն բառով եւ սգեստով և ամենայն վարիւք Պարսիացոց, գեղեցկութեամբ միջակօրէն, նոյնպէս և հօղն միջակօրէն և թշնամի բրիստոնէից, բնութեամբ նենգաւորք:

Դարձեալ պատմեմք Նոր Ջուղայու որպիսութիւնն: Եւ այս Ջուղայ բովանտակ գետին ի ժամանակս առաջի Շահպասին, յորժամ շվեցան ազգս Հայոց հօր գօրութեամբ ի Շահպասէ և ի Հայաստան աշխարհէ եկան Ըսպահան և ապայ գնեցին ըզտեղս ի Շահպասէն և ծախս առին ի նմանէ Հին Ջուղայեցիք, և անուն տեղոյս կոչեցին Նոր Ջուղայ, և բնակեցան ի աստ, որով շինեցին եկեղեցիք, վանք, որ կոչեցին (սուրբ Յովսէփ Յարեմաթացու աշն կայ յիշեալ վանքումս) Ամենափրկչի վանք: Եւ ունի սուրբ վանքս առաջնորդ ընդ վարդապետօք, կայ և մնայ հաստատունս: Ունէ և Ջուղայ բազում բաղէրս և բնակեալք տեղոյս յառաջնումն բովանտակն ի ազգս Հայոց էին, և շատ բազմութիւն, բայց գնալով նվազեցան, որ ի քսան մասիցն մին մասն հաղիւ մնացին, առ այս// պատճառի այժմուս մահմատականն ևս կան բնակաց: Ինչ և իցէ, եթէ հառաջէն Ջուղայեցիք մերազնէիքն, և եթէ նոր ներկայէնս հաւատով արի, սիրութեամբ սիրով, գղածք, ողորմած, բարեսիրտ և մշտապէս օգնական և օգնիչ տնանկաց, բայց վասն Պարսիացոց շարութենիցն բնակեալքն

71 Մանր գծագիր հատակագիծ:

72 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (6):

73 گبر — զրազաշտական:

Ջուզայուս կարողութեան ղօլվաթից պակաս, զոր տէր աստուած մխիթարելով պաշտպանիցէ նոցա:

Սպահանայ ելից վայր գալով մինչի Շիրազ տասներկու ատուր ճանապարհ է, և այս ճանապարհէս վերայ ղալայ⁷⁴ մի է, անուն նորա Եղղրխաստ, ահա աստ վերջանայ Արաղըստան և մտանէ Զանդի երկիրն⁷⁵ և Շիրազ քաղաքն, և քաղաքս էլ կայ ի մէջ ղաշտին, և գետ մի ընթանայ առաջովն քաղաքին և երթայ անկանէ ղաշտն, բայց երբեմն ցամաքի և անձրեային ժամանակումն բազմանայ և քաղաքացիք ջրհորի ջուր խըմեն: Եւ ունի Շիրազ բազում բաղէրս և բազում գաւառս և գեղեցիք հօղս և ի շորից կողմից սորին գեղարէնք էն, բազում թթամպարու ելանէ, և ունի լեառն մի որ կոչեն Խօյլար, ղարմանալի ինքնաբուս խաղող ելանէ և լինի անոշ գինի: Նաև լեառն մի կայ, որ բրժըշկական մոմիայ ելանէ, ղարձեալ լեառն մի կայ, սարի ղօշ⁷⁶ լինի տեղն, և ղօշ մի կայ ի մէջ նոցայ մեծ և լըղար փանզարն⁷⁷ նորայ անղամն է: Եւ Շիրազ ունի գեղեցիք շինուածք, բազարս, քարվայրայս, վաճառականս, մանավանդ Քերիմ խանի շինած վանտակեալ նաշխով արքունական պալատն և գեղեցիք բաղն նորին, բազում մարմարիայ քարինքն Ղաջան⁷⁸ տարաւ, և քաղաքիս բնակեալքն մահմատականք են, սակաւ քրիստոնեայք եւ Եբրանցոց ազգէն, այսինքն ջրհորս և փոքր Գաբըզ կան բնակած, Հնդու ընդ նոցայ, որ գոն սոքայ վաճառականք: Եւ Շիրազցիք, բաց ի մերազնէիցն, ամենայնքն բառիւ և զգեստիւ երկայն և ամենայն վարուք նրման Պարսիացոց և ինքեանք շատ գեղեցիք: Եւ քաղաքն է Շիրազու այս կերպն որպէս տեսանես ի ղիմաց⁷⁹: Եւ Շիրազայ մինչ Բանդար Բուշեռ ինն ատուր ճանապարհ է, և ճանապարհի վերայ կայ զգեղայքաղաք մի որոյ անունն կոչին Քաղզան⁸⁰, վաղնջոց քաղաք է եղած, այժմ աւերակ է, փոքր ինչ շէն է բնակեալքն մահմատականք են և Եբրանցիք: Եւ յիշեալ ճանապարհս խիստ լեռնաինք, դժվարագնաց և քարակապ և երկուղալից աւազակաբնակ ճանապարհ է: Եւ յիշեալ Բանդարբուշեռ նոր քաղաք է ի եզր ծովուն Պարսիացոց, ահա այս ձևովն⁸¹, որպէս տեսանես, և ունի ջրհորհ, բաղ և այգիք ոչ գոյ, բայց ծառք արմաւենի փոքր ի շատէ, այսինքն խուրմայի⁸²: Բանդար Բուշեռս է տեղի վաճառականաց և նաւագնացք որ թէ ի Հնդկաց ծովէն կամ այլ նաւք գոն տեղս և բերեն սպարանք բազում, վաճառեն և տանեն ընդհանիւր քաղաքս Պարս-

74 قله — բերդ:

75 Ֆարս նահանգն է, որ ղաջարներից ատաջ տիրում էին Զենդ Քյարթմիսանն ու նրա հաջորդները:

76 Քարայծ:

77 بازر کوه — գեղաթափ, հակաթոյն:

78 Խոսքը Աղա-Մուհամմադ խանի մասին է:

79 Մանր գծագիր հատակագիծ:

80 Քաղզուն, Շիրազից 30 կմ դեպի արևմուտք:

81 Մանր գծագիր հատակագիծ:

82 Լուսանցքում նկարված է արմավենի:

էացոց: Բայց Քուրդ⁸³ ազգէն վաճառականք բազում և մեր ազգէն սակաւ պարոնիք: Եւ հավէն բարի, բայց շատ շոք և տաք: Եւ քաղաքն հանդերձ ղաշտովն մաստ աւազոտ և ինկլիացոց պալիօզ կայ տեղս նստած վասն Կումպանու⁸⁴ գործքն կատարելէ: Եւ փոքր Եբրանցիք և կոսպաշտք և այլ ազգից շատօնք քոռ այսինքն կուր և պատկերօք տրգեղ և կլունց⁸⁵: Եւ կերակուրք սոցայ ձուկն, ամրավ և այլ: Եւ ի ծովեղերաց ճանապարհէն գնալով վերջանայ Պարսիացոց տէրութիւնէն մինչ Բլուջստան մերձ ղէմ անդիան Մաշկատայ որ Բուշեռայ մինչ Բլուջըստան ծովափն հանդիման Մաշկատայ ճանապարհ է իբրև ատուրս քսան և մէկ: Այսքան առ այս:

Այս Պարսիացոց ծովի մին կողմն ասէն ընդ արաբերէն բառ [Շաթլ] Արաբ, որ հեռի գոլով ի Պասրայ քաղաքէս, իբրև ատուրս երեք, և գնայ մինչ Ըռասլ հադ, որ հեռի գոլով ի Մաշկատէ ինն ատուր: Եւ այս Պասրայ քաղաքս ունի բերթաշէն պարիսպս որ պարունակէ շրջագնացողութեամբ իբրև ժամս երկուտասան: Եւ քաղաքս է ի մէջ բերդիս և ի վաղնջոց հաստատեալ է և շինեցեալ ի Փուրթուբէշ ազգէ և ի բնէ է Արաբացոյ և այժմ ի ներքոյ տէրութեանն Օսմանցոց և կայ հաստատեալ ի վերայ գետին մեծին Եփրատայ, որ և Տիգրան⁸⁶ գետն ընդ սորայ միաւորեալ ընդ մերձ Պասրայու, գնայ անկանի ի ծովն Պարսիացոց: Եւ բնակեալք քաղաքիս մահմետական Արաբացիք, Եբրանցիք և փոքր մերազնէիցն Հայոց: Եւ ունի տեղի բնակելոյ ինկլէացոց, որ նստի անդ բանակատար որ կոչեն պալիօզ ի կողմանէ Կումպանու, և քաղաքս ընդ հովանեան իւր: Եւ ունի անթիւ ծառք արմաւենեաց⁸⁷ և ի տեղի վաճառականաց, և նաւահանգիստ որ է ընդհանուր ծովի կամ շորաինին քաղաքաց, վաճառականաց առևտուրի տեղի, և կերպ առ կերպ սպարանք քաղաքս մտելէն ի աստէն տանեն ի քաղաքն Պարսիացոց, Հայոց և Հունաց կամ Երօփացոց: Եւ Պասրայ գնեն արմավենի խուրմայ և տանեն ի ծովէ ընդ այլ աշխարհք: Սեւ ունի ահագին դաշտ տարածեալ մինչի Հալայ այսինքն ի Բերիա⁸⁸: Եւ բովանդակ շօլումն գոյանայ աղ յինքնազոյ: Եւ բնակեալք սորին Արաբացիք, Եբրանցիք յօժարեն և սիրեն ուտել անշափօրէն ձուկն և ամպրաւ որ է խուրմայ: Եւ է հիշխանութեամբ Օսմանցոյ, և Պասրայ մերձակայ ծովէս մինչ Մաշկատ ելանէ գեղեցիք և պատուական մարգարիտ, ազնիւ և մեծագին: Եւ Պասրայ քաղաքիս ձեն և կերպն մինչ ծովն Պարսիացոց և Արաբացոց Բ (2) կողմիցն լսելով գրեցի ի աւարտն Ռասլհադայ, որպէս վերն հիշատակեցի տես⁸⁹: Եւ հօգն Պասրու շատ դառն է:

83 Քուրդ ասելով Տեր-Բաղդասարը այստեղ ի նկատի ունի Ֆարսի նահանգում բնակվող բախթիարներին:

84 Նկատի ունի Արեւելյան հնդկական ընկերությունը:

85 Թերևս կուպանջ (قولنج), որովայնային հիվանդություն, խիթ, colic:

86 Պեսք է լինի Տիգրիս:

87 Աստղանիշ է գրված և լուսանցքում այլ ձևագրով մատիտով ավելացրած է. «Ունի նուռն ընտիր, թուզ, բազում սերկևիլ, բայց ոչ լաւ գինի»:

88 Միջնազարում Հալեպը կոչվում էր նաև Բերիա:

89 Մանր գծագիր հատակագիծ:

Բամեալ ազգն Արաբացոց թողումք ի Պասրայ: Այժմ դառնամ վերստին առ աշխարհ Պարսիացոց որ թողեալ էի այսինքն Եզդ: Այս Եզդս է ի նախկին քաղաք առաջին Պարսիացոց այսինքն կրակապաշտ: Եւ Եզդ քաղաքս է այժմ ի տէրութեանն Հիշեալ Ֆաթալի շահին: Քաղաքս է ի մէջ դաշտին, և միոյս կողմն է աւերակ և ջրապակաս և աւազոտ, բայց ջրհօր և քարիղ՝ շատ: Եւ հօղն Եզդու դառն է, և բնակեալք քաղաքին մահմետականք և սակաւ կրակապաշտ, որ կոչին Գայրըր, և սակաւ Երրայեցիք: Ի ամէն աղգք ի սմայ համ||այնն Պարսիացոց խօսին, ըսգեստով և ամենայն վարօք Պարսիացոց: Եւ այս Եզդից պատուական գլխաոր ռանկ-ռանկ դումաշեղէն⁹⁰ ելանէ: Եւ ճարտար արեստորք և գեղեցիք քաղաքս և առ և տուրս լինի տեղս: Եւ Եզդ քաղաքն է այս ձևովն⁹¹, և գետ ոչ գոյ ի սմայ, և բաղորեայք սակաւ:

27ա

Գերահռչակ աշխարհն Խորասանայ, որ գոյ ի սմայ մեծամեծ քաղաքս որոց մինն է ի Հէրաթ: Յիշեալ Եզդոց մինչի Հէրաթս քառասուն աւուր ճանապարհ է: Թէպէտ Խորասան մեծ աշխար է և ունի բազում քաղաքս՝ Մաշատ, Քուն, Քարաս, և այլն, բայց մեր Հէրաթայ որպէսութիւնն պատմեցի: Հէրաթս է ի մէջ դաշտի, բազում բաղէրով, և քաղաքիս ձևն է այսպէս⁹²: Բնակեալք քաղաքին բովանտակն մահմետականք և սակաւ Երրայեցիք: Եւ ունի Հէրաթս քաղաքս, քարվասրաս, վաճառականս: Եւ հօղն քաղաքին միջակօրէն: Օղբէկ վաճառականքն կան տեղս, և մարդավաճառութուն շատ լինի տեղս:

27բ

Այս Հէրաթից մինչի Ղանդահար տասնհինգ աւուր ճանապարհ է կարավանի: Ղանդահարս է ի աշխարումն Խորասանայ: Առաջին Ղանդահարն աւերակ է: ||Այս քաղաքն Ահմատշահ Գուրանին⁹³ շինէց, և կոչեց անուն սորայ նոր Ղանդահար: Եւ քաղաքս է այս ձևն⁹⁴: Եւ մերձ Ղանդահարայ գետ մի ընթանայ սաստիկ սրբնթաց, անուն սորայ Արղանդի և փոքր հեռի ի քաղաքէս և սակաւ ինչ բաղէրով: Եւ բնակեալք քաղաքին բովանտակն Աղվանք և տեսլամբ յոյժ գեղեցիք և բառիւ աղվանի խօսին, և ըսգեստիւ նրման Օսմանցոց և ի վերայ ըսգեստացն իւրեանց, կամ ի մէջ տնէրի պատերին և ի վերայ սեանն կամ ի վերայ դռներուն և ի վերայ ամենայն իրացն խաշաձես + նկարեալ նաշխեն այս Աղվանքն, ասելով թէ մեր նախնեաց աւանդութիւնն է մինչև այսօր և մեք գործեմք⁹⁵ բայց

90 Գուրանդուին կտորեղեն:

91 Մանր գծագիր հատակագիծ:

92 Մանր գծագիր հատակագիծ:

93 Համանարար ի նկատի ունի Գուրգանիների հարստութեան Միջին Ասիայի տիրակալներից Աբու-Մախդի որդի՝ Ահմադ-Միրզային:

94 Մանր գծագիր հատակագիծ:

95 Այստեղ ասողանիշ է դրված և լուսանցքում տարբեր ձևազարդ մանիշակագույն թանաքով ամրացված է: «Նույն խաշանշան արդէն ևս տեսանի ի թիկանց երկայնատար բաճկոնի նսցին՝ որք վասն տուր և առի մնան ի Կալիաթա: Հնագէտք սոցին խոստովանին զլինելութենէ նախնեաց կրօնի և հաւատով Քրիստոնեայ ազգաւ Հայ, և այս ստոյգ իմն է, քստ վկայելոյ մերումս հնոց պատմութեանց, որոց կրքեմն տեսուլ Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոս, որ ի հնա

կրօնօք մահմատականք, զարմանք է որ խաշաձե նշան սիրեն, որ մինչ ի վերայ խմորին խաշակերպ քաշեն: Ոմանք ասեն հառաչ քրիստոնեայք են եղած, բայց այժմ մահմատականք և ներհակ և հակառակ ի քրիստոնէից: Եւ հօղն Ղանդահարի շատ լաւ է և իւրեանց թախտն թագաւորական նախ տեղս այ եղած և այժմ ի Քարօլ:

28ա

Սաստիկ ձրմեռնամեծ քաղաքն Քարօլ, որ է առաջի դուռն Հնդստանայ: Հիշեալ Ղանդահարից մինչ ի Քարօլ տասներկու աւուր ճանապարհ է, բայց ի մէջ ճանապարհս բնակեալքն գող, աւաղակ, մարդածախ և մարդախուրդան, և անուն սոցայ կոչին Աղվան: Եւ գեօղաքաղաք||մի կայ ի վերայ ճանապարհիս, անուն սորայ կոչին Ղազնի⁹⁶: Այս Ղազնիս ունի բազում բաղէրս, գեօղէրս, և միշտ լիութիւն և առատութիւն. բայց բնակեալքն գող աւաղակ: Նոյն ճանապարհս վերայ ձրմեռնաթաւ լեան մի է, անուն նորին կոչին Քալաթ: Այս Քալաթ լեառըս ձրմեռնային ժամանակին ձուն կապէ բղճանապարհս, որ ոչ լինի երթեկութիւն, նեղ և անցուկ է, և տեղս արձան քար մի անկեալ կայ, և գրեալ ի սմայ այսպէս՝ թէ ահայ Խորասանայ աշխարհն վերջացաւ և ապայ մտանէ ի Հնդկաստանայ հօղն: Եւ այս Քարօլս է թագաւորանիստ մայրաքաղաք ի մէջ երկու սարի, և քաղաքի յառաջն է լայնատարած դաշտ: Եւ այս երկու լեառքն կան ի վերայ հովանի քաղաքիս: Եւ սպիտակ պարիսպ է քաշած վաղնջոց թագաւորաց ի ծարփս նոյն լեռանց, որ այս է պարիսպն քաղաքին, և շրջապատի իբրև ժամս երկուտասան, և նագրշահի թախտն կառուցեալ ի վերայ գագաթս սարին: Եւ սարի քարն ոսկանըման և արծաթանման փայլին, զինչ լինելն ոչ ճանաչին բնակեալքն յայսմիկ: Եւ երկրի խողն շօրաեփին և գետինն աղի նման սպիտակ լինի, և տեղի հողն մինչի աղբ չըձքին արտ ոչ բուսանի||: Եւ Քարօլայ զէմ հանդիման բարձրաբերձ սար մի է, միշտ ձունոտ, որ մարդ ամենեկին կարող չի ելանել այս սարն: Եւ անուն նորին ասեն Հընդուքօլ: Այսպէս կը պատմեն, թէ քառասուն Հնդու մարդ ելան այս սարս վեց ամիս ճանապարհ գնացին սարովն, կոտորվեցան, և սոցայ մինն կենդանի մնալով դուս եկաւ Շահչանապատ, առ այս աղագաւ, Հնդուքօլ կոչին ի պարսերէն⁹⁷: Եւ սարումն զանազան անձինք կան որ նոցայ Քաֆրի ասեն, բայց սոքայ յորժամ այլ աղգ տեսանեն սպանանեն, և արի և նետածիք ուրեանց շաստուածն այն նետ և յաղեղն պաշտեն, զիր և օրէնք շունին, մինչև մարդ չըսպանանեն, ոչ ամուսնանան, և կանաչքս իւրեանց փոխին ի յետ միմիանց, և ինքեանք գեղեցիք տեսլեամք, սպիտակ, և Քարօլացիք գողանան ըզմանկունքս սոցայ ծախեն կամ ծառայս առնեն: Եւ այս յիշեալ Քարօլս, անշափ բաղէրս, մեծ մասն խաղողի և թրթի: Քարօլուս մրքեղէնն անւանի է, վաճառականքն տանեն Հնդստան ծախեն: Եւ քաղաքն Քարօլայ է այս ձևն⁹⁸ նախ Բալասար, երկրորդ Քարօլ, երրորդ

ձիոյ շարաշար մահմատար նահատակեալ, նաև եթև հաւատալի աւանդութիւն է բազումք ի սոցունց հետեալ ի մէջ վասն պնդապահութեան ընդդէմ արծակութեան ըմպիոց թան:

96 Ղազնին կամ Ղազնա, Ղազնավի թագավորների մայրաքաղաքը 10—11-րդ դդ.:

97 هند و کش — նշանակում է «հնդիկ սպանող»:

98 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (7):

Ջվանշիրի դալան, շորրորդ Մուրադխի դալա, հինգերորդ ի վեր գոյ Օվչարի դալան և գետն է ի մէջ Քարօլայ: Նաև Քարօլ ևս ունի միոյս
 29ա կողմն գետուն/|երկու հատուկ տեղս, որ նա ևս Քարօլ է: Եւ գետս
 երթայ մինչ Փիշաւոր: Եւ ունի Քարօլս բազում բազարս, բարվա-
 սրայք և բազմութեամբ ժողովրդօք և Քիշմիրու կամ Բուխարու վա-
 ճառականքն տեղս զան և մեծ առք ծախս լինի: Եւ Քարօլայ բնա-
 կեալքն մահմատականք, սակաւ Երրանցիք: Քարօլու հօղն և ջուրն
 միջակօրէն: Եւ Բալասարումն կայ տասն տուն Հայոց, և զինածա-
 խութեամբ ապրեն, չքաորք և շատ հաւաղով, թէպէտ յառաջ շատ
 ան եղեալ, բայց վասն անտէրութեան նվազացեալ այս քանի տունս
 է մնացել: Քարօլումս կան ի հնդու ազգէն մերժ ի յիսուն հազար
 տուն: Եւ Քարօլայ մինչ Փիշաւոր ճանապարհ է իրրեւաւորս տասներ-
 կու:

Պատմութիւն Փիշաւոր քաղաքին: Նախ Քարօլից վայր գալով
 մերժ ի Գ (3) աւուր գեղ մի է անունն նորայ Գանդրմակ: Յորժամ
 հասայ զայս Գանդրմակս, Աքրամ խանի որդի Միր Աւզալ խանն,
 զամենայն զոր ինչ ունէի, թէ փող, կամ ոսկէ և արծաթէ զարդ բո-
 վանդակն աւել քան հազար ուրբին, զամենքն կողոպտէց և ինձ արար
 մերկ ի մօրէ, որ քանիցս անգամ կամեցաւ և ինձ սպանել, բայց միջ-
 նորդութեամբ սրբալոյս մեռունին փրկվեցայ: Եւ տեղէս վայր գալով
 ի վերայ Խէհրար սարիցն առ Փիշաւորս: Եւ Փիշաւորս ի աշխարումն
 29բ Հնդկաց/| և ի մէջ լայնատարած դաշտի, և է այս ձևովն⁹⁶ և ունի
 սակաւ ծառաբազս և շատ շաքարեղէցս ունի, այսինքն շաքարդա-
 միշ: Եւ բնակեալք քաղաքին Հնդու և փոքր մահմատականք, գառչ
 և սէվաղէմք տեսլեամբք: Հօղն խիստ դառն և տաք, միշտ հիվան-
 դութիւն և մահ: Եւ սորայ բնութեամբ կրօնիւք նրման Հնդկաց, ստա-
 խօսք և խարերայք:

Այս Փիշաւորից մինչ կայհօտ քսան աւուր ճանապարհ է, և ի մէջ
 ճանապարհիս բազում կոպալաշտի գաւառս, գեղարէնքս կամ գե-
 ղաբաղաբս, և մեծամեծ գետս կան, որ նաւակով անցանին մարդիք
 և անասունք, որոց գետի առաջինն Աթաք ասին: Աստ վերջանայ
 Աղվանի տէրութիւնն և մտանէ Սըքի տէրութիւնն: Այս Աթաք մեծ
 գետս իջանէ յիշեալ Հնդուքօշ լեռանէն: Եւ նա ևս այս Սըքի քաղաքա-
 նին կոչեն Փանջար այսինքն խինգ ջուր կամ գետ, և այս մեծ գետն
 գնալով ի Քաշին գետն և անդ անկանի ի ծովս Հնդկաց կամ Ով-
 կիանոս: Եւ այս կահօոս է Հնդկաց աշխարումն, Փանջար կոչեցեալ
 Սըքի տէրութիւնումն, է զատ մեծ քաղաք, որ Պարսերէն կասեն Ըս-
 պահան նէսպը ջահան, էգէր կահօոս նարաշէ¹⁰⁰, Բայց այժմս ըստ
 30ա մեծի մասին աւերակ այ, և գետ մի ի հառաջն/|ընթանայ: Եւ ունի ի
 սմայ բազում ամպի ծառս որ սորայ պտուղն քաղցր է և բարէհամ

⁹⁹ Մանր գծագիր հատակագիծ:
¹⁰⁰ اصفهان نصف جهان آگه لاهور نباشد — Սպահանր աշխարհի կենս է՝ եթե կահօոսը
 չլինի:

որ կոչին այս պտղիս ամպ¹⁰¹: Եւ կահօոսայ բնակեալքն Հնդու են և մահ-
 մետականք: Եւ հօղն կահօոսայ չէ բարի: Եւ տեսլեամբ գարշ և սեւայ-
 յերես, մերկ և տկոր: Եւ ձեւովս է¹⁰²:

Բամիք ազգն կոպալաշտից, որ բնակեալք են նոյն Փանջարի
 երկրումն, այսինքն Ամբարսար. և է այս ձևս, նախ բերդն ապայ
 քաղաքն¹⁰³: Տեղս գետ և բազստան ոչ գոյ: Եւ յիշեալ բերդս նորա-
 կերտ, գեղեցիք և սպիտակ մարմարիամբ քարամբ շինեալ, զարմա-
 նալի բերդս է ի մօտս քաղաքին: Ամբարսար է բազմութեամբ մար-
 դօք և գեղեցիք բազարօք և ունի երկու բարցր բակիք¹⁰⁴ այսինքն
 բօթխանէք¹⁰⁵, որ ի մի աւուր հեռաստանէ երեան և քաղաքն է հարուստ
 և բնակեալքն միանգաման կոպալաշտ, այսինքն Սիք և ուրեանց թա-
 քաւորի անունն Ըոքնջիթ Սինկ: Եւ հօղն քաղաքիս լաւ է քան զկա-
 հօո, և ամենայն աշխարի վաճառականք կան տեղս վասն քէշմիրու
 և վասն առուծախսի: Եւ Ամպարսարու քաղաքին ոսկի արծաթ և
 ջուարեղէնն շատ լինի: Եւ այս ամպարսարիցն մինչ ի Լուդիանայ,
 շորս աւուր ճանապարհ է:

30բ //է այս հիշեալ Լուդիանու ճանապարհն գետ մի մեծ, որ կոչեն
 Սատրինչ և յեռի է Լուդիանուց իբրև ժամս Բ (2): Եւ աստ վերջանայ
 հիշեալ կոպալաշտ Ռընջիթ Սըքի տէրութիւնն և մտանէ Ինկլէացոց
 տէրութիւն: Եւ այս Լուդիանայս է փոքրիկ քաղաք, և հանդիման ունի
 շանի որ է բանակն Ինկլիզի զօրացն: Եւ երկիրս է խաղաղութիւն:
 Եւ Լուդիանէս այ ի ձև դիմաց¹⁰⁶: Եւ յիշեալ Լուդիանէս բացի ամբի
 ծառս՝ այլ ոչ գոյ: Եւ ունի ջրհորս, և Ինկլիզի շինած ամուր բերդս:
 Եւ այս Լուդիանուց մինչի Կոնալ եօթն աւուր ճանապարհ է:

Սայ, այս Կոնալս կայ ի Հնդկաց աշխարհումն ի ներքոյ յիշ-
 խանութեան Ինկլիզի, ի մէջ լայնատարած դաշտի, և ունի փոքր քա-
 ղաքս և դէմ հանդիման բանակն զօրացն Ինկլիզի: Եւ ունի փոքր
 բերդս և է այս ձևն¹⁰⁷: Եւ բնակեալք սորին Քուրդ¹⁰⁸ և կոպալաշտ:
 Եւ շանումն կայ ի վաճառականաց մինն պարոն Փանօթի ի ազգէն
 Հունաց և մինն պարոն Միքայէլ Բարսեղ Պասրայեցի ի ազգէն Հա-
 յոց: Եւ ի շրջագային իմ ի Հնդկաց աշխարումն, անդ պատայեցայ
 31ա վերոյ հիշեալ Պասրայեցի պարոն/| Միքայէլ Բարսեղի ի Կոնալ քա-
 ղաքումն ի տանն նորայ, և շրջագայելով ի այգիս և բազս նորին տե-

¹⁰¹ Լուսանցրում թանաքով նկարած է ամպի ծառ և ապա այլ ձևազրով հետևյալ ծանո-
 թութիւնն է արված. «Ի համօրէն պտուղս Հնդկաստանի ամբն ասի թաղուհի և յիրաւիս դտանի ի
 տեսակս բազում, պտուղ քաղցրաւիչք, ախորժ և ցանկալի, նաև առատ յոյժ և բնորեղագոյն
 ելանէ ի Մալդէ ասացեալ գաւառի պտուղ կորիզաւոր, կորիզն անպիտան, լինի երբեմն մեծու-
 թեամբ փոքրադիր սեխի, մինչ 200 մսխալ կշիռ տայ և դիրազանից: Մտոն ամբի պտղաբերէ
 իբրև 2000 հատ, վաճառի հարիւրօք»:
¹⁰² Լուսանցրում քառանկյունի գծագիր հատակագիծ:
¹⁰³ Մանր գծագիր հատակագիծ:
¹⁰⁴ Հավանաբար պետք է լինի «բազինք»:
¹⁰⁵ بتخانه — կոասուն:
¹⁰⁶ Մանր գծագիր հատակագիծ:
¹⁰⁷ Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (8):
¹⁰⁸ Քուրդը այստեղ պետք է հասկանալ սուննի մահմեդական:

սայ ծառ որ ունէր զտերև իբրև կանգուն մի և շատ լայն¹⁰⁹ որ կոչէին ծառ քիլի, որ ի միջի ծառէս ծաղիք մին մեծ, որ ունէ ի միջի նորայ բառասուն երկու պտուղ¹¹⁰ որ ասէին քիլայ: Շատ հիացայ և ցանկացայ ըզձև ծառնուն բաշել, ապայ խորհեցայ թէ միայն մի ծառի կերպ բաշելն, ո՞ր հրնար է, կամ ինչ օգուտ է, այլ ցանկացայ այս մասին, թէ զոր ինչ աշխարհ, կամ բաղաք, տեսած եմ, կամ շրջազայեալ եմ, նոցայ կերպն և ձևն կամ զչափ ճանապարհածն գրել և հայտնել վասն ճանապարհորդաց, ցանկացողաց, որ ի թւին քրիստոսի 1821: Հազար ութն հարիւր քսան մէկ: Ի թւին Հալոց 1270: Հազար երկուհարիւր եօթանասուն: Եւ ամսեանն Փետրվարի 2: Երկու: Ըսկսայ գրել և աւարտեցի Մարտի 12-ըին, և ելայ ի Կոնստանտնուպոլիս Մէլէթ, զոր և տէր աստուածն աջողեսցէ: Ամէն:

Շնորհիւ աստուծոյ յելից գէպ առ Սարգսնայ քաղաքն: Եւ այս Սարգսնայ քաղաքն է ի աշխարհումն Հընդկած ի ներքոյ տէրութեան Ինկիւացոց և մերձ ի քաղաքըն/ Իմէրէթ մին կէս աւուր ճանապարհ է, և Կոնստնուպոլիս մինչի Սարգսնայ շորս աւուր ճանապարհ է: Այս Սարգսնայ քաղաքապետըն ազնուհի տիկին կին մէկ խաթուն է և անունն նորա Բէկում Սմբովն Սհաբ, մեծ զարմանք է սորա ազնիւութիւնն որ յիսուն հազար մարզի զխաւոր է, այսինքն տաս հազար յետեակ թվանկչի¹¹¹ միշտապէս պատրաստ կան տէրութիւնումն թագաւորին, բայց ամենայն կերպ ծախն և ամսական խարջըն յիշեալ Բէկում Սմբովն կոչ տայ¹¹²: Այլ և նոյն յիսուն հազար հողոյ հաց ու շորն յինքն կոչ տայ և մանաւանդ հանցաւ[ո]րաց ճանապարհորդաց ողորմութիւն կոչ տայ և յինքն ինքնակալութեամբ և հրամանան իւր զօրօք բանիցս հանգամ պատերազմութիւն է արարեալ և հաղթեալ թըշնամուն: Քանի նշանաւոր քաղաք առեալ յիրաւի արժան է/ յիշեալ Բէկում Սմբովն, նա և ամեն կերպով իւր պալատին կարբաւորութիւնն, նաև սաստիկ հրամանն իր, և զեղեցիկ շինվածութիւն տանն, իւր իշխանքն, իւր պալատին և կառավարութիւնն զօրք և զօրապետք հնազանդ կան առաջի նորա: Վազիր և նազիր ոսկի գաւազաներով, խոնհարեալ կարթով, շար ու շար կան, նաև իւր փեսայ Դէհս Կոնէլն, որ է կառավարիչ զօրածն

109 Տողի արանքում, այլ ձեռագրով մատիտով ավելացված է «ուրեք ուրեք լինի ևս շորս կանգուն», իսկ լուսանցքում ծառի պատկերն է պտուղով:

110 Այստեղ աստղանիշ է դրված և լուսանցքում մատիտով, այլ ձեռագրով ավելացրած է. «զտանի ևս բազումս պտուղ ի Բթաւեայ քաղաքի, պտուղ սորայ հասանի մինչից հազար, որում ասեն Պիսանգ Ստերու»:

111 Հրացանակիր զինվոր:

112 Արտաքին լուսանցքում նախորդ ծանոթագրողի ձեռագրով հետևյալ ծանոթությունն է տրված:

«Սմբու Գաղիացի ջրօրտ ամուսնացեալ ընդ հայուհոյ, ընդ երկար ծառայէ իշխողին Սարգսնայ քաղաք, թէ անձնաշնորհութեամբ տեղապետին և թէ գանձիւք տիրանայ սեպհականութեան կալուածոց մեծի ուր ինքն իշխանաբար կառավարի իբրև զմին գաւառապետ, պահէ վաշտ յատուկ, պատերազմէ և երբեմն ընդ մերձաւոր հակառակորդս: Ի մեռանին մնայ իշխանութիւն ի Բէկում անուանեալ կին իւրոյ, որ և կառավարէ զհարստութիւն առն: Ի մեռանին թողու զուտոր մի ամուսնացեալ ընդ այլ ազգոյս: Ի տիրապետել Անգլիացոց ասի տիրեալ և զհարստութիւն Բէկումի Սմբումայ ջրպետի»:

այսքան և ևս քան զայս առաւել սալթանաթս յինքնակամ ունի: Եւ յինքն Բէկում խանումն է ամաց 60-ից: Եւ կերպ քաղաքին է այսպէս¹¹³, և ունին բաղմութիւն ծառապաղ յայսինքն ամպի ծառք: Եւ այս յիշեալ ամպի ծառս ունի պրտուղս ի շափս խնձորի, և քաղցրահամ: Եւ բրնակեալ Սարգսնայ իւրաքանչիւր ազգէն, այսինքն քրիստոնեայ և մահմէտական և Հընդու ազգէն: Եւ յերկիրի հօթն քաղցր է և Հընդովի բառով խօսին և Հընդկացոց հանդերձօվն և քաղաքս գետս և աղբուրս ոչ ունի, ջրհօր բազում:

32բ //Որժամ ելայ Սարգսնայից առ ի Իմէրէթ կէս աւուր ճանապարհ է, և այս Իմէրէթս է ի աշխարհումն Հընդկաց, նոյն հրամանի ներքոյ, այսինքն Ինկիւացոց: Սա ևս է տեղն տաշտ: Գետս աղբուրս ոչ գոյ, բա[լ]ց պաղ, պաղաթս, ծառապաղս բազում, և ունի Իմէրէթս մեծ զօրքս Ինկիւացոց և մեծ բնակըս զեղեցկաշենս և զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ իւրոյ գիւ և զիշեր կան ի պատրաստի միշտ, հանդերձ մեծամեծ զօրավարօլք և զօրազխօլք և Իմէրէթս քաղաքս բրնակ զօրաց ծեղկերով¹¹⁴: Ի սմայ ևս են բնակեալ ազգք քրիստոնեայ, մահմէտական ու Հընդու: Եւ քաղաքիս հօթն է բարի. սա ևս ունի բազում ծառայապաղս և մեծ մասն ամպի: Եւ տէրութիւնն է հաստատ:

Իւրաքանչիւր քաղաքանին և գեղն, գեղաքաղաք, գավառն, լեռնայիքն և տաշտայիքն և անդառայիքն, եթէ Բուլուն, եթէ Սենդն և թէ/ Մօլթանն և թէ Փանչապըն և թէ Դաքանն և Չինափաթանն և թէ Բանկալան և Մաջինայ աշխարհն և թէ Շամիեայն և Հավայն, ծօլայիքն և ցամաքայիքն, հեռաւորքն և մերձաւորքն շրջելով շրջեցայ և տեսայ և լսեցի և յիմացի և առայ ի միտս իւրաքանչիւր յաւուրս շրջման թէ ի վերայ ճանապարհին և թէ քաղաքում օր աւուր զոր ինչ իրք մասին իւրու զարմանալի աջայիքան բան կոչ տեսանէի կոչ գրէի թխղի մինչի վերջըն ժողովիցի ի մի ահա այս ծաղկաքաղ զրբոջս յայտ արարի և ճանապարհած շափն յիւրաքանչիւր տեղում զրեցի առ ի յիշատակի իմոյ, խնդրեմ ընթերծողածդ անմեղատիր լինիք զիս և ունթունելով որպէս նոր իմն համարիք, վասն զի հազիւ ի գլուխ եկն: Շրջելովս բազում վաստակեցայ ի ծերութիւն ժամանակիս, հազիւ գլուխ բերի, վասն ապակայն մանկանց մերոց, յիմանալ ի շափ ճանապարհաց որքանութիւն/ քանի է՝ Քա[ն]զի սովորութիւն է ամենայն ազգաց քրիստոնէից, եթէ Ինկիլիցի և Ֆռանկզսի և Ռուսի և այլ որ զոր ինչ տեսանեն, եթէ ծօլում և թէ ցամաքի, ամենայն աշխարհած որպէսութիւնն գրեն և տպին և պահեն վասն մանկանցն իուրեանց, վասն զի բանասցեն աչկ մանկունքն նոցա և ի ընու զարդնացին և յիմացեն որ տեսանեմք զիմաստութիւն նոցայ, ...ինչ և իցէ ոչ կամեմ երկարել իմաստութիւն նոցայ, վասն զի մեծ ամօթ և նախատիկ է վասն մեր, որ այնքան իմաստնացան ջերմեբանդութեամբ միշտ յետեւելով իմաստութեանն աշխարհիս, քստացան ի ձեռս կարգալու և զրելու, և մեր

33բ

113 Մանր գծագիր հատակագիծ:
114 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (Գ):

ամենևին նոցին շավղածն ոչ նախանձեմք, և ոչ ի միմիայն այսչափ աղաչեմ սիրելի [ղ]զօնամէտ ընթերթողացդ, որ այս տետրակս զոր Մաղկաքաղ կոչեսցի, աստուծով դուք լուսապէսն լուս ածէք քան զայս: Եւ ինձ անմեղադիր լինէք, լծման այրի կնոջն համարէք, որ և խնդրեմ տրևողէն և տացէ ձեզ իմաստութիւն Աստուծոյ Ամենայն:

34ա //Շահանշահ անուանեալ Շահնշին¹¹⁵ և թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Դիլի Շահջանապատ յիշեալ Իմէրէթից երկոյ աւուր ճանապարհ է, և ի մէջ ճանապարհին Դիլու և Իմէրէթայ կայ երկոյ անուանելի քաղաք, այսինքն Մուրադնիկար և Փարոխնիկար: Եւ այս Դիլի Ջհանապատս է Հնդստանայ աշխարհումն հին քաղաք: Այս է Հրնդստանայ մեծ քաղաքն թագաւորանիստ մայրաքաղաքըն: Բա[յ]ց ի թիվին թարիղին... 1800-ին Ինկլիեացոց, ազգըն տիրել է բոլոր Հրնդստանայ աշխարհն մինչ յիշեալ Սինկ թագաւորին աշխարհըն այսինքն Փանջար կոչեսցեալ երկիրն: Մինչ ինկլիզն տիրելին Հրնդստանայ աշխարհն մինչ յայժմս, որ այս թիվն 20 տարի հանցաւ: Եւ այս Դիլի Շահիջահանապատս մեծ և լայնատարած քաղաք է զարմանաշէն, նախշանկար, բարձրաբերձ, գոմաթաշէն¹¹⁶ և զանազան

34բ ազգի ազգի պատկերքով յօրինեալ և քանտակեալ շինեալ լրսպիտակ մարմարեայ բարամբ, եթէ վերնատ[ն]էրն կամ նիբքնատնէր, գեղեցիկ, շարուշար քօշանէրն և նոյնպէս և պազարն: Մանաւանդ բոլոր աշխարհիս վաճառականն զան Շահջահանապատ ծախին և զնին միշտապէս, և կայ Շահջահանապատ ճարտար արհեստաւորք և շատ աջայիրայն¹¹⁷ զանազան արհեստաւորք ելանեն տեղէն՝ այլ աշխարհ: Ունի և Շահջահանապատ արքայեայնիստ ամուր բերթս, որ միայն ինքն և որդիքն իուր և որդոյց որդիքն և կանայքն, աղախնիայնքն, իուրայիքն բերթումն նստին, այսինքն արք կոչին պալատ թագաւորին և տեղոջն թախտ թագաւորած առաջնոց զարմանաշէն, գեղեցիկ նկարեալ, նախշեալ նաւ: Բայց այժմս նոյն թախտն և տէրութիւնն է քրիստոնէից, այսինքն Ինկլիզի ազգին: Ունի և Շահջահանապատ մեծ

35ա գետս որ ընթանայ առաջնն քաղաքին և անունն ՝ Ջմնայ, որ երթալով երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ անհամար ազգ հեթանոսած և թէ մահմէտական և թէ կուրպապաշտ բազմութիւն խաժամուժ, խառնաճաղանճ ազգք էն Շահջահանապատ, որ ամէնն հրնդուլի խօսին նաև պատմուճանն հրնդկածոցոց օրինաց կան և ազգ առապէլած սև սև և մերկ և կարշատես իբրևս կապիկ, այսինքն մէմուն և կարշ հոտ ելանէ ի նոցանէ և պրոտ և անբժշկելի ցաւոց, որ աստուած հեռի արասցէ ամենայն հաւատացելոց քրիստոնէիցն, որ շատոց քրիստոնէից է պատահեալ ի Հրնդկած աշխարհումն, որ շարն սատանայն խափել այ, ձգել ի շարութիւն անմեղ զառանց մերոց այսպէս զառն կսկծանաց միջ, և միշտ յետեւելով շաղախեալ և խառնակեալ ընդ այնպիսեաց պորոտեալ կանացն, մինչ որ և իուրեանք նոյն ցաւին տիրացեալ և մնացեալ ի մէջ մորմորման և հեռման կսկծման թարա-

115 شاه نشين — թագաւորանիստ:
116 Կարդա գմբեթաշէն:
117 عجایب — զարմանալի

խալի ցաւի և խոցի, որ պարսէրէն ասեն աթաշակ¹¹⁸, այսինքն անբժշկէլի ցաւ: //մնան այնպէս հեռման մինչ ի նոյն ցաւովն վերջանան կորնչին ի հատակս դժոխոց ի փառս սատանային և հրեշտակաց նորա: Եւ իուրեանց զառն աշխատանքն զոր զառնութեամբ աշխատեալ են այսպէս հեռաւոր դար և օտար և տարտարոս գայծ և կրակ աշխարհումն ժողովեալ ըստածուած ժանկն մնայ այլակրօն ազանց: Թողին այլազգաց և յինքեանքն մեռանեն կորուստ և աննշան տեղոջ առանց քահանայ, առանց սրբութիւն և առանց քրիստոնեա վաղճանեն մնան զարիպ և կարօտ իուր ընդանեացն: Եւ այս որոյ աղագաւ լինեն, յաղագս այն, որ խառնակեն և շաղախեն ընդ այլ ու այլ խոցոտեալ սև սև և կարշելի կանաց Հրնդկացոց: Եւ այս ոչ թէ միայն քրիստոնեայ ազգէն է պատահեալ այլ ամենայն ազգաց:

36ա //Գարձեալ բոլոր Հրնդստանայ աշխարհն միշտ տակ և կայծ, շոք և ջրապակաս, յերկիրն շոր, անխոտ և հողն աւաղ և բոլորն դաշտ և շօլ, շատ ծառն ամպի ծառ: Եւ յերկրի մարդն է զայիֆ¹¹⁹ և լղար: Թէ կանայք և թէ արանք, մեծ և փոքրն, բաց և անամօթ, անամանչ և անրզգամ: Եւ Հրնդու ազգն իուրեանց մեռեալն որն կրակի այրին, ոմն գազանի ուտացուցանեն, ոմն ջոյրն ձգեն, նաև սաղասաղ¹²⁰ մարդիքն ընդ մեռելին այրին: Նաև հավատըն նոցա է այսպես, ոմն բար պաշտեն, ոմն հող պաշտեն, ոմն ջոյր պաշտեն, ոմն խոտ պաշտեն, ոմն ծառ պաշտեն, ոմն ծովն պաշտեն, ոմն քաղցր գետըն պաշտեն, ասելով տրախտի գետն է, ոմն կօլ պաշտեն, ոմն եզն պաշտեն, և բարէն եզն շինեն և պաշտեն, ոմն ծեր մարդոյ պաշտեն, նաև ոմն յերկիրք պաշտէն, ոմն արէգակն, ոմն լոյսինն, ոմն աղտխապաշտ, ոմն արևն, ոմն անծրևն, ոմն ամպն, ոմն արծաթ, ոմն ոսկի, ոմն ջալահիրն: Եւ այսպէս կերպ կերպ ձեռագործս և արարածս պաշտեն Հրնդստան: //Նաև Հրնդստանայ աշխարհումն զայ գետք մեծամեծ: Եւ Հրնդստան աշխարհումն շորս ամիս անդատար դի և զիշեր անծրև կայ, պարասաթ ասեն անծրելին: Ահա Շահջահանապատայ քաղաքի և բերթի ձևն տես¹²¹: Տեղէս մինչ Սպկարապատ¹²² եօթն աւուր ճանապարհ է:

36բ է Ապակարապատ Ապկար թագաւորին շինած քաղաք, որ ի նախնեաց հին ժամանակին այս Ապկար¹²³ թագաւորս յառաջ էր թագաւոր շահանշահ քաղաքին Շահջահանապատայ: Սայ փախստական լինելով ի ձեռս վազիրին իուրոյ, քանզի կամէր վազիրն թագաւորին սպանանել, վասն որոյ փախստական եկն Ակրայ և բընակեաց Ակրայ: Այնչափ եկին Ակրայ բնակեցին, եղև մայրաքաղաք,

118 آشاك — վեներական արտ (սուանակ):
119 ضعيف — նվաղ:
120 Ողջ-ողջ:
121 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (10):
122 Կարդա՝ Աբբարարաղ:
123 Աբբար-շահ, մեծ մողոլի թագաւորներից, որ 1556 թ. հաջորդեց իր հորը Հումայունին: Նրա օրոք Մեծ մողոլի թագաւորութեան սահմանները ընդարձակվեցին, ընդգրկելով ամբողջ Հյուսիսային Հնդկաստանն ու Աֆղանստանի մեծ մասը. Աբբարը վախճանվել է 1605 թ.:

և կոչեցին Ապկարապատ, իբրև Ապկար թագաւորն ավաղ արար¹²⁴։
 37ա Եւ Ապկարապատս է ի Հընդստան աշխարհումն, ի ներքոյ տէրու-
 թեանն/| ինկլիացուց է։ Ապկարապատ մեծ և լայնատարած քա-
 ղաք է, բովանաւակ շինվածս քաղաքս քարաշէն, սպիտակ քարամբ
 նաշխեալ կանկնաշափ, արարեալ մարդի և անասնի և գազանին,
 թռչնոց, սողնոց, զեռնոց ևս ամենայն կենդանեաց պատկերքն քան-
 դակեալ, նկարեալ և օրինեալ ի վերա տան շինվացի, մանաւանդ
 զարմանաշէն բերթին։ Կայնութիւնն քաղաքին 8 ժամոյ ճանապարհ։
 Երկայնութիւնն 14 ժամոյ։ Եւ է Ապկարապատ ի յեզր նոյն յիշեալ
 Ջմնայ գետին, որ գետն այնչափ մեծ է, որ նաւով հանցանեն մարդ
 և անասունք։ Եւ ունի Ապկարապատս մէկ հիաշէն բերթ, որ ի շրջման
 իմ աշխարհս, այնպէս ամուր պերկ բերթ շէի տեսեալ։ Ինչ և իցէ
 պատմութիւնն նորա բազմագրութիւն կոյ լինէր, թողի ի բաց։ Նաև
 յիշեալ Ջմնա գետս ընդ առաջնն քաղաքին երթելով երթայ անկանի
 օվկիանոս ծովն։ Ունի Ապկարապատ բազումութիւն ամպի ծառս։ Եւ
 37բ ունի Ապկարապատս/|չաւնի, այսինքն բանակըն զօրաց Ինկլիեաց-
 ցուց։ Եւ ունի Ապկարապատ լեղեակի խոտ, լինի տեղն։ Եւ ունի
 Ապկարապատս բազում պաղարս, վաճառականս և վաճառատեղս։
 Բանակըն զորացն Ինկլիեացուց։ Եւ քաղաքի բընակեալն ազգք քրիս-
 տունէից և հեթանոսած և մահմետականած։ Շէն վարդար¹²⁵ քա-
 ղաք է։ Նաև Ապկարապատ մէր քրիստունէից Հայոց ազգէն կան, այլ
 և տեղն մի պատրի է ելեալ ի ֆոսնկաց կարբաւոր, որ առաջ էր
 մահմետական և մահմետականած օրէնքն դատող, այսինքն զաղի,
 քարոզող օրէնքն նոցայ։ Ահա այժմս շնորհիւն Քրիստոսի եղև քրիս-
 տունեայ և պատրի այսչինք տէրտէր։ Եւ շրջման ժամանակիս իմոյ
 ես տեսայ Ապկարապատ, որ եղեալ էր վարժապետ մանկանց քրիս-
 տունէից, նաև քարոզող հեթանոսաց։ Յայնժամ, որ կոչ քարոյզէր մահ-
 38ա մէտական օրէնքն/|, այժմս կոչ քարոզէ քրիստունէից օրէնքն և
 հաւատն, այնչափ ըսպունի և վարժապետ է եղեալ, որ մէր օրէնքն
 և զմեզ կոչ քարոզէ։ Որ յինքս տեսայ ի քաղաքն Ապկարապատ էր
 վարժապետ և քարոզիչ յինքնապարտ և բարձր։ Անունն նորա Ավղըլ-
 մասն։ Ունի թագաւորական ամսական խարջն իուր։ Շատ սիրեն
 քրիստունէքն, որ մեք տեսանելով ըզնայ փառաւորեմք զաստուածն
 կենդանին տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս և պահեցէ միշտ հաստատ և
 ուղիղ հաւատով մինչև ի կատարումն ժամանակին իուրոյ, ամէն։
 Եւ Ապկարապատս ունի զարմանալի և զարմանաշէն թա-
 ճիկանճս անուն շինվածս գեղեցիկ։ Շատ բարձր զօմբաթաշէն։ Եւ
 38բ թաճիկանճս է յիշեալ Ապկար թագաւորին գերեզմանն և կնոջըն գե-
 ըզմանն/| այսինքն տեղ և գերեզման թագաւորին և թագուհոյն¹²⁶,

124 Եննացրեց, կառուցեց։

125 برقرار — կանգուն։

126 Խոսքը հայտնի թագմահալի մզկիթ-զամբարանի մասին է, իսլամական ճարտարապե-
 տութեան հրաշալիքներից մեկը։ Տեր-Բաղդասարը սխալվում է այն վերագրելով Աբբար-շահին։
 Այդ զամբարանը կառուցել է Շահ-Ջհանը (1628—1659) իր վաղամեծիկ կնոջ Նուր-Ջհանի կամ
 Նուր-Մահալի համար։ Հետագայում այնտեղ թաղվել է նաև ինքը՝ Շահ-Ջհանը։

և այս այն Ապկար թագաւորըն է որ յառաջ Դիլի Շահնշանապատ էր
 թագաւոր, որ փախստական եղև ի ձեռս վազիրին իուր Ակրայ, շի-
 նէց մայրաքաղաք և եղև մեծ թագաւոր անուանի և որ որդին սորայ
 էր Ըսկանդար թագաւորըն, ոչ թէ Մակիտօնացին, այլ միուս Ըսկան-
 դարըն, որ յետ մահվան սորայ եղին գերեզմանին և ձեռն գերեզ-
 մանէն տուրքն թողին և միայն հինգ կազ կտաւ կապեցին ի վերայ
 ձօղոյն կանկնացրին ի գլուխս գերեզմանին ասելով Ըսկանդար
 Ֆայթիշահըն այսչափ ինչ տարաւ աշխարհէս։ Եւ յետ սորայ մայրն
 թագաւորեցաւ միշոց ժամանակ։ Նա և վերջացաւ և որդի չունէր
 Ըսկանդարն՝ թագաւորացուցանեն։ Այնպէս ամայի մնաց մինչի
 ցայժամ։ Վասնորոյ Ապկարապատ երկոյ զարմանալի տեղ կայ մէկն
 39ա թաճիկանճ և մէկն Ըսկանդարայ¹²⁷ և զոր յիշատ/|ակեցի։ Նոյն
 ծեռովն գրած է ի վերայ գերեզմանացն նոցայ, և արդ շինվածն նոցա
 է այսպէս։ Նախ թաճիկանճս բովանդակն մարմարեա քարամբ է
 շինեցեալ, ըսպիտակ իբրև թողխտ։ Բարձր է որ երկոյ աւուրց ճանա-
 պարհէն կոչ երևի։ Եւ ունի շորս մինարայ. մէկն երկոյ հարիւր աս-
 տիճանօվ բարձր, այսինքն լամբ կամ մարդիվանօվն¹²⁸։ Նաև թա-
 ճիկանճի եթէ գետինն եթէ պատըն և ամենայն մարմարեայ դաշած
 քարէրն մեծ զարմանք է։ Քարէրն քանդակեալ է և այլ գոյն ակունք
 հաքցրել և ակունք պատուականք գոյն և գոյն եռանկ-եռանկ կար-
 միր, կանաչ, կապուտ, դիղին, զումրութի, շամանի, նարինջի, ծե-
 րանի, գուլկաղի, վարդի, սև, սպիտակ, ժանկաօի, ոսկաքար, լաքի,
 աղիղի, սիլէմանի, լաճվարդի, եալմի, փիրուզաի, եամանի, լալի,
 39բ եաղութի և այլ/|գոյն առ գոյն ակունս պատուականս, ի մէջ ըսպի-
 տակ մարմարեայ քարին հաքոյցարել որպէս գիր գրացի խաղաղ-
 ցրակել, ևս առաւել ծաղկնէրն որ քարի մէջ կանկնացրել է։ Վերջա-
 պէս հարիւրից մէկ գովասանականութիւնն ոչ կարեմ գրել, վասն
 զի մէկ մատի շափ տեղն մէկ հաղար ուրեալ փող է խարջվել,
 քանզի ջավահիր է բովանդակ շինվածն թաճիկանճայ։ Եւ յինքն
 է ի եզրը նոյն Ջմնա գետին և քաղաքէն տուան։ Նաև նոյնպէս
 գովելի և Ըսկանդարեա է, բայց այժմս շնորհիւն Քրիստոսի
 քրիստունէն/|եայ է բնակեալ նոյն տեղօջն, վասն որոյ գրեցի։ Ահա Ապ-
 40ա կարապատ քաղաքին և բերթին և թաճիկանճայ ձևքըն և կերպն¹²⁹,

127 Տեր-Բաղդասարի տեղեկությունները Աբբար-շահի և նրա հաջորդների մասին խիստ ա-
 զավաղված են և սխալ։ Ագրայի կամ Աբբարաբադի Իսքանդարիյե կոչվող արվարձանում է
 գտնվում Աբբար-շահի զամբարանը, որը նրա մահվանից հետո (1605) կառուցել է որդին՝ Նուր-
 կոյունի Ջհանգիրը։

128 կարգա՝ նարդիվան (نردبان) — սանդուխտ։

129 Մանր դժագիր հատակագիծ։ Ներքեի լուսանցքում նույն գրիչը ավելացրել է. «...ինն լաք
 ինն հազար ինն հարիւր իննսուն ինն ըռեալ է ծախեալ, այսինքն խարջել ի վերայ թաճիկանճայ։
 Իսկ արտաքին լուսանցքում նախորդ էջերի ծանոթագրողը հետևյալ ծանոթութունն է տալիս.
 «Արդարև չէ անտեղի ասել թէ ի կիսագնդի աշխարհիս, սա միայն հրաշակերտ և հիասքանչ, ոչ
 ըստ դիցազնական գործոց որպիսի ճառին յէթեանց հրաշակեաց և ի բրգանց եփպտոսի, այլ
 ըստ Ֆիդիբական արուեստից յալտնելոց ի ամին, որոց ազգի ազգի նկարս նրբագինն ոչ բնական
 որակով պատշ[ա]ճեալ, այլ քանդակագործութեամբ և զետեղմամբ գոյն զգոյն քարամբ և ակամբք
 պատուականօք, որպէս թէ պատկերահանի և ճարտար նկարիչ զեղօք և վրձինօք բերեալ ի տիպ
 շղոթեան, ոչ միայն խողէն աչք տեսողաց, այլ և ապշին միտք, թէ այսչափ սքանչելիք վերե-
 լեալք յընձեռմանէ բնութեան թաշգանչ, ի մերումս մեկնի թագ գանձուց»։

||Շահճանապատից մինչ Ապկարապատ վեց ատուր ճանապարհ է¹³⁰;

Յանկացայ ելանել և տեսանել Փարուխապատ քաղաքն, այսինքն որ է Փարուխ թագաւորին շինեած քաղաքն: Սա և պայծառ քաղաք է ի աշխարհումն Հրնդկաց: Ըստ բրնակութեան մահմէտականաց և կռապաշտից: Սա և մեծ քաղաք է և դէմ անդիման շանին, այսինքն բրնակութիւն զօրացըն Ինկլիզի և բանակըն օրդոյն¹³¹ իջեալ կայն ամենայն պատրաստութեամբ զօրքն, նաև մեծամեծ զօրապետքն և զօրաւարք և իրեանց բրնակութիւնն, զեղեցիք շինվածս ամենայն իր քաղաքավարութեամբ: Նաև Փարուխապատ քաղաքն ըստ բաւականին մեծ է: Հարուստ ճոթ ելանէ տեղէն: Եւ ունի Փարուխապատ զեղեցիկ պազարըս, արհեստաւորըս և վաճառականս, մանաւանդ Քարուլու վաճառականս տեղն շատ զան, և ունի Փառուխապատ

40բ

||անշափ և անհամար ամպի ծառոք որ կասին Փարուխապատ պաղէր կայ, որ մէկ պաղում մէկ լաք ծառ կայ, և դեռ ընթանայ բամակօլն քաղաքին, և դարիպ մարդին սիրեն Փարուխապատցէք: Օտարական շատ լինի տեղն: Եւ Փարուխապատ մարդն աղէկ է: Ահա Փարուխապատ քաղաքի և Ինկլիզի շանի այս Յարիգարայ գետն ձևը¹³²:

Ի Գոյալիբէն մինչի Իմփուր 10 յաւուր ճանապարհ է և Գոյալիբ է ի աշխարհումն Հրնդկաց և Դաքան կոչեցեալ գավառումն ի տէրութունումն Մարաթի և դատաւոր է թօվլաթում Ռաջայն՝ նրման չիշեալ Թնճիդ Սինկին, որ ի Լահօռ է բնակաց: Սայ ևս հաւատով կռապաշտ և թօվլաթում մեծ Ռըա||ճաս ունի մեծ զօրքս պատերազմօղս, որ այլ ազգք ասեն լաշկար կամ զօշուն կամ փօվճ¹³³ այս կերպ կերպ անուանեն, և ունի թօվլաթումն ընդիւ իւր պաւական աշխարհս քաղաքանիս գաւառանիս: Եւ յինքն յինքնագլուխ կառաւարի և միշտ շրջի ընդ աշխարհս իւր զօրքն իւրօք: Նաև մերազնէիցն պարնիք կայն Դօվլաթում Ռաջայի մօտըն մինչի յուսուն հոգիք զինորք: Եւ զըլխաւորըն սոցա է Աղայ Յակոր Պետրոսն: Եւ այս յուսուն հոգին որ կան Դօվլաթում Ռաջայի մօտն, սոքայ ոմն հազարապետ, ոմն հինգ հազարապետ, ոմն տաս հազարապետ, ոմն քսան հազարապետ: Բայց յինքն պարոն Յակորն ամենեցոյն զլխաւորն է և հրամանատույն: Եւ յինքն պարոն Յակոր շատ հաւատովք քրիստունեայ է և ողորմած¹³⁴:

41ա

130 Այս նախադասութիւնը գրված է բնագրից դուրս, վերի լուսանցքում:
131 Զորակայան:
132 Մանր գծագիր հատակագիծ:
133 Այս երեք տերմինները թեև որոշ իմաստային տարբերութիւններ ունեն, որ կարելի է թարգմանել զորամաս, բանակ, զունդ, սակայն այստեղ օգտագործված են ընդհանրապէս խոշոր զորամիավորման իմաստով:
134 Նույն ծանոթագրողը էջի արտաքին և վերին լուսանցքում հետևյալ տեղեկութիւնն է հաղորդում Աղա Հակոր Պետրոսի մասին. «Կօնէր (հաւանաբար՝ colonel) Յակոր Պետրոս, թէպէտ այր անհրահանգ, սակայն բաջ և արի ի պատերազմունս, դամս բազում ծառայեալ Դօվլաթումմա բաշի, տիրանայ մեծի համբաւոց և իշխանութեան, զօրով սորա ջերմեռանդ յոյժ, գաղթականօք ոմամքք ազգայնով կառուցանէ անդ ի Գոյալիբ եկե-

41բ ||Եւ այս Գոյվալիբս ունի բարձրաբերձ զարմանաշէն գոյացեալ բերթս մեծս թէպէտ նրման Շուշվայ բերթի՝ բարէն գոյացեալ է բայց փոքրիկ է քան զնայ: Երիզ ժամ շրջապատի և բարցրութիւնն մէկ ժամու ճանապարհ: Եւ ի մէջ բերթին կայ ջոյր աղբուր և ամենայն պէտս մարդկան: Նրման է Շուշվայ դալին. միայն ձևն ունի բերթս: Բնակութիւն, պաղս, ծառս, ամենայն ինչս և քաղաքըն շուտջ դուրեըն ի ներքոյ իւր: Եւ բերթըն բարձր է, քաղաքըն ցացր, և ի քաղաքին բարին որ բերթից փոքր ինչ ցացր լինի մի բարի յայր կայ, այսինքն քարատակ, զայն տեղիցն մարդ մի ամենեկին մերկ դուրս կոյ գայ բարձր ձայնէ դիւ և գիշեր, օր ու ցէրէկ, միշտ հանապազ ձայնէ միայն մի բան ասէ: Դէվուզա՛ս, Դէվուզա՛ս, Դէվուզա՛ս||: Եւ յինքն է ի ճակատ քէրծին անմարդազնաց տեղօջ: Եւ յինքն է հաւատով կուռքապաշտ, և այսպէս ամառըն և ձմեռըն աղաղակէ, անկեր և անխում և մերկ: Եւ լսելօվս լսեցի նորա ձայնն ի Գոյալիբ քաղաքումն: Բա[յ]ց ասեն թէ սա մեռեալ էր՝ կենդանացեալ է, որ շատոց վկայութեամբ է եղեալ: Դարձեալ Գուալիբ քաղաքի և բերթի տընէրն միայնգամայն բարէ է, զեղեցիկ դաշած քարէր կառոցեալ լայն լայն, երկայն երկայն, ծաղկօք և պատկերօք զանազան թոշնոց, անասնոց, քանդակեալ, նկարեալ, օրինեալ, նախշեալ, զարմանալի վերնտընէրս կամ ներքնատընէրս: Եւ Գոյալիբիս քաղաքին բրնակեալըն Հրնդու և մահմետական: Գոյալիբ շատ պաղ և այգիս և գետ և աղ-

42բ բուր ոչ գոյ, այլ ջրրահոր շատ: Եւ Գոյալիբ քաղաքի և բերթի|| ձևակերպն է¹³⁵: Մինչի Կամփուր շանիկին Ինկլիացաց, տաս յաւուր ճանապարհ է: Կամփուր է մեծ բանակն և զօրքըն Ինկլիացոց զօրացըն, զեղեցիկաշէն, բազում շինվաց ի յերկրումն Բանկալու, յեզրըն Գանկայ գետին, այսինքն շորս գետէն մէկն, որ ի տրախտէն ոռոգանէ և պատէ աշխարհս: Եւ Հրնդու ազգն պաշտին Գընկայ գետն և ի մէջ նորա լուացվին և ասեն տրախտին գետըն է սա, օվ ի սմայ լուացվի կերթայ տրախտըն: Եւ սա է Գեհօն, որ պատէ բոլոր աշխարհս և գայ դարձեալ անկանի օվկիանոս ծովն և սօվաւ նաւըն երթայ մինչ ի

43ա Կալկաթա: Այսպէս անուանի գետ է Գընկայս||: Դարձեալ Կամփուր քաղաքըն շէն և պայծառ և աղալաթօվ¹³⁶, և տէրութիւնն հաստատ և ուղիղ: Եւ բնակեալք քաղաքին շատըն քրիստունեայ, փոքրն այլազգ: Եւ Ինկլիզի մեծամեծ իշխանքն, զօրապետքն, զօրաւորքըն, ջնրալըն, և անարարն, միանգամայն ի միասին միշտապէս կայն պատրաստի:

զեցի, ի Զուղայ վանաց տայ բերել բահանայ, հայրանայ այրեաց և որբոց բազմաց, գրօք առատանայ յէջմիածին, յերուտաղէմ և ի վանս և յանապատս կուսանաց Զուղայ: Յետ տիրապետութեան Անգլիացոց նսեմանայ շուր նորա, ցրտին համազգիք, մեռանի առանց թողլոյ զստացուածս մեծ: Հեղինէ այրի նորա զգոյս իւր մի հարիւր հազար ոտափի որոշէ տալ էջմիածնի, Երուսաղէմայ վանաց և կուսանցի Զուղայ: Զկատարածն սորին կարգա ռէալիի փոքրիկ՝ մակազբեալ տետրակ տեսուն Յովհաննու Խաչկեան, արարեալ և տպագրեալ ի Կալկաթա յամի տեսուն 1889 թրես 21»:

135 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (11):
136 عدالت — արդարութիւն:

Եւ Գամփուռ քաղաքս առատ և լի ամենայն ինչ և և ավատ¹³⁷: Եւ ասա Կամփուռ քաղաքին ևս զօրաց տեղն և Գրնկայ գետն ձևակերպն է տես¹³⁸: Կամփուռ քաղաքէս մինչի թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Լաքնաճօր երիգ աւուր ճանապարհ է:

43բ Լաքնաճօր քաղաք է մեծ ևս անուանի, ի նախնեաց ժամանակին յորժամ Հընդկաց թագաւորն կոյ նստէր Շահնըշին քաղաքն/Պիլի՛ Շահիջհանապատ, և Լաքնաճօր կոյ նստէր նորայ վազիրն: Բայց հարստութեամբ և դովլաթով, եկամտութեամբ և բազումութեամբ ժողովրդոցն և շատութիւն աշխարհածն և գովառածըն, և առատութիւնն յերկիրին և լիութիւնն աշխարհին և ամենայն կերպով բարութիւնն յառաւել էր քան զթէ Շահիջհանապատայ, յայսինքն Լաքնաճօրն հարուստ էր: Նմանապէս այժմ ժամանակիս Լաքնաճօրն հարուստ և շէն այ քան զՇահիջհանապատըն: Բայց թարիղումս¹³⁹ քրիստոնեայ տիրեալ է Շահիջհանապատն էլ և Լաքնաճօրն էլ, ոչ միայն սորայ է տիրել Ինկիացոց ազգն այլ բոլոր Հընդստանն է ի ձեռս քրիստոնէից որ և խնդրեմ մարդասէրն Աստուած հաստատ պահեսցէ ամէն¹⁴⁰:

44ա //Գարձեալ Լաքնաճօր քաղաքն լայնատարած. սա ևս ունի նաւազնաց գետս որ կոյ գնայ Կալկաթայ և ընթանայ քաղաքին քամակովն: Բայց յայնկուս գետոյն կայն ևս շինութիւն և գետի մէջ տեղն բարձր գեղեցիկ ամարաթ¹⁴¹ է շինած նապապին, երանկ երանկ զանազան գոյնով նախշած, որ գրչով գրել չի լինել: Նաև նապապին իւր նստում տեղն ոչ մի տեղ է կամ երկոյ, այլ տաս տեղ ամէն տունն տաս տաս ամարաթ է և կամենաս նապապին քօշկի սարահիքն¹⁴² լեզով պատմես անկարէլի է, միայն աշօք տեսանես: Եւ այլ

44բ Լաքնաճօր քաղաքին գովասանութիւն շատ է, ես հազարիցն/մէկն գրեցի, քանզի ձանձրութիւն չի լինի ընթերձողածն: Եւ կասեն Լաքնաճօր քաղաքին լայնութիւնն շորեքտասան ժամ և երկայնութիւնն երկոյ յաւուր ճանապարհ է: Ես տեսանելով շատ է քան զասացն յորովյետև շինութիւն յերկրի առաւելանայ, օր յաւուր մեծանա և քաղաքն: Գարձեալ Լաքնաճօր քաղաքն ունի անյեզրն և անթիվ և անհամար պաղարս, դուքանս և ճարտար և հմուտ ուստայ արհեստաւորքս և զանազան ծաղկարարքս և նախշարարքս և պատկերահանքս և գեղեցիկ ոսկաթէլի և արծաթաթէլի արհեստաւորքս, զարմանա-

137 آباد — շեն:

138 Մանր գծագիր հատակագիծ:

139 Սույն թվականին:

140 Լուսանցքում նույն ծանոթագրողի կողմից. «Սխալ է վէպ տիրապետութեան Անգլիացոց Շահիջհանապատայ եւ Լանքնաճօրայ (որպէս և հեղինակն ի վերջոյն վկայէ կերպի իմի). — տիրումն Սուտայ կամ Լանքնաճօրայ ամօք ինչ յառաջ յաւուրս մեր, որպէս արդէն սորայ թագաւորն (մահմետական) տէրունի թոշակաւ նստեալ ի Կալկաթա (ի Գէրտնտիլ՝ կամ Մուշի-Քօլամ անուանեալ տեղի, արտաքոյ քաղաքէս յարուարձանի իբրեւ Յ մղոն հեռաւորութեամբ), ունելով զշուրջն բազմութեամբ արանց, մանաւանդ և կանաց, այր մոլի և անպիտան ըստ ամենայնի...»:

141 عمارت — ապարանք:

142 كوشك و سراي — գլխակ, ապարանք, պալատ:

գան, հիանալի իրք տեսանեմ ես ի քաղաքն Լաքնաճօր, որ շատ աշխարհում չեմ տեսաց, այլ մասամբ Աստուծոյ է գիտելի: Եւ/ Լաքնաճօր քաղաքն ունի շատ գեղեցիկ պաղպաղաթս, զանազան պրտաւոր ծառս և այլ բաղցրիկ պաղիչայքս¹⁴³, գոյն առ գոյն անուշահոտ ծաղկօք և մարմարեա ջրահամլուզով, փուղարով¹⁴⁴: Վերջապէս գոր ինչ Հսպահան քաղաքն կայ, նոյն տեսօք և Լաքնաճօր քաղաքն: Բայց այս բնական սովորութիւն է աշխարհիս, որ ամէն մարդ իւր յերկիրն գովի: Իմ շրջման ժամանակիս ես տեսայ Լաքնաճօր պայծառ և առատ, լի և շէն: Բայց ի տէրութիւնն և դատաստանն խառն էր և հարց ու փորձ չկէր: Անուղիղ էր ատալաթն: Նաև Ինկիզգեաց զօրք կան Լաքնաճօր շատից փոքրից, և քանին մի պարունք կան և այլ քրիստոնեայք Փրթկալ ազգէն: Կան մի քանի տուն նաև

45բ Հայոց ազգէն/շատ փոքր: Եւ ես Լաքնաճօր քաղաքումն կացայ շորս ամիս: Անծրևալին ժամանակ էր, այսինքն պարասաթի, և բազում նեղութիւն կրեցի Լաքնաճօր: Եւ Լաքնաճօր քաղաքէն մինչի Պընարըս 10 յաւուր ճանապարհ է և յառաջատրեցի Աստուծով յելանել զօր Տէր Աստուած աջողեցէ ամենայն ճանապարհորդաց ամէն: Այս է Լաքնաճօր քաղաքին ձև և գետի ձևն¹⁴⁵:

Այս Լաքնաճօրիցս մինչ ի Բընարիս տասն յաւուր ճանապարհ է և ի մէջ ճանապարհին բազում երեւելի գիւղաքաղաքս գան և հինգ յաւուր ճանապարհ անդառգ են, և երթ և եկեցողքն երկիւղալի հանցանեն

46ա անդէն/։ Եւ արդ Բընարիս քաղաք մեծ և լայնատարած և շատ երկայն ի յերր Գայնկայ գետոյն, նոյնպէս գեղեցկաշէն բընակութեամբն և այգստանքն նոյնպէս: Ինկիւացոց զօրքի բնակութիւնքն, ըսպիտակ բարձր բարձր տնէրն և ամարաթքն, որ շինեալ են ի մէջ պաղստանի, և բանակն զօրաց նոյնպէս ամենայն պատրաստութեամբ միշտ անխափան կայն: Եւ Ինկիւացոց մեծամեծ պարնէք կայն: Եւ Բնարիս քաղաքն ունի մեծ գետ որ կոչին Գնկայ, նաւով հանցանեն մարդ և անասունք և Կալկաթից զանազան արբանք բերեն և նաւով Հընդստանայ եւ Եօվրբիույ, այսինքն Ֆոանկաստանայ: Եւ այս Գնկայ գետս պաշտեն Հընդու ազգն և ասեն տրախտին շորս գետի մինն սայ է: Եւ իւրեանց հանդեսի աւուրքն Հընդուք լուղանան մեծաւ ուրախութեամբ և ժողովեալ ամենայն տեղեաց գումարեալ ամենեքեան, իւրեանց թագաւորնքն, ռաճայքն, եթէ աղբատ և թէ հարուստ, եթէ վաճառական, եթէ զամիստար¹⁴⁶ յայսինքն յերկրա-

46բ գործք/ և կանայք և արանք և թէ ծերք և տղայք բովանդակ զարդարեալ ոսկով, արծաթով և ականք պատուականով, գայն ասդեցութեամբ թմրկով, քընարիւ, դաւղիւ, յայսինքն գայն սազով, սազանդարով և երգովք մեծ ուրախութեամբ, մտանեն Գրնկայ գետն լուղանան և երկրապագանեն գետին և դարձեալ ըստ կանոնացն իու-

143 باغچه — պարտեզ:

144 فواره — յատրվան:

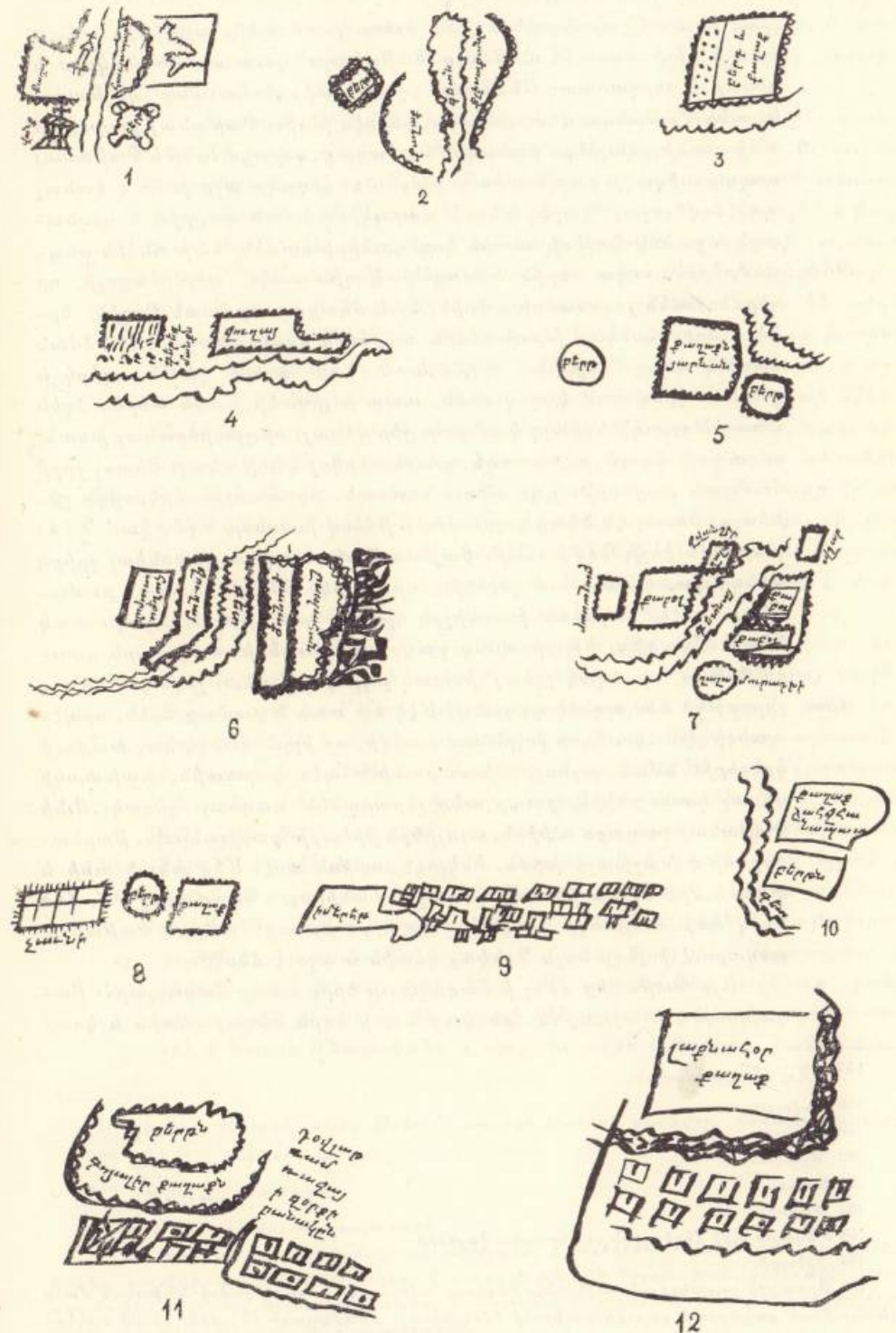
145 Գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (12):

146 زمين دار — հողատիր:

րեանց սեղան պատրաստին, ուրախութիւն առին, յաւուր ինչ տեղն մնան, դարձեալ դառնան ըստ իուրաքանչիւր տեղս: Նաև դարդարին ֆիլս¹⁴⁷ կարմիր կանանչով, նըստին ի վերա նորա, նաև դարդարին կառք և փալթիք¹⁴⁸, նստին ի մէջն նորա և ասեն ով այս ջրումն լուղանայ նա կերթայ արքայութիւն: Նըմանապէս ունեն և ուխտատեղս մի որ կոչին անուն նորա Զընկոնատ, թէպէտ Հընդուլ ազգն անհամար ուխտատեղ ունեն բայց գլխաւորն այս Զընկոնատս է: Համօրէն Հընդուլ ազգն պարտ են գնան տեղին՝ ուխտ անեն. շատ հեռաւոր տեղից գան ուխտաւորք՝ ուխտ անեն, և նորա հողից առնոյն յերկրայ 47ա յերկիր տանեն ¹⁴⁹ // իուրեանց մէջն բաժանեն և դրօշմին ճակատն կարմիր և դեղին և սպիտակ հողէ, դայն է նշան կուրքապաշտին և ասեն այս է շաստուած¹⁵⁰ իուրեանց: Նմանապէս յերկրայ յերկիրս տանեն ջոյրն Գնկայ գետոյն: Եւ ունի Բնարիս քաղաքն մեծ պաղարս և սարայս վաճառանոցս, վաճառատեղս: Եստ զումաշեղէն ելանէ տեղէն, այսչինքն դառքաք¹⁵¹, քիմխար¹⁵² և այլ արքմէղէն ճոթանք¹⁵³ որ Տուրանի ¹⁵⁴ ազգն տեղէն խրիտ¹⁵⁵ առին տանին Աղվանս, Բոխարաս: Եւ Քիշմիրոյ շատ շատ գայ տեղն: Եւ բազմութեամբ ժողովուրդ լինեն Բնարիս: Եւ է Բնարիս հարուստ քաղաք: Հընդուլ ազգն Կաշի ասեն և պաշտեն Բնարիսոյ: Եւ Բնարիս քաղաքումն մեր ազգն չէ բնակած, այլ ամենայն ազգէն կան: Եւ Հընդուլ ազգն իուրեանց մեռեալքն ձգեն ի գետն: Եւ ոմանք ընդ մեռելոյն իւրն սպանանեն կամ կրակին անկանեն այրեն վասն մեռելոյն: Ահա Բնարիս քաղաքի ձևն¹⁵⁶:

47բ // Բնարիսից մինչ ի Փաթանայ ինն օրէն ճանապարհ է, և ճանապարհին անհամար գիւղաքաղաքս որոց մինն է Սասրան, որ հին թագաւորաց քաղաք է եղած և այլք բազումք: Եւ արդ յեղեալ Փաթանայս է ի աշխարհումն և ի Հընդստանայ մեծ և լայնատարած քաղաք ի

147 فيل — փիլ:
 148 յաստ:
 149 Արտաքին լուսանցքում, նույն ծանոթագրողի կողմից. «Զնկոնաթ մին է և յատուկ ուխտատեղի ի համօրէն կոպաշտ ազգս հնդկաց, ամենայն մեհեանք և բազինք երկրպագու շաստուածոյն, որ ի սմայ ունի որիչ աւուր պաշտաման, յորում համախմբի ազգն ի հեռաւոր վայրաց, ցտանենկի աւուրց բացակայից՝ գան յերկրպագութիւն տորա և որ ոչն արժանացից պաշտաման՝ շասի մարբեալ հնդիկ, կերպիւս նմանի ուխտագնացութեան մահմետականաց ի Մաքքայ, Մափնայ»:
 150 «Չաստուած» բառը հապավւած է և գրված՝ գլխովայր:
 151 زرياف — սուկեթել-դիպակ:
 152 كمخا — ծաղկավոր դիպակ:
 153 Մետաքսյա գործվածքներ:
 154 Տուրան, կամ որ նույնն է՝ Բուրան, ասելով հնդկիսակր ի նկատի ունի Միջին Ասիան:
 155 խրիտ անել-գնել:
 156 Մանր գծագիր հատակագիծ: Այս էջի արտաքին լուսանցքում ևս նույն ծանոթագրողի ձեռքով ավելացված է. «Նախքան դիրքապետութիւն Անգլիացոց ի Հնդկիս տեղի ունեցեալ գայս խժոճութիւն, ի մեռելի առն՝ և լայրիւն հրով՝ կինն ևս կենդանոյն մատնէր գանձն լայրումն և ի խառնուրդ կմախացն յաճին առն, զոր վերացեալ այժմ օրինօք իշխանութեան Անգլիացոց, թէև ասի անգրէն յուրեք ուրեք ի խորին տեղիս նորա գործադրի գաղանութեամբ»:

Նկ. 1

յեզր նոյն Գնկայ գետին և շատ ծառայադո ունի, այսյինքն ամպի ծառ և քիլի ծառ: Եւ ունի այս Փաթանայ շատ առատ յերկիրս և դալար և յորդառատ: Անասունք շատ լինի, մանաւանդ զոչխարս: Եւ ունի Փաթանաս մեծ պազարս լիապէս ինչիւ: Փաթանայ քաղաքն և ունի շանի, այսյինքն բանակն Ինկլեացոց զօրաց: Ունի և Փաթանայ քաղաքս լիղակի քարխանիս¹⁵⁷ բազումս: Լիղակս այս խոտ է կանաչ որպէս զեօնջայ¹⁵⁸ որոյ սերմն սուլուկի¹⁵⁹ նման փոքրիկ և զեղնագոյն և ցաննն հուլիսի ամսին կամ յունիսի ամսին. նախ հնձեն սեպտեմբերին, ապա սորին արմատն թողին սակս սեր||մացոյի, որ սերմն հնձեն յօգոստոսի ամսին, նաև մնացաց արմատն թողին. երկոյ և երեք հանգամ խոտն հնձեն՝ արմատն թողին. նաև յետ հնձման տաննն աւուզ¹⁶⁰ ջրրին. Բ (2) և Գ (3) աւուզ շինեն պիրկ և դաիմ¹⁵¹ կրօզ կամ կաջօզ սրեն, ապա և լիղակի խոտն տերեն ձգեն առաջին աւուզն և փայլ կամ քար դիր վերայ, որ չբարձրանայ խոտն, ապա ջոյր կապէ լցվի աւուզն, տասնուերկոյ սճաթ մնայ: Յետոյ ջրրի ճամպան բաց երթայ էն միտա աւուզն, որ առաջին երկրորդն շինեալս: Յետոյ էն եկաց ջոյրն մտեր թհեօլ խառնէր Գ (3) կամ Գ (4) մարդով մինչի Բ (2) սճաթ: Յայնժամ առ ասացեալ խառնեալ ջրիցն մէկ սեպտակ ամանում վեր դիր, որ լիղակն նմանն աւազուն բաժանեալ է ջրէն: Յայնժամ խառնիչքն հլանեն ջրէն, թողին լիղակն տակ նստի: Ասացեալ ներքի աւուզ բաց, որ երեսին խտակ ջոյրն զգուշութեամբ, որ լեղակ շոյրն իստակ ջոյր գնայ՝ մնայ լիղակ: Վեր առ լցրոյ մեծ մեծ պղնձէ դազան: Մէկ եփ տան և քամուց ձգեն, որպէս պանէր քիսակում, որ ջոյրն լաւ քամվի, որ իբրև մանկանայ խաղողի կընջիրին նման. այնոյցեալ սարունի¹⁶² պէս կտրատին, տախտակի վերայ կտաւ բոնին, շուաք տեղ շորացանն՝ դառնայ լիղակ: Ունի Փաթանայ քաղաքս ափիօն, այսյինքն թրեաքի քարխան[ա]ս. թարեաքոյ, որ է խաշխաշի խիժն, Ինկլիզն ափիօն ասէ: Մեծ անուն ունի և տաննն Չին ու Մաշին և Մալաղայ, Մանիլայ, Պտահաւայ¹⁶³ և մեծ գնօլ ծախին, քանդի Չնէղն¹⁶⁴ շատ սիրէ թրեաք¹⁶⁵: Այլ և Փաթանայ քաղաքս է ի յեզր նոյն Գնկայ գետին և այս է ձևս¹⁶⁶:

Այս Փաթանից մինչ ի Բաղալփուր երիք աւուր ճանապարհ: Բաղալփուր է ի աշխարհն Հընդկաց և է ի եզրն Գնգայ գետին և կոա-

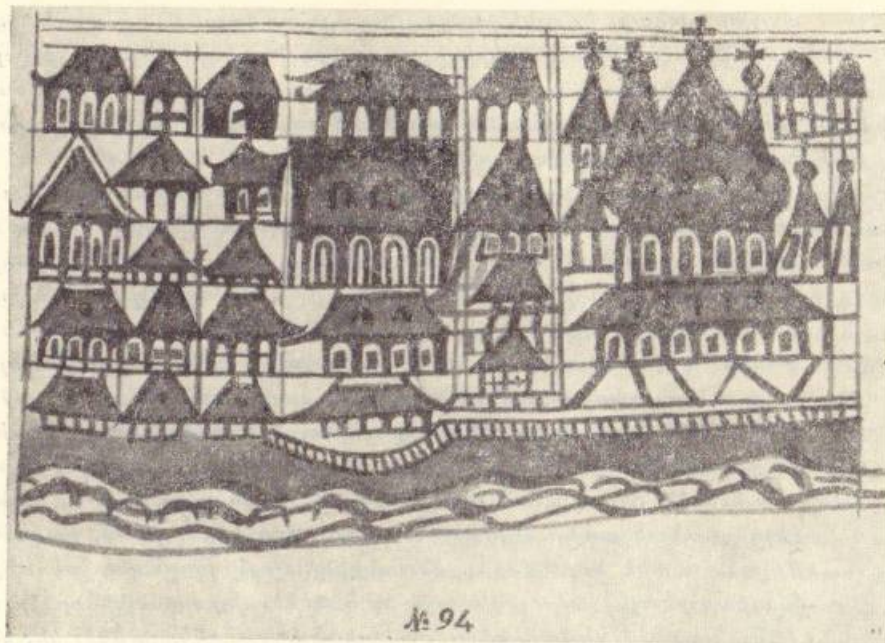
157 كازخانه — գործարան:
 158 Աուլուտ:
 159 Տարուկ:
 160 Ավազան:
 161 Ամուր:
 162 Օճատի:
 163 Ի նկատի ունի Հնդկաշինն ու մերձակա վայրերը:
 164 Չինացի:
 165 Արտաքին լուսանցքում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Մին յարգի նիթական մտից իշխանութեան քաղաքիս է զոյութին աֆիօնի (մեկոնիոն), առաջողասի (?) մինչ ց5000 արկեղւ տանի կամ 60,000 տարես, ի Չին, ի Թաիփայ և այլուր: Բնական արժէք սորին ասի 400 ուսփի: Այլ ամսական յաճուրդի վաճառի մինչև 1500 ուսփի: Իրաքանչիւր արկեղն, որ կշռի 2 լիգր Կալկաթու: Գարշելի և մեղաւոր տուրխառութիւն»:
 166 Մանր գծազիր հատակագիծ:

պաշտի քաղաք: Եւ ունի պաղս, ծառս և պազարս և այլ արհեստաւորս: Եւ տէրութիւն է Ինկրիզի, այսյինքն Ինկլիզի: Նոյնպէս և զօրք նոցա պատրաստի տեղն, և է Բաղալփուր հարուստ քաղաք, և պատուական ճոթանք հլանի տեղն: Եւ Բաղալփուրս է փոքրիկ քաղաք. 49ա այս|| տեսօքս որ ներքոյ տես¹⁶⁷:

Բաղալփուրից մինչ ի Մունկէր երկոյ աւուր ճանապարհ: Մունկէր է ի աշխարհն Հնդկաց և եզրն նոյն Գնգայ գետին: Եւ սա ևս կոապաշտի քաղաք: Ունի պաղս, ծառս և պազարս, արհեստաւորս շատ պատուական թփանք¹⁶⁸ և թփանջայ¹⁶⁹ այսյինքն Ֆշտուլ¹⁷⁰ և թուր և ամենայն զէն զինորաց և ամենայն արկաթի, պօղվատի արհեստաւոր¹⁷¹: Մունկէր քաղաքս է նոյնպէս տէրութիւնն Ինկլիզի: Նոյնպէս և զօրքն նոցայ ամենայն պատրաստութեամբ տեղն են ամենայն ժամ: Եւ Մունկէրս Պանկալայ կօշին և Պանկալէվար խօսին: Սոքա նրմալնայպէս մարդն ընդ կանայցն այրին կենդանոյն, և այրեալն ձգին Գնգայ գետն ասելով՝ այս է դրախտի շորս գետի մինն: Ինչիցէ գետն տանի այրեցաց մեռեալն ձգի եզրն, շունք, գազանք, թռչունք ուտին նորա և իւր ընտանիքն աշօքն իուրեանց տեսանին և ուրախանայն, ասելով|| ահա այս մեռեալն արժանաւոր էր որ շունք կերան: Նաև նոյն գետն որ իւրեանց սատակեալն ձգել են, ընտանիքն նորա զնան ի մէջ գետին կանկնին և սզան և լայն, ասելով՝ գետն է սուրբ զերեզմանն: Եւ Մունկէրս այս քաղաք է փոքրիկ. այս տեսակօլ, որ ի ներքոյ տեսանես¹⁷²:

Այս Մունկէրից մինչև Սէյտապատ վեց օրէն ճանապարհ է: Սէյտապատ է ի աշխարհն Հընդկաց, որ և Պանկալայ կօշին: Սէյտապատ կամ Մուրշտապատ լայնատարած քաղաք է, բայց երկոյս բաժանի և երկոյս անուանի և է չիշեալ Պանկալայ աշխարհն. Եւ Սէյտապատ հնոց մահմէդական ազգի շինեցեալ, որ Սէյտապատ անուանի: Յառաջ շէն է եղեալ, բայց թարեղօլս մին մասն աւերակ քաղաքին: Եւ Սէյտապատ բազում մէտասկ հլանէ որպէս Ռաշտ կամ Գիլան, այսյինքն ապրում և յպատուական դումաշեղէն հլանի ի տեղէն և սպոի ընդ ամենայն կաւառն Պանկալույ, այլ և ամենայն աշխարհից վաճառականք դան և վաճառին և գնին երթայն իւրաքանչիւր աշխարհն: Այլ և բազում լիղակի խոտ լինի Սէյտապատ, և լիղակն զայն խոտէն լինի: Եւ է Սէյտապատ մեր ազնեաց քանի պարունայք բնակեալք են բարուք կենցաղաւարութեամբ, որոց առաջին է Պարոն Մնացականն և այլք: Եւ ունին եկեղեցիս, քահանայս և

167 էջի մեկ երրորդի չափով վերևում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը:
 168 تفنگ — թոֆանգ—հրացան:
 169 تپانچه — ատրճառակ:
 170 Նաև փշտով—պիստով, ատրճառակ:
 171 Լուսանցքում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Հեղինակ հրազէն շինելու, այսինքն թփանք, ատրճառակսն ի Մունկէր, եղևալ է հայազգի իշխանն Գօրգին խան, ցայսմանէ կարգապատմութիւն Թօմասու Խօջմալեան, տպեալ ի Կալկաթա ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան, վերատեսչութեան Մ. Գ. Բաղիբադեանց»:
 172 էջի մեկ երրորդում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը:

№ 94

Նկ. 2

այլ բոստ կարգի: Եւ Սէյտապատս է ի ներքոյ տէրութեան նոյն Ինկլիզի: Նոյնպէս բանակն և զօրքն Ինկլիզի տեղն ամենայն պատրաստութեամբ բնակեալք և նոյնպէս և դատաստանայտունն իշխանաց Ինկլիզացոց: Եւ գեղեցիք շինվածօք յամենայն բնակութիւն նոցա: Նմանապէս վարժատունն նոցա: Եւ Սէյտապատս պաղս, ծառս և առատութիւնս և լիութիւնս և յամենայնիւ լի: Եւ է Սէյտապատ, ի եզրն նոյն Գնգայ գետին. այս տեսակով, որ ի ներքոյ տես¹⁷³:

50բ //Այս Սէյտապատից մինչի Չիլրայ հինգ օր ճանապարհ: Չիլրայ է ի աշխարհն Հրնդկաց Պանկալայ կոչեցեալ: Եւ սա հատուկ Ինկլիզացոց շինեալ քաղաք է նոր, որ է յորմէ յետէ Ինկլիզացիքն տիրապետեալ են Հրնդկաց աշխարհն զայն ժամանակին շինեալ են և Չիլրայ: Նոյն Գնգայ գետին եզր, տեղ ապստամբաց և փախստականաց, որով մեղաւոր կամ պարտական կամ այլ ինչ մարդ որ փախաւ, զնայ տեղն, այլ կարող չեն տեղէն հանել ի տէրութեան Ինկլիզի: Եւ տեղն Ինկլիզացոց զպրատունն և տպարանն և մանկաց վարժատունն և պատրիքն կարգեալ կայն: Նաև մեր ազգից և զայն տեղն, որ նոր Աստուածաշունչն տեղն տպեցին, և ես ներկայ էի յաւուրն զայն: Վասն որոյ Չիլրայ ապստամբաց տեղ կոչին: Բազումք պարտական եղեալ և փախստական տեղն բնակեալ են: Բայց

173 Էջի մեկ երրորդում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը (Նկ. 2): Լուսանցքում նույն ծանոթագրողի կողմից. «Ի Սէյդաբաղ շիր ով հայ և ոչ մին. եկեղեցին մերձ յեղձումն նստեալ ցողք և ի թախիծ: Զայսմանէ կարգա «Հայնի փոքրիկ» տեառն Յովհաննու Խաչկեան նախախընդու, յերես 25»: Ը. Խաչկեանի այս գիրքը տպագրված է Կալկաթայում 1869 թ.:

այս տատաստան ներհակ տեսանեմ, քանզի բազումք մեծատունք տրնա[ն]կ եղեալ կորեան: Ինչ յիրաւունք է, որ մինչի լաք բուրի այլոց փոշացանին, փախստական եղեալ տեղն բնակեալ մնան հողով և մարմնով պարտական¹⁷⁴: Եւ Չիլրայ ի եզրն Գնգայ գետին այս տեսօքս որ տեսանես: Եւ է փոքրիկ քաղաք այս¹⁷⁵:

51ա //Այս Չիլրայից մինչ ի Կալկաթայ մինուկէս օրէն ճանապար է: Կալկաթայ քաղաք մեծ լայնատարած և է ի աշխարհն Հրնդկած Պանկալայ: Այս է Պանկալու մեծ քաղաքն Կալկաթայ: Բայց յառաջ քան զԻնկլիզացոց տերապետելն Հրնդիկս, ոչ էր այսչափ մեծութեամբ և բազմութեամբ և հարստութեամբ և հրշակեալ քաղաք Կալկաթայ, քանզի Կօլիկազ կոչի անուն սորա: Կօլի¹⁷⁶ կոչին զբաբա պահակ, այսինքն համալ կամ աշխարօրէն մըշակ, կամ մըշտուր¹⁷⁷ կամ փահլայ¹⁷⁸: Կօլի Հրնդկացոց բառով կոչին մըշակին նաև զազ կոչին, որ թարբմանի հույն («»), այսինքն ջրրի հանցի կամ ջրրի բարայ կամ նաւահանգիստ, կամ ծովեզրն ժողովեալ մըշակքն, որ ալն ունին նաէն պիտն հանեն և շալակեն տանեն ցամաքն:

51բ //Վասն նորայ տեղին անու[ա]նի Կէլի Գաթ: Բայց յետոյ Ինկլիզն անուանեց Կալկաթայ կամ Պրնկալ: Ինչ և իցէ, Կալկաթայ բազմութեամբ ժողովրդայց և լի յամենայնիւ քաղաք հարուստ: Եւ ի ներքոյ տէրութեան Ինկլիզացոց: Բայց այժմս լի են յամենայն ազգաց և ազանց: Նախ ազգ Հրնդու կոսպաշտ և ազգէն մահմէդական և ազգէն Չինացոց, որ կոչի Չրնէզ: Եւ այս Չինէացոց աշխարհն թէպէտ ես չեմ տեսեալ, որ կոչին Չինումաչին, բայց Չինէացոց մարդն և կինն տեսեալ եմ աջօքս: Չինու մարդն բսպետակ և ճարմակ, ունքէրն անմազ և աչկերն փոքր փոքր և բիթն տապակ, ամենեկին անմրուս, նրման կանայց: Եւ հեր զլիսոյն նոցա մի միջն ծամ հաստ և կանկնաչափ երկայն որ և փաթաթին և կապին մէջէն իւրեանց, և զմանք կապին զլիսին: Եւ յօրժամ կոխին ընդ միմեանց զայն մազովն ծեծին միմեանց: Եւ պատուճանն է միայն շապիկն և վարտիկն և ամենեկին սուր ու զէն ոչ առնուն ի ձեռս իւրեանց: Եւ յօրժամ հարկանին միմեանս զայն ծամն, որ կապեալ են ի մէջէն, այնու հարկանին: Ոչ քարով և փայտով և ոչ սրով և ոչ ապտակով ոչ հարկանին, այն է սովորութիւն իւրեանց: Եւ կերակուրն Չինէացոց է զսկսբան շան միս և խօզի միս և յորթն և իժ և քարպից և օձ ամենայն սողունք,

52ա որ սուղին ի վերայ յերկրի, զայն է կերակուր նոցայ: //Եւ ընպիսիքն նոցա յամենայն ժամ շահ¹⁷⁹, որ զայն շահօվն մարսին կերակուրն:

174 Լուսանցքում նույն ծանոթագրողի կողմից «Ապաստանարան և յակաստանի (կարդա «յապաստանի») լինէր աստ առ իշխանութեամբ Հօլանդացոց, ոչ քրէական յանցապարտից առհասարակ, այլ պարտատեարց և դատապարտից, զոր բարձրեալ զկնի իշխանութեան Անգլիացոց: Սղալ է տպագրութիւն Աստուածաշնչի աստ, զի տպեցաւ Աստուածաշունչ ի Սիրափուր ընդ իշխանութեամբ Գինամարգի, որ զարեկս է Անգլիական իշխանութեան իբրև 6 մղոնաւ հետու ի Չիլրայէ առ երդն Կալկաթայ»:

175 Հաջորդ էջի սկզբում, էջի մեկ երրորդի շափով քաղաքի գունավոր համայնապատկերը:

176 Կոլի—ծառս, մշակ:

177 مژدور — փարձու բանվոր:

178 فعلة — բանվոր, մշակ:

179 Թեյ:

Եւ զարմանալի հարհեստաւոր լինին Չինէացիքն, և ոչ թողէն օտար մարդ ի տես արհեստին և ունեն հատուկ թագաւորութիւն և զօրք: Ի ուրեանք ամենեկին ոչ հընազանդին այլոց, բայց ֆռանկ պատրիզն միշտ անպակաս լինին և քարողին: Բայց ես լսելով լսեցի թիւն փրկչին 1819-ին և Հայոց ՌՄԿԹ-ին Չինէացուց թագաւորն Քրիստոսի աստուածութիւնն հաւատաց, բայց յնտու մեծ առնահեղութուն կռիւ եղև ընդ Ինկլիացուց. այնպէս մնաց:

Եւ եկեսցուր պատմութիւնն Կալկաթայ: Կալկաթաս է մայրաքաղաք մեծ և լայնտարած, երկայնութունն հինգ ւուր ճանապարհ է և լայնութիւնն ւուր միուր: Եւ է ի եզրն յիշեալ Գնդայ գետին: Եւ այս Գընգայ գետն ելանէ ի կողմանցն Չինացուց և տարածէ ի կողմն Ղալմուխ եւ Ղաղար և պատէ Թուրք և իջանի Սամարղանդ և ելանի Հընդիկս, բայց ակն ոչ ոք չէ տեսեալ: Այս այն Գնգայն է, որ գալ ի մէջ Կալկաթոյ ընթանայ և երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ Կալկաթոց մինչև

52բ //ծովն ցամաքովն հինգ ւուր ճանապարհ է: Միայնգամայն քաղաք է երկոց կողմանց գետի յայսկուս և յայնկուս: Եւ ի մէջ գետին անհամար նաւք թէ Եօրօբայցոց թէ Չինէացուց, թէ Արապացուց և կոստալաշտից և ամենայն հեթանոսաց: Չորս կողմանց աշխարհիս նաւքն, մարդն և ապրանքն Կալկաթայ պատրաստ են ամենայն ժամ: Ինկլիացոց աշխարհն լօնդան է. տեղի նան գայն: Եւ ֆռանկսիդի աշխարհն Փարէզն է. տեղէն նաւք գայն: Այլ Չինումալի-նու և Մանիլուց, Բադհաւոց¹⁸⁰, Պալլանկուց¹⁸¹, Փէկուց¹⁸², Հաւուց¹⁸³, Պրթբալուց, Հապաղուց եւ Մարուց, Կոստանտնուց պօլսուց, և Ուոուսաց աշխարհէն, այլ և Պապէլացու աշխարհէն, այսինքն Բաղդատուց, Բաւրաուց և ամենայն Արապացուց աշխարհէն և Պարսիացուց աշխարհէն, այլ և ամենայն բանդարու¹⁸⁴ նաւքն և ապրանքն և մաթահն¹⁸⁵ գան և բերեն Կալկաթայ, և ամենայն աշխարհաց վաճառականն դան վաճառին և գնեն և Կալկաթու ամեն ազգաց պաղարն հատուկ հատուկ և զարմանալի մարմնաւոր գանձս աշխարհիս անդ է: Ես որն ասեմ և որն թողեմ, ով աչօքն տեսան՝

53ա ապա որչափ կարող է գրի: //Եւ գան մեր Հայոց ազգէն Կալկաթայ բազումք իշխանք բարեօք վալէլութեամբ մարմնաւոր կենցաղաւորութեամբ և ոմն վաճառականք և ոմն արհեստաւորք և ոմն ոմանց օգնական և ոմն եկեղեցական, ոմն վարժապետ և ոմն տպրապետ ոմն գրագիր և ոմն ինկրիդէվար, ոմն հայէվար և ոմն լէլամբան¹⁸⁶ և այլ ըստ կարգի ամէն մարդ ըստ իւրաքանչիւր պաշտօնի հաստատ: Բայց Ինկլիդ ազգն ոչ սիրէ Հայոց ազգին և ոչ թողու մի քաղաքում յաւել քան զերկու հարիւր տուն Հայոց ազգին և ոչ կամի հարուստա-

180 Կարգա՝ Բաթալա:
 181 Գուցե Ֆիլիպիններ:
 182 Անհասկանալի:
 183 Թերես ճավա կամ Յավա:
 184 Նավահանգիստ:
 185 متاع — ապրանք:
 186 Անհասկանալի:

նալ Հայոց ազգին և ոչ թողուց ի պալատն թագաւորին իւրեանց և ոչ տայ իշխանութիւն Հայոց ազգին, այլ առաւել նախանձի ընդ մեզ և ծաղր առնէ զմեզ, ասելով, ինչ արհեստ ունիք և ինչ գիտութիւն, որպէս ասեր Տէրն՝ այս ազգս շնացող նշան խնդրէ: Ապա ուրեմն և մեզ հարկ է և ոչ սիրել զնոսայ: Թէպէտ ասեց Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ սիրեցէք զթշնամիս ձեր: Ապա Ինկրիդ ազգն ոչ դատարին ատելուց զմեզ, այլ ուր ուրեք տեսանեն կամ ծաղր առնեն կամ վնասին զմեզ, Ինչկիցէ աստուած ողորմած է: Եւ Կալկաթայ Հայոց ազգս ունեն հատուկ սուրբ եկեղեցիս ուղղափառաց, միաբանս, վարժատունս, վարժապետս և տպրապետս և տպրատունս և այլ ամենայն ըստ կարգի: Ահա այս է Կալկաթու պատմութիւնն:

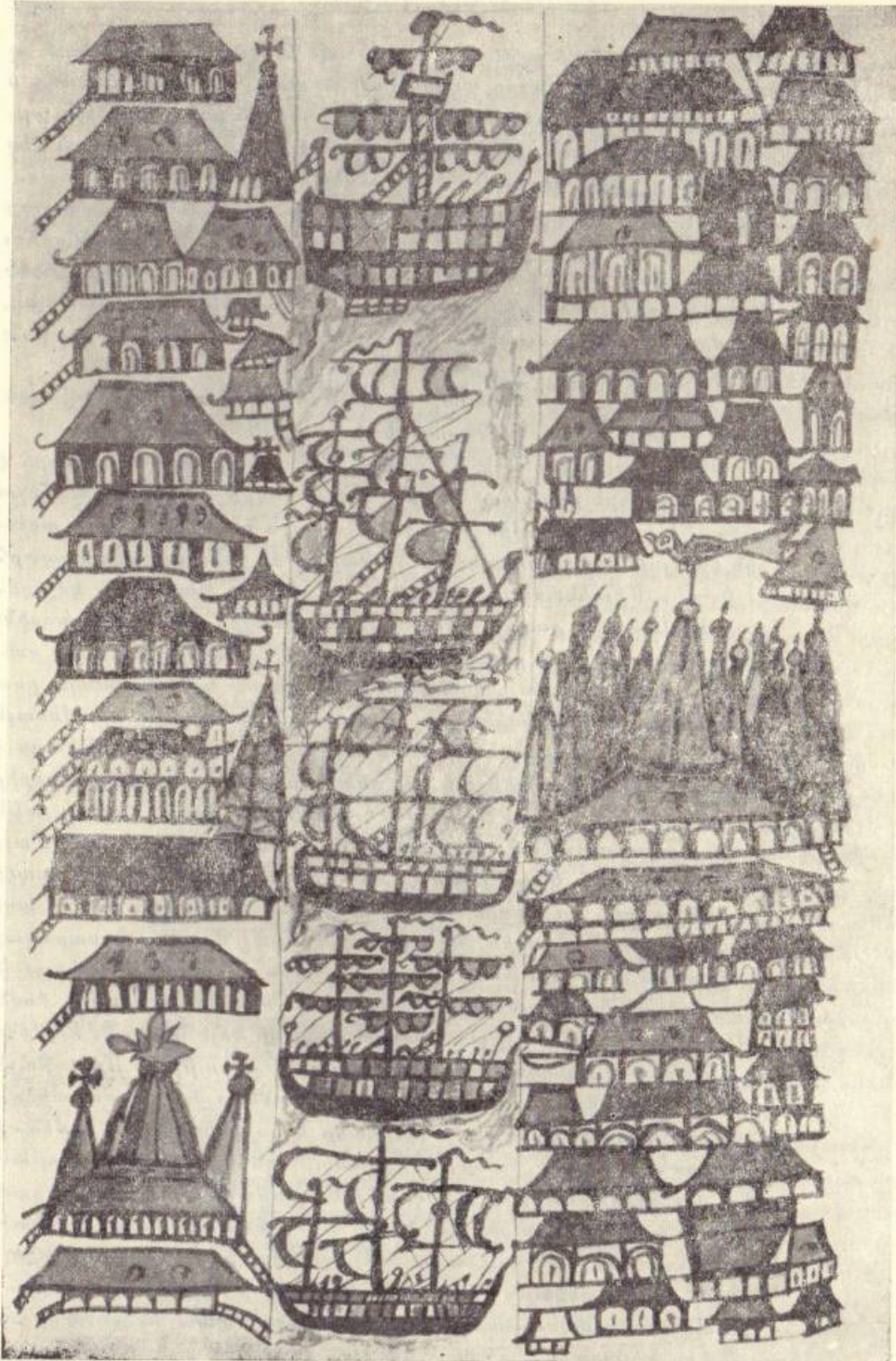
53բ //Ահա այս է Պանկալայ որ կուչի Կալկաթայ: Ի ներքոյ քաղաքն և նաւքն տես: Եւ Գնգայ գետն տեղս վերջացաւ¹⁸⁷:

54ա //Այս Կալկաթից մինչև Մաղրաս երեք ամսական ճանապարհ է չորով, այսինքն ցամաքով գնան և ի եզր ծովին օվկիանոսի: Միշտ պատահի եզրերըն ծովին ի դիւղս և քաղաքս բազումս և որոց առաջին է Մէլլիդիփուս քաղաքն: Մինչի Կալկաթայ հինգ ւուր ճանապարհ է: Եւ այս Մէլլիդիփուս ի աշխարհս Հընդկաց Պանկալայ կոչեցելոյն կավառ և է քաղաք Հընդուի և բնակեալքն պանկալու խօսին: Եւ քաղաքն է ոչ մեծ, բայց է տէրութիւնն Ինկլիացոց ընդ նմին բանական և զօրքն ամենայն ըստ կարգի պատրաստ և ըզդատաւորս ըստ կանոնացն: Նաև Մէլլիդիփուս պաղարս և առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի սովորութիւն կրթապաշտի իւրեանց: Եւ Մէլլիդիփուս է միջի անդառի ծառախիթ և ի եզր գետի միոյ: Նա ևս քաղաք փոքրիք

54բ զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁸⁸: //Այս Մէլլիդիփուսից մինչև Քաթակ եօթն ւուր ճանապարհ է: Քաթակ քաղաք է մեծ և անուանի ի եզրն Մայի գետին: Այս այն Մայի գետն է, որ Հընդուց ազգն պաշտին որպէս Գընգայ գետն, որ ասին Գէհօն, և յորժամ երզնունին բոլոր ազգ կոսապաշտին այս ասին, թէ վկայ է Գընգայ Մային: Հասարակաց երզնուն այս է: Այս երկուց գետն պաշտին և սիրեն Հընդկուք: Եւ Գընգայն յիշեալ Կալկաթայ վերջանայ և անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ այս Մայիս այս Քաթակ քաղաքս անկանի նոյն ծովն: Եւ Քաթակ է ի աշխարհս Հընդկացոց: Բայց առաջ էր տէրութիւնն Մարաթայի, յետոյ Ինկլիացոց ազգն տերեալ են և կան այժմ ժամանակիս և ունեն ի ներքոյ տէրութեան իւրեանց և զօրք իւրեանց յամենայն պատրաստութեամբ իւրօք և իշխանութեան իւրեանց: Եւ Քաթակ է ի մէջ երկուց գետի, որ ի կողմանց Մարաթայի իջեալ գայ անցանի երթալով անկանի օվկիանու ծովն: Եւ Քաթակ պաղարս առուտուրս բազումս, նաևս պաղս, ծառս: Այսպէս յամենայն ըստ կարգի և բնակեալքն Պանկալու խօսին: Եւ Քաթակս ի մէջի երկուց գետիս և յայս[կ]ուս և յայնկուս ծառ ու տունկս և քաղաք երկայնածեկ: Զոր տես

55ա սանիս ի քաղաքն Քաթակ ի ներքոյ նախ գետն և ապա քաղաք և ի

187 Ամբողջ էջի վրա քաղաքի և նավահանգստի գունավոր նկարը, նկ. 3:
 188 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր համայնապատկերը: Արտաքին լուսանկարում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Այժմ շոգենաւու միջոց գնալոց ի Կալկաթայ է առ Մաղրաս 4 ւուրս և շոգեկառօք ի Բումբայուց 6 ւուրս»:

Նկ. 3

միուս գետն ի ծախակողմն քաղաքի, որ է Մայի¹⁸⁹: Այս Քաթակիցս մինչև ձկոնատ երիք օրէն ճանապարհ է: ձկոնատ է ընդհանուր կուռապաշտի ուխտատեղն, որ ընդհանուր աշխարհից գոմարեալ ազգ և ազնիս Հընդուբն գան առ ի զիրարթ¹⁹⁰ ձկոնատին: Այս է վլխաւոր ուխտատեղն բոլոր Հընդու ազգին, որ պաշտին զնայ առաւել քան զԳընգայ և զՄայի: Յորժամ ես եկի ձկոնատ քաղաքն պատահեցայ և եօթն օր տեղն մնացի և ամեն որպէսութեանն կանոնաց նոցայ տեղեակացայ: Եւ աշխարհից Զինումաչինու եւ Հաւոյ և Փէկույ և Մանիլույ և Պանկալույ և բոլոր Հընդստանույ ըստ կրօնաց իւրեանց մարդիկ և կանայնք եկեալ պաշտէին ձկոնատին և ջոյր բերէին Գընգայ գետէն և ցանէին ի վերայ նորա և ասէին՝ Տրախտի ջոյրն այս է, և ձկոնատս է|| յինքն տէպ դեոյ և կերպ մարդոյ նմանութեան սատանայի և կայ կանկնեալ եօթն կանկուն մարդոյ, և պատկերն նորա այլակերպ և տեսէն նորա զազրալի, և աշկերն նորա զըմրութ կամ եաղութի և ամենայն ակամբ զարդարեալ իբրեւ ըզհուր վառեալ և ատամունք նորա բաց, ճընկոնաց այլապէս, վասնորոյ ձկոնատ կոչին անուն նորա: Եւ երկոյ հարիւր յիսուն միաբան ունին և հարիւր քառասուն զանկակ և ինն հարիւր գօմբէթ, բակիկ մէյենաց: Եւ տեղի կերակուրն տանեն ընդ ամենայն աշխարհն իւրեանց: Եւ ձկոնատ է հայր ամենայն դեաց: Եւ առաջի անունն նորա էր Պուրի. իբր թարբմանի յարեւել: Եւ ձկոնատ իբրև մեծ, ապա շուրջ ըզնօվաւ անկեալ լայնատարած քաղաք է և բոլորն Հընդույ ազգէն: Եւ քաղաքն ի եզրն ծովին, այլ է մի բարձր բակին և ի վերա նորա ճրակարան, որ զիշերայն ժամու վառին և նաւավարք ի մէջ ծովույն տեսանին և այնոյ վարին զնաւ իւրեանց: Եւ ձկոնատս է քաղաք մեծ: Եւ ունին պազարս, առևտուրս, և ամեն ըստ կարգի կանոնաց իւրեանց: Եւ տէրութիւնն է Ինկլիացոյց իշխանութեան: Ինկլիզի բանակն և զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ հանլապազօր տեղն կան: Եւ ահա ձկոնատ և ինն հարիւր գօմբէթօվն և քաղաքն և ծովն և ամենայն ըստ կարգին տեսանես ի զիմաց ի վերն, բայց մեր կարճաօտ պատմեցաք և զուր բազում յիմացէր¹⁹¹:

56բ ||Այս ձկոնատից մինչ ի Պալասար շորս օրէն ճանապարհ է: Պալասար է ի եզրն նոյն օվկիանոս ծովին գիւղայքաղաք մի, և Ինկլիացոյց բանակըն գետեղեալ կան այնդ: Եւ Պալասար փորքիկ նրստացած բնակութիւն է, բայց քաղցրիկ տեսլեամբ: Գետինն կանաչախառ ծաղկալի և առատապուս յամենայնիւ: Եւ գեղեցիկ արհեստաւոր պղնիծի և այլ: Եւ տէրութիւնն է Ինկլիզի: Բանակն և զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ կան միշտ տեղն: Պալասար տես ի ներքոյ և Մօվն¹⁹²:

57ա ||Այս Պալասարից մինչի ի Կանջամ երիք օրէն ճանապարհ է: Կանջամս է ի աշխարհն Հնդկաց, ի երկիրն Գաբանայ, ի եզրն նոյն օվ-

189 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գոնավոր համայնապատկերն է:
 190 Ուխտագնացութիւն:
 191 56ա էջն ամբողջ քաղաքի և կոտտան գոնավոր նկարը:
 192 էջի կեսը քաղաքի գոնավոր նկարն է, որի ներքեւում, ձախ կողմում գրված է «Մօվ օվկիանոս», իսկ աջում՝ «պալատ դատաւորաց»:

կիանոս ծովին: Եւ Կանջամս է շատ հին քաղաք յառաջնոց շինեալ նախնեացն Հընդկացոյց, թէպէտ լայնատարած քաղաք է, բայց մասն երկոյ է. աւերակ քաղաքին և փոքր մասն շէն և գեղեցիկ: Շարար և նապատ Կանջամայ ելանէ: Եւ տէրութիւն է Ինկլիացոյց: Եւ է նաւահանգիստ: Եւ ամեն պատրաստութեամբ զօրօք իւրեանց կան Կանջամ և լիութեան յամենայն իրօվ: Այլ ազգ մի կայ, Ուրեայ ասին նորա, զարմանք է, բարերարն աստուած անշափ գեղեցկութիւն նոցա պարզեալ է թէ կինն և թէ տղայն և թէ մեծ և թէ փոքր: Բայց հաւատն նոցա է շնայալաշտութիւն, որ մեղաւորս պատահեցայ և տեսայ ճանապարհին շնայալաշտութեամբն նոցա, զարմացեալ մնացի, հիացեալ: Այսպէս էր շնայալաշտութիւնն այնոցիկ, որք էին ազգ Ուրեայք: Շարաթի մի օրն, երիզըբաթի, բոլոր ազգն Ուրեայքն մեծամեծք և փոքրք, արանք և կայնայք և ամեն արհեստաւորք, անուշահոտ կերակուր եփին և պատրաստին, աղարկին գեղէն տուս, անարատ տեղն, ի ձեռն կոյս աղջկանց և տղայի և ձայնին շանց, և ժողովին շունք, և տան շանց և ըստ օրինաց իւրեանց օրհնին և աղօթին կերակուրն և ապա թողին երթայն ամենք ըստ իւրաքանչիւր տեղն: Ես խօսեցայ հարցանելով, ընդ նոսա ասելով. Ընդէր այդպէս առնիք: Եւ ասէցին. Իբրև դէւ մի է այս լեառն, որ մենքն պաշտեմք, 57բ //մեծ դէւ է և միշտ երևայ մինչև քարոզի մեզ ահացուցիչ բարբառով, թէ շունքն պաշտէք և պատուէք և կերակրէք ըզնոսա, թէ ոչ մահ առաքեմ ի վերայ ձեր: Եւ մեք ի երկիրդ նորա պաշտեմք շունքն, որ և աստուած հեռի արասցէ ամենայն հաւատացելոց. ամէն: Եւ Կանջամ քաղաքն է այսպէս, որպէս տեսանես ի ներքոյ և ծովն¹⁹³:

Այս Կանջամից մինչև Բրամփուր մէկ օր ճանապարհ է: Բրամփուր է ի աշխարհն Դաքանայ՝ ի հողն Մարաթայի, որ յառաջ էր տէրութիւն յիշեալ Մարաթացոյց: Եւ յայժամս Ինկլիացիք տիրեալ են Բրամփուրս, ի ներքոյ իշխանութեան կացուցեալ, և ամեն զօրօք 58ա իւրեանց պատրաստ տեղն// և բանակն Ինկլիացոյց, այսչինքն կոչին շանի: Եւ Բրամփուր է ի եզր ծովին օվկեանոսի: Եւ բնակեալքն են ի ազգէն Ուրեացոյց և հաւատն նոցայ շնայալաշտութիւն, զոր վերն յիշեալ եմք, բայցի քրիստոնէից: Եւ Բրամփուր քաղաքս պազարս և առուտուրս և ամեն ըստ կարգին մանաւանդ Ուրեացոյց գեղեցկութիւն անուանի է: Եւ Բրամփուր ոչ մեծ քաղաք է այլ և գեօղաքաղաք, զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁴:

Այս Բրամփուրից մինչի Իջանկար երիք օր ճանապարհ է: Իջանկար քաղաք է նապապին, այսչինքն ի ազգէն մահմադական և հեռի է ի ծովէն երեք ժամու ճանապարհէն: Իջանկար մեծ անուանի քաղաք է եղեալ յառաջագոյն և էրն Մարաթայի հող՝ Դաքան կոչեցեալ աշխարհումն: Այժմս ազգն Ինկլիացոյց տերեալ են ի ներքոյ իշխանութեան իւրեանց: Նըմնապէս տէրութեան բանակն և զօրք և ամենայն պատրաստութեամբ միշտ կայն տեղն, բայց նապապն, որ 58բ է մահմադական ազգէն, անդ է// բնակեալ և ամեն հարստութեամբ

Նկ. 4

և զօվլաթօվ իրօվ և հընազանդ տէրութեան Ինկլիացոյց: Իջանկարս քաղաք է հարուստ և լի ամենայն բարութեամբ: Պազարս, առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Եւ աստ ազգէն մամադական բաղմութիւն բնակեալ են, այլ և խաժամուժ ազգ հեթանոսաց բաղմութիւն: Եւ Իջանկար քաղաքս տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁵ Այսչինքն Իջանկարից մինչև Ռաջապանդար երիգ աւուր ճանապար է: Ռաջապանդար է ի աշխարհ Հընդկաց և ի Դաքան կոչեցեալ աշխարհն ի յերկիրն յիշեալ Մարաթայից: Եւ Ռաջապանդար է ի եզր գետի միոյ և հեռի ծովէն մի աւուր ճանապարհ և զայն իջանի ի կողմանց Հէտարապատ յերկրէն և ի լերանցն Դաքանայ, որ եկեալ հասանի Ռաջապանդար և երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ Ռաջապանդար է տէրութիւնն Ինկլիացոյց, բայց աստ ոչ է բանակն Ինկլիացոյց //քանզի 59ա Ռաջապանդար ուշայի յերկիր էր: Յառաջ էր մեծ ուշայ, այսչինքն մալիք և տէր աշխարհին յայնմիկ և այժմս տերեալ է Ինկլիդ ազգն: Եւ Ռաջապանդար հին քաղաք է եղեալ առաջնոց և այժմս մին մասամբ աւերակ է: Եւ Ռաջապանդար պազարս և առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Ռաջապանդար փոքրիկ քաղաք է զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁶, Այս Ռաջապանդարից մինչև ի քաղաքն Ելօր և երիք աւուր ճանապարհ է: Ելօր է ի աշխարհն Հընդկաց, Դաքան յերկիրն կոչեցեալ, ոչ Մարաթայի, այլ Թուրքիկայի: Թուրքիկ ազգ է Հընդու, բայց այլ է հաւատն նոցա որպէս Հընդստանին: Այլ է նըմնապես և լեզուն, և հաւատն: Եւ նըմանապէս Պանկալին այլ է հաւատն և լեզուն: Նըմանապէս Մալվարին այլ է հաւատն և լեզուն:

193 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:
 194 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

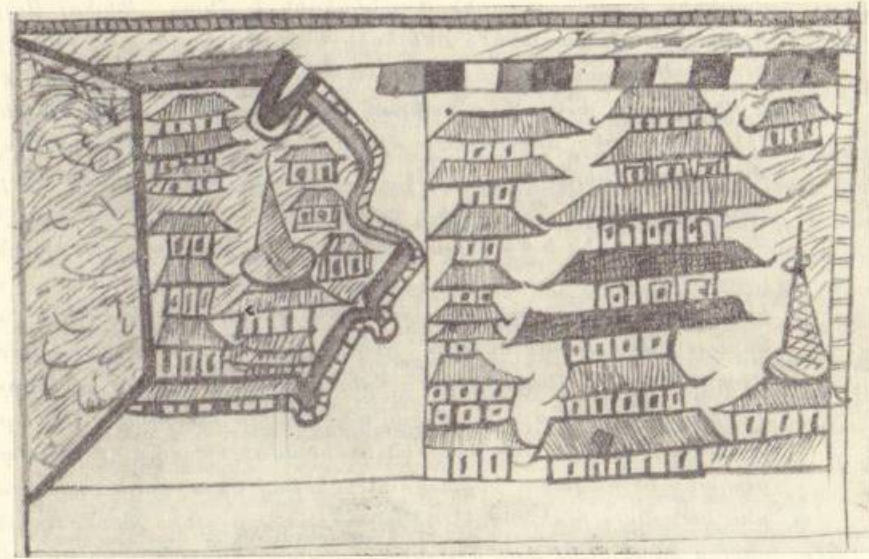
195 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը. Նկ. 4:
 196 էջի մեկերորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

Նրմանապէս Բարմային այլ է հաւատն և լեզուն: Նրմանապէս Չինէզն այլ է հաւատն և լեզուն: Նրմանապէս Շամին այլ է հաւատն և լեզուն: Նրմանապէս Մալային այլ է հաւատն և լեզուն: Նրմանապէս|| Ճուլիային այլ է հաւատն և լեզուն: Եւ Ճուլիայ ազգն ականս պատուականս ճանաչեն և գինս ականց: Գործս իւրեանց այն է, առնոյն և վաճառէն: Նրմանապէս և Թուլնկին այլ է հաւատն և լեզուն, բայց ամենեքեան Հընդու են և կուտքապաշտ և միմիանց հաւատին ոչ հաւանին այլ անարգին ըզմիմիանց: Եւ Թուլնկին աճրի լինի և արհեստաւոր: Եւ Թուլնկիէվար խօսին ամենեքեան: Եւ Ելօր քաղաքս է ներքոյ իշխանութեան յիշեալ Ինկլիացոյց, բայց գոյ տեղս զօրք ոչ թէ մըշտնջաւօր, այլ երբեմն լինի՝ երբեմն ոչ: Եւ Ելօր պաղարս և առուտուրս և խաղաղութիւնս ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Եւ Ելօր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁷:

Այս Ելօրից մինչև Մալիբանդար երիք օրէն ճանապարհ է: Մալիբանդար է ի աշխարհն Հընդկաց, ի երկիրն ոչ Մարաթայի, այլ մերձ Չինափանայ, այսինքն Չինափաթանայ, ի աշխարհն Թուլնկի, որ յիշեալ եմք վերն: Եւ Մալիբանդար թարբմանէ ձկան բանդար: Մալի ասելն՝ ձկան ասի Հընդուն: Լսելովս լուեալ եմ, որ այս Մալիբանդար յառաջագոյն ձուկ մի ելալ է ի ծովէն եզրն ծովին: Պատմին թէ այն ձուկն, որ ելաւ ի ծովէն պատճառն զայն, որ ծովն բարձրացեալ էր և էր|| ալէգոծեալ և մըրկեալ և փրփրեալ ծովն անհնարին և

էր ժամանակն յուրիսի ամսին, և ծովն հանեալ էր ձուկն ի տուս, բայց տուտն ձկան դեռ ևս էր ծովումն և Հընդու ազգն ըստ օրինաց իւրեանց գրեալ են, թէ զայն, որ երեւի տեսաք, քառասուն կաղ երկայնութուն էր և աներևութունն աստուած գիտէ: Եւ բազմութիւն ժողովրդականաց եկեալ էին անդ և զարմացեալ ժողովորդոց ազաղակէին առ աստուած և քարոզ կարդային և ասէին ամեն ազգ և ազինգ տեսէք ըսկանչելիս աստուծոյ: Եւ հրամայեցին ամենեցուն, թէ կտրատեցէք ձուկն և տարէք և կերէք: Գրեալ է, թէ վեց ամիս տանում էին ձկան միսն և ճարպն սարուն եփէին՝ դեռ ևս կայր: Եւ զլուխ նորա բերին առաջի դատաւորաց և գաղաթն բազմացոցին ի վերայ դրանն քաղաքին, վասնորոյ կոչեցին անուն տեղոյն այնորիկ Մալիբանդար: Եւ գազաթն մինչև ցայժմ կայ տեղն. և Մալիբանդար, որ թարբմանի ի մեզ՝ ձկան բանդար: Եւ Մալիբանդար անուանի քաղաք է, որ զալմաքար ճոթն¹⁹⁸ տեղէն ելանէ և սպոէ բոլոր աշխարհս, և ամենայն աշխարհից վաճառական գան տեղն և միշտ լինին: Աճամն շատ սիրի զալմաքար ճոթն: Եւ Մալիբանդար լայնատարած քաղաք է եղեալ, բայց այժմս աներեալ, մին մասն մնացեալ է և ի ազգէս մերմէ բազումք են եղեալ տեղն յառաջ և այժմս սակաւ: Եւ Մալիբանդար է ի եզր ծովին օվկիանոսի և տէրութիւն Ինկլիացոյց: Եւ ամուր բերթ է շինեալ Ինկլիացիք ի եզր ծովին, քանզի նաւահանգիստ է: Եւ տէրութեան զօրքն և բանակն է անդ և ամեն պատրաս-

197 Քաղաքի փոքրիկ գունավոր նկարը:
198 Գաջած կտոր:

Նկ. 5

60բ տութեամբ ամենայն ժամ տեղն կայն¹⁹⁹: ||Եւ Մալիբանդար գեղեցիկ թամբաբոյ²⁰⁰ ելանէ, որ անուանի է տեղի թամբաբոյն և թութունն, այսինքն թութբէրէն բորնօթի²⁰¹ կոչեն և այս բորնօթին շատ օգտակար է մարդոյս և տանին ամեն աշխարհս: Եւ Մալիբանդարիս երկոյ իր գօվելի է, մինն բորնօթին, մինն զալմաքար ճոթն, յամեն գոյնից զալմաքարն: Նաև Մալիբանդար պաղ և պաղաթ և մեծամեծ ծառս այլ և պաղարս, առևտուրս ըստ յամենայնի կարգի իւրեանց: Եւ այս է Մալիբանդար քաղաքն, որ տեսանես ի ներքոյ²⁰²:

Այս Մալիբանդարից մինչի Մադրաս երկոյտասան յաւուր ճանապարհ է: Այս Մադրաս անունն սորա Չինափաթան է, չևտոյ Մադրաս կոչեցին: Մադրաս է ի աշխարհն Հընդկաց ի եզր նոյն օվկիանոս ծովին: Եւ սա մերձ ի յերկրին Գաբանայ: Բայց նախ ոչ էր տէրութիւնն սորայ Մարաթայի, այլ էր Թիփոյ սուլթան թաղաւորին և յետոյ եղև տէրութեան Ինկլիացոյց, որ վարին այժմս Ինկլիացիք: 61ա Եւ պատմութիւն Թիփոյ սուլթան թաղաւորին || որ էր գրօնից մահմադական և էր թագաւոր և սուլթան և դատաւոր Չինափաթան, որ կոչեցին Մադրաս: Եւ էր սա ինքնակալ և ոչ ոք չէր, որ իշխանութիւն ունենէր ի վերայ սորայ և բարեկամ էր ընդ ազգի Ֆոանկսիդի, և Ֆոանկսիդի վաճառականքն տեղս բազումք եկեալ էին Չինափաթան և էին միմիանց սիրելի: Յորժամ Ինկլիացիք զօրաւիկ եղան եկեալ ընդ Ֆոանկսիդի կովեցին և յաղխտեցին Ֆոանկսիդին և

199 Լուսանցրում համառոտ ծանոթագրութիւն. «ի Մուլիբանդար չիք այժմ հայ և ոչ մին»:
200 تنباکو — հատուկ ծխախոտ նարգիլիի համար:
201 برون اوتی — բթախոտ:
202 էջի մեկերորդ քաղաքի գունավոր նկարը: Նկ. 5:

վանեցին և տուս արարին Ֆռանկսիզին և մնաց Քիփոյ Սուլթան թագաւորն շահնազանդէց Ինկլիզին և սկսեց կռւիլ ընդ Ինկլացոյց: Եւ այս Մաղրաս կոչեցեալ Չինափաթանս է ի եզր օվկիանոս ծովին և Ինկլիացիք այնչափ պատիրազմեցան և նաւք բազումք բերեալ էին: Ինկլիացիք թոր հարան մինչի հընազանդեալ Քիփոյ Սուլթան թագաւորն: Ինկլիացոյց գրէթէ 12 նաւ ակն պատուական այսյինքն ջաւահիր բարձան Ինկլիացիք, բայցի ոսկի, արծաթն, և Քիփոյ Սուլթանն սպանեցին և մանկունքն գերեցին նրմնապէս և յամենայն ըստացվացն և տունն աւարին և ընտանիքն ցեր և ցան արարին, և ամեն ինչ նորայ կողոպտեցին և արարին որպէս և ոչ է և ոչ երևի տեղի նորայ: Բայց յնոյ գերիքն դարձուցցին և այժմս կան թոռունք Քիփոյ Սուլթան թագաւորին և հընազանդեն Ինկլիզին և Ինկլիացիք տերեալ են ոչ միայն Չինափաթան, բոլոր Հընդկաց աշխարհն և բազմութեան զօրք ընդ բանակն և մեծամեծ իշխանք որ բարբառօլն իրեանց կռչին լարդ, ընդ ամուր պերթօլ միշտ կայն պատրաստի ընդ կանոնաց իրեանց և իշխանութեան իրեանց, ըզտէրութիւն իրեանց տեղն: //Եւ արդ ծովընթեր քաղաքս Չինափաթան որ և Մաղրաս կոչեցեալ, լայնատարած և մեծ քաղաք է: Երիս յաւուր ճանապարհ երկայնութիւն և երիս աւուր ճանապարհ լայնութիւնն: Եւ մերձ Սէյլան լեառն որ է ի մէջ ծովին: Եւ այս Սէյլան լեառն գոյացեալ է ի պորտն բոլոր օվկիանոս ծովին և ի սմայ է ակունք պատուականք, նախ սէյլան, որ է գոյն եաղութի, և նիլում, որ գոյնն կապուտ է, և փողբազ, որ գոյնն դեղինն է, և սպիտակ եաղութ, որ գոյնն ալմասի է: Նաև մարգարիտ ելանէ ի ծովէն մերձ ի լեառն Սէյլանայ, բայց ոչ անչափ գովելի որպէս արասպացուց ծովէն այսյինքն Բահրէնի որ մերձ է Աբուշահրայ և Պասրայ: Դարձեալ Սէյլան քաղաք է և վաճառականք երթանն անդէն գնին ջաւայիր և բերեալ և Չինափաթան վաճառին: Մանաւանդ Մաղրասուց ելանէ գեղացիկ բարակ խասայ, ճոթանկ, մալմալ և այլ և սատրասին և առաւել քան զայս, որ ոչ է ժամանակ մասնամարարար գրելու: Այլ և Չինափաթանաս լինի անչափ շոք և տաք հօտ և դառն հողմս: Եւ քաղաքն լի են յամենայն ազգ և ազանց և մանաւանդ Բըրթկալ ազգէն որ կոչի Բըրթբէշ: Եւ այս Բըրթբէշ ազգս քրիստոնեայ են, բայց սեազոյն: Սոքայ ևս Ֆռանկ են: Բազումք են ազգէս յայսմանէ տեղս: Ունեն հատուկ եկեղեցիս, քճանայս և սոքայ են, որ Աւագ Ուրբաթի աւուր երիկոյի ժամին քրիստոս կրկին պսակին փշօք և խաչն բառնան ի վերայ նորայ և շրջեցուցանեն քաղաքն, ապա դարձեալ խաչեն և թաղեն ասելով թէ այսպէս է եղեալ Քրիստոս յաւուր խաչելութեան իւրոյ: Բայց մեղ խոտելի է այս բանս: //Եւ այս այն Չինափաթան քաղաքն է զոր սրբազան Թօմայի առաքեալն եկեալ աստ քարոզեաց և շատուց դարձուցեալ ի հաւատս քրիստոնէութիւն որ մինչի յայժմս կայն ի նոցանէ, որ ասեն Թօմայի, բայց սեազոյն են և են ի կրօնից Ֆռանկաց և սրբազան Թօմայի առաքեալն պաշտին: Եւ սուրբ վանքն տեղս է, որ ասին Մեծ Մունթ և Փոքր Մունթ: Եւ մեր Հայոց ազգիս տեղս բազումք են թէպէտ յառաջ բազումք են եղեալ այժմս վասն մեղաց մեքոց նաւագեալ են սակաւ: Եւ առաջ որ էին պայծառ և հարուստ

բան զամենայն ազգս և մարմնաւոր կենցաղաւարութեամբ փայլման ի մէջ ամեն ազանց և շատ ազգասէր և հիրասէր, որ յամենայն աշխարհից աղքատք և անճառք և գերիք և ամեն աշխարհաց ժողովարար քրիստոնէքն գային տեղս առնուին և լիանային և ամեն խնդրվածս կատարէին, բայց նազ են ի Մաղրաս այժմս ի ազգէս մերմէ, և ունեն հատուկ սուրբ եկեղեցիս ուղղափառաց նաև քահանայք և ամեն ըստ կարգի կանոնի Լուսաւորչածին զաւակաց մանաւանդ մանկաց վարժատուն կարգեալ որ և աստուած հաստատուն պահեսցէ: Ամէն: Եւ Չինափաթանս բազում պաղ պաղաթս, ծառս և ամեն շինութիւնս, բայց պտուղ սակաւ և եղեալն շատ գնօլ հազիւ գտանի: Հաց, պրինձ, ոչխար և ամենայն կերակուր սակաւ և թանկութիւն: Մանաւանդ ջոյրն սակաւ և յերկիրն միայնգամայն հող և աւազ և շոր: Եւ է Չինափաթանս նաւահանդիստ և նաւազնաց և ծովընթեր և ամեն աշխարհաց նաւք գան տեղս նրման յիշեալ Կալկաթոյ: Եւ անհամար պաղար և առուտուր լինի Մաղրաս և Հընդու ազգն մալմալի և թուլնկի խօսիին: //Եւ թէ կամենաս պատկերն Մաղրասուց տեսանել աճա տես ի ներքոյ քաղաքն և ծովն օվկիանոս և Չինափաթան²⁰³:

62բ //Այս Մաղրասոյ մինչեւ Փէկոյ՝ ծովօվ, քանզի նաւայքն զնան, քսան օր յաւել պակաս աստուծոյ է գիտելի: Փէկոյ է Մաշին որ ես իմ աշօքս տեսեալ եմ Փէկոյ: Առաջի անունն սորայ էր Ռանկուն, յետոյ Փէկոյ կոչեցաւ: Փէկոյ ի աշխարհն Մաշինայ ի յերկիրն Պարմայի և ի հողն Մաշինայ, որ աստից մինչև Չին երիք ամսայ ճանապարհ է և սորայ թագաւորն է հաւաք և ի հնազանդ Չինու թագաւորին: Եւ Ինկլիացիք չեն տերեալ տեղս, քանզի շատ հեռի է Հընդուտանէն: Եւ Փէկոյ է ի եզր քաղցր գետի որ իջանէ ի կողմանէ Մաշինոյ և ի Հաւոյ: Եւ քաղաքն շինեալ է ի մէջ անդառի և տղմի և հեռի ծովէն վեց յաւուր ճանապարհ: Եւ բնակեալքն ի ազգէն Մարվայի կամ Բարմայի և Մաշինի խօսին և Ինկլիացիք չէ բնակեալ անդ: Եւ կերակուրն շան միս և ձուկն հոտաց և զօրթն և հորթն և օձ և ամեն սողնոց և դեռնոց և ամեն զազան որ ի վերայ աշխարհիս: Եւ հաւատն նոցա կուռքապաշտ: Եւ շարսուի²⁰⁴ և պաղարի և քաղաքի դուքանդարն²⁰⁵ և սովզաբարն²⁰⁶ և սառափն²⁰⁷ և առուտուրն միանգամայն կանայք են, և մարդ հրաման չունի որ առուձախս առնէ պաղարումն և արօթ և ոսկի առանց սիկի²⁰⁸ և առանց գրի և առանց պատվերի գրամօվ խօսին և թքալ ասեն փողին: Նաև փողն արճիճ

203 Համարյա ամբողջ էջի վրա քաղաքի շրաների գունավոր համայնապատկերը, որի վրա առանձին նշված են բերդը, դատարանը և հայոց եկեղեցին: Նկ. 6:

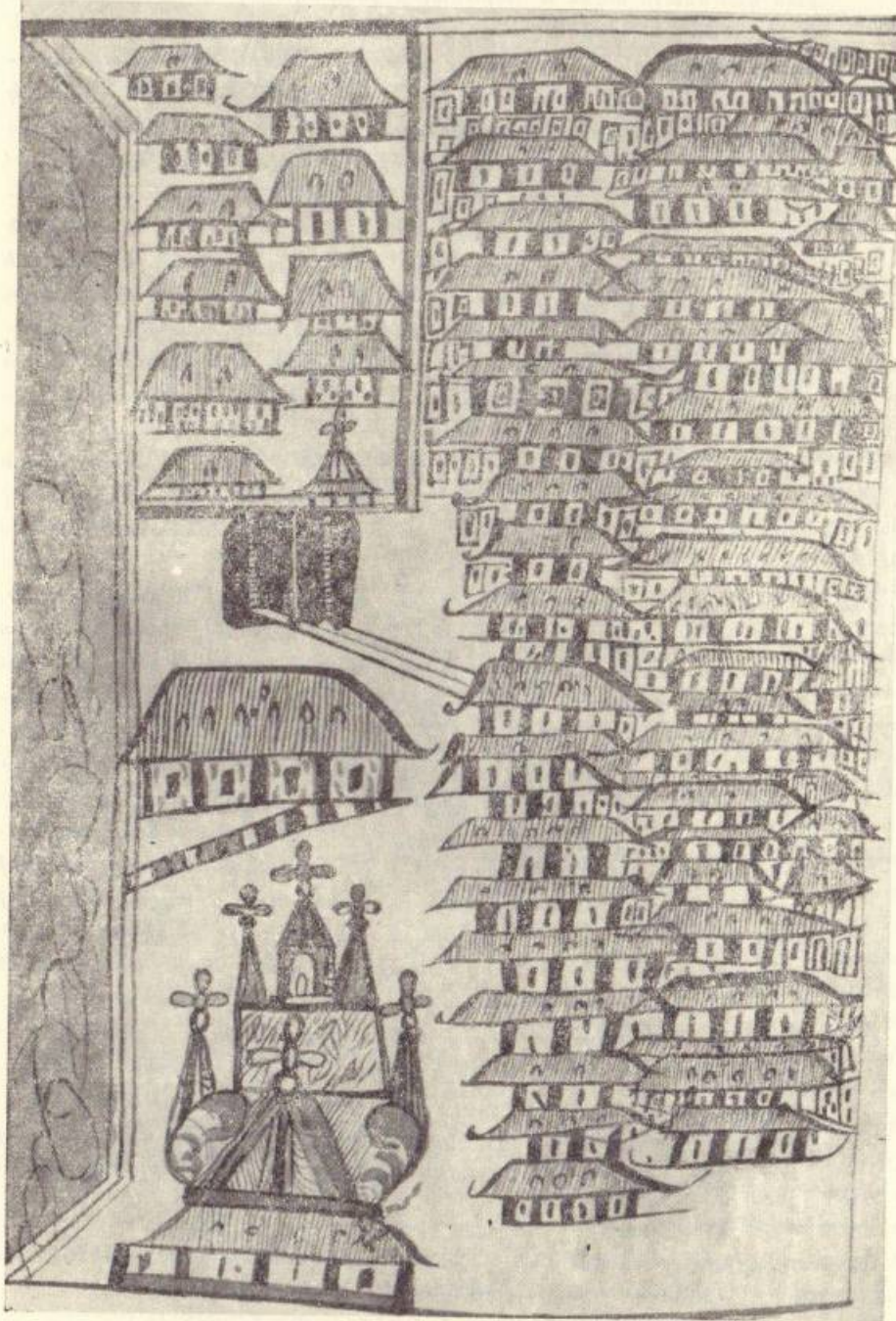
204 چارسو — շուկա:

205 دكاندار — խանութպան:

206 سوداگر — առևտրական:

207 صراف — դրամափոխ, սեղանավոր:

208 سکه — գրողմ:

Նկ. 6

է: Եւ շատ մատան և քան²⁰⁹ լինի Փէկոյ, արծթի, ոսկի, գուգուրթի²¹⁰, նօթի²¹¹ և մանաւանդ պատուական եաղութն²¹² տեղէն լինի: Եւ մեծամեծ ծառ լինի տեղն: Եւ տախտակ նաւին տեղէն ելանէ: Եւ ըսպիտակ մում տեղէն ելանէ: Եւ Քարմայ ազգն ճերմակ և գեղեցիկ լինին 63բ և բաց և անամօթ արանք և կայնայթ||: Եւ Փէկոյ Ռանկուն կոչեցեալ քաղաքն փայտաշէն և ի եզր քաղցր գետին. տես ի ներքոյ քաղաքն և գետն²¹³:

Գարձեալ պատմեմք ըզՀէյտարապատ քաղաքին պատմութունն: Հէյտարապատ քաղաք է ի Գաբան և ի Մարաթայի մերձ ի Պօնայ և ի Բունբայի: Հէյտարապատ քաղաք է մեծ և հարուստ: Աստ է քանըն արմասին, որ կոչի անդամանդ: Հէյտարապատ նախ տէրութիւն էր Մարաթայցոյց, երկրորդ նըզամ-ի Գօվլաթ, այսինքն մամղական ազգին և երրորդումն պերեալ են Ինկլիացիք: Այժմս է տէրութիւն Ինկլեացոյց: Եւ բանակն և զօրքն իւրեանց և ամեն պատրաստութեամբ անդ է յամենայն ժամ: Եւ Հէյտարապատ քաղմութիւն ժողովորդոյց և ամեն ազգաց և ազանց խաժամուժ, մանաւանդ զօրք զինաւորք Ինկլեացոյց: Եւ է Հէյտարապատ մեծ քաղաք և հարուստ լի ոսկով և արծաթով և ականմբ պատուական արմասով: Եւ մատանն արմասի անդ է: Եւ արմասի մատանն շառն մի է, և վաճառականք երթան տեղն մատանն և շափին գետինն և գնին գետինն, մէկ հազարից մինչև տասն հազար ըուրթի տան և առնին, ապա բճրին քանդին գետինն զոր ինչ ելանէ առնէ վաճառականն: Բայց եթէ մեծ և պատուական ակն ելանէ՝ զայն թագաւորական լինի և նորայ զինն տան վաճառականին: Այս է կանոն մատանին: Եւ Հէյտարապատ գետ 64ա և ծով ոչ գոյ, բայց պաղ քաղաթ այգիկ|| բազում, նաև պաղար և առտոր շատ և բնակեալքն Հընդատանի խօսին: Եւ Հէյտարապատ քաղաքն տես ի ներքոյ²¹⁴:

Այս Հէյտարապատից մինչ ի Բունբայի տասնևհինգ արուր ճանապարհ է: Բունբայի ի եզր նոյն օվկիանոս ծովին: Եւ Բունբայիս է կղզի և իրիկ կողմն ծով է, մի կողմն ցամաք և նաւահանգիստ և նաւազնաց բանդար մի է և տէրութիւնն է յիշեալ Ինկլիացոյց: Նոյնպէս Ինկլեացոյց բանակն և զօրքն և ամենայն պատրաստութեամբ տեղն կան և վարին զիշխանութեամբ իւրեանց: Եւ ամեն աշխարհաց նաւք գան Բունբայի, և վաճառականք բազումք տեղն լինին: Եւ Բունբայի է փոքրիկ քաղաք և պաղս, ծառս և գետս ոչ գոյ. միայն նաւահանգիստ մի է, և Բունբայի պերթ է Ինկլիացոյց, տես ի ներքոյ²¹⁵:

209 հանք:

210 Մծումք:

211 Քարյուղ (նավթ):

212 Հակինթ:

213 էջի երրորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

214 էջի քառորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

215 էջի քառորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

64բ //Օրհնութիւն, գոհութիւն, պատիւ, փառք և երկրպագութիւն երրորդական անձնաւորութեան և եզական աստուածութեանն և մի բնութեանն զուկահասար տէրութեանն և զուկազշիռ համապատուութեանն, միաշափ զօրութիւն, և միահանգոյն կարողութիւնն, համակամ արարչութիւնն և համազօր ներգործութեանն: Հօր և որդւոյ և սրբոյ հոգւոյն, երրորդութիւն անբաժանելի և միութիւն անշփոթեալ, անհաս իմաստից և անքննելի զեղանակաց, անլռելի փառաբանութիւն և անվճառ գոհաբանութիւն: Ամենասուրբ երրորդութիւն, անըսպառ յաւիտենիւ և անպայման կետահարութեամբն, ամէն: Որ ետ կարօղութիւն անարժան և մեղսամած ծառային իւրոյ, որ կարօղացայ անօգուծ կարօղութեամբն իմոյ աւարտ հասուցանել²¹⁶ այս վայելուչ և գեղեցկազարդ ծաղկաբաղ աշխարհացոյց... որ ի շրջման ի վերայ աշխարհիս, ի Ռուսաց աշխարհէն սկսեալ և ի Հնդկիս աւարտեալ, որ յառաջաբանութեանն գրքոյս կպատմէ ամեն բարակայիւք և ի շրջմանանց պատճառն կամիմ յայտ առնել և վասն որոյ խոնարհեալ ի ծունկս զձեզ հարց առեալ եղբարցդ իմ ազաչեմ անմեղադիր արասցիք սմին (°), քանզի թիւն ՌՄԽԲ (1793) սեպտեմբեր Ժ (10) ելայ բնակարանէ իմ և ի հայրենական աշխարհէն իմոյ և գնալն իմ կողմն հիւսոյսային յաղագս երկիւղէն անօրէն ներքինոյն Ախտախան կոչեցելոյն բնաւորին և հասանելն իմ ի Քիփիսիս այսինքն Քիփիլիկ և ի բոլոր աշխարհն Վերաց շրջելով, եկեալ և հասեալ

65ա զսուրբ էջմիածին, նաև Արարատեան աշխարհն //բոլոր շրջեալ և սրբբակոխ տեղքն ուխտեալ և սկսեալ Կասպիական ծովէն ընդ Հատրպատական աշխարհօվն ելեալ ընդ Պարսէացոյց աշխարհն և անդէն ի կողմն Բաբէլացոց և ի Կասպիական ծովէն մինչև Պարսկական ծովն աւարտեալ և անցեալ օվկիանոս ծովն ելեալ Հընդկաց աշխարհն և վեց տարի շրջեալ, մին մասն հազիւ տեսեալ և կրկին դարձեալ Պարսէացոյց աշխարհն և սրբոյ Ամենափրկչի վանաց վիճակի եղեալ և սրբազան Յօհաննէս առաջնորդէն օրհնութեան կոնդակով առաքեալ Քաբօլ և յետ լրանալէն վիճակիս և կրկին Հընդկաց աշխարհն մնացեալ մասն շրջեալ և անդրին դարձեալ վերստին Քաբօլ: Եւ ի շրջմանն իմոյ զոր ինչ քաղաք և զիւղաքաղաք և ծով և գոգիթ և ճանապարհաց որքանութիւնն ծաղկաբաղ գրբուշտ մէջ գրեցի որ և յայտ է ի մի... քոյս յամի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1821 և թիւին Հայոց ՌՄՀ (1821)-ին սկսեալ... աշխարհէն մինչ ի Ղզլար որ տեսանես: Եւ թիւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1824-ին աւարտեցաւ ի քաղաք Քաբօլ: Վասն որոյ կրկին ազաչեմ ի աստուածապաշտ ընթերցողացդ, որք հանդիպիք այս ծաղկաբաղ Աշխարհացոյց նոր իմն գրեալ է թէ ի մէջ ժողովեալ ուրախութեան ձերոց և թէ որում ժամոյ ընթերնոյք յիշեցէք աղօթս ձեր զամենայն ընտանիս իմ ի Քրիստոս հանգուցեալ հայրս Գասպար և մայր իմ Եղիսաբեթն և քոյրս Հէրիբնազն, Աղիզն և // զամենայն արեանառու մերձաւորսն իմ և բարեկամքս իմ ընդ նօսին և ինձ ամենաթշառ և ամենից յետնեալ աշխատող քահանայս, ոչ գործով՝ այլ անուամբ միայն Տէր

216 Այստեղից էջերի ներքեի մասերը խիստ ցեցակեր են և բնագիրը վնասված:

Բաղդասար Շուշուցի Գասպարի որդի, որ ի աշխարհըն Աղուանից Ղարաբաղ կոչեցեալ գավառէն հին Շուշու, որ մերձ է ի զալէն Շուշուայ: Վասնորոյ խնդրեմ բարեմիտ ընթերցողածդ եթէ գտանեսցիք ի սմայ սղալանս՝ մի մեղադրէք անարժանիս և մեղադրանաց արժանիս, որ կարի յոյժ նեղութեամբ և շարշարանօք կարացայ աւարտ հասուցանել վասն որոյ ստեպ էր փափակն իմ, բազում աշխատութեամբ կատարեցի դրարի կամս իմ և աշխարհացոյց յիշատակս իմ, որ և կատարիչն խնդրվածաց և լսող աղօթից կատարեսցէ զկամս ձեր բարեաց: Ամէն: Ամէն:

Եւ կատարեցաւ յամի Տեառն 1824 փետրվար 8 և Հայոց թիւն ՌՄՀԴ (1824) աշխատողս գրքիս Տէր Բաղդասար Գասպարեան, ի կողմանց արևելեան և աշխարհն Քուրանի, ի քաղաքն Քաբօլ:

ТЕР-БАГДАСАР ГАСПАРЯН

ПУТЕВЫЕ ЗАПИСИ

Подготовка к печати А. КЮРДЯНА

Резюме

В коллекции армянских рукописей филолога А. Кюрдяна (США, Уичита) хранится рукопись, написанная в XIX в. Она содержит путевые записи Тер-Багдасара Гаспаряна Шушечи, написанные в 1824 г. в индийском городе Крнале.

Автор записей родился в 1771 году в Шуше. В 1793 году он бежал оттуда в Тбилиси, а затем—в город Кизляр на Северном Кавказе. Спустя некоторое время он выехал оттуда и, странствуя, прибыл в Эчмиадзин. Вскоре он предпринял длительное путешествие в Индию через Иран, а затем был назначен духовным пастырем армянской общины в Кабуле и скончался там в 1826 г.

На основании заметок, сделанных в ходе путешествия, Тер-Багдасар написал свои путевые записи. Начав их с города Кизляра и описывая все города Армении, Азербайджана, Ирана, Афганистана и Индии, оказавшиеся на его пути, Тер-Багдасар завершает свои путевые записи описанием города Бомбея

Сведения о географическом положении городов, занятиях населения, религии, обычаях и т. д. содержат интересные подробности и могут явиться дополнительным источником для исследования внутренней жизни городов Индии и их экономических связей.

Планы, начерченные около описаний малых и больших населенных пунктов, а также цветные панорамы гаваней дают некоторое представление о размерах и географическом положении известных городов и не лишены познавательного интереса.

Путевые записи ценны также тем, что содержат сведения о различных сторонах жизни армянских колоний в Иране и Индии.

TER-BAGHDASSAR GASPARIAN

RELATION DE VOYAGE

Publié par H. KURDIAN

Le philologue arménien H. Kurdian (Wichita, U. S. A.) possède dans sa collection privée un manuscrit du XIXe siècle renfermant la relation de voyage de Ter-Baghdassar Gasparian, écrite en 1824 à Krnale (Indes).

Ter-Baghdassar Gasparian naquit en 1771 à Chouchi d'où il s'enfuit en 1793 pour se rendre à Tiflis et de là à Kizliar dans le Caucase du Nord et, enfin, à Etchmiadzine. Bientôt il entreprend le voyage des Indes et traverse l'Iran. A Kaboul il est promu père spirituel de la communauté arménienne et c'est là qu'il meurt en 1826.

Cette relation de voyage fut écrite à partir des notes prises en cours de route, tout au long de l'itinéraire qui mena le voyageur de Kizliar à Bombay en passant par l'Arménie, l'Azerbaïdjan, l'Iran, l'Afghanistan et les Indes, contrées dont il donne une description de toutes les villes traversées. La relation s'arrête sur la description de Bombay.

Les renseignements concernant la situation géographique des villes, la vie des différentes populations, les religions, les mœurs, etc. offrent des détails fort intéressants et peuvent servir de sources complémentaires pour l'étude de la vie interne des villes des Indes et des liens économiques de ces dernières.

Les plans dessinés en marge des descriptions des agglomérations, grandes ou petites, les panoramas en couleurs des ports fixent le lecteur sur l'importance et le site des villes et ne sont pas dépourvus d'un certain intérêt documentaire.

Cette relation de voyage est encore précieuse par les données qu'elle rapporte sur les colonies arméniennes d'Iran et des Indes.

ԱՎԵՏԻՔ ԿԱՐԲԵՑԻ ՄԱՂԻԿՅԱՆ

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆՑ

Տպագրույթյան պատրաստեցին Ռ. ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆԸ և Փ. ԱՆԹԱՔՅԱՆԸ

Հնդկաստանի և հնդիկ ժողովրդի հետ հայերի կապերն ու փոխհարաբերություններն ունեն բազմադարյան պատմություն: Պատմական սկզբնաղբյուրները խոսում են այն մասին, որ Հայաստանի բնակիչներին, դեռևս մ. թ. ա. 6—5-րդ դարերում, քաշ հայտնի էին Պարսկաստանի վրայով դեպի Հնդկաստան սանող ուղիները:

Հայ-հնդկական փոխհարաբերություններն ավելի են ամրապնդվել, իսկ Հնդկաստան տանող ուղիները հայերի համար ավելի բանուկ են դարձել սկսած այն ժամանակից, երբ հնդկական հյուրընկալ հողի վրա սկսել են հանդես գալ հաստատուն հայ գաղթօջախներ:

Հնդկաստան այցելած հայերից ոմանք բանիմաց, աշխարհատես, մի քանի լեզուներ տիրապետող մարդիկ են եղել ու կազմել են իրենց ուղեգրությունների օրագիրը:

Մեզ են հասել անանուն հայ ճանապարհորդի (12-րդ դ.)¹, ոմն Տրապիզոնցու (18-րդ դ.)², Իսահակ վարդապետի³, Քաղեսու Տեր-Հովնանյանի⁴, Պ. Պ. Լազարևիչի⁵, Ավետիք Կարբեցու (19-րդ դ.) և այլ հեղինակների ուղեգրություններն ու օրագրերը: Այդ կարգի բնագրերից իր ծավալով ու բովանդակությամբ ուշադրավ է Ավետիք Կարբեցի Մաղիկյանի ուղեգրությունը, որ պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում: Այն վերնագրված է «Ստորագրութիւն ճանապարհորդութեանց սրբակրօն Աւետիք վարդապետի Յարութիւնեան Կարբեցույ, արեղայի սրբոյ էջմիածնի՝ պաշտօնէի բարձրապատիւ ի տէր հանգուցեալ Խաչատուր արքեպիսկոպոսի»⁶:

Ձեռագիրը գրանցված է 865 (891) համարի տակ, բաղկացած է 86 թերթից, ունի 17,6 × 11,8 մեծություն, նյութը թուղթ է, գրված է միասյուն (14 × 9) շղագրով, լուրարանչուր⁷ էջի վրա 19 տող: Գրված չեն 1, 2, 57, 58

¹ P. A. Абрамян, Армянский путеводитель по Индии XII века (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 4, 1958, էջ 318—328):

² Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. № 618, 82ա—86բ:

³ «Ազգասէր», 1846, հ. Բ, Գ:

⁴ Ձեռագիրը պահվում է Նոր Զուղայի հայկական Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում: Նրա համառոտած բնագիրը հրատարակել է Չ. Հանանյանը («Տե՛ս «Նոր Ազգարար», Կալկաթա, 1951, № 2):

⁵ Պ. Պ. Լազարևիչ, Ստորագրութիւն Կալկաթա քաղաքին, Կալկաթա, 1848:

⁶ Անդ. ձեռ. 865, էջ 3ա—56բ:

էջերը: Վիճակը բավարար է: Հետագայում հեղինակը ձեռագրի վրա մատիտով կատարել է ուղղումներ, փոքրիկ կրճատումներ և ոչ մեծ փոփոխություններ:

Ձեռագրից պարզ երևում է, որ այն ոչ թե ճանապարհորդության ժամանակ անմիջապես արված գրառումների մատյան է, այլ հետագայում, էջմիածին վերադառնալուց հետո հեղինակի գրանցումների հիման վրա կատարված մի շարադրանք, որ ավարտված պետք է լինի 1835 կամ 1836 թվականներին:

«Ուղեգրության» հեղինակի մասին քիչ բան գիտենք: Իր աշխատանքում առկա մի ակնարկից տեղեկանում ենք, որ նրա ազգանունը Մաղիկյան է, հայրանունը Հարություն, ծնունդով Կարբեցի է եղել, ունեցել է վարդապետական աստիճան: 1832 թվականի հունիսի 15-ից մինչև 1834 թվականի դեկտեմբերը ուղեկցել է էջմիածնի նվիրակ խաչատուր եպիսկոպոսին՝ դեպի Հնդկաստան նրա կատարած ուղևորության ժամանակ: Առայժմ հայտնի չէ, թե նրա է Կարբեցին այդ ուղևորությունից վերադարձել էջմիածին և ինչով է հետագայում զբաղվել: Մեզ հաջողվեց պարզել, որ էջմիածին այցելած ռուս նկարիչ Գազարինը նկարել է նրան:

* * *

Ուղեգրության առաջին մասում Կարբեցին նկարագրում է էջմիածնից մինչև Պարսից ծոցի Բանդար-բուշեր քաղաքը ձգվող ճանապարհը, հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով այդ ճանապարհի վրա գտնվող հետևյալ քաղաքների և գյուղերի մասին. էջմիածին, Աղբաշ, Դավալու, Յուվա, Թավրիզ, Սեյդաբադ, Թիբմադաշ, Թուրքմենչայ, Միանե, Աղ-Քյանդ, Արմանխանե, Ջանջան, Սուլթանիյե, Սիդրան Խորամդարե-Սիադեհուն, Ղազվին, Ղշաղ, Սոնգուրբադ, Սուլեյմանիյե, Թեհրան, Քենարգերդ, Հովդե-սուլթան, Փու-ե-դալլաթ, Քաշան, Սպահան, Նոր Զուղա, Շիրազ, Մահաբադ, Ղումիլազ, Ամինաբադ, Շուրգեստան, Արադե, Քիլիլ, Ղշաղ, Մաշատ-Մորղաթ, Սեյդուն-Ջարդուն, Շիրազ, Խանե-Ջանխան, Դաշտե-արժան, Քաղերուն, Քոթալ-Փիրզան, Քենար-Թախթե, Դալաթի, Չարութա, Բորազան, Բանդար-Բուշեր:

Մեր ուղեգիրը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ճանապարհին հանդիպող պատմական հուշարձանների ու շինությունների վրա: Հետաքրքրական են հատկապես Սեյտունի և Թախտ-ե-Սուլեյմանի ավերակների նկարագրությունները:

Ուղեգրության հեղինակն իր ընթերցողներին ստույգ տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, թե ո՞ր կայանում ինչպիսի՞ օթևան կա, խմելու ջուրն ինչպիսի՞ն է, ինչպե՞ս են ընդունում հյուրերին, կարելի՞ է, արդյոք, ուտեստեղեն և անասունների կեր ձեռք բերել, ինչքան դրամ են գանձում անցնող-դարձողի ապրանքներից և այլն, և այլն:

Ութ ամիս անընդհատ ճանապարհորդելով Պարսկաստանով, Կարբեցին մոտիկից շփվել և ծանոթացել է պարսիկ աշխատավոր ժողովրդի անտեսական ծանր վիճակի, երկրում տիրող ծայրաստիճան աղքատության ու թշվառության բազմաթիվ փաստերի հետ և այդ ամենը բծախնդիր նկարագրել «Ուղեգրության» մեջ:

Ավետիս Կարբեցին առանձին սիրով է խոսում Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում բնակություն հաստատած իր հայրենակիցների մասին, տեղեկություններ է հաղորդում նրանց զբաղմունքի ու վիճակի վերաբերյալ: Նա ցույցով

արձանագրում է Պարսկաստանով ճանապարհորդող հայերի խիստ անմխիթարական վիճակը. հարկահաններն ու ֆեոդալները նրանցից հաճախ գանձում էին կրկնակի, անգամ եռակի չափով ավելի հարկեր ու մաքսեր, քան նրանց մահմեդական ուղեկիցներից:

«Ուղեգրության» զանազան մասերում բերելով հայերի նկատմամբ հալածանքների շատ փաստեր՝ Մաղիկյանը գրում է. «Ու յոյժ ցաւելով գրեմ, թէ այսքան բռնանան պարսիկք յազգ մեր և նեղեն անօրինութեամբ զքրիստոնեայս՝ եղեալս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց»:

Նա հատկապես մանրամասն է նկարագրել Նոր Զուղայի հայկական գաղութը, նրա բուրբ յոթ թաղերն՝ իրենց եկեղեցիներով, հռչակավոր Ս. Ամենափրկիչ վանքը, հայկական գերեզմանոցը, կանգուն և ավերակ շինությունները և այլն:

Ուղեգրողի վկայություններից երևում է, որ երբեմնի ծաղկուն, հարուստ, ազդային կյանքով առկայուն Նոր Զուղայի հայ գաղութը ապրելիս է եղել իր մայրամուտը: Նախկինում 20 հազարանոց տուն հայ գաղութից Կարբեցու այցելած ժամանակ ընդամենը մնացել էին 350-ի մոտ հայ ընտանիքներ:

էջմիածնի նվիրակ խաչատուր արքեպիսկոպոսն ու մեր ուղեգիրը հաղթահարելով դժվարին և վտանգներով լի երկար ճանապարհը, վերջապես հասել են Բուշեր քաղաքը:

Մեկ ամիս Բուշերում մնալուց հետո, մի խումբ ջուղահայերի հետ միասին, ռազմական «Դիսկովերի» նավով տասհինգ օր բարեհաջող լողալուց հետո, մեր ուղեգիրը հասնում է Հնդկաստանի Բամբեյ քաղաքը:

Կղզու և քաղաքի նկարագրությունից անմիջապես հետո, Կարբեցին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հնդիկ ժողովրդի, նրա կենցաղի, սովորությունների ու հավատալիքների մասին: Նա խոսում է նաև Բամբեյի հայկական համայնքի և նրա կյանքի մասին: Երբեմնի փարթամ ու ծաղկուն հայ համայնքից 19-րդ դարի 30-ական թվականներին մնացել էին ընդամենը մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնք հազիվ պահպանում էին իրենց գոյությունը պետական ծառայություններից ստացած շնչին միջոցներով:

Կարճ ժամանակում, գործերը Բամբեյում ավարտելուց հետո, Ավետիս Կարբեցին նավով ուղևորվում է Կալկաթա: 29 օր լողալուց հետո նրանց նավը խարխիս է նետում քաղաքի խոշոր նավահանգիստներից մեկում, որը մեր ուղեգրի վկայությամբ կոչվում էր «Հայոց նավահանգիստ»:

Կարբեցին իր սովորությանը հավատարիմ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Կալկաթա քաղաքի, նրա գեղեցիկ շինությունների մասին, շնայած համեստորեն նշում է, թե «գոյով մեր կրօնաւոր շեղ և մեզ հնար շրջել յամենայն տեղիս և առնուլ զճանօթութիւն լիապէս յամենայնէ»:

Առանձնապես ուշադրավ են ուղեգրության այն հատվածները, որոնք նվիրված են հնդիկ ժողովրդին: «Եւ են խաղաղասերք և համեստ և մանաւանդ յոյժ ողորմած առ տնանկս»,— գրում է մեր ուղեգիրը հնդիկների մասին:

Կարբեցին մանրամասն նկարագրել է Կալկաթայի հայկական հուշարձանները, շմոռանալով ընդօրինակել նրանց արձանագրությունները:

Մեծ գովեստով է խոսում մեր ուղեգիրը Կալկաթայի նշանավոր Մարդասիրական կոչվող ճեմարանի մասին, որի ամավերջի բնություններին ներկա է եղել նա: Հայ աշակերտներից բացի ճեմարանում սովորում էին նաև հրեղիկ աշակերտներ:

Կարբեցին տեղեկություններ է հաղորդում ճեմարանի գրադարանի մասին, որ պահվում էին նաև արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ, խոսում է նաև տպարանի և աղբատանոցի մասին:

Գործերը Կալկաթալում ավարտելուց հետո, խաշատուր եպիսկոպոսը Ավետիք Կարբեցուն, մի քանի հնդկահայերի ուղեկցությամբ, 1834 թվականի հունվարի 17-ին ուղարկում է Քենդալիա: Գրեթե մեկ ամիս նավարկելուց և ճանապարհորդելուց հետո Կարբեցին հասնում է Գաբա: Քենդալիայի արքայանիստ ճոխ քաղաքի նկարագրությունը տալուց հետո Կարբեցին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Գաբայի հայկական գաղութի մասին, որն այդ ժամանակ բաղկացած էր ընդամենը 15 ընտանիքից, որոնք «այժմ կան թափուր, գլխովին աղբատացեալ և բազումը հազի գտանեն զմասնաւոր պիտոյս հանդերձի և կերակրոց»:

Կարբեցին վեց ամիս այստեղ մնալուց հետո անցնում է Չիչրա, որը նույնպես հնդկահայ մեծ գաղութներից մեկն է եղել 18-րդ դարում: Այստեղ, զիտելով հայկական հուշարձանները և կատարելով իր վրա դրված հանձնարարությունները, նա վերադարձել է Կալկաթա: Կալկաթայից Քոմբեյ դարձի ճանապարհի մասին միայն մի քանի տող է նվիրված ուղեգրության մեջ, իսկ Կալկաթայից էջմիածին ճանապարհի մասին՝ և ոչ մի տող: Հստ երևույթին նա ավելորդ է համարել կրկնելու ինքն իրեն:

Վերջացնելուց առաջ երկու խոսք խաշատուր եպիսկոպոսի գլխավորած նվիրակության նպատակի մասին: Այդ մասին արժեքավոր տվյալներ են պահպանվել Մաշտոցյան Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում: Հատկապես կարևոր է Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցու մի նամակն ուղղված ինդոնեզաբնակ Հովսեփ Ամիրխանյանին. ըստ այդմ խաշատուր եպիսկոպոսը Հնդկաստան և հարևան երկրներն է ուղարկվել՝ հեռավոր այդ վայրերում բնակություն հաստատած հայերի հոգևոր պետքերը հոգալու, հայրենի երկրում տեղի ունեցած բախտորոշ իրադարձությունների մասին նրանց տեղեկություններ հաղորդելու, ինչպես և հեռավոր այդ գաղթօջախներում հաստատված մեր հայրենակիցների վիճակի մասին տեղեկություններ քաղելու համար⁷: Ավելի մեծ նշանակություն է տրվել նվիրակության կողմից հավաքվելիք դրամական հասույթներին: խաշատուր եպիսկոպոսը լիազորված էր ստանալու Իրանի, Իրաքի, Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի ու Բիրմայի հայաբնակ վայրերում էջմիածնին նվիրաբերված ու կտակված խոշոր գումարները⁸: Վերոհիշյալ բոլոր վայրերից ակնկալվող նվիրական հասույթները գերազանցում էին մի քանի հարյուր հազարից: Այդ իսկ պատճառով նվիրակությանը հենց սկզբից տրվել է կարևոր նշանակություն: Պահպանվել են խաշատուր եպիսկոպոսի համար անձնագիր ստանալու կապակցությամբ և նրա ճանապարհորդությունը գյուրացնելու նպատակով արված դիմումների ու խնդրագրերի մի շարք պատճեններ⁹:

Պատվիրակության մասին նախօրոք իմաց է տրվել Պարսկաստանի հայ աչքի ընկնող մի շարք գեմբերի՝ Աղալար խան Ենիկոլոյովին, Մատուր, խան Գրիգորյանին և ուրիշներին: Թեհրանում նրանց հանձնվել է Ամին-ուղ-Դովլեի

7 Մաշտոցյան Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 73-ի վավ. 99ա:
8 Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 77, վավ. 534ա:
9 Տե՛ս Կաթողիկ. դիվան, թղթ. 73, վավ. 30, 67, 74, 94, 95, 96, 98, 99, 186:

Ֆերմանը, որով նվիրակն ազատ է համարվել ուղևորներից զանձվող բոլոր տեսակի հարկերից:

Հանձնարարական գրություններ են առաքվել նաև Արաբական ծոցի Բրիտանական տերության գործակալ՝ պարոն Տելերային, Քենդալիայի կուսակալ Վիլյամ Բանտինգին, Հնդկաստանի անգլիական եկեղեցու պետ՝ Հակոբոս եպիսկոպոսին: Ի միջի այլոց, այս նամակները գրված են հայերեն և անգլերեն լեզուներով. թարգմանությունը կատարել ու գրել է Հարություն Քաղիադյանը:

Պահպանված գրությունների ցուցակից երևում է, որ խաշատուր եպիսկոպոսն ու մեր ուղեգիր Ավետիք Կարբեցին լինելու էին նաև Բաղդադ, Պինանդ, Սամարանդ, Սինդապուր, Բաթավիա, Սելդաբադ, Գլավես, Պեզու քաղաքները: Սակայն նրանք բավարարվել են միայն հնդկական քաղաքներով և ինչ-ինչ պատճառներով առանց այցելելու վերոհիշյալ վայրերը, վերադարձել են հայրենիք:

Ավետիս Կարբեցու ուղեգրության բնագիրը հրատարակության պատրաստելիս բացել ենք բոլոր հապավումները, ուղղել կետադրական սխալները, գլխատառերով նշել բոլոր անձնանունները ու աշխարհագրական անունները:

Այն բառերն ու հատվածները, որոնք հեղինակը խմբագրական նպատակներով ջնջել է բնագրում, սակայն նպատակահարմար ենք գտել վերականգնել, բերվում են սուր <> փակագծերում, իսկ չվերականգնելու դեպքում դրանք բերվում են տողատակում:

Տողատակում նախ. հապավումով տրվում են այն բառերն ու հատվածները, որոնք հեղինակը հետագայում փոփոխել է, բայց մենք նպատակահարմար ենք գտել բնագրում պահել այս փոփոխված ձևը, իսկ հետ. հապավումով տրվում են հեղինակի հետագա ուղղումները:

Առանձին դեպքերում շենք միջամտել լեզվական և քերականական ոչ ճիշտ շեղումներին՝ նկատի ունենալով, որ սույն աշխատությունը մեր դասական շրջանի գրականությանը չի պատկանում, և ջանացել ենք պահպանել հեղինակի լեզուն ու ոճը:

«Մանոթագրություններ» բաժնում լրացուցիչ բացատրություններ ու տեղեկություններ տվել ենք միայն անհրաժեշտ դեպքերում: Այդպես ենք վարվել նկատի ունենալով, որ մի շարք դեռ վաղուց լույս տեսած աշխատությունների մեջ հանգամանալից բացատրություններ կան հրատարակվող սույն բնագրում հիշատակված գրեթե բոլոր տեղանունների, բնակավայրերի, եկեղեցիների և այլ կառույցների, ինչպես նաև աչքի ընկնող անձնավորությունների վերաբերյալ: Ստորև թվարկում ենք հիշյալ աշխատություններից մի քանիսը.

- 1. Հ. Տեր-Հովհաննյան, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, Նոր Զուղա, 1880:
- 2. Կ. Լազարեիչ, Ստորագրութիւն Կալկաթա քաղաքին, Կալկաթա, 1848:
- 3. Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հ. Ա (ԺԳ—ԺՁ դդ.), Երևան, 1932:
- 4. Թ. Գուշակյան, Հնդկահայք, Երուսաղեմ, 1941:
- 5. Иран, Сборник, Москва, 1957.
- 6. Новая история Индии, Москва, 1960.

Ստորագրութիւն ճանապարհորդութեանց սրբակրօն Աւետիք վարդապետի Յարութիւնեան <Կարբեցայ>՝ արեղայի սրբոյ էջմիածնի՝ պաշտօնէի բարձրապատիւ ի տէր հանգուցեալ Խաչատուր արքեպիսկոպոսի՝ ծայրագոյն նուիրակի առաքելոյ յաշխարհ Լնդկաց. Գրեալ ի նոյն իսկ արեղայէ ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Յովհաննու սրբազնակատար և աստուածընտիր կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ի գահս սրբոյ էջմիածնի.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Յառաքելն վեհապետին Տեառն Յովհաննու սրբազնակատար կաթողիկոսին՝ Ամենայն Հայոց զբարձրապատիւ Խաչատուր արքեպիսկոպոսն² ի Սրբոյ էջմիածնէն ի նուիրակութիւն աշխարհին Լընդկաց, կարգեալ եղև և իմս նուաստութիւն երթալ ընդ նմա ի սպասահարկութիւն հոգևորականացն պաշտմանց, և իմ զկենցաղայօզուտ ծանօթութեանց աշխարհաց, զստորագրութեանց տեղեաց և շինուածոց, և զբարուց և զսովորութեանց և [զ]շինուածոց, և զբարուց և զսովորութեանց զանազան ազգաց և ազանց յորս կայր իմ առաջի անցանել, գիտելով զշահ և զօգուտ, կամ եղև ինձ ըստ իմուսմս ծանօթութեանց և տեսութեանց, տալ մերազնէից զտեղեկութիւնս: Քանզի ընդաբոյս իմն է հետազօտ բնաւորութեան և բարուց մարդկան և մտացն հեռածիգ զհեռագոյն կողմանցն աշխարհիս գիտել ըզտեղեկութիւն զայլ և այլ բարուց և սովորութեանց, իմանալ

4բ //զիրասեռիցն զկենցաղաւարութիւնս և զվիճակս, զի սքանչելակերտ աշխարհիս և բազմազան յոգնասքանչ արարածոցն, որ ի նմա եւ բազմատեսակ ձեռակերտացն մարդկանս ազին եղեալ հասու մտացն, ճոխանայ ի բանս և ի գործս, որով և բերկրեալ զուարճանայ և ամբարէ լինբեան զպտուղս նորանորս բանից և արհեստից և զԱստուծոյ գործոցն տեսեալ զմեծ վայելչութիւն և զզեղեցկութիւն՝ զարարողն փառաւորէ զնոցունց, զփառաորեալն յամենայն արարածոց, որում և վայել է փառք ի յաիտեանս յաիտենից:

Ք. Մ. Աւետիս վարդապետ Յարութիւնեան Մաղիկեանց Կարբեցի:

5ա Ելեալ մեր ի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի 15 յունսի, յամի տեառն 1832 անկաք ի ճանապարհ առ ի երթալ յերկիրն Լնդկաց ի պաշտօն նուիրակութեան: Եւ կայր մեզ անցանել ընդ աշխարհն Պարսից: Ընդ մեզ եկին յերեւելի ոմանք յուխտէ աթոռոյն աշխարհականք առ ի յուղարկաւորել զմեզ ի ճանապարհ մինչև ցեկեղեցիին Լանգուցեալ կոչեցեալ յանցս ճանապարհին, որ երթայ յԵրևան քաղաք, ուր զկայ առեալ սուղ ինչ ժամանակս և տուեալ զողջոյն սիրոյ և հրաժարական, տրտմազին սրտիւ բաժանեցաք յընդ մեզ եկելոցն և զնացաք յԵրևան, ուր և յամեալ մեր զաւուրս հինգիս] առ ի զբեռնակիրս վարձելոյ և զայլ պատրաստութիւնս ճանապարհի, վասն զիմելոյ ի Դավրէժ քաղաք, որ ըստ ռամկաց ասի Թավրիզ:

5բ Աստէն՝ սկիզբն զաշխարհագրական ստորագրութեանց, զորպիսութիւնս երկրին ընդ որս անցաքն ստորագրելով զիջեանս, զհեռաւորութիւնս իջեանաց ի միմեանց և այլն:

Իջեանն առաջին յԵրևանայ ցԴարէժ կոչի Աղբաշ³ գիւղ, յերից ժամուց ճանապարհ յԵրևանայ: Օթագայեալ զգիշեր մի մերձ գիւղիս յեզր Ազատ գետոյն՝ այն է գետ Գառնույ, ի լուսանալ առաւօտուն դիմեցաք ի գիւղն Դավալու⁴: Եւ կամեցեալ մեր երթալ ի վանս Խորվիրայ կոչեցեալ յուխտ, հարչաք զառաջնորդէ վանացն և տեղեկացեալ թէ՛ եկեալ է ի գիւղն Իւվայ⁵, որ է վիճակ Խորվիրայայ, ելեալ ի գիւղ անդր գտաք զսրբակրօն Սիմէօն վարդապետն Երևանցի: Ընդ նմայ ելաք ի վանս, որ է յերկուց ժամուց ճանապարհ և յերկրրպագեալ սրբազան տեղեացն դարձաք ի գիւղն Դավալով, որոյ բնակիչք էին մերազինք և յոյժ հիւրասէրք: Կացեալ զգիշերն՝ ի հետագայ աւուրն ելաք անտի ի Դավրէժ:

Ելեալ մեր ի գեղջէ անտի յերկոտասան աւուրս հասաք ի Դավրէժ ի 27 յունսի, անցանելով զճանապարհն ողջոյն խաղաղութեամբ և անվնաս, քանզի ճանապարհս այս խաղաղ է և աներկիւղ: Կալեալ մեր զբնակութիւն ի քաղաքիս՝ շնորհիւ և խնամածութեամբ Աղալար խանին Թիֆլիզեցոյ⁶, գտաք աստ զսրբազան արքեպիսկոպոսն Յովհաննէս Բայազետցի⁷, որ ի կաթողիկոսէն Հայոց առաքիւր յառաջնորդ սրբոյ վանացն Ամենափրկչի Նորոյն Ջուղայոյ, որ յամեալ էր աստ վասն ստանալոյ զհրովարտակ յարքայէն Պարսից միջնորդութեամբ զեսպանին ռուսաց, որ նստի առա՞ ի Դավրէժ: Ստացեալ նորա զայն հրովարտակ, ել ընդ մեզ ի ճանապարհ զէպ ի Թեհրան՝ յարքայանիստ քաղաքն պարսից, յետ կալոյ մեր անդէն զաւուրս հնգետասան: Ուղեկիցք էին ընդ մեզ պարոն Աբրահամ Միրզայ⁸ կոչեցեալն, որ էր ասպետ, որ իբրև զեսպան ի կայսերէն Ռուսաց նրթայր առ արքայն Պարսից, ընդ որս էին և այլք մերազանց և ի տաճկաց իբրև արք երեսունք:

Ելեալ մեր ի Դավրիժոյ զժամս հինգ ճանապարհորդեալ հասաք ի Սեյդաբադ⁹ գիւղն, որ է առաջին իջեան, այսինքն՝ մանգղիլ¹⁰, ի Դավրիժոյ: Ի սմին ճանապարհի կայ իջեան մի, որ է քարվանսարայ զեղեցկաշէն, կամարակապ և հոյակապ, յորում և վաճառեն զկերակուրս մարդկան և դարման անասնոց, ուր և ի ժամանակս ձմերան օթեն կարավանք, եթէ յորդութիւնք ձեանց արգելցին զանցաւորս ճանապարհաց:

Սուղ ինչ հեռի ի շինուածոյս կայ պարտէզ մի մեծ, որ է Աբբաս Միրզայ արքայորդոյն պարսից, յորում կան շինուածք մեծամեծք և զեղեկիցք և ունի պահապանս: Մերձ պարտիզիս անցանէ զետակ մի, որոյ ջուրն սակաւ ինչ է աղէհամ, զոր և կոչեն գետ Ղարասուի¹¹: Յնզր գետոյս ժամ մի հանգիստ առեալ ելաք անտի և ի տարածամիլ աւուրն հասաք ի գիւղն Թիքմատաշ¹² ի վեց ժամս: Գիւղս այս է երկրորդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի ճանապարհիս չգտանիր ջուր քաղցրահամ, թէպէտ կային ջրհորք բազումք, բայց շատք ի նոցունց աւերեալք, յորոց ի միումն միայն գտաք զջուր սակաւ և այն՝ աղէհամ: Աստ բազում նեղութիւնս կրեցաք վասն սաստկագոյն տօթոյն

և յահէ բազում աւագակացն, որք ասէին լինել անդ, ընդ որում զոգ-
ցես զգիշերն ողջոյն հսկեալք և անքուն եղեալք վասն զգուշութեան
կահուց և անասնոց մերոց: Բնակիչք գիւղիս այնքան աղքատ էին,
մինչ շունչին ևս հաց ցորենոյ, հաց դարւոյ ևս սակաւ գտանիր.
7բ նեղեալք են յոյժ յիշխանաց իւրեանց: Բազում նեղութեամբ|| ան-
ցուցաբ աստ վասն չգտանելոյ զկերակուր թէ՛ վասն մեր և թէ՛
վասն անասնոց մերոց:

Ելեալ մեր ի գեղջէ անտի և ճանապարհորդեալ զժամս եօթն հա-
սաք ի գիւղն Թուրքմանշայ¹³, որ է երրորդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի
ճանապարհին կային իջեանք, այսինքն քարվանս[ա]րայք: Երկուքն
ի նոցունց՝ աղիւսակերտք: Չգ[տ]աք ամենեւին ջուր, թէպէտ կային
ջրհորք բազումք, այլ բազումք ի նոցանէ անբակ[ը]: Յետ բազում
որոնմանց գտաք ջուր ինչ սակաւ և ջերմին: Շատ նեղսակրութեամբ
անցուցաք, նեղեալ ի տօթոյ, ի ծարաւոյ և ի թիւնալիր մոծակաց
բազմամբոխ կուտակելոց անդէն:

Ելեալ անտի գնացեալ զժամս վեց հասաք ի գիւղաշահարն¹⁴ Միա-
նայ: Ճանապարհն յոյժ տօթագին էր և վիմուտ. կայր և գետ մի
բարեհամ ջրոյ, յորոյ յեզրն իջեալ ժամ մի՝ ապա գնացաք յիջեան
8ա գեղջն, որ է չոր[թ]որդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի սմին|| իջեանի կային
որդունք վնասակարք և թիւնաւորք, որք երբեմն պատճառն մարդ-
կանց մահ, մանաւանդ օտար անցաւորաց: Առատութիւն էր աստ
ուտելեաց և այլոց պիտոցից ճանապարհորդաց: Բնակիչք գիւղաքա-
ղաքիս էին ընչաւէտք: Ունէին և զփոքրիկ շուկայ, յորում վաճա-
ռէին զպիտոյս անցաւորաց բերեալ ի շրջակայ վայրացն:

Ելեալ ի գիւղէ աստի և զժամս վեց գնացեալ՝ ժամանեցաք ի
գիւղն Աղքեանդ կոչեցեալ: Կային ի ճանապարհին կամուրջք երկուք
սակաւ ինչ հեռաւորութեամբ ի միմեանց: Կամուրջն առաջին էր գե-
ղեցիկ, աղիւսակերտ, շինեալ ի վերայ վեշտասան կամարաց*, որոց
երկարութիւնն լինէր հարիւր եօթանասուն քայլ: Իսկ կամուրջն երկ-
րորդ՝ քարաշէն, զեղեցկաձև և բարձրաշէն՝ երկայնութիւնն իբրև
հարիւր և քսան կանգնաշալի: Միջոցք երկուց կամրջացն տէ յերիս
8բ ժամս և ճանապարհն բովանդակ՝ || սալայատակ յօրինեալ**:

Կամուրջս այս երկրորդ ասի լինել ավանդութեամբ և յատկու-
թեամբ նշանաց սահմանագլուխ գաւառին Հայաստանեայց, որ
Ղափլանթու¹⁵ կոչի: Մերձ յերկրորդ կամրջին, ի վերայ բարձր բլրոյ
միոյ, երևէր շինուած ինչ խորանաձև, շինեալ ի կրոյ և ի գաճոյ, որ
և կարծի շինեալ ի թագաւորացն Հայոց, որպէս պատմեցին ընդ մեզ
եղեալ ուղեկիցքն ի մերազանց: Մօտ գեղջս կայր աղբիւր մի պա-
տուական սառնորակ ջրոյ, որ ոչ սակաւ զուարճութիւնս տայ անցա-
ւոր կարավանից:

Ելեալ մեր աստի զկնի եօթն ժամուց հասաք ի գիւղն Արման-
խանայ¹⁶: <Ճանապարհն ողջոյն ամենեւին անջուր, զի> թէպէտ ի
տեղիս-տեղիս գտանիր ջուր, բայց սակայն յոյժ աղէհամ, ծծում-

* Նախ. ի վեշտասան ականց:
** Նախ. բոլոր քարամբ ֆարշեալ:

բային և զեղնագոյն, զոր ոչ մարդկան և ոչ անասնոց հնար էր ըմ-
9ա պել, վասնորոյ ճանապարհորդք բառնան ընդ լինքեանս || ջուր:
<Մեր գլխովին անտեղեակ գոլով շունչաք ընդ մեզ ջուր, որոյ
վասն կարի նեղութիւն կրեցաք ի ծարաւոյ>: Բայց բարեբախտապէս
պատահեցաք մրգավաճառ անձանց, որք բարձեալ տանէին զմիրգս
զբաստուք, այսինքն է սեխ (ղարրիզակ)¹⁷, դութմայ և մեղրապոպ
(ձմերուկ), յորոց գնեալ զովացաք յոյժ ի ծարաւոյ:

Ելեալ մեր յԱրմանխանայ գիւղէն և զժամս վեց ճանապարհորդեալ
հասաք ի գիւղաքաղաքն Զանգեան¹⁸: Ի ճանապարհին կային իջեանք
երկուք¹⁹, բայց զրեթէ կիսով չափ անբակք յանխնամածութեանէ:

Գիւղաքաղաքս Զանգեան է պարսպապատ, ունի շուկայս համե-
մատ բնակչացն: Բնակիչք նորա՝ կարի իմն մարդասէր և հիւրա-
սէրք իսկ: Ունի արտաբոյ պարսպին բազում այգիս և պարտէզս
9բ պտղատու ծառոց, որք բազում զուարճութիւնս մատու||ցանեն ան-
ցորդաց: Յայսմիկ գեղջ պատահեցաւ այր ոմն ազգաւ հայ Դավրի-
ժեցի, անուն նորա՝ Գրիգոր*, զոր իշխան տեղույս բռնութեամբ ա-
ծեալ էր աստ վասն շինութեան հրացանից, որ արհեստիւք** էր ճար-
տարագործ: Սա եկն յիջեան մեր յայցեկութիւն ընծայիւք նորահաս
մրգաց առ սրբազան տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսն <և բազում
մարդասիրութիւն եցոյց մեզ>, բայց տրտում էր սա սաստիկ վասն
հեռանալոյն յիւրայնոցն և բնակելոյ ժամանակս բազումս ի մէջ
այլազգի պարսից: Թէպէտ ունէր պատիւս յիշխանէ անտի, այլ ի
սէր իւրայնոցն յակամայս բնակէր անդ***:

Ելեալ ի Զանգեանայ յետ վեց ժամուց ճանապարհորդութեան
հասաք ի Սուլթանիայ²⁰: Ի ճանապարհին [ո]չ գոյր ջուր լաւ, թէպէտ
կային ջրհորք բազումք, բայց բոլորն անբակ, վասն որոյ նեղու-
թիւնս կրեցաք ի ծարաւոյ, միայն մրգօք շատացաք:

10ա ||Սուլթանիա շինեալ է ի վերայ բլրոյ միոյ յարևելից կուտ
յանցս ճանապարհին, և է աստ ամարայնոց արքային պարսից: Շի-
նուածք տեղոյս, զոր կոչեն Պալատ արքայական²¹, է ամենագեղե-
ցիկ և վայելչադիր, զարդարեալ ի ներքուստ բազում ոսկենկար նըր-
բագործ պատկերօք՝ նկարեալ յորմն ի վերայ գաճոյ, ապակե-
հեռ որմովք, մանաւանդ դարպասն, ուր բնակի նոյն ինքն Արքայն,
զեղեցիկ և զարդարուն յոյժ: Որմունք նորա ի վերուստ մինչև ցխո-
նարհ ոսկեզօծ ծաղկենկար պատկերօք գեղազարդեալք: Չեղուն նո-
րա նոյնպէս ոսկեզօծ, խառն ընդ բազմագոյն երանգօք պատկերօք
արքայնոց****: Շուրջ պալատովս գոյ դաշտ մի մեծ յոյժ և կանա-
չազուարճ, լցեալ դալարադեղ խոտովք, ունելով ի ստորոտ բլրոյն
և զաղբիւր մի բարեհամ, զուարճարար և յոյժ սառն: Արքայն պար-
10բ սից || ի ժամանակս ամարան***** հանդերձ մեծերամ տամբ իւ-

* Նախ. անուն նորա Գրիգոր Թարվիզեցի:
** Չեռ. յորում արհեստի:
*** Հետագայում խաչակիչով հանված են «Բայց տրտում էր... բնակէր անդ» ճախ-
գաստըյունները:
**** Նախ. և ապակեղինօք բազմօք:
***** Չեռ.. ամռան:

րով* գայ բնակի ի պալատիս իբրև զամիսս երիս, ապա զառնայ յարքունիս իւր, որ ի Թեյրան: Ասպարիդով միով հետի ի պալատէս կայ գիւղ մի Սիդրան²² կոչեցեալ, յորում կան իբրև տունք պարսից տասն՝ ազատք յարքունական հարկաց և պահապան նոյն արքունական շինուածոցն:

Ելեալ մեր ի Սուլթանիոյ յետ <վեց> ժամուց հասաք ի Խոռոմ-դարայ²³ գիւղն <բազում և սաստիկ նեղութեամբք առ ի չգոյէ ջրոյ>: Բնակիչք սոյն գիւղիս համեմատութեամբ այլոց, յորս անցաք, էին սուղ ինչ բարեվիճակ կենցաղաւարութեամբք:

Ելեալ մեր ի Խոռոմդարոյ և կրեալ բազում տառապանս ի տօթոյ <առ ի չգոյէ ջրոյ ի ճանապարհին>, հասաք ի գիւղն Սեադրոն²⁴ զկնի եօթն ժամուց և կացաք անդ զգիշեր մի ի բացօթեայ տեղուջ մերձ գիւղին:

11ա //Ելեալ մեր ի Սիդրոնայ գիւղէն յետ եօթն ժամուց հասաք ի քաղաքն Ղազրէն²⁵: Քաղաքս այս է գեղեցիկ և բարեձև, <ի դաշտավայր տեղուջ, մերձ լեռանց>: Գոն ի նմայ բազում շինուածք երևելիք հին և նոր և քանի [մի] մզկիթք, յորոց ոմանք գեղեցիկք և բարձրաշէն, բայց մինն յոյժ գերահռչակ՝ գմբեթայարկ և բարձրադոյն: Այս գմբեթ արտաքուստ պատեալ է ոսկով <և կոչի Մզկիթ արքայական>²⁶: Ունի քաղաքս անելի քան զերեսուն ամբարս ջուրց** , այսօրինքն օվամբարս²⁷ ըստ պարսից, աղիւսակերտս, յորոց մին կամ երկուքն են շինեալ ի Հիւսէին խան²⁸ Սարդարէ Երևանայ: Բնակիչք քաղաքիս են ընչաւէտք, գոն ի նմայ բազում երևելի վաճառականք գրեթէ յամենայն տեղեաց և ազգաց*** , որպէս և պատահեցաւ մեզ ի մերազանց սերելոց ի Նորն Ջուղայ Մարդար խան անուամբ: Կացաք մեք**** ի տան միոյ այլազգոյ զաւուրս երկուս՝ բազում մխիթարութեամբ:

11բ Ելաք անտի և յետ ութն ժամուց ժամանեցաք ի գիւղն Ղշլայ³⁰, բազմադիմի նեղութեամբք յերեսաց ծարաւոյ և յանտանելի***** տօթոյն և կացաք աստ զգիշեր մի:

Ելեալ ի Ղշլայու և յետ վեց ժամուց հասաք ի իջևանեցաք ի Սօնկ-րապատ³¹ գիւղն: Գիւղս այս ջրաշատ է: Վասն մերձ գոլոյն լեռանց գտանին աստ բազում <ժողովք ջրոց> և մեծամեծ առուք զուարճարար և սառն ջրոց: <Նոյնպէս և կային> առատութիւնք ուտելեաց և զանազան պտղոց և խաղողոց: Ունի շուրջ զիւրեւ այգիս բազումս և երկիրն է իբրև դաշտն Արարատայ՝ հարթ և տափարակ և հողն՝ բեղմնաւոր: Բնակիչք գեղջս կարի իմն աշխատասէրք էին յերկրագործութիւնս, քանզի գոյր առատութիւն յոյժ ցորենոյ, գարւոյ, ազնիւ բամբակի և այլոց ընդեղինաց: Կացաք անդ զգիշեր մի ի մէջ պարտիզի միոյ:

* Ան. մեծերամբք տամբք իւրովք:

** Ան. ջրշեղջս:

*** Ան. վաճառատեղիք ընդարձակագոյնք: Գտանին արտաքոյ քաղաքիս յոլով ալգիս խաղողոյ ու բազում ծառս ֆստղի²⁹:

**** Ան. կացեալ մեր:

***** Նախ. առ ի պակասութենէ ջուրց և յանտանելի:

12ա Ելեալ մեր անտի և զժամս վեց // զնացեալ* հասաք ի գիւղն Սուլէյմանի³²: Ի գիւղի աստ գտանէր ամենայն բարութիւն: Մերձ գիւղիս անցանէր գետ մի յորոյ վերայ կայր կամուրջ մի մեծ շինեալ ի քարանց: Տէր գիւղիս էր Մանուշար խան³³, Տիխիսեցի, ուր կացեալ մեր զերիս աւուրս՝ ելաք անտի զիմել ի Թեյրան քաղաք:

Իսկ արդ՝ ճանապարհորդեալ զժամս եօթն ի Սուլէյմանիոյ հասաք ի Թեյրան քաղաք ի 15 օգոստոսի** : Ի ճանապարհին կայր գետ մի մեծ, յորոյ վերայ կայր կառուցեալ կամուրջ մի գեղեցիկ և բարձրաշէն ի նրբատաշ քարանց: Գետս այս անցանէ երկու աւուր ճանապարհաւ հետի ի Թէհրանու:

Ճանապարհս այս, <այսինքն ի Սուլէյմանիոյ> մինչև ցԹեյրան, էր երկիւղալի յոյժ յահէ աւազակաց, վասն որոյ ահիւ մեծաւ և <զողութեամբ> անցաք զայն ի ցրտասատոյց հողմոց, որք սաստկագին // շնչէին*** :

Եւ արդ թողեալ զանօրէնութիւնս նոցա ի դատաստանի տեառն աստուծոյ՝ ասասցուք ըստ տեսութեան մերում ըզքաղաքէս: Են ի քա-

13ա ղաքիս իբրև 15 տուն յազգէս հայոց³⁴, //եկեալք ի **** Նոր Ջուղայոյ, արհեստիւ ապակեայ վանդակագործ³⁵ (այսինքն՝ ջամբօռ)³⁶ և կէսք եւս գինէլվաճառք և վաճառականք մասնաւոր, ունին երկու փոքրիկ եկեղեցիս և մին վիճակաւոր քահանայ:

Կացեալ մեր ի քաղաքիս զաւուրս ինչ հազիւ կարացաք տեսանել զարքունի բնակութիւնսն, որոց գեղեցկութիւնն ըստ իւրեանց համեմատեալ***** զովանի էր, բայց քաղաքն շունէր յատկապէս գեղեցկութիւն և կարգադրութիւն: Թէ՛ ի ներքուստ և թէ՛ յարտաքուստ պարիսպ քաղաքիս հողէ շինեալ է յոյժ անհաստատ: Ունի բաւականին շուկայս և մեծամեծ իջևանս կարավանից: Գտանին մասնաւոր երևելի վաճառականք, որպէս տեսաք Աղայ Մինասն Տըվիխիսեցի³⁷ և այլ անձինս ի բարելացուց³⁸: Առատութիւն էր ի քաղաքիս և գտանէր ամենայն ինչ:

13բ //Ելեալ մեր ի Թէհրանու ի Նորն Ջուղայ, ուր առաջին իջևանն էր Քնարակերտ³⁹, զժամս հինգ հասաք մերձ ի գիւղն և յիջևանն կացաք զայն գիշեր: Մերձ գիւղիս գտանէր բազում ծառատունկ և անցանէր գետ մի, որոյ ջուրն՝ աղէհամ: Առատութիւն էր աստ յամենայն կողմանէ, որովհետև մերձ է քաղաքին: Ուղեկիցք բազումք էին ընդ մեզ ի ջուղայիցուց:

* Ան. գնացաք:

** Նախ. 1832 և ի 15 օգոստոսի յարքայանիստ քաղաքն պարսից:

*** Այտեղից սկսած հետեյալ հատվածը հետագայում խաչաճիշով հաճված է. «Ի նեղութիւնս մեր խոռոմիւր նաև դարմանք և հիացումն մեծագոյնս ընդ անկարդ և անգօր իջևանութիւնս պարսից տէրութեան, տեսեալ զի նոյն իսկ ի դրունս ամբողջն յաճախէին յափշտակութիւնք, զօրութիւնք, անկարգութիւնք և անդրելի անօրէնութիւնք:

Աւազ կուրութեան ազգիս այսորիկ անօրինի և անիրաւի, որք իբրև զզազանս վայրիս գիշատեն զմարդիկ և պարծին յանօրէնութեան իւրեանց, ոչ գիտելով զի բազմահամբերն աստուած, յաւուր միում կործանելոց է զանօրէն տէրութիւնս իւրեանց և տալոց ի ձեռս թագաւորի ողորմածի, բարեբարի և ազգի բարեզործի և առնողի զկամս իւր սուրբ»:

**** Նախ. բուրբովմբ եկեալք:

***** Նախ. համեմատութեան:

Ելեալ աստի զկնի վեց ժամուց հասաք ի Հովուզ Սուլթան⁴⁰ տեղին, որ միայն իջեան էր կարավանից և վաճառէին զամենայն ինչ ի պէտս ուտելիաց: Մերձ իջեանիս կայր ամբարանոց մի ջրոյ, որոյ ջուրն էր անձրևի և գրեթէ միանգամայն հոտեալ և լի որդամբք:

14ա Յետ ժամու միոյ պանդոկապետ տեղույս, զոր ռատար⁴¹ կոչեն, եկն առ մեզ և պահանջէր զգլխահարկս ի մէնջ, զոր առնեն պարսիկք յազգէ մերմէ յամենեցունց առանց կարգի || ճանապարհորդաց ընդ այս տեղի: Սակայն սա ինքն շունէր իրաւունս պահանջելոյ, քանզի շէր հարկապահանջ, այլ պանդոկապետ (այսինքն՝ քարվան[ս]արարար)⁴²: Այլ գիտացեալ նորա զհայազգի լինելն մեր, կեղծեալ զինքն յանուն հարկապահանջի, պահանջէր բռնութեամբ ի մէնջ քսան թուման դրամս: Եւ մեք տեսեալ, թէ ոչ գոյ հնար իջանելոյ նորա ի շարութեանն, զոր սպառնայր ի վերայ մեր և յոյժ նեղէր և շէր ոք, որ առնէր իրաւունս, ոչ ոք ի մէնջ իշխէր հակառակիլ անօրէնիս: Ո՛հ, յոյժ ցաւելով գրեմ, թէ այսքան բռնանան պարսիկք յազգ մեր և նեղեն անօրէնութեամբ զքրիստոնեայս՝ եղեալս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Զիարդ և իցէ, զկնի բազում ծովանման արտասուաց և աղաչանաց, բռնութեամբ էառ ի մէնջ զինն հատ զռանիս⁴³, որ է պարսից դրամ և ապա արձակեաց յո՛յժ, յո՛յժ նեղութեամբ:

14բ Ելեալ մեր աստի մեծ յուսահալ/տութեամբ <յերեկոեան պահուն>, յետ եօթն ժամուց հասաք ի Փօլիղալլաք⁴⁴ անուանեալ իջեւանն, որոյ մերձ կայր պատուական առու մի ջրոյ, որով մխիթարեցաք ոչ սակաւ, նոյնպէս ի բարեհամ պտղոց, որովք շատացաք, քանզի վասն անցաւորաց վաճառեն (այսինքն՝ մեղրապոպ, զարբիզակ, սեխ): Կացեալ աստ վասն կերակրոյ և սուղ ինչ հանգստութեան, զկնի մին ժամուց կրկին անկաք ճանապարհ առ Քեաշան քաղաքն պարսից:

Ուստի զկնի ինն ժամուց հասաք ի գիւղաքաղաքն Քեաշան գիշերային ժամու, տեսաք ի ճանապարհին զքանի մի գիւղս զարդարեալս ծառօք բազմօք: Լուաք աստ ի շուկայն թէ՛ ճանապարհն աստի մինչև ցԱսպահան է երկիւղալից յոյժ յաւաղակաց, որոց բազմացեալ յոյժ կոզոպաէին զանցաւորս և վիրաւորէին, որպէս՝ և մեք իսկ տեսաք վիրաւորեալսն յաւաղակացն: Ուստի մեծապէս տրտմեալ էաք և վարանեալք, թէ զիա՛րդ ունիմք անցանել ընդ այն ճանապարհ: Այլ սակայն յանձնեալ զմեզ ի խնամս և ի պահպանութիւնս տեսան, հաստատեցաք զմիտս երթալ Արտատանայ անուանեալ ճանապարհան⁴⁵:

Քեաշան քաղաքն է գեղեցիկ և բարեձև, այլ ունի բազում աւերակս եղեալս ի ժանդախտ ցաւէն յամի տեսան 1828, յորում գրեթէ կէս մասն բնակչացն մեռեալ են: Տունք նոցա և մեծամեծ բնակութիւնք են աւերակ, նոյնպէս և նոնաշատ այգիք նոցայ անխնամ: Իշխան տեղույս է արքայորդի, որ միայն վասն իւր ունի հոգս և ոչ վասն հպատակելոց, որով քաղաքն ողջոյն է յանկարգութեան: Ունի քաղաքս գեղեցիկաձև իջեանք նոյնպէս և կրպակս բազումս շինեալս ի հին ժամանակաց: Վաճառականութիւն շէր այնքան, որքան երևէր, այլ մասնաւոր ի քաղաքին գտանին բազում տունք յերբայեցուց:

15բ ||Ելեալ մեր զգիշերային ժամու ի Քեաշանայ քաղաքէն ահիւ և դողութեամբ մեծաւ յերկիւղէ աւազակաց և դաւուրս հինգ ճանապարհորդեալ ի վերայ լեռանց ընդ սահմանս Արտատանայ և առաւել յերկիւղէ աւաղակաց և անիրաւաց՝ շկարացաք աստի մինչև ցնորն Զուղայ գրեւ զորպիսութիւնս ստորագրութեանց և վասն տեղեաց են: Զկնի բազմագիւմի նեղութեանց զոր կրեցաք ի ձեռն պէս պէս փորձութեանց, հազիւ հազ, ողորմութեամբ ամենակարողին Ա... Էծոյ, ժամանեցաք ի նորն Զուղայ մերայնովք հանդերձ ի 1832 ամի, ի սեպտեմբերի, յաւուր կիրակէի, ի տօնի վերացման սրբոյ խաչին, և օթեանեցաք ի հոշակաւոր վանս սրբոյ Ամենափրկչի⁴⁶:

16ա Կայ իմ աստանօր ստորագրութիւն բազում և ընդարձակ զբազմահոշակ զգեղեցիկադիր քաղաքէն Ասպահանայ, որոյ գեղեցկութիւն և բարե||խառնութիւն օգոցն հիացուցեալ է զճանապարհորդս ամենայն, որպէս և մեք իսկ տեսաք և առաք զփորձն ականատեսութեամբ:

Քաղաքն Ասպահան (ըստ հնոց Շուշան)⁴⁷ շինեալ է ի մէջ ընդարձակագոյն և լայնատարր մեծագոյն տափարակ դաշտի, որոյ շրջապատն է իբր վաթսուն մղոնաչափ, շրջապատեալ ի տեղիս—տեղիս բարձրագոյն և է զի փոքրագոյն՝ լեռամբք և բլլօք: Գոն ի քաղաքիս բազում շինուածք մեծամեծ հնագոյն[ք] և նորք, գեղեցիկ[ք] և հոյակապք յոյժ, որք են վաճառատեղիք մեծակառոյցք (այսինքն՝ քարվանսարայք): Թաղումք ի նոցանէ կրկնայարկք, ուր կան բազում մեծամեծ երեւելի և հարստագոյն վաճառականք յազգէն պարսից: Տեղիքն տուր և առութեան (այսինքն՝ բազարքն, որք են անթիւ) են մեծամեծ և կրպակք բազում՝ շինեալ յերկուս կողմանս վաճառանո||ցին (այսինքն՝ բազարին), ունելով յարկս և ձեղունս կամարակապս և գմբեթայարկս և բարձրաշէնս, ուր մարթ է շրջել առանց նեղութեան յանձրեոյ և յարեոյ և գրեթէ ընդ համօրէն վաճառատեղիս: Ի մէջ երեւելի շինուածոց քաղաքիս զլխաւոր է պալատն արքային, ուր բնակի արքայն պարսից ի գալն իւր յԱսպահան: Գեղեցիկ է պալատս յոյժ և մեծ, զարդարեալ բազմանկար ոսկեղօծ պատկերօք արքայազանց պարսից, յեռեալք կան հայելիք մեծամեծք յորմունս և ի ձեղունս սրահից և սենեկաց ունելով գեղեցիկակերտ մարմարինեայ շրբուղիս (շատրուանս) ի միջի: Զի՛նչ ասացից և վասն ընդարձակագոյն տեղուցն, որում Շահի Մէյլան⁴⁸ կոչեն զանուն: Յերկուց կողմանց հրապարակիս են շինուածք երկայարկ բնակութիւնք զօրաց:

16բ յորոց առաջին արեւմտեան կողմն է՝ մեծ մզ||կիթն պարսից, յոր ոչ ոք ի քրիստոնէից կարէ մտանել, իսկ եթէ պատահիցի անկարծիք կամ՝ ի հաւատոյն պարտի ուրանալ և կամ՝ մեռանիլ շարաշար:

Նաև գեղեցիկն ի շինուածս և ի դրօսարանս քաղաքիս է տեղին Չարբաղ⁴⁹ կոչեցեալ, որ է ճանապարհ մեծ և լայն, որ հանէ մինչ Զուղայ՝ ի բնակութիւն Հայոց: Երկայնութիւն նորա՝ իբրև մղոնս երկուս՝ բաժանեալ յերիս անցս ճանապարհաց, ունելով ի միջոցս շաղագն բուրաստանս ծաղկանց, վարդենիս բազումս ազնուագոյն[ս] և զայլ ծաղիկս և մեծամեծ շրբուղիս: Չորք են շարք բարձրաբերձ սօսեան, [որք] բաժանեն զտեղին յերիս անցս ճանապարհ:

Հաց: Յերկուց կուսէ պողոտայիս են ապարանք հոյակապք և բարձրաշէն* և մզկիթ մի մեծակառույց և գեղեցիկ: Յարևելեան և 17բ յարևմտից կողմն ճանապարհին, այսինքն Չարբաղին, կան և այգիք մեծամեծք և արբունականք հէշտ-բրհէշտ⁵⁰ կոչեցեալք, այսինքն է դրախտ ութն ըստ պարսից, շորք ի մի կողմն և շորք՝ ի միւսն, յորս գոն մեծամեծ և գեղեցիկ ապարանք⁵¹ վասն արքայազանց և բազմատեսակք ծառք ազնիւ պտղոց, և բազում ծառք թթոց, որք, յիրաւի, ի ժամանակս ամարան, մանաւանդ ի գարնան, բերկրեցուցանեն զսիրտ մարդոց զուարճատես զալարութեամբք իրեանց:

Անցեալ ընդ ճանապարհն վերոյգրեալ (այսինքն է՝ Չարբաղն) ընդ առաջ գայ կամուրջ մեծ և հոշակաւոր շինուածով, որ կառուցեալ է ի վերայ Զանդարուտ⁵² գետոյն, որ և բաժանէ զգաշտն Ասպահանայ յերկուս մասունս, բաւականին լայն, յաւելի քան զտասն 18ա հեծելոց ասպարեզս: Ունի յերեսուն և երկու մեծամեծ ակունս շրոց: Խարխախքն են քարակերտք, իսկ զլուխն՝ աղիւսակերտք: Անցեալ ընդ կամուրջս՝ կայ դաշտ մի մեծ, ուր սերմանեն զբանջարեղէնս և զցորեան ևն:

Յետ սոցա ամենեցուն ընդ առաջ ելանէ Նորն Զուղայ՝ բնակութիւն ազգին հայոց, զորմէ ստորագրեցից աստանօր:

<Արդ՝> Նորն Զուղայ է ի հարաւային կողմն Ասպահանայ որ է արուարձան նորա բաժանեալ Զանդարուտ գետովն, շրջապատ նորա յաւելի քան զմղոնս տասն՝ առեալ նաև զաւերակունք՝ շինեալ ի վերայ տափարակ և բարեբեր գետնոյ:

Իսկ արդ՝ որպէս յայտ է ի պատմութենէն Հայոց, Շահարաս Ա⁵³ Արքայն պարսից զբնակիչս Հնոյն Զուղայու որ ի հայս բնութեամբ 18բ վարեաց, անտի տարեալ զնոսա յԱսպահան քաղաք և տուեալ զտեղի, բնակեցոյց ի նմա, զոր կոչեցին Նոր Զուղայ: Եւ ըստ նոյն պատմութեան, էին վարեալքն աւելի քան զերկուտասան հազար տունս հայոց, որք գոլով ընչաւէտք յոյժ, շինեցին տունս մեծամեծս և ընդարձակս յոյժ, բարձրակառուցս, գեղաշուք սրահիւք, գեղեցկաձև և ոսկեզօծ սենեկօք, զուարճարար և բազմապտուղ այգեստանօք, զորս արդարև ապարանս** իշխանաց և իշխանապետաց արժան է կոչել:

Կառուցեալ են նաև վանս երկուս և զեկեղեցիս քսան և շորս գեղեցկակառուցս, հոյակապս, զմբեթայարկս և ընդարձակագոյնս, ուր ճոխացեալ էին բազմակոյտ հարստութեամբ, ծաղկեալ և բազմացեալ էին գեղափայլ գերդաստանօք, մեծահոգի աւազանուլք և աշխարհաշէն մեծագործութեամբք: Այլ սակայն, աւաղ, պարսկականն անօրէն բռնակալութեան, աշխարհաւէր իշխանութեան, անողորմ և անյազ հարկապահանջութեան***, մանաւանդ ի ժամանակս անիշխան և անտէրունջ քաղաքական պատերազմաց⁵⁴, իսպառ աւերեալ, կործանեալ և ամայացուցեալ են զայս տեղիս բաղձալի: Թողեալ իշխա-

* Հետ. Բարձրակառուցուն:
 ** Աետ. ապարանք, Հետ. իբրև զապարանս:
 *** Աետ. որք աշխարհաւէր իշխանութեամբ, անողորմութեամբ և անյազարար հարկապահանջ լինելին:

նաց և աւազանույն զտունս և զապարանս, փախուցեալ են յերկիրս այլևայլս, սոյնպէս հասարակութիւն ազգիս մի զկնի միոյ փախուցեալ՝ ոմանք ի Հնդկիս և ոմանք յաշխարհ Ռուսաց: Միանգամայն դատարկացեալ են այժմ տեղիք նոցա: Մեծամեծք տունք նոցա եղևալ են աւերակք և որքք զազանաց և բազումք ի նոցանէ՝ անդաստանք ցորենոյ և բանջարեղինաց, որոց կիսաւերք և տրտմազգեաց տեսութիւնք խարշատեն և ճմլեցուցանեն զսիրտ տեսողաց՝ ազգասիրաց և կարեկից համասեռից:

19բ <Իսկ> արդ՝ թողեալ զտրտմալի վիճակ զայժմեան որպիսութեան Նորոյն Զուղայու, ստորագրեցից զնշխարս մնացուածոց նախնի վայելչութեանց և գեղեցկութեանց նորա:

Արդ այժմեան Նոր Զուղայ բաժանի յեօթն թաղս⁵⁵ (որ ըստ իւրեանց բարբառոցն ասեն մալաթս)⁵⁶ ի մեծի և ի փոքու: Բնակիչք եօթանց թաղիցս հաշուին իբրև տունք երեք հարիւր և յիսուն⁵⁷, որք յառաջն էին աւելի քան զերկուտասան հազար մեծամեծ տունս: Այժմեան բնակիչք ի զործ ածեն բազում արհեստ, այսինքն՝ վաճառականութիւն, ոստայնանկութիւն (այսինքն է ջուհակութիւն), ոսկերչութիւն, դարբնութիւն, ճարտարապետութիւն և այլ կենցաղական արհեստս: Սակայն ըստ աշխատանաց իւրեանց չեն այնքան ընչաւէտք, քանզի բռնի հարստահարութիւնք և անկարգ կառաւարութիւնք պարսից ոչ թողուն զնոսա յանգործութիւնն, յորմէ նեղեալք և յուսահատեալք, ոչ միայն չեն կատարելագործեալ զայնս, այլ և օր յաւուր անշքացեալ ոչ զտանեն զանգործութիւն մտաց, հանգստութիւն կենաց և զանգուզական զազատութիւն, որով մարդ կարէ բարւոք կերպիւ կենցաղավարիւ:

Սոյնպէս շունեղով ցժամանակս մեր բարեկարգ դպրոցս և վարժապետս, զրկեալ են ի հարկաւոր գիտութեանց, բայց նորոգ շքեղափայլ և հայրենասէր հանգուցեալն ի տէր պարոն Գրիգոր Սամեան Զուղայեցի⁵⁸ բնակեալն ի Մաղրաս, ի կտակի իւրում քսան հազար ուսուցի է թողեալ, զի եկամտաւ նոյն գումարին կառուցի ուսումնարան մի բարեկարգ հայկեան լեզուի ի Նորն Զուղայ՝ կարգելով զվարժապետ մի ուսեալ քաջապէս:

20բ Խօսեցեալ փոքր ի շատէ զվիճակէ և զհանգամանաց զազգէ մերմէ՝ ստորագրեցից զթաղս և զեկեղեցիս Զուղայու: Սթաղն (այսինքն մալաթն) առաջին կոչի Զուղայ: Ի թաղիս աստ կան եկեղեցիք երկուք և վանք մի հոշակաւոր միանձանց՝ կոչեցեալ վանք Ամենափրկչի: Անուանք եկեղեցեացն՝ սուրբ Ստեփաննոս (այն է՝ Մէլատանի ժամն)⁵⁹ և սուրբ Աստուածածին⁶⁰:

Վանք սրբոյ Ամենափրկչին է շինուած բարձրաշէն և գեղեցկաձև, ունի կաթողիկէ մի մեծ յոյժ՝ աղիւսակերտ, զարդարեալ է յոյժ ի ներքուստ գեղեցկանկար տէրունական պատկերօք սկսեալ յարարչագործութենէն Աղամայ ի վերուստ մինչև ի խոնարհ: Կաթողիկէն ոսկեզօծեալս* ի ներքուստ ընդ խառն բազմազոյն երփներփն

* Հետ. ոսկեզօծ:

նկարօք և ծաղկենկար դրուակօք*։ Ունի խորան մի բարձր և զեղեցիկ, ոսկենկար և յոյժ զարդարուն⁶¹։ Ունի նաև զանգակատուն մի փոքրիկ ի տանիս եկեղեցւոյն, ի վերայ Արեւմտեան դրանն, ունելով ընդ մի զանգակս⁶²։ Ունի նաև զանգակատուն մի մեծ յոյժ յանդիման արեւմտեան դրանն, հեռի իբրև երեսուն ոտնաչափ յեկեղեցւոյն շինեալ ի վերայ շորից քարից սեանց՝ կրկնայարկք, և ի գլխոյ սեանցն մինչև ցծայրն՝ աղիւսակերտս և կաթողիկէ մի փոքրիկ՝ ի գլուխն ունի երկու զոյգս զանգակաց։ Եւ ունի վանս բազում և մեծամեծ և փոքրիկ սրահս, սենեակս, և առաջնորդարանս երկուս և զեղեցիկս, և սեղանատուն մի փոքրիկ և բազում այլևայլ շինուածս շուրջ զվանօքն՝ կրկնայարկս։ Բաժանեալ է վանս յերկուս մեծամեծ բակս և յայլ փոքունս։ Յերկրորդ բակին, որ է յարեւելեան կողմն եկեղեցւոյն, զոյ փոքրիկ բուրաստան ծաղկանց և ծառս ինչ բարեբեր պտղոց և նոճիք բարձրաբերձ։ Աստանօր նստի առաջնորդ հայոց առաքեալ ի սրբոյ էջմիածնէն, և ունի ընդ մի բազումս⁶³ ընդ որ և ողջոյն Հինգ, յորս գտանին յազգէս հայոց և զամենայն հայս, որք են ընդ իշխանութեամբ պարսից։ Թէպէտ ունի վանս զեկամուտս բազումս ի թեմից իւրոց, այլ սակայն, որպէս ի վերն ասացի, բռնակալութիւն Պարսից պէսպէս ծախիւք սպառէ զայնս, յոյր սակս և միանձուեր կարի իմն անշքութեամբ անցուցանեն զաւուրս իւրեանց։

Երկրորդ եկեղեցին թաղիս** է սուրբ Ստեփաննոս ի հրապարակին՝ կոչեցեալ Մէլտանի ժամ, մեծ և բարձր յոյժ, ունի կաթողիկէ մի կարի իմն հոյակապ, որ զարմացուցանէ, ի ներքուստ համակ ոսկեղօծ, հանդերձ տէրունական պատկերօք, որմունքն ի ներքուստ բոլորն պատկերազարդք։ Ունի սեղան մի մեծ և յոյժ բարձր և զարդարուն վայելչապէս։ Արդարև, ոչ է ինձ հնար բանի բերանոյ կամ ի գիր ընդ արձանացուցանել։ Իսկապէս զեկեղեցկութիւն սքանչելակերտ եկեղեցւոյս, թէ՛ ի ներքուստ և թէ՛ յարտաքուստ, մանաւանդ կաթողիկէն նորա՝ մեծագոյն յոյժ և զեղեցիկ։ Հանդէպ եկեղեցւոյս կայ հրապարակ մի փոքրիկ զոր մէլտան կոչեն, որ զամենայն աւուրս կիրակէից լինին վաճառք ուտելեաց և այլ մասնաւոր իրաց։ Սակայն ծանր երեւցաւ ինձ այս արարողութիւն, որ յաւուրս կիրակէից։

Երրորդ եկեղեցին <թաղիս> է սուրբ Աստուածածին, <որ է> զեղեցիկ և ունի կաթողիկէ աղիւսակերտ։ Ի շրջապատս սորա զոն այգիք խաղողոյ և այլոց պտղատու ծառոց, այսինքն խնձորոց, ծիրանեաց, նշոց և վարդենիս։ Ի թաղիս⁶⁴ կան բազում մեծամեծ և հոյակապ տունք հայոց, շէնք և աւերակք՝ բնակեալք ի հայոց և ի պարսից։ Փոքր ինչ հեռի ի թաղէս կան այլև երկու եկեղեցիք՝ սուրբ Գէորգ⁶⁵ և Լուսաւորիչ⁶⁶։

Ի թաղն երկրորդ՝ Չարսու⁶⁷, եկեղեցին թաղիս կոչի սուրբ Յովհաննէս։ Կայ աստ և բաղանիք մի հայոց փոքրիկ։

* Հետ. նկարուց և ծաղկենկար դրուակաց։
** Հետ. տեղւոյս։

Թաղն երրորդ կոչի Պոսովէնց⁶⁸։ Եկեղեցի թաղիս կոչի սուրբ Ստեփաննոս, որ է մեծագոյն յոյժ, կամարակապ և հոյակապ, շինեալ ի վերայ շորից սեանց։ Ունի երկու մեծ բակս, որ կան թթենիք և այլ ծառս պտղոց։ Կան ի թաղի աստ բազում աւերակս մեծամեծ տանց, որք են այժմ եղեալ այգիք խաղողոց և պտղոց։

Թաղն չորրորդ, որ կոչի Քօշէր⁶⁹, եկեղեցի թաղիս անուանի սուրբ Ներսէս հայրապետ⁷⁰, որ է փոքրիկ, բայց զեղեցիկ ի ներքուստ։

Թաղն հինգերորդ կոչի Ղարագել⁷¹, որոյ եկեղեցւոյ անունն է սուրբ Նիկողայոս⁷² և է յոյժ փոքրիկ։ Բնակիչք թաղիս են կտաւագործ։

23ա Սթաղն վեցերորդ կոչի Մահլաթ (կամ՝ Թարվիզեցւոց մահլաթ)⁷³։ Եկեղեցի թաղիս շինեալ է յանուն սրբոյ Լուսաւորչին, բայց այժմ սուրբ Մինաս կոչի⁷⁴, վասն լինելոյն ի նմա նշխարաց սրբոյս։ Եկեղեցիս այս է զեղեցիկ և շինուածք ընտիր մանաւանդ ի ներքուստ որմունքն զարդարեալ ոսկէնկար տէրունական պատկերօք։ Ունի և կաթողիկէ վանդակաւոր և զանգակատուն մի փոքրիկ՝ ի տանիս եկեղեցւոյն ունելով զոյգ մի զանգակս։ Ունի նաև խորան մի առանձին և զաս արտաքոյ եկեղեցւոյն վասն ամարան ժամերգութեան։ Թաղս այս է բազմամարդ և շէն քան զայլսն, որք են յաւելի քան զտունս հարիւր։ Բնակիչք թաղիս ըստ մեծի մասին են կտաւագործ։ Կան աստ բազում տունք մեծամեծ[ք] և զեղեցիկ[ք] և այգիք։

23բ Թաղն եօթներորդ անուանի Յարեան⁷⁵։ Եկեղեցի, որ կոչի Ամենափրկիչ⁷⁶ ընդ մի կարի իմն մեծագոյն և զեղեցիկ կառուցեալ ի վերայ շորից սեանց և կամարակապ՝ կամարքն լայնածիղ յոյժ, որք զարմացուցանեն զտեսողս, ունի կաթողիկէ մի մեծ և վանդակաւոր։ Կայ և արտաքոյ եկեղեցւոյս խորան մի և զաս մի վասն ամարան։

Գոն ի թաղի աստ բազում տունք մեծամեծք։ Յոլովք նոցունց աւերակք և անբնակ[ք], զորս արարեալ են այգիս։ Են աստ նաև եկեղեցիք շորս⁷⁷, այլ՝ աւերակ միանգամայն, անտէր և լքեալ, բայց ի միոյն, որ Յոհանայ վանք կոչի, զի թէպէտ եկեղեցի սորին ամբողջ է, բայց չունի բնաւ ժողովուրդս, զի դատարկացեալ է թաղս այս ի բնակչաց և բնակութիւնքն՝ աւերեալք և եղեալ[ք] այգիս մեծամեծս։

Մերձ Քօշերի եկեղեցւոյն կայ և եկեղեցի մի հոսմէական, զոր ի մերում ժամանակի կային Բ վարդապետք, որոց միոյն անունն էր Սոհաննէս։ Անուն եկեղեցւոյ սոցա է Գօմինիկեան։ Ունին սոքա քանի մին տուն ժողովուրդ, զորս ի մէնջ վասն առաւել աղքատութեանց օգնականութեամբ ընչից զարժուցեալ են հաւատոյ մերմէ և վասն այսր մտաց նստին անդ առ ի որսալ անտէրունչ մերազինս։

24ա Հանգստարանն հայոց է ի հարաւային կողմն Ջուղայու, որ է ստորոտ լերինն Սոֆիոյ և զաշտ ընդարձակ յոյժ՝ ունելով զհազարաւոր զերեզմանս ի մեծամեծ քարանց (թող և անյիշատակս)։ Կայ ի միջի հանգստարանիս խորանաձև շինուած մի, զոր Չազայարոց կոչեն և իբրև զսուրբս պատուեն վասն սքանչելագործութեանց իւրոց,

որ պատմի (գործեալ) աւանդութեամբ: Վերոյ յիշեալ լեառն Սօֆիայ է յոյժ մեծ և գեղեցիկ ի տեսանել, յորում և կայ շինուած մի վասն զբօսանաց:

24բ Կուսանաց անապատ մի ևս զոյ մերձ Չարսու մալաթին, որոց կեղեցեւոյ անունն է սուրբ Կատարինէ (որոյ մասն ևս է անդ) շինեալ յամի տեսուն 1235, յորում կան այժմ միանձուրք քսան, ուր կենցաղաւարին տրօք ժողովրդոց:

Եկեղեցի սոցա է յոյժ փոքրիկ, այլ՝ գեղեցիկ և զմբեթայարկ, ի ներքուստ նկարեալ տէրունական պատկերօք և ունի խորան մի մեծ և բաւականին անօթս սրբութեանց: Կառուարութիւն միանձնեցեւոցս է յոյժ ի բարեկարգութեան, որք են ընդ իշխանութեամբ մայր[ա]պետին: Ունին և սեղանատուն մի փոքրիկ, յորում կերակրին համայնքն: Եկեղեցի սոցա ունի շրջապատ պարիսպս, յորում գոյ երկու սրահ: Գտանի[ն] անդ և ծառս քանի մի պտղոց:

25ա Կառուարութիւն ազգին հայոց տան երբեմն ի ձեռս հայոց, ի մի ոմն յաւազացն հայոց, զոր Զարութի⁷⁶ կոչեն, որ ունի իշխանութիւն առնելոյ զմասնաւոր դա||տաստանս հայոց: Իսկ զմեծամեծսն առ պարսիկ դատաւորսն բաղաբին ածեն:

Կառուարութիւնն հայոց ի ժամանակս մեր տուեալ էին ի ձեռս Ամենափրկչի առաջնորդին⁷⁹: Տուեալ էին և զգիրս կարողութեան, որ զրոյր հարկս գլխադրամոյ և այլոց ժողովեալ տայցէ յարքունիս, զորոյ յանձն առնուլն ծանր թուէր պատուիրանացն Աստուծոյ, որպէս գրէ և Շնորհալին յԼնդհանրական թղթոյն* վասն այսպիսի մարմնաւոր իշխանութեանց, զոր չէ վայել դասուցն հոգևորականաց:

Յայսմ ժամանակի էր սով մեծ ի բաղաբիս և ի շրջակայ սահմանս Ասպահանայ ի մարախոյ, որք անթիւ բաղմութեամբ սփռեալք յարտորայն ցորենոյ և ամենայն ընդեղինաց՝ ապականեալ անհետ արարին ոչ միայն ի միում ամի, այլ յերիս ամս յաջորդաբար, որով զօրացեալ սովոյն յոյժ, յոյժ նեղէր և ի յետին ախբատութիւն

25բ և թշուառ||ութիւն հասուցանէր զբնակիչսն:

Արդ կացեալ մեր զամիսս ինչ ի նորն Զուղայ, ի վանս սրբոյ Ամենափրկչի, վայելեալք զսէր միանձանց վանացս, ելաք ի Զուղայոյ 1832 յամի և ի 4 ամսոյն նոյեմբէրի գնալ՝ ի Շիրազ: Եւ զժամս ինն ճանապարհորդեալ բաղում նեղութեամբ ի տօթոյ և ցրտային հողմոց՝ հասաք ի Մայեար⁸⁰: Մինչ իջեանելն էաք աստ, հարկապահանջք տեղոյս ևկեալ պահանջէին ի մէնջ զգլխահարկս՝ թումանս ութն: Յետ բաղում հակաճառութեանց տուաք զհինգ թուման միայն:

Բնակիչք գեղջս էին վատթարագոյն յոյժ, զող, մարդասպան և արիւնահեղ** լի ամենայն շարեօք: Էին ընդ մեզ ճանապարհորդք բազումք ի ջուղայեցոց: Կացաք մեր*** աստ զգիշեր մի բազում նեղութեամբ:

26ա Ելաք անտի և զժամս հինգ գնացեալ բաղում նեղութիւնս կրելոլ ի ճանապարհ||րհին վասն անհարթութեանց և խորխորատ վայ-

* Ձեռ. յԼնդհանրականին:
** Նախ. արիւնախանձք:
*** Ձեռ. Կացեալ մեր:

րեացն հասաք ի գիւղն Ղումիշայ⁸¹ և իջեանեցաք յաւերակ իջեանի միում:

1830 թուին ի ժանտախտ ցաւէն բաղումք մեռեալ էին, ուստի գրեթէ գիւղս այս կիսով շափն էր աւերակ և բնակիչքն ախբատք: Յոյժ մտատանջութեամբ յերկիւղէ գողոց՝ կացաք անդ զգիշեր մի:

Ելաք անտի և զժամս եօթն ճանապարհորդեալ ի վայրս խորին և ի տղմուտս՝ հասաք ի գիւղն Էմինաղաք⁸²: Ի գեղջս կայր մերձ իջեան մի քարակերտ և կէսն աղիւսակերտ, որոյ մերձ կայր և պատուական առու ջուրց, որով մխիթարեցաք ոչ սակաւ:

26բ Յայսմ ճանապարհի կրեցաք երկիւղս յոյժ յահէ աւազակաց, քանզի բազմացեալ էին յոյժ յայնժամ և յանխնայ կողոպտէին զամենայն ճանապարհորդս: Ուստի խորհուրդ առեալ մեր յառաջնորդեցաք || առնուլ ի վարձու շորս զինակիրս զի ուղեկցեալ ընդ մեզ ազատ պահեսցեն [զմեղ] յաւազակաց: Հաւանելի ցուցաւ այս առաջադրութիւն ամենեցուն, որք ընդ մեզ ճանապարհորդք էին, որոց միին էր անգղիացի, այր պատուական, զոր շրջէր վասն աշխարհատեսութեան: Կալաք զարս տասն ի վարձու ի գիւղականաց անտի զինակիրս (այսինքն՝ թուանքչիք), որք ընդ մեզ ի մէջ գիշերի ելեալ՝ գնացաք ահիւ և դողութեամբ մեծաւ յուսացեալ ի պահպանութիւնս Տեառն:

Ելեալ աստի յետ ինն ժամուց՝ հասաք անվնաս ի գիւղն Շօյկըստան⁸³: Կայր աստ իջեան մի աւերակ, որ և եղեալ է տեղի աւազակաց, զի մերձ տեղւոյն աւազակաց, որք բախտիար կոչին⁸⁴: Գիւղս այս է փոքր և պարսպապատ, բնակիչքն գողք և գողակից[ք]: Մինչ իջեանեալ էաք աստ, բնակիչքն ասացին մեզ թէ գունդք աւա-

27ա զակացն յայսմ գիշերի ունին|| գալ և իջեանիլ մերձ գիւղիս, ուստի զի մի կրեսչիք վնաս ինչ ի նոցանէ, տամք ձեզ ի գեղջս զտեղի իջեանելոյ: Հաւանեալ բանից նոցա գնացաք անդր, ուր ետուն մեզ տեղ ինչ խխտեղի և անարգ յոյժ, մանաւանդ փոքրիկ, յորում մնացեալ զգիշեր մի անհնարին տառապանօք յախտեղութենէ տեղւոյն և յանգրելի բնահարութենէ, որ զգիշերն ողջոյն արթնութեամբ անցուցաք մինչև ի ծագել առաւօտուն:

Ելաք անտի և զժամս հինգ գնացեալ հասաք ի գիւղն Աբադայ⁸⁵: Կային ի գեղջս քանի իջեանք, բայց՝ աւերակք: Ունի գիւղս այդիս բազումս շուրջ գիւրե, յորում գոն միքգք բաղումք խաղողոց և այլ պտղոց: Ունի և ջուր լաւ, հաց, միս և այլն: Կացաք աստ զգիշեր մի մխիթարութեամբ և այն՝ իբր:

27բ Ելեալ աստի և զժամս ինն գնացեալ մեծաւ նեղութեամբ հասաք ի գիւղն Քիլի⁸⁶: Աստ լինելով իջեան, || առ անճարու իջեանեցաք ի միում աւերեալ և քայքայեալ տան, որ ասէին լինել յառաջն հնձան խաղողոյ: Բնակիչք գեղջս կարի իմն տնանկ էին, քանզի ասէին երէք ամք են, յորմէհետէ եկեալ մարախաց ուտեն զամենայն ցորեանս և զայլ ունդս, եւ իշխանն բոնադատութեամբ առնու զհարկս տարեկան: Ուստի յայնքան ախբատութեան էին մինչ զի հաց կորեակի ևս ոչ ունէին: Մնացաք անդ զգիշեր մի յոյժ նեղութեամբ:

Ելեալ աստի և յետ մեռտասան ժամուց հազիւ հասաք ի գիւղն

Ղշլայ⁸⁷, զի թէպէտ կայր աստ իջևան մի, բայց միանգամայն՝ աւերակ: Վասն որոյ անճարացեալ մեք ևս իջաք ի յաւերակ և խարխալեալ և միանգամայն յաղտեղի տան միում, կարի նեղութիւնս կրելով, մինչ շտալ քուն աշաց մերոց զայն զիշերն: Թողեալ այս ամենայն, ուտելիք ոչ ինչ գտանիր, բայց միայն՝ // հաց գարեղէն:

28ա Ելաք աստի և զժամս ութն գնացեալ հասաք ի գիւղն Մաշատ-Մօրղաբ⁸⁸, ճանապարհն էր լեռնային, յոյժ անհարթ և անտառային: Կարի իմն նեղութիւնս կրեցաք յահէ աւաղակացն, որք զբազում երթեկս կողոպտէին, բայց, ողորմութեամբ Տեառն, մեք անվնաս անցաք: Չգտաք աստ իջևանս, բայց զտեղի մի կարի իմն աղտեղի, զոր սակաւ ինչ մաքրեալ, բազում ձանձրութեամբ կացաք անդ զաւուրս երկուս վասն յորդահոս անձրևի: Բազում դժուարութեամբ գտաք զհաց ցորենոյ և այն անեփ յոյժ, զոր կրկին հրով խարուկի շորացուցեալ՝ հազիւ մարթացաք ուտել: Բնակիչք զեղջս էին յոյժ ավաթաւ:

Ելեալ անտի և զժամս ութն գնացեալ հասաք ի գիւղն Սէյտուն⁸⁹ ասացեալ: Իբրև ի կէսն ճանապարհին տեսաք զշինուածս մեծամեծս ի հեռուս (զոր Թաղդ Սէյմանի կոչեն)⁹⁰. Թողեալ իմ ընդ նուիրակին // և ընդ պարոն Շահնազար Սարգսին և առն միոյ երեկոյ անգղիացւոյ զկարավանն, ելաք ի տեսութիւն շինուածոցն: Շինուածքս այս էին մեծաշէն և հոյակապ յոյժ, որք զարմացուցանէին զտեսողս, համակ քարաշէն և ի նրբագոյն վիմաց: Երկայնութիւն քարանցն ցութն կանգունս և լայնութիւն ցշորս կանգունս: Երկայնութիւն շինուածոյս լինէր յաւելի քան զկանգունս երկերիւր և լայնութիւն՝ քառասուն և երկու: Ընդ մեզ եկեալ պարսիկքն, որք էին զինակիրք, պատմեցին մեզ, թէ շինուածս այս է գերեզմանատուն, կամ է հանգըստարան Սէյման արքային, որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս մեր: Իբրև ասպարիզաւ միով հեռի ի սմանէ կայր և շինուած մի կարի իմն բարձրագոյն, որ ասէին լինել տեղի փողհարութեան վերոյ գրեալ արքային: Շինուածքս այս է գեղեցիկ յոյժ և քարաշէն և այնքան նրբատաշ և պնտաշէն, մինչև հազիւ երկիլ // գծից շարանցն վիմաց: Ի ճակատ արևելեան դրանն կայր փորագրեալ նշանագիր ինչ*... զոր կարծեմ պարսից հին կռապաշտութեան ժամանակին նշանագիրքն են, որպէս բազմաց տեսեալ վկայեցին: Մերձ շինուածոյս կային քանի մի կանգուն քարինք սինաձև և յոյժ մեծագոյն, որոց բարձրութիւն աւելի, քան զկանգունս քսան:

Իբրև ասպարիզաւ հեռի ի շինուածոյս կայր և շինուած մի երեկելի և մեծագործ պատեալ փոքրիկ պարսպաւ, զոր այժմ կիսոյ շափն քայքայեալ է: Ի ճակատ դրանն կային նշանագիրք փորագրեալք ինչ նման այնմ, որ վերագոյն նշանակեցի:

31ա Յետ տեսանելոյ զշինուածս զայսոսիկ ելաք անտի ի գնալ միաւորիլ ընդ թողեալ կարաւանին մերոյ: Ծանապարհն, ընդ որ դարձաք, էր վիմուտ և դժուարին յոյժ, զոր // բազում նեղութեամբք և շարշարանօք անցեալ հասաք կարավանին ի ճանապարհին և գնացեալ

* Այստեղ մի քանի անորոշ նշաններ. խմբ:

իջևանեցաք ի գեղջն Սէյտուն: Աստ թէպէտ կայր իջևան մի փոքրիկ, բայց ոչ կարացաք իջևանիլ անդ վասն լինելոյն բնակեցեալ յայլոց կարաւանաց*: Ուստի ի փոքրիկ տան միում, որոյ կիսոյ շափն էր աւերակ, անճարացեալ իջևանեցաք զգիշեր մի յոյժ նեղսակրութեամբ:

Գիւղս այս էր գեղեցիկ և լեռնային՝ ունելով շուրջ զիւրև զայգիս, բայց բնակիչքն յոյժ աղքատք ի կեղեքելոյ բռնաւոր իշխանաց իւրեանց:

Այն ինչ սուղ ինչ ոգի առեալ զիշեր մի յերեսաց բազմապատիկ նեղութեանց ճանապարհին, ի լուսանալ առաւօտուն, կամէաք ելանել աստի, եկեալ զինակիր պահապանացն պահանջէին բռնութեամբ զմի հարիւր թուման իբրև զվարձ ուղեկցութեան իւրեանց ընդ մեզ: Յետ բազում վիճաբանութեանց հաւանեցուցաք զնոսա հատուցանել միայն 4-50 // թուման վասն մեր և վասն ընդ մեզ եղեալ հայկազանց, զոր և հատուցաք: Առին նաև յանգղիացւոյն զերեսուն թումանս վասն իւր և վասն ծառայից իւրոց: Յետ ամենայնի առին ի մէջ զհինգ թուման ևս բռնութեամբ բազումս և անհնարինս: Վշտացուցին և նեղեցին զմեզ արքն այնորիկ արինարբուք վասն դրամոցս: Եւ ոչ կարէաք ընդդիմանալ նոցա, քանզի ի ձեռս նոցա էաք միանգամայն և զոր ինչ կամէին կարէին առնել մեզ յանապատի անդ: Յուսկ յետոյ զկնի բազում վշտաց և նեղութեանց, յանձրեաց և ի յորդագոյն տղմոց հասաք մինչև ցժամս ութն ի գիւղն Չարղուն⁹¹: Ի ճանապարհին կայր շինուած մի մեծ և հոյակապ, զոր Թաղդ Ջմշիտ⁹² կոչէին: Բաժանեալ մեր ի կարաւանէն՝ ելաք ի տեսութիւն շինուածոյս ընդ անգղիացի առն:

30բ Շինուածքս այս էր գեղեցիկ յոյժ // և մեծագործ, որ հիացուցանէ զտեսողս: Ի մէջ շինուածոյս կային քանի մի բարձրագոյն սիւնք⁹³ ի նրբատաշ, պատուական քարանց, որոց բարձրութիւն լինէր յաւելի քան զկանգունս վաթսուն (60) և լայնութիւն ցշորս: Խարխալք նոցա՝ ութն կանգուն, ի միաձոյլ քարանց կերտեալ, փորագրեալ ի նոսա պէսպէս քանդուածս ճարտարագործս <և գեղեցիկ> զլուխ նոցա զարդարեալ և քանդակագործեալ ի նմանութիւն ահատեսիլ գազանաց ի պէսպէս տեսակս: Շինուածս այս ասեն լինիլ արքունիք Ջմշիտ կռապաշտ արքային պարսից⁹⁴, որոց հնութիւն չինքեանց ճանաչի: Մերձ շինուածոյս կային և քանի մի շինուածս կիսաւերս**, որք լեալ են բնակարանք արքայազնից, և բազանիք մի մեծագործ և հիանալի՝ մի քարէ կերտեալ: Առնթեր նոցա կայր և շինուած մի մեծակառոյց՝ և քարաշէն <քանդակեալք ի վիմաց> և յորմունս նորա փորագրեալք զառիվձս և զերիվարս՝ հիացակերպս: Շինուածս ասեն լեալ տեղի փողհարութեան: Երկայնութիւն նորա իբրև վաթսուն*** կանգուն: Այսորիկ շինուածք էին ի վերայ փոքրիկ բլրոյ միոյ, որոյ գագաթն է տափարակ և լայնանիստ: Շուրջ ստորոտին շինեալ են

* Հետ. վասն բնակելոյ ի նմա այլոց կարաւանաց:
 ** Ձեռ. կիսաւերք:
 *** Խախ. հարիւր:

յոյժ արհեստաւորեալ մեծամեծ քարամբք աստիճանս, <յորոց ելանեն ի վեր>:

Երեւելի անուն շինուածոցս հռչակեալ գոլով ընդ ամենայն աշխարհս* բրիտանացոց և այլոց, բազումք լինին ի խնդիր տեսութեան նորա: <Այսքանս բաւ համարեոջիք>:

Զկնի տեսանելոյ մեր զայս ամենայն շինուածս դարձաք առ կարավանն մեր և ի տարածամիլ արուրն հասաք ի գեօղն Զարդուն՝ սաստիկ նեղութիւնս կրելով յերեսաց ցրտոյ և ցրտաշունչ հողմոց եւ զարուս երկուս կացեալ մեր ի տան այլազգի միում վասն հանգրստութեան անասնոցն:

31բ Ելեալ մեր անտի և յետ վեց ժամուց հասաք ի Շիրազ քաղաք յաւար ուր||բաթի 1832 յամի տեառն և ի 16 նովէմբերի և բնակեցաք ի տան բարեբարոյ պարոն Շահնազար Սարգսիս⁹⁵ Կամնոյ** Հայկազնեայ:

Ստորագրեցից արդ փոքր ի շատէ զորպիսութիւն Շիրազ քաղաքին: Քաղաքս այս կառուցեալ է ի վերայ տափարակ դաշտի, ունի հողակերտ պարիսպս, որ անհաստատ է յոյժ, քանզի շուրջ զիւրե ունի խրամս ջրոյ, այն ևս անհաստատագոյն է: Երեւելի շինուածք քաղաքիս են ապարանք արքայորդոյն, որ էր քաղաքապետ ի մերում ժամանակի (որոյ անունն էր Ֆարուն Ֆարմայ)⁹⁶, որք են գեղեցիկ և լայնարձակ: Ունի երկուս մեծ հրապարակս առաջի ապարանին քաղաքապետի: Ունի քաղաքս բնազում վաճառանոցս և շուկայ մի մեծ ձեղունաւոր և բարձրաշէն, ունելով երկուստեք կրպակս վաճառականաց: Տունք քաղաքիս են փոքրիկ և միմեանց վերայ: Նոյնպէս փողոցքն՝ || նեղ և աղտեղի:

32ա Գտանին աստ յազգէս հայոց իրրև տունս <հինգ կամ> վեց, արհեստիք՝ գինէվաճառք և ոմանք քնարակերտ և սամրդուզ⁹⁷: Ունին փոքրիկ եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Աստուածածնի: Ի քաղաքի աստ, որպէս և յամենայն տէրութիւնս պարսից, կան բազում անկարգութիւնս և անիրաւութիւնս, նախ՝ ի բռնակալութիւնէ իշխանաց և երկրորդ՝ յանհոգ և յանկարգ կառուարչութիւնէ նոցուն իսկ իշխանաց:

Արտաքոյ քաղաքիս զոն քանի մի մեծամեծ և գեղեցիկ շրջապատ այգիս և բուրաստանս, <որք են արքայորդոյն և մասն երեւելի մեծամեծաց նորա>: Ի մէջ պարտիզացն կան գեղեցիկաշէն ապարանս զարգարեալ նկարիւք, հայելեօք և բազում աւազանս ջրոց, յորոց ի միջի՝ և շատրուանս***:

Ի քաղաքիս գտանիւր բազում տեսակք նարնջոյ և լիմոնի, զորս բերեն ի շրջակայ գիւղօրէից: Զուր քաղաքին չէր ազնքան լաւ:

32բ Ի նոյն թիւ՝ 1832 և ի 27 նովէմբերի ելաք Շիրազու ի Բուշեռ****: Ծանապարհին կայր իջեան մի (զոր Զնար⁹⁸ կոչեն), որ է տեղի հարկապահանջից, որք բռնութեամբ առնուն գլխահարկս յանցաւորաց, մանաւանդ յազգէն հայոց՝ բազում, որք և ի մէջ առին բռնութեամբ

* Ձեռ. յաշխարհս:
** Ձեռ. կմ նոյ (՝) դժվար վերծանելի:
*** Հետ ատրուանս:
**** Նախ. առ Բուշեր:

զհինգ դռանի դրամս պարսից, յաւելի քան զսովորական տուրս հայոց: Եւ մեր ոչ կարացաք ընդդիմանալ, քանզի սպառնային մեզ սրօք և բրօք: Վերջ յամենայնի գնացեալ ժամանեցաք Խունիզինխուն⁹⁹ անուանեալ իջեանն յետ ութն ժամուց: Իջեանն լի էր այլ կարավանօք, վասն որոյ ի փոքրիկ տան միում իջեալ բազում նեղութեամբ անցուցաք զայն գիշեր՝ միանգամայն և անբուն:

Ելեալ աստի իբրև զժամս հինգ, գնացեալ կարի իմն նեղութեամբ ի սաստիկ ցրտոյ՝ հասաք ի գիւղն Գաստարջին¹⁰⁰, ճանապարհին կայր գետ մի մեծ սրբնթաց¹⁰¹||, ընդ որ բազում շարշարանօք անցաք վասն շունելոյն կամուրջս: Գտանէր ի գիւղի աստ ջուր սառն և պատուական, զոր հոսէր ի բարձրաւանդակ տեղոջէ յետկոյս գիւղին, որով միթարեցաք ոչ սակաւ: Ունի նաև գիւղս այս բազում ինքնարայս այգիս ի գլուխ և ի ստորոտ լերինն, զոր մերձ է լինքեան. նոյնպէս և բազում անտառս մեծամեծ ծառոց, յորս գտանին առիծք և վազր[ք], որք ի ժամանակս ամարան երբեմն զան մերձ յեզր ճանապարհաց, որպէս պատմեն բնակիչք գիւղիս:

Առընթեր գիւղիս կայր ուխտատեղի մի պարսից (զոր Իմամ-զատայ¹⁰² կոչեն), պատեալ փոքրիկ քայքայեալ պարսպաւ: Ունի առ իւր ծառատունկս և ջուր բազում, որք հոսէին ի բարձրաւանդակէ լերանց:

33բ Ելաք ի Գաստարջինոյ անցանելով ընդ բազում դժուարինս և ընդ առապարս լե||րանց, քանզի չիք այլ ճանապարհս, և զժամս ութն գնացեալ՝ հասաք ի մեծ գիւղն Քեաղդան¹⁰³ և օթնանեցաք չիջեանի միում՝ մերձ ընդ տան կարավանապետին մերոյ զաւուրս երկուս: Եւ որովհետև դժուարութիւնք լեռնային ճանապարհիս են անուանի, վասն որոյ ի ծանօթութիւն ճանապարհորդաց կամիմ ստորագրել փոքր ի շատէ:

Արդ ճանապարհն այս (զոր Քոթալ¹⁰⁴ կոչեն) է լեռն մեծ, ունելով զանձուկ անցս ի վերուստ մինչև ցվայր շրջապտուտս և լի մեծամեծ վիմէօք՝ գլխովայր և գահավէժ յոյժ, ընդ որս բազում զգուշութեամբք պարտ է անցանել: Եւ ի սակս սաստիկ գահալիժութեանցն հեծեալքն իջանեն յերիվարաց և գնան հետիոտս, քանզի նոյնիսկ բեռնակիրք, որք են շորիք, կան միշտ ի վտանգի, որք և կարի զգուշութեամբ անցանեն մինչև զարմացուցանել զտեսողս զի ժամանելն կարավանապետին մերձ ճանապարհիս միանգամայն թողու անտէրունջ զնոսա* և նոքա** ինքնին գիտելով զճանապարհն՝ զնան, զոտս իւրեանց զնելով ի հաստատ տեղիս, զի մի սողասցին և այսպէս անցանեն: Արդարև բնակաւ՝ զգուշութիւն անասնոց զարմացուցանեն զտեսողս (և զլիսովին յամօթ առնեն զբանական ազգս): Գժուարութիւնք ճանապարհիս բազում նեղութիւն տան անցաւորաց, քանզի պարտ է ճանապարհորդաց բազում տեղիս հետիոտն գնալ ընդ հարթ և ընդ վիմուտ ճանապարհս:

34ա

* Հետ. զբեռնակիրս:
** Ձեռ. նոքին:

Գիւղս այս Քաղաքն, էր մեծագոյն, քան զորոյր գիւղս, զոր գիւղաքաղաք պարտ է կոչել, որոյ գրութիւն թէպէտ մեծ է, բայց կիսով շափն անբաղձի՝ ի ժանդախտէ, որ 1830 թուին պատահեալ է և ըստ աստիճանն բնակչացն իբրև ութն հարիւր անձինս պակասեալ են, յորս և գտանին հրէից ազգք բազում: Ունի գիւղս այս քանի մի կիսաներկ/շուկայս մասնաւոր վաճառականաց և այլոց իրաց, <յորս գտանին ուտելիս>: Գտանին մերձ գիւղիս քանի մի այգիք և պարտէզք: յորս գտանին բազմատեսակս լիմոնի և նարնջոյ և այլ ծառս: Զուր գիւղիս բազմառատ էր և լաւ, յորմէ սերմանին բազում անգաստանս ցորենույ և այլոց սերմանեաց:

Նլեալ մեր անտի և յետ ութն ժամուց հասաք ի գիւղն Քօնարթախտայ¹⁰⁵: Այս ճանապարհն ևս նման վերնոյն լեռնային էր և վիմուտ յոյժ, ընդ որ և բազում նեղութեամբք անցաք: Կայր ի ճանապարհին և գետ մի մեծ, զոր Դալաքու գետ կոչեն, յորոյ վերայ շինելով կամուրջս՝ ի ժամանակս գարնան բազում նեղութիւնս տայ անցատրաց յառավել սրընթացութենէ, ուրեմն հարկատր է մեծ զգուշութիւն: Զկնի երկից ժամուց հասաք: Յոյժ անձրևային եղև, որով կարի նեղութիւնս կրեցաք վասն ճանապարհորդութեան: Կայր աստ իջևան // մի մեծ և գեղեցիկ: Բնակիչք գիւղիս յոյժ աղքատք էին, որոց բնակութիւն ևս էր յոստոց* յարմարեանեաց, և ոչ ինչ գտանէր բայց միայն փոքր արմաւ և այն ևս՝ յոյժ թանկագին: Մնացաք աստ գիշեր մի:

Նլաք անտի և զժամս հինգ գնացեալ հասաք ի գիւղն Դալաքի¹⁰⁶: Ընդանապարհն էր նոյնպէս լեռնային և վիմուտ և առապարտ Կայր աստ իջևան մի մեծ և գեղեցիկ, յորում կացաք երեք օր վասն առանել անձրևային եղանակաց: Լաւ ջուր ոչ գտանէր աստ, և ոչ յայտէս և՛ լաւ ցորենույ հաց, այլ միայն՝ արմաւ: Մերձ գիւղիս գտանէին** անհամար արմաւենիք գրեթէ իբր զմայր[ի]ս լերանց:

Նլաք աստի և յետ ութն ժամուց հասաք ի գիւղն Չաքութայ¹⁰⁷: Ընդանապարհն էր հարթ և հաւասար, բայց անջուր: Կան ի*** ճանապարհին հանքս ծծմբոյ և նավթի, որոց հոտն խառնեալ ընդ միմեանս՝ անհնալ/րին իմն զարշահոտութիւնս տան անցատրաց, մանաւանդ ի ժամանակս ամարայնոյ: Ի ճանապարհին կայր գիւղ մի Բօրագղուն¹⁰⁸ անուամբ: Աստ նստի հարկապահանջ (այսինքն՝ ոստար), որ անու զլիսահարկս յանցատրաց, որքան մարթասցի, այլ հաստատն մին մարդոյն՝ մին ղոանի, զոր և ի մէնջ էառ նեղութեամբ: Ի Չաքութայ գեղջս բազում նեղութիւնս կրեցաք առ ի շոյժէ ջրոյ և հացի, վասն որոյ նլեալ ի հեռաւոր տեղիս յետ երկար որոնմանց գտաք ջուր անձրևոյ և այն ևս աղի և վատ:

Նլաք աստի, յետ վեց ժամուց հասաք ի Բուշեռ և կայաք զբնակութիւնս յեկեղեցուց մերազանց սրբոյն Գէորգեայ:

Գիւղաքաղաքս Բուշեռ կառուցեալ է յեղր ծովուն ի ծոցն Պարսից, ի վերայ հողալեզուի ինչ ձգելոյ ի ծով անդր, որով և շրջապա-

* Ձեռ. ոստոց:
** Ձեռ. գտանէր:
*** Ձեռ. կայր և

տեալ յերկից կողմանց ի ջուրց ծովու: Հասարակ տունք բնակչաց են անշուր // և մեծի մասն ի նոցանէ ունին տունս կազմեալ յոստոց արմաւենեաց խրճիթանման, բայց սակայն տունք երեկի բնակչաց են յաղիւսոյ և ի տեսակ միոյ թեթև քարէ, որպէս և քանի մի վաճառանոցք (այսինքն՝ է քարվանսարայք):

Երեկի, գեղեցիկ և բարձրագոյն շինուածք քաղաքիս է եկեղեցին հայոց յանուն սրբոյն Գէորգեայ (որ շինեալ է թուին 1819)*, որ իբրև ի մէջն քաղաքին կայ շինեալ և երկի յամենայն** կուսէ եկեղեցին է մեծ և բաւականին գեղեցիկ, ունի և գմբէթ ի վերայ սեղանոյն, բայց տանիք եկեղեցոյն՝ փայտաշէն և տափարակ ըստ սովորութեան տեղոյն: Ունի եկեղեցիս բաւականին անօթս և զգեստս, և արտաքոյ քանի մի փոքրիկ խուցս վասն քահանայից:

Կայ և փոքրիկ ժամատուն մի, որոյ անունն է սուրբ Յօհաննէս, մերձ քաղաքին (յորոյ կից կամ մերձ բնակի պարոն Աստուածատուր Աւետն)¹⁰⁹, // յորում նախքան զլինելութիւն նոր եկեղեցոյս կատարէին զաստուածային պաշտամունս:

Նս աստ յազգէս հայոց <ի մերում ժամանակի իբր> տունս տասն <գտանէր>¹¹⁰: Գործ նոցա է մասնաւոր վաճառականութիւն: Յառաջ քան զժամանելն մեր աստ բազումք մեռեալ էին ժանդախտ ցաւովն և զրեթէ երեկիք 1832 թուոյ: Բազումք ի մերազանց և պարսիացուց գտանին աստ վասն վաճառականութեան:

Ի հնդկաց ևս յայլ յաշխարհաց երբեմնապէս պատահին մեծամեծ նաւք, մանաւանդ Սովսումին¹¹¹, զոր բերեն ամենայն ինչ, այսինքն լեղակ, շաքար, զալամբար¹¹², կլեկ, կերպասեղէն, կտաւեղէն և այլ հատորք բազումք:

Օղ քաղաքիս ի ժամանակիս ամարան սաստիկ և անտանելի ջերմ է, որ և անուանի է ամենայն տեղիս, մանաւանդ յերիս և ի շորս ամիսս տարոյն՝ սկսեալ յապրիլի ամսոյ մինչ ցօզոստոսի ամիսն և երբեմն//մինչև ցեպտեմբեր: Տօթն այնքան սաստիկ է և նեղէ, մինչ բարակ կտավով պատեալ զներքին մասն մարմնոց իրեանց բնակիչքն հազիւ անցուցանեն զաւուրս իւրեանց: Զգիշերն ննջեն ի վերայ տանեաց, ի բաց օդի և ոչ ինչ վնասէ, բայց ցօզ գիշերային թոռացուցեալ զանկողինս՝ նեղէ:

Նղանակ ձմերան շէ այնքան սաստիկ և խիստ մինչև շտայ թօթափելի դտերե*** ծառոց, այլ բազումք մնան մշտականաչ: Ի քաղաքիս ոչ գոյ ջուր քաղցր, զի թեպէտ իւրաքանչիւր տուն ունի ջրհորս, բայց ջուրն միանգամայն աղի, որպէս ջուր ծովու, որ առ ոչինչ լինի պիտանացու: Վասն որոյ բնակիչքն ունին ի տունս իւրեանց կարասս ջրոց և ի ժամանակի անձրևաց կալեալ ջուր ընուն և պահեն յարբումն: Իսկ հասարակ քաղաքացիքն ըմպեն զջուրս որ յարտաքոյ****

քաղաքին, զոր ջրակիրք // բերեալ վաճառեն, որ և է պղտոր և անախորժ, յոյր սակս ոչ ինչ ծառս բուսուցանէ, բայց միայն զարմա-

* Նախ. 1815:
** Ձեռ. ամենայն:
*** Ձեռ. տերե:
**** Ձեռ. արտաքոյ:

ւենիս, այլ սակաւ ինչ հեռի ի քաղաքէն փոքր ինչ լաւ է, որ միայն զմասնաւոր կանաչեղէնս բուսուցանէ: Ունի քաղաքս բազում փոքրիկ կրպակս և վաճառանոցս, որք են անշուք և ախտեղիք և ձանձրացուցանեն ըզըջողս յայնոսիկ:

Ի մերում ժամանակի իշխանութիւն քաղաքիս էր ի ձեռն պարսից և նստէր անդ թոռն արքային Պարսից՝ Թէմուր Միրզայ¹¹³ անուամբ, զոր ի յոյժ^{*} անկարգութեան պահէր զքաղաքն ողջոյն:

38ա Բրիտանացիք ունին աստ փոքրիկ ժողով մի, զոր նստի անդ զեսպանն իւրեանց և իւրաքանչիւր կիրակէի առաւօտինն խաչանման զրօշակս բառնան հանդէպ բնակութեան իւրեանց: Պատահեալ մեր || սոյն պարոնին, որ է զեսպան շատ պատուական, էր բնութեամբ և վարուքն՝ հանդարտ և յոյժ պատիւ ետ նուիրակին սրբոյ էջմիածնայ և երկիցս այցելու եղև մեզ յեկեղեցւոյն մերում^{**}, որոյ անունն է Բլէն¹¹⁴: Սոյն պարոնս խոստացաւ, որ մեզ իւր շնորհիւն տէրութեան պատերազմական նավաւ առաքէ՝ առ Բումբայի, բայց փոքր յերկարութեան ժամանակին, ներողութիւն և շնորհակալութիւն մատուցեալ, յայլ նավաւ վաճառականի զնացաք ի Բումբայի 1833 յամի տեառն և մարտի 18:

* * *

Ըստ առաքելական բանին ղյետոյսն մոռացեալ, յառաջադէման^{***} [ն]կրտիմբ:

* * *

38բ ||/Կացեալ մեր զամիսս ինչ ի Բուշեռ վասն յաջողակի նաւուց, ելաք անախ յամի Տեառն 1833 ի 18 մարտի ամսոյ Գիսկովրի նաւալն զնալ ի Բումբայի քաղաքն Հնդկաց: Ուղեկիցք էին մեզ ի նավին Տէր Կարապետ Գրիգորեանն Զուլաչեցի և այլք բազումբ: Ի նավի անդ բազում նեղութիւնս կրեցաք ի ծովային հիւանդութենէ, մինչև բազմիցս զնէաք անյոյս, որոյ պատճառն էր սրբնթաց զնացութիւն նախն, մանաւանդ առաւել յերերմանէն, մինչև բազում աւուրս շուտել կատարելապէս զկերակուր և ոչ զհաց: Ուր յետ հնգետասան աւուրց զիպեալ յաջողակի հողմոց քաղցր նավարկութեամբ ժամանեցաք ի տեղի ինչ մերձ Բումբայոյ, զոր ի մերում ժամանակի հաստատեալ էին իբր կարանտին վասն մահտարածամին, զոր պատահեալ էր ի Բուշեռ, որոյ անունն էր Բուշերս այլէնդ: Հրամանաւ իշխանապետին անզղիացւոց արգելեալ կացաք անդ զաւուրս հնգետասանս^{****}: Բազում նեղութիւնս և պէս-պէս զղուանս կրեցաք մեր աստ յայսմ յարգելանոցի, բանզի յոյժ խստութեամբ պահէին զմեզ առ երկիւղի տարափոխութեան: Ամենայն աւուր^{*****} ի մտանել արեգակն կար-

* Ան. չիք է:
** Ան. մեր:
*** Ան. զառաջադէման:
**** Ան. հնգետասան:
***** Ան. ամենայն յաւուր:

զեալ պահապանքն յարքունոյ, փակէին զղրունս բնակութեան ի վերայ մեր և ի ծագելն արեգակն՝ բանային:

39բ Եինուածքն յորում բնակեալ էաք, էր ի կղզուոցս միում^{*}, զոր լի էր մեծամեծ մկամ[բ]ք և պէսպէս թունաւոր սողնօք, որք անհնարինս նեղէին զմեզ, մինչև շտալ զզիշերն ողջոյն հանգստութիւն քնոյ: Մանաւանդ և մանաւանդ ի ձեռն սաստիկ կէսօրեան եղանակի^{**} տօթոյն վշտացաք ոչ սակաւ: Այսպէս անցուցեալ զաւուրս հնգետասանս^{***}, յետ որոյ հայկազունք Բումբայոյ առաքեցին վասն մեր նաւակ մի^{****} հանդերձ երկու մերազնեաց անձամբք առ ի յածել զմեզ ի քաղաքն: Մտեալ մեր || ի նաւակ զկնի ժամուց ինչ ժամանեցաք ի Բումբայի 1833, ապրիլի 21, և ելեալ եկեղեցի հայոց տեսաք ժողովեալ անդանօր հայկազանց՝ [յ]ընդունելութիւն սրբագործ միւսունին, զոր երգօք հոգևորականօք տարաք ի մէջ եկեղեցւոյն և եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն և եպիսկոպոսին տուեալ զողջոյնն սովորականն՝ ելին ամենեքեան յիւրաքանչիւր տեղիս իւրեանց:

40ա Ըստ փոքու ծանօթութեանս պարտ է ինձ տալ զստորագրութիւնս Բումբայոյ, որ է կղզի փոքրիկ, յորոյ վերայ է շինեալ քաղաք, որ պատեալ է կրկին քարաշէն պարսպօք և կրկին խրամօք ընդ ձևոյ եւրոպացւոց բերդից, յոյժ ամուր և զեղեցիկ և զինու վառեալ թնդանօթօք շուրջանակի ընդ պարիսպն ողջոյն: Գոն ի նմա բազում երևելի և զեղեցիկ շինուածք և յոլով հարուստ կրպակս և խանութս || վաճառականաց: Բնակիչքն են կրակապաշտք, պարսիկք և յայլոց^{****} ազգաց ասխացւոց և բրիտանացւոց, մանաւանդ ի մահմետականաց: Գտանին և յազդէս հայոց իբրև տունս հինգ կամ վեց (որք յառաջ բան զտասնհինգ ամն բազումք էին), որոց մասն՝ ատենադպիրք և կամ զրագիրք տէրութեան: Ունին և փոքրիկ և զեղեցիկ եկեղեցի մի յանուն սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և զբահանայ մի վիճակաւոր, որում տէրութիւնն անզղիացւոց հատուցանէ ամսական վաթսուն ռուբիս¹¹⁵: Սոյնպէս և հատուցանէ Սուրաթու¹¹⁶ վիճակի բահանային, ուր բնաւին պակասեալ են մերազինք, բացի քանի մի տուն յերկրականաց: Կից եկեղեցւոյն հայոց է եկեղեցին լատինացւոց: Արտաքոյ քաղաքին կայ դաշտ մի կանաչ, որ է ձեմելիք քաղաքացւոց, ուր յերեկոյեան պահու, կառօք հեկտիւրք ճիւմ առեալ շրջին: Ճեմելիքն հետիոտաց բաժանեալ է վանդակաւ ի շաւղէ կառաց և հեծելոց: Ունի քաղաքս և տեղի նաւաշինութեան զոր Գօտի կոչեն, որ շինեալ է յեզր ծովուն՝ փորեալ ի զետնոց, որմունք և հատակքն՝ քարաշէնք, ի տեղիս տեղիս շարք քարանցն ամբացուցեալ են կապարաւ, յորում շինեն բազում մեծամեծ և զեղեցիկ նաւս, որք անուանի են յամենայն տեղիս: Ի տեղուշ նաւաշինութեան^{*****} ունի ջրահան զործի մի, որ զջուրն հանէ ի ձեռն հրագործ և ծխաշարժ

* Ան. ի կղզուոցս միոյ:
** Ան. եղանակէ:
*** Ան. հնգետասան:
**** Ան. զնաւակ մի:
***** Ան. այլոց:
***** Ան. նաւաշինութեանց տեղոյս:

գործեաց, որք են ճարտարագործ և գեղեցկաշէնք յոյժ, եւ լընթացս* քանի ժամուց դատարկէ զմեծակոյտ ջուրն, որով** և նաւք մեծամեծք մտանեն աստ վասն նորոգութեան:

41ա Զունի բեղմնաւորութիւն կղզիս, սակս շունելոյն հող բարի, որ միայն քանի մի տեսակս պտղոց (կամ բուսոց բուսուլլցանէ և այն իբր թէ), որք են սեփհական աշխարհին հնդկաց, զորս չգտանին յաշխարհի մերում, այսինքն է ամբ, անանաս, փափլմաս, քիլայ, զմրուտ և այլն, զորս համեմատեալ ընդ պտղոց մերոց՝ ստորագոյն են յոյժ յամենայն մասին, բացի՝ յամբէն: Եղանակ տեղոյս միայն բաժանի անձրեային և շորային: Եղանակն անձրեային սկսանի իբրև ի մէջն յունիսի ամսոյ և տէէ մինչև ցհոկտեմբեր, յորում սաստկագոյն յորոգութեամբք անձրեէ գրեթէ զտիւ և զգիշեր, միայն զժամս ինչ ընդհատեալ, որ խոնաւութիւնս բաղումս տայ երկրին և օդոյն:

41բ Այսքանս շատ լիցի վասն Բումբայի քաղաքիս, զի թէպէտ կային բազում ինչ գրելոյ զպէս-պէս բարեկարգ քաղաքական կառուարութեանց, կարգադրութեանց և վաճառականութեանց հաստատեալք յիմաստնագոյն կառուարութեանէ անզղիացոց, բայց սակայն վիճակ 41բ կրօլ/նից մերոց շտայր մեղ առիթս յամենայն*** տեղիս անխտիրս շրջելոյ և ընկերակցելոյ ընդ երեւելիաց առ ի քաղել ի նոցանէ զստուկագոյնս և**** զընտիրս:

Կատարեալ զսրբազան Տեառն մերոյ զգործ նուիրակութեան ի 5 օգոստոսի ամսոյ «Արշաֆիլիկս» նաւովն ելաք ի Բումբայոյ գնալ ի Կալկաթայ: Բազմազիմի նեղութիւնս կրեցաք ծովային տկարութեանէ, մանաւանդ ծերունի հոգևոր ծնօղն իմ, այնքան, մինչև ցութն աւուրս ոչ ինչ ճաշակեցաք բացի շայէն և այն ևս՝ երբնապէս: Իսկ բարեխառնութիւն նաւապետին առաւել մխիթարէր զմեզ յայսմ նեղութեան, զի էր այր բարեբարոյ և բարեխառն յոյժ, որոյ անունն էր քարտան Ուտ, ըստ անզղիացոց: Յետ քսան և ութն աւուրց***** քաղցր նավարկութեամբ ժամանեցաք ի բերան Գանգէս գետոյն:

42ա Ի մերձենալն նաւուց առ գետս, զան||ի նաւն առաջնորդք նաւուց (զոր պիլոտք կոչեն անզղիացիք) առ ի յածել զնաւն ի քաղաքն, անցուցանելով ընդ պտոյտս գետոյն և ընդ աւաղակոյտ խաղաղան նորա, որք յոյժ բազում կան ի նմա, զորմէ շեն գիտակ նաւապետք նաւուցն, քանզի պարտ է գիտել զժամանակ մակլընթացութեան և տեղափոխութեան ջուրց գետոյն առ ի լիութեան ջրոյն տանել զնաւն¹⁷:

Ի մտանելն ի գետս ընդ յառաջ ելանեն բազում բնական գեղեցկութիւնք բնակութեան:

Երկուստեք գետոյն գոն ծառք բազումք և անդաստանք մեծամեծս և կանաչազուարճս և դալարագեղս որի[ղ]ոց և***** այլոց ընդգե-

* Ձեռ. ընթացս:
** Ձեռ. որովք:
*** Ձեռ. ամենայն:
**** Ձեռ. ստուկագոյնս:
***** Ձեռ. ութն աւուր:
***** Ձեռ. այսինքն՝ բրնձի:

ղինաց, արածեն յեղերս գետոյն բազմահոյլ տեսակս արջառոց և շրջին արք երկրագործք, որք յիրախս ցնծութիւնս բաղումս ընծայեն 42բ տեսողաց, մանաւանդ նոցա, որք՝ յանդնդային ովկի||անոս ծովէ ազատեալք այսր ժամանեն:

Գետս այս լայն է, ընդ որ բազում մեծամեծ նաւք անցանեն և մտանեն ի քաղաք: Ի ժամանակս հարաւային հողմոց, նաւք դիւրեաւ անցանեն լընթացս երկուց կամ երից** աւուրց: Բայց ի ժամանակս հիւսիսային հողմոց յապաղին յոյժ մինչև ցաւուրս եօթն կամ ութն հասանեն ի քաղաք, գոլով հողմոց ներհակ՝ զգիշերն չկարեն նաւել երբէք: Զուր գետոյս պզտոր է միշտ, նման հեղեղային եղանակաց ջրոց գետոց մերոց աշխարհաց և աղտեղի յոյժ, քանզի կոպաշտ հնդկիք զմեռեալս իւրեանց ոչ թաղեն, այլ արկանեն ի գետս, որ կարի իմն աղտեղացուցանեն զջուրն, վասն որոյ չէ ըմպելի յօտարականաց, հնդկիք նոյնիսկ պարծանօք ըմպեն, զոր և պաշտեն և յարգանս մեծ նուիրեն գետոյս՝ համարելով երկրորդ արարիչ:

43ա ||Իբրև տասն մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն յեղր գետոյս կայ (շինուածք) մի մեծ, որ է գործարան կտաւեղինաց, շինեալ ի ճարտարագործ անզղիացոց, որք ի ձեռն հրոյ գործեն կտաւ: Զայս գործատուն ոչ կարացաք տեսանել, քանզի գործավարն չէր ի նմա, գնացեալ էր ի քաղաք և առանց հրամանի նորա թոյլ ումեք մտանել ի նա:

Մինչ նաւ մեր կայր խարսխեալ հանդէպ գործարան[ի]ս, եկին ի քաղաքէն նաւակաւ ի մերազնէից Կալկաթու հրաւիրելով զսրբազան արքեպիսկոպոսն ի քաղաք: Եւ էին այսորիկ Տէր Յարութիւն Եղիայն¹⁸ աւագերէց, տէր Յօհանէս Տէր-Աւետեանն¹⁹ և տէր Կարապետ Գրիգորեան²⁰: Գալուստ սոցա արդարև ուրախութիւնս մեծ ետ մեզ, որք մտեալ ի նաւ մեր, յետ յարգական ողջունին, հրաւիրեցին զսրբազան արքեպիսկոպոսն իջանել ի քաղաք: Եւ մտեալ մեր 43բ ամենեցուն ի նաւակ զգիշերն ողջոյն գնացեալ ընդ գետն ի ծագել առաւօտոյն ժամանեցաք ի նաւահանգիստ հոշակաւոր քաղաքին Կալկաթու (որ էր 1833 յամի և Զ սեպտեմբերի ամսոյ): Եւ խարսխեցաք*** զնաւակն մեր հանդէպ տեղոյն, որ կոչի Հայոց նաւահանգիստ:

Ի հասանել լրոյ զալստեան նաւուն մերոյ ի քաղաք անդր՝ սրբակրօն տէր Յարութիւն Եղիայն՝ աւագերէց եկեղեցւոյն, ի ձեռն շրջաբերական թղթոյ ծանուցեալ էր զգալուստ մեր Հայկազնեայ ժողովրդոց ըստ հետագայ օրինակիդ:

«Առ աստուծով զօրացեալ Հայկազուն ժողովուրդս բնակեալս աստ՝ ի Կալկաթայ:
Մանուցումն լինի հոգեկից պատուելի սիրելեացդ մերոց, զի գերապատիւ սրբազան Տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսն՝ նորառաք 44ա նուիրակն ի սրբոյ էջմիած||նի Աթոռոյն, ողջամբ ժամանեալ է աստ

* Ձեռ. որոց:
** Ձեռ. երեք:
*** Ձեռ. խարսխեալ:

ի նաւահանգիստ այսր մայրաքաղաքի հանդերձ իւր սպասահարկու ուղեկցօր: Սրբազանութիւն <նորին> իջցէ ի ցամաք այսօր յերկտեան հինգերորդ ժամուն եւ մեր հանդերձեալ եմք ըստ ազգային սովորութեան պարտ ու պատշաճ պատուով հիւրընկալել զնա յօթեանս շինուածոյ սրբոյ եկեղեցւոյն ի վերոհիշեալ ժամուն առ ի լընդունիլ յարգանօք զնորուն բարձրապատիւ սրբազանութիւն:

Եւ մնամ հանդերձ յարգանօք յարգութեան Ձերում աղօթարար Ն. Մ. տէր Յարութիւն Եղիայ աւագերէց:

Ի Կալկաթայ, ի 4-ն սեպտեմբերի 1833 յամի, յօթեանս քահանայիցսս:

44p Ըստ վերոյ գրեալ շրջաբերական թղթոյս ժողովեալ համօրէն մերազնէից եւ բազմութիւնք յոյժ յայլոց ազգաց յեզր գետոյն, ուր նաակ մեր կայր հանդերձ/| եկեղեցական դասուք, հրաւիրեցին զարքեպիսկոպոսն իջանել ի ցամաք, ուր շուրջառս զգեստեալ սրբազանին, ըստ եօթն քահանայից արհիական զգեստիւ և սուրբ միւռոնն ի ձեռս աւագերիցուն, քօղարկեալ ի մէջ արծաթեայ տփոյ, երգօք հոգևորականօք ի գետնեղերէ անտի դիմեցաք յեկեղեցի հայոց, ուր և կային համախմբեալ հայկազանց յարանց և ի կանանց: Եւ եկեղեցին ճրագլուցեալ միանգամայն և եղեալ զսրբալոյս մեռոնն ի վերայ սեղանոյն՝ ցրուեցաւ ժողովուրդն իւրաբանչիւր ի տեղին իւր:

45a Աստանօր կամ է ինձ տալ զստորագրութիւն զհռչակաւոր քաղաքէն Կալկաթու, բայց սակայն նախքան զձեռնարկելն իմ յայն պարտ է ինձ յուշ առնել, զի գուով մեր կրօնաւոր շեղե մեղ հնար շրջել յամենայն տեղիս և առնուլ զծանօթութիւն լիապէս յամեն/|այնէ: Կալկաթայ քաղաք կառուցեալ է յարեւելեան կողմն Գանգէս գետոյ իրրե երեք հարիւր մղոնաւ հեռի ի բերանոյ գետոյն և է մեծ և բազմամարդ յոյժ: Երկուածք քաղաքին, որք են ի թաղին անգղիացւոց, գեղեցիկ և բարձրաշէն յոյժ: Բազումք ի նոցանէ եռայարկ և ոմանք քառայարկ և շինեալք ըստ ձևոց եւրոպացւոց: Կան բազում երեւի շինուածք, յորոց մեծն և գլխաւորն է ապարանք քաղաքապետին, որ է մեծակառոյց և յայնանիստ և է շինուածոց կերպն խաչանման: Ունի զմբեթ մի ի վերայ մեծի սրահին և ի գլուխ նորա մարդակերպ արձան՝ նման հսկայ առն, զոր Քրիտանիայ կոչեն՝ յանուն կղզոյն Մեծին Քրիտանիոյ, որ յԱնգղիայ: Ունի շորս մեծամեծ գրունս, յորոց վերայ արձանք առիւծանման:

Ունին անգղիացիք բազում եկեղեցիս*, և այլ** ժողովարանս: Ունին բազում մեծամեծ գպրոցս և ճեմարանս գիտութեանց և պէսպէս ազատական արհեստից:

Ի քաղաքի աստ գտանի[ն] հաղարաւոր կրպակք, քաջահնար գործարանք, յորոց գլխաւորք են երկոքին այսօրիկ, առաջինն է գործարան ազօրեայ և երկրորդն՝ գործարան դրամահատութեանց (զառաքխանէ)²¹ և ըստ իրեանց բարբառոյն ասեն թանք-

* Ձեռ. այստեղից հետո՝ «որոց երեւիքն են»:
** Ձեռ. և դալլ:

սալ¹²²: Առաջինն է շինուած հնգյարկեան, որ ի ձեռն ծխաշարժ գործեաց առնուլ պարեանն ի վեր խարբալէ, ի բաց ձգելով զաղտեղութիւնս որ ի նմա՝ աղայ պարեանն, անշատէ զթեփն և զխոշորն ի բարակից բաժանեալ, առնէ զալիւր նրբաղաց յոյժ և ի մէջ քսան և շորից ժամուց ի ձեռն քսան և շորս երկանից աղայ ասեն զմի հա- 46a զար և երկու հարիւր Կալկաթու լտերս¹²³ ցորենոյ: /| Երկրորդն է գործարան դրամահատութեանց, որ նոյնպէս ի ձեռն ծխաշարժ գործեաց հալէ զարծաթ, տափարակէ ըստ թանձրութեան հատանել դրամոցն, հատանէ ըստ շափու մեծութեան բոլորակս և մերձ յայլում սենեկի տպէ զերկոսին երեսն դրամոց (զպատկեր թագաւորին բրիտանացւոց և զկշիւ նորին) և նոյն գործին զգրամն ի բաց արկանէ և ըստանայ զայլս:

Յեզր գետոյն արեւմտին կողմն ունին գերդիր շինուածք, որ ասի մաքսատուն:

Բերթ զօրացն անգղիացւոց է հարաւային կողմն Կալկաթու քաղաքին, յեզր Գանգէս գետոյն, որ է ամրակառոյց յոյժ, ունելով գերիս պարիսպս և գերիս խրամս շուրջ զիւրե և բազում մեծամեծ թնդանօթս ի վերայ պարսպաց իւրոց: Ի սմա միայն զօրք և զօրավարք բնակին, յորում գտանին մեծամեծք շինուածք գեղեցիկ և երկյարկ /| և եկեղեցի մի վասն զօրաց նորակառոյց՝ ի մերում ժամանակի, 1833 յամի, որ է գեղեցկաշէն և մեծ, որոյ անունն է սուրբ Պետրոս: Գրունք ամրոցիս յոյժ հաստատ են և գեղեցկաձև զինուվառեալ, յորոյ երկու խրամն խաղաչ շուր գետոյն Գանգէսի մշտապէս: Հանգէս մեծ դրանն սոյն ամրոցի հաստատեալ կայ ցից մի մեծ և բարձր յոյժ, յորոյ վերայ բացեալ լինի միշտ նշանն արքայական վասն նաւուց:

Նաւահանգիստ քաղաքիս է նոյն իսկ գետն Գանգէս, որ անցանէ զառաջեալ քաղաքին, ուր գտանին միշտ հարիւրաւոր նաւք մեծամեծք և փոքունք, որք ի բազմութենէ կայմից ի հեռուստ անտառաց նմանին:

Բնիկ բնակիչք տեղւոյս են կոսպաշա հնդիկք, որք են յոյժ և յոյժ, և մահմետականք բազումք: Կոսպաշաքն ունին բազում սնտի արարողութիւնս /| օրինաց իւրեանց, և տօնս շաստուածոց իւրեանց, զոր մեծաւ հրապարակաւ հանդիսիւ կատարեն, յորում աւուր փակին գործարանք տէրութեան վասն բացակայութեան գործավարաց, որք ըստ մեծի մասին են հնդիկք: Բաժանին սոքա ի բազում ցեղս, շուտեն զմիս բացի զհնդոց քանիցս ի տարուշ և ոչ ըմպեն զգինի: Ոմանք ի ցեղից աստի զմեռեալս իւրեանց այրեն և ոմանք արկանեն ի գետն Գանգէս, փոքր ինչ այրեցեալ կամ ոչ: Յամենայն աւուր օծանեն զինքեանս ձեթով, և ամենայն աւուր առաւօտինն լողան ի գետի անդ համարելով մաքրումն ամենայն աղտեղութեանց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ: Հանդերձ սոցա բացի սփածանելեաց այլ ծածկոյթ ոչ գոյ: Կան ևս, որք զայլ տեսակ հանդերձս զգնուն: Եւ են խաղաղասէրք և համեստ և, մանաւանդ, յոյժ ողորմած առ 47p տնանկս: /| Ունին սոքա մեծամեծ մեհեանս կոնց, որք են բազմաթիւ և տարածեալ թէ ի գիւղս և թէ յանցս ճանապարհաց: Քրմապետք

սոցա զգեանուն մոխրագոյն հանդերձս և ոմանք միայն սփածանեն: Կերակրին տրովք ժողովրդեանն: Եւ կերպ սոցա է յոյժ զազրալի և <անախորժ ի տեսանել>: Բազումք ի նոցանէ թաւալին ի մոխիրս, յոտից մինչև ցզուլս <չունին բնաւին հանդերձս կտաւոց>, այլ ոմանք միայն՝ մորթ ոչխարաց կամ վայրենի անասնոց: Եւ սոքա կոչին խստակրօն քրմապետք, որ ըստ իւրեանց լեզուին ասի բրաման¹²⁴: Կանայք հնդկաց ոչ ելանեն ի տանց, մանաւանդ կանայք մեծամեծաց, եթէ վասն հարկի պատահին ի հրապարակս կամ յանցս ճանապարհին, յոյժ պարկեշտ և համեստ ցուցանեն զինքեանս:

48ա //Կան և այժմ ի քաղաքիս յազգէս հայոց իբրև տունս վաթսուն¹²⁵: Ամենեքեան՝ սերունդք նոր Զուղայեցոց, որք երկերիւր ամօք յառաջ բազումք ի նոցանէ [ի] հարստահարութիւնէ անխրաւ և անօրէն պարսից և ոմանք սակս տուր և առութեանց՝ թողեալ զտուն և զերկիր ծննդեան իւրեանց՝ պանդխտեալք էին աստ և յուրվք ի նոցանէ հարստացեալք <և յղփացեալք> յոյժ, յոյժ, հաստատեցին զբնակութիւն իւրեանց: Այլ սակայն այժմ շեն ի նոյն փարթամ վիճակի, քանզի տուր և առութիւն հնդկաց յափշտակեալ յերոպացոց, մանաւանդ յանգղիացոց, յերկրէ իւրեանց ածեն զամենայն զպէտս և զվաճառս՝ հնդկաց, բացի սակաւուց իրաց: Վասն որոյ բազումք ի հայոց են վարձառու գրագիրք բրիտանացոց, որովք հայթայթեն զպէտս կենաց իւրեանց: Կան և քանի մի անձինք յազգէս, որք են իբր վաճառականք:

48բ //Ազգ մեր այժմ ըստ մեծի մասին թէ արք և թէ կանայք զգեանուն զհանդերձ երոպացոց և բոլոր վարքն զրեթէ քաջապէս զիտեն զլեզու անգղիացոց և զուսումն գրոց: Բազումք ի մերազանց են յոյժ հիրասէր: Մերունի անձինք, մանաւանդ ի մեծատանց, յոյժ պակաս են այժմ:

Մերաղինք ջանան միշտ ուսանիլ զգիրս բրիտանացոց <ևս առաւել քան զհայոց, որոյ վասն ցաւեցայ ոչ սակաւ>*

49ա Ունին եկեղեցի¹²⁶ մի յոյժ արժանավայելուչ յանուն Նազարէթայ, շինեալ յումեմնէ Աղայ Նազարէ¹²⁷ հանգուցելոյ ի Քրիստոս 1724, զոր այժմ շքեղագոյնս զարդարեալ ի ներքուստ բազում արժաթեայ կանթեղօք և մեծամեծ ջահիւք, ոսկի և արծաթ // անոթիւք և այլ բազմատեսակ զիպակեայ հանդերձիւք: Կից արեւմտեան դրան տաճարիս շինեալ կայ և զանգակատուն մի պատուական և բարձր կաթուղիկանման, շինեալ յումեմնէ բարեպաշտէ Մանուէլ Հազարմալեան¹²⁸ անուանելոյ:

Յօրէ յայնմանէ, ոչ ինչ փոխարկութիւն չէ եղեալ, բայց զկնի բազում ժամանակաց ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղայ նաչիկ Առաքելեանն¹²⁹ զարդարեալ է վերստին զեկեղեցին ի ներքուստ և յարտաքուստ, կատարելագործութեամբ՝ հանդերձ երկյարկ շինուածովք վասն քահանայից բնակութեան: Նոյնպէս և շրջապատ եկեղեցոյս պարիսպս հանդերձ երեք մեծամեծ դրամբք, որոց առաջին մեծ դուռն

է արեւմտեան կողմն, զոր կոչի Յարութեան դուռ, որոյ յարտաքուստ կողմանէ գրեալ է ոսկէնիշ գրով ի վերայ պղնձեայ տախտակի¹³⁰.

«Սուրբ Նազարէթ մայր մեր գթած
 Բացեալ ունի բազկատարած
 Զսուրբ ծոց իւր՝ վասն մանկանց
 Զամբել զկաթն սուրբ շնորհաց»:

49բ //Ի մէջ զանգակատանն զոյ հաստատեալ մեծագոյն ժամացոյց մի յիշատակ աղայ նաչիկ Առաքելյանի որդի՝ աղայ Մօսէսին¹³¹, պարգևեալ արքայէն, զոր և սա զկնի մահուան հօրն ոչ սակաւ վերանորոգութիւն է տուեալ սուրբ Նազարէթայ եկեղեցոյն յամենայն մասին, որպէս վկային բազումք:

Ի մերում ժամանակի հաճեցան ժողովք հասարակութեան ի մէջ եկեղեցոյն ի վերայ յորմոյն հաստատել արձանագրութիւն մի վասն երախտագիտութեան Աղայ նաչիկ Առաքելեանին, գրեալ ոսկէնիշ գրով ի վերայ սեւագոյն մարմարոնի:

Նազարէթայ եկեղեցին ունի զերիս մեծամեծ սեղանս՝ յառաջինն յանուն Յարութեան Քրիստոսի, երկրորդն՝ յանուն Առաքելոցն քրիստոսի և երրորդն՝ հայրապետաց <անուամբ>: Գտանին միշտ վիճակի քահանայք նոր Զուղայեցոց երեք կամ երկու, զոր տրօք 50ա ժողովրդոց բաւականան:

Ունի եկեղեցիս և բազում սեփհական ստացուածս, այսինքն՝ բնակութիւնս, կրպակս, յորոց քաղեն ամսական եկամուտս՝ տուեալ ի վարձու: Ունի եկեղեցիս և գումարս դրամոց բաւականին, որոյ եկամտոցն եկեղեցոյ սրբոյ սնտուկն տայ կարօտելոց ամսական ոռճիկս, որք են մերազանց և յայլասեռ քրիստոնէից ևս երբեմնապէս: Հայք ունին յատուկ հանգստարան մի պարսպապատ յեզր քաղաքին, որ ունի և յատուկ պահապանս:

Յազագս բարուք տնտեսութեանց ընդհանուր ժողովուրդն ի ձեռն հաստատ ժողովոյ՝ ընտրեալ է յերեւելեաց և ի հարբստաց աղղիս զհինգ արս որք կոչին կառավարիչք եկեղեցոյն և փոփոխին ամի ըստ ամի յաջորդութեամբ, այսինքն առաջինն, երկրորդն, երրորդն, և այսպէս մինչև ցհինգերորդն: Առաջինն կոչի եկեղեցապան <այսինքն՝ մութալէլի>: Ի լրանալ // ամաց պաշտաման առաջնոյն, երկրորդն յաջորդէ սմա և առաջինն հրաժարեալ զայլ ոք նոր ըտրեն ի տեղի նորա և զայս օրինակ մին միւսոյն յաջորդելով: Եւ այս ընտրութիւն լինի ի հանրական Ազգային ժողովի, ի գաւիթս եկեղեցոյն¹³²:

50բ Ունին հայք և ուսումնարան մի, զոր Մարգասիրական ճեմարան¹³³ կոչեն, քանզի հաստատեալ է այն ի մարգասիրական տրոց, ազգասէր և հայրենասէր հայոց յամի տեառն 1821: Եւ բազումք ի հարուստ մերազնէից, թէ՛ կտակաւ և թէ՛ առ կենդանութեամբ իւրեանց պարգևեալ են զրամս վասն հաստատութեան ուսումնարանիս, որոց եկամտօքն առնեն զծախս և պահեն զերկու գլխաւոր վարժապետս հայկական և անգղիական լեզուաց, որք ուսուցանեն

* Հետ. այնու կարացիին ծառայել բայց և ոչ զուրկ ի հայկական ուսմանց:

զայս երկուս լեզուս միայն: Առնուն նաև ձրիապէս զմանկունս չքա-
 51ա տրաց սահմանեալ իմն // թուաւ: Ի մերում ժամանակի տեսաք քննու-
 թիւն մանկանցն ճեմարանիս, որք լինէին վաթսուն, աւելի կամ պա-
 կաս հայազին մանկունք և քանի մի հատ [ի] հնդկաց: Անուն ու-
 սուցչին հայոց էր Յովհաննէս Աւտալեան¹³⁴, որ էր այր բարեմիտ
 և զգօն: Ունի ուսումնարանս կառավարիչք նման կանոնաց կառա-
 վարչաց եկեղեցւոյն, զոր վերագոյն նշանակեցաք եւ գրատուն մի
 պայծառ¹³⁵, յորում գտանին երեւի յոլով մատենանք հին և գրչեայ,
 նոյնպէս՝ և այլ լեզուաց:

Ի սոյն ուսումնարանիս զոյ և մասնատր տպարան մի հայերէն,
 զոր արդեամբք վարժարանին գործ զենն զամենայն պիտոյս և կամ
 ծախս վասն տպելոյ զգիրս:

Ունին հայք և աղքատանոց մի թողեալ կտակաւ յումեմնէ հայ-
 կազնոյ, ուր ախբատք ի մերազանց և երբեմն յայլ քրիստոնէից
 բնակին ձրիապէս, որոյ դռան ճակատագիրն է սոկէնիշ գրով:

«Սոյն անկեւանոց Հայկազեան սեոի
 Բազմայարկ բնակս ի յարդեանց շինի,
 Անուն զուգակցին ում ազիզ ձայնի,
 51բ //Որոց յիշատակն այս բնական զնի
 Նախանձաւոր լեալ գործոց պանծալի,
 Երջանիկ նախնեացն հիւրասէր կարգի
 Ի թիւն փրկչին 1826-ի»:

Հայազինք մեր ունին զեղեցիկ բազանի մի մերձ եկեղեցւոյն և
 կարգատրարար սահմանադրեալ են յիւրաքանչիւր ուրբաթի աւուր
 մաքրիլ անդ <հոգեւորականաց>:

Վաճառականութիւն քաղաքիս համեմատեալ անցեալ ամաց և
 ժամանակաց նուազեալ է ընդ շահու բեղմնատրութեան ի սփռել
 և րոպացւոց զբազմատեսակ և զազգի ազգի վաճառս իւրեանց, այլ՝
 տակաւին ունի յոլով տուր և առութիւնս, զոգցես ընդ ամենայն կողմն
 աշխարհիս, յորոց նաւք մեծամեծք տանին զանհամար տեսակս
 ամենատեսակ իրաց ի վաճառ ամն ողջոյն, մանաւանդ յամսեանն
 նովէմբերի, դեկտեմբերի և յունվարի յորս նաւք իբրև զերամս ջա-
 նասէր մեղուաց երթեկեկին <անգանոք, տան զբեռինս իւրեանց և
 52ա առնուն զփոխարէն, զոր առատութիւն զերկրին // տայ>:

Ունի քաղաքս և զամենատեսակ վայելչութիւնս կենցաղոյս ա-
 մենայն գործ և հնարք իմաստնագոյն ազգացն Եւրոպիոց, զորոց
 չէ ինձ հնար մարմնաբար ճառել, փոքր ի շատէ գրեալս բաւ լիցի
 ընթերցողացդ*:

Յետ աւարտելոյ սրբազան տեառն իմոյ <զամենայն> գործս
 նուիրակութեան, հաճեցաւ ձեռնադրել զանարժանատրութիւն մեր
 ի կարգ քահանայութեան, զոր եղև ի Կալկաթայ 1834 յամի տեառն
 և ի 17 յունվարի:

* Այս ամբողջ պարբերությունը հետագայում խաշնեիշով համված է:

Զկնի քառասնիցս ի 12 փետրուարի ուղևորեցաք զնալ ի Դա-
 քայ¹³⁶: Եւ <Սնդրբանդ¹³⁷ գետովն> վարեալ զնաւակ ելաք ի ճա-
 նապարհ ընդ գետն Գանգէս <ընդ հիւսիս>, մղոն ինչ հեռացեալ ի
 քաղաքէն Կալկաթու խարսխեալ զնաւակն՝ սպասեցաք մակնթա-
 ցութեան ջուրցն: Կայր մերձ ամրոցին Կալկաթու գեղեցկաձև և բաղ-
 52բ մահնար երկաթադործ կամուրջ մի ի վերայ գետոյն, ընդ որ էր ճա-
 նա||պարհ մեր: Մինչ զնացաք աստի իբրև երկօրեայ ճանապարհս,
 երկու՝ կողմն յեղր գետոյն կային բազմաթիւ բնակութիւնս երկրա-
 կանաց շինեալ ոստովք ծառոց: Գոգցես այսպէս մինչև ի Դաքայ,
 բայց յետ շորից աւուրց ժամանեցաք ի գետն Սնդրբանդ կոչեցեալ:
 Ճանապարհին կային երեք կամուրջք մեծ և փոքր, նման առաջնոյն՝
 երկաթագործ և շղթայակապ, ընդ որ անցեալ հասաք մինչև ցտանն
 և շորս աւուրս ի գիւղաքաղաքն Բրիսալ, որ էր յոյժ պատուական և
 զրութեամբն՝ բարեձև, զոր անգղիացիք ի նորումս օր աւուր գեղեց-
 կացուցանեն պէսպէս շինուածովք, որ է յեղր գետոյս: Կացեալ մեր
 անդ զժամս երկուս վասն պէսէս հարկաւորութեանց ուղևորեցաք
 առ Դաքայ քաղաքն:

Գտանէին** յանցս ճանապարհին բազմատեսակ ազգս գեղեց-
 53ա կազոյն թռչնոց||, նոյնպէս և յոլով տեսակս ծաղկանց, որք իբրև
 զժառս անտառաց բարձրացեալ էին: Գտանէին*** և պէս-պէս շի-
 նուածս գեղեցկաձև մեհենաց, զոգցես և յոլով անդաստանս բրնձի,
 որիդոյ և այլ պէս-պէս ընդեղինաց: Յայսմիկ ճանապարհի գտանի
 ամենայն պիտոյք մարդկանց, բացի հացէ և այն եւս գտանի թէպէտ
 ուրեք-ուրեք, բայց յոյժ սակաւ:

Յայսմ ճանապարհորդութեան յոյժ զգուշանալի է վասն ջրոյ,
 զի ջուր գետոյս է աղէհամ ունելով հաղորդակցութիւն ընդ ծովուն:
 Եւ յետ տասն և ութն աւուրց ժամանեցաք ի Դաքայ քաղաքն ի 20
 մարտի: Լուեալ մերազնէից տեղոյն՝ եկին առ մեզ հանդերձ քահա-
 նային, նոյնպէս և Պօղոս եպիսկոպոսն¹³⁸ սրբոյ էջմիածնայ յետ
 ողջունի ընդ մեզ ուղեկցեալ՝ հասաք յեկեղեցին հայոց, ուր երգօք
 շարականաց և հնչմամբ զանգակաց եղեալ սուրբ մեռոնն ի վերայ
 սեղանոյն՝ կացաք անդ:

53բ || Ասացից փոքր ի շատէ զքաղաքէն: Դաքայ քաղաք շինեալ է
 յարեւելեան կողմն Գանգէս գետոյն, որոյ ջուրն մաքուր է աստ
 փոքր ինչ, քան զմիւս տեղեացն, զոր ի կիր առնուն բնակիչքն հա-
 մայն: Չունի պարիսպս, թէև յառաջ եղեալ է, բայց ի տիրելին ըրի-
 տանացւոց զայս քաղաք՝ միանգամայն անհետ են արարեալ զպա-
 րիսպս, որպէս և ի տեղիս տեղիս յերեկն մեծամեծ դրունս մերձ
 շինուածոցն և անդ, զոր հասարակօրէն Գօք կոչեն, որ է հրապարակ
 մեծ, վասն տուր և առութեան, որոյ մէջտեղին կայր մեծագոյն
 թնդանօթ մի ի վաղուց ժամանակաց մնացեալ:

* Ձեռ. երկուստեք:
 ** Ձեռ. գտանէր:
 *** Ձեռ. գտանէր:

Գտանի ի քաղաքին բաղում երևելի շինուածք թէ՛ (յ)անգլիացուց և թէ՛ ի հայոց, թէ՛ ի մահմետականաց, նոյնպէս և յայլոց ազգաց:

54ա Կան և բաղում մզկիթս մահմետականաց՝ շէնք և աւերակք: Բաղաքս լեալ է ի նախնումն առ թագաւորոքն մղուաց՝ || արքայանիստ և մայրաքաղաք գաւառին Բանգալու: Մարդաշատ է յոյժ և ունի բնակիչս բազմութիւն յոյժ մահմետականաց և կուպաշտից, և յուլիք ի նոցունց՝ յոյժ հարուստք և տէր ընդարձակագոյն կալուածոց, յորոց քաղին յուլիագոյն եկամուտս և հասս ամի-ամի:

Անգղիացիք ունին աստ փոքրիկ եկեղեցի մի հանդերձ զանգալատամբ միով, յորոյ վերայ կայր հաստատեալ մեծագոյն ժամացոյց մի: Գտանին աստ և զօրք անգղիացուց, բայց ոչ յուլով, նոյնպէս և քաղաքական օրինաց դատարան մի ևն:

Գտանի ի քաղաքի աստ վեշտասան տունս նաև յազգէ յունաց: Ունին և եկեղեցի մի, որ է ընտիր շինուածք, յորում կայր պատկեր մի Մարիամայ Մազդաղենացոյ՝ նկարեալ ի վերայ կարծր ապակոյ քաջահնար արհեստիք:

54բ Կան և յազգէս մերմէ այժմ իբրև (զ)տունս հնգետասան, ուր (իմա՝ ի Գաքայ) յառաջն լեալ են բաղում և բազմահարուստք յոյժ, ունելով կալուածս մեծամեծս: Այլ այժմիկ անյաշողութիւնք սերնդոց նոցին զոգցես բուրովին անգիտակցեալ և ||* այժմ կան թափուր գլխովին և անշքացեալ և բաղումք հազիւ գտանեն զմասնաւոր պիտոյս հանդերձի և կերակրոց: Տեսեալ իմ զհոյակապ տունս յառաջնոց բաղումք աւերակ և բաղումք ի ձեռս այլազանց՝ ցաւեցայ ոչ սակաւ:

Ունին հայք եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Յարութեան, որոյ շինութեան թիւն է 1781, որ ունի և զանգալատուն մի և բաղում անօթս ոսկոյ և արծաթոյ և պէսպէս զարդս և զգեստս բաղումս, ընծայեալք ի բարեպաշտ նախնեաց: Շուրջ զեկեղեցեալս կա ծառատունկ, յորում գոն զանազան տեսակս ծառոց և ծաղկանց, զորս խնամարկէ վիճակի քահանայն:

55ա Արտաքոյ քաղաքիս կայ և զաշտս մեծ վասն ճեմելոյ բնակչաց, ուր յերեկոյեան պահու, ելանեն երոպացիք և այլք ի ճէմ:

55բ Զկնի վեց ամսոց, իբր թէ աւարտեալ || զգործ նուիրակութեան, փոքր նաւա ուղևորեցաք ի Կալկաթայ, և ընդ անցանելն մեր՝ իջեալ քաղաք փոքրագոյն, իբրև հինգ կամ վեց ժամուց ճանապարհ հեռի ի Կալկաթայ**, որ շինեալ է ի կողմն՝ հրախոյս առ գետովն Գանգէսի: Կացաք մեք աստ դտասն և հինգ աւուրս:

Գիւղաքաղաքս Զիւրայ յառաջագոյնն էր ընդ իշխանութեամբն հոլանդացուց և այժմ է ընդ անգղիացիս, ուր միայն բնակին զօրք վասն պատուական օղոցն, վասն որոյ կան և քանի մի մեծամեծ շինուածս, որք են բնակարանք զօրաց և զօրապետաց և եկեղեցին

* Ձեռ. աւերեալ:
** Ձեռ. Կալկաթոյ:

55բ անգղիացուց, որ է յեզր գետոյն հանդերձ զանգալատամբ (յորոյ վերայ և հաստատեալ զոյ ժամացոյց մի): Զունի ամբոցս կամ բերդս, տունք || հասարակ բնակչացն են ցածունք և փոքրիկ[ք] և տեղին յոյժ սակաւամարդ, քանզի ոչ զոյ տուր և առութիւնս ինչ այժմ, որպէս յառաջն լեալ է:

56ա Յառաջնումն բաղում տունք եղեալ են յազգէս, որ և շինեալ են պատուական եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն* Յովհաննէսայ, որոյ շինութեան թիւն գրեալ կայ [յ]արևմտեան գրան վերին կողմն ոսկէգրով, որ է 1695: Նոյնպէս և պատուականագոյն և բարձրաշէն զանգալատուն մի, զոր ի նորումս է շինեալ, որոյ շինութեան արձանագիրն գրեալ կայ ոսկէգրով ի վերայ սև մարմարոնի այսպէս. «Զայս նորաձև զանգալատուն, որոյ առաջին քարն հիմնադրութեան եղաւ ձեռամբ պատուելի պարոն Գանիէլ Անդօնի Ուրէմբէզ կառավարչին տեղոյս ի հինգերորդումն մարտի, յամի || տեառն 1822. կանգնեաց բարեպաշտուհի տիկին Սոփիայ Սիմէօն Փանոս Բաղրամեանն¹⁴⁰, առ ի բարեխիշտակ յանգուցեալ առն իւրոյ Պարոն Սիմէօն Փանոս Բաղրամեանին»: Ի սմին եկեղեցոյ տեսաք ի վերայ որմոյն կախեալ կայր գրութիւն կանոնական կարգադրութեան:

56բ Մերազինք տեղոյս են երկու տուն: Ունին և վիճակի քահանայ մի, որոյ բաւականութիւն տարեկան հատուցանէ Կալկաթու եկեղեցւոյն: Եւ է եկեղեցիս ընդ իշխանութեամբ Կալկաթու հայոց եկեղեցոյն: Ի 18 հոկտեմբերի ուղևորեցաք աստի առ Կալկաթայ:

Աւարտելով մեր զամենայն գործս նուիրակութեան ի Կալկաթայ յամի տեառն 1834 և ի 12 դեկտեմբերի Կոնստէլ նաւան ուղևորեցաք առ Մաղրաս քաղաքն, զոր յօժանդակութեամբ խնամոցն վերին մինչև ցտասն և վեց աւուրս հազիւ ժաման գտաք ի յին դեկտեմբերի, բայց կարի նեղութեամբ ի պէսպէս յալէկոծութեանց և ի ծովային տկարութեանց: || Մինչ խարսխեալ կայր նաւն ի նաւահանգստի, լուեալ մերազինք զգալուստ մեր օրական գրութեանէ բրիտանացուց, առաքեցան ի մերազանց հրաւիրակք, որք են պարոնայք Գրիգոր Մանուկ Աստուածատրեան և Յօհաննէս Յարութիւն Թաղէսեան հանդերձ երկու նաւակաւ: Զկնի շերմեռանդական ողջունի, յետ կէս ժամուց իջեալ մեր ընդ հրաւիրակացն ի նաւակէն հանդերձ կարասիք և ըստասահարկօք մերովք** հասեալ մեր յեզր ծովուն՝ գումարեալ տեսաք զքանի մի անձինս պատուաւորս ի մերազանց առ ի յընդունելութիւն սրբազան նուիրակին ի կառս իրեանց հանդերձ վիճակաւոր տէր Ստեփաննոս տէր Յարութիւն քահանային: Մտեալ մեր ի կառս ուղևորեցաք յեկեղեցին հայոց, ուր ժողովեալ էին ի սրահ եկեղեցոյն համայն մերազինք, զոր երգօք շարականաց և հնչմամբ զանգալաց մտեալ յեկեղեցին և եղեալ զսրբալոյս սուրբ միւռոնն ի վերայ սեղանոյն հանդերձ ատենախօսութեամբ ի վերայ սուրբ ողջունի, ապա բաժանեցաք իւրաքանչիւրս ի բնակութիւնս մեր...

* Ձեռ. սուրբ:
** Ձեռ. մեր:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցիի գահակալել է 1831—1842 թթ.:
2. Խաչատուր արքեպիսկոպոս—էջմիածնի միաբան: Հովհաննես Կարբեցու կողմից ուղարկվել է Հեղկաստան որպես նվիրակ (1832—1834 թթ.): Մեզ են հասել ինչպես նրա անձի, այնպես էլ նվիրակության վերաբերյալ մի շարք հետաքրքիր փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Մաշտոցյան մատենադարանի արխիվում:
3. Աղբաշ գյուղ—այժմ Քաղցրաշեն, գյուղ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջանում:
4. Դավալու—այժմ Արարատ, ՀՍՍՀ Վեդու շրջանում:
5. Իւվա—Յուվա, գյուղ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջանում:
6. Աղալար Խան Քիֆուղեցի—Աղալար Խան Նեիկուլով. Քավրիզի հայկական համայնքի աչքի ընկնող զեմբերից, խոշոր կալվածատեր:
7. Յովհաննես արքեպ. Բայազետցի—1832 թ. նոյեմբերի 12-ից 1836 թ. նոյեմբերի 7-ը՝ մինչև իր մահը, եղել է Նոր-Ջուղայի հոգևոր առաջնորդ:
8. Արբահամ Միրզա—Յարական կառավարության արտաքին գործերի նախարարության աշխատակից, 1832 թ. Քեհրան զնացող ռուսական դեսպանության մասնակից:
9. Սեյդարատ — փոքրիկ գյուղ Քավրիզ—Միանե ճանապարհի վրա:
10. Մանգզիլ—պարսկ. منزل—կայան, օթևան, այն վայրերը, ուր կարավանները գաղար էին առնում:
11. Ղարասու—Քալհերուզի (Աշխլալի) հարավ իջնող վտակներից մեկը:
12. Քիթմատաշ — Քիթմե-Քաշ կամ Քիթմե-դաշ, գյուղ Քավրիզ—Միանե ճանապարհի վրա:
13. Քուրբմանշայ—կրճատ նաև՝ Քուրբմեն, որտեղ ստորաղբվեց ռուսական 1828 թ. հաշտության պայմանագիրը:
14. Գիւղաշահար — Գյուղաքաղաք (կազմված է հայկական գյուղ և պարսկական շահր شهر—քաղաք բառերից):
15. Ղափանիսու— Ղաֆլանքուճ, այդպես է կոչվում Միանե Ջենջանից բաժանող լեռնային շրջանը:
16. Արմախտանա — Արմախանա, Ջենջանից հյուսիս փոքրիկ գյուղ:
17. Ղարբիզակ — պարսկերեն خرابه խարբեզե — սեխ:
18. Ջանգեան, Ջանկեան — Ջենջան, Պարսկաստանի հին քաղաքներից մեկը, առևտրական և արհեստագործական խոշոր կենտրոն:
19. Ուղեգիրը նկատի ունի Բազ և Դաշրուլուղ իջևանները:
20. Սուլթանիայ—Իլխանական պետության մայրաքաղաքը, որը կառուցել էր իլխան Արղունը 14-րդ դարի սկզբներին: Այստեղով էին անցնում Արևելքի առևտրական զլխավոր ուղիները. ներկայումս՝ ավերակ:
21. Պալատը կառուցել է Ֆաթհալի շահը, նպատակ ունենալով այստեղ վերաստեղծել նոր քաղաք:
22. Միզրան—իժմ՝ Խորամարաղ, գավառային քաղաք, համանուն շահրստանի վարչական կենտրոնը, Շահնավար շահրստանում:
23. Խոռովդարա—Խորրամդարա, Սուլթանիայից հարավ:
24. Միադրոն—Միադղեզան (այժմ Միադեհան) Խորրամ-դարայից դեպի Ղազվին գնում էին երկու ճանապարհ, մեկը՝ Քերազոյի, մյուսը՝ Միադղեզանի վրայով: Կարբեցին և նրա ուղեւորները բնարել են երկրորդ ուղին, որն ավելի կարճ էր:
25. Ղաբէն — Սեֆյան Իրանի երկրորդ մայրաքաղաքը (Քավրիզից հետո), այժմ՝ համանուն Շահրստանի վարչա-տնտեսական կենտրոնը:
26. Այստեղ խոսքը Հարուն Ալ-Ռաշիդի կողմից 786 թ. կառուցված մզկիթի մասին է:
27. Օվամբար — պարսկերեն— آب انبار ար-անբար —ջրամբար:

28. Հիւէին Խան—Հյուսեյն-դուլի Խան Սարգար, Երևանի վերջին Խանը: Եղբոր՝ Հասան Խանի հետ կառավարել է Երևանը: Ավելի հայտնի է Հյուսեյն Խան Սարգար անունով (1807—1827):
29. Յասոխ — պարսկերեն دستخ փեսթե—պիստակ:
30. Կարավանային հաջորդ կայանը Ղազվինից հետո Սեֆեր Հաշին էր, սակայն այդ կայանը այնքան անհարմար էր, որ ուղևորները գերադասում էին մնալ Ղշաղ փոքրիկ ավանում, չհասած Սեֆեր Հաշի:
31. Սօնկրապատ — Սունգարբադ, իջևանային խոշոր կայան Ղազվինից հարավ:
32. Սուլէյմանի կամ Սուլեյմանիկ—կարավանային կայան Քեհրանից հյուսիս-արևմուտք:
33. Մանուշար Խան Տփիսիցեցի—Քեհրանի 19-րդ դ. հայ համայնքի աչքի ընկնող զեմբերից մեկը:
34. Հավանարար Կարբեցիի հաղորդում է թվական սխալ տվյալ: Մի շարք այլ աղբյուրների վկայությամբ 1830-ական թվականներին Քեհրանի հայ համայնքը ուներ ոչ պակաս քան 75 ընտանիք:
35. Ապակեա վանդակագործ — Հեղինակը նկատի ունի այն արհեստավոր ապակեգործներին, որոնք բազմազույն, կտրատված փոքրիկ ապակիներով զարդարում են շինությունների լուսամուտները, պատշգամբները և այլ վայրեր:
36. Ջամբու — պարսկերեն جامبر — ապակեգործ:
37. Մինաս Տփիսիցի — Մանուշար Խանի կրտսեր եղբայրը, խոշոր վաճառական:
38. Խոսքը ասորիների մասին է:
39. Քնարակերտ—Քենարգերդ, գյուղ Քեհրանից հարավ Քերեշ գետի վրա:
40. Հովուց Սուլթան — Հովդ-ե Սուլթան, կարավանային խոշոր կայան, Ղուծից հյուսիս-արևմուտք, Կալբար և Քայ գյուղերի միջև:
41. Ռատար—պարսկերեն رادار— ուհար—ճանապարհների ապահովությանը հսկող պաշտոնյա, որ անցնող քարավաններից հատուկ տուրք՝ «ուհարի» էր գանձում:
42. Քարվանսարադար—պետք է լինի քարվանսարադար کاروان سرادار — քարվանսարայի տեր:
43. Ղրան— قران. Կարբեցու Պարսկաստան այցելած ժամանակ արծաթ դրամի հիմնական միավորը, որը հավասար էր իր ժամանակի ռուսական 30 կոպեկին:
44. Փօլիդալլաք — Կարավանային կայան Բայ և Քամբաղ գյուղերի միջև, Ղարաշայ և Ռուդի-Անուրբար գետերի խոնաման վայրում:
45. Այստեղ խոսքը հայտնի Արքայական կոչվող ճանապարհի մասին է:
46. Կառուցվել է Նոր Ջուղայի Մեծ Մեյդան կոչվող թաղում, ինը տարում, ավարտվել է 1654 թվականին:
47. Շուշան — Սպահանը հայկական սկզբնաղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Շուշ: Այստեղից էլ Շուշան կամ Շուշան:
48. Շահի մեյդան—պարսկերեն میدان شاه — Մեյդան-ե շահ—շահի հրապարակ:
49. Չարբաղ—պարսկերեն چارباغ — Չեհար-Բաղ—չորս այգի: Խոսքը Շահի մեյդանից դուրս եկող հռչակավոր երկշար դրոսայգու մասին է:
50. Հեշտ-բեհշտ—պարսկերեն هشت بهشت — հաշտ-բեհշտ—ութ դրախտ:
51. Կարբեցիի այստեղ խոսում է Շահ Աբաս Ա-ի խրախուսանքների պալատի մասին:
52. Ջանդարուտ—Ջայանդերուդ—Սպահանի միջով հոսող գետը, իր ոռոգման ցանցով կարևոր դեր է խաղում քաղաքի և շրջակայքի ընդարձակ տարածությունների ոռոգման գործում:
53. Շահ Աբաս (1557—1628)—Սեֆյան դինաստիայի շահերից, խոշոր ռազմական և քաղաքական գործիչ, գահակալել է 1587—1628 թթ.:
54. Խոսքը պարսկա-աֆղանական երկարամյա պատերազմների մասին է:
55. Դրանք էին՝ Երևան, Քավրիզեցվոց, Չարսու, Քոշեր, Հակոբջանենց, Մեծ մեյդան և Փոքր մեյդան թաղերը:
56. Մալաթ — պարսկ. محلات — մահալաթ—թաղեր:
57. Կարբեցու Նոր Ջուղա այցելելուց առաջ Նոր Ջուղայի հայկական թաղերն ունեին հետևյալ

- պատկերը. Երևան թաղը 35 տուն, Թավրիզեցոց թաղը կամ Մահլաթ 90 տուն, Չարսու թաղը 59 տուն, Քոչիթ թաղը 36 տուն, Հակոբջանեցոց թաղը 44 տուն, Մեծ Մեյդան թաղը 58 տուն, Փոքր Մեյդան թաղը 26 տուն:
58. Հնդկահայ բաղաբանական փոշոր դործիչ և վաճառական:
59. Ս. Ստեփաննոս—կառուցվել է 1662 կամ 1665 թ.:
60. Ս. Աստուածածին — կառուցվել է Մեծ մեյդան թաղում 1613 թ., նկարազարդվել՝ 1655 թ., հախճապակով դարգարվել՝ 1651—1665 թթ.:
61. Մեծարժեք այս նկարները պատկանում են հայ տաղանդավոր նկարիչ Մինասի վրձինին:
62. Կառուցվել է 1702 թ. Հովնաթան Զամալյանի կողմից:
63. Նոր Զուղայի թեմի մեջ էին մտնում նաև Հնդկաստանի և Ինդոնեզիայի հայաբնակ բաղաբանները:
64. Խոսքը նոր Զուղայի «Մեծ մեյդան» թաղի մասին է: Թաղը շրջապատված է եղի պարիսպով, ելումուտի համար ունեցել է հինգ դուռ: Այստեղ հիմնականում ապրում էին վաճառականներն ու կավածատերերը:
65. Կառուցված է եղել Ղարիբենց կողմից փողոցի վրա, կոչվել է նաև Ղարիբենց ժամ:
66. Չեռագիր հիշատակարանների համաձայն կառուցվել է 1729 թվականին:
67. Այս թաղում ապրում էին միայն հայեր և Երևակիչը սորին արհեստավոր էին: Չարսուն հայտնի էր ամբուստաններով, որոնց օգնությամբ բնակիչները պաշտպանվում էին արհավիրքների ժամանակ:
68. Կոչվել է նաև Հակոբջանեցոց: Այստեղ մեծ մասամբ ապրում էին հայ բրուտներ, որից և առաջացել է թաղի անունը: Այս թաղում էր գտնվում նոր Զուղայի նշանավոր դպրոցը:
69. Կոչվել է նաև Սանդիթաշ (բարտաշ) թաղ. ունեցել է այնպիսի լայն փողոցներ, որոնք կոչվել են պողոտաներ: Այս թաղում մեծ մասամբ ապրում էին քարադործ և շինարար արհեստավորներ:
70. Կոչվել է նաև Ավետանց ժամ:
71. Նոր Զուղայի ամենից փոքր թաղամասն էր: Այս թաղի անշուք և փոքրիկ տներում ապրում էին հայ կտավագործ արհեստավորները:
72. Կառուցվել է 1666 թվականին:
73. Նոր Զուղայի խոշոր թաղամասերից էր. Երջապատված էր ամուր պարիսպով, ելումուտի համար ուներ երկու դուռ: Տեղի Հովնաթանի վկայությամբ՝ «մեծի մասն են բնակչաց սոյն թաղին կտավագործք ոստանանկ, իսկ այլ ոմանք հիւսն, տուր և առողք ցորենոյն, կրպակաւորք և այլ արհեստաւորք»:
74. Կոչվել է նաև ս. Մինաս:
75. Երևան — հիմնվել է բնակադիրից հիսուն տարի հետո «սերունական» հայերի համար Եան Աբրահամ 2-ի հրամանով: Այս թաղի բնակիչների մեծ մասը «...դեղերելով ի զիւրօրայս մեջանալ՝ քրտամբք երեսաց վաստակեն դհաց իւրեանց»:
76. Կառուցվել է 1659 թվականին, նույն թաղի ժողովրդի, հաղկապես արհեստավորության հավաքած դրամով: Ունեցել է դպրոց և ձեռագրատուն:
77. ա) ս. Նազարեթ — կոչվել է նաև Փոռնջենի կամ Նորաշենի եկեղեցի,
բ) ս. Յակոբ — կամ Մուրարենց, կոչվել է նաև խիարազմբեթ,
գ) ս. Թովմա — կամ Զանգակավոր,
դ) ս. Յովհաննես — կոչվել է նաև Եանվելենց. կառուցված է եղել Սաֆրազենց նշանավոր կամուրջի մոտ:
78. Զարութ, արար.—պարսկերեն ضابط — զարեթ—կառավարիչ:
79. 17 և 18-րդ դարերում նոր Զուղայի աշխարհիկ կյանքի բոլոր հարցերը տնօրինում էր ընտրված քալանթարը: 19-րդ դարում, երբ նոր Զուղայում վերացավ քալանթարությունը, համայնքի թե՛ հողեր և թե՛ աշխարհիկ կյանքը սկսեցին ղեկավարել էջմիածնից նշանակված առաջնորդները: Ընդ որում, նրանց վրա էր ընկած նաև զխալվոր դատավորի պարտականությունները: Նոր Զուղայի առաջնորդի, հայ համայնքի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած աշխարհիկ և հողեր իշխանության իրավունքները հաստատվում էին Պարսկաստանի շահերի հատուկ հրովարտակներով: Պարսկական արքունիքը նրանց միջոցով էր իրականացնում նաև հարկերի դանձումը հայ համայնքից:
80. Մայնար — Մահլաթ — Կարավանային փոքր կենտրոն Սպահանից հարավ-արևելք, Քուհ-է-Զարդ լեռան ստորոտին՝ չհասած Եահրիզա:

81. Ղումիշա—Ղամիշահ, Կարբեցու այցելած ժամանակ կարավանային և առևտրական խոշոր կայան: Այժմ Եահրիզա քաղաք, համանուն շահրեստանի վարչատնտեսական կենտրոնը:
82. Էմինեղաբ — Էմինեղաբ, կարավանային խոշոր կայան Մաքսուդ-բեգի գյուղից անմիջապես հարավ՝ չհասած Սեմիրում:
83. Եօլկատան—Եօլկատան, կարավանային փոքր կայան Էլիզ Քաստի և Աբազի միջև:
84. Բախտիար — Կարբեցին այստեղ նկատի ունի իրանական կիսանստակյաց բախտիարի ցեղի ներկայացուցիչներին:
85. Աբազայ — Աբազե, համանուն շահրեստանի վարչատնտեսական կենտրոնը: 19-րդ դ. կարավանային և առևտրական խոշոր կայան Թեհրան—Երազ ուղու վրա:
86. Քիլիլ—հավանաբար Իբրիզ գյուղն է, Ղչալից հյուսիս:
87. Ղչալ—Ղչալ գյուղ Դեհ-բեգից հարավ, Ռուլե Փալվար գետի վտակներից մեկի վրա:
88. Մաշատ-Մօրղաբ—ավերված ամրոց, նախկինում կարավանային կայան:
89. Սեյտուն—Սեյդուն, գյուղ Սիրվենդից հարավ-արևելք, Փալվար գետի աջ ափին:
90. Թաղ Սլէյմանի—Իրանում մի շարք վայրերում պատմական հուշարձանների ավերակները ժողովուրդը անվանում էր «Թախթ-և-Սուլեյմանի», վերագրելով դրանք Սողոմոն Իմաստունին, որին մուսուլմանները «Սուլեյման» են անվանում: Այստեղ խոսքը Թախտ-Մաղաբ-և-Սուլեյմանի պալատի և դամբարանի ավերակների մասին է. գտնվում է Սաղաբադից հյուսիս:
91. Զարդուն—Զերդուն, գյուղ Երազ շահրեստանում:
92. Թաղը Զմիշտ— تخت جمشید — բառացի նշանակում է Զիմշիդի գահ: Պարսկերենը «Թախթ-և Զիմշիդ» կամ «Զեհեկ Մենար» («Քառասուն սյուն») էին կոչում Պարսկաստանի հնագույն մայրաքաղաքի՝ հուշակավոր Պերսեպոլիսի ավերակները:
93. Ավետիս Կարբեցին նկատի ունի այսպես կոչված «Հարյուր սյուն» արքայական պալատի ավերակները:
94. Զմիշտ—Հին Պարսկաստանի լեգենդար թագավոր: Իրականում Պերսեպոլիսը կառուցողները եղել են Աքեմենյան դինաստիայի ներկայացուցիչներ Դարեհ Ա-ն և Քսերքսեսը (6—5-րդ դարերում մ. թ. ա.):
95. Պարսկահայ վաճառական, Երազի հայկական համայնքի աչքի ընկնող ղեմաբերից մեկը:
96. Ավ. Կարբեցին սխալվում է, քարման քարմայ فرمان անձնանուն չէ, այն բառացի նշանակում է հրաման արձակող, կառավարող: Երազն այն ժամանակ կառավարում էր Ֆաթհ Ալի շահի անդրանիկ որդին՝ Հյուսեյն Ալի Միրզան:
97. Սամրուդ—պարսկերեն سمردوز — սամուրագործ:
98. Չնար—Չինար, Չինարե քաղաք: Այս շրջանում իրարից ոչ այնքան հեռու համանուն երկու գյուղեր կան: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը Կարա Աղաջ (Մենդ) գետից արևելք ընկած գյուղի մասին է, որը ճանապարհին ավելի մոտիկ է:
99. Խոնխղիխուն—աղավաղված Խոնե Զանխան է:
100. Դաստարջին—Դաշտի-Արժան, կարավանային կայան, գյուղ Քալե Մաշիցից հյուսիս-արևելք:
101. Խոսքը վերաբերվում է Կարա Աղաջ (Մենդ) գետին, կամ նրա վտակներից մեկին:
102. Իմամզատայ—պարսկ. امام زاي — Իմամզադե—սրբատեղի:
103. Քեհզուն—Քաղերուն—քաղաք Պարսկաստանի հարավում:
104. Քոթալ—Կարբեցին խոսում է նշանավոր Քոթալ-Փիր-Ջան դժվարանացանելի լեռնանցքի մասին (2378 մ ծովի մակերևույթից):
105. Քոնարթախտայ—Քենար թախտ, կարավանային կայան, գյուղ Քեման Քեշից անմիջապես հարավ:
106. Դալաբի—կարավանային կայան Բուշերի ճանապարհին:
107. Չաբութա—չի պահպանվել:
108. Բորազդուն—Բորազան, կարավանային կայան Բուշեր—Քաղերուն ուղու վրա:
109. Պարսկահայ վաճառական, Բուշերի անդլիական Արևելա-հնդկական-ընկերության առևտրական գործակալ:
110. Կարբեցին սխալվում է: Հավաստի աղբյուրների վկայությամբ հայերի թիվը շատ ավելի էր:
111. Սովետմին—խոսքը շոգենավերի մասին է:
112. Ղալամբար—գրվել բանված ընտիր ծաղկազարդ կտոր:

- 113. Քեմուր Միրզա—Ցաթհ Ալի շահի երրորդ որդին:
- 114. Բլեն—Ջոն Բելլ, Կարբեցու Բուշեր այցելած ժամանակ անգլիական Արևելա-հրեղ-կական ընկերության ներկայացուցիչը Հարավային Պարսկաստանում:
- 115. 1668 թվականին, անգլիական Արևելա-հրեղական ընկերությունը, որը նոր էր թափանցում Հնդկաստան, հնդկահայ վաճառականների մի խմբի հետ, որին ղեկավարում էր Խոջա Փանոս Քալանթարը, կնքեց պայմանագիր: Ընկերությունը, համաձայն այդ դաշնագրու-թյան, ի թիվս բաղձաթիվ այլ պարտավորությունների, պարտավորվում էր նաև հայերի համար կառուցել եկեղեցիներ և վճարել հայ հոգևորականների աշխատավարձը, եթե նրանք առևտուր անեին անգլիացիների հետ:
- 116. Սուրաթ—խոջոթ նավահանգիստ հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանում:
- 117. Գանգեսի գետաբերանից այնտեղ ժամանած նավերը մինչև Կալկաթա տանում էին լոց-մանները, որոնք քաջ գիտեին այդ ուղին: Մյուսանների կողքին մեծ հուշակ ունեին նաև հայ լոցմանները:
- 118. Ցարոսկին Եղիա—Հարություն Եղիայան Շիրազցի, Կալկաթայի ս. Նազարեթ եկեղեցու հոգևոր հովիվը 1829—1839 թթ.:
- 119—120. Ավետիս Կարբեցու հիշատակությունից բացի այս երկու անձնավորությունների մասին ուրիշ ոչինչ չգիտենք:
- 121. Զառարխանե—պարսկերեն՝ փողերանոց:
- 122. Քանքալ—ոչ բնադրված նամակ և ոչ էլ անգլերենում նման բառ չկարողացանք գտնել:
- 123. Կալկաթու լտեր—Կալկաթայի երկրամասում ժամանակին գործող շափի և քաշի միավոր:
- 124. Բրաման—Բրահման էին կոչվում կրոնական այն ուսմունքի հետևորդները, որոնք դեռ ստրկատիրական էպոխայում Հնդկաստանում մշակել և զարգացրել են հնդկական Բրահմա աստծու (հինդուիզմի պանթեոնի ամենից բարձր աստվածներից մեկը, որին վերագրում էին երկրի և կյանքի ստեղծումը) պաշտամունքը:
- 125. Նուլն է վկայում նաև Մաղիկյանից 1—2 տարի առաջ Կալկաթա այցելած Պողոս Լազարովիչը: Սակայն այլ բան է ասում գրեթե նույն ժամանակ Կալկաթա ժամանած էջմիածնի նվիրակներից մեկի կազմած Հնդկաստանի և նրա հարևան երկրների հայկական համայնք-ների ցուցակը, որտեղ կալկաթայի հայկական համայնքը ցույց է տրված 150 տուն:
- 126. Կառուցվել է 1724 թ. հայ վաճառական զոռ Նազարեթի տված դրամով, կոչվում է ս. Յով-հաննես Կարապետ: Չիլըայի նույնանուն եկեղեցուց տարբերելու համար հնդկահայերը այն կոչել են «Նազարեթի բարերարությունը» կառուցած ս. Հովհաննես եկեղեցի: Այժմ նա ավելի հայտնի է Նազարեթի անունով:
- 127. Աղա Նազար—Խոջա Նազարեթ, Կալկաթայի հայկական համայնքի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը, մեծահարուստ վաճառական, բարերար:
- 128. Մանուել Հազարմալխան—հնդկահայ վաճառական և բարերար: Մաղիկյանի և Գուշակյանի հիշատակություններից բացի նրա մասին ոչինչ հայտնի չէ:
- 129. Խաչիկ Առաքելյան—Խոջա Խաչիկ Առաքել Ջուղայեցի՝ 18-րդ դ., հնդկահայ խոջոթ վաճառական: Հայտնի է իր մի շարք բարերարական-շինարարական աշխատանքներով:
- 130. Մաղիկյանի հիշած այս բարեփոխությունները Խաչիկ Առաքելի ծախսով կատարվել են 1796 թ.:
- 131. Աղա Մոսես—Խոջա Խաչիկ Առաքելի կրտսեր որդին էր, հնդկահայ վաճառական: Հոր օրինակով կատարել է զանազան նվիրատվություններ:
- 132. Կալկաթայի հայոց եկեղեցու վարչությունը բաղկացած էր ժողովրդի կողմից ընտրված յոթ աշխարհիկ անդամներից և չորս վիճակավոր քահանաներից: Աշխարհական յոթ անդամներից երեքը կոչվում էին «ավանդապահներ», երեքը՝ «կոմիսարներ», մեկը՝ «եկեղեցապան»: Հայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերվող բոլոր հարցերը Կալկաթայում և Չիլըայում քննվում էին այս վարչության կողմից, որի նախագահն էր «եկեղեցապանը»:
- 133. Դեռևս 1757 թ. Կալկաթայում կար հայկական դպրոց, որը հիմնադրել էր Բենգալիայի նա-վար Ալավերդու զորավար Մարգար Հովհաննես Քալանթարյան նոր Ջուղայեցին: Հիշ-վում են նաև մի քանի փոքրիկ ուրիշ դպրոցներ, որոնք երկար կյանք չեն ունեցել: Եր-կար ժամանակ Կալկաթայում մի քանի անհաջող փորձեր են արվել հայկական դպրոց ստեղծելու համար: Վերջապես մի քանի հարուստ հայերի նվիրատվություններով և ժողո-վրդի մեջ կատարված հանգանակության շնորհիվ կառուցվել է հայկական դպրոցի շենք, որը կոչել են «Մարգարիական ճեմարան»: Ճեմարանը բացվել է 1821 թ. ապրիլի 2-ին:

- որը գործում է մինչև այսօր: Ճեմարանը գիշերօթիկ է. աղքատ ծնողների երեխաները պահվում են ձրի, «արուսաներին» վարձով:
- Գպրոցն ուներ երկու բաժին՝ տղաների և աղջիկների: Վերջինս 1842 թ. փակվեց: 1846 թ. միայն Մ. Թաղիադյանը բացեց Սանդիստյան օրիորդաց դպրոցը, որը «Մար-դասիրական ճեմարանին» միացավ 1952 թ.:
- Գպրոցը ղեկավարվում է հատուկ կառավարչությամբ, որի գլուխ կանգնած են չորս հոգաբարձուներ, ուսուցիչներ կամ «գլխավոր վարժապետի» հետ միասին:
- 134. Յովհաննես Ավետալեան—Հովհաննես Ավզալ կամ Ավզալյան, ծնվել է 1790 թ. Շիրազում, շուրջ 20—25 տարեկան հասակում տեղափոխվել է Հնդկաստան և բնակվել Կալկաթա-յում: Զբաղվել է մանկավարժությամբ, երկար տարիներ եղել Կալկաթայի «Մարգարիա-կան ճեմարանի» ուսուցիչը, ապա՝ նրա տեսուչը: Կատարել է նաև թարգմանություններ: 1822 թ. ճեմարանին կից՝ Ստեփանոս Զննչույանի Ավետայանի աշակցությամբ տպագրել է մի շարք գրքեր: Մահվան թվականն անհայտ է: 1860-ական թվականներին դեռ կենդա-նի էր:
- 135. Խոսրը ճեմարանի «Արարատյան» կոչվող գրադարանի մասին է: Երբեմնի հարուստ այդ գրադարանից այժմ զրեթե ոչինչ չի պահպանվել:
- 136. Դաքալ—Հնդկաստանի խոջոթ քաղաքներից մեկը: Հայերն այստեղ հաստատվել են սկսել 1700 թվականներին, թեև մինչ այդ հաճախ էին եղել այդտեղ: 1917 թ. Դաքա այցելած Քորդոմ արքեպ. Գուշակյանի վկայությամբ, այդ հարուստներից ոչինչ չէր մնա-ցել: Հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 39 տուն: Այժմ հայեր չկան Դաքայում:
- 137. Սեղրանդ—Գանգեսի ճյուղավորման վտակներից մեկը:
- 138. Պօղոս եպիսկոպոս—Խաչատուր արքեպիսկոպոսից առաջ որպես էջմիածնի նվիրակ ուղարկ-վել էր Հնդկաստան: Մոտ երեք տարի եղել է Հնդկաստանում և նրա հարևան երկրների հայկական համայնքներում:
- 139. Չիլըա—Նախկին Չիլսուրահն է, առևտրական խոջոթ կայան Հուզի դետի վրա: Հայերը Չիլըային ծանոթ էին անգլիացիներից շատ առաջ: Կոստանդ վարժապետն իր տետրում Չիլըան հիշում է 17-րդ դարի սկզբներում որպես հայկական գաղթավայր: Եկե-ղեցին հնագույն բրիտանյա եկեղեցիներից է հնդկական հողի վրա: Կառուցված է 1695 թ.: Կառուցման մասին կա արձանագրություն դուռն վերին մասում: Ունի ճարտարա-պետական արժեք:
- 140. Սոֆիա Միմեն Փանոս Քալանթարյան, հնդկահայ նշանավոր վաճառական և հասարակա-կան գործիչ Բաղրամյանի այրին:

АВЕТИК КАРБЕЦИ ЦАГИКЯН
ПУТЕВЫЕ ЗАПИСКИ

Подготовка к печати Р. АБРАМЯНА и П. АНТАПЯНА

Резюме

«Путевые записки» Аветика Цагикиана Карбечи содержатся в рукописи № 865 Матенадарана имени Маштоца. В 1832 году автор записок сопровождал нввирака (нунция) католика епископа Хачатура в поездке из Эчмиадзина в Индию. Аветик Карбечи сообщает в своем произведении интересные сведения о лежащих на пути из Эчмиадзина в Индию многочисленных городах, селах, поселках, караван-сараях, иногда дает подробное их описание и говорит о быте населения, его правовом положении и обычаях, говорит о примечательных исторических памятниках, некоторые из которых в настоящее время превратились в развалины.

AVETIK KARBETSI DZAGHIKIAN
RELATION DE VOYAGE

Publié par R. ABRAHAMIAN et P. ANTABIAN

La Relation de voyage d'Avétik Karbétsi Dzaghikian figure dans le manuscrit 865 du Maténadaran d'Erévan.

Son auteur fit le voyage des Indes en 1832, à la suite de l'évêque Khatchatour, nonce du catholicos d'Etchmiadzine.

Cette Relation décrit les villes, bourgs, villages, caravansérails jalonnant l'itinéraire d'Etchmiadzine aux Indes. Les descriptions parfois détaillées concernent aussi des monuments historiques, dont certains sont aujourd'hui en ruine. La Relation se consacre encore aux mœurs, coutumes, situation sociale des populations rencontrées.

ԱՐԱՔԵՐԵՆ-ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Տպագրության պատրաստեց՝ Հայկ Ամալյան

Այս բառարանը քննված է հայ միջնադարյան բառարանագրությանը նվիրված մեր աշխատության մեջ¹: Ժամանակին՝ հիմնվելով Մատենադարանի № 7151 ձեռագրի վրա, պատրաստել էինք նաև այդ ուշագրավ հուշարձանի բնագիրը, որը բարեբախտաբար չհրապարակվեց: Այլ գրչագրեր, որ ունենալին այս բառարանը, մեզ հայտնի չէին մինչև Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակի լույս ընծայումը: Այդ ցուցակից հայտնի դարձավ, որ № 1770 ժողովածուի մեջ կա հիշյալ բառարանի մի այլ ընդօրինակություն: Ձեռքի տակ ունենալով երկու գրչագիր՝ գտնում ենք, որ արդեն ժամանակն է հայ միջնադարյան մշակույթով զբաղվողներին ներկայացնել բառարանի փոքր, բայց արժեքավոր բնագիրը:

Առաջին՝ № 7151, ձեռագրի մասին ծանոթություն տվել ենք մեր աշխատության մեջ² և գրչության ժամանակը համարել եթե ոչ XIV, ապա ամենայն հավանականությամբ XV դարը: Երկրորդը՝ № 1770 ժողովածուն³, որ 1589 թվականին Հայրապետ Ջուղայեցու պատվերով գրել է Աստվածատուր դպիրը, գրչագրական առանձին տարբերություններով հանդերձ, ներկայացնում է նույն բնագիրը: Այս գրչագիրը հավանաբար ընդօրինակված է առաջին գրչագրից, բայց ընդօրինակողի որոշ միջամտությամբ տառադարձության մեջ, ընդ որում մեծ մասամբ սխալ: Սակայն երկրորդ գրչագիրը առաջինի նկատմամբ ունի այն առավելությունը, որ ավելի լավ վիճակում է. № 7151 ձեռագրի սկզբի էջերը բավականին մաշված են, որի հետևանքով մի շարք բառեր անընթեռնելի են դարձել:

Համեմատական բնագրի հիմքում ընկած է № 7151 ձեռագիրը, որը բոլոր կողմերով առավել ճիշտ է ներկայացնում հուշարձանը, իսկ մյուս ձեռագիրը ներկայանում է իր տարբերություններով: Համառոտության համար համեմատվող ձեռագրերը պայմանականորեն նշանակում ենք յատիներեն տառերով. № 7151 = ա, իսկ № 1770 = Ն: Բառերի համարակալումը մերն է: Բնագիրը ներկայացված է անփոփոխ:

Բառարանի բնագիրը տպագրության պատրաստելու գործում սիրով մեզ օգնել է արևելագետ ընկ. Բ. Լ. Չուգասյանը, որը առանձին ուսումնասիրություն է պատրաստել այս բառարանին նվիրված: Այդ իսկ աշխատանքում կտրվեն բնագրի գրչական սրբագրությունները:

1 Տե՛ս 2. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (5-15-րդ դդ.), Երևան, 1966, էջ 106-109:

2 Տե՛ս անդ, էջ 106-107:

3 Նկարագրությունը տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի» Երևան, 1965, սյուն. 634-635:

Այս բառք են որ շարամանեալ են եռակի ոճիւք և եղանակաւք զընթացս լեզուաց երրակի ազանց՝ զարաբացոց, զպարսից և զհայկազեանց, զոր բացերևապէս ենթադրեալ եղև անուանք և բայք ըստ կարգի և աստիճանի և պարունակեալ հոմանունապէս ի տարրականն տառի յալիֆէ սկսեալ 5 մինչև ցիէ, իբր թէ յայբէ մինչև ցբէ: Եւ այս յարաբացոց իմաստնոցն, զոր թարգմանեալ եղև ի բանասիրացն պարսից և սակս կարճառատ և բազմահայեաց երազասահ հոլովմանցն պատուեալ եղև ի նոցունց ի մատենան տառից և ի մարդարանս խաւսից, որով և յեղափոխեալ ի նոցունց ի հայկականս բարբառ յաղագս ուսումնասէր հասակաց, քանզի կարաւտ 10 գոլով անաւարաթիցն մեղուացն յորճնազանից հիւթից ներհակաց առ ի լրումն արուեստաստեղծն հնարից որ զճաշակս ճաշակողաց քաղցրացուցանէ:

Քիթաբ ալֆաս: Բաբ ուլ ալիֆ: Գիրք ալֆասին և համաշարումն ալիֆին: Զի իբր հայկազեան լեզուոյ յորճորջումն զառ ի հմտասիրացն զգտեալն բառք գիրք մակագրէ: Սոյն գունակ արարացոց կորովիքն զշաշաշարեալ ալիֆաբետքս ալֆաս առձայնեն:

1. Իբթիդա վը իֆթիթա վը ինիշայ: Աղաղի քարէ քրղըն: Սկիղըն գործո առնել:
2. Ինթիհա: Բըփայան շիզէ բըսիղըն: Զկնի իրի հասանել:
3. Իլթիշա վը մլշա: Փընահ գրիֆթըն: Նպաստ կալեալ:
4. Իլթիդա: Դիդար: Տեսումն:
5. Ընհա: Ագահ քրղըն: Յուշ առնել:
6. Ըմսա: Գուղըշթըն: Անցանել:
7. Ահսա: Շմուրղըն: Հայհոյել:
8. Ըվլիա: Դաւսթան: Սիրելիք:
9. Ադա: Դուշմանան: Թշնամիք:
10. Իղթիդա: Դր փըլ թսէ բըվթըն: Ընդ հետս ումեք ընթանալ:
11. Ըննա: Միանը՛ի սխուն: Միջակ խօսից:
12. Իսթիը՛դա: Տըլք քրղըն: Որոնել:
13. Իսթիդաս: Զահդ քրղըն: Զանս գնել:
14. Իսթիադա: Թմամ սթըղընի մալ: Բովանդակ առումն ընչից:
15. Իսթիադա: Ըզ սթըմ նալիղըն: Ի տուժանաց հեծալ:
16. Ըրբար: Խուղավընդան: Տեարք:
17. Իստիրար: Զումբիղըն: Շարժել:

Մտաք

a ձեռագրի առաջին և երկրորդ թերթերը մաշված են, որի հետևանքով և անընթեռնելի բաներ շատ կան. դրանք վերականգնվում են b ձեռագրի օգնությամբ:

1 b շառամանեալ a եղանակաւ:

6 b թարգմանեալ

Բառարան

1 b շիֆ վը իֆթիթա, a ինիշ, a սկիսքն

3 a փնահ

12 b շիֆ որոնել

13 b շիֆ իսթիդաս

15 b հեծեալ

16 b խուղավրղան

17 b ջումբիթն

18. Ըսհար: Իարան: Աւզնականք:
19. Ինդիլար: Բըր գշթըն: Վեր շրջել:
20. Ինթիդալ: Ըզ ջայէ բըջայէ բըվթըն: Ի տեղոջէ ի տեղի երթալ:
21. Իսթիդամըթ: Բասթ իսթաղըն: Ուղորդ կանգնել:
22. Իսթիանըթ: Իարի խուասթըն: Աւզնութիւն խնդրել:
23. Իջաբըթ: Փասուխ դաղըն: Պատասխանել:
24. Ամանաթ: Բաստի: Ուղղութիւն:
25. Իֆաղըթ: Ֆայիղը դաղըն: Աւգտութիւն շնորհել:
26. Իսթիֆաղըդ: Ֆայիղը խուասթըն: Աւգտութիւն հայցել:
27. Իզալըթ: Բը՛յի բազ քֆընղըն:
28. Ավըթ: Ա՛յբ: Արատ:
29. Ալըթ: Սա՛ղի քար: Նիւթ գործոյ:
30. Իշարըթ: Ֆըմուղըն: Հրամայել:
31. Իջաղըթ: Բըվա դաշթըն: Իրաւ պահել:
32. Ըբբամ: Քրանի նմուղըն:
33. Իսթիրահըթ: Բ՛ր ասուղըն: Ի վեր հանգչել:
34. Իայղըթ: Բազ գրղանիղըն: Դարձեալ շրջեցուցանել:
35. Ըվղաթ: Վխթահա: Ժամանակք:
36. Ահլիթ: Սիղավարի: Փոխարէն:
37. Ահդաս: Ն՛վ ավըրղըն: Նոր բերել:
38. Ըսարըթ: Բըսըվաք բըսիղըն: Ի վարձս հասանել:
39. Իֆթիրա: Դրասլ բաֆթըն: Ունայն գործել:
40. Ումըլխբաս: Մաղըրի հըմը փլիղհայ: Մայր ամենայն դարշութեանց:
41. Իսթիխարջ: Բէրուն ավըրղըն: Արտաքս բերել:
42. Իթթիհաջ: Շաղի: Ուրախութիւն:
43. Իհթիաջ: Հաջըթմընղի:
44. Ըմսաղ: Մանընդան: Նմանիք:
45. Ըմսար: Բազ գրիֆթըն: Դարձեալ ըմբռնել:
46. Իթիրաֆ: Մունղիր ամըղըն:
47. Իղթիրահ: Ըզ քսէ շիզէ խասթըն: Յումեքէ ինչ հայցել:
48. Իլթիմաղ: Նէքի քրղըն: Բարի առնել:
49. Իղթիսա: Թաղասա: քրղըն:

20 b ըզ ջաէ բըջա՛է

21 b իսդաղըն

25 b իֆաթըդ

30 b ֆըրմութն

31 b իջաղըդ: Բըվա դաշտն

32 a ըմբբամ, b նմութն

33 b իսթրահըդ

34 b իյայիղըթ... շիջուցանել

35 b վախթահայ

37 b նըվ

40 a ումըլխբաս, b ուլըլխբաս, a հըմ

42 b իթթիհաջ

43 b հաջըմնղի

44 b ըմսալ

46 b ամնղն

47 b ըս, a խասթթըն

- 50. Իթիհադ: Ըզանըզի: Միութին:
- 51. Իջթիհադ: Զահգ բրզըն: Զանս առնել:
- 52. Իթիզադ: Փաքի զիլ: Սրբութիւն սրտի:
- 53. Ըրշադ: Բահի բաստ նմուզըն: Ճանապարհ ուղիղ ցուցանել:
- 54. Իստիրար: Բէշարըզի: Անճարակութիւն:
- 55. Իսթիար: Գուզիզըն: Ընդրել:
- 56. Իֆթիխար: Նազիրզըն: Մաղթել:
- 57. Ինքար: Նաշնախթեայ: Անծան:
- 58. Ըխբար: Խբըրհա: Հանքար:
- 59. Իհթիրար: Խաշթն րա նիզահ դաշթըն: Ինքեան պահ ածել:
- 60. Արադ: Ազիզի բրզըն:
- 61. Ասաս: Բունիաթ: Հիմն:
- 62. Իլթիմաս: Ընդըր խուասթըն: Ի ներս հայցել:
- 63. Ըննաս վը ընվահ: Գանահա: Գոյնք:
- 64. Ընֆաս: Նֆըսհայ: Շունչք:
- 65. Ընդբաս: Խուըշթըն բըհըմ գրիֆթըն: Զինքն ընդ մի ընբըռնել:
- 66. Արազ: Բու գրզանիզըն: Երես դարձուցանել:
- 67. Ըմբասաթ: Գուսթախի բրզըն: Համարձակել:
- 68. Իթաս: Խաղիման: Ներքիսիք:
- 69. Ըդտահ: Վըլայթ: Գաւոռ:
- 70. Ըվհգ: Իըզանըլ: Միաւոր:
- 71. Իջթիմահ: Գիրդ ամըզըն: Ի շուրջ գալ:
- 72. Իմթինահ: Բաղ դաշթըն: Գարձեալ պահել:
- 73. Ըղարիք: Խուէշան: Ազինք:
- 74. Իբայըթ վը իջանըբ: Բէզանըզան: Օտարք:
- 75. Ըսֆաֆ: Գուի շնդան: Կրկին այն չափ:
- 76. Էմինի: Սթուար: Պինդ:
- 77. Ըսլաֆ: Փիղըրանի գուըշթըլ: Հայրք անցեալք:
- 78. Ըտրաֆ: Քնարհայ: Եզերք:
- 79. Ինսէֆ: Հըղ դաղըն: Իրաւունս տալ:
- 80. Արաշիֆ: Խբըրհաի նազրուսթ: Համբար անհաստատ:

- 51 Բ շարհ
- 52 Բ իթիզաթ
- 53 Բ ուղեղ
- 54 ԲԵ անճարակութիւն
- 59 Բ իհթիրարք
- 63 Բ գոնահաս
- 64 Բ նըֆահայ
- 65 Բ խուըշթըն
- 66 Բ գրզանիթն
- 67 Բ Եախ գրված է ընբասատ, ապա նույն գրչով ուղղված է ըմբասատ, ԲԵ քրթըն
- 68 Բ Իթրայ. իաթիման
- 70 Բ ըվթ
- 71 Բ գիրթ
- 74 Բ Իբարթ վը իջանըզ
- 76 Բ պինս
- 77 Բ փթրանի
- 80 Բ խբըրհայի

- 81. Իսթիհադ: Սիզավարի: Փոխարէն:
- 82. Իսթիխաֆ: Սբուք դաշթըն: Թեթև պահել:
- 83. Իլթիախ: Արզումընդի: Կարատութիւն:
- 84. Ահմըղ: Աբլահ: Յիմար:
- 85. Ամլաք: Մուլբըհա: Հայրենիք:
- 86. Իսթիզբալ: Փէշ ամըզըն: Յառաջ գալ:
- 87. Ըդրան: Հմսրան: Համանմանք:
- 88. Աշըլ: Բզուրգթըր: Մեծագոյն:
- 89. Իհթիմալ: Բուրդուրարի բրզըն: Առ ու աւար առնել:
- 90. Ըթասլ: Փըլուրսթըն: Պատուաստել:
- 91. Իսթիամալ: Բըքար դաշթըն:
- 92. Ըդըլ: Քմթըր: Պակասագոյն:
- 93. Ըքսըր: Բէշթըր: Առաւելագոյն:
- 94. Ըսխըր: Քաւըքթըր: Կրտսերագոյն:
- 95. Ահսըն: Նէքահթըր: Կաւագոյն:
- 96. Ալահի ալըմ: Խուդահի դանաթըր: Աստուած գիտնագոյն:
- 97. Իթիզամ: Նեքաի բրզըն: Կաւութիւն առնել:
- 98. Իհթիմամ: Թիմար դաշթըն: Խնամ ածել:
- 99. Իալամ: Ագահ բրզըն: Յուշ առնել:
- 100. Իսթիալամ: Ագահի խուասթըն: Ուշմութիւն խնդրել:
- 101. Ինթիզամ: Քինի քշիզըն: Քէն քարշել:
- 102. Ըքրամ: քուրամի բրզըն:
- 103. Ըզդհամ: Ընբահի:
- 104. Իհթիրամ: Հուրմըթ դաշթըն: Հարկիս առնել:
- 105. Ըլզամ: Բըզրզըն գրիֆթըն: Յանձն առնուլ:
- 106. Ալամ: Բաւզահայ: Աւուրք:
- 107. Ահսան: Նէքաի բրզըն: Բարութիւն առնել:
- 108. Իմթինա: Ազմուզըն: Փորձել:
- 109. Ալան: Քթխուդայան: Տանուտեարք:
- 110. Ըվտան: Խանումանհայ: Տունք:
- 111. Ըրբան Բուքնըհայ: Անգինք:

- 82 Բ դաշտն
- 88 Բ բզուրքթըր
- 91 Բ դաշտն
- 93 Բ շիք բէշթըր. առաւելագոյն.
- 94 Բ շիք ըսխըր
- 95 Բ նէմբաթըր
- 96 Բ գիտնագոյն
- 97 Բ քրթըն
- 98 Բ դաշտն
- 99 Բ իլալամ, ԲԵ քրթըն
- 101 Բ քիշիթն
- 104 Բ հուրմթ, Բ դաշտն
- 105 Բ գրիֆթն
- 108 Բ ազմութըն
- 110 Բ խանումանայ
- 111 Բ Բունքնըհայ

- 112. Ըբրահիմ: Բըսթըմ ֆրմուզըն: Տուժանաբ հրամայել:
- 113. Ըլըբթէ: Հը ա'յինը'յ: Արդարել:
- 114. Այադի: Քիրդարհաի նէքա: Գործք բարի:
- 115. Ումլըվլըթ: Մադը'րի ֆրդընդան: Մայր որոց:
- 116. Ի'ն: Բըդրուսթի: Առողջութեամբ:
- 117. Աղըմ ալա'հ իրզու: Փըլյուրսթըլ դարըդ խուդաի ը'յզ վը բըբու:
Հօր աստուծոյ
Բաբ ուլ բայ: Շարայեռումն բէին, որ է բեն:
- 118. Բղա: Փայինդըզի: Պաշտպանութիւն:
- 119. Բհա: Զէբայի: Աղնութիւն:
- 120. Բը'ր: Նէքաի: Բարութիւն:
- 121. Բուր: Գնդում: Յորեան:
- 122. Բար: Սահրա: Դաշտ:
- 123. Բթայըթ: Աղազի քար: Սկիզբն գործոյ:
- 124. Բըբըթ: Ըվզունի: Յանելումն:
- 125. Բըքաթ: Ըվզունհայ: Յանելումաթ:
- 126. Բսայըթ: Փարէի շիզ քի բըշայէ Յըիստընդ: Սակաւիկ ինչ որ է
տեղի մի յուղարկեն:
- 127. Բթիէհ: Նագահ գուֆթըն: Յանկարծակի ասել:
- 128. Բշարըթ: Մուժղհ դաղըն: Ավետիս տալ:
- 129. Բալըզթ: Նամըի դպիրի: Նամակ դպրի:
- 130. Բալիխ: Բըհըդի մրդի ըսիդըն: Ի տիս մարդկութեան հասանել:
- 131. Բղայըթ: Բաղիմանդըհ: Այլևս մնացել:
- 132. Բսարըթ: Բէնաի: Տեսութիւն:
- 133. Բահդ: Բ'ր ընքէխդն: Ի վեր ընգեցումն, որ է պայքար:
- 134. Բխս: Քմի: Պակասութիւն:
- 135. Բահր: Դրիահ: Մով:
- 136. Բսատ: Շատըրումն: Նոհ:
- 137. Բըյի: Յրաւթըն: Վաճառել:
- 138. Բայի: Յրաւընդըհ: Վաճառող:
- 139. Բախիլ: Զուֆթ: Կարագ:
- 140. Բատիլ: Նահըդ: Անիրաւ:
- 141. Բուխթան: Դրաւդ: Զուր:
- 142. Բաին: Բյդիդ քրդըն:

- 112 a հրամայել
- 113 b հր անիւյ
- 114 b քիրդարհայի, a նէքա
- 117 b խութայի բյզ վը բըբու
- 118 b բայինդըզի
- 126 b բսարթ
- 129 b նամրի դըպիրի
- 131 b բըզաբդ
- 136 b բսադ, a շատուրան
- 137 b ֆրուսթն
- 139 b զուֆդ
- 140 b բասիլ
- 142 b բային

- 143. Բնին: Սըր ընգուշթան: Մայրք մատանց:
- 144. Բուդ Դուրի: Հեռաւորութիւն:
- 145. Բիքր: Դաւշիզըհ: Կոյս:
- 146. Բսատ: Յըիբընդը: Խաբող:
- 147. Բգայըթ: Քա'րի նըվ: Գործ նորոգ:
- 148. Բշիբ: Մուժղըհ դահընդը: Աւետեաց տուող:
- 149. Բզի: Փարսայ: Հովանոց:
- 150. Բուդի: Զայիգայ: Տեղի:
- 151. Բաղի: Բազմանդըհ: Այլ մնացեալ:
- 152. Բրիլլ սահաթ: Բէզարի ըզ գունահ: Հրաժարումն ի մեղաց:
- 153. Բլաթ: Շահր: Քաղաքացի:
- 154. Բլաթի: Շահրի: Քաղաքացի:
- 155. Բայ ըլ բաս վը ըլիան: Սըր վը շմ: Գլուխ և աչք:
Բաբ ուլ թայ: Յեռահիւսումն թեին, որ է թաւ:
- 156. Թղասա: Տլըբ քրդըն: Հետախոյզ լինել:
- 157. Թըբա: Բէրանի: Աւերակ:
- 158. Թհընդիբ: Գուզիդըն: Ընդրել:
- 159. Թըթիբ: Դմաղըմ նիհաղըն: Յարմարել, հուպ ընդ հուպ դնել:
- 160. Թղալուր: Ղլըբ քրդըն: Աղաղակ առնել:
- 161. Թայսուր: Դուքրուի քրդըն: Երկդիմութիւն առնել:
- 162. Թայշուր: Շքուֆդ դաշթըն:
- 163. Թաղուր: Նիզդիբի շուսթըն: Մատակայութիւն յուզել:
- 164. Թմշիլթ: Բրանդըն: Վարել:
- 165. Թըբիթթ: Փրուըրդըն: Մարզել:
- 166. Թըբիթթ: Աղալըթ քրդըն: Իրաւունս առնել:
- 167. Թհնիթթ: Բըշաղի փուրսիդըն: Յուրախութենէ հարցանել, որ է
գոհութիւն:
- 168. Թայզիթթ: Բըղըմ փուրսիդըն: Ի տրտմութեան հարցանել, որ է
միտթարութիւն:
- 169. Թըվըղու: Զըշմ դաշթըն: Ակն ունել:
- 170. Թըրիբթթ: Աղմաիշ: Փորձանք:
- 171. Թըֆուշ: Նիզահ քրդըն: Հայել:
- 172. Թըբհիշ: Շաղի: Ուրախութիւն:
- 173. Թըշիհ վը թըսիլ: Ֆասլ նիհաղըն:

- 146 a [բս]ատ: I բսադ
- 147 b բգայըդ
- 156 b քրթն
- 159 b յարմարել լաւ
- 161 b դաշտն
- 165 b շիմ տուր
- 166 b թզքիթդ... իրաւունս առնել
- 167 b թհնիթդ
- 168 b թայզիթդ
- 169 b դաշտըն
- 170 b թըբիթդ
- 172 b շիմ շաղի: Ուրախութիւն
- 173 b շիմ թըշիհ

174. Թսրիհ: Քուսիլ բրդըն: Խորհուրդ առնել:
 175. Թմրադ: Գրդըն քշիդըն: Ապստամբել:
 176. Թյամլութ: Թիմար դաշտըն: Խնամ ածել:
 177. Թըվլութ: Նաբըթի բրդըն:
 178. Թշդիդ: Սխթ բրդըն: Խիստ առնել:
 179. Թահմիլթ: Սթուդըն: Առնուլ:
 180. Թահդիդ: Բըհըմ բրդըն: Ի մի առնել:
 181. Թղլիդ: Դր գրդըն բրդըն:
 182. Թաբիդ: Ըսթուար բրդըն: Պնդել:
 183. Թայլիդ: Նրումընդ: Շնորհաց:
 184. Թլմիլթ: Շագիրդ: Աշակերտ:
 185. Թաֆիր: Զիադթ: Աւելիք:
 186. Թգուիր: Բըդրադ սախթըն: Ստայադ բանս ստեղծանել:
 187. Թդդիր: Անդազըջ բրդըն: Քանոն առնել:
 188. Թդդիմ: Փէշ դաշթըն: Ցառաջ պահել:
 189. Թախիր: Փըս դաշթըն: Ցետս պահել:
 190. Թվլիհ: Նշանի փաթշահ: Նշան արքայի:
 191. Թբըթու: Փայրըվի բրդըն: Հետազնացութիւն առնել:
 192. Թա՛յրուդ: Բընջ բըսանիդըն: Ցաւ հասուցանել:
 193. Թարրուֆ: Փուրսիդըն: Հարցանել:
 194. Թըմիդ: Զուդա բրդըն: Ընդրել:
 195. Թդդուդ: Նախաւշ դաշթըն: Անհանգիստ պահել:
 196. Թջավուդ: Դր դուզըշթըն: Զանց անել:
 197. Թջասուս: Զուստ վը ջաւ բրդըն: Խոյզ և յոյզ առնել:
 198. Թլրիս: Փլվըստը բրդըն: Պատուաստ առնել:
 199. Թշուիշ: Աշաբ բրդըն: Կռիւ առնել:
 200. Թխսիս: Խաս բրդըն: Իւրացուցանել:
 201. Թֆհուդ: Քաւիդեն:

- 174 a բրթըն
 175 b բրդըն
 178 b թշդիր
 179 b թահմիլդ
 182 a բրթըն
 184 b թըմիլթ
 185 b գիադըդ
 187 b անդըթ
 188 b դաշտըն
 189 b դաշտըն
 190 b թըվլիդ
 191 b թբբըդու
 192 b բընջ բըզանիդըն
 195 b թդլուդ, նախաւշ դաշտըն
 196 b դանց աննել
 197 b թջասուդ, ջուզվջաւ բուրդըն
 198 b թլփիս, բըջըստը
 199 b թըշդիշ
 201 b թֆուդ

202. Թըրդ: Բըջայէ մանդըն: Ի տեղի մի մնացելալ:
 203. Թդարուբ: Ընդըր իաֆթըն: Խոր իմանալ:
 204. Թբըլուֆ: Զիադաթի: Առաւելութիւն:

- 202 a մնացել
 203 b իաֆթըն
 204 b գիադըթ, առաւելութիւն, կատարումն թափն:

АРАБСКО-ПЕРСИДСКО-АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

Подготовка к печати Г. АМАЛЯНА

Р е з ю м е

Публикуемый текст представляет собой первую часть одного из важных памятников армянской средневековой лексикографии. Он сохранился в двух списках, из коих один относится к XIV—XV вв., другой — 1589 г. Словарь был переведен с персидского на армянский, по всей вероятности, в XIV веке. Дошедшая до нас часть некогда пространного трехязычного словаря имеет определенное значение для изучения армянской транскрипции арабских и персидских слов, преподавания восточных языков в армянских школах и т. п.

UN DICTIONNAIRE ARABE-PERSAN-ARMENIEN

Publié par H. AMALIAN

Ce dictionnaire médiéval constitue un des ouvrages les plus remarquables de la lexicographie arménienne. Il nous est parvenu dans deux manuscrits conservés au Matenadaran d'Érévan, manuscrits recopiés respectivement aux XIVe—XVe siècles et en 1589. Il a probablement été traduit du persan en arménien au XIVe siècle. Ce dictionnaire trilingue dont on ne possède plus qu'un fragment est d'une grande importance en ce qui concerne la transcription en arménien des mots arabes et persans, l'enseignement des langues orientales dans les écoles arméniennes et l'étude d'autres questions lexicologiques.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or address.

Handwritten text block, possibly a list or a set of instructions.

Handwritten section header in Cyrillic script.

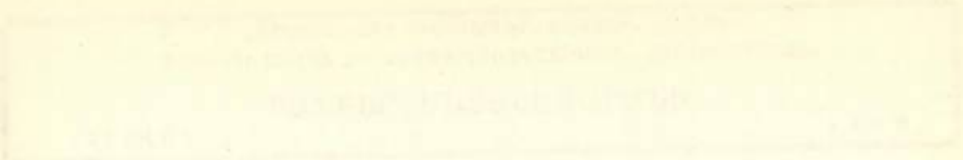
Handwritten text block, possibly a list or a set of instructions.

Main body of handwritten text, appearing to be a letter or a report.

Handwritten text block, possibly a list or a set of instructions.

Main body of handwritten text, appearing to be a letter or a report.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or a date.

Handwritten section header in Cyrillic script.

Main body of handwritten text on the right page, appearing to be a letter or a report.

Main body of handwritten text on the right page, appearing to be a letter or a report.

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՆԱՍԻՐԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ*

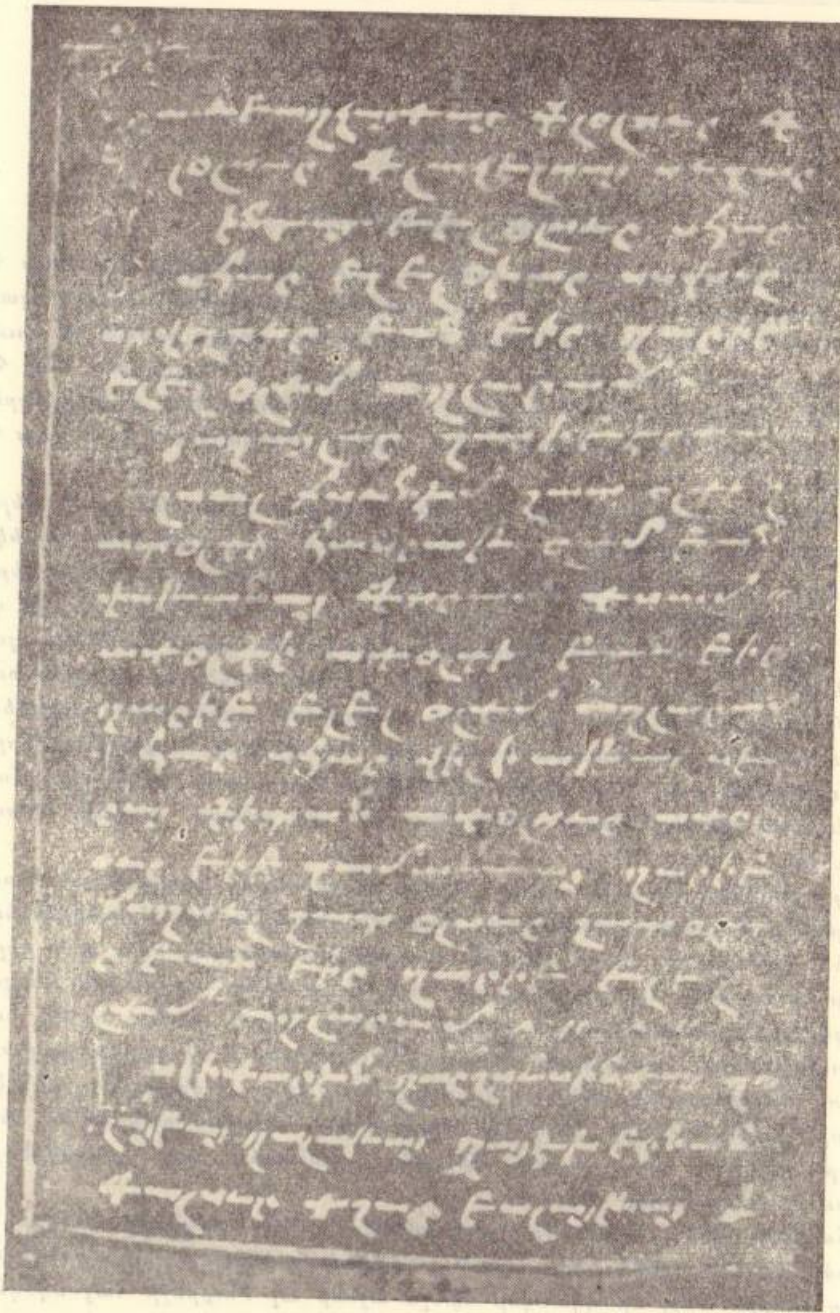
Իրումեն երկիրները մեկն են եղած այն գաղթօջախներեն, ուր հայը հոգեկան կյանք ևս ապրած է դարերով: Հոգեկան այդ կյանքին արտահայտություններեն մեկն են բազմաթիվ այն ձեռագիրները, որոնք գրված են ուրումեն հողի վրա, և նաև մտահոգությունը զոր ունեցած են Մուղովայի հայ համայնքները իրենց ծոցը համախմբելու ձեռագիր մատյաններ ուրիշ վայրերն ևս, ինչպես Լվովեն ու Կամենիցեն, Սուրզաթեն և Կաֆայեն, և նաև շատ հեռուներեն:

Ժամանակը գութ շունեցավ սակայն: Դարերը մաշեցուցին այս ասիերուն վրա ցրված հայ օջախները, խամրեցուցին տեղ տեղ ստեղծված հոգեկան բջիջները, ու շորս հովերուն ցրվեցին ինչ որ մարդոց մտքի ճիգը և աչքերուն լույսը համախմբեր էր հոն: Մեր օրերուն դույզն մաս մը միայն հասավ դարերու այդ վաստակեն: Եթե պարագաները թույլ էին տվեր, որ Գեուլա գուրգուրանքով պահե իր ծոցը հավաքված այդ նշխարներեն, և անոնցմե ուրիշ մաս մը փրկվի Քլուժի համալսարանին և Բուքրեշի ուրումանական ակադեմիո գրադարաններուն մեջ ապաստանելով, կամ պահվտելով Բուքրեշի և Մուղովայի զանազան հայ համայնքներուն՝ ինչպես Սուլավայի, Բոթոշանի, Յաշի, Ռոմանի հայ եկեղեցիներուն մեջ, միշտ մաս մը կմնար սակայն նետված հոս ու հոն:

Երբ 1927-ին առաջին անգամ միտքը կհղանայինք կեդրոնական մատենադարանով մը օժտել ուրումանահայ գաղութը, գլխավոր մեր մտածումն եղավ այնտեղ համախմբել բացի գրքերն և պարբերականներն, նաև այն բոլորը ինչ որ կապ ուներ հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձին հետ: Ի գին բազմաթիվ դժվարություններու, զորս կրնան ըմբռնել միայն անոնք, որոնք նման խենթություններու հանձնառու են եղած, հաջողեցանք ի մի ժողովել բավական բան, որ ժամանակի ճիրաններն կրցած էր ճողոպրիլ: Հավաքեցինք այս կերպով ոչ միայն Բուքրեշի եկեղեցվո վերնատունը նետված բազմաթիվ ձեռագիրներ, այլ նաև ուրիշ շատեր Մուղովայի զանազան հայ եկեղեցիներեն, ինչպես և անհատներու մոտեն:

Տարիներ հետո, 1944-ին, երբ կհիմնվեր «Հայ մշակույթի տունը», զոր կմտածեինք ես ու ընկերներս վերածել հայկական ինստիտուտի մը այն փառավոր շենքին մեջ, որ կկանգնի մինչև այսօր ալ Բուքրեշի հայ եկեղեցվո բակը, թեև այլևս մերկացած իր հայկական բնույթեն, մեր մտահոգություններն մեկը եղավ փրկել դեռ ինչ որ ցիրուցան և կորսվելու դատապարտված կմնար հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձեն: Զգիտեմ որքան հաջողեցանք նվիր-

* Ձեկուցում կարգացված Մաշտոցյան Մատենադարանում 1965 թ. հոկտեմբերին:

Նկ. 1

րական մեր այդ պարտականությունը մեջ: Գիտեմ միայն որ ամոթով չմտա հայ մաքի ղմայլելի սույն գանձարանին սեմեն ներս: Տարիներու ընթացքին մեր փրկած ձեռագիրներեն ավելի քան քառասունը համեստ անկյուն մը կգրավե այսօր հույակապ հիմնարկության մեջ, որ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանն է:

* * *

Ռուսեն հողի վրա գրված կամ Ռուսմանիո մեջ պահպանված հայերեն ձեռագիրներուն ցուցակը ժամանակին պատրաստած էր այս տողերը գրողը: Նրախտապարտ ըլլանք Սուրեն Քոլանջյանին, որ անոնց ցուցակը կազմեց ավելի լրիվ, քան ինչ որ թույլ կուտար ընել մեր ժամանակը:

Այնպես որ ներկա մեր հարևանցի ակնարկին մեջ այդ ձեռագիրներուն մասին չէ, որ պիտի խոսինք մանրամասնորեն: Պիտի ուզեինք մատնանշել միայն, որ բացի հայերեն ձեռագիրներեն, որոնք պահպանված կմնան ինչպես Գեղարքի թանգարանին, Քլուժի համալսարանին, ռուսական ակադեմիայի հավաքածուներուն, նույնպես ռուսմանահայ թեմին գրադարանին մեջ, կան ձեռագիրներ ալ, որոնք սպրդած կմնան ղեռ տեղ տեղ, կամ մաս կկազմեն անձնական հավաքածուներու:

Ասկե առաջ ևս բացի ձեռագիրներեն, որոնք պահպանված էին եկեղեցիներու խուցերուն և նկուղներուն մեջ, գրչագրերու կարևոր թիվ մը կգտնվեր անհատներու մոտ: Տարակույս չկա, որ այս ձեռագիրներուն մեծ մասը զանազան հայ եկեղեցիներե վերցված էին:

Հանդիպած ենք կամ տեղյակ ենք, օրինակ, ձեռագիրներու, որոնք կկրեին Երզնկայի, Կարսի, Ադրիանուպոլսո կամ Ռուսճուբի եկեղեցիներու և Կարնո Սանասարյան վարժարանի կնիքը: Առաջին երեքը, որ թանկագին ձեռագիրներ էին, Եվրոպա ղրկեցին անոնց տերերը և վաճառեցին սուղ գիներով. Ռուսճուբի եկեղեցիեն հափշտակվածները հ. Սահակ Կոզյան զնեց և Վիեննա ղրկեց: Սանասարյանն փախցվածը 1596-ին ընդօրինակված Սաղմոս մըն էր, զոր փրկեցինք մենք և որ կգտնվի ռուսմանահայ թեմին գրադարանին մեջ:

Ներկայիս ևս զանազան անհատներու մոտ կան ինչ ինչ հայերեն ձեռագիրներ: Ասոնցմե կարևորներեն են՝

Ա. Վեցհազարեայ մը, գրված 1336-ին Ստեփաննոսի կողմե: Կրաղկանա 250 թուղթի և կպարունակե նկարազարդ բաղմամբիվ էջեր (86—92, 114—125 և 131—226): Կպատկանի Ժիրայր Գրիգորյանի, որուն մնացած է իր հոր՝ Համբարձում Գրիգորյանի, որ, ինչպես կերևա իրմե պահված թուղթերե, հմուտ էր արևելյան երաժշտության և կըրաղեր կախարդությանմբ ալ:

Բ. Առակի վարդանայ, 1651-ին գրված: Կպատկանի Գոռումյան ընտանիքին:

Գ. Հեֆիմարան, 1850-ին ընդօրինակված Զմյուռնիո մեջ, Մատենցի տեր Հակոբի որդի բժիշկ մահտեսի Հակոբի կողմե: Կգտնվի Քոսթանցա, պիթլիսցի Սնովբ Կազարյանի մոտ:

Դ. Գանձառեար, 1433-ին Ռուսմանի կողմե գնված «ի ձեռաց այլազգաց որ զնացին և գերեցին ղՀայոց վանօրայքն»: Կպատկաներ Մամբրե քահ. Պիպերյանին:

Ն4. 2

Ե. Կանոնագիրք, գրված 1688-ին ի Կեղի, ձեռամբ Մեծատուր դպրի: Տեսած ենք Գալայց, տիկ. Աճեմօղլուի մոտ:

Զ. Մշտնջենական օրացոյց, գրված 1688-ին: Կգտնվեր Քոստանցա, հանգուցյալ Համազասպ քահ. Պետիկյանի մոտ:

* * *

Հայերեն ձեռագիր մը ասկէ քանի մը տարի առաջ ձեռքն ինկեր էր ուսման մեկ բարեկամիս՝ պրոֆ. դոկտ. Գեորգե Փոթրայի, որ զայն Պլոյեշտի թանգարանին վաճառելէ առաջ, ինձ բերեր էր, որ քանի մը նոթ տամ իրեն անոր բովանդակութեան մասին: Գիշեր մը թողուց մոտս, և օգտվեցա առիթն ոչ միայն անոր պարունակութիւնը ինձ համար ևս նոթագրելու, այլ և լուսանկարել տալու համար քանի մը էջեր՝ անոնց բացառիկ շահեկանութեանը համար որուն մասին պիտի խոսիմ հիմա:

Բայց նախքան ատոր անցնիլը՝ քանի մը տեղեկութիւն ավելորդ չէ ձեռագրին բովանդակութեանը մասին: Ան 109 նոտրագիր էջերէ կրողկանա, և գրված ու նկարազարդված է Նասիր անուն աշուղի մը կողմէ: Կպարունակէ զանազան տաղեր նաղաշ Հովնաթանն և Ղազարն, բայց տաղերու մեծամասնութիւնը Նասիրի իր հորինածներն են, հայ և թուրք լեզուներով: Առաջինը Նասիրի տաղերն են, որոնք թվական կկրեն՝ գրված է 1737 հուլիս 12-ին, հավանաբար Ագուլիսի մեջ, իսկ վերջինը հորինված է 1746 հունվար 8-ին Պոլսո մեջ, ուր Նասիր գացած էր աղայի բով «խզմաթբար» մտնելու:

Ավելորդ է ըսել, որ Նասիրի ընդօրինակած տաղերը լեցուն են տառապիալներով, իսկ իր տաղերը զուրկ են գրական բացառիկ արժեքի:

Ահա վերնագիրները սույն տաղարանի բովանդակութեան, Նասիրի իսկ ուղղագրութեամբ.—

- էջ 1. Տաղ սիրօ ի նաղաշ Հովնաթանէ ասացել օր կայ
Գարուն եղէվ քաղցր խօսի բուրբուրն
Ձեր պաղչի մէջն բացվելայ սուբուրն
- էջ 2. Տաղ գարուիին էր ասացել նաղաշէն
Յորժամ եղև գարուն արէվ ծագեցաւ
Հարաւ յողմն հնչաց սառէն հալեցաւ
- էջ 4. Նոր ծաքեցաւ ագին եկալ է գարուն
էլ իմ սիրտէն կանէս յարալու արուն
- էջ 5. Տաղ նաղաշին է
Նոր տեսայ մէկ սիրելի
Աչքերէն որպէս հայէլի
- էջ 8. Տաղ գատկին է
Յորժամ զայ պայծառ գատիկէն Հայօց
Մեծ ավետիս տամ ծերօց և տղայօց
- էջ 10. Նման էս դու կարմիր վարդի
Ատամներէդ շար մարբարտի
- էջ 12. էջմիածին ի հօրէ և ,ուս փառաց ընդ նմայ
Չայնք հնչեսցին սանդարամետք անդնտոց
- էջ 13. Նա բաղչայտայ զլօլուր
(սկզբնատառերը կկազմեն Նասիր)

նկ. 3

- էջ 14. Տաղ նաղաշէ ասացել
Ասոր եղև պածառ արև
Իմ նազելի նոր սիրելի
Օղարկեցիր ինձ շատ բարև
Իմ նազելի նոր սիրելի
- էջ 17. Տաղ նասիրէ կապել
Նախ հառաչ սիրտ մի ցանգանել
յժգրակի մէջ անգանել
- էջ 17. Տաղ նասիրէ ասել
Սանայ դիարլար դավայ թուման
- էջ 19. Ման իշմիշամ ֆալագինայն շարբաթին
- էջ 20. Տաղ արաբ էվագէ ասել
Իստարիտէմ տօստայ վարիմ
- էջ 21. (Գերեզմանատուն խորհրդանշող նկարի մը տակ)
Այս է տապան հանգիստան... Հակօրի անուն է
Խօջարայգ ած ողորմի ասէք
- էջ 23. Մեղայոր նասիրէ լացով ասեալ
Ի թվին հայոց ՌՃՁԶ (1737) ժԲ յուլիսի զուլումն
էհաս Աքուլիս
- էջ 24. Այս նասիր խոջայրագին վերան կապել
Խավարեցաւ կաբըս վասն քեզ էխպար
(սկզբնատառերը կհորինեն խոջայրագ)
- էջ 26. Տաղ նասիրին է
Այսօր արև պածառ ագուք
էրևաց բաղչին մէշէն
- էջ 27. Այս նասիրէ ասեալ
Գինայ բիր սովտայ սովտայ
- էջ 27. Գալ սանինան բիր միէ իշալէմ
- էջ 28. (Նասիր կպատմէ ՌՃՂԴ=1745 յուլիս Ի=20-ի գիշերը
տեսած երազը)
էջ 29. (նկար ավետման. տակը՝)
Քի ծո նասիր
- էջ 30. Աւետիս քեզ Մարիայմ զոր Գափոնել
Ի սկիզբըն աւօրաց աւետիս
- էջ 31. (նկար խաչելութեան. տակը՝)
Յի Քի ծո նասիր ես գի
- էջ 34. (Նասիրի կողմէ գրուած աղօթքներ. բոլորակաձև)
- էջ 35—40. (պարապ)
- էջ 41. (նկար հարութեան. տակը)
Յի Քի ծո մեղայոր նասիր ես քաշեյիմ
- էջ 42. Տաղ Ղազար վարդայպետ ասացել
Գառըն Աստուծոյ ի սպատ վառեալ
Եւ ի խաչին պատարաքեալ
Այսօր ի գերեզման մայու եղայ
Եւ զինվորոց ըզգուշածեալ

Նկ. 4

- էջ 43 Տաղ Նազաշ Հովնայրանին որդին անունէն Հակոբէ ասացեալ
Նասիրիս գրել ամէն
Շնորոք միածին կազմալ կազրնեաց
- էջ 46. Տաղ Նասիրէ կապել յուր Օվանիս Էխպարին վերայ
Լեզուս զալամ ատամը սուր էխպարըս
- էջ 47. ...սիրելի վերան Նասիրէ կապեալ
Լեզուս նման բլբլի
- էջ 48. Նասիրէ ասացեալ
Օվ մար սիրելի
- էջ 49. Տաղ էջմիածուն Նասիրէ ասացեալ
- էջ 52. Տաղ Նազաշ Հովնայրանի է
Այսօր ցնցամք պարելով
Խմէք զինի խնդալով
Աստուծոյ փառքս տալով
- էջ 53. Տաղ Նազաշ Հովնայրանի է
Նկար այսօր որդիք մարդկան
Յնծասցուք ձանի միաբան
- էջ 55. Տաղ Նասիրին է էջմիածուն
Ամէն պատիճ պատուհանեաց
- էջ 56. Էս Նասիրիս մեղաորիս վիրան կապել իմ
Այսօր ես մեղաց մէջ
- էջ 56. Տաղ սիրական և ցնցալի Նասիր կապեց
Այսօր ես մեկ մուշակ տեսամ
Էրեսըն պատկերի պէս այ
- էջ 58. Չաս տաղըն Ըստարսլու սուրք Ածածնայ վերայն էմ կապել
Մայրաբաղաբըն Ըստարսլու ես էմ
- էջ 59. Ես Նասիրիս զնացիմ Ըստարսլու
Աղայիրան խզմաթբար մտնց եմ.
- էջ 60. Տաղ Նազաշ Հովնայրանին է
Պատկեր մի տեսայ լուանի նման
Աչքերըն պածառ առէբայկան
- էջ 63. Ջալայդ չի հախտան գալլան
Ֆալագին վերան Նասիրէս
- էջ 65. (Նկար Հիսուսի և Պետրոս առաքյալի, տակը՝)
Յի Քի ծո մեղալոր Նասիր
- էջ 69. (Նկար պարսկական ձևի հազված անձի մը)
- էջ 72. Տաղ Ղազարուէ
Այսօր օւրախացեալ ցնծամք
- էջ 76. Ես մեղայօր Նասիր կապեցիմ Ափօլաց վերան
Գալլէ զարդաշ սէղայ
- էջ 77. Տաղ Նասիրիս ասացեալ
Մտայ եմ քեզ Աստուածածին
- էջ 81. Ըստարսլու ջագինէ ասացեալ սիրելու վերայն
Նաո աղաջի նաոսիլ օլմազ
Գուլ աղաջի գուլսղ օլմազ

Նկ. 5

Նկ. 6

- էջ 82. Չայս մեղայօր նասիպրս քնէնէլօլ ասացի իմ եարին վերայ
 Իմ հայրըն նստել դամով
 Լեզուն քան շաքար համով
- էջ 83. Տաղ նաղաշին է
 Յավուրըս գարնան ժամանակ է
- էջ 85. Տաղ սիրելու վերայ նասիպրս կապեցիմ
 Ղարշուտայ աշիւմիշ գուլ տուր սաշլարի
- էջ 87. Տաղ նաղաշին է
 Այսօր ծաքեցաւ նոր արև
 Իմ սիրելին ետ ինձ բարև
- էջ 89. Տաղ նաղաշի է
 Այսօր դարուն է նօր տարի
 Քեզ գրել եմ հազար բարի
 Գու զարդարված ինձ մօտ արի
- էջ 90. Տաղ նասիպրն է կապել մօր վրջ
 Մայր իմ մեռեալ էր այլ կենդանացաւ
- էջ 91. Բուլանէխ շայշարայ տուշտէմ է բախարայմ
- էջ 92. Ծաղկած վարդի նման է
 Ափսոսք որ շատ նազ կայնէ
- էջ 93. Քի ծռ նասիպ կապեց
 Նաֆիլ եէրդայ բայնի այթմայ
- էջ 95. Ախպեցի Շուֆուրից մեռաի նովայգիւնին վերայն կապեցիմ
- էջ 97. Քասիփրս մեղայօր նասիպրս ասիցիմ նայ Աքամայ վերայ
- էջ 98. Տաղ նասիբն է կապել ուստայ նազարաց Սարիխանին վերան
- էջ 107. Առ էխպար իմ սիրելի
- էջ 109. (նկար Պողոս առաքյալի)
 1195 (1746) յունվար Ը
 Աբուլ նասիր դի Հակօր

* * *

Գալով նկարներուն շատ նախնական արվեստի մը նմուշներն են, բայց որոշ ինքնատպություն ունին (տե՛ս նկ. 1—6):

Իսկ ինչ որ նասիբի սույն տաղարանի հատկանշական բնույթ մը կուտա՝ այն պարագան է, որ անոր մեջ կան էջեր, որոնք սև ֆոնի վրա սպիտակ տառերով գրված են: Այս եզակի պարագան, որ հավանաբար միակն է ավելի քան զույգ տասնյակ հազար ձեռագիրներուն մեջ, որոնք մեզի հասած են, մեզ դրդեց մասնագետներու կարծիքը լսել: Անոնց եզրակացությունն այն եղավ, որ նասիբ նախ գրած է մոմով և հետո սև ներկած է էջը. մոմը թափվելիս հետո մնացած են սպիտակ տառերը:

A. Ч. СИРУНИ

РУКОПИСЬ НАСИБА

Резюме

Автор статьи описывает одну своеобразную армянскую рукопись, хранящуюся в музее румынского города Плоэшти. Рукопись состоит из 109 страниц, написана и иллюстрирована армянским гусаном по имени Насиб. Она содержит разные песни Нагаша Овнатана и Казара, а также произведения самого Насиба на армянском и турецком языках, написанные в 1737—1746 годах в Константинополе.

В статье приводятся заголовки и начальные строки всех песен упомянутого песенника.

Особенно примечательной делают эту рукопись некоторые страницы, на которых текст написан белыми буквами на черном фоне.

H. Dj. SIROUNI

LE MANUSCRIT DE NASSIB

L'article est principalement consacré à un important manuscrit arménien conservé au Musée de la ville de Ploeshti en Roumanie.

Ce manuscrit qui compte 109 pages a été écrit et illustré par un ménestrel arménien du nom de Nassib. Il renferme divers chants de Naghache Hovnathan et de Ghazare et des poésies, en arménien et en turc, composées par Nassib lui-même à Constantinople, en 1737—1746, et dont l'article reproduit les titres et les premières paroles.

Fait rare et sans doute unique dans les 25000 manuscrits arméniens parvenus, et par lequel le manuscrit de Nassib se distingue particulièrement : certaines pages y sont écrites en blanc sur fond noir.

ՕՆՆԻԿ ԵԳԱՆՅԱՆ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Տաթևի վանական հաստատությունը ո՛չ միայն պատմական Սյունյաց աշխարհի հոգևոր վարչության կենտրոնն է եղել, այլև այնտեղ ծավալված կրթական ու մշակութային գործունեության սիրտը, որը մերթ ուժգին և մերթ թույլ, բայց միշտ բաբախել է, սկսած իր հիմնադրման օրից (X դար) ընդհուպ մինչև XIX դարի կեսերը:

Մշակութային այդ կենտրոնը, որը վանական պարզ դպրոցից աճելով XIV և XV դարերում բարձրանում է համալսարանի աստիճանի, տվել է այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Հովհ. Որոտնեցին, Գր. Տաթևացին, Մատթեոս Զուղայեցին և Առ. Սյունեցին, որոնց իմաստասիրական, աստվածաբանական և գեղարվեստական գործերը միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ ամենապատվավոր տեղերից մեկն են զրավում:

Տաթևի վանական դպրոցն ունեցել է նաև իր գրատունը, ուր ղեռու XII դարի երրորդ բառորդում կենտրոնացված էին հազարավոր մատյաններ: Պատմիչ Ստ. Օրբելյանը, խոսելով սելջուկների կողմից Բաղաբերդ ամրոցում 1171 թվականին ավարի ենթարկված վանքապատկան արժեքների մասին, հիշատակում է նաև Տաթևի գրատան ձեռագրերը՝ «թուով աւելի քան զտասն հազար»¹:

Այնուհետև այդ գրատան ձեռագրերի քանակի մասին մինչև անցյալ դարի 60-ական թվականները հավաստի տեղեկություններ չեն պահպանվել: XIV—XV դարերում, երբ Տաթևի դպրոցն իր ծաղկումն էր ապրում, ոչ միայն որպես կրթական կենտրոն, այլև որպես գրչության արվեստի բազմաբեղուն օջախ, անշուշտ, պետք է ունեցած լինի նաև իր հարուստ մատենադարանը:

Եթե այսօր, փաստական տվյալների բացակայության պատճառով, չենք կարող այդ գրատան մատյանների թվական քանակի մասին դատողություններ անել, ապա այդտեղ եղած և հետագա ընդօրինակողների համար նախագաղափար հանդիսացած ձեռագրերի բովանդակության մասին մեզ որոշակի գաղափար կարող են տալ XIV—XVIII դարերում Տաթևի վանքում ընդօրինակված և մեզ հասած այն 109 ձեռագրերը², որոնք հատկապես աչքի են ընկնում իրենց բովանդակած իմաստասիրական, կրոնա-դավանաբանական և կանոնական նյութերի բազմազանությամբ:

¹ Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 336:

² Արտաշես Մարտոսյան, Գրչության վայրերի քարտարան (անտիպ): Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, Քարտարան № 3:

Գժբախտաբար, համարյա մեր բոլոր վանական գրատները, բաղաբան ու տնտեսական աննպաստ պայմանների բերումով, երբեմն էլ վանահայրերի ու վանական միաբանների անհոգության պատճառով, անուշադրության են մատնվել, իսկ ձեռագրերը, որոնց մեջ քիչ չեն եղել հազվագյուտ օրինակներ, կամ օտարացել են՝ առ ու ծախի առարկա դառնալով, և կամ, անխնամ մնալով՝ փտել ու ոչնչացել են: Այդ տեսակետից Տաթևի գրատունն ու նրա ձեռագրերը բացառություն չեն կազմում:

Ձեռագրերի կորստյանը նպաստել է նաև համապատասխան զույգամատյաններ պահելու սովորության բացակայությունը: Միայն անցյալ դարի 60-ական թվականներից սկսած, երբ առանձին հետաքրքրության առարկա դարձան էջմիածնի գրատան ձեռագրերը և Թիֆլիսում Կարենյանցի հրատարակչությանը 1863 թվականին լույս տեսավ նույն գրատան Դանիել Շահնազարյանի կազմած «Մայր ցուցակ»-ը³, առանձին բանասերներ սկսեցին ուշադրություն դարձնել նաև մյուս վանքերի ձեռագրական հավաքածուներին:

Վերջին հարյուրամյակում, սկսած 1863 թվականից, տարբեր անձանց կողմից 8 անգամ (1863, 1864—1865, 1866, 1868, 1893, 1899, 1904, 1910) ցուցակագրվել են Տաթևի գրատան ձեռագրերը, սակայն դրանցից և ոչ մեկը, դժբախտաբար, չի հրատարակվել: Այդ ցուցակներն են.

Ա. Գալուստ Շերմազանյանց, Յուցակ գրչեայ մատենից մեծաճում վաճառից Ստաբէի առաքելոյ, [Տաթև, 1863]: Սույն ցուցակն այժմ գտնվում է Փարիզի Ազգային թանգարանում՝ 296 թվահամարի տակ⁴: Դրանից Մ. Մազիստրոսի ձեռքով կատարված մի ընդօրինակություն կա նաև Մաշտոցյան Մատենադարանում⁵: Այդ ցուցակում, 1—234 թվահամարների տակ, արձանագրված են 1863 թվականին Տաթևի գրատանը առկա բոլոր 187 ձեռագրերը, նրանց խիստ համառոտ բովանդակությամբ, առանց օժանդակ որևէ տվյալի: Թվահամարների (1—234) և նկարագրված ձեռագրերի փաստական քանակի (187) միջև եղած տարբերությունն արդյունք է այն բանի, որ նախ՝ № 140-ի տակ նշված է 30 ավետարան (+29), ապա՝ մի շարք թվահամարների վրայով (№№ 142—195, 203, 204, 209, 213—231) թռիչք է կատարված (—76):

Բ. [Յուցակ ձեռագրաց Տաթևու, Տաթև, 1864—1865]: Սույն ցուցակը չի պահպանված: Նրա գոյության մասին ենթադրում ենք 1868 և 1893 թվականներին կազմված ցուցակներից⁶, որտեղ հերթական թվահամարներին զուգահեռ, բերված են նաև 61 ձեռագրերի հին թվահամարները: Եղե՞լ է այդ հին թվահամարներին համապատասխանող ցուցակ. հավանաբար եղել է, որովհետև առանց նման ցուցակի այդպիսի թվահամարներ չէին լինի: Արձանագրված թվահամարներից ամենափոքրը 17-ն է, իսկ ամենամեծը՝ 123-ը: Եթե ենթադրելու լինենք, որ 123-ը վերջին սահմանն է (մի բան, որ սակավ հավանական է) և դրան ավելացնենք 16 կրկնված թվահամարներ (48-ը 3 անգամ, 53-ը՝ 2, 54-ը՝ 2, 58-ը՝ 2, 83-ը՝ 2, 91-ը՝ 2, 96-ը՝ 2, 98-ը՝ 3, 104-ը՝ 2, 109-ը՝ 3 և 118-ը՝ 4), ապա ձեռագրերի ընդհանուր քանակը հավասար կլինի 139-ի:

3 Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի... էջմիածնի..., Թիֆլիս, 1863:
 4 Frédéric Macler, Catalogue des manuscrits Arméniens et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, page 153.
 5 Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, գործ Մ. Մազիստրոսի, № 7:
 6 Անդ, № 24:

Գ. Մեսրոպ Սմբատյանց, Յուցակ [ձեռագրաց] գրատան Տաթևու վանից, [Տաթև], 1866: Այս ցուցակի ուր գտնվելը մեզ հայտնի չէ: Այդ մասին տեղեկանում ենք Մ. Սմբատյանցի «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ» աշխատությունից, ուր տալով Նախիջևան գավառի վանքերում ու եկեղեցիներում ընդօրինակված և Տաթևի գրատանը պահվող 13 ձեռագրերի նկարագրությունները, շեշտում է՝ «Ըստ ցուցակի գրատան Տաթևու վանից, կազմելոյ յինչն ի 1866 ամի»⁷: Թե քանի՞ ձեռագրի նկարագրություն է ամփոփում այդ ցուցակը, հայտնի չէ: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ Մ. Սմբատյանցի ձեռքով 2 տարի հետո կազմված ցուցակը բովանդակում է 91 ձեռագրի նկարագրություն, ապա հազիվ թե տարբերությունը մեծ լինի: Վերապահությունը կարելի է ընդունել, որ 1866 թ. ցուցակը նույնպես ընդգրկել է 91 ձեռագիր:

Գ. Մեսրոպ Սմբատյանց, Յուցակ [ձեռագրաց գրատան Տաթևու վանից, Տաթև], 1868: Մ. Սմբատյանցի սույն ցուցակն անխորագիր է: Յուցակի 2-րդ էջի աջ անկյունում նշված է՝ «Մեսրոպը, 1868 թիւ, ցուցակ»: Սույն ցուցակն անվանական մի ցանկ է, ուր առանց մատենագիտական տվյալների և առանց հերթական համարների նշման՝ թվարկվում են 91 ձեռագրեր: Յուցակի 3-րդ էջում Հովսեփի վրդ. Փինաչյանը 1875 թվականին հետևյալ նշումն է կատարել. «Տպագրած և գրչագիր՝ 128, ձեռագիր՝ 75, 12 օրինակ պակաս, Յովսէփի վրդ. Փինաչեան: Ստեփան Մխիթարեանի ժամանակ՝ 1875, 75 համար, մի բանիսը կրկնակի օրինակով»: Այս նշումից կարելի է հետևեցնել, որ 1875-ին Մ. Սմբատյանի ցուցակի 91 ձեռագրերից մնացել էր 79-ը (75+4 կրկնակի օրինակներ):

Ե. Յուցակ Տաթևի վանի ձեռագիրների, [Տաթև], 1893: Սույն ցուցակի հեղինակն անհայտ է: Յուցակում ձեռագրերը թեև համարակալված են 1—88, սակայն նկարագրված ձեռագրերի իրական քանակը հավասար է 73-ի, որովհետև 65—79 թվահամարների վրայով թռիչք է կատարված (—15): Այս ցուցակում ևս, առանց մատենագիտական տվյալների, բերված են միայն ձեռագրերի խորագրերը՝ առավել կամ պակաս ընդարձակությամբ:

Զ. Նիկողայոս Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ Տաթևի վանի ձեռագիրների, [Տաթև], 1899: Սույն ցուցակում, 1—107 թվահամարների տակ, առանց մատենագիտական անհրաժեշտ տվյալների, համառոտակի նկարագրված են 107 ձեռագրեր: Յուցակի վերջում Ն. Տեր-Ավետիսյանը կատարել է հետևյալ հավելումը. «Այլ ևս կայ 9 հատ թղթեայ ձեռագիր Յայամաուրբ, երեքը կաշեկազմ, վեցն անկազմ և քիչ թերատ, և այլ խոնաութիւնից, ցեցից, մկներից վնասված ձեռագիրներ, ոմանք սակաւ, բայց ընդհանրապէս գրեթէ անսլտքացած՝ թուով 64 հատ, որով գումարն լինի թանապու շկաֆի մէջ Տաթևի վանքի ձեռագիրների 180 հատ, բացի տաճարում եղած ձեռագիր աւետարանները»: Եթե ենթադրելու լինենք, որ տաճարում եղած ավետարանները 7-ից ավելի չէին, ապա կստացվի, որ 1863 (187) և 1899 (նկարագրված՝ 107+ Յայամաուրբ՝ 9+ փշացած՝ 64+ տաճարում՝ 7=187) թվականների ընթացքում ձեռագրերի քանակը մնացել է անփոփոխ: Սա կարող է ճիշտ լինել միայն թվային տեսա-

7 Մեսրոպ Սմբատյանց, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 126—128:
 8 Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, գործ Մ. Մազիստրոսի, № 24:
 9 Անդ, № 23:
 10 Անդ, № 22:

կեանք, որովհետև բացառված չէ, որ այդ տարիների ընթացքում դուրս եկած և նոր ավելացած ձեռագրերի քանակը զուգահեռվաբար:

Է. [Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան (Մագիստրոս), Յուզակ Տաթևի վանքի ձեռագիրներ, Տաթև, 1904]: Այս ցուցակի ուր գտնվելն առայժմ պարզ չէ: Յուզակի գոյությունը և նկարագրված ձեռագրերի քանակի մասին իմանում ենք Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող Մ. Մագիստրոսի ձեռքով կատարված մի նշումից, ուր ասված է. «Տաթևի 99-ի մանրամասն ցուցակը կազմեցի 1904 թ. յուլիսի 22-օգոստոսի 11-ը»¹¹: Թե ինչ է ներկայացնում այս ցուցակն իրենից, չգիտենք: Բայց ամենայն հավանականությամբ, ինչպես հենց հեղինակն է շեշտում, կազմված բոլոր ցուցակների մեջ այն ամենամանրամասն է եղել, քանի որ Մ. Մագիստրոսը տվյալներ էր հավաքում իր հայերեն ձեռագրերի լիակատար ցուցակի համար:

Ը. Խորեն Մուրադբեկյան, Յուզակ Տաթևի վանքի ձեռագիրներ, Տաթև, 1910¹²: Սույն ցուցակը կազմված է 1910 թվականի օգոստոսի 5—6-ը՝ Երևանի թեմի փոխ-թեմակալ Խորեն վրդ. Մուրադբեկյանի և Երևանի կոնսիստորիայի անդամ Անդրանիկ քահանայի ձեռքով: Յուզակում ձեռագրերը եթե համարակալված են 1—92, իրականում, սակայն, նկարագրված միավորների թիվը հավասար է 143-ի, որովհետև մի շարք թվահամարների ներքո «ա, բ, գ»-ով նշված են նույն բովանդակությամբ մեկից ավելի ձեռագրեր, այսպես. № 28-ի տակ նշված է 4 Հարցմանց գիրք (+3), № 43-ի տակ՝ 2 Ճառերտիր (+1), № 44-ի տակ՝ 11 Յայտարարք (+10), № 47-ի տակ՝ 22 Աւետարան (+21) և № 48-ի տակ՝ 2 Նարեկ (+1): Յուզակում արձանագրված 143 միավորներից մեկը (№ 82) եղել է ինչ-որ տպագիր քերականական ձեռնարկ, իսկ մնացած 142-ը՝ ձեռագիր մատյաններ: Այս ցուցակն էլ, նախորդների նման, մատենագիտական որևէ տվյալ չի հաղորդում և սահմանափակվում է միայն ձեռագրերի խորագրերը նշելով:

Այսպիսով, տարբեր ժամանակներում և տարբեր անձանց կողմից կազմված վերոհիշյալ ցուցակներում Տաթևի ձեռագրերի քանակը ցույց է տրված.

1863 թ.	187
1864—1865 թթ.	(61+78) 139
1866 թ.	(13+78) 91
1868 թ.	91
1893 թ.	73
1899 թ.	(107+9+64+7) 187
1904 թ.	99
1910 թ.	142

Արդ, ի՞նչ եղան այդ ձեռագրերը:

Տաթևի գրատան ձեռագրերը ղեկավարելու Երևանի թեմի փոխ-թեմակալ Խորեն վրդ. Մուրադբեկյանի և Երևանի կոնսիստորիայի անդամ Անդրանիկ քահանայի ձեռքով ցուցակագրվելուց անմիջապես հետո տեղափոխվել են էջմիածին և մուծվել էջմիածնի նախկին գրատան հավաքածուի մեջ, իսկ

11 Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, գործ Մ. Մագիստրոսի, № 7:
12 Անդ, № 21:

այսօր այդ ձեռագրերը գտնվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում: Հակառակ այս իրողության, մինչև այսօր էլ կան բանասերներ, որոնք հաճախ վկայակոչում են կատարում ընթերցողին հղելով ոչ թե այդ ձեռագրերի ներկա թվահամարներին, այլ՝ Տաթևի գրատան, որը վաղուց ի վեր գոյություն չունի:

Տաթևի նախկին գրատան ձեռագրերից այսօր Մաշտոցյան Մատենադարանում են գտնվում 147-ը, որոնք պահվում են հետևյալ թվահամարների տակ. №№ 2490, 2821, 3319, 3462—3467, 3645—3648, 3650—3658, 3718, 3719, 3770—3776, 3815—3820, 3913—3942, 4004—4009, 4066—4086, 4119, 4134—4150, 4152—4170, 4181, 4261, 4275, 4423, 4509, 6271, 7243, 7363, 7364, 7386, 7418, 7724, 7759, 8302, 8593, 9244, 10199:

Այս ձեռագրերից 2-ը (№№ 2821, 3319) Մատենադարան են մուտք գործել ղեկավար 1885—1890 թվականների ընթացքում Մ. Սմբատյանցի ձեռքով, 1-ը (№ 6271)՝ 1930-ական թվականներին Տիրայր եպս. Մելիք-Մուշկամբարյանի ձեռագրերի հետ միասին, 8-ը (№№ 7363, 7364, 7386, 7418, 7724, 7759, 8302, 8593)՝ 1936 թվականին՝ Ստ. Լիսիցյանի գլխավորած ազգագրական արշավախմբի միջոցով, իսկ վերջին 2-ը (№№ 9244, 10199), որոնք ղեկավար 1930 թվականին հանված են եղել ավերված վանքի փլատակների միջից, Մատենադարանին է հանձնել Սամվել Սաղաթեյանը, առաջինը՝ 1945, երկրորդը՝ 1963 թվականներին: Մնացած 134 ձեռագրերը, ինչպես գիտենք, էջմիածին է տեղափոխել Խ. Մուրադբեկյանը 1910 թվականին:

Նշված 147 ձեռագրերից 142-ը իրենց արտացոլումն են գտել հիշատակված 8 ձեռագրացուցակներից մի քանիսում, իսկ մնացած 5 ձեռագրերը (№№ 7759, 8302, 8593, 9244, 10199) ոչ: Հավանաբար եղել են նաև նկարագրությունից դուրս մնացած այլ ձեռագրեր, որոնք մեզ չեն հասել:

Արդ, ի՞նչ եղան Տաթևի գրատան մյուս ձեռագրերը, նկարագրված կամ նկարագրված, որոնք մեզ չեն հասել:

Այս հարցին սպառնիչ պատասխան է տալիս Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանը: Իր «Հայկական երեք մեծ վանքերը» աշխատության մեջ, անդրադառնալով Տաթևի գրատան ձեռագրերին, Մ. Մագիստրոսը գրում է. «Երբ 1904-ին ցուցակագրում էինք Տաթևի չափազանց փոքրացած ժողովածուն, սուկումով լսեցինք, որ վերջի վանահայրը, գրադարանը կարգի բերելու անմատուցամբ, ժողովածուի այն օրինակները, որ անխնամ պահելու հետևանքով շատ էին քայքայված և կամ խոնավությունից թերթերն ամուր միմյանց սեղմված և մի տեսակ միաձուլ էին դարձած, այդպիսի օրինակները վառել է իբրև արդեն անպետք դարձած»¹³:

Ինչ-ինչ նկատառումներով Մ. Մագիստրոսն այստեղ չի հիշատակել ոչ այրված ձեռագրերի քանակը և ոչ էլ այրող վանահոր անունը: Վերջերս, երբ Գ. Շերմազանյանի կազմած ցուցակի հիման վրա ստուգում էինք Տաթևի գրատան ձեռագրերը, մեր ուշադրությունը գրավեց ցուցակի վերջին էջի վրա Մ. Մագիստրոսի ձեռքով 1904 թվականին կատարված հետևյալ նշումը. «Վանքում ինձ տեղեկություն տվին, որ վանահայր և փոխանորդ ներսես վ. Մելիք-Քանդյանը այն օրինակները, որ խոնավությունից իրար միացել և նորա մակացողությամբ այլևս անպետք էին դարձել, թվով 64 հատ, վառել է»¹⁴:

13 Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի և Գաղի եկեղեցիները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 20:

14 Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, գործ Մագիստրոսի, № 7:

Ստորև, հիշատակված 8 ձեռագրացուցակներից յուրաքանչյուրի համար առանձին-առանձին, բացառությամբ Մ. Մագիստրոսի կողմից 1904 թվականին կազմված ցուցակի, որը դժբախտաբար չի պահպանվել, տալիս ենք Տաթևի գրատան ձեռագրերի և Մաշտոցյան Մատենադարանում այդ ձեռագրերի գրադեցրած թվահամարների համեմատական տախտակները:

Որպես ամփոփում, ներկայացվում է նաև հին ու նոր թվահամարների հակադարձ համեմատական մի տախտակ, ուր առաջին սյունակում նշվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում գտնվող Տաթևի գրատան բոլոր 147 ձեռագրերի արդի թվահամարները, իսկ հաջորդական սյունակներում՝ այդ նույն ձեռագրերի հին թվահամարները՝ ըստ տարբեր ձեռագրացուցակների:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Հստ Գ. Շերմազանյանի 1863 թ. ցուցակի)

Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի	Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի	Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի	Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի	Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի	Հստ 1863 թ. ցուցակի	Հստ Մաշտոցյան Մատենադարանի
1	2821	33	—	65	3932	97	3923	129	3818	140բբ	3646
2	3918	34	3656	66	—	98	—	130	7364	140բդ	—
3	—	35	—	67	3931	99	3935	131	3820	140բդ	—
4	4140	36	—	68	—	100	—	132	3819	140բդ	—
5	4081	37	4119	69	3928	101	4085	133	—	140բդ	—
6	4149	38	3934	70	4135	102	—	134	3657	140բէ	—
7	4083	39	4163	71	3936	103	3770	135	4005	140բբ	—
8	3917	40	—	72	3776	104	4143	136	3463	140բթ	—
9	4072	41	4004	73	3920	105	4168	137	3648	140լ	—
10	4144	42	—	74	3915	106	4167	138	—	141	6271
11	—	43	4141	75	—	107	3941	139	4068	196	7724
12	—	44	3933	76	—	108	4148	140ա	4152	197	—
13	—	45	3997	77	3913	109	—	140բ	4154	198	—
14	3938	46	3719	78	4067	110	4139	140գ	4075	199	4973
15	4423	47	—	79	4261	111	4134	140դ	4153	200	—
16	4136	48	3926	80	3939	112	—	140ե	3774	201	3940
17	4137	49	4170	81	—	113	—	140զ	3921	202	4164
18	—	50	4070	82	—	114	—	140է	4155	205	4008
19	4169	51	3651	83	4007	115	—	140ը	4156	206	—
20	—	52	—	84	3942	116	4166	140թ	4157	207	4138
21	—	53	4162	85	3775	117	—	140ժ	4076	208	3816
22	—	54	4161	86	3652	118	3466	140ժա	4158	210	4082
23	3464	55	4150	87	—	119	7243	140ժբ	4159	211	4142
24	—	56	3653	88	3654	120	3924	140ժգ	3773	212	4145
25	—	57	4147	89	3937	121	3650	140ժդ	3647	232	4069
26	4074	58	4066	90	2490	122	4165	140ժե	4077	233	—
27	—	59	—	91	—	123	3925	140ժզ	4078	234	—
28	3465	60	—	92	—	124	—	140ժէ	4079	—	—
29	4275	61	3718	93	3462	125	3817	140ժբ	4080	—	—
30	—	62	3467	94	3929	126	3658	140ժթ	4160	—	—
31	3930	63	—	95	4084	127	7386	140ի	3922	—	—
32	3919	64	—	96	3916	128	7363	140իա	4509	—	—

Սույն ցուցակում 1—234 թվահամարների ներքո նկարագրված 187 ձեռագրերից (234 + 29 — 76) այսօր առկա են միայն 129-ը: Բացակայող 58 ձեռագրերը հավանաբար գտնվել են այլուր 64 ձեռագրերի շարքում: Քանի որ այդ

ձեռագրերը մեկընդմիջտ ոչնչացված են, ուստի և բերում ենք դրանց նկարագրությունները աննշան հասպալումներով ու շտկումներով: Ահա այդ ձեռագրերը.

3. [Ժողովածու]— Յոհաննու Իմաստասիրի Սակս ժամու դիշերայնոյ: Ստ. Սիւնեցոյ Վասն աղօթից: Խոսքովայ Անձեացոյ Մեկնութիւն ժամագրոց: Յոհաննու Իմաստասիրի Վասն առաւօտեան երգոյ: Յովհ. Արճիշեցոյ Մեկնութիւն պատարագի:

11. Եփրեմի Ասորոյ ներբողք ի տնօրինութիւնս Քրիստոսի:

12. Բժշկարան հարուստ:

13. Վարդապետութիւնք և քարոզք յանյայտ հեղինակէ:

18. [Ժողովածու]— Դաւթի փիլիսոփայի Վասն սահմանաց: Քանի՞ են հերձուածք: Յովհ. Որոտնեցոյ «Հայեցարուք ընդ առաքեալն...», «Մարդով եղև մահ...»: Ոսկեփորիկ: Վահրամայ Բաբունոյ Յաղագս սրբոյ կրորդութեան: Գր. Տաթևացոյ Դաւանութիւն ԺԳ աստիճանաւ:

20. Առ. Սիւնեցոյ Աղամգիրք:

21. Գր. Տաթևացոյ Քաղուածք Աւետարանի Մատթէոսի և Քարոզք:

22. Յիսուն և ինն խնդիրք ի մարդեղութիւն Քրիստոսի:

24. Ներսիսի Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի:

25. [Ժողովածու]— Առ. Սիւնեցոյ դաստիարակութիւն վասն նորընծայից: Մաշտոց:

27. Յոհաննիսի Մեկնութիւն Սողոմոնի:

30. [Ժողովածու]— Վարդապետական գրուածք ի վերայ ինչ-ինչ տեղեաց Աստուածաշունչ գրոց: Թուղթք և Կանոնք սրբոցն Կիրղի, Աթանասի և այլոց:

33. [Ժողովածու]— Աղօթք: Գր. Վանեցոյ, մականուանեալ Զարագութիւն, Մաղթանք: Բարսղի Կեսարացոյ Քարոզ՝ «Լուարուք որդեակք իմ...», Կանոն ոտնալուային: Ժամամուտք: Յովհ. Մանդակունոյ Աղօթք ի մի պահան:

35. Հայիլի վարուց, յորում 71 պատմութիւնք:

36. Գանձարան հարուստ:

40. Վարք և քարոզութիւն Եւագրեայ:

42. Մեկնութիւն Աւետարանին Յոհաննու հրամանաւ Զաբարիայ արքեպս-ի Թաղէոսի Առաքելոյն, թարգմանեալ աշխատութեամբ [Պետրոսի] Արագոնացոյ:

47. Գլխակարգութիւն և քաղուածք Թղթոցն Պօղոսի:

52. Քաղուածք Աւետարանի:

59. [Ժողովածու]— Պատմութիւնք Կիրղի: Յակոբայ վրդ-ի Տոմարագրութիւն: Հակաճառութիւն ուղղափառաց առ ժողովն երկաբնակաց:

60. Ներս. Լամբրոնացոյ Մեկնութիւն Սաղմոսաց:

63. [Ժողովածու]— Համառօտ հաւաքում հոգւոյ և դօրութեանց նորա: Յաղագս բնութեան հրեշտակաց: Ի Սահմանաց Դաւթի և այլոց իմաստասիրութիւնք: Բարդ. Մարաղացոյ Տրամաբանութիւն: Յովհ. Որոտնեցոյ Քարոզք: Իշալիս քահանայի Ի վերայ բնութեան:

64. Քարոզք ի վերայ խոստովանութեան, պոռնկութեան, չիշոցատուութեան և կանոնք անձանօթ հեղինակաց:

66. Ընդդիմաբանութիւն ընդդէմ Արիանոսի:

68. [Ժողովածու]—Արխատուէլի Իմաստասիրութիւն, Տրամաբանութիւն, Վերլուծական:

75. Խրատ վարուց 13 գլխով:

76. Քարոզգիրք յանյայտ հեղինակէ:

81. Տօնացոյց, հին:

83. [Ժողովածու]—Առակք Սողոմոնի: Յետուայ որդույ Սիրաբայ: Հարցումն Պղատոնի և Արխատուէլի: Ի գրոցն Յորայ:

87. [Ժողովածու]—Վահրամայ Բարունույ Լուծմունք Ստորագրութեանց: Գաւթի Իմաստասիրի Պատճառ Սահմանաց: Պատճառք գրոցն Գիտնէսիրոսի: Պատճառք Քրիստոսի ծնեալ ճառին: Մեկնութիւն ճառից Գր. Աստուածաբանի: Լուծմունք Բնութեան գրոցն: Լուծմունք Կազմութեան գրոցն: Գր. Նիւսացույ Մեկնութիւն Հայր մեր-ին: Նորին Յորդորականաց ի կուսութիւն: Նորին Մեկնութիւն և Բանք ժողովողին: Նորին Մեկնութիւն Երգոց երգոյն: Եւագրեայ Նշանակ յեզեկէլէլէ: Ներս. Լամբրոնացույ Պատմութիւն սրբոյն Գր. Նարեկացույ: Պատճառ Այլարանութեան գրոցն Փիլոնի: Պատճառ Մենդոցն Փիլոնի: Այլ բանք պիտանիր:

91. [Ժողովածու]—Իմաստութիւն Սողոմոնի: Յաղագս հայեցողական կանոնաց: Յաղագս արուեստից մարդկան և խրատու: Նախագրութիւն Յորայ և Գիրք նորին:

92. Գրիգորի վրդ.-ի Մեկնութիւն գրոցն Եւագրեայ:

98. Քարոզ վարդապետաց հայոց:

100. Վարք սրբոց:

102. Կանոնգիրք:

109. [Ժողովածու]—Հարց ու պատասխանիք ճգնաւորաց: Յոհաննիսի Կարնեցույ նրատ ոգեշահ: Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եզնկայ: Յոհաննու Մերունույ Բան կրօնաւորաց: Եփրեմի Ասորույ Բան կրօնաւորաց և ճառք:

112. Շարական:

113. Նեղոսի Յաղագս աղօթից՝ գլուխ 150: Նորին նրատք:

114. Ներս. Շնորհալույ Յիսուս որդի:

115. Քարոզք և Աղօթք:

117. [Ժողովածու]—Գր. Աստուածաբանի Քուղթ առ ի նոմիանոսացն և ճառք նորին: Բառարան Աստուածաշունչ անուանց և բառք: Մեկնութիւն Երրայեցուց տառից: Նշանագիրք այբուբենից: Բառք բժշկականք: Առածք իմաստասիրաց: Մեկնութիւն քերականութեան ի Վասըլէ: Խոսքովու Վերծանութիւն պիտոց:

124. [Ժողովածու]—Յովհ. Ոսկերեանի վասն հանդերձի: Պատմութիւն հանդերձից և դաստառակին Քրիստոսի Ուրհայ բաղաբի: Յովհ. Ոսկերեանի վասն խոստովանութեան և այլ գրուածք:

133. Վարդանայ Մեկնութիւն հինգ գրոցն Մովսիսի:

138. [Ժողովածու]—Գր. Տաթևացույ Մեկնութիւն խրթին բանից, Նորին Քարոզք: Քաղուածք Մաղմոսի:

140իդ—140լ. Աւետարանք (8 հատ):

197. Աւետարան:

198. Քարոզգիրք ժողովեալ ի վարդապետաց:

200. Քարոզգիրք ժողովեալ:

206. Քուղթ Յակորայ առաքելոյ, մեկնութիւն:

233. Կանոնք և խրատք հայրապետաց: Քարգմանութիւն պատմութեան Փոնցիանոսի չիտալականէ:

234. Տոմար: Օրհնութիւն և վերջաւորութիւն բարոզից:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱՔԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

(Ըստ 1864—1865 թթ. կազմված անհայտ ցուցակի)

Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի	Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի	Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի	Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի	Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի	Ըստ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Ըստ Մշտցն Մանդրնի
1*	—	25*	—	48p	4153	68*	—	91w	4140	109p	—
2*	—	26*	—	48q	4076	69*	—	91p	3465	109q	4161
3*	—	27*	—	49	4136	70	3940	92	4074	110	3931
4*	—	28*	—	50*	—	71*	—	93	3815	111	3655
5*	—	29*	—	51*	—	72*	—	94	4071	112	4170
6*	—	30*	—	52	4146	73*	—	95	3942	113	4006
7*	—	31*	—	53w	3463	74*	—	96w	3926	114*	—
8*	—	32*	—	53p	—	75*	—	96p	4141	115*	—
9*	—	33	3462	54w	4142	76*	—	97*	—	116	3933
10*	—	34*	—	54p	4148	77	3654	98w	4163	117*	—
11*	—	35*	—	55*	—	78*	—	98p	4083	118w	4143
12*	—	36*	—	56	4068	79*	—	98q	3775	118p	4081
13*	—	37*	—	57*	—	80*	—	99*	—	118q	3719
14*	—	38*	—	58w	4144	81*	—	100	4082	118q	3925
15*	—	39*	—	58p	4150	82	4139	101*	—	119	3924
16*	—	40*	—	59*	—	83w	3816	102*	—	120*	—
17	4155	41*	—	60	3651	83p	4134	103*	—	121	3934
18*	—	42*	—	61*	—	84*	—	104w	4084	122	4166
19*	—	43*	—	62*	—	85	4085	104p	3929	123	3718
20*	—	44*	—	63	3920	86	4135	105	4008	—	—
21*	—	45*	—	64	3776	87	—	106*	—	—	—
22*	—	46*	—	65*	—	88	—	107	—	—	—
23*	—	47*	—	66*	—	89	4138	108*	—	—	—
24*	—	48w	4152	67	—	90	3919	109w	3941	—	—

Սույն ցուցակը չի պահպանված: Տվյալները վերցրված են 1866 և 1893 թթ. ցուցակներից, ուր գուգահեռ բերվում են նաև 61 ձեռագրերի հին թվահամարները (աստղանիշով ցույց տրված թվահամարները բացակայում են այդ ցուցակներում): Հիշատակված 61 ձեռագրերից 55-ը այսօր առկա են: Բացակայում են հետևյալ 6 ձեռագրերը.

53p. Ճշմարտութիւն աւետարանական բանի:

67. Քուղթ Արխատուէլի:

87. Ճշմարտութիւն աւետարանական բանի:

88. Մեկնութիւն շորից աւետարանչաց:

107. Աղամզիք:

109p. Տօնացոյց:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հստ Մ. Սմբատյանցի 1866 թ. ցուցակի)

Table with 10 columns: Հստ 1866 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1866 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1866 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1866 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1866 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի. Rows 13-24.

Այս ցուցակը չի պահպանված: Տվյալները քաղված են «Երնշակ»-ից (էջ 126—128), ուր բերված են վերոհիշյալ 13 ձեռագրերի նկարագրությունները: Չպահպանված բուն ցուցակում ամենայն հավանականությամբ նկարագրված է եղել 91 ձեռագիր:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հստ Մ. Սմբատյանցի 1868 թ. ցուցակի)

Table with 10 columns: Հստ 1868 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1868 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1868 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1868 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1868 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի. Rows 1-16.

Սույն ցուցակում առանց համարակալման (համարակալումը կատարված է մեր կողմից) արձանագրված 91 ձեռագրերից առկա են միայն 72-ը: Բացա-

կայող 19 ձեռագրերը, բացառությամբ № 52 ձաշոցի, հավանաբար մտնում են այրված 64 ձեռագրերի թվաքանակի մեջ: Այդ ձեռագրերն են.

- 11. Տոմար, բոլորգիր:
12. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, խիստ վնասուած, բոլորգիր:
16. Մեկնութիւն, քարանալու աստիճանում:
18. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, բոլորգիր, ընտիր:
20. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, բոլորգիր:
21. Քարոզ կամ Մեկնութիւն, բոլորգիր, փշացած:
32. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, փշացած, միացած ի մի, բոլորգիր:
33. [Բովանդակութիւնն անյայտ], ի մի ձուլուած:
38. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, փշացած, բոլորգիր:
41. [Բովանդակութիւնն անյայտ] ի մի ձուլուած:
49. [Բովանդակութիւնն անյայտ], ի մի ձուլուած, բոլորգիր:
51. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, բոլորգիր:
52. ձաշոց:
58. Նեղոսի ձառք:
59. Մեկնութիւն շորից աւետարանչաց:
69. [Բովանդակութիւնն] անյայտ:
76. [Բովանդակութիւնն] անյայտ, հին գրութիւն:
77. [Բովանդակութիւնն] անյայտ:
88. Շարական:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հստ 1893 թ. ցուցակի)

Table with 10 columns: Հստ 1893 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1893 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1893 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1893 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի, Հստ 1893 թ. ցուցակի, Հստ Մշտցն Մտնողքնի. Rows 1-13.

Սույն ցուցակում 1—88 թվահամարների տակ նշված 73 ձեռագրերից (65—79 թվահամարների վրայով թռիչք է կատարված), այսօր առկա են 65-ը: Բացակայում են հետևյալ 8 ձեռագրերը, որոնք հավանաբար մաս են կազմում 64 այրված ձեռագրերի:

- 12. Ճշմարտութիւն աւետարանական բանի:
- 14. Աղամզիրք:
- 16. Քարոզչիրք, նոտր, ընտիր:
- 23. Վարք Անդրանիկոսի:
- 44. Տօնացոյց:
- 46. Թուղթ Արխատոսէլի:
- 60. Ճշմարտութիւն աւետարանական բանի:
- 80. Յօհան հոստոր:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հատ ն. Տեր-Ավետիքյանի 1899 թ. ցուցակի)

Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1899 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի
1	4136	21	4149	41	3651	61	4074	81	4163	101	3922
2	4143	22	4150	42	3654	62	3917	82	3775	102	3919
3	3770	23	4068	43	3915	63	3657	83	4509	103	4165
4	4135	24	4069	44	3464	64	3918	84	4157	104	3647
5	4145	25	4146	45	2490	65	4004	85	4153	105	3818
6	4170	26	4070	46	3463	66	4082	86	4156	106	7243
7	4137	27	4066	47	3920	67	4005	87	4158	107	6271
8	4138	28	4423	48	3937	68	4072	88	4152	108	3817
9	4139	29	3914	49	3924	69	3930	89	4154	109	3819
10	4140	30	4071	50	4167	70	3923	90	4155	110	3820
11	4141	31	4134	51	3934	71	4081	91	4079	111	7363
12	4142	32	4067	52	3931	72	3719	92	4159	112	7364
13	4143	33	4144	53	3465	73	3925	93	4078	113	7386
14	3913	34	4147	54	3936	74	3462	94	4077	114	7418
15	4008	35	3815	55	3655	75	4166	95	3921	115	—
16	4009	36	3816	56	3645	76	4086	96	4080	116	—
17	3929	37	4007	57	3940	77	3771	97	3774	117	—
18	4073	38	3933	58	3652	78	4164	98	4075	118	—
19	4006	39	3932	59	3939	79	4083	99	3773	119	—
20	4148	40	3653	60	3916	80	3926	100	3646	120	—

Սույն ցուցակում 1—107 թվահամարների տակ արձանագրված բոլոր 107 ձեռագրերն էլ առկա են: Ցուցակից դուրս հիշատակված 9 Յայմատուրքներից (պայմանականորեն համարակալված՝ ա-թ) առկա են միայն 7-ը: Մյուս 2-ը (ՆՆ Ը, Թ) ժամանակին (1910 թ.) էջմիածին շեն տեղափոխված: Ինչ վերաբերում է 64 փշացած ձեռագրերին, ապա դրանք նույն այրված ձեռագրերն են:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հատ ն. Մուրադբեկյանի 1910 թ. ցուցակի)

Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1910 թ. ցուցակի	Հատ Մշտցն Մտնդրնի
1	3815	25	4069	44բ	3818	47ժգ	3773	49գ	3928	70	3655
2	3816	26	4070	44գ	3819	47ժդ	3647	49ե	3927	71	3938
3	3770	27	4071	44դ	7363	47ժե	4077	49ը	3775	72	3939
4	4134	28ա	4072	44ե	7386	47ժզ	4078	50ա	3929	73	3940
5	4135	28բ	4004	44զ	7364	47ժէ	4079	50բ	4084	74	3656
6	4136	28դ	4005	44է	3820	47ժը	4080	51	4164	75	3465
7	4137	28դ	4073	44բ	7418	47ժթ	4160	52	4165	76	3657
8	4138	29	4006	44թ	—	47ի	3922	53	—	77	3463
9	4139	30	4007	44ժ	—	47իա	4509	54	3930	78	2490
10	4140	31	4008	44ժա	—	47իբ	3646	55	4166	79	3464
11	4141	32	4009	45	—	48ա	4161	56	4167	80	7243
12	4142	33	3913	46	6271	48բ	4081	57	3776	81	3941
13	4143	34	3914	47ա	4152	48գ	3718	58	3931	82	—
14	4144	35	3915	47բ	4154	48դ	3923	59	3932	83	3466
15	4145	36	3916	47գ	4075	48ե	4082	60	3933	84	4085
16	4146	37	4074	47դ	4153	48զ	3925	61	3934	85	3658
17	4066	38	3917	47ե	3774	48է	3719	62	3650	86	4275
18	4067	39	3918	47զ	3921	48ը	3924	63	3651	87	3942
19	4147	40	3919	47է	4155	48թ	3462	64	3935	88	3467
20	4148	41	3920	47ը	4156	49ա	4162	65	3936	89	4168
21	4149	42	3645	17թ	4157	49բ	3648	66	3937	90	4169
22	4150	43ա	3771	47ժ	4076	49գ	4163	67	3652	91	4086
23	4068	43բ	3772	47ժա	4158	49դ	3926	68	3653	92	4170
24	4423	44ա	3817	47ժբ	4159	49ե	4083	69	3654	—	—

Սույն ցուցակում 1—92 թվահամարների տակ արձանագրված 142 ձեռագրերից (№ 82-ը եղել է տպագիր ինչ-որ քերականություն) այսօր առկա են 137-ը: Մնացած 5 ձեռագրերից 2-ի (№ 45 Ճաշոց, № 53 Մեկնություն ժամակարգութեան) արդի թվահամարները մնում են անորոշ, իսկ մյուս 3-ը (№№ 44թ, 44ժ, 44ժա Յայմատուրք) ժամանակին (1910 թ.), ինչպես նշված է ցուցակում, էջմիածին շի տեղափոխված:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՏԱԹԵՎԻ ԳՐԱՏԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ (Հատ Մաշտոցյան Մատենադարանի թվահամարների)

Հատ Մշտցն Մտնդրնի	Հատ 1863 թ. ցուցակի	Հատ 1864—1865 թթ. ցուցակի	Հատ 1866 թ. ցուցակի	Հատ 1868 թ. ցուցակի	Հատ 1863 թ. ցուցակի	Հատ 1869 թ. ցուցակի	Հատ 1910 թ. ցուցակի
1	2	3	4	5	6	7	8
2490	90	—	—	—	—	45	78
2821	1	—	—	—	—	—	—
3319	—	—	67	—	—	—	—
3462	93	33	—	71	81	74	48թ
3463	136	53ա	—	—	31	46	77

1	2	3	4	5	6	7	8
3464	23	—	—	9	—	44	79
3465	28	91բ	51	—	22	53	75
3466	118	—	—	23	—	—	83
3467	62	—	—	—	35	—	88
3645	—	—	—	—	—	56	42
3646	140հբ	—	—	—	—	100	47հբ
3647	140ժդ	—	—	—	—	104	47ժդ
3648	137	—	—	—	—	—	49բ
3650	121	—	—	—	18	—	62
3651	51	60	—	28	56	41	63
3652	86	—	—	—	—	58	67
3653	56	—	—	6	41	40	68
3654	88	77	—	1	—	42	69
3655	—	111	65	—	3	55	70
3656	34	—	—	—	63	—	74
3657	134	—	—	22	—	63	76
3658	126	—	—	90	—	—	85
3718	61	123	—	—	30	—	48դ
3719	46	118դ	—	—	38	72	48է
3770	103	—	—	—	—	3	4082
3771	—	—	—	62	—	77	43ս
3772	—	—	—	67	—	—	43բ
3773	140ժդ	—	—	—	—	99	47ժդ
3774	140հ	—	—	63	33	97	47հ
3775	85	98դ	—	—	85	82	49բ
3776	72	64	—	—	5	—	57
3815	—	93	—	—	1	—	1
3816	208	83ս	—	25	7	35	2
3817	125	—	57	64	—	36	44ս
3818	129	—	—	68	—	105	44բ
3819	132	—	—	78	—	—	44դ
3820	131	—	—	54	—	բ	44է
3913	77	—	13	—	83	14	33
3914	—	—	—	—	—	29	34
3915	74	—	44	4	—	43	35
3916	96	—	—	75	—	60	36
3917	8	—	—	83	—	62	38
3918	2	—	—	13	—	64	39
3919	32	90	—	65	—	102	40
3920	73	63	—	40	51	47	41
3921	140դ	—	—	72	40	95	47դ
3922	140բ	—	—	—	—	101	47բ
3923	97	—	—	—	45	70	48դ
3924	120	119	—	30	8	49	48բ
3925	123	118դ	—	53	53	73	48դ
3926	48	96ս	—	—	25	80	49դ
3927	45	—	—	—	64	—	49է
3928	69	—	—	—	42	—	49դ
3929	94	104բ	—	57	55	17	50ս
3930	31	—	—	—	—	69	54
3931	67	110	—	37	—	52	58
3932	65	—	—	10	—	39	59
3933	44	116	—	—	52	38	60
3934	38	121	—	—	50	51	61
3935	99	—	—	24	—	64	64
3936	71	—	—	—	—	54	65
3937	89	—	—	34	—	48	66
3938	14	—	—	—	—	—	71
3939	80	—	—	—	—	59	72
3940	201	70	24	8	36	57	73
3941	107	109ս	—	60	10	—	81
3942	84	95	—	—	4	—	87
4004	41	—	—	55	—	—	28բ
4005	235	—	—	56	—	65	28դ
4006	—	113	—	17	47	67	29
4007	83	—	—	—	—	19	30

1	2	3	4	5	6	7	8
4008	205	105	—	—	27	15	31
4009	—	—	18	—	—	16	32
4066	58	—	—	—	—	27	17
4067	78	—	—	50	—	32	18
4068	139	56	—	2	54	23	23
4069	232	—	—	79	—	24	25
4070	50	—	—	—	—	26	26
4071	—	94	—	7	84	30	27
4072	9	—	—	14	—	68	28ս
4073	199	—	—	89	—	18	28դ
4074	26	92	—	—	57	61	37
4075	140դ	—	—	46	29	98	47դ
4076	140ժ	48դ	—	—	87	—	47ժ
4077	140ժհ	—	—	—	—	94	47ժհ
4078	140ժդ	—	—	—	—	93	47ժդ
4079	140ժէ	—	—	—	—	91	47ժէ
4080	140ժբ	—	—	43	—	96	47ժբ
4081	5	118բ	—	—	6	71	48բ
4082	210	100	—	5	17	66	48հ
4083	7	98բ	—	70	26	79	49հ
4084	95	104ս	—	—	9	—	50բ
4085	101	85	—	—	13	—	84
4086	—	—	—	85	—	76	91
4119	37	—	—	87	—	—	—
4134	111	83բ	—	27	21	31	4
4135	70	86	—	29	20	4	5
4136	16	49	—	31	28	1	6
4137	17	—	—	80	—	7	7
4138	207	89	37	61	—	8	8
4139	110	82	—	42	39	9	9
4140	4	91ս	—	—	2	10	10
4141	43	96բ	—	—	86	11	11
4142	211	54ս	—	44	37	12	12
4143	104	118ս	—	35	61	2	13
4144	10	58ս	—	66	34	33	14
4145	212	—	—	—	—	5	15
4146	—	52	45	—	19	25	16
4147	57	—	—	—	—	34	19
4148	108	54բ	—	—	49	20	20
4149	6	—	—	—	58	21	21
4150	55	58բ	—	—	88	22	22
4152	140ս	48ս	—	19	11	88	47ս
4153	140դ	48բ	—	48	32	85	47դ
4154	140բ	—	—	45	15	89	47բ
4155	140է	17	—	74	43	90	47է
4156	140բ	—	—	84	59	86	47բ
4157	140բ	—	—	91	82	84	47բ
4158	140ժս	—	—	—	—	87	47ժս
4159	140ժբ	—	—	—	—	92	47ժբ
4160	140ժբ	—	—	—	—	—	—
4161	54	109դ	—	—	48	—	48ս
4162	53	—	—	—	—	—	49ս
4163	39	98ս	—	—	24	81	49դ
4164	202	—	—	—	62	78	51
4165	122	—	—	—	—	103	52
4166	116	122	—	—	—	75	55
4167	106	—	—	3	—	50	56
4168	105	—	40	—	—	—	89
4169	19	—	—	39	—	—	90
4170	49	112	66	36	—	6	92
4261	79	—	—	—	—	—	—
4275	29	—	—	—	—	—	86
4423	15	—	—	47	—	28	24
4509	140հս	—	—	15	—	83	47հս
6271	141	—	62	—	—	107	46

1	2	3	4	5	6	7	8
7243	119	—	—	73	—	106	80
7363	128	—	—	81	—	7	44 ⁷
7364	130	—	—	86	—	6	44 ⁷
7386	127	—	—	82	—	7	44 ⁶
7418	—	—	—	—	—	—	—
7724	196	—	—	—	—	—	—
7759	—	—	—	—	—	—	—
8302	—	—	—	—	—	—	—
8594	—	—	—	—	—	—	—
9243	—	—	—	—	—	—	—
10199	—	—	—	—	—	—	—

Վերոհիշյալ 147 ձեռագրերից 135-ը նկարագրված են Մաշտոցյան Մատենադարանի վերջերս լույս տեսած Ձեռագրացուցակի առաջին հատորում, իսկ վերջին 12 ձեռագրերը տեղ կգտնեն նույն ցուցակի երկրորդ հատորում:

О. С. ЕГАНИЯ

РУКОПИСИ ТАТЕВСКОГО КНИГОХРАНИЛИЩА

Книгохранилище Татевского монастыря являлось одним из старейших и богатейших в средневековой Армении. Из многих тысяч рукописей в Татевском книгохранилище к 1863 году оставалось всего 187 рукописей, а к 1910-му всего 147.

В 1863—1910 годах разными лицами было составлено восемь списков этих рукописей и они были известны филологам по какому-либо одному из этих неопубликованных списков.

В 1910 году рукописи были перенесены из Татева в Эчмиадзин, а в настоящее время хранятся в Матенадаране имени Маштоца.

В статье дается краткая характеристика упомянутых выше восьми неопубликованных списков и приводятся сравнительные таблицы старых и новых номеров татевских рукописей.

O. S. EGANIAN

LES MANUSCRITS DE LA BIBLIOTHEQUE DE TATHEVE

La Bibliothèque du monastère de Tathève, qui fut l'une des plus riches et des plus anciennes de l'Arménie médiévale, comptait plusieurs milliers de manuscrits, collection qui n'en rassemblait plus que 187 en 1863 et 147 en 1910.

Huit catalogues inédits dressés de 1863 à 1910 par des personnes différentes permirent aux philologues de prendre connaissance des derniers vestiges de la bibliothèque qui furent d'ailleurs transférés à Etchmiadzine en 1910 et plus tard au Maténadaran d'Érévan où ils sont toujours conservés.

L'auteur de l'article donne un aperçu des catalogues que complète un tableau comparatif des numéros anciens et nouveaux des manuscrits de la Bibliothèque de Tathève.

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

№ 9

1 9 6 9

ՍՈՒՐԵՆ ՔՈՎԱՆՋՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ԳԵՌԼԱ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔԻ¹

Այս համառոտ ձեռագրացուցակը հիմնականում կազմվել է Ռումինիայի Սոցիալիստական Հանրապետության Տրանսիլվանիայի նահանգի Գեռլա հայաբաղաբը կատարած մեր երկրորդ այցելության ժամանակ՝ 1960 թ. դեկտեմբերի 18—21-ին:

Ձեռագրացուցակում ներկայացված են յուրաքանչյուր ձեռագրի արտաքին համառոտ նկարագրությունը և այդ ձեռագրերում եղած բոլոր հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները:

Ձեռագրերի մեր համարակալումը պայմանական է. առաջնորդվել ենք ձեռագրերի ընդօրինակման ժամանակագրական հաջորդականությամբ. փակագծերում գտնվող համարներն արձանագրված են ձեռագրերին փակցված պիտակների վրա, և, հավանաբար, Գեռլայի Ս. Երրորդություն մայր տաճարի մատենադարանի հին համարներն են: Մենք չկարողացանք այդ հին համարները դասավորման համար հիմք ընդունել, որովհետև նրանց միջից շատ պակասներ կային:

Ժամանակի սղության պատճառով չենք կարողացել բոլոր ձեռագրերի թերթերը հաշվել և կամ նրանց բովանդակությունը նկարագրել, ուստի և բերված հիշատակարաններին առընթեր միշտ չենք կարողացել նշել նրանց թերթահամարները և կամ հնարավորություն չենք ունեցել հաճախ նրանց բովանդակության վրա ծանրանալու: Անցյալում մի շարք ձեռագրեր էջակալվել են, որոնք և ցույց ենք տվել:

Ինչպես խորագրերի, այնպես էլ հիշատակարանների հրատարակության ժամանակ բաց ենք արել բոլոր համառոտագրությունները:

Ձեռագրացուցակի 1—97 համարների տակ նկարագրված ձեռագրերը այժմ պահվում են Գեռլայի պատմական շրջանային թանգարանում (Muzeul Istoric Regional Gherla): Իսկ 98—115 համարների տակ գրանցված ձեռագրերը տեսել ենք 1948 թ. Գեռլա կատարած մեր առաջին ուղևորության ընթացքում՝ հայաբաղաբի Ս. Երրորդություն մայր տաճարի վերնահարկում, հայ աղջիկների որբանոցում, ժողովրդապետարանում և հայ թեմի առաջնորդ, այժմ հանգուցյալ, Հ. Զոլթան Լենգելյանի մոտ:

Ներկայումս Գեռլայի պատմական շրջանային թանգարանում պահվող ձեռագրերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին տեղափոխվել

¹ Գեռլա հայաբաղաբի պատմության, այնտեղ պահվող ձեռագրերի հավաքման և նրանց ներկայացրած արժեքի մասին տեսնել հեղինակի «Գեռլա հայաբաղաբը և նրա հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն» ուսումնասիրությունը, «Քանրեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 499—531:

էին Բուդապեշտ, այդ պատճառով էլ 1948 թ. մեր առաջին ուղևորության ընթացքում հնարավոր չէր եղել տեսնել զրանք:

Անցյալում Ա. Բ.-ն (իմա՝ Գր. Գովրիկյան), նպատակ ունենալով հրատարակել Գեոլոգիական ձեռագրերի ցուցակը, լույս է ընծայել միայն 7 ձեռագրերի նկարագրություն: Այդ ձեռագրերից երկուսն այժմ կորած են, զրանք են. 1) Շառակեց, արտագրված ԺԶ-ԺԷ դարերում և 2) Սպասաւորութիւն պատարագի, գրված Հոտմում 1713 թ., «Ի վանքն Հայոց ընդ հովանեաւ Ս. Մարեմայ Եղիպտացուն», զխավոր գրիչ՝ Տէր Յարութիւն Զօփի²:

Այսպիսով, սույն ձեռագրացուցակում նկարագրված 115 զրչագրերից միայն 5 են նկարագրվել հիշյալ ցուցակի տպագրված մասում³:

Ներկա ցուցակում բացառության կարգով նկարագրված են նաև երկու այլալեզու (լատիներեն և հունգարերեն) ձեռագրեր, այն պարզ պատճառով, որ նրանք պատկանում են գեոլոգի բաղմարդյուն գրագետ ու գործիչ Ջաքարիա Կապրուշյանի գրչին և հեղինակությանը:

Ռումինական և հունգարական գիտական շրջանակներում վերջին ժամանակներս մեծ հետաքրքրություն է առաջացել Գեոլոգիական հայերեն ձեռագրերի ժողովածուի նկատմամբ: Այդ ձեռագրերում կան նաև ուշագրավ նյութեր, որոնք նոր լույս են սփռում հայ-ռումինական և հայ-հունգարական դարավոր բարեկամության պատմության վրա:

Գեոլոգում բնակվող ռումինացի բանասեր Յոն Ապոստոլ Պոպեսկուն ռումինական հանդեսներում հրատարակած իր մի շարք հոդվածներում կանգ է առել նաև Գեոլոգում պահվող մի քանի ձեռագրերի արժեքի վրա: Ռումինացի գիտնականը՝ շարունակելով հայագիտության բնագավառում իր կատարած օգտաշատ պրպտումները, ռումինական ակադեմիայի Կլուժի մասնաճյուղի նիստում (4 ապրիլի 1963 թ.) հանդես է եկել «Գեոլոգիական հայերեն հնագույն ձեռագրերի մեծ նշանակությունը» խորագիրը կրող հաղորդումով: Այդ զեկուցման առթած մեծ տպավորության տակ Կլուժի ակադեմիայի մասնաճյուղի գիտական աշխատողները գիտական ուղևորություն են կատարել դեպի Գեոլա և անձամբ ծանոթացել են պահված հայերեն ձեռագրերին: Միաժամանակ նրանք ցանկություն են հայտնել հիշյալ ձեռագրերի պահպանության գործը ամուր հիմքերի վրա դնելու նպատակով տեղափոխել զրանք Գեոլոգի պատմական

² «Հանդէս ամսօրեայ», 1914, Վիեննա, էջ 667, 670—674:

³ Այժմ Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում է պահվում Հ. Գր. Գովրիկյանի և Հ. Պ. Ֆերհատյանի կազմած Գեոլոգիական ձեռագրացուցակը, որ նկարագրված են միայն 52 զրչագրեր և որոնցից, ինչպես նշեցինք, 7 ձեռագրի նկարագրություն հրատարակվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ում: Սույն թերթի անտիպ ցուցակը, ըստ մեր ստացած հավաստի տեղեկության՝ կարող է մի շարք լրացումների:

Վերոհիշյալ ցուցակի անտիպ մասում նկարագրված 45 զրչագրերից երեքը այժմ գտնվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում. զրանց մասին խոսել ենք մեր նախորդ հոդվածում:

Նշված ցուցակի անտիպ մասի հետագա հրատարակումը, անշուշտ, կնպաստի Գեոլոգում մինչև 1914 թ. (իմա՝ մինչև Գովրիկյանի և Ֆերհատյանի ցուցակագրումը) պահպանված ձեռագրերի մասին մեր ունեցած ծանոթությունների ամբողջացմանը: Եթե ցուցակի հրատարակված մասում նկարագրված միայն 7 զրչագրերից այժմ պահպանում է 2-ը, ապա պետք է կարծել, որ անտիպ մասի հրատարակման դեպքում հայտնի կարող են դառնալ հավանաբար ավելի մեծ թվով այժմ կորած ձեռագրեր:

Հիշյալ անտիպ ձեռագրացուցակի վերաբերյալ սույն տեղեկությունները սիրահոժար կերպով տրամադրել է մեզ բազմավաստակ բանասեր, այժմ հանգուցյալ, Հ. Հ. Ոսկյանը:

շրջանային թանգարանից (որ ներկայումս նրանք պահվում են) Կլուժի ռումինական ակադեմիայի մասնաճյուղի մատենադարանը, որ և մեր դարասկզբից սկսած պահվում են նաև Տրանսիլվանիայի հայոց պատմական մյուս հայագրագրից՝ Եղիսարեթուպոլսից (այժմ Դումբրըվեն) ժառանգություն մնացած շուրջ 60 հայերեն ձեռագրեր:

Եթե առաջին հայացքից այդ տեղափոխումը նվազ ցանկալի թվա (քանի որ մոտ երեք հարյուր տարի շարունակ Գեոլոգում է պահվել Մոլդովայից տեղափոխված այդ ձեռագրերի մի մասը), ապա շատ ավելի նպատակահարմար է այդ ձեռագրերը Կլուժի ռումինական ակադեմիայի մասնաճյուղի մատենադարան տեղափոխելը՝ նրանց ինչպես պահպանման, այնպես էլ ուսումնասիրման տեսակետից: Դա հնարավորություն կընձեռի նաև անհրաժեշտության դեպքում նրանցից նկարահանումներ կատարել:

Հիշյալ գրչագրերը այսօր էլ գտնվում են Գեոլոգ հայագրագրի թանգարանում:

* * *

Այժմ, երբ տպագրության ենք հանձնում սույն ձեռագրացուցակը, սըրբազան պարտք ենք համարում մեր խորին հարգանքը մատուցելու Գեոլոգ հայագրագրի հին սերնդի ամենավերջին հայախոս ներկայացուցչի՝ Հ. Զովթան Լենգելյանի (1908—1964 թթ.) հիշատակին: Նա ոչ միայն Տրանսիլվանիայի հայոց վերջին առաջնորդն էր, այլև մեսրոպյան լեզվի ջերմեռանդ տարածողը, բազմակողմանի զարգացած ու զգալուն սրտի տեր և բացառիկ հմայք ունեցող մի անձնավորություն: Նա էր, որ այնքան մեծ գուրգուրանքով կարողացել էր պահպանել հինավուրց գաղութի դարավոր ժառանգությունը հանդիսացող հայերեն գրչագրերը և մայր տաճարի վերջին մեծ հրդեհի ժամանակ ամենայն անձնագոհությամբ ոչնչացումից փրկել այդ գանձերը:

Ինչպես 1948 թ., այնպես էլ 1960 թ. Գեոլոգում մեր կատարած այցելությունների ժամանակ Հ. Զովթան Լենգելյանը մեծ հոգատարությամբ մեզ համար հնարավոր բոլոր միջոցները ստեղծեց, որպեսզի մոռացության մատնված այդ ձեռագրական հավաքածուն ցուցակագրման միջոցով մատչելի դառնա հայագիտությանը: Սակայն վրա հասնող նրա վաղաժամ մահը (1964 թ. հոկտեմբերի 5) թույլ չտվեց նրան տեսնելու իր կողմից երկյուղածությամբ պահպանված գրչագրերի ներկա ցուցակի հրատարակումը, որին այնքան տենչացել էր իր կենդանության օրոք:

1

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Տարօնի ս. Ղազար վանք

[Չ՝ՍԵ—1306 թ.

Գրիչ՝ Յոհաննէս: Ստացող՝ Կարապետ, ապա՝ Յուսիկ քահանայ: էջ 614: Քուղթ: 16,5x13: Քոլորագիր: Վիճակ՝ ձեռագրի թերթերի մի մասի ներքևի կեսը ոչնչացած է ու վերանորոգված սպիտակ թղթով. այդ պատճառով Ավետարանից բազմաթիվ էջեր, ինչպես նաև գրչի հիշատակարանի մի մասը չի պահպանվել: Երկայուն: Մանրանկարչություն՝ կիսախորան, լուսանցազարդ և զարդագրեր (բուսական մոտիվներ և մարդագիր):

Հիշատակարան

Գրչի

Ա.

Քրիստոս աստուած, քո անճառելի խոնարհութեամբդ և քո սուրբ տնաւրէնութեամբդ և քո սուրբ Աւետարանիս բարեխաւսութեամբն ողորմեա ստացողի գրոց Կարապետին |||

Բ.

Փա՛ռք... Ըստ նմին արինակի և սրբասէր քահանայն և աստուածահաճոյ կրանաւորն Յովսէփ ցա[նկացաւ] ||| հասուցանել զնա ի փափաք բաղձանաց իւրոց, իսկ մեր անընդունակ գոլով իմաստից և ախմար չարուեստ գրչութեան և բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ի սիրոյ նորա և ըստ կարի մերում զոր ||| աւք իմովք ի թուականիս հայոց [Չ՝ՍԵ, ի գաւառիս [Տ]արանոյ, ի հռչակաւոր ուխտիս և ի հրեշտակացոյց մենաստանիս Ղազարու վանք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Առ[աքելոց] |||

|||վանից սուրբ Արրահամու: Եւ յայսմ ամի ել հրամանն պիղծ չինքնակալէն ազգին նետողաց, որոյ անուն ճանաչիւր Խարպանդայ ժանդի ||| և սև կարկտան մի յաջոյ ուսին վերա կարել և առեալ զհրովարտակս անարէն դեսպանք նորա յարձակեցան ի վերա աշխարհիս, որ ընդ ձեռամբ նո[րա]||| էր և ի դրուն||: Արդ, որք աւղտիք ի տմանէ կամ զաղափարէք կամ հանդիպիք սմա, չիշեսջիբ աղաւթիւք ի յառաջ ասացեալ քահանայ զՅուսիկին, որ ստացաւ զսա ի հալալ |||

Ընդ նոսին և զբազմամեղ գրիչս Յոհաննէս բարի յիշման արժանի արարէք և խոշորութեան և սղալանաց սորա անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս է |||

2 (13)

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ, ՃԱՇՈՅ

Կիպրոս, ի Մաղուսայ

ՉՍԹ—ՉԿԱ 1310—1312 թթ.

Գրիչ՝ Ստեփանոս Գոյնբերբիցանց: Ոսկով զարդարող՝ Սարգիս քահանայ (Պիծակ): Ստացող՝ Պարոն Ալիծ տիկին, դուստր պարոն Հեթումի: Վերաթին

կազմողներ՝ Սերապիոն և Սարգիս (1626 թ., Սուլավա): Վերաթին կազմել ավող՝ Ղուկաս քահանա: 406 թերթ: Մագաղաթ: 19,3x12,9: Երկայուն: Տողեր՝ 16: Մանրանկարչություն՝ երկու կիսախորաններ, լուսանցազարդեր և զարդագրեր (բուսական մոտիվներ և թռչնագիր):

Հիշատակարան

Ա.

Գրչի

Փա՛ռք... Գրեցաւ պրակը սուրբ Առաքելոցն, Կաթողիկէիւքն հանդերձ, հրամանաւ աստուածասէր և բարեպաշտ պարոնին տիկին Ալիծին, մարքար թագաւորացն Հայոց, ի մխիթարութիւն կենաց իւրոց և ի յիշատակութիւն հոգւոյ իւրոյ, ի ձեռն իմոյ նուաստիս Ստ[եփանոսի] Գոյնբերբիցանց: Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զհանդիպաւոյդ՝ չիշել զարժանին յիշատակի՝ զաստուածասէրն և զբարեպաշտուհին, հանդերձ ամենայն նախնիւքն իւրովք եւ ծննդովք, այլ և զգտառապեալ և զբազմամեղ գրչիս, և աստուած առհասարակ ձեզ և մեզ ողորմեսցի, որ է արհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ի թու. ՉՍԹ (1310) գրեցաւ, ի բազմաթշուառ ժամանակի, որոց տարակուսելոցս այց արասցէ մարդասէրն աստուած, բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնին, ամէն:

Բ.

Փա՛ռք... Գրեցաւ աստուածաբան Աւետարանս Յոհաննու ի հրամայական խնդրոյ աստուածասէր և բարեպաշտուհի պարոնին տիկին Ալիծի սինէշալէսի Կիպրոսի, որ էր դուստր պարոն Հեթմոյ, որ տէր էր Լամպրունին. յիշատակ նորա արհնութեամբ, և ողորմեսցի նմա Քրիստոս աստուած, ամէն:

Արդ, վերոյգրեալ բարեպաշտուհի պ[ա]ր[ոնն] բազում ամս խնամարկեաց զիս բազում և մեծ զթով, զրեթէ որպէս որդեսէր ծնաւ զանդրանիկ իւր, այնպէս զթաց ի նուաստս և յանարժանս: Եւ ես՝ յետնեալս բարեաց, սուտանունս Ստեփ[անոս], որ ամաչեմ ի գերագունէ քահանայ անուամբ կոչիլ, այլ մականուամբ՝ Գոյնբերբիցանց: Վասն որոյ, որպէս յոյժ պարտական նորա անճառ բարեացն՝ յերեսս անկեալ աղաչեմ զառհասարակ հանդիպաւոյդ, չիշել ի բարին ըզվերոյգրեալ բարեպաշտուհի պ[ա]ր[ոնն], ծնողիւք իւրովք և ամենայն զարմիւք: Այլ և զմեղաւոր հողս՝ զտառապեալ գրիչս ծնողիւք իմովք եւ ամենայն զարմիւք: Եւ Քրիստոս աստուած, որ առատն է ի տուրս, առհասարակ ողորմեսցի ձեզ չիշողացդ եւ մեզ չիշեցելոցս, ամէն:

Գ.

Գրեցաւ ի թու. ՉԿԱ (1312), ի ղեկտեմբ[եր] ԻԹ (29), ի Կիպրոս կղզի, ի Մաղուսայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս: Արդ աղաչեմ, որ որ հանդիպեսցի սմա՝ մի եպերեսցէ զիս վասն ճապաղ ցանկիւս, թէ երբ զայլ Աւետարանսն չէ գրեալ, նա ոչ էր պիտոյ սմա ցանկ ճապաղ, այլ ևս ոչ կամեցայ չիմ ձեռահիւս պակաս իրք թողուլ, զի ի գեղեցկութիւնն պակասն է նախատելի եւ ոչ առաւելութիւնն, ահա յայտնի է, որ ուղիղ մտաւք որոնէ՝ բաւական է իմաստնոց: Այլ յինէն, ծերացեալոյս մարմնով և մեղաւք, հազիւ այսչափս ծրա-

գրեցաւ, զգեղեցիկն վեհքն ծրագրեն, զտեսանալըդ աղաչեմ, մեր յանցանացն թողութիւն շնորհել, և աստուած ձեզ, ամէն:

(Գրիգոր Գովրիկյան, Գրանսիրվանիո հայոց մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի ի գիր և ի պատկերս, Վիեննա, 1896, էջ 342—346:

Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 68—69):

Թելագրութիւն: Այսինքն խրատ, որպէս թէ գիրքս խրատէ զստացաւդս...

Դ

Կամաւք բարեպաշտուհւոյ և աստուածասէր պ[ա]ր[ոն]ին հետս ի հետ գծա- գրեցաւ պատշաճաւոր գրկունքս: Արդ աղաչեմ մեղաւոր հողս գրիչ Ստեփ[անոս] Գոյնեբերից, յիշել զբարեպաշտուհի պ[ա]ր[ոն] զվերոյ // գրեալն տիկին Ալիժ՝ բարեպաշտ ծնողիքն [իւրովք]՝ և ամենայն զարմիւք զի աստուծոյ շնորհաւքն արժանի է յիշատակի ինքն և ծնաւորն իւր և զաւակք իւր. և որ յիշէ բարեաւ աստուած ողորմի ասելով, Քրիստոս աստուած իւր ողորմի, ամէն: Այլ եւ մե- զաւոր հողս գրիչ՝ երես ի կործ երկրահուպ զիմաւք և արտասուաւք աղաչեմ յիշել զտառապեալս ծնաւորիք իմովք եւ ամենայն զարմիւք [իմովք ուսու]ցչաւք եւ նախախնամողաւք, և որք յիշէք ի բարին՝ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Ե

Ոսկով զարդարողի

ՁՍարգիս անարժան ծառայս Աստուծոյ եւ սուտանուն քահանայ եւ զծն[աւղն] իմ [ա]ղգայնօք իմով յիշեցէք ի տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, զի յոյժ բազում աշխատեցա ի կապած գիրքս. և ոսկով զարդարեցի զսա մինչ- չեւ ի վերջքն եւ զուր յիշիք ի տեաննէ, ամէն:

(Գր. Գովրիկյան, Նշված աշխատութիւնը, էջ 346—347):

Զ

Վերջին կազմողի

Վերստին կազմեցաւ Գործք առաքելոցն թվին ՌՂԵ—(1626), ձեռամբ սու- տանուն Սէրապիոնին (չնշված է) և Սարգսին: Արդ, աղաչեմ զձեզ, ով հայրք և եղբայրք, յիշել ի տէր միով ողորմեայիւ զտէր Ղուկաս քահանայն և որ եղև պատ- ճառ և ետ կապել զսուրբ գիրքս, մեզ մեղաւորացս յիշեցէք ի տէր հայր մեղաիւ, յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ ամէն:

(Այս հիշատակագրութիւնը գրված է վերջին էջում, Նոտարխառն շեղա- գրով, Սուշավալում: Տե՛ս սույն ցուցակի № № 10, 11 ձեռագրերի հիշատա- կագրութիւնները, որոնք գրված են զարձայլ Սերապիոնի և Սարգսի կողմից):

Է

Ընծայեցաւ Մայրամը թվ. ՌՃԽԴ (1695):

(Այս հիշատակագրութիւնը հավանաբար գրված է Գեորգյում):

1 Այս մասը՝ ցեցակեր:

3

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՉՂԵ—1346 թ.

Սուրխաթ

Գրիչ՝ Կիրակոս աւագ սարկաւագ: 586 էջ: 24×17: Թուղթ: Երկսյուն, բո- լորագիր, տողեր՝ 23: Կազմ՝ կանաչ թավշյա, արծաթապատ: Մանրանկարչու- թյուն՝ Չորս ավետարանիչների նկարներ, սկզբնաթերթեր՝ կիսախորաններով, լուսանցազարդեր և զարդադրեր (բուսական մոտիվներով և կենդանագրերով):

Հիշատակարան

Գրչի

575—577 Փա՛ռք... Յամի եւթնհարիւրերորդի [ին]նսուներորդի հինգերորդի թուարեութեանս Հայոց նոր տումարիս (1346), ի գաւառիս Խրիմի, ի մայրա- քաղաքիս Սուրխաթ կողեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի // ի հայրապետութեան տեան Մխիթարայ և յեպիսկո- պոսութեան ամենայն հիւսուսային կողմանցս տէր Ստեփաննոսի արհիեպիս- կոպոսի, ի յայսմ ժամանակի գրեցաւ ամենագովելի և զերահոշակելի զերա- կատար և զերապանծ, պաշտելի եւ երկրպագելի սուրբ Աւետարանս, ձեռամբ մեզօք լցեալ և անպիտան հոգւոյ՝ Կիրակոս սարկաւագի, յամսեանն աւգոստոսի ի ԺԵ (15), ի փառս Քրիստոսի՝ արհնեւոյն յամենայն բերանոյ յաւիտեանս, ամէն: Արդ, աղաչեմ զամենեւին զգասս լուսերամիցդ, որք հանդիպիք այսմ աստուածախաւսութեան սուրբ Աւետարանիս, յիշեսչիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զԿիրակոս աւագ սարկաւագ և զձնողս իմ՝ զԿարապետ քահանայ և զմայր իմ զԱննայ՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, եւ զկուսակրօն քահանայ զՄինաս՝ զեղբայրն իմ, եւ զսոցին հարսն զԽայաթ՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս՝ զուգա- կիցն իմ: Արդ, կրկին աղաչեմ ձեզ, սրտի մտաւք յիշել զվերոյգրեալսդ, և զուր յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, որ է ար[հ]նեալ յաւիտեանս, ամէն: Նայե զԳրիգոր քահանայ յիշեսչիք ի տէր մեր, որ զօրինակն շնորհաց, եւ անմեղադիր լերուք, ով սուրբ հայրք, վասն անար[ո]ւստ գրոյս եւ սղա- լանացս, որ ի սմա, զի կայր իմ այսչափ էր, եւ չէի տեղեակ այսմ արհեստի, այլ հարկէ և փափաքանաց սրտիս համարձակեցայ ի սմա եւ նոյն ինքս պար- զեւեաց ինձ ի կատար ելանել սմա, ի փառս սուրբ երրորդութեան, որ է արհ- նեալ յամենայն բերանոյ, ամէն:

(«Հանդէս ամսօրեայ», 1895, էջ 304: Գր. Գովրիկյան, Գրանս. հայոց մետրապոլիսը, 1896, էջ 329—331: Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայ. ձեռ. հիշա- տակարաններ, Երևան, 1950, էջ 350—351: Տե՛ս նաև. Ion Apostol Popescu, In jurul unui „Evangheliar“ din 1346 (1346 թ. գրված մի Ավետարանի շուրջ), „Steaua“, Cluj, 1959, febr. p. 106—108):

4 (19)

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

ՊԼԱ.—1382 թ.

364 էջ: 15,5×10, 6: Թուղթ: Բոլորագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 17 և այլն:

Հիշատակարան

Գրչի

184 ր Փա՛ռք... Գրեցաւ Մաշթոցս ի թվ. Հայոց ՊՂԱ (1382) ձեռամբ Կարապետ քահանայի անարժանի և կատարեցաւ ի փառս աստուծոյ:

5 (18)

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Կիլիկիա: Սուշավա

ԺԳ դար, ՌՃԸ—1659 թ.

Ա մասի գրիչ՝ Յովհաննէս: Ստացող՝ Վարդան վարդապետ: Մաղկող՝ Սարգիս Պիժա՛կ: Բ մասի գրիչ՝ Աւետիք սարկաւազ (1659 թ.): Կազմող՝ Միքայէլ (1664 թ.): 704 էջ: Զեռագրի հնագույն կեսը՝ մազաղաթ, իսկ երկրորդ կեսը՝ թուղթ: 17×12,5: Երկսյուն: Տողեր՝ 17—18: Մանրանկարչութիւն՝ երկու խորաններ և Մարկոս ավետարանիչի մանրանկարը (ԺԳ դ.): Մնացյալ խորանները 1659 թ.:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Հնագույն մասի գրչի և ստացողի

Ա.

Զստացաւ սուրբ Աւետարանիս զՎարդան եպիսկոպոս եւ զհայրն իւր զՎասիլ քահանայ, եւ զեղբայր իւր զՍտեփանոս քահանայ յիշեցէք ի տէր, ծնողաւ եւ զարմիւք եւ թողութիւն յաստուծոյ խնորհեցէք: Եւ որք յետոյ ժառանգէք՝ զառաջնոյն անուն մի՛ շնջէք եւ զձերն գրէք: Զի անթողի մեղք է: Եւ որք յիշէքդ եւ տէր զձեզ յիշէ եւ որ ասեն ամէն:

Բ

Տէր Վարդան չգիտեմ թէ այնեւն է՝ թարկիր, թէ շայնեւն, շունիմ լոյս յաշքս:

Գ

Տառապեալս Յովհաննէս, եւ յաշխարհիս ծով անթիւ մեղաւորս, հրամանաւ Վարդան եպիսկոպոսի գրեցի զաստուածաւանդ Աւետարանս: Թէպէտ եւ անարժան էի այսմ ձեռնարկութեան, այլ կանխագոյն գրաւեաց զիս պատուական տէր Վարդան եպիսկոպոսի եւ ստացաւ զսա ի ներկեալ մեղօք ձեռաց, որում տէր վայելել տայ եւ հանդիպողացդ մաղթեմ շննել աւելի մեղ, այլ ներել իբր կուրի, զի հարկ է գերագունիս յաղթեալ սկսայ եւ ոչ կարեմ լծընկէց լինել, յաստուած յուսով աւարտել փութամ:

Դ

Նոր մասի գրչի և կազմողի

Փա՛ռք... ի թուարեւութեան հոովմայեցոց ՌՃԸ (1659) և օգոստոս ամսոյն Բ (2)-ըն գրեցաւ ընդ հովանեաւ առ դուս սուրբ Խաչին ի հայրապետութեան տէր Յակոբին և առաջնորդութեան Սահակին և թաղաւորութեան Կիգային¹:

¹ Խոսքը վերաբերում է Մուղղվայի իշխան Գեորգե Գիկային (իշխել է 1658 թ. մարտի 3—1659 թ. նոյ-ի 2):

Ի յայսմ ժամանակի գրեցաւ, զկէս Աւետարանն երկու գլուխն ամենագովելի և հոշակելի գերակատար և գերապանծ պաշտելի և երկրպագելի սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղաւք լըցեալ և անպիտան ոգւոյ Աւետիք սարկաւազի և եմ որդի Մինաս եպիսկոպոսի Սէշովցի, որ զինքն զազախնին սպանեցին: Եւ զերկու գլուխ Աւետարանն զազախի ձեռաց ի գերութենէ ազատեցին այս տասն եղբարքս, որ են անուամբք այսոքիկ. տէր Սիմոն աւագիրիցոյ որդի, Մանուկ վաթա՛հ, Կիւրեղ վաթա՛հ, Ասվատուր վաթա՛հ, Մանուկ Գրիգոր վօթին, Խութլուշ Գրիգորին, Միտքան Գաթին, Յովանէ[ս]նն էնպէկին, Խաչատուրն Յովանէսին, Պուկտանն Նիկօլին:

Ե

Ես անարժան մեղօք զառածեալ Միքայէլ երէցս Երզնկացի եկա ի Պուղտանաց երկիրն ի Սեշով քաղաքն թվ. ՌՃԺԳ (1664)-ին, զսուրբ Աւետարանս կազմել տվին || այս տասն եղբարքս և եղին յիշատակ ի դուռն սուրբ Աւգէնդի վանացն՝ իւրեանց ծնողացն հոգւոյն, ամէն:

Զկազմող Միքայէլ երէցս յիշեցէր միով հայր մեղային. յորժամ ընթեռնուր զսուրբ Աւետարանս, և Աստուած ըզ[ձեզ] յիշէ իւր միւս անգամ գալստեանն, ամէն: Հայր մեր, որ:

(Գր. Գովորիկյանը վերոհիշյալ իր ուսումնասիրութեան մեջ, էջ 336, բերել է Գ. հիշատակագրութեանը հետևյալ սխալ ընթերցումով «...ձեռամբ... Աւետիք սարկաւազի եւ իմ որդի Մինաս եպիսկոպոսի Սեշովցի...» փոխանակ կարգալու. «...եւ եմ որդի Մինաս եպիսկոպոսի...»): Այստեղից էլ նա սխալ եզրակացութեան է հասել, գրելով, որ ոչնչացված մասը իբր լրացրել են «Աւետիք սարկաւազն ու իր որդին՝ Մինաս եպիսկոպոս սուշավացին»:

6 (23)

ՇԱՐԱԿՆՈՅ ԵՒ ՊԱՐԶԱՏՈՄԱՐ

Կամենի՛ց

ՌԺԳ—1565, 1634—1638 թթ.

14,2×10: Գրիչ պարզատմարի՝ Ազսենդ, տէր Գրիգորի ավաբերէց օղլու: Նոտրագիր: Թուղթ: Միասյուն: Տողեր՝ 17: Մանրանկարչութիւն՝ խորան, գլխապարդ, լուսանցազարդ և զարդազիր:

Հիշատակարան-հիշատակագրութիւն պարզատմարի (հայատառ զփշաղերեն):

Ա.

ՌԺԳ (1565):

Բ

ՌՁԳ (1634):

Գ

Պու պարզատմար սրմախթովու բէրաբլի տիր տա քօրբլու տա հար երլտա պոլկաննը նէքի պարբէնտինտա դաբլըլըլըր, տա պարշա նէմանը աշըխ քօրկուզուլուր: Ե:թն երրեակտան պաշլանըր ֆրանդ այլարը պիլա իշլանըր

Մնունդ բարկենդաբինա տիրա, ելլը դուկանլանիր: Եանա պաշտան պաշլա- նրը: Իմաստունըլար հասար դուզուրդուրլար, ինճի քիպիք պուզուվ սուզ, շախ պիյ թէնկրինինկ գէլկանինա սիրա մենկի մենկիլիք:

Քիմ քի խուզլանկայ տա իշլադքայ պուն ու եազկաննը տա եազտըրկաննը անկմակա արզանի էդքայ պիր հայր մեր յերկինս պիլա:

Ա պիյ թէնկրիդա անը բէնտի եարլումախը պիլա անկայ ամէն¹:

Գ

Եազըխը եազկան պու պիթիբնի Ագսէնդ տէր Գրիգոր ավաբերէց օղլու եազըլտը թվ. ՌՁէ (1638)-սինա²:

(Տեր Գրիգոր ավագերեցն ու նրա որդի Ագսենդը եղել են հայտնի Կամե- նեցյան տարեգրության հեղինակներից. տե՛ս Ղ. Ալիշան, Կամենից տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ. հաւաստչեայ յաւելումովք, Վենետիկ, 1896, էջ 3 և 108):

7 (14)

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երուսաղէմ ՌԼԹ—1590 թ.

Գրիշ՝ Մշեցի Աստուածատուր: Փրկող՝ Նիկոշ որդի Նիկոլին (1655 թ., Սու- շավա): Թերք՝ 252: Թուղթ: 19,3×14,8: Բոլորագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 16:

Հիշատակարան-հիշատակագրություններ

Ա.

Գրչի

236բ Արդ ես տրուպ և մեղաւոր անարժան և անպիտան մոխրաթաւալ և մեղաւք մեռեալ Մշեցի Աստուածատուր սպասաւոր ամենայն յետնոցս յիշե- ցէք առ Քրիստոս: Այլ և ուսուցչին՝ հոգևոր հարն իմոյ տէր Ղազար Հայրապե- տին և տէր վախճանի Մակար կրօնաւորին, որ առ աստուած փոխեցան և զիս զանարժանս յայսչափ արժանաւորութիւնս հասուցին: Միածին որդին աս- տուած հատուցէ տէր աստուած զվարձս ըստ վաստակոց նոցա յահեղ առե- նին Քրիստոսի թվին հայոց ՌԼԹ (1590) յունիս ամսոյ ԻԸ (28) աւարտեցօ ի աս-

1 Հայերեն քարգմանությունը. «Սույն պարզատոմարը ցանկալի, կարեւոր և զննեցիկ, բո- յանդակում է յուրաքանչյուր տարվա պատահարները և պարզ ցույց է տալիս ամեն ինչ: Սկսվում է յոթ երբյակից և գնում է հոռմեական ամիսներով: Մինչև Մնունդի Բարեկենդանը՝ տարին ա- վարտվում է և սկսվում է նորից: Իմաստունները այն կազմեցին և նա մարգարիտի նման անթերի է մինչև տեր Աստուծո զալուստը, հավիտյանս ամեն: Ով որ օգտագործի այս, գրողին և գրել տվողին հիշման արժանի անի մի «Հայր մեր (որ) յերկինս»-ով:

² Իսկ Տեր Ասավածն էլ իր ողորմությամբ նրան հիշի, ամենս:

Գ

2 Թրգմ. «Այս գրքի մեղավոր գրողն տեր Գրիգոր ավագերեցի որդի Ագսենտն է. գրվեց 1087 (1638) թվականին»:

Մանթ. Ղփչաղբրենից սույն թարգմանությունը, ինչպես նաև ցուցակի այլ մասերում եղող հունգարերենից թարգմանությունները կատարել է Հունգարիայի հայտնի ղփչաղագետ և հայագետ դոկտ. էդմոնդ Շյուցը, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

տուածակոխ սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ ի տաճարն սրբոյն Յակորայ յիշա- տակ լիցի տէր Յովանէսին, զոր տէր աստուած բարով խաղաղութեամբ վայե- լել տացէ իւր և իւր ծնաւդացն:

Բ

Փրկողի

236բ Գարձեալ ես Նիգոշս Նիկոլին որդին զնեցին գաղաքին թաթն շուն էտե իմ հալալ հախօվս ու դրի Սուրբ Խաչն թվ. ՌՃԴ (1655):

Գ

252 Ես Նիգոշս որդի Նիկոլին զնեցի իմ հալալ-հախօվս ետ զե- րութեան գաղաքնուն ու տվի յիշատակ այլվի Սուրբ Խաչն եկեղեցին թվ. ՌՃԴ (1655):

8 (15)

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Սուշավա ԺԶ—ԺԷ դդ.
Թերք՝ 308:18,8×13,8: Թուղթ: Բոլորագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 16:

Հիշատակագրություններ (հետագայի)

Ա.

Աստուած ողորմի Մարտիրոսին հոգոյն հանկեալ առ Աստուած թվվին ՌՃԻԵ (1676) հոկտեմբերի ԺԸ (18) օրն զշքի (չորեքշաբթի), մէկ տարի մն ի հիւանդութեան կեցաւ, տարէն վերա մեռաւ, ինչ օր հիւանդացաւ այն օրն մեռաւ: Զանպական, զանապական կուս Մարիա |||

Բ

Աստուած ողորմի վարդիկին կըտրճներուն հախնին սեպն...

Գ

Հայատառ ուսմիներեն գրվածք՝ «Միլուտիվէ տօմն է...» (Տէր ողորմեա):

9 (8)

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Սուշավա ՌԾԲ—1603 թ.
Գրիչ և ծաղկող՝ Աբրահամ Սէշովցի: Թերք՝ 301: 21×16,5: Թուղթ: Բոլորագիր և մասամբ շեղագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 19:

Հիշատակարան, հիշատակագրություն

Ա.

Գրչի

497 Ո՛, ո՛, ո՛, անարժան և մեղօք ի լի և ամենայն գործքս չար գտէր Աբրահամ մեղաւոր կրօնաւորս Սէշովցի յիշեսչիք ի մաքրա-

փայլ աղօթս, ձեր, որ զսա գրեցի և ծաղկեց[ի] և ըստ կարեաց իմոց
ի թվին ՌՄԲ (1603), և յիշողն յիշեալ լիցի ի միւսանգամ գալըս-
տեանն Քրիստոսի, փառք յաւիտեանս, ամէն:

Բ

Այլ անձի

ԹՎ. ՌՃ ու Կէ (1718) ևս լսկ. [լուսիկ] որ եմ որդի Վասիլի Վր-
ծերէսգուլ գրեցաւ ի Կուր ///

10 (10)

Շ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

Սուշավա

ՌՂէ—1628 թ.

Գրիչ՝ Սարգիս Մելտենցի: Մաղկող և խազող՝ Սրապիոն Բաբեր-
թացի: Մտացոլ՝ Եկեղեցական խոճայ Նիկոլ: էջ 488: 21,5×15,5: Բո-
լորագիր: Թուղթ: Միասյուն: Տողեր՝ 21: Մանրանկարչություն՝ գլխա-
զարդ, լուսանցազարդ և զարդազիր (բուսական):

Հիշատակարան

Ա

Գրչի

130 Ո՛հ զՍարգիսըս անպիտան,
Մեղաց գերիս և շարաբան,
Բընաւ յիշման շեմ ևս արժան
Վասն մեղացս, որ առ իս կան:
Եկեղեցոյ մանկունդ, որ կան,
Յորժամ հընչէք դուք քաղցրաձայն,
Ձձայնըս բոլոր զամէնն ի լման,
Յիշման արէք դուք զիս արժան:
Ո՛վ որ զմեզ սըրտով յիշէ՝
Քրիստոս աստուած զինքն արհնէ,
Անճառ խոստմանց արժան առնէ,
Որ իւր սրբոցըն խոստացեալ է.
Փառք աստուծոյ, ամէն:

Բ

236 Ո՛հ զմեղաց գերիս,
Ձյունայնացեալս առ ի բարիս,
Եւ զարաբս ի շարիս,
Ըզնուաստս ամենայնի՝
ՁՍարգիս զըպիրըս Մելտենցի
Յիշեցէք միով ողորմեալս,
Յիշողքդ յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ, ամէն:

ի թվականութեան հայոց ՌՂէ (1628):

Գ

435 Փա՛ռք... Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի ձայն-
քաղ, ի լաւ և ընդիր արիւնակէ, ձեռամբ յոգնամեղ և մեղսամած
փցուն Սարգիս գրչի Մելտենցոյ, ի յերկիրն Օլախաց, ի քաղաքն որ
կոչի Սէշով, ընդ հովանեաւ Սուրբ Օգսէնդի վանիցն և առ ոսն Սուրբ
Լուսաւորչին, ի Կաթողիկոսութեան տէր []¹ և յառաջնորդութեան
տէր Ղազար վարդապետին և երեսփոխանութեան խոճայ Մերիկին և
թագաւորութեան Միրոն վոյվոտային² և աւախէրէցութեան տէր Անդ-
րիասին:

436 Որք աստուածային սիրոյն հրովն վառեալ են՝ միշտ փութան
բարի և աստուծոյ հաճելի յիշատակ յաշխարհի թողուլ: Որպէս և սի-
րելիս Աստուծոյ եկեղեցական խոճայ // Նիկոլն, որ և ստացաւ զայս
ձայնքաղս իւր հալալ ընչիցն և ապրանացն իւրն յիշատակ և ծնո-
ղացն՝ հօրն Նուրատինին և մօրն Ոսկիհատին /// և իւր որդոյն Նի-
գօշին /// ըկին և ամենայն արեան մերձաւորացն, ո[րք] /// են հան-
գուցեալ, ամէն, որ և ետ զսա յիշատակ ի Սուրբ Խաչ եկեղեցին. ով
ոք շունի իշխանութիւն հանել զսա ի գրանէ սուրբ եկեղեցոյս: Գար-
ձեալ յիշեցէք ի սուրբ աղօթս ձեր, ով դասք քահանայից և ուսում-
նասէր սարկաւազացդ, ով ոք հանդիպիք սմա կամ օրինակելով կամ
ընթեռնելով, յիշեցէք զծաղկող և զխազող սորա զնրաստս ի բա-
րեաց և զետնեալս ի գրչագրաց զՍրապիոնն Բաբերթացի միով ողոր-
մեայիս: Եւ զտառապետս և զետնեալս ամենայն բարեաց զծոյլս ի
բարին և զարագս ի շարին, զհոգս և զփոշիս, զՍարգիս գրիչս յի-
շեցէք ի տէր:

437 Արդ, երես անկեալ աղաչեմք զձեզ, անմեղադիր լերուք խոշո-
րութեան և սըղալանաց գրոյս, զի կար մեր այս էր:
Մանաւանդ յիշեցէք ի սրբափայլ աղօթս ձեր երեսփոխան խոճայ
Մերիկին, որ զօրինակն շնորհեց, և որ առատն է ի տուրս բարեաց՝ ձեզ
յիշ[ո]ղացդ և մեզ /// առատ ողորմութեամբ:

Գ

Այլ անձի

Ուսէփ Պօղոսին է աս թըղթը. 1840:

11 (1)

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Սուշավա

ՌՂԸ—1629 թ.

Գրիչներ՝ Սարգիս Մելտենցի և Սրապիոն Բաբերթացի: Մտա-
ցոլ՝ Տէր Նիկողայոս: Փրկող՝ Ակնցի Եայճի Փիրուխան, Վասիլ (Ժէ
դ.): Թուղթ: էջ՝ 1152: 40,5×26: Բոլորագիր: Կազմ՝ կաշեկազմ: Վի-

¹ Ազատ տեղ է բաց թողնված կաթողիկոսի անունը լրացնելու համար:
² Միրոն Բարնովսկի—Մովսիս, իշխան Մուղղայի (1626 թ. հունվ—1629 թ. օգոստ-ի 30):

ճակ՝ տեղ-տեղ, հատկապես գլխավոր հիշատակարանի մի մասը վարակված է սնկային հիվանդությամբ: Մանրանկարչություն՝ Խորան՝ բուսական զարդերով, լուսանցազարդեր և զարդագրեր: Երկսյուն: Տոգեր՝ 37:

Հիշատակարան

Սարգիս գրչի

Ա.

303 Յայսմ աւուր ըմպոնաղ է. եւ ղինչ այսօրս լինի՝ ձմեռն այնպէս անցանէ, թէ շեր եւ թէ ցուրտ, թէ պաղ եւ թէ ամպ: Յիշեցէք ի Քրիստոս զուսուցիչ վարպետն իմ, զԿամենիցցի Յոհան, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց մեզ արհեստ:

Բ.

631 ...Ողորմի Քրիստոս աստուած ստացողի գրոցս տէր Նիկողայոսի եւ ծնողացն Պարոն Վարդին...: Եւ անպիտան գրչի Սարգիս գպրին... Եւ վարժապետին Յոհան գպրին... Կարողութեամբն աստուծոյ եւ միջնորդութեամբ սրբոցս սկսաք սուրբ գիրքս եւ վերջացաւ ի յայսմ վայրի իմում բաժին: Եւ ի յայսմ տեղուջէս յաւարտ եհան հոգեւոր ծնողքն մեր և խրատատուն Սրապիոն գպրին, զոր եւ շուտով յաւարտեցաք ի թվականութեանս Հայոց ՌՂԸ (1629) ամին:

Գ.

Սրապիոն գրչի

749 ...Ողորմի Քրիստոս աստուած ստացողի գրոցս տէր Նիկողայոսին եւ ծնողացն պարոն Վարդին, Խաթունշային. եւ կողակցոյն Կուպահարին, եւ դստերացն Ճաշխաթունին, Օղիտային եւ եղբարցն մահտեսի Գասպարին, Ալեքսիանոսին, Սիրունին, Միրիճանին, եւ կողակցուն Սիրմային, եւ դստերն Հռիփսիմէին, եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, եւ միջնորդի սորա Վարդազատին, որ եղև պատճառ Յայսմաւուրքիս, եւ անարժան գրչի Սրապիոնի եւ կողակցուն Մարթային, կարդացողացս եւ լսողացդ եւ որ ողորմիսն ասէ, ամէն...

Դ.

...Որոց աղօթիւքն ողորմի Քրիստոս աստուած ստացողի գրոցս տէր Նիկողայոսին և ծնողացն պարոն Վարդին, Խաթունշային, և կողակցուն Կուպահարին, դստերացն Ճաշխաթունին, Օղիտային, և եղբարցն Ալեքսիանոսին, Մովսէսին, Գասպարին, Սիրունին, Միրիճանին, և կողակցուն Սիրմային, դստերն Հռիփսիմէին, և եղբոր որդոյն Վարդազարին, որ եղև պատճառ Յայսմաւուրքիս, և ամե-

նայն մերձաւորացն, և անպիտան գրչի Սրապիոնի և ուսուցչին իմոյ Հիդանցի մահտեսի տէր Խաչատուր քահանային, արի և քաջ քարտուղարանի, նաև ծնողաց իմոց, և հոգեւոր եղբոր մերոյ Սարգիս գպրի Մելտենեցոյ, որ բազմաշան քրտամբ կոկեց զթուղթն Յայսմաւուրքիս, կարդացողացս և լսողացդ և որ ողորմիսն, ամէն:

Ե.

Գլխավոր հիշատակարան

1148 ...Վասն որոյ ցանկացող եղևալ սուրբ գրոցս տէր Նիկողայոս քահանայն եւ եկեալ ի միտս իւր եւ լուեալ զբան տէրունական ձայնին, զոր եւ հրամայէ, թէ նմանեցաւ արքայութիւնն երկնից ան վաճառականի, որ խնդրիցէ մարգարիտս գեղեցիկս և գտեալ մի պատուական մարգարիտ, երթեալ վաճառեաց զամենայն ինչ, զոր ունէր եւ գնեաց զայն մարգարիտն: Նոյնպէս եւ այս տէր Նիկողայոս քահանայ զայն հրաման առեալ եւ եղ յոյս յանձին եւ հետեւեցաւ սուրբ գրոցս, որ կոչի Յայսմաւուրք եւ զամենայն մարմնական ինչ առ ոչինչ համարեալ, վաճառեաց զինչս ամենայն ի հալալ յարդունեաց իւրոց եւ ստացաւ զայս անառիկ եւ անգին մարգարիտ յիշատակ հոգւոյ իւր եւ նախնեացն իւրոց՝ պապոյն էխտիարին եւ իւր պապին Շահրիարին եւ մամոյն Փաշային, հօրն պարոն Վարդին եւ մօրն Խաթունշային, կողակցուն Կուպահարին եւ քրեւրն Փաշային, Օղիտային, փեսին Խաչկոյին եւ քրեւրն Փաշային եւ եղբարցն մահտեսի Գասպարին եւ կողակցուն Խանզատային եւ իւր որդոյն Վարդազատին եւ կողակցուն Վարդիկին, որդոյն Մարտիրոսին եւ Գասպարին, միւս որդոյն Յոհաննէսին, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ աստուած եւ կողակցուն Շահմելիքին, երկրորդ Կղբօրն Ալէքսիանոսին, կողակցուն Զիհանին, Նազիկին, Թուրվանտային եւ որդոյն Խաչատուրին, երրորդ եղբօրն Միրիճանին եւ կողակցուն Սիրմային, որդոցն Մելքոնին, Կիրակոսին, Պօղոսին, Խաչերեսին, Արիստագէսին միւս Արիստագէսին, Մեսրոպին, Պապաճանին եւ դստերն Հռիփսիմէին: Չորրորդ եղբօրն Սիրունին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, կենդանեացն եւ հանգուցելոցն, որ առ Քրիստոս են փոխեցեալ, վասն որոյ աղաչեմք զամենեանեանդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով եւ կամ հարեւանցի տեսանելով՝ յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զտէր Նիկողայոսն հանդերձ ամենայն զարմիք, եւ դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, այժմ եւ անդաւալաբիտեանս յաբիտենից, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ գիրքս հարանց, որ կոչի Յայսմաւուրք ի թականութեանս հայկական սեռի ՌՂԸ-ին (1629), կաթողիկոսութեան էջմիածնայ տեսան տէր []¹, առաջնորդութեան Օլախաց երկրի տէր Ղազար վարդապետին, աւագերէցութեան տէր Անդրէասին եւ երէցփոխանութեան պարոն Մերիկին եւ այլ քահանայիցն տէր Յովաննէսին, տէր Ղուկասին, տէր Ղազարին, տէր Վար-

¹ Ազատ տեղ է բաց թողնված կաթողիկոսի անունը լրացնելու համար:

դանին, տէր Աւետիքին, տէր տէր Սիմէոնին, նորընծայիցն՝ տէր Աստուածատուրին, եւ միւս տէր յԱստուածատուրին, տէր Մովսէսին: Եւ թագաւորութեան [] պարոնին Գրեցօ երկիրս Օլախաց, ի բաղաքս Սէշօվ, ընդ հովանեաւ վանորէիցս Սուրբ Հաճկատարի եւ Սուրբ Հստրատիոսեանցն եւ Սուրբ Լուսաւորչին, քանզի սկիզբն ի Հաճկատարն արաք եւ յաւարտն ի Սուրբ Օգսէնտ: Ձեռամբ անարժանիցս մեղապարտ Սրապիոնի եւ յոարքամ Սարգիս դպրի, ի խնդրոյ տէր նկողայոս քահանային, որ է աստ երկրէն Բաբերթու ի գեղջէն Հընտէու Արդ, աղաչեմք զձեզ մանկունք նազելի մօրն մեր Սիովնի, սուրբ քահանայրդ պատուելի, որ էք տեսուչ ժողովրդի, որ պատահիք սուրբ գրոցս՝ յիշեսչիք ի մաքրափայլ յազօթս ձեր զՍրապիոն եւ զյուսացուցիչն իմ զմէյտէսի տէր Խաչատուր արի և քաջ քարոզարանն Հիդանեցի, որ բազում աշխատութեամբ և գորովագոյթ սիրով հասոյց բիրտ եւ հաստատամիտս ի յարուեստ գրչութեան, զփոխարէն ի Քրիստոսէ տացէ սմին:

Գարձեալ յերեսս անկեալ եւ զլուխ ի գետին դնելով, ո՛վ դասքն քահանայից եւ ուսումնասէր սարկաւագունք, յորժամ ընթեռնուցուք զպատմութիւնն սուրբ հայրապետաց և նահատակութիւնս սուրբ մարտիրոսաց, յիշեսչիք ի յազօթս ձեր անպիտան հողս եւ փոշի զՍրապիոն գծողս Բաբերթացի և զհայրն իմ Զանուսն, և զմայրն իմ Շահփայշայն, զբոյրն իմ Լուսխաթունն, փոքր եղբայրն իմ Գրիգորն, որք են հանգուցեալ առ Քրիստոս, և կենդանի եղբայրն իմ պարոն Յակոբն, զկողակիցս իմ զՄարթայն, և որդիքս Յակոբն և Աքսէնտն՝ հանդերձ ամենայն զարմիւք իմովք, ամէն:

Գարձեալ յիշեսչիք ի սրաթուղ յազօթս ձեր, ով դասք լոյսերամից քահանայրդ աստուածային սուրբ եւ մաքուր ընտրեալ դասին, ո՛վ մանկունք Սիովնի եւ ուսումնակիցք մեր, որք հանդիպիք այս սուրբ գրոցս կարգալով կամ օրինակելով: Արդ ես նըւաստս ամենայնի եւ զառածեալս մեղօք ի լի, զծոյլս ի բարին եւ զյարագս ի շարին, սուտանուն Սարգիս դպիրս՝ գծողս աղերսեմ ի ձեզանէ յիշե՛ք ի տէր՝ զյուսուցիչն իմ զՅովանըն դպիրն, որ բազում ջանիւ եւ աշխատանօք զվրիպեալն եւ զանիմաստս, թանձրամիտս եւ յետեալս ուսոյց արհեստ՝ գրչութեան. միայն փոխարէն հատուցէ տէր աստուած երախտիցն իւրոյ հարիւրապատիկ ի հանդերձեալ կեանսն, ամէն: Գարձեալ յիշեսչիք ի մաքուր յազօթս ձեր զհայրն իմ զմահտեսի տէր Յոհաննէս քահանայն, եւ զմայրն իմ Զարդարն, եւ զբոյրս Գուլվարդն, եւ զեղբայրքն իմ Գասպարն, Կիրակոսն, Մելքոնն, Քերոսն եւ ամենայն արեան մերձաւորքն իմ զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն առ Քրիստոս, ամէն:

Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս ի դառն եւ ի զիժար ժամանակիս եւ ի ձմերպեցեալ յաւուրս վերջին եկն ի վերայ մեր բարկութիւնն աստուծոյ, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց յարեանն յազգն անհատից, զոր եւ անօրէն, անագորոն եւ զազանարարոյ քարապահանջ

1 Ազատ տեղ է թողնված, քանի որ հիշատակարանի գրման ժամանակ զահակալական պայթար էր գնում, և զնս Մուղղվան իշխան չունեն:

բռնաւոր, կոշին նետողք, որ է թաթարն՝ եկեալ մտին երկիրն Իլախաց յաւար առնել: Որ եւ բազում քաղաքս եւ գեղս տապալեցին եւ զբազումս գերեցուցին, յետոյ եկեալ ազգն Իլախաց բազում զօրօք ի վերայ նոցա, զգերիքն թափեցին եւ զբազումս սրախողիտող արարին. եւ կէսքն իրրեւ զխող վարեալ տարան ի թախթն գոալին. եւ մնացեալքն եկին փախստական երկիրս Օլախաց եւ վրդովեցուցին երկիրս զայս. եւ զբազումս գերի առեալ տարան: Եւ յետ երից եւ շորից աւուրց անցանելոյ նոցա՝ եկն եհաս եւ այլ շարաղոյն բօթ, թէ ահա Միրօն պարոնն՝ ժողովեալ է բազում Ղազախ եւ կուզայ ի վերայ միւս պարոնին: Եւ ահա կատարեցաւ բանն տէրունական, որ ասէ թէ Տուն Բ(2) բաժանեալ աւերեսցի, վասն որոյ մեծամեծքն Միրոն պարոնին զալպեցին զնա, որ եկեալ փախստեամբ զնաց նստաւ ի բերդն Խօթինու եւ երկիրս անտիրացաւ ի թագաւորաց Գ(4) ամիս, յետոյ եկն որդին յԸռատօլ պարոնին², տղա գոլով նստաւ ի Եաշ քաղաքին աթոռ թագաւորութեանն, ըստ յայնմ, որ ասէ, թե Աստուած որ բարկանայ ի վերայ երկրի մանուկ թագաւոր առաքէ նոցա եւ տղայ առաջնորդ: Ահա կատարեցաւ բանքս այս ի վերայ Օլախաց երկրիս, զի նախարարքն սորա ինչպես որ կամեցան յայնպէս կու կողոպտեն երկիրս այս: Վասն այսորիկ հրամայէ կայծակնամաքուր մարգարէն յնայի՝ Ամենայն անձինք ի ցաւ եւ ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն եւ չիք առողջութիւն ոտից մինչեւ ցզլուխ: Եւ քնարերգուն մարգարէն Գաւթ ասէ ի յերգս, թէ Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց: Բարեխօսութեամբ սրբոցս որ կան ի տփին յայսմիկ աստուած խաղաղութիւն տացէ երկրի եւ թագաւորաց հաշտելիութիւն: Արդ, աղաչեմք զձեզ, հայրք եւ եղբայրք, յիշել ի տէր միոյ ողորմեային եւ աստուած, որ առասն է ի տուրս բարեաց, ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս ողորմեսցի ի միւս անգամ զալստեանն, ամէն:

(Շարունակութեան մեջ մեծարանքի տողեր կան նվիրված Յայսմաւուրքի կազմողներից Գրիգոր Մերենց վարդապետին, որին հաջորդում է ստորեւ բերվող շափածո հիշատակագրությունը):

Զ

Գարձեալ հայցեմք սուրբբլղ բարի,
Ոչ մոռանայք ծառայքս գերի՝
Սրապիոն Քաբերթացի
Եւ զՍարգիսըն Մելտեցի:
Ո՛վ քահանայրդ նազելի
Եւ սպասաւորք սուրբ տաճարի,

1 Միրոն Բարնովսկի-Մովիլն եղել է Մուղղվայի իշխան 1626 թ. հունվ.— 1629 թ. օգոս. 30:

2 Ըռատոլ պարոնը Ռազու Միհնեան է, որը եղել է շորս անգամ Վալաքիայի և երկու անգամ էլ իշխան Մուղղվայի (1601—1626): Վերևում հիշված գեղատի իշխանը Ալեքսանդրու Կոկոնուց է, որը եղել է իշխան Մուղղվայի (1629—1630 ապր. 29):

Յիշման առէք զմեզ արժանի,
 Որ եմք անձամբքս մեղօք ի լի:
 Զձեզ աղաչեմք մանկունք բարի,
 Սարկաւագունք նոր Սիոնի,
 Դուք հայցեցէք տեառնէն ձրի,
 Որ թողութիւն մեզ պարգեւի:
 Սուրբ քահանայքդ հոգելի,
 Դուք նմանողք էք հրեշտակի,
 Միջնորդ լերուք տեառն Յիսուսի,
 Մեղանքն մեր ոչ լիշեացի:
 Եւ տրուպ Սրապս Բաբերթացի
 Զձեզ աղաչեմ արտասուելի,
 Ո՛վ սուրբ հայրքդ նազելի,
 Յիշել զծնօղքս իմ ի բարի:
 Եւ հօրն իմոյ Զանում ասի,
 Եւ մօրն իմոյ Շահփաշայի,
 Եղբօրս իմոյ, Յակոբ կոչի
 Եւ միւսոյն՝ Գրիգոր ասի:
 Եւ կողակցոյս իմ Մարթայի,
 Որդւոյս իմոյ Յակոբ ասի
 Եւ միւսոյն Աքսենդ կոչի,
 Եւ իմ արեան մերձաւորի:
 Զմեղօք լցեալ ամենայնի
 Եւ զեգեբրեալս մէջ աշխարհի,
 Զտրուպ հողս եւ փոշի՝
 Սարգիս զպիրս Մալաթեացի:
 Զձեզ աղերսեմ, սուրբբըդ արի,
 Որք հանդիպիք յայսմ տառի,
 Եւ ընթեռնուք սիրով սըրտի,
 Դուք ասացէք տէրն ողորմի:
 Եւ իմ նախնեաց ամենայնի
 Եւ ծնողացն իմ հոգելի,
 Որ զիս ծնան մեղօք գերի
 Եւ սնուցին մէջ աշխարհի:
 Եւ հօրն իմոյ քահանայի
 Տէր Յովաննէս անուն կոչի,
 Նահատակեալ ի մէջ երկրի,
 Յաւազակաց ձեռք խողխողի:
 Եւ մօրն իմոյ Զարգար ասի,
 Որ եղեալ կայ գերեզմանի,
 Քրւեր իմոյ Կուլվարդ կոչի,
 Ինքքն մարմնով կայ կենդանի:
 Եւ իմ եղբարցս շորորդի,
 Որք են առողջ մարմնով յերկրի,
 Պաղատեցէք տեառն Յիսուսի,

Զի թողութիւն նոցա լիցի:
 Նախ եւ յառաջն Գասպարի
 Եւ երկրորդին Կիրակոսի,
 Եւ միւսոյն Մելքոն կոչի
 Եւ շորորդին Թորոս յորջի:
 Եւ իմ արեան մերձաւորի,
 Որ կան եղեալ հող տապանի,
 Զի թողութիւն նոցա լիցի
 Ի յարութեան յաւուր վերջի:
 Եւ կենդանեաց յայսմ աշխարհի
 Կացցեն ամբողջ՝ ւ անղըրդուելի,
 Խաղաղութիւն պարգեւեացի
 Մինչ ի խորին ժամանակի:
 Զնըւաստքս ամենայնի
 Եւ զեգեբրեալս ի մէջ երկրի,
 Սարգիս զըպիրս Մելաենցի,
 Զոտանաւորս շարագրեցի:
 Որք հանդիպիք յայսմ կտակի
 Եւ ընթեռնուք սիրով սըրտի,
 Դուք ասացէք տէրն ողորմի
 Զեզ եւ մեզ ամենայնի:
 Յիշողքդ զմեզ՝ լիշեալ լիջիք
 Արքայութեանն Քրիստոսի,
 Յորժամ նստցի ի յատենի
 Արժանացուք կենաց ձայնի:
 Եւ նմա փառք ամենայնի
 Ընդ հօր հոգւովն ճշմարտի,
 Յաւետ յայժմոյս եւ միշտ էի
 Եւ յաւիտեանս յաւիտենի,
 Ամէն, ամէն եւ եղիցի:
 Զեռս երթայ զառնայ ի հող,
 Գիրս մնայ լիշատակող
 Ո՛հ, ո՛հ, դարձեալ ո՛հ,
 Վա՛յ ինձ, մեղաւորիս Ռ (հազար) բերան:

է

Փրկողների

5

Որոց աղօթիւք ողորմի Քրիստոս աստուած Յայսմաւորքս ի գերութենէ աղատողին յԱկնցի եայձի Փիրուխանին եւ իւր ծնողացն, հօրն Խորին, մօրն Յուզկուլին եւ իւր եղբարցն Թամուրին, Աստուածատուրին, Արրահամին, Յակոբին, Յոհաննին, Մովսէսին եւ յամենայն յարեան մերձաւորաց եւ որ ողորմին ասէ, ամէն:

Ը

549 Որոց աղօթիք ողորմի Քրիստոս աստուած զսուրբ Յայմատուրքս ի գերութենէ ազատող խօճայի եկեղեցրան Վասիլին եւ հօրն Մանուկին եւ մօրն Մարուցային եւ կողակցին Խաթունմեիբին, եւ եղբօրն խօճայ Թումանին եւ որդոյն Օվանէսին եւ Օհանին դատերացն Աննի-ճային եւ Մարուցային եւ Ալիսաթունին եւ Հոփփսիմէին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն եւ անպիտան գրչի սորին ||| տէր ||| Յովանէս Խութինու քահանայ |||

Թ

Յանկագրողի

Գրեցաւ ցանկս այս ձեռամբ մեղապարտ Տէր Սիմէոնիս Թորոսեան, յամի տեառն 1725 սեպտեմբերի ամսոյ 19:

(Այս հիշատակագրութիւնը ամենայն հավանականութեամբ գրված է Տրանսիլվանիայի Զուրշով քաղաքում, քանի որ ցանկագրողը հիշյալ տեղի հայոց ժողովրդագետն է եղել):

Ժ

Այլ անձի

Ձեռագրի վերջում.

Ի թվ. ՌՄԺԸ (1769) մարտի է (7) եղև գիրս այս, ինչպես ես կաշբար, որդի Աբրահամի այս գիրս գրեցի, վասն գրչագործութեան հարմար, օվ օր կարդայ չի մեղագրէ, զերէ ծուր գնացիլ է, ամէն:

Մեք. Վկայաբանութիւնների վերջում բաղմաթիվ տեղերում հիշատակվում են ստացողի և նրա հարազատների անունները:

(«Հանդէս ամսօրեայ», 1913 թ., էջ 691—697: Ձեռագրի մասին տե՛ս նաև Ion Apostol Popescu, „Un valoros document cronicăresc“ (Ժամանակագրական արժեքավոր մի փաստաթուղթ). „Steaua“, Cluj, 1961, martie.

12(24)

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Երեան

ՌՃԷ—1658 թ.

Գրիչ՝ Վարդան: Թերթ՝ 244: 13,8×9,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Երկսյուն: Տողեր՝ 12—14:

Բովանդակություն

Սկիզբ. Այբ տառ ձայնավոր և երկամանակ են, սկիզբն գրոցն: Աբարովդ — անշէն. Աբանայ — հօր օրհնութիւն...

Վերջ. Օցտօղ — բճճէլ

Օցտեի — ի բայց բեղցել, ճողոպրել, պատառել, քայքայել:

Խորագիր-հիշատակագրություն

1ա Բառարան Հայոց գրեցեալ ի թվ. Հայոց ՌՃԷ (1658) յԱնապատին Երեանայ ի Վարդանայ համբակէ:

13(11)

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Եաշ

ՌՃ և Ը—1659 թ.

Գրիչ՝ Սիմէօն քահանայ: էջ 576: 19,5×15: Թուղթ: Երկսյուն: Բոլորագիր: Տողեր՝ 23: Մանրանկարչություն — Համարարրառային խորաններ, Ավետարանիչների նկարներ և սկզբնաթերթեր՝ կիսախորաններով: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ:

Հիշատակարան գրչի

575 Փա՛ռք... Արդ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թվականութիւնս հայոց ազգի ճՌ և Ը (1659) ամի, ի յերկիրն Պուղտանաց ի մայրաքաղաքն Եաշն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Լուսաւորչոյն, ձեռամբ յոգնամեղ և մեղսաթաւ սուտանուն Սիմէօն քահանայի: Որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ հարեանցի տեսանելով, յիշեսցիք ի սուրբ յաղօթս ձեր ըզծող սորին եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

14(9)

Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ Ա Թ Ա Ղ

Սուչավա

ՌՃԺԲ — 1663 թ.

Գրիչ՝ Ազարիա կղերիկոս: էջ՝ 346: 21,2×16,8: Թուղթ: Բոլորագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 19: Մանրանկարչություն՝ կիսախորան, լուսանցազարդ և զարդագիր (բուսական մոտիվներով):

Սկ. [Կ]անոն յորժամ եպիսկոպոս կամ քահանայ կամ հայրապետ կամ ուխտի առաջնորդ կատարի մահուամբ...

Տէր, ապաւեն մեր ազգէ մինչև յազգ...

Հիշատակարան գրչի

էջ 337 Եւ յիշատակարան սուրբ գրոցս: Փա՛ռք... Արդ գրեցաւ սուրբ տառս, որ մականուամբ Քահանայաթաղ կոչի, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ սուտանուն Ազարիայի կղերիկոսի, որ զանունս ունիմ և զզործս ոչ: Բայց գրեցաւ սա ի յաշխարհս Պուղտանաց, ի քաղաքս Սէշով, ընդ հովանեաւ և բարձրահայեաց հռչակաւոր տաճարիս Սուրբ Սիմէոնի: Եւ ի կաթողիկոսութեանս Հայոց Սուրբ էջմիածնա տեառն տէր Յակոբին, և առաջնորդութեան յայսմ դաւառի տէր Սահակ արհիեպիսկոպոսին, և ի

Թվականութեանս հայոց, ՌՃԺԲ (1663) ամին, մարտի ամսոյ Ժէ (17)-ին:

(Ձեռագրի սկզբում և վերջում կան դանազան նշումներ, որոնցից մի քանի տող բերում ենք ստորև իբրև նմուշ):

էղաւ աղբար ասվատորինը
ՃՄ օխայ պաշխայ զտունը է (7) պաշգայ Ը (8),
...էղաւ Մանուկինը ճ ու ԺԵ,
պշխ(այ) ճուլ-պշխ ԺԶ:

15(49)

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՈՄԱՆՔ, ՈՐՔ ՊԱՏԿԱՆԻՆ ԱՌ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՄԵՏԱՅԻՍԻԿԱՅԻՆ, ՈՐ ԹԱՐՔՄԱՆԻ ՀԱՄԱԲՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

[Շ]ԱՐԱԿԱՐԳԵԱԼՔ Ի ԿԱՐԳԷ ԹԷԱՏԻՆՈՒՈՅ ԿՂԵՄԷՍ
ԱՍՏՈՒԱՅԱԲԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ

Լվո՞վ ՌՈԶՔ—1632
Թերթ՝ 228: 20,2×16: Թուղթ: Միասյուն: Տողեր՝ 29 և այլն:

Հիշատակագրություն

34բ Լատին Ք.ՌՈԶՔ (1682) Հունվարին յաւուր Բ(2):

16(73)

ՏՕՆԱՅՈՅՅ ԵՒ ՊԱՐԶԱՏՈՒՄԱՐ

Լվով ՌՃԼԳ—1684 թ.

Գրիչներ՝ Արապկիրցի Սարգիս փոքրաւոր և Թոխաթցի Սարգիս եպիսկոպոս: Թերթ 223:9,8×7,8: Թուղթ: Բոլորագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 15:

Հիշատակարան և հիշատակագրություններ

Գրիչների

Ա.

160բ Գրեցաւ Տօնացոյցս և պարզատումարս և փոքրիկ աղօթից զըրկիկս ձեռամբ յԱրապկերցի մեղաւոր Սարգիսըս: Ո՞վ որ հանդիպի Ա(1) հայր մեղայիւ յիշէ աստուած զինքն վերին արքայութեան յիշեալ լիցի: Ամէն:

Բ

220ա Գրեցաւ Պարզատումարս ձեռամբ Թոխաթցի Սարգիս եպիսկոպոսիս, թվին Հայոց ՌՃԼԳ (1684) ի մայրաքաղաքն Լով:

Գ

Շնորհեցի յԱրապկերցի Սարգիս փոքրաւորիս բարով վայելէ, ամէն:

Դ

Այլ անձանց

1176(1727)-ին հայոց շինէցի զմբըրզըս, մէրաւ տէր Յակոբը մայսի ԺԱ(11):

Ե

Գրեցաւ զիրըս ան տարի, որն որ էլան հայերն ի թագաւորութեան Միհայր պա(րոնին)¹ ժամանակին, ի քաղաքըն Շոշովըն (իմա՛ Սուշավա), թվին ՌՃՅԳ (1704) ամսոյն ունիվարի ԻԲ (22) օրն էրկուշարթի:

(Կա նաև սլավոնատառ ունիներեն մի գրվածք)

17(51)

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Յ

Զուրջո՞վ ՌՈԶԵ—1685 թ.
19×15,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 16:

Հիշատակագրություն

Գրչի՞

Ի թվոյն Քրիստոսի ՌՈԶԵ, 1685 մարտի ԻԵ, 25:

Հետագայի

1776-ին ունիսի 1-ին հանգաւ ի տէր ||| ողորմած հոգի աղ[աչայ] Դօտրաշ Մնտրուլի նիկոլի, վով[ո]ր կարգայ, նայ մէկ հար մեր զՔրիստոս իշէ զինքը. և էր 76 տարեկան հանգրստեան ժամանակը: Մէրավ մաման 1777 տէճէնպէրի 7-ին ||| աղ[աչայ] Դօտրաշի Մնտրուլի:

18(29)

ԳԱԹԷՆԻՉՄՆ ՀՈՕՄԵԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՅԱԿ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱՅ ԿԻՐԱԿԷԻՅ

Լէօպօլիս ՌՈՂԷ՞—1697 թ.
էջ 440+24: 32×20: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Կաշեկազմ:

Հիշատակարան-հիշատակագրություն

Ա.

Գրչի՞

Գաթէխիզմն Հոսմեական, այս է վարդապետումն իրաց սրբազանաց ըստ վճռոյ, Սրբազնասրբոյ ժողովոյն Թրիտենթինոյ, հրա-

¹ Խոսքը վերաբերում է Միհայր Ռակովիցըին, որը երեք անգամ իշխան է դարձել Մուղովայի և երկու անգամ էլ՝ Վալաքիայի (1703—1727 թթ.):

մանալ Փիոսի Ե-երորդի քահանայապետին ծայրագունի, տպագրեցեալ յամի տեառն ՌՇԿԶ (1566). յետ այնորիկ ի գլուխս և ի խնդիրս բաժանեցեալ իսկ և դանազանաց Սրբոց Հարց զգացմամբք և երկաքանչիւրոյ թէ նորոյ և թէ հնոյ կտակի հեղինակութեամբք ի լուսանցսն փաղանշանեցեալ: Որում ևս ցուցանք երկու վերայաւելեցեալք, մին այնց իրաց, որք ի բոլորում գրգի աստ պարունակին: Միւսն այնց, որք առ Աւետարանս կիրակէից և առ տօնս ոմանս պատկանիլ կարեն, վասն դիտաւորութեան Հոգաբարձուոց քահանայից: Թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ, յամի տեառն ՌՈՂԷ (1697) ի Աօսյօլիս՝ ի փառս մեծագոյնս Աստուծոյ:

Բ

էջ 1 Ի գրեանց Տ. Յօհաննու Մխիթարայ Յովհաննեան 1730, 40 պտ.

Գ

Բ. մաս. էջ 19 Ի գրեանց բազմապայծառ տեառն Յօհաննու Մխիթարեան էրզրումեցոյ վարդապետի և առաքելական միսիոնարի:

Դ

էջ 24 Յամի տեառն 1732 եկի ի յԱխրլցըխայ և սկսայ բարոզել Յունվարի 1 մտի ի նոյն քաղաքն: (Բովանդակութիւնը տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1914 թ., էջ 667—670):

19(20)

ՏԱԻՆԱՅՈՅՑ ԵՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱՅՈՅՑ ԵՒ ԿԱՐԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՀՐԱՀԱՆԳՔ ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԻՑ

15,1×9,3: Թուղթ: Նոտրագիր:

Ժէ դար

20(25)

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Դ Ա Վ Թ Ի

Ժէ դար

Գրիչ՝ Մարկոս: Ստացող—Յակոբ պատրիարզ Զուղացի: էջ 440: 13×10: Թուղթ: Բոլորագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 16 և այլն: Մանրանկարչութիւն՝ Գլխազարդ, լուսանցազարդ և զարդագիր:

Հիշատակաւան

էջ 240 Հանդիպողացդ և վայելողացդ յայսմ աստուածարեալ սեղանոյս, աղաչեմ յիշել զստացող սորին զՅակոբ պատրիարզ Զուղացի սպասաւոր տեառն Փիլիպոսի և Յակոբայ սրբազան կաթողիկոսաց: Հնդ նմին և զիս զգծող սորին բազմամեղ Մարկոս բանի սպասաւոր ևս յիշեցէք:

21

Տ Օ Ն Ա Ց Ո Յ Յ

Ժէ դար

Թերք՝ 251: 10,5×8,5: Թուղթ: Նոտրագիր:

Հիշատակագրութիւն հետագայի

251բ Այս տօնացուցս Միլիտարցի Ովանեսի որդի տիրացու Եսային է, բարով վայելցընէ, թվի. ՌՃԾԷ (1708) եղաւ:

22

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՅ

Սուշալա՞ Ժէ դար

Գրիչ՝ Հավանարար Մառուկ դպիր: Թերք՝ 210: 22,4×16,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Վիճակ—անկազմ, պրակներն անշատված: Երկսյուն: Տղեր՝ 25:

Հիշատակագրութիւն

24բ Զմեղաւոր Մառուկ դպիրս՝ որդի նիկօլին՝ յիշեցէք, ով եղբայրք, և աստուած զձեզ յիշէ իւր միւս անդամ զալստեան, ամէն:

23(17)

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՅ ԱԹԱՆԱՍԻ

Ժէ դար

Թերք՝ 130: 18,6×14,7: Թուղթ: Նոտրախառն շեղագիր:

Հիշատակագրութիւն հետագայի

130ա Թվին ՌՃԶԳ (1735) սեպտ. ի ԺԴ (14) օրն կիրակի, որ է սուրբ Խաչին տէր Մարտիրոսն էկաւ իմ աղքատ խոնախն, նա ևս Խաչատուրս մօլօն Պիրով պաշխէցի զայս գիրգս վերոյգրեալ տէր հօրը, մանաւանդ, օր յիշատակ է զվարպետս զնաշխուն տէր Օհանը, և այլն, տէր հայրը գիտէ:

24(6)

Ս Ա Շ Տ Ո Յ

Ժէ դար

Թերք՝ 180: 21,3×15: Թուղթ: Բոլորագիր, մասամբ նաև նոտրագիր: Երկսյուն: Տղեր՝ 19:

25(12)

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ի Դ Ա Ի Թ

Ժէ դար

Թերք՝ 176: 19,5×17: Թուղթ: Նոտրագիր: Մանրանկարչութիւն՝ խորանազարդ սկզբնաթերթ, լուսանցազարդ և զարդագիր (բուսական):

26(38)

ԹՈՒՂԹ ՔԱԶԱԼԵՐԱԿԱՆ

Լէօպօլիս

ՌՃԾԹ—1703 թ.

Հեղինակ՝ Վարդան Յունանեան: Էջ՝ 154: 22,6×15,5: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տղեր՝ 26:

Ա.

Խորագիր

Թուղթ քաջալերական առ ուղղափառս մերազնեայս, որք ի քաղաքին Եվզոկիայ: Ի ժամանակին յորում զարթուցեալ էր հալածումն սաստիկ ընդ ամենայն տէրութիւնն Տաճկաց, ընդդէմ Արամազնեայց զկաթողիկէ հաւատն Հոռմէական դաւանողաց: Յամի տեառն ՌԶԱ-ին (1701) և ի թվ. Հայոց ՌՃԾ-նին (1701): Յորում և զնախագահութենէ աթոռոյ սրբոյն Պետրոսի և զյաջորդէ նորին քահանայապետէն Հոռմայ և զուղղափառութենէ սրբոյ ժողովոյն Քաղկեդոնի, յարարերին վէպք յինքենէ եկեղեցւոյն Հայոց:

Գրեցեալ յամի տեառն ՌԶԳ-ին (1703) և ի համաթուրքեանն Արամեանց ՌՃԾԹ-ին, (1703) ի Լէօպօլիս:

Բ

Այլ նշումներ

1ա Ի գրոց տէր Սիմէոնի Թորոսեան: (Տե՛ս նաև Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, № 12, էջ 107—116 և № 37, էջ 194):

27(58)

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ՌՃՔԱՅԻ

Սղանիսլաւ՝

ՌՃԿԷ—1718 թ.

Գրիչ՝ Յովհաննես: 17×10,5: Թուղթ: Նոտրախառն շեղագիր: Թերք՝ 147: Միասյուն: Տղեր՝ 24:

Խորագիր

Քերականութիւն Ստեփաննոսի Ստեփանեան աստուածաբանութեան վարդապետի Կամէնցացւոյ ըստ իսկական ոճոյ լեզուին Հայոց, շարադրեցեալ ի Սղանիսլաւով յամի տեառն 1718 և հայոց ՌՃԿԷ:

Բովանդակութիւն

Սկիզբ. (2ա) Յառաջաբանութիւն. Բազումք զքերթողական...

Քերականութիւն Ստեփանեան: Գիրք առաջին. յաղագս հոլովման անուանց և լծորդութեան բայից: Գլուխ առաջին. առաջին հոլովման անուանց և լծորդութեան բայից: Գլուխ առաջին. առաջին հոլովման անուանց և լծորդութեան բայից:

վումն, որոյ սեռականն եղիցի այս. եզակի՝ անուանական՝ Աղամ, Աղամ...

28

ԳԵՌԼԱ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ (ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ, Ա. ՀԱՏՈՐ

Գեղա

1714—1730 թթ.

էջ՝ 606: 34×21,5: Թուղթ: Շեղագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 24, և այլն:

29

ԳԵՌԼԱ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ (ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ, Բ. ՀԱՏՈՐ

Գեղա

1730—1761 թթ.

էջ՝ 600: 34×21,5: Թուղթ: Շեղագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 24 և այլն:

30

ԳԵՌԼԱ ՀԱՅԱՔԱՂԱՔԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ (ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ, Գ. ՀԱՏՈՐ

Գեղա

1762—1796 թթ.

էջ՝ 532: 34×21,5: Թուղթ: Շեղագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 24 և այլն:

(Վերահիշյալ ձեռագիր մատյաններում կան նաև դատական գործերի վերաբերյալ բազմաթիվ արձանագրութիւններ):

31

CONFRATERNITAS S. GREGORII NATIONIS ARMENAE ILLUMINATORIS.

ԵՂՔԱՅՐՈՒԹԻՒՆ ՍՐՔՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ: ՅԱՄԻՒ ՏԵԱՌՆ 1729 ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՌՃՀԸ ՌԻՎԻՍԻ ԱՄՍՈՑ 26:

Գեղա

ՌՃՀԸ—1729 թ.

Հեղինակ՝ Ստեփանոս Ստափանեան Ռօշքայ Կամենացի այցարար Հայոց Տրանսիլվանիոյ: Գրիչ՝ Տէր Յօհաննէս Մխիթար Յօհանեան, գեր. վարդապետին այցարարութեան նօտար: Էջ՝ 34: 29,4×22,9: Կազմ՝ կարմիր թավշյա: Թուղթ: Բոլորագիր և նոտագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 24—25: (Հայաբաղաբի Տանտարաց եղբայրութեան կանոնադրութիւնն է, տե՛ս հրտ. Գր. Գովրիկյանի «Գրանսիրուանիոյ հայոց մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաբաղաբի ի գիր և ի պատկերս», Վիեննա, 1896, էջ 61—73):

32(47)

ԵՐԳԱՐԱՆ ԵՒ ՄԱՇՏՈՑ

Գեղա

ՌՃՁԱ—1732 թ.

Գրիչ՝ Տիրացու Մարտիրոսի որդի Մկրտիչ: Թերք՝ 75: 21,2×16,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 27:

Հիշատակարան

Գրչի

էջ 74 Գրեցաւ ձեռամբ անարժան տիրացու Մարտիրոսի որդի Մկրտչի, միջնորդութեամբ տէր Յակոբին, թվ. ՌՃՁԱ (1732) յունվարի ԻԵ(25):

33

Տ Օ Ն Ա Յ Ո Յ Յ

Գեուլա ՌՃՁԳ—1734 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Աստուածատուր: 19×15,5: էջ 178: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 25—27:

Հիշատակարան

Գրչի

էջ 177 Գրեցաւ Տօնացոյցս ձեռամբ անարժան տիրացու Աստուածատուրին՝ Նուրիճանի որդույ, ՌՃՁԳ (1734) հոկտեմբերի Զ (6):

34(52)

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Գեուլա ՌՃՁԳ—1735 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Աստուածատուր: 19×15,5: էջ 302: Թուղթ: Նոտրագիր: Երկսյուն: Տղեր՝ 27:

Հիշատակարան

էջ 293 Շնորհիւ և ողորմութեամբ ամենակարողին աստուծոյ գրեցաւ Մաշտոցս ձեռամբ Տիրացու Աստուածատրին՝ Նուրիճանի որդույ, հայաբաղաբն Կեուլայ, թվին ՌՃՁԳ (1735) օգոստոսի ԻԹ (29):

35(66)

Տ Օ Ն Ա Յ Ո Յ Յ

ԸՍՏ ՈՒՂՂԱՓԱՌԱՅ ՀԱՅՈՅ, ՇԱՐԱԴՐԵՅԵԱԿ Ի ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԿԱՄԵՆՅԱՅԻՈՅ, Ի ՓԱՌՍ ՄԵՍԱԳՈՅՆՍ ԱՍՏՈՒՅՈՅ Ի ՍԴԱՆԻՍԼԱՒՈՎ ՔԱՂԱՔՆ

Լէօպօլիս 1753 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Եսայիեաս Կիրակոսեան: Թերթ՝ 228: 20×17: Թուղթ: Շեղագիր: Միասյուն: Տղեր՝ 17:

Բովանդակութիւն

Էա (Առաջաբանից) Տօնացոյցս այս շարագրեցաւ ըստ կարգի տարեգրոց, վասն բառնալոյ դամենայն դժուարութիւն, զոր տօնասէր քահանայքն չիրաքանչիւր ամի կրէին ըստ հին տօնացոյցին ի կա-

տարել զտօնս սրբոց, նաև զտօնս տէրունիս ոմանս: Վասն որոյ վարել պարտեն տարեգրան, զոր չիրաքանչիւր ամի ցուցանէ հետագայ աղիւսակն, յորում տեսանէլի է նախ թուականն Հայոց և ապա ի դէմ նորին եղեալ տարեգիրն, և այնու տարեգրու վարիլ ընդ բոլոր տարին: Բայց ուր հանդիպին երկու տարեգիրք ի միում տփի, նշան է, թէ ամն այն նահանջ է, ուստի ի նահանջ ամին պիտոյ է զառաջին տարեգիրն ի սկզբ նաէ յունվարի մինչև ի վերջն փետրուարի ի կիր առնուլ, իսկ զերկրորդ տարեգիրն ի սկզբանէ մարտին մինչև ի վերջն դեկտեմբերի: Ծոպատիկն ևս, որ ի մէջ Հայոց և Յունաց պատահիլ սովոր է, ուղղեցաւ, զի փոխանակ զայնն եղաւ տարեգիրն Հայոց, որպէսզի ի միասին ընդ կատինացուց և Յունաց և ևս ուղղապէս Զատիկն տօնեսցին: Բայ...

Հիշատակարան

Գրչի

144 Գրեցաւ ի Լէօպօլիս յամի տեառն 1753 մարտի Ա (1) ձեռամբ Տիրացու Եսայիեաս Կիրակոսեան, և որ եմ յերկրէն յարեւելեան և ի գիւղաքաղաքէն Շուռութեան:

Այլ նշում (տիտղոսաթերթի վրա). Ex libris Stephani Barany Capellani, + 1846.

Կնիք (տիտղոսաթերթի վրա). Barany Lukacs, Örm. kath. plebanos, Szamosujvar, 1900.

36 (53)

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Իլօվ 1754 թ.
Գրիչ՝ Յակոբ քահանայ Սրապիոնեան Քէֆէցի: Թերթ 273: 18,8×16: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Նկար՝ Հայոց Տրդատ թագավորի մկրտվելը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից:

Բովանդակութիւն

Սկիզբ. Բարոյական Աստուածաբանութիւն համառօտաբար մեկնեցեալ:

Գիրք առաջին. Յաղագս խորհրդոց եկեղեցույ...

Գլուխ առաջին. Յաղագս խորհրդոցն առ հասարակ...

Հիշատակարան

2բ Այս բարոյական Աստուածաբանութիւն է թարգմանեցեալ ի Ստեփաննոսէ ըմբօշկա աստուածաբան վարդապետէ ի լազիկացոց լեզուէ ի հայկական բարբար. և այժմ է օրինակեցեալ ի տէր Իգնատիոսէ Քէֆէցոյ Ճանսղի որդոյ, հրամանօք գերապայծ[առ] հօրն մերոյ տեառն. տեառն. տեառն Յակոբ արհիեպիսկոպոսին Իլօվու Ակուտինօվիչոյն՝ ի վայելումն մերոյս ազնիվ եղբարց, որք ոչ գիտողաց

զլեզուն Գաղմատոցոց և Հայոցս. ևս տգիտաց զհարկավորութիւնս ի պատահմանց ժամանակի. ուսանելով զայս քահանայն՝ կարէ լուծանել զտարակուսանս խղճմտանաց իւրոց ի պատահմանէ հարկավորութեան ժամուն ամենայն կերպիվ հոգեվոր իրաց, այսինքն, ըստ խորհրդոյ եկեղեցոյ հօթան: Գրեցեալ յամի տեառն 1754 ամսեանն փետրվարի 18 և աստի ուսանողաց կամ օրինակողաց աղերսեմ ես զանպիտանս Յակոբ քահանայս Սրապիտնեան Քէֆէցիս, աղօթել վասն իմ միով հայր մերիվ. կամ այլապէս ըստ կամաց ձերոյ: Սակայն այսու զրբոյն պատճառ ես եղէ, որ այսմ քաղաք գտանի, յառաջ ոչ էր, մեծ դժուարութիւն ես ունէի ի ժամանակիս իմո, երբ եկի աստ. դարձ զաստուածարանութեան յետոյ միտ անելով զայս՝ հնարիւք գրեալ ետու, թէ լիցի հարկավոր այլոց՝ ոչ մնացեան դժուարութեամբ, որպես վասն այսմ մի մոռանայք ինձ զաղօթս ձեր և զգրօղտ սորին:

37

Ք Ա Ր Ո Ձ Գ Ի Ր Ք

Գեոլա 1761—1770 թթ. էջ 614: 34×21,5: Թուղթ: Նոտրախառն շեղագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 44—46: Կազմ՝ կաշեկազմ:

Հիշատակագրութիւն (լատիներեն)

Hic Liber Domino Simoni Korbul. Dono datus a R. D. Antonio Porumbi Anno 1770, die 8va Julii Claudiopoli in Conventu Nobilium. Dominica 2 a Adventus 1761.

(Ըստ Գր. Գովրիկյանի՝ վերոհիշյալ ձեռագիրը Տեր Սիմոն Գորպուլյանի բարոզների ժողովածուն է: Աստվածաշնչից կատարված մեջբերումները տեղ-տեղ բերված են լատիներեն կամ գրաբար, իսկ երբեմն էլ, ինչպես ամբողջ աշխատությունը, գրված է Տրանսիլվանիայի հայոց բարբառով):

38(40)

Շ Ա Ր Ա Կ Ա Ն

Գեոլա 1764 թ. Գրիչ՝ Տիրացու Պօկտան Նուրիճանեան: Ստացող—գրչի որդի Անդոն: էջ 784: 22,5×17,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 26: Մանրանկարչություն՝ խորան և լուսանցազարդեր:

Բովանդակություն

Սկիզբ. Կանօն մեծ և հրաշափառ ծննդեան տիրուհւոյ կուսին ի Յովակիմայ և յԱննայէ զկ. Երգեցէք որդիք Սիօնի...

1 Ավելի մանրամասն տես Ա. Ք. (իմա Գովրիկյան), Կերլայ հայաբաղաբին մայր եկեղեցւոյն հայերէն ձեռագրաց ցուցակը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1914, էջ 227:

Հիշատակարան գրչի

784 Փա՛ռք ամենասուրբ երրորդութեանն Հօր, և Որդւոյ և Ոգւոյն սրբոյ, որ ետ կարողութիւն անարժան մեղաւորիս հասանել աւարտ Շարականիս այսմիկ: Գոհութիւն աստուծոյ և երա[նութիւն] կու[սին] Մարիամու: Գրեցաւ ձեռամբ Տիրացու Պօկտանին Նուրիճանեան՝ ի վալելումն որդւոյ իմում Անդօնին, 1764-ին: (Գրված է Գեոլայում. տե՛ս №№ 34 և 35 ձեռագրերը):

39(27)

Ճ Ա Շ Ո Յ Գ Ի Ր Ք Վ Ա Ս Ն Թ Ի Ի Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի

Հոռմ 1772 թ. Գրիչ և ստացող՝ Անկուէնդ Վրծար: էջ Ը+134: 36,5×24: Թուղթ: Նոտրագիր: Երկսյուն: Տողեր՝ 34: Կազմ՝ խավաքարտ:

Խորագիր

Ճաշոց գիրք վասն թիւ պատարագի բոլոր տարւոյն ըստ կարգի Տօնացուցին և Ճաշոցին յօրինեալ, յորում բացի չընթերցուածոցն և ի յաւետարանացն եղեալ կան և ժամամուտքն և մեսեղիքն և ալելուքն ըստ պատշաճին: Ապա Խորհրդատեարն ամբողջ թիւ պատարագի արարողութեամբ: Գրեալ աշխատասիրութեամբ, ըստ հրամանի մեծաւորաց, Ի հայր Գէորգ վարդապետէ Պաղտատեան Անդապէցւոյ, ի Հոռմ քաղաքի մեծի, յամի տեառն 1770 ի յունվ. 20:

Հիշատակագրություն

Եւ այս Ճաշոց գիրքն գրվեցաւ ձեռամբ Հայր Անկուէնդի Վրծար (իմա՝ Վրծար) ի Հոռմ քաղաքն յամի տեառն 1772-ին: (Բովանդակությունը տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1914 թ., էջ 219—227):

40(41)

Հ Ո Գ Ե Ի Ո Ր Ե Ր Գ Ա Ր Ա Ն

Գեոլա՝ Թերթ՝ 75: 21×16,3: Թուղթ: Շեղագիր: ԺԸ դար

Հիշատակագրություն

1. p Anno 1784 mabi MDX

41 (35)

Տ Ո Ն Ա Յ Ո Յ Յ Ը Ս Տ Ո Ի Ղ Ղ Ա Փ Ա Ռ Ա Յ Հ Ա Յ Ո Յ

Շարագրեցեալ ի Ստեփաննու Ստեփանեա վարդապետէ Կամէնցացւոյ ի փառս մեծազոյն Աստուծոյ, ի Ստանիսլաւով քաղաքն:

Գեուլա 1796 թ.
Գրիչ՝ Մանուկ Մհակի Բաշգուլեան: էջ 303: 23,4×18,5: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Տողեր՝ 25:

Հիշատակարան

Գրեցաւ Տօնացոյցս և Շարականս այս ձեռամբ անարժան Մանուկ Մհակի Բաշգուլեան 1796-ին դեկտեմբերի 2-ին, ի Հայոց քաղաքն Կերլան: Եւ վասն գրչիս և անարժանիս համար դաստուած խնդրելու շի մոռնաս, ամէն:

42(31)

ԳԻՐՔ ՆՆՁԵՅԵԼՈՅ

Գեուլա ԺԸ դար
էջ 54: 28,5×20,3: Նոտրագիր: Տողեր՝ 18 և այլն: Կաշեկազմ:

Խորագիր

Գիրք ննջեցելոց: Անրները մեռած աղբրտաց ու քրվրտաց եղբայրութեան Ամենասուր Երոզուրեան Կտրճվորաց, որոնց համար այս սուրբ գվարդալի պատարագս կի կատարվի: Ասոնք ին ամէնքդ պի ասիք իմ էտեանց Աստուած ողորմի հոգուն:

(Գրքում արձանագրված են 16+712 անուններ, թե տղամարդկանց և թե կանանց, որոնք հանգուցյալ անդամներն են եղել Գեուլայի «Ամենասուրը Երոզուրեան Կտրճվորաց եղբայրութեան»: Սկսվում է հետևյալ անուններով. 1. Ամենապատիւ Տէր Օգոսենտիոս եպիսկոպոսն Ալաթոյ և առաջնորդն մեր. 2. Տէր Ղազար Պուտսխենց, 3. Տէր Յակոբ Նիգուշի, 4. Տէր Ստեփան Ստեփանեան Ըրօշգայ, 5. Տէր Խաչիկ Մանուկի Կաղսագօյեան...: 16 Հոգեվորականների անուններից հետո հաջորդում են 712 երկսեռ աշխարհականների անուններ):

43 (45)

ՆԱԽԿԻՆ ՄԱՍՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ, ՈՐ ԼՕՃԻԳԱՅ ԿԱՄ ԴԻԱԼԷԳԴԻԳՈՅ ՅՈՐՁՈՐՁԻ

ԺԸ դար

Թերթ՝ 321: 20,5×14,3: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Մանրանկարչություն՝ գլխազարդ (բուսական, միագույն սև), զարդագիր:

Բովանդակություն

Սկիզբ. Լօճիգայ, որ է յունարէն, հայկաբանորէն ասի տրամաբանութիւն...

44 (44)

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ ՅԱՂԱԳԱ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԱՌ ՄԱՍՆԱԻՈՐ...

ԺԸ դար

Թերթ՝ 126: 20,6×16,8: Թուղթ: Նոտրագիր:

Բովանդակություն

Սկիզբ... Պրակ առաջին. Յաղագս մկրտութեան: Անուն մկրտութեան առ հայս նշանակէ...

45 (48)

ԵՐՐՈՐԳ ՄԱՍՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԺԸ դար

Թերթ՝ 366: 23×15: Թուղթ: Նոտրագիր: Միասյուն: Մանրանկարչություն՝ Կիսախորան, լուսանցազարդ և զարդագիր: (Բուսական մոտիվներով, միագույն, սև):

Բովանդակություն

Սկիզբ. Յայսմ մասին փիլիսոփայութեան ոչ է մեզ յերկարագոյնս տողել...

46 (46)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ (ԿԱԹՈՒԿԱԿԱՆ)

Գեուլա՞ ԺԸ դար
20×16,6: Նոտրախառն շեղագիր: Մանրանկարչություն՝ գլխազարդ և լուսանցազարդ:

47(68)

ՀԱՅԱՏԱՌ ՀՈՒՆԳԱՐԵՐԷՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեուլա՞ ԺԸ դար
Գրիչ և ստացող՝ հավանաբար Խաչիկ Պոկտանֆիեան*:
էջ 394: Նաև դատարկ էջեր: 18,5×11: Թուղթ: Շեղագիր:

48 (54)

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՈՃՈՎ ՀԱՐՅՄՈՒՆՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՐԱՆԻՆ

Գեուլա՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 87: 18,8×13: Թուղթ: Շեղագիր:

Բովանդակություն

Սկիզբ. Հարց. Ան ասէ ինձիկ, թէ ինչ կու նշանակէ այս խօսքը վարդարան:

Պատասխան. Վարդարան հասարակապէս զուրուցէլով... (Գրված է Տրանսիլվանիայի հայոց բարբառով):

* Ձեռագրի սկզբում նկարված է Խաչիկ Պոկտանֆիեան գերդաստանի սոսնձանշանը:

49(66)

ՏՕՆԱՅՈՅՑ ԸՍՏ ՈՒՂՂԱՓԱՌԱՅ ՀԱՅՈՅ, ՇԱՐԱԴՐԵՑԵԱԼ Ի ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԿԱՄԷՆՅԱՅԻՈՅ Ի ՍՏԱՆԻՍԼԱՒՈՎ ՔԱՂԱՔՆ

Ստանիսլավ ԺԸ դար
էջ՝ 258: 18×15: Թուղթ: նոտրագիր:

50 (37)

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

(Հոգևոր երգարան, պաշտօն ննջեցելոց, և այցարարութիւն հիւանդաց)

Գեոլա՞ ԺԸ դար
էջ՝ 195: 22,5×17: Թուղթ: Շեղագիր:

51 (36)

ԳԻՐՔ ԱՂՕԹԻՅ ԼԻԹԱՆԻԱՅԻՒՔ ՀԱՆԴԵՐՁ

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 110: 23,3×17,5: Թուղթ: նոտրագիր:

52 (67)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Վիճակ՝ բազմաթիվ էջեր պատուած: 19×11,5:
(Վերջում՝ նաև մեկ հայատառ ուսմիներեն և մեկ հունգարերեն երգ):

53 (61)

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ-ՂՓՉԱՂԵՐԷՆ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՀԱՅԱՏԱՌ ՂՓՉԱՂԵՐԷՆ

Կլով՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 138: 20×13: Թուղթ: Շեղագիր: Երկսյուն: Տողեր՝ 27:

54 (39)

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Կլով՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 89: 22,7×17 և այլն: Թուղթ: Շեղագիր:

Բովանդակություն

Բառարան հայերեն-իտալերեն, հայերեն-լեհերեն-լատիներեն, հայերեն-նեմեձնակ: Վիճաբանութիւն ի շորս խնդիրս: Քարոզ՝ Յաղագս համբերութեան:

55 (64)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ ԺԸ դար
էջ՝ 82: 19,4×15,5: Շեղագիր: Թուղթ:

56 (43)

ՀԱՅԱՏԱՌ ՀՈՒՆԳԱՐԵՐԷՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ ԺԸ դար
էջ՝ 132: 21,8×13,5: Թուղթ: Շեղագիր

Բովանդակություն

Սկիզբ՝ ոչ ինդրօդուշգօր...

57

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 67: 17,5×11: Թուղթ: Շեղագիր:

Բովանդակություն

Հաղորդիւն Քրիստոսի սուրբ շարշարանացը ու սուրբ խաչին ճամփան քալելու (1—37 էջ): Ձեռագրի հակառակ կողմում՝... Յաղագս այցարարութեան ի հիւանդաց:

58

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՅԼ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Վիճակ՝ խոնավությունից բոլոր էջերը իրար են կպած: 20×15,3:
Թուղթ: նոտրագիր:

59 (34)

ՏՕՆԱՅՈՅՑ (Կաթողիկական)

Գեոլա՞ 1811 թ.
էջ՝ 110: 23,8×19: Թուղթ: Շեղագիր:

60

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գեոլա 1812 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Մանուկ Բաշզուլեան: էջ՝ 158: 18,5×12,8:
Թուղթ: Շեղագիր:

Հիշատակարան գրչի

152 Գրեցաւ Քրիստոնէական վարդապետութիւնս այս ի ձեռամբ անարժան տիրացու Մանուկին Բաշզուլեան, 1812 յունվարի 16-ին աւարտ եղև:

61(62)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա 1820 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Գրիգոր Զուղայեան: Էջ՝ 290: 19,7×11,8: Թուղթ: Շեղատառ: Միասյուն: Տողեր՝ տարբեր (14 և այլն):

Հիշատակարան գրչի

1 Գրեցաւ երգարանըս այս ձեռամբ Տիրացու Գրիգորին Զուղայեան յամի տեառն 1820 յուլիսի 18-ին, ի փառքս Աստուծոյ և ի զովեստ մեծի անուան նորայ, բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին, հրեշտակաց եւ երկնային սրբոց: Խնդրեմ մեծապէս, զի յոր ձեռքս անկանիցի այս երգոց թուղթըս, մի ձանցրասցիք ի զիս զմեղապարտըս յիշել ի մաքրափայլ յաղօթըս ձեր, եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի աստուծոյ, ամէն:

62 (100)

ԳԻՐՔ ԵՐԳՈՅ ՎԱՍՆ ՓԱՌԱՅՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԳԻՍ ՍԻՐՈՅ, ՄԱՍԱՄԲ ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ ԵՒ ՄԱՍԱՄԲ ՅԱՅԼ ԳՐԳՈՅ ՅԱՅՍ ԺՈՂՈՎԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔԱՐԻԱԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ, Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ ԳԱԽԱՌԻՍ ԴՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅՈՅ MDCCCXLII

Գեոլա 1842 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 528: 23×15,7: Թուղթ: Շեղագիր: Միասյուն:

63

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Գ Ո Յ...
(Տե՛ս նախորդը)

Գեոլա 1862 թ.
Հեղինակ և գրիչ: Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 392 (կան նաև դատարկ էջեր): 23,1×15,8:

64

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Գ Ո Յ...
Ա հատոր 1831 (տե՛ս ձեռ. № 62)

Գեոլա 1841 թ.
Գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 372: 20×12,7: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր:

1 № № 62—93 ձեռագրերի հեղինակն ու գրիչն է Տրանսիլվանիայի Գեոլա հայաբաղաբի բազմավաստակ գործիչ Զաքարիա Կապրուշեանը (1794—1870) և որը իր բովանդակ գիտակցական կյանքը նվիրել է Գեոլա հայաբաղաբին և նրա ժողովրդին: Կապրուշեանը եղել է հայտնի մանկավարժ, դասադրբերի հեղինակ, գիտնական, բանաստեղծ, երգիծարան, թատերագիր, բանաստեղծ, նկարիչ և այլն:

65

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Գ Ո Յ...
Բ հատոր 1836
(Տե՛ս ձեռ. № 62)

Գեոլա 1840 թ.
Գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 374: 20×13: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր:

66

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Գ Ո Յ Ի ՎԻԷՆՆԱ 1842

Գեոլա 1842 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 600: 21,5×13,3: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: (Աշխատությունը ձեռնարկ է Աղեքսանդր Բաֆայեյանին (լոնդոնաբնակ բարերար տրանսիլվանահայոց) և պատրաստված է վիեննայում տպագրելու համար):

67 (13)

ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԱՐԱԿԱՆՔ ԵՒ ՍԱՂՄՈՍՔ
(Հատոր 1)

Գեոլա 1829 թ.
Գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 221: 12×10: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

Խորագիր

Զանազան շարականք եւ Սաղմոսք ի մեծ և նոր Շարականոց է եւ Սաղմոսից թղթէն, վասն իւր եւ այլ երգեցողաց շահապետութեան քաղեալ ի Վ. Զ. Կ. (իմա՛ Զաքարիա Կապրուշեան) Կերլան յամի տեառն 1829:

Բովանդակութիւն

Սկիզբ 3 Խնդիրք առ գրեթէ ընթերցողսն.
Բարեկամ վասն աստուծոյ ալ մեծ փառացը, հայ ազգիս սիրուն, իմ յատուկ և այլ բարեկամացըս շահապետութեանը ի վաղուց հաստատեցի զմէկ փոքր երգից թուղթ մը գրելու, քաղելով անոր մէջ թէ զայն շարականները, որոնք հասարակ արարողութեան մէջ կու կարդացվին, թէ զայն երգերն և լիթանք, երգք և աղօթք հասարակ պաթետութեան երգերովն և աղօթքներովն գրեցի...
Վերջ (առաջաբանի) ...Ասոր վրա ես կըլամ վկայութիւն տալու, ես թէ լատին և թէ մաճար լեզուով շարադրած երգեր խօսեցուցելիմ, լսիլիմ ու գիտիմ, զայլ ազգաց երգեր գովելու զայլ գիտացուն մարդիք լսիլիմ, բայց հայ շարականնուն նման մէկ մը չիմ լսի, չիմ խօսեցուցի, օ: գիտիմ, ով որ ինձի չի հաւատայ սօրվի ըզհայ լեզուն ու ալ շատ պի գիտնայ դատելու հայ շարականնուն և երգերուն կողմանէն, քան թէ օր ես...:

68

ԵՐԳՔ ԵՒ ԼԻԹԱՆԻԱՅՔ, ՈՐՔ ԵՐԳԵՆ Ի ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(Հատոր 2)

Գեոլա 1830 թ.

Գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 362: 12×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

69

ԵՐԳՔ ԵՒ ԼԻԹԱՆԻԱՅՔ ՊԱՂԱՏԱՆԱՅ ԱՌ ՍՐԲՈՒՂԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

(Հատոր 3)

Գեոլա 1831 թ.

Գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 418: 12×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

70

ԹԱՐՔՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԵԱՌՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆԱՅ, ՈՐ Է ՊԱՏՈՒԵԱՅ ՀԱՅՐ ՔՈ...

Գեոլա 1837 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 457: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

71

ԹԱՐՔՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆԱՅ, ՈՐ Է ՊԱՏՈՒԵԱՅ ՀԱՅՐ ՔՈ...

Գեոլա 1839 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 424: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր:

72 (21)

ԶԱՆԱԶԱՆ ՈՏԱՆԱԻՈՐ ԳԻՐՔ ԶԱՔԱՐԻԱ[Յ]Ի ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ, ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ ՎԱՍՆ ՇԱՀԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՅՆՈՑԻԿ, ՈՐՔ ՏՐՏՄԵԱԼՔ ԵՆ ՍՐՏԻՔ: Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ ԴՐԱՆՍԻԿԱՆԻԱՅՈՑ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1839:

Գեոլա 1839 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 552: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 12:

Բովանդակություն

Առ թղթիս ընթերցողսն.

1

Եղբայր, եթէ օր տրամվածիս, Աշխարհի ցաւերու մէջ իս, Տրամութեանը դուն տեղ մի տա, Էրկան անոր մէջ մուշանա...

3

Տաղ ընդդէմ հալածութեան... կամ Հայոց քաղաք դուն մեծ Կեոլա.

Ա՜հ, աշխարհ, ի՞նչ կի հալածիս, Զորդիդ այդպէս կի անարդիս, Ամէն դիհաց զնա կի մատնիս...

էջ 518 Պար ի վերայ պանով՝ զարգրվածնու...

Գանգառ

Ա՜հ, ինչ զօր ծէծվիլիմ, Գըլխուս մինչ տապանըս էրվըվիլիմ...

Պատասխան

Ով ըզքեզ ծեծիլ է, Պանի մօտ որ շարը զքեզ բերիլ է...

73 (24)

ԿԱՏԱՐԵԱԼ Է, ՈՏԱՆԱԻՈՐ ԳԻՐՔ ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի ԶԱՔԱՐԻԱԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ, ՈՂՔԱԼ ԶՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՈՐ Է Ի ԴԱԻԱՐՍ ԴՐԱՆՍԻԿԱՆԻԱՅՈՑ: ԳՐԵԱԼ Է Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1840, ԶԵՌԱՄԲՆ ՆՈՅՆ ԶԱՔԱՐԻԱԻ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ

Գեոլա 1840 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 251: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 13: Կազմ՝ ստվարաթուղթ:

Բովանդակություն

1. Յառաջարան. Զիգա երկիր կամ քաղաք, որ տակը չիլար ձրգված ամէն փօփօխութեանց...

...Եղբայր, ով ալ ըլսա նա, ով ըզգիրըս կամիս խօսեցնելու նա, հաւատացիր զբրօղիս, զէ փորձըված իմ, չէ միայն դիմացըս հատրըվիլին հայ ազգին և իւր քաղքին կօրըսդի մերեծները իւր թշնա...

74

ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ ՀԱՅ, ԼԱԴԻՆ ԵՎ ՄԱՃԱՐ ԼԵԶՈՒՈՑ ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ

ZACHARIAE GÁBRUS, ARMENO, LATINO, HUNGARICUM NOVUM DICTIONARIUM CÁBRUS ZACHARIAS, ORMÉNY, DÉÁK, MAGYAR UJ SZÓTARA

Գրեալ ի նոյն Զաքարիայէ Կապրուշեան ի Հայաբաղարն յամի տեան 1848. Հատոր Զորրորդում՝ որ ունի յինքնեան զգիրս ն մինչև Ս գիրս:

Գեոլա 1848 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 425: 19,5×24,5: Թուղթ: Երկսյուն: Շեղագիր:

1 Թումիներեն նշանակում է դրամ (փող):

75 (108)

ՋԱՔԱՐԻԱ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ,

ՀԱՅ, ԼԱԴԻՆ ԵՎ ՄԱՃԱՐ ԼԵՋՈՒՈՅ ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ

ZACHARIAE GÁBRUS, ARMENO, LATINO, HUNGARICUM NOVUM
DICTIONARIUM. CÁBRUS ZACHARIAS, ÖRMÉNY, DÉÁK,
MAGYAR UJ SZÓTARA

Գրեալ ի նոյն Ջաքարիայէ Կապրուշեան ի Հայաքաղաքն, յամի տեանն 1849: Հատոր հինկերորդում որ ունի յինքնեան զգիրս ի վ մինչև ցվերջ:

Գեոլա 1849 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 394: 19,3×24,5: Թուղթ: Երկայուն: Շեղագիր:

76

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ, ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ, ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ. ԱՆՆԱ ՄԱՐԻԱ:

ԳՐԵԱԼ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ ՆՈՅՆ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1852

Գեոլա 1852 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 484: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14—15:

Բովանդակություն

3 (Առաջաբանից) Բան առ Հայ ազգըս. Սիրելի հայ ազգ, որ կարնաս պարծենալու, թէ յատուկ լեզուովըդ բնական, յայսինքն originalis շարագրած, ու չէ յայլ լեզուէ դարձուցած պատմութիւն մը ունիս...

12 Աստուածային նախախնամութեան Ա. հատորոյ I մասն. Ան- ձինք. Պետրոս իշխան, սորայ կին Աննա Մարիայ... Աստուածա- տուր...

13 Իբք բանից. Իշխան Պետրոսի և կնոջ սորայ սկիտք և կա- ցութիւն...

14 Բանը հանդրպի մեծ Հայաստանն ի մէջ Յունարակերտ քա- ղաքն:

17 Աստուածային նախախնամութեան Ա. հատոր, I մասն, զլուխ I.

Պետրոս իշխանի սկիտքն. Պետրոս իշխանն ընծայեց էրզե- րում քաղաք իշխան էմանուէլէ Գրչունեաց և ի մօրէ Եղի- սաբեթէ Պարօնչեաց, ուրեմն հայ հօրէ և մօրէ...

77

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1852

(ՀԱՏՈՐ Բ., ԵՐԵՔ ՄԱՆԿՈՒՆՔ)

Գեոլա 1852 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 518: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14—15:

78

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1852 (ՀԱՏՈՐ Գ. ԷԼԷՕՆՈՐԱ):

Գեոլա 1852 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 500: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

79

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1853 (ՀԱՏՈՐ Գ. ԱՔՄԷԹ)

Գեոլա 1853 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 483: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

80

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1853 (ՀԱՏՈՐ Ե, Ա ՄԱՍՆ. ԱՆՏՐՕ)

Գեոլա 1853 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 565: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

81

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1854 (ՀԱՏՈՐ Ե, Բ. ՄԱՍՆ՝ ԱՆՏՐՕ)

Գեոլա 1854 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 530: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

82

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ՋԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1854 (ՀԱՏՈՐ Զ, ԱՐԴԱՐՔ ՈՉ ԿՈՐՆՉԻՆ)

Գեոլա 1854 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ Ջաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 496: 12,5×10: Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

83

ԳԻՐ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Վ. ԶԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1854 (ՀԱՏՈՐ Է, ԹՕՎՄԱՍ)

Գեոլա 1854 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 484: 12,5x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

84 (22 a)

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ՎԱՐՔ ԷՄԱՆՈՒԷԼ ԼՕՐԷՆՉՕԻ, ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔԱՐԻԱՅԷ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ. Ա. ՄԱՍՆ: ԳՐԵԱԼ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲՆ ՆՈՅՆ Վ. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1855

Գեոլա 1855 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 472: 12,5x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

Բովանդակություն

3 Առաջաբանություն. Յոյս հաստատուն ի տէր ոչ ամաչեսցէ: Այս է գլխագիրը այս նոր զըրիսը... Անձիւնք՝ II Գարօլ, Սպանիայի արքայ, Եղիսաբէթ թագուհի՝ Գարօլի կին: Ա մաս, գլուխ 1. Պատրաստութիւն պատերազմի ի Սպանիայէ ընդդէմ Կաղղիացուց... ա. խորհուրդ թագաւորի...

85

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ՎԱՐՔ ԷՄԱՆՈՒԷԼ ԼՕՐԷՆՉՕԻ, ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ. 1855 (Բ ՄԱՍՆ) ՖՐԱՆՉԻՇԳՈ ԼԷՐՄԱ)

Գեոլա 1855 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 502: 12,8x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

86

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ Բ ԳԱՐՕԼՈՍ ԱՐՔԱՅ ՍՊԱՆԻԱՅԻ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1856 (Գ ՄԱՍՆ)

Գեոլա 1856 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 510: Թուղթ: 12,8x10: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

87

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ԾՈՒՐ ԴԱՏՄՈՒՆՔ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1856 (Գ ՄԱՍՆ)

Գեոլա 1856 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 557: 12,8x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

88

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ԿԷՐՉՕՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1856 (Է ՄԱՍՆ)

Գեոլա 1856 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 508: Թուղթ: 12,8x10: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

89

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ՏԻՕՆ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1857 (Ը ՄԱՍՆ)

Գեոլա 1857 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 557: 12,8x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

90

ՅՈՅՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ Ի ՏԷՐ ՈՉ ԱՄԱԶԵՍՅԷ ԿԱՄ ՏՕՆ ԳԱՐԼՕՍ. ՇԱՐԱԴՐԵԱԼ Ի Վ. ԶԱՔ. ԿԱՊՐՈՒՇԵԱՆ... Ի ՀԱՅԱՔԱՂԱՔՆ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1857 (Թ. ՄԱՍՆ)

Գեոլա 1857 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: Էջ՝ 612: 12,8x10:
Թուղթ: Միասյուն: Շեղագիր: Տողեր՝ 14:

91

IÉSUS ÉLETE MESÉYE RENAN ERNŐ KOHOLMÁNYAI NEM ISTEN IRÁNTI SZERETETBŐL TETT ÉSZRÉVÉTELEK N. N. AL SAH. SCHAMOSUJVART

(Պատմություն Հիսուսի կյանքին: Էռնեստ Ռենանի սուտ ստեղծագործությունները Աստուծու սիրուց չեն ծագել, նկատողություններ... կողմից, Շամուշույվար (հունգարերեն):

Գեոլա 1864 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ 624: 22,7×17,2:
Թուղթ, Միասյուն:

92

MDCCLXVII¹ SCUTA HERALDICA, TOTIUS MUNDI, IMPERIORUM,
REGNARUM, PRINCIPATUUM, PROVINCIARUM, DUCATUUM AC
COMITATUUM INSIGNIA IN SE CONTINENTIA.
ZACHARIAN GABRUS, SZAMOSUJVARINI, 1867

(1867 թ. Վահանաձև զինանշաններ. պարունակում է ամբողջ
աշխարհի կայսրությունների, թագավորությունների, իշխանություն-
ների, բղջիկությունների, նահանգների, գավառների նշանները
(լատիներեն)

Գեոլա 1867 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Զաքարիա Կապրուշեան: էջ՝ 495: 21,6×17:
Թուղթ: Միասյուն:

(Կապրուշյանի այս գործը ըստ Գովրիկյանի (տե՛ս նշված աշ-
խատությունը, էջ 138) բաղկացած է եղել շորս հատորից):

93 (254)

OLEUM ET OPERAM PERDIDI² ZACHARIAS GABRUS.
SZAMOSUJVÁRT IRTA GÁBRUS ZACHARIÁS 1867

(Ինքնակենսագրություն հայերեն Զաքարիա Կապրուշյանի. ա-
նավարտ):

Գեոլա 1867 թ.
19×24,5: Միասյուն: Շեղագիր: Տղեր՝ 23 (Մեծագիր հատոր-
մեծ մասը չի գրված. գրված է միայն 40 էջ):

Բովանդակություն

էջ 3 (Առաջաբանից) Սիրելի բնօրհույ. Առ ձեռքդ զգիրքս, և աստի
խօսեցու ողբացեալ հայ ազգիս սոսկալի կացութիւն, և զի գաւառքս
Գրանսիւլվանիայոյ շինեալ Հայաքաղաքիս ցաւալի կօրուստ: Տե-
սիր թէ չէ այլ ազգ, ոչ օտար թշնամիք, հաթէ իրօնք զիրօնք որպէս
պարկիւնը մէջ կապած և ամէն կերակուրէ զրկած սողանք ի սովու-
նաշարութենէ մէկ-զմէկ իրօնք-զիրօնք լոշնչացնելով... Արտասուելի
աշօք, սոսկալի հոգով և ցաւալի սրտով կարնում զգրիչս ձեռքս՝ զազ-
գիս և զՀայաքաղաքիս անցում և զանցման պատճառ գրել... Գրեցի
ի Հայաքաղաքն, կենացս 74 տարին 1867 September-ի 10-ին:
Վ. Զաքարիա Կապրուշեան:

1 Բնագրում՝ MDCCLXCVII.

2 Բառացի նշանակում է՝ Ձեքն ու գործս կորցրեցի, իմա՝ Իդուր եմ աշխատել:

Խաբուրդ մարդոյ բանն Աստուծոյ

Մեծ փափակ ունացիլ իմ ի մանկութենէ քահանայական կարգի
ու ասոր համար Գլուժը գոնվիգուշը մեծցուցած եմ մինչև զփիլոսոփա-
յութիւն կատարելով 1815-ին, երբ Ալպա Գաօրիան (Պելիկրատ)
երթալով զաստուածաբանութիւն երկու տարի սօրվեցաւ..

94

ԿԱՐԳ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ

Գեոլա՞ 1885 թ.
Թարգմանիչ և գրիչ՝ Խաչատուր Ղալբապետ (Հորմեան): էջ՝ 28:
28×21: Թուղթ: Շեղագիր:

Հիշատակարան

էջ 28 Գերլ[արգելի] տէր Ղուկասին հաւանութեամբն դարձուցի մա-
ճարէն 1885-ին հոկտեմբեր 15-ին, Խաչատուր Ղալբապետ:

95 (63)

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գեոլա՞ ԺԹ՞ դար
Թեր՝ 74: 19,5×12: Թուղթ: Շեղատառ:
Գրված է Տրանսիլվանիայի հայոց բարբառով: Մի բանի տեղ
գրված է «1812» թվականը):

96 (69)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ ԺԹ՞ դար
էջ՝ 186: 17,3×10,5: Թուղթ: Շեղագիր:
(Ձեռագրում մակարդված են Խ. Ն. Գ. սկզբնատառերը):

97 (42)

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ ԺԹ՞ դար
էջ՝ 120: 21,5×16,7: Թուղթ: Շեղագիր:

Հիշատակագրություն

Սկզբնաբերթի վրա.

Ի գրոց տէր Յովսէփայ Պարխուզարեան:

Այլ գրով

Ոչ է այսուհետև ի գրոց տէր Յովսէփինը, բայց է ի գրոց տէր Օհան-նիսինը Ակօբշայեան:

98 (250)¹

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՄԱՇՏՈՅ

Պրաշով (Բրաշով)

ՌՃԿ—1710

Գրիչ՝ Ակոբ քահանայ: Սաացող՝ Տէր Ակոբ: Թերթ՝ 309: 18×15: Միասյուն: Բոլորագիր շեղագրախառն: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, սև: Տղեր՝ 17: Թուղթ: Վիճակ՝ վնասված:

Հիշատակարան

Փա՛ռք... Արդ գրեցաւ սուրբ տառս, որ կոչի Մաշտոց, ի լաւ այլ ընտիր օրինակէ. գրեցաւ յերկիրն Մաճարաց, ի քաղաքն Պրաշովն, ի հայրապետութեան սրբազան Կէղմօսի և հայրապետութեան հայոց կաթողիկոսի և առաջնորդութեան գաւառիս տէր գերապայծառի և վեհալուստր. տեառն տեառն Օղսէնտիոսի վ. Վ[րժրեսգուլի] եպիսկոպոսի Ա[լատինոյ] և սփ. փ. և քահանայութեան տէր Ղազարին և քահանայութեան տէր էմանուէլին և թագաւորութեան Եօզէֆին, ի խնդրոց բարեմիտ տէր Ակոբին, և իւր ծնողացն՝ մեղաց թողութիւն և ամենայն արեան մերձաւորացն, ձեռամբ և անիմաստ և անարհեստ գրչի ես, տէր Ակոբս, որ եղայ քահանայ ի ժամանակիս գուռաց Վիլակին և ձեռնատվեցա Պիսրիճան՝ փետրուար ԻԵ (25) Սուրբ Թորոսա, ձեռամբ Անկսէնդ վարդապետին: Գարձեալ երես անկեալ աղաչեմք զձեզ, պատվական և նազել եղբարք, յորժամ կարդայք կամ օրինակիկ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, ըստացող սուրբ գրոցս ըստէր Ակոբն և իւր ծնողն Գ (3) տէր ողորմեաով և մի օվ հայր մեղայեով, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ամէն: Հայր մեր: Թվ. ՌՃԿ մայիսի Ժ. 1710:

99

ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ՅՈՎԱԿԻՄԱՅ ԵՒ ԱՆՆԱՅԻ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1729 ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՌՃՀԸ, ՈՒՂԻՍԻ ԱՄՍՈՅ 15

Գեոլա՞

ՌՃՀԸ—1729 թ.

Հեղինակ՝ Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռօշթայ:

Գրիչ՝ Յօհաննէս Մխիթար Յօնանեան, գեր. վարդապետին Այցարարութեան նօտար: Թերթ՝ 18: 28,5×23: Թուղթ:

(Հրատարակված է Գր. Գովրիկյանի հիշատակված աշխատության 50—61 էջերում):

¹ 98—115 համարների տակ մեր նկարագրած ձեռագրերը տեսել ենք 1948 թվականին Գեոլա կատարած մեր առաջին այցելության առթիվ Ս. Երրորդություն մայր տաճարի վերնահարկում, հայ աղջիկների որբանոցում, Ժողովրդապետարանում և Զուլթան վ. Լենգելյանի (այժմ հանգուցալ) մոտ: Այժմ մեզ հայտնի չէ, թե ուր են պահվում սույն գրչագրերը:

100 (96)

ԿՈՆԳԱԿ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԱՆՈՒԱՆՆ ՅԻՍՈՒՍԻ, ՈՐ ՍԱՀՄԱՆԵՑԱԻ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱԻ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1729 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 17

Գեոլա

1729 թ.

Հեղինակ՝ Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռօշթայ: Գրիչ՝ Յօհաննէս Մխիթար Յօհանեան, Գեր. վարդապետին այցարարութեան նոտար: 19,5×15,5: Թերթ՝ 16: Միասյուն: Տղեր՝ զանազան (18—29 ևն): Կազմ՝ խավաքարտ, կաշեպատ, շագանակագույն: Բոլորագիր և շեղագիր: Թուղթ:

Առաջաբան

էջ 1

Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռօշթա սրբազան աստուածաբանութեան վարդապետ, վիգարիոս և բրէքոզիդոս Սղանխալաւովու աստանօր եկեղեցեայց հայոց Գրանգիլվանիոյ Այցարար:

Գալով մեր աստ, ի տես սիրելի ազգականաց և բարեկամաց մերոց, և այց առնելով եկեղեցեայց Հաջքաղաքիս, և զկնի սահմանելոյն, և հաստատելոյն զեղբայրութիւնս ումանց, խոնարհաբար խնդրեցին ի մէջ եղբարքն կոշեցեալք Տիսծիրլինաւորք, զի և զեղբայրութիւն իւրեանց, զոր առաջ քան զհինգ ամս սկսեալ էին, ընդ անուանակոչութեամբ ամենասուրբ անուանն Յիսուսի սահմանել և հաստատել: Վասն որոյ մեք, ի յաճեցուցանել զփառս մեծի անուանն փրկչին մերոյ, և զչերմեռանդութիւն նոյն եղբարք, և այլ Քրիստոսի հաւատացելոց, զիջեալք ի բարեսէր մաղթանս նոցա, զնոյն երայրութիւնն ընդ ամենասուրբ անուամբն Յիսուսի փրկչին մերոյ սահմանել, կառուցանել և հաստատել յանձն առաք, որպէս արդէն իսկ այցարարական հեղինակութեամբ մերով, որով աստանօր վարիմք, զնոյն եղբայրութիւնն անուանն Յիսուսի, իբրև զճշմարիտ, և զօրինաւոր եղբայրութիւն սահմանեմք, կառուցանեմք և հաստատեմք և այսու կոնդակաւս վճռեմք, զի եղբայրութիւնս այս իբրև զճշմարիտ և զօրինաւոր եղբայրութիւն զամենայն իրաւունս և զազատութիւնս, որպէս և այլք ճշմարիտ և օրինաւոր եղբայրութիւնք ունին և վայելեն միշտ և յամենայն տեղիս ունիցի և վայելեսցէ և ընդ կանօնօքն և պարտաւորութեամբքն, որք հետեին, ստորագրեմք զնայորդորելով ի Քրիստոս զամենայն եղբարս, զի ի փառս Քրիստոսի փրկչին մերոյ զկանօնս անխափան պահեսցեն և զպարտաւորութիւնս իւրեանց լիով կատարեսցեն, որպէսզի արժանի լիցին զվարձս աշխատանաց իւրեանց ի Քրիստոսէ տեսող մերմէ ընդունիլ Ամէն:

(Առաջաբանին հաջորդում են վերոհիշյալ եղբայրության համար սահմանված մի շարք կանոններ, պարտավորութիւններ և հետագայի նշումներ: Եղբայրության անդամների անունների թիվը հասնում է շուրջ 455-ի: Սույն կանոնադրությունն անտիպ է):

101

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Գեոլա ՌՃՁԳ—1734 թ.
Գրիչ՝ Աստվածատուր՝ որդի Նուրիճանի: Թերթ՝ 186: 18×15:
Երկայուն: Տողեր՝ 30: Բոլորգիր: Թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ: Վիճակ՝
վնասված:

Հիշատակարան

Գրեցաւ Մաշտոցս ձեռամբ տիրացու Աստուածատուրին որդւոյ
Նուրիճանիս ի հայաբաղաբս Կեոլա. թվին ՌՃՁԳ (1734) յունվար
Ա. (1):

102

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՇԻՒՆԵՐԻ ՄԱՏԵԱՆ

Գեոլա 1770—1779 թթ.
20×16: Թուղթ: (Գրված է միայն մի քանի էջ):

103 (245)

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

Գեոլա ԺԸ դար
Թերթ՝ 90: 17×10,5: Միասյուն: Բոլորագիր: Թուղթ: Կազմ՝
կաշեպատ ստվարաթուղթ:
Հիշատակագրութիւն (թղթյա պահպանակի թ էջում). Szongott
Janos 1865.

104

ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Գեոլա 1775 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Իկնաձէն որդւոյ մեծ Յովսէփեան:
Թերթ՝ 66: 18,5×11,5: Միասյուն: Տողեր՝ դանազան (23—19): Շե-
ղագիր: Թուղթ: Անկազմ: Խորան՝ սկզբում սև, վերևը բաժակ, կողքին՝
երկու թռչուն: Սկզբնատառերը՝ կարմիր:

Հիշատակարան գրչի

էջ 132 1775 ունիսի 24-ին Շնորհին աստուծոյ աւարտեցաւ գրգուկս
այս վերոյգրեալ, որ կոչի Քրիստոնէական վարդապետութեան, ձե-
ռամբ անարժան տիրացու Իկնաձէն որդւոյ մեծ Յովսէփեան և եղալ

աշակերտ տիրացու Խաչիկի Ո[ղորմած] Հ[ոգի] Նիկօլի Գօլօգանեան ի
ուսումնայտիրոյ. տակը, Կերլան:

105 (243)

Ա Ղ Օ Թ Ա Գ Ի Ր Ք (թերթ)

Գեոլա՞ ԺԸ դար
էջ 372: 13,5×8,5: Միասյուն: Բոլորագիր: Թուղթ: Քայքայված:

Հիշատակագրութիւն (Ա փեղկի թ կողմում)

Տօմինիք Գաբատան 1812-ին սեպտեմբերի բերիֆ շօրօքշարաթ:

106

Ա Ղ Օ Թ Ա Գ Ի Ր Ք (թերթ)

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 106: 10×7: Բոլորագիր և շեղագիր: Անկազմ:
(Կան նաև հայատառ հունգարերեն աղոթքներ):

107 (244)

Ա Ղ Օ Թ Ա Գ Ի Ր Ք

Գեոլա՞ ԺԸ դար
Թերթ՝ 98: 16×11: Միասյուն: Բոլորագիր (մանր): Թուղթ:
(Չեռագրում կան կնքված սպիտակ թղթիկներ «C. S. 1803»
գրութեամբ):

108

ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԳԱՐԱՆ

Գեոլա՞ 1804 թ.
Գրիչ՝ հավանաբար Տիրացու Մանուկ Բաշգօլիան: Թերթ՝ 95:
18,5×11: Միասյուն: Տողեր՝ 21: Շեղագիր: Թուղթ: Սև կաշեպատ
խավաբարտ: Սկզբից 6 էջ պակաս: Խորաններ՝ կարմիր և սրճագույն:

Հիշատակագրութիւն (տարբեր էջերում)

Տ. Մ. Ա. Բ. 1804:

(Հավանաբար պետք է կարդալ Տիրացու Մանուկ Բաշգօլիան.
գրութիւնը ևս շատ բանով նման է հիշյալ գրչի ձեռագրին:

Այստեղ կա նաև Գեոլայի ազգային երգերից «Պար Կերլա քաղ-

քինը», որը մի քանի տնով ավելի է, քան Գր. Գովրիկյանի հրատարակածը):

109 (247)

Մեկնութիւն Քրիստոնէական վարդապետութեան, ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՐ ՇԱՐԱԴՐԵՑԵԱԼ ԸՍՏ ԿԵՐՊԻ ՀԱՐՅԱՆՕՍՈՒԹԵԱՆ

Գեոլա՞ 1813 թ.
Գրիչ՝ Տիրացու Մանուկ Բաշգոլեան: Թերթ՝ 86: 18×11: Միասյուն: Տողեր՝ 21: Շեղագիր: Թուղթ: Կազմ՝ խավաքարտ:

Հիշատակարան

էջ 172 Գրեցաւ Քրիստոնէական վարդապետութիւն այս ի ձեռամբ անարժան տիրացու Մանուկին Բաշգոլեան, յամի փրկչին 1813 հոկտեմբեր 19-ին Կերլան, ատուր գշ. ի (երեքշաբթի):

Քիչ վերը՝ Այդպէս է, ասոր համար ինչ որ սորվեցար այս Քրիստոնէական վարդապետութեանը մէջ շատ անգամ միտք բեր, փախիր մեղացմէ, բարեգործութիւն արա, որ կանաւս յարթայութիւն երթալու, ու շարագրողիս համար զաստուած խնդրելու շի մոռնաս:

Պահպանակի Ա. էջի վրա հավանաբար գրչի կողմից՝

Կուչի Քրիստոնէական վարդապետութիւն այս ի Գիրգորին Օվակիմի Մըսիրեան, ի վայելումն իւր որդւոց:

110

Հ Ո Գ Ե Ի Ո Ր Ե Ր Գ Ա Ր Ա Ն

Գեոլա 1888—1899 թթ.
Գրիչ, մասամբ հեղինակ և թարգմանիչ՝ Խաչատուր Հօրմեան զպրապետ Հայաքաղաքի Կեոլա: Թերթ՝ 109: 20×13: Միասյուն: Տողեր՝ զանազան (24—22 կն): Կազմ՝ կաշեպատ խավաքարտ, շաքանակագույն: Թուղթ:

Հիշատակագրութիւններ

1ա Դալատեանն տեսնոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի երգը: Գրեցաւ աշխատասիրութեամբն Խաչատուրի Հօրմեանց զպրապետի հայեցողքաբին հայ եկեղեցւոյ յամի մարդեղութեան տեսնոն մերոյ 1888 նոյեմբեր 25-ին, յորժամ նոյն գրողն էր ամաց 68...

Մի այլ երգի տակ՝ Այս երգը մաճարէն Հայավար զարձուցի 1890-ին սեպտեմբերի 12-ին Խ. Հօրմեան զպրապետ:

վերջում՝ ...Գիտեայ, ով կարդացող, թէ յորժամ գրեցի զայս երգերը 79 տարին մէջ, սիրով գրեցի. որ ասոնք ալ որպէս այլ բիւր եկեղեցական գիրքերս մընան ի յիշատակ՝ թէ մէկ անգամ մը ես ալ աշխատս ապրելով ալ ժամանակս պարապ չեմ անցուցի: Եւ այսպէս. այս ամենայն լիցի ի փառս մեծին աստուծոյ, Խ. Հօրմեան զպրապետ:

...Գրեցաւ աշխատասիրութեամբ Խաչատուրի Հօրմեան 1899-ին տարեաւ մարտի 20-ին, վասն Աստուծոյ մեծ փառացը:

Մանր.—Մի շարք երգերի թե՛ խոսքը և թե՛ հղանակը Հօրմեանն է հորինել:

111

ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅԵՐԷՆ-ՀՈՒՆԳԱՐԵՐԷՆ ԵՒ ՀՈՒՆԳԱՐԵՐԷՆ-ՀԱՅԵՐԷՆ

Գեոլա՞ ժԹ դար
6 տետր, յուրաքանչյուրը 96 թերթից, բոլորը միասին՝ 576 թերթ: 20,5×16,5:

(Հայերեն-հունգարերեն բառարանը հասնում է մինչև Մալուածի բառը: 6-րդ վերջի տետրը՝ հունգարերեն-հայերեն բառարանն է. դարձյալ թերի A—E):

112

Ա Ղ Օ Թ Ա Գ Ի Ր Ք

Գեոլա՞ ժԹ դար
Գրիչ՝ հավանաբար՝ տիրացու Մանուկ Բաշգոլեան: Թերթ՝ 127: Դասարկ՝ 82 թ.: Կազմը՝ բայթայված է թիկունքը: Շեղագիր: Թուղթ:

113

ՄԻԴԱՆԻԱ ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ԱՆՆԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ՄՕՐՆ ՄԱՐԻԱՄԱՅ

Գեոլա՞ ժԹ դար
Թերթ՝ 9: 16,5×12,5: Միասյուն: Տողեր՝ զանազան: Շեղագիր: Թուղթ:

(Խաչատուր Հօրմեան զպրապետի հորինած երգարանից ընդօրինակութիւն է՝ մի այլ գրչի կողմից):

114

1900 ՏԱՐԻՈՅ ՏՕՆԱՑՈՅՑ

Գեոլա 1900 թ.
Հեղինակ և գրիչ՝ Խաչատուր Հօրմեան: Թերթ՝ 14: 22×17: Միասյուն: Նոտրագիր: Անկազմ:

Հիշատակարան

Տօնացույցս այս գրեցաւ ձեռամբն և աշխատասիրութեամբն
Խաչատրի Հօրմեան, 1900-ին յունվարի 1-ին:

115

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԻՔՊՈՐ ՀԻԿՈՒ, ՇԱՐԱԳՐԵՑ ԲՐՈՅԵՍՈՐ
ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ, ԿԵՐԼԱ, 1933

Գեղա

1933 թ.

Հեղինակ և գրիչ՝ բրոֆեսոր Շահնազարեան: Թուղթ՝ 16: 20×12:

Շեղագիր: Թուղթ: Անկազմ (դասատետր):

(Հեղինակը պոլսահայ մտավորական Ագրիպաս Շահնազարյանն է (ծն. 1869 ղեկտեմբեր 7), որը երկար տարիներ ֆրանսերենի դասեր է ավանդել Ռուսիայի զանազան քաղաքներում: Վախճանվել է 1956 թ. օգոստոսի 16-ին Բրաշով քաղաքում):

С. Э. КОЛАНДЖЯН

КРАТКИЙ КАТАЛОГ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ ГОРОДА ГЕРЛА¹

Резюме

В городе Герла (в древности — «Հայաքաղաք» — Арменополис) Трансильванской области Социалистической республики Румынии в армянском отделе государственного музея и отчасти у частных лиц хранятся 115 ценных армянских рукописей, созданных в этом важном армянском центре или завезенных туда. Исследователям пока известны только пять из них. Полный список этих рукописей составлен автором в 1948 и 1960 годах.

Пять из описанных рукописей созданы в XIV веке, три — в XVI в., семнадцать — в XVII в., сорок три — в XVIII в., сорок пять — в XIX в., две — в XX в. Самая старая рукопись это Евангелие, написанное в 1306 году в Тароне в монастыре Аракелоз (или С. Лазаря). Остальные рукописи написаны в Киликии, Кипре, Иерусалиме, в Крыму, Львове, Станиславе, в городах Сучава и Яссы Молдавии, а также в городах Трансильвании — Джурджов (сейчас Георген), Брашов и в особенности в городе Герла.

В румынских и венгерских научных кругах за последнее время наблюдается большой интерес к армянским рукописям города Герла. Дело изучения и хранения этих рукописей решено поставить на более научные основы.

¹ Об истории города Герла, коллекции рукописей и об их ценности см. исследование автора настоящей статьи «Город Герла и его рукописи», «Вестник Матенадарана», № 6, 1962, стр. 499—531.

S. E. KOLANDJIAN

LE CATALOGUE ABREGE DES MANUSCRITS
ARMENIENS DE GHERLA¹

La ville de Gherla (ancienne Հայաքաղաք-Arménopolis en Transylvanie, République socialiste de Roumanie) possède 115 manuscrits arméniens de grande valeur de provenance arménienne locale ou extérieure qui enrichissent pour la plupart—quelques-uns d'entre eux appartenant à des personnes privées—le fonds arménien du Musée d'Etat de cette même ville et dont l'auteur du présent article dressa le catalogue sur les lieux en 1948 et 1960.

Hormis 5 manuscrits, aucun d'eux n'a jamais été étudié. Répartis par ordre d'ancienneté, 5 de ces manuscrits datent du XIVe siècle, 3 du XVIe, 17 du XVIIe, 43 du XVIIIe, 45 du XIXe, et 2 du XXe.

Le plus ancien datant de 1306 est l'Evangile du Couvent Arakelotz (ou St Lazare) de Taron. Les autres manuscrits proviennent de Cilicie, de Chypre, de Jérusalem, de Crimée, de Lvov, de Stanislav, de Suceava et de Iashi en Moldavie, de Gheorgheni, de Brashov et principalement de Gherla, toutes trois villes de la Transylvanie.

La collection des manuscrits arméniens de Gherla dont la conservation et l'étude font l'objet de mesures visant à en améliorer les conditions, jouit aujourd'hui de l'intérêt accru des milieux scientifiques roumains et hongrois.

¹ Pour l'histoire de la ville de Gherla et ses manuscrits arméniens et leur valeur, voir, du même auteur, «La ville de Gherla et ses manuscrits arméniens (Banber Maténadarani», no 6, 1962, pp. 499—531).

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ի

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ի Ս Տ Ե Ր

Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների
ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի, Ուկրաինական գիտությունների ա-
կադեմիայի պատմության ինստիտուտի և Լվով քաղաքի Գ. Ֆրանկույի անվան
պետական համալսարանի Հասարակական գիտությունների ինստիտուտի հետ
միասին 1967 թ. սեպտեմբերի 6—9-ին անցկացրեց ուկրաինական և հայ ժո-
ղովուրդների պատմական կապերի և բարեկամության մասին գիտական նստա-
շրջան, որը նվիրված էր Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության 50-ամյակին:
Նստաշրջանի պատմագրության, աղբյուրագիտության և մատենագիտու-
թյան բաժնի նիստերը տեղի ունեցան Մատենադարանի դահլիճում: Մատենա-
դարանից նստաշրջանին մասնակցեց պատմական գիտությունների թեկնածու
Վ. Գրիգորյանը՝ «Կնոջ իրավական գրությունը Ուկրաինայի և Լեհաստանի
հայ գաղութներում» զեկուցմամբ:

1967 թ. սեպտեմբերի 29—30-ին Մատենադարանում տեղի ունեցավ հո-
բելյանական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված Հոկտեմբերյան մեծ հեղափո-
խության 50-ամյակին: Ընթերցվեցին ներքոհիշյալ զեկուցումները.

1. Հայ բնագրագիտության նվաճումները սովետական իշխանության տա-
րիներին: Զեկուցող՝ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ, պրոֆ. Լ. Խաչիկյան:
2. Գրիգոր Նարեկացու «Ողբերգության մատչանի» գնահատման հարցի
շուրջը: Զեկուցող՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Աս. Մնացականյան:
3. Խիկարի սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրը: Զեկուցող՝ բա-
նասիրական գիտությունների թեկնածու Ա. Մարտիրոսյան:
4. XVIII դարի հայ գրավոր բանաստեղծության հիմնական առանձնա-
հատկությունները: Զեկուցող՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Շ. Նաղարյան:
5. Վասպուրականի հայ մանրանկարչական դպրոցը: Զեկուցող՝ կրտսեր
գիտական աշխատող Հ. Հակոբյան:
6. Փիլիսոփայական գիտության և տերմինաբանության կազմավորման
ուղիները հին Հայաստանում (V—VIII դդ.): Զեկուցող՝ փիլիսոփայական գի-
տությունների թեկնածու Ս. Արևշատյան:
7. Արդարադատության դատավորական երաշխիքները ըստ Մխիթար Գոշի
«Դատաստանագրքի»: Զեկուցող՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու
Խ. Թորոսյան:
8. Առաջին հայ գեներալը ռուսական բանակում: Զեկուցող՝ ավագ գիտա-
կան աշխատող Հ. Խաչատրյան:
9. Երեմիա Մեղրեցու բառարանի գիտական արժեքը: Զեկուցող՝ բանասի-
րական գիտությունների թեկնածու Հ. Ամալյան:

10. Ներսես Շնորհալին որպես երգահան: Զեկուցող՝ արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիրյան:

1967 թ. դեկտեմբերի 28-ին Մատենադարանի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստում նշվեց մեծավաստակ հայագետ Գարեգին Հովսեփյանի ծննդյան 100-ամյակը: Նիստում ընթերցվեցին ներքոհիշյալ զեկուցումները.

- 1. Գ. Հովսեփյանը իրրե հնագետ և արվեստագետ: Զեկուցող՝ պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Բ. Առաքելյան:
- 2. Գ. Հովսեփյանը իրրե բանագետ: Զեկուցող՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ս. Հարությունյան:
- 3. Գ. Հովսեփյանի ձեռագրագիտական վաստակը և նրա անտիպ ժառանգությունը: Զեկուցող՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Ս. Քոչանջյան:
- 4. Գ. Հովսեփյանի անտիպ հուշամատյանը: Զեկուցող՝ կրտսեր գիտական աշխատող Ա. Քյոչկերյան:
- Գ. Հովսեփյանի մասին հուշերով հանդես եկան բանասիրական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Ե. Տեր-Մինասյանը և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Խ. Սարգսյանը:

1967 թվականին Մատենադարանում զեկուցումներով հանդես են եկել արտասահմանյան հետևյալ գիտնականները՝

- 1. Հունգարացի հայագետ էդմոնդ Շյուրը՝ «Հայագիտությունը Հունգարիայում» թեմայով:
- 2. Բուլղարացի երաժշտագետ Ստեֆան Լազարովը՝ «Միջնադարյան նոտագրության վերածնունդի բնագավառում մասնամատիկական մեթոդի կիրառության մասին» թեմայով:

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՃԸ 1967 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

1967 թվականին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները համալրվել են 111 միավորով: Եթե 1966 թվականի վերջին Մատենադարանի բոլոր հավաքածուները միասին ամփոփում էին 14160 ձեռագրական միավոր, ապա, այդ թիվը 1967 թ. վերջին հասավ 14271-ի, այսպես.

Հավաքածուներ	1966 թ. դրույթյամբ	1967 թ. դրույթյամբ	Աճը 1 տարում	Ո Ր Ի Ց	
				գնված	նվիր
Հայերեն ձեռագրեր	10312	10342	30	6	24
Հայերեն նորագույն ձեռագրեր	57	59	2	—	2
Հայերեն հմայիչներ	298	308	10	5	5
Հայերեն պատասխաններ	1902	1903	1	—	1
Արաբատա ձեռագրեր	1265	1325	60	1	59
Արաբատա հմայիչներ	32	32	—	—	—
Արաբատա պատասխաններ	81	81	—	—	—
Այլալեզու ձեռագրեր	116	123	7	3	4
Այլալեզու պատասխաններ	97	98	1	—	1
Ընդամենը	14160	14271	111	15	96

Որպես շնորհակալության և երախտագիտության արտահայտություն, ստորև, այբբենական կարգով, թվարկում ենք այն բոլոր անձանց անունները, որոնք 1967 թվականին որևէ ձեռագիր են նվիրաբերել:

- Անդրեասյան Անդրանիկ (Վոթրթաուն, ԱՄՆ)—Հմայիլ, 1791 թ., № 308:
- Բարսյան Արշալույս (Թեհրան, Իրան)—Հմայիլ, 1741 թ., № 300:
- Բղոյան Վարդ (Երևան, ՀՍՍՀ)—Աւետարան, ԺԳ դ., № 10314:
- Գրիգորյան Մեսրոպ ծ. վ. (Վիեննա, Ավստրիա)—Յաղագս բնութեան ֆիզիզական գիտութեան, ԺԸ դ., № 10342, Հաբեշերեն, № 113:
- Երևանի ցահանության և արվեստի քանգարան (Երևան, ՀՍՍՀ)—Աղօրագիրք, ԺԷ դ., № 10325, Արաբատա, № № 1136—1148, Պատարիկ, № 1903:
- Լվովի մարզային պետական արխիվ (Լվով, Ուկրաինական ՍՍՀ)—Պատարագամատոյց, ԺԸ դ., № 10315, Քահանայապետական, ԺԸ դ., № 10316, Պատարագամատոյց, 1891 թ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 58, կառիներեն, № 117:
- Խոռոզյան ձորե (Հալեպ, Սիրիա)—Արաբատա, № № 1111—1132, 1151:
- Հազարյան Հարություն (Նյու-Յորք, ԱՄՆ)—Հաբեշերեն, № № 121, 122, Ճավայերեն, № 123, Արաբատա, № № 1149, 1150:
- Համայան Գևորգ և Մարի (Երևան, ՀՍՍՀ)—Հմայիլ, ԺԸ դ., № 301:
- Համամաշյան Պողոս (Հալեպ, Սիրիա)—Արաբատա, № 1133:
- Հովհաննիսյան Թեան (Սաքի գյուղ, Իրան)—Մաշտոց, 1676 թ., № 10334:
- Մարգարյան Նիկիտ (Երևան, ՀՍՍՀ)—Հմայիլ, 1753 թ., № 307:
- Միսյան Սեդա, Կիզա, Լուսիկ (Երևան, ՀՍՍՀ)—ժողովածու, 1650 թ., № 10317:
- Չագմագյան Տիգրան (Հալեպ, Սիրիա)—Արաբատա, № 1152:
- Պոստանյան Հովհաննես (Լիոն, Ֆրանսիա)—Աւետարան, ԺԷ դ., № 10336:
- Սիմոնյան Հարություն (Երևան, ՀՍՍՀ)—ժողովածու, ԺԷ դ., № 10320:
- Տեր-Գևորգյան Ա. (Բեյրութ, Լիբանան)—Արաբատա, № 1133:
- Տեր-Հակոբեան Արամ (Արլինգտոն, ԱՄՆ)—Շարակնոց, ԺԷ դ., № 10339:
- Տեր-Հարությունյան Աշոտ ավագ քն. (Մանչեստր, Անգլիա)—Հմայիլ, 1729 թ., № 10338:
- Տեր-Հովհաննիսյան Արմենակ (Խոյզան գյուղ, Իրան)—ժողովածու, 1628 թ., № 10329, Բաղգիրք, ԺԷ դ., № 10330, Մաշտոց, 1630 թ., № 10331, ժողովածու, 1634 թ., № 10332, ժողովածու, ԺԷ դ., № 10333, Վարդ Հարանց, ԺԷ դ., № 10335:
- Տերտերյան Զարիկ (Գրիշիմ գյուղ, Բուլղարիա)—Բաղգիրք, Ի դ., նորագույն ձեռագրերի շարք, № 59:
- Տերտերյան Զաֆար (Հազարչարիք գյուղ, Իրան)—Յայսմատուք, 1587 թ., № 10326:
- Տերտերյան Մատուր (Հազարչարիք գյուղ, Իրան)—Հարցմանց գիրք Գր. Տաքևացույ, ԺԷ դ., № 10327:
- Փափագյան Կոնիկ (Ժնև, Շվեյցարիա)—ժողովածու, 1339 թ., № 10337:
- Քելիջյան Գարրիկ (Հազարչարիք գյուղ, Իրան)—Քարոզգիրք Գր. Տաքևացու, 1664 թ., № 10328:

Օ. Ն գ ա ն յ ա ն
Ձեռագրատան գլխավոր ավանդապահ

* Երկու անուն, նվիրատուների խնդրանքով, չեն հրատարակվում:

ՅՈՒՅԱԿ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (1967 թ.)

1. «ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ», № 8, տպաքանակ 1000, 328 էջ:
2. ԳԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ, Մեկնություն ի վերլուծականն Արիստոտելի: Համաճավար քննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Ս. Ս. Արևշատյանի, տպաքանակ 1000, էջ 153:
3. «ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ», աշխատասիրությամբ Ֆ. Գ. Պողոսյանի, տպաքանակ 1000, 358 էջ:
4. ՎԱՀՐԱՄ ԲԱՔՈՒՆԻ, Լուծմունք «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի: Համաճավար քննական բնագիրը, թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Գ. Հ. Գրիգորյանի, տպաքանակ 1000, 250 էջ:
5. «ԺԵ ԳԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ», մասն երրորդ (1481—1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, տպաքանակ 1000, 712 էջ:
6. «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ» (գունավոր 20 բացիկներ, առաջաբանը և բացատրությունները հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով), առաջաբանի հեղինակ է. Կորխմազյան, տպաքանակ 30.000:
7. «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ», ալբոմ՝ հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, ներածական հոդվածը և նկարների բացատրությունները Լ. Ա. Դուռնովսկի, խմբագրությունը և առաջաբանը Ռ. Գ. Դրամբյանի, տպաքանակ 15.000, 234 էջ:
8. «ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ», պատկերազարդ համառոտ ուղեցույց, ռուսերեն, կազմող՝ է. Հակոբյան, տպաքանակ 10.000:

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ 1971

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածներ

Ս. Արևշատյան — Գավիթ Անհաղթի ժառանգությունը նոր լուսարանությամբ	5
Ա. Մարտիրոսյան — Խիկարի գրույցի սլավոնական խմբագրության սկզբնաղբյուրը	23
Մ. Մինասյան — Մեյիի դիտողությունները Փարսկոցու Թղթի և Եղիշի երրորդ գլխի վերաբերյալ	45
Խ. Թորոսյան — Սերետս պատմիչը և նրա երկը	59
Ն. Թահմիզյան — Հիմնական խաղերի միակցությունը	101
Պ. Մուրադյան — XII դարի վերջի Վրաստանի և Հայաստանի որոշ իրադարձությունների ժամանակագրության հարցի շուրջ	125
Ա. Մաթևոսյան — Ե՛րբ և որտե՛ղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառնոտի	137
Ա. Կակոբյան — 1249 թ. ավետարանի արձանագրության կազմը (1255 թ.)	163
Լ. Խաչիկյան — Սյունյաց Օրբելյանների Թուրքիայի ճյուղը	173
Է. Կորխմազյան — XIV—XV դարերի Ղրիմի հայ մանրանկարչական արվեստի որոշ առանձնահատկություններ	201
Յա. Գալիկեի — Հայկական ինքնավարությունը Լվովում XVII դարի 60—80-ական թվականներին	213
Հ. Փափազյան — Հայերի դերը Թուրքիայի մետաքսագործության մեջ և 1729 թ. Թավրիզում կնքված համաձայնագիրը	241

Բնագրեր

Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.): Տպագրության պատրաստեց՝ Ն. Կար. Պողոսյան	257
Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի — Մաղկաբաղ աշխարհացույց: Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Քյուրտյան	283
Ավետիք Կարբեցի Մաղիկյան — Ստորագրություն ճանապարհորդությանց: Տպագրության պատրաստեցին՝ Ռ. Արթուրյան և Փ. Անթարյան	347
Արարներն-պարսկերեն-հայերեն բառարան: Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Ամալյան	391

Մատենագիտություն

Հ. Սիրունի — Նասիրի ձեռագիրը	403
Օ. Եզանյան — Տաթևի գրատան ձեռագրերը	417
Ս. Քոչանջյան — Համառոտ ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Գեոլա հայաբաղաբի	433
Տեղեկատու	487

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

С. С. Аревшатиан—Наследие Давида Непобедимого в новом освещении	5
А. А. Мартиросян—Первоисточник старославянской редакции Повести об Акире премудром	23
М. П. Минасян—Замечания Мейе о «Послании» Парпеци и третьей главе «Истории» Егише	49
Х. А. Торосян—Историк Себеос и его труд	59
Н. К. Тагмизян—Совокупность основных хазов	101
П. М. Мурадян—К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в.	125
А. С. Матевосян—Когда и где написан Мушский Торжественник	137
А. Я. Каковкин—Серебряный оклад 1255 г. Евангелия 1249 г.	163
Л. С. Хачикян—Буртеляновская ветвь Сюнийских Орбелянов	173
Э. М. Корхмазян—О некоторых особенностях стиля армянской миниатюры Крыма XIV—XV вв.	201
Я. Р. Дашкевич—Армянское самоуправление во Львове в 60—80-х гг. XVII в.	213
А. Д. Папазян—Роль армян в производстве шелка в Турции и договор, заключенный в 1729 г. в Тавризе	241

Тексты

Хронография. Подготовка к печати Н. Погаряна	257
Тер-Багдасар Гаспарян—Путевые записи. Подготовка к печати А. Кюрдяна	283
А. Карбети Цагикян—Путевые записки. Подготовка к печати Р. Абрамяна и П. Антапьяна	347
Арабско-персидско-армянский словарь—Подготовка к печати А. Амаляна	391

Библиология

А. Ч. Сируни—Рукопись Насиба	403
О. С. Еганян—Рукописи Татевского книгохранилища	417
С. Э. Коланджян—Краткий каталог армянских рукописей города Герла	433
Справочник	487

TABLES DES MATIERES

Articles

S. S. Arevchatian—L'héritage de David l'Invincible sous une lumière nouvelle	5
A. A. Martirossian—La source de la version slave de l'histoire d'Akir (Ahikar)	23
M. P. Minassian—Remarques inédites de Meillet sur les textes des historiens arméniens Lazare de Parpi et Elisée	49
Kh. A. Torossian—L'historien Sébéos et son ouvrage	59
N. K. Tahmizian—Un tableau d'ensemble des principaux „khazes“	101
P. M. Mouradian—De la chronologie de quelques événements de Géorgie et d'Arménie à la fin du XII siècle	125
A. S. Matevosian—La date et le lieu d'exécution du Recueil d'Homélies de Mouch	137
A. Ya. Kakovkine—La reliure d'argent (1255) de l'Evangile de 1249 du Maténadaran d'Erévan	163
L. S. Khatchikian—La branche des Bourtelian de la famille des Orbélian de Siounte	173
E. M. Korkhmazian—Quelques particularités de style de l'art de la miniature arménienne de Crimée aux XIV—XV siècles	201
I. R. Dachkevitch—La colonie arménienne autonome de Lvov dans les années 60—80 du XVII siècle	213
H. D. Papazian—Le rôle des Arméniens dans la production de la soie en Turquie et le traité conclu à Tabriz en 1729	241

Textes

Une chronique—Publié par N. Pogharian	257
Ter-Baghdassar Gasparian—Relation de voyage. Publié par H. Kurdian	283
A. Karbetsi Dzaghikian—Relation de voyage. Publié par R. Abrahamian et P. Antabian	347
Un dictionnaire Arabe-Persan-Arménien. Publié par H. Amalian	391

Bibliologie

H. Dj. Sirouni—Le manuscrit de Nassib	403
O. S. Eganian—Les manuscrits de la bibliothèque de Tathève	417
S. E. Kolandjian—Le catalogue abrégé des manuscrits arméniens de Gherla	433
Comptes rendus	487

52-1969

Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խոհանրի որոշմամբ

Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. ՍԱԳՈՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիրը՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչը՝ Ա. Գ. ԱՎԱԳՅԱՆ

52-1969

ՎՅ. 03507

Հրատ. 2984

պատվեր 264

տպարանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 15/IV 1968 թ., ստորագրված է տպագրության 8/VIII 1969 թ.,
տպագր. 31,0 մամուլ + 2 ներդիր, հրատ. 34,58 մամուլ, պայմ. 42,47 մամուլ: Քուղթ N 1,
70x108¹/₁₆: Գինը 2 ա. 41 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24: